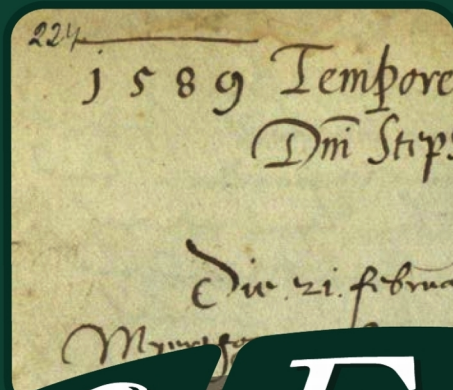

ELŐADÁSOK A MAGYAR TUDOMÁNY NAPJÁN
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET I. SZAKOSZTÁLYÁBAN

CERTAMENI.

NYELV-, IRODALOM-, NÉPRAJZTUDOMÁNY
RÉGÉSZET, TÖRTÉNELEM
MŰVÉSZETTÖRTÉNET

CERTAMEN I.
Előadások a Magyar Tudomány Napján
az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában

CERTAMEN I.

ELŐADÁSOK A MAGYAR TUDOMÁNY NAPJÁN
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET
I. SZAKOSZTÁLYÁBAN

Szerkesztette
EGYED EMESE, PAKÓ LÁSZLÓ, WEISZ ATTILA

Kolozsvár 2013

A kötet megjelenését támogatták:

Szerkesztette: Egyed Emese, Pakó László, Weisz Attila

© Szerzők, 2013

Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület
Felelős kiadó: Biró Annamária

Korrektúra: András Zselyke
Tördelőszerkesztő: Virág Péter
Borítóterv: Idea Plus

Nyomdai munkálatok: Gloria Nyomda, Kolozsvár
Felelős vezető: Nagy Péter

TARTALOM

SIPOS Gábor	9
Üdv az Olvasónak!	
To the Reader!	
Către Cititor!	
I NYELV-, IRODALOM-, NÉPRAJZTUDOMÁNY	11
Language-, Literary- and Folklore Studies	
Lingvistică, literatură, etnografie	
ANDRÁS Zselyke	13
Szabó T. Attila nyelvészeti írásai a két világháború közti Erdélyi Múzeumban	
Attila Szabó T.'s Linguistical Studies in the Erdélyi Múzeum Between the Two World Wars	
Studii de lingvistică ale lui Attila Szabó T. în revista Erdélyi Múzeum din perioada interbelică	
KATONA Hajnal Tünde	21
„...jogászok szokták vagy ügyvédek eztet tudni pontosan...” Nyelvi jogi ismeret	
a romániai falusi magyarság körében	
“That’s something only jurists and lawyers know precisely...” Knowledge of Linguistic Rights	
among the Hungarian Villagers in Romania	
„Asta se știe mai exact de către juriști sau avocați...” Cunoașterea drepturilor lingvistice în	
cadrul minorității maghiare din România care trăiesc în mediu rural	
NAGY Emőke	35
Szent Anna kultuszának jegyei a Teleki-, Kazinczy- és Érdey-kódex alapján	
The Characteristics of the Cult of Ana in the Teleki, Kazinczy and Érdey Codices	
Trăsăturile cultului Sfintei Ana pe baza codicelor Teleki, Kazinczy și Érdey	
IMRE Mihály	49
A kulturális emlékezet forrásai, jellemzői, rétegzettsége Szenci Molnár Albert	
munkásságában	
The Sources, Characteristics and Stratification of Cultural Memory in Albert Szenci Molnár’s	
work	
Memoria culturală în operele lui Albert Szenci Molnár – Izvoare, caracteristici, natură stratificată	
PAPP Kinga	67
„Én pedig vagyok igaz társad míg él”. Kálnoki Sámuel és Lázár Erzsébet levelezése	
“... And I am your True Partner as Long as I Live”. The Correspondence Between Sámuel	
Kálnoki and Erzsébet Lázár	
„... Rămân adevăratul tău pereche cât timp trăiesc”. Corespondența dintre Sámuel Kálnoki și	
Erzsébet Lázár	
CSIKÓS Júlia	81
Ráday Eszter könyvtára	
The Library of Eszter Ráday	
Biblioteca lui Eszter Ráday	
BIRÓ Annamária	90
Identitáselemek egy 19. századi életpályában: Gottfried Feldinger/Földényi Frigyes	
A Career in te 19 th Century – Elements of Identity: Gottfried Feldinger/ Frigyes Földényi	
Elemente ale identității într-o carieră din sec. al 19-lea: Gottfried Feldinger/ Frigyes Földényi	
CSEKE Péter	101
A tiszta gondolat, a tiszta stílus szerelmese, Szabó Zoltán értékszemlélete	

The Lover of Pure Thought and Style. Zoltán Szabó's Approach on Value Cel îndrăgostit de gândul și stilul pur. Viziunea valorii în opera lui Zoltán Szabó	119
ORBÁN Gyöngyi.....	119
Ígérve tanítani. Németh László példája Educate Offering. The Example of László Németh A educa promițând. Exemplul lui László Németh	134
KÖTŐ József.....	134
Az osztályharctól a „lét alapvető abszurditásáig” From the Class Struggle to the ”Fundamental Absurdity of the Existence” De la lupta de clasă la „absurditatea fundamentală a existenței”	145
SZIKSZAI Mária	145
Vallásos társulati élet egy szatmári sváb faluban The Confessional Life in a Swabian Village from Satu Mare County Viața religioasă într-un sat sătmărean	156
BALÁZS Lajos.....	156
Nemi kultúra és nemi erkölcs a paraszti társadalomban Sexual Culture and Sexual Morality in Peasant Societies Cultura și morală sexuală în societatea țărănească	163
II. TÖRTÉNELEM, RÉGÉSZET	163
History, Archaeology Istorie, arheologie	165
SÓFALVI András	165
Egy disszertáció margójára: a Rika-erdei várak és az udvarhelyi királyi magánuradalom On the Edge of a Study: the Castles in Rika Forest and the Royal Domain of Odorheiu Secuiesc Pe marginea unui studiu: cetățile din Pădurea Rika și domeniul regal din Odorhei	175
HEGYI Géza.....	175
Marosvásárhely első említése The First Written Mention of Târgu Mureș (Marosvásárhely/Neumarkt) Prima mențiune documentară a orașului Târgu Mureș	191
LUPESCU MAKÓ Mária	191
Miért? Kinek? Mit? Erdélyi középkori végakaratok szerkezeti jellemzői Why? To Whom? What? Structural Patterns of Last Wills and Testaments in Medieval Transylvania De ce? Pentru cine? Ce anume? Caracteristicile structurale ale testamentelor medievale din Transilvania	211
RÜSZ-FOGARASI Enikő	211
A kora újkori kolozsvári ispotálymesterek The Masters of the Almshouses from the Early Modern Cluj Magiștrii ospitalieri din Clujul premodern	223
DERZSI Júlia	223
A városi statútumok és a közrendészeti szabályalkotás kapcsolata az erdélyi városokban a 16. század második felében The Relation Between the Statutes and the Legislation Concerning Public Order in the Towns of Transylvania in the Second Half of the 16 th Century Raportul dintre statutele orășenești și legislația privind ordinea publică în orașele din Transilvania în a doua parte a secolului al XVI-lea	236
BOGDÁNDI Zsolt	236
Wesselényi Miklós. Egy ítélőmester életútja a 16. század végi Erdélyben	

Miklós Wesselényi. The Carrier of a Protonotary in the Late 16 th Century Transylvania Miklós Wesselényi. Cariera unui protonotar din Transilvania la sfârșitul secolului al XVI-lea	
PAKÓ László.....	251
Prókátorok Kolozsváron a 16. század utolsó évtizedeiben Advocates (procuratores) in Cluj (Kolozsvár) in the Late 16 th Century Procuratori (avocați) în Cluj în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea	
GÁLFI Emőke.....	268
A gyulafehérvári hiteleshely levéltárosai az 1658-as tatár betörés idején The <i>Requisitors</i> of the Place of Authentication from Alba Iulia (Gyulafehérvár) During the Tartar Invasion in 1658 Requisitorii locului de adevărire din Alba Iulia în timpul invaziei tătarilor din 1658	
MÁRTON Tünde Mária.....	280
Az egyház normáin túl. El nem fogadott válókok a széki egyházmegye parciális zinatainak jegyzőkönyvében Beyond the Norms of the Church. Unaccepted Grounds for Divorce in the Register of Partial Synods of the Sic Seniorate Dincolo de norme Bisericii. Motive neacceptate de divorț în Protocolul sinoadelor parțiale din protopopiatul Sic	
ŐSZ Sándor Előd.....	289
A Görgényi Református Egyházmegye egyházi társadalma a korai újkorban The Ecclesiastical Society of the Reformed Diocese of Gurghiu (Görgény) in the Early Modern Period Societatea ecleziastică a Protopopiatului Reformat Gurghiu din epoca premodernă	
TÓTH Levente.....	306
Református nemesek Udvarhelyszék és az Udvarhelyi Református Egyházmegye igazgatásában (17–19. század) The Reformed Nobility in the Administration of Udvarhely Seat and of the Reformed Diocese of Udvarhely (17–19 th Centuries) Nobili reformați în administrația Scaunului Odorhei și a Protopopiatului Reformat din Odorhei (secolele XVII–XIX)	
GIDÓ Csaba.....	323
Utazás a 19. századi erdélyi vasútvonalakon Travelling on the Transylvanian Railways in the 19 th Century Călătoria pe calea ferată din Transilvania în secolul XIX	
NAGY Botond.....	335
Erdővagyon-újraelosztás és faipari nagyvállalatok megjelenése Háromszéken The Redistribution of the Forest-Property and the Appearance of the Corporations in the Forest-Industry of Háromszék Redistribuirea averii forestiere și apariția marilor întreprinderi în industria forestieră din Trei Scaune	
NAGY Róbert-Miklós.....	353
Kolozsvár ipari munkásságának etnikai, vallási és földrajzi származása 1896–1940 között The Ethnic, Religious and Geographical Origins of the Industrial Working-Class of Cluj Between 1896–1940 Originea etnică, religioasă și geografică a lucrătorilor din industria clujeană între 1896–1940	
GIDÓ Attila.....	366
Társadalomszerkezet és kulturális infrastruktúra Erdélyben az első világháború után Social Structure and Cultural Infrastructure in Transylvania after the First World War Structură socială și infrastructură culturală în Transilvania după primul Război Mondial	

III. MŰVÉSZETTÖRTÉNET	383
Art history	
Istoria artei	
KISS Lóránd	385
Falképek kutatása és helyreállítása az erdélyi szász evangélikus templomokban	
Research and Conservation of Murals in Lutheran Churches of Mediaș Archdeaconry	
Cercetarea și conservarea picturilor murale din bisericile evanghelice ale Protopopiatului Mediașului	
WEISZ Attila	390
A tordai reformátusok templomai a 17. században: Egyházfalva és Ótorda	
Calvinist Churches of Turda from the 17 th Century: Bisericani and Turda Veche	
Bisericile reformaților turdeni în secolul al XVII-lea: Bisericani și Turda Veche	
KOVÁCS Zsolt	401
„Beata Virgo Nostra Deésiensis”. Mária-kegyképek tisztelete a dési ferences templomban	
“Beata Virgo Nostra Deésiensis”. On the Cult of Miraculous Images of the Virgin Mary in the Franciscan Church in Dej	
„Beata Virgo Nostra Deésiensis”. Despre cultul imaginilor miraculoase ale Maicii Domnului în biserica franciscană din Dej	
ORBÁN János	421
Református templom a Gubernium székvárosában	
Reformed Church in the Regency Town of the Transylvanian Gubernium	
Biserică reformată în capitala gubernială	
BORDÁS Beáta	442
A válaszüti Bánffy-kastély 19. századi berendezése	
The Interior Decoration of the Bánffy Country House from Râscruci from the 19 th Century	
Amenajarea interioară a castelului Bánffy de la Râscruci din secolul al XIX-lea	
MURÁDIN Jenő	460
Körösfői-Kriesch Aladár: „Engem Kolozsvárhoz annyi személyes, drága szál fűz...”	
Aladár Körösfői-Kriesch: „I Have so Many Personal and Precious Ties with Kolozsvár...”	
Aladár Körösfői-Kriesch: „Am atâtea legături personale și prețioase cu Clujul...”	
POSZLER Györgyi	475
Könyvismertetés. Emese Sarkadi Nagy: <i>Local Workshops – Foreign Connections. Late Medieval Altarpieces From Transylvania</i> . Studia Jagellonica Lipsiensia, 9. Jan Thorbecke Verlag, Ostfildern, 2012	
Review. Emese Sarkadi Nagy: <i>Local Workshops – Foreign Connections. Late Medieval Altarpieces From Transylvania</i> . Studia Jagellonica Lipsiensia, 9. Jan Thorbecke Verlag, Ostfildern, 2012	
Recenzie. Emese Sarkadi Nagy: <i>Local Workshops – Foreign Connections. Late Medieval Altarpieces From Transylvania</i> . Studia Jagellonica Lipsiensia, 9. Jan Thorbecke Verlag, Ostfildern, 2012	
Szerkesztői jegyzetek a tanulmányokhoz, mutatókhoz	485
Editor’s Notes on Essays and Indexes	
Notele redactorilor	
Mutatók	487
Indexes	
Indice	
Képmelléklet	527
List of Illustrations	
Lista de ilustrații	

SIPOS GÁBOR

ÜDV AZ OLVASÓNAK!

E régies köszöntéssel kezdem a kötet felvezetőjét, a tartalomhoz híven, hiszen az itt következő irodalomtörténeti, nyelvészeti, néprajzi, művészettörténeti, régészeti és történeti írások túlnyomó része a múltba kalauzolja az olvasót, még akkor is, ha némelyik néprajzi tanulmány a közelmúltban gyökerező jelent választotta kutatási tárgyául. Kötetünk címlapja jelzi, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület 2012. évi tudománynapi konferenciáján elhangzott előadások szerkesztett változatát bocsátjuk most közre.

Lassan másfél évtizede annak, hogy a Magyar Tudományos Akadémia meghirdette a magyar tudomány ünnepét, az ünnepelés időpontjával pedig november 3-át, az Akadémia alapításának napját tűzte ki. Egyesületünk csakhamar csatlakozott a kezdeményezéshez, a tavaly tartottuk a tizenegyedik konferenciát. Van azért egy apró különbség – Erdély mindig más egy kissé –, a mi rendezvényünk november 23-a környékére esik, ezzel az EME születésnapját is ünnepeljük egyben.

„A magyar tudomány napja Erdélyben” tavaly megrendezett 11. fóruma *A felfedező tudomány 21. század eleji eredményei és távlatai Erdélyben* címet viselte, fő témájában is kapcsolódva az MTA konferenciasorozatához. November 23-án, pénteken plenáris előadások hangzottak el, szombaton pedig a szakosztályok egy része tartotta meg konferenciáját.

A Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályunk az egyik legnépesebb, természetes tehát, hogy konferenciáját is három szakcsoportban, eltérő helyszíneken tartotta. A tudománynapi előadások egy részének megjelentetését korábban is biztosítottuk, például az *Erdélyi Múzeum* hasábjain, most azonban az I. szakosztály nagy fába vágta a fejszét: külön kötetben teszi közzé a tanulmányokat, és terveik szerint a *Certamen* évkönyvvé válik, amely évről évre tükrözheti az erdélyi magyar tudományművelők munkáját, eredményeit.

Az EME elnökségének nincs is más feladata, mint e tervet minden lehető eszközzel támogatni. Láthatólag egyre népesebb válik a szakosztály körébe tartozó tudományok szakembergárdája, amelynek kitartó munkája biztosíthatja a folyamatosan megjelenő évkönyv legfontosabb összetevőjét, az új tudományos eredményeket közlő, jól megírt tanulmányokat.

Kolozsvárott, 2013 szeptemberében

I.
NYELV-, IRODALOM-, NÉPRAJZTUDOMÁNY

ANDRÁS ZSELYKE*

SZABÓ T. ATTILA NYELVÉSZETI ÍRÁSAI A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZTI ERDÉLYI MÚZEUMBAN

Kulcsszavak: *történeti névtan, helynévtan, mikrotoponímia, helynévgyűjtés, nyelvművelés, nyelvhelyesség*

Szabó T. Attila sokfelé ágazó nyelvészeti kutatásainak központi, és egyúttal úttörő vállalkozása az, amely közép- és felső-erdélyi helynevek településenkénti összegyűjtésére, feltárására, értelmezésére irányul. Történeti nyelvészeti, névtani munkáival szemben szakmai berkekben ugyan másodrendű fontosságúnak tartják nyelvművelő indíttatású cikkeit, és talán emiatt ezek kevésbé vannak jelen a köztudatban, de amint előadásom második részében kiderül, szervesen illeszkednek lingvisztikai írásai sorába, méltóak a megismerésre.

Vallomásaiból¹ kiderül, hogy életpályája mérföldkövének számít, amikor egyetemi hallgatóként, 1928 körül megismeri Tavaszy Sándort, és tanítványaként, az ő biztatására szorgalmasan látogatni kezdi az Erdélyi Múzeum Levéltárát, és az ott dolgozó Kelemen Lajos levéltáros, történész beavatja őt a levéltári kutatások mikéntjébe, és történeti forrásokat tanulmányoztat vele. Ezen források vizsgálata közben ismeri fel revelációszerűen az újkori használatú erdélyi helynevek történeti fontosságát, használhatóságát, és ettől kezdve kutatói idejének jó részét a helynevek gyűjtésére, funkcióvizsgálatára fordítja. A helynévkutatás általa megrajzolt metodikája, annak kidolgozottsága az, ami fordulópontot jelent a korábbi korok eredményeihez képest. A 19. századi helynévi adalékgyűjtemények (szótárak, pl. a Pesty Frigyes-féle, Okmánytárak, Oklevéltárak, Csánki gyűjtése, erdélyi vonatkozásban pedig Jankó János kalotaszegi gyűjtése) ugyanis nem egészülnek ki szakszerű elemzéssel, értelmezéssel, hanem a pozitívista útmutatások szerint az adatok felsorakoztatásával lezárul a kutatás, és sokszor elmaradnak a kielégítő magyarázatok, ráadásul nem is minden esetben megbízhatóak ezek a közlések (pl. Pesty gyűjteménye elég sok szakmai elmarasztalást is kapott).² A XIX. századi helynévtárak, helynévlelőhelyek elvitathatatlan érdeme viszont az élőnyelviség, a szinkrón adatok közlése, amely helyszíni terepmunka eredménye, és amelynek nélkülözhetetlenségét pl. Szabó T. Attila is felismerte és módszereit hasznosította.

* ANDRÁS Zselyke (1978), doktorandusz, az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kutatóintézetének tudományos munkatársa. Az Erdélyi magyar szótörténeti tár XII. és XIII. kötetének társszerkesztője. Egyetemi tanulmányok: Babeş–Bolyai Tudományegyetem, magyar–angol szak. Magiszteri tanulmányok: Babeş–Bolyai Tudományegyetem, szociolingvisztika–etnolingvisztika. Doktori kutatási témája: az Erdélyi Múzeum folyóirat két világháború közti számainak monografikus feldolgozása, sajtó- és tudománytörténeti szempontból.

1 SZABÓ T. Attila: *Vallomása életéről, munkásságáról, a nyelvtudományról*. Magyar Nyelv 1988: 257–70.
2 Vö. HAJDÚ Mihály: *Szabó T. Attila, a helynévkutató = Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 100. évfordulójára*. Szerk.: BÁRTH M. János. Bp., 2006. 60–62.

A XX. század új irányt vett abban az értelemben, hogy a helyneveket elsősorban történeti forrásokban kutatják fel a nyelvészek, eredetük megfejtésére fektetve a hangsúlyt, ebben a korban tehát már fontos szerephez jutnak a nyelvtörténeti vizsgálódások a pozitívista jellegű adatgyűjtés mellett. Ezek a gyűjtések már, pl. Melich János és Gombocz Zoltán Magyar Etymologiai Szótára, adatközlésükben pontosak, megbízhatóak, tudományosan megalapozottak, fontos forrásai a későbbi korok bölcsészkutatóinak. Melich kutatásai irányjelzőek az ún. budapesti iskola újgrammatikus szemléletű munkamódszereit illetően; Pais Dezső, Bárczi Géza azok, akik a névtani kutatások jelentőségét felismerték, és forráskutatásaik során a helynevekre különös figyelmet fordítottak, a határtudományok művelői számára mai napig megkerülhetetlen, névrendszertani munkákat tettek az asztalra.

A budapesti nyelvtörténészek munkásságával egy időben veszi kezdetét Kolozsváron Szabó T. Attila névkutatói tevékenysége. A kolozsvári nyelvész és a köréje tömörülő szakemberek, az ún. kolozsvári iskola kutatásainak újszerűsége abban áll, hogy programjuk szerint a történeti helynévkutatást párhuzamosan kívánták művelni a helyszíni, élőnyelvi gyűjtéssel. A szinkrón adatok gyűjtése és feldolgozása és az azt követő levéltári vizsgálódás pedig a maga nemében rendkívüli alaposággal, részletességgel folyt, Szabó T. ún. mikrotoponímiai kutatást szorgalmazott. Ezt úgy kell érteni, hogy egy adott településnek és környékének összes fellelhető helynevét (domborzati formák, térszerkezeti elemek, vizek, növényzeti formák stb.) feltérképezték, feljegyezték, és tőlük telhető körülményességgel elemezték is. Ez mint módszer egyedülálló volt, hiszen akkoriban főleg a települések neveire és vízrajzára koncentráltak a kutatók. A határnevek mint külső toponimák iránti érdeklődés is pl. Szabó T. Attila nevével fémjelvezhető.

Amint méltán híressé lett névtani-településtörténeti monográfiáiban megszemlélhetjük, a különböző helyneveket történeti alakulásuk folyamatosságában prezentálja, tényszerű alaposággal közelítve etimologikus megvilágításukhoz. A Szabó T. Attila és a vele együttműködők tollából származó munkák egy nyelvészeti aspektusban maradnak el a budapesti munkacsoport által jegyzetektől: leíró nyelvészeti, rendszertani kategorizálást (pl. alaktani, jelentéstani stb.) nem követnek; általában a mikrotoponímiai elemeket mint térszínformaneveket csoportosítja, vagy egyszerűen ábécérendben közli nyelvész kutatónk, a nevek különböző változatait pedig időrendi sorrendbe teszi, és így érvényesül a történeti folytonosság elve.

Metodológiai programját *A helynévgyűjtés jelentősége és módszere* című tanulmányában fogalmazta meg először, amelyet 1933-ban a Magyar Nyelv folyóiratban jelentetett meg. Ebben egyrészt felhívja a figyelmet a helynevek mint kutatási anyag interdiszciplináris determináltságára, arra, hogy vizsgálatuk, magyarázatuk a különböző történeti segédtudományok számára konkrét támpontokat nyújt a különböző jelenségek megértésében, tisztázásában. Állításait természetesen rengeteg példával is bizonyítja, főként népiségtörténeti, településtörténeti vonatkozású adalékokkal szolgálva. Ugyanebben az évben jelent meg az az Erdélyi Múzeum *Adattár* című rovatában első, konkrét realizációja is elméleti felvetéseinek, elképzeléseinek, az *Adatok Nagyenyed XVI–XX. századi helyneveinek történetéhez*, amelynek anyagát az enyedi kollégiumbeli tanárkodása alatt gyűjtötte.³

3 Vö. PÉNTÉK János: *Szabó T. Attila (1906–1987). A régi és a megújult Erdélyi Múzeum-Egyesületet összekötő életmű = Hivatás és tudomány. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiemelkedő személyiségei*. Szerk. Kovács Kiss Gyöngy. Kvár, 2009. 463–492.

A bevezetőben felvázolja munkamódszereit, a gyűjtött helynévanyag rendszerezését illetően, térképre helyezésüknek mikéntjét. Az olvasatuk, illetve ejtésük alapján, fonetikusán leírt, ábécérendbe sorolt, történeti és jelenkori adalékok után megjelenik a térkép szerinti számozás, utána a helynév lehetőség szerinti értelmezése. A dolgozat esetleges hiányosságaira is felhívja a figyelmet a szerző egyrészt arra hivatkozva, hogy nem álltak rendelkezésére olyan településmonográfiák, amelyek a teljes névtörténeti anyagot feldolgozzák, másrészt utal rá, hogy a szász eredetű helynévanyag interpretációjáról le kellett mondania a német nyelvben való járatlansága miatt.

Tömör összefoglalójában a város település-, népiség-, gazdaságtörténeti viszonyaira vonatkozóan a helynevek alapos vizsgálatának nyomán fogalmaz meg helytálló következtetéseket, megállapításokat. Így például stratégiai jelentőségű, honfoglalás kori magyar helynevek (mint pl. Őrhegy – a várost uráló legfontosabb hegy, amely a határőrségre utal –, valamint a Sárvárdomb, mai térszínformánév, a város határában levő halom, amely egy valamikori földvár meglétét őrzi) feltérképezésével jut arra a megállapításra, hogy a város megalapítói a magyarok lehettek, de már a középkorban megjelent a szász népelem is, és a két nép évszázadokon át egymás mellett élt, külön városrészekben, míg aztán a szászág lassan beolvadt a többségi magyarságba, és a valamikori markáns jelenlétüket már csak a német eredetű helynevek tanúsítják. A román nemzethez tartozó néptömegek megjelenése sokkal későbbre tehető a kutató szerint, a 18. század vége felé települtek be csupán a városba.

Nagyon fontosak Szabó T. Attila szerint azok a középkori eredetű toponimák, amelyek a különböző népcsoportok Nagyenyedet érintő vonulási útjára engednek következtetni: ilyen a Frankút, amely talán a moseli frankok nevével hozható összefüggésbe, akik a Maros környékét még a szász néptömegekkel együtt kb. a XII. század folyamán birtokba vették.

Másik fontos megállapítása a várostörténetet illetően, hogy az összes idegen eredetű, nagyrészt szász helynév vagy szőlőhegyet jelöl(t), vagy egy annak szomszédságában levő utcát, amely arra szolgál bizonyítékkul, hogy a szőlőtermesztést, amely Nagyenyedet Erdély egyik leghíresebb borvidékévé avanszálja, nagyrészt a Rajna menti németiség honosítja meg a városban, akik a frankokkal kb. egyidőben, legkésőbb a 13. század közepén telepedtek le Enyeden. Ilyen beszélő helynevek pl. a *Gálprigy* (sző), *Gerepen* (sző), *Grintyen* (sző, gyü), *Herlos* vagy *Hellos* (sző), *Herzsa* (sző), *Varcagás ucca*. Egyetlen kivétel a *Göblehem*, amely szántó és kaszáló megnevezése. Természetesen azonban régi magyar megnevezéseket is találunk szőlőtermő területet illetően, az Őrhegy és mellékrészeinek szőlősei a századok során a legnagyobb hozamúak egyikének számítottak. A hegyhez tartozó puszták elnevezései közül emelkedik ki középkori eredete folytán is a *Szenterzsébet* (ma *Erzsébetpuszta*). Mindenképp a reformáció előttre tehető a toponima megszületése, hiszen azután ellenkezett a kálvinista meggyőződéssel, hogy szentek nevével jelöljenek egy-egy területet. Szabó T. ezenkívül még felsorol néhány, bizonyosan magyar helynevet, amelyek a késő középkorból származtathatóak, és valószínűleg szőlőművelő helyre vonatkoztak: *Békamál*, *Farkaspatak*, *Batizné vápája* és *Sompatak*. Bár a bortermelés fellendítése nagyrészt a szászokhoz köthető, más karakterisztikusan ősi foglalkozások, mint a föld megművelése, az állattartás és az ehhez kapcsolódó munkálatok majdnem mind olyan tereken történtek, amelyeknek elnevezése archaikus magyar (kivételek a már említett Göblehem, valamint az újabb keletkezésű Gróman-tó). A szántók, kaszálók és legelők, erdők stb. régiségben keletkezett magyar neveit még Szabó T. gyűjtése idején is használja a románság, illetve annak kicsit elferdített származékait. A határnevek között

csupán kettőt talált a kutató, amelyek eredendően román nyelvek, a *Bunező* és a *Csóra árka*, de ezeknek keletkezése is már a késő újkorra tehető.

A határnevek vizsgálata általában mérföldkönek számít Szabó T. Attila helynévgyűjtéseiben, ezek segítségével határozható meg, hol húzódott pl. egy város egykori széle, így állíthatók fel hipotézisek a vízrajztörténeti változásokkal kapcsolatban is: Nagyenyed esetében több olyan nevet talál a szerző, amelyek már nem létező tavakra, kutakra, erekre, folyamágakra utalnak a város külterületén. Ezek a jelenkorban már szántók, kaszálók és legelők, de megszilárdult elnevezésükben őrzik metamorfózisuk történetét: ilyen a *Kádastó*, *Feketető* (csak a nevük maradt fenn), a *Kisfeketető*, *Lippai tó*, *Sulymos* vagy később *Solymostó* és *Barátok tava*, *Apabidi ér*, *ÉR*, *Kádasér*, *Lippai tó ere*, az *Órhegy Kecse kútja* eltűntek mint vízrajzi tényezők. A *Büdöskút* ma már dűlöt jelöl, a *Holtmaros* és *Holtvíz* régebb valóban a kiszáradt Maros-ágra utalt, ma már szántók és kaszálók együttese. A helynevek alapos felkutatásával tehát a gazdálkodástörténeti együttathatók is új megvilágításba kerülhetnek, realisabb képe rajzolódhat ki a múltbeli őstermelés megvalósulásának, korlátainak, lehetőségeinek. Minuciózus vizsgálódásai nyomán Szabó T. megállapítja, hogy Enyeden is, mint Erdélyben általában, a XVII. század végétől a XIX. század közepe tájáig a nyomásos gazdálkodástípus működött, azaz a határt két-három fordulóra osztották, és évenként hol vetésnek, hol legelőnek használták. Ez az archaikus termelői forma adta át aztán a helyét a tagosítás következtében a váltógazdálkodásnak.

Már korábban is utalt rá Szabó T., hogy az őstermelők kizárólagosan magyarok lehetnek a 18. század közepéig, de az összefoglalója vége felé a város utcaneveinek elemzéséből is következtetéseket von le a román népcsoportok beszivárgását illetően. Áttanulmányozza Ioan Inocentiu Klein de Sadu püspök egyházi összeírását is 1733-ból, amelynek alapján a város etnikai összetételére vonatkozó megállapításai igazolást nyernek, hiszen az egyházfő egyetlen görög katolikus vagy görögkeleti lakost sem említ. Majdnem ötven évvel később szerepelnek a román nemzetiségűek először egy birtokösszeírásban mint jobbágyvallók, első letelepedési helyük Enyed határán belül a *Felsőporond*, a *Várszeg utca* vége, valamint a beszédes nevű *Oláhok uccája*, amely megnevezés a népesség ajkán a tanulmány megszületésének idejében még él. Azért pontosan az elsőként említett utcákban tűntek fel a román népelemek, mert azok a város szélén húzódnak, közel a szomszédos Felenyedhez, ahová már hamarabb beköltözött nagyobb számban a románság. Valószínűleg a harmadik népelem megjelenése valamiféle termelésbeli új keletkezéséhez köthető, hiszen a 18. században a magyar lakosság elindult a polgárosodás útján, mellyel egyidőben csökkent a szászságnak az ipar és kereskedelem területén fenntartott vezető szerepe, úgyhogy mint új, nélkülözhetetlen, az egyensúlyt újra megteremtő gazdasági láncszem kapcsolódott be a románság a város vérkeringésébe. A névtan mint segédtudomány eredményeinek felhasználásával tehát fontos történeti, földrajzi, gazdasági tényezőkre deríthetünk fényt a településmonográfiák írásakor, ez fogalmazódik meg a szerző végszavában. A továbbiakban Szabó T. Attilának az Erdélyi Múzeum hasábjain 1937-ben jelenik meg egy hosszabb tanulmánya, három számban folytatásban közzétéve, *Szásznyíres település-, népiség-, népesedés- és helynévtörténeti viszonyai a XIII–XX. században* címmel. Ez az írás az enyedi gyűjtés mellett az egyedüli komplex helynévi és népiségtörténeti vizsgálat Szabó T. tollából az EME tudományos fórumában. A fiatal Szabó T. Attila egyik nagyarányú nyelvtörténeti-helytörténeti kutatásának lejegyzését követheti figyelemmel az olvasó a fent említett értekezés tanulmányozásakor. Az első közlemény igazít el a kutatástörténetben, a kutatási előzményekben, majd bemutatja a település nevének alakulását, elhelyezkedését, föld-

rajzi viszonyait, majd benépesülésének történeti forrásokkal igazolt alakulását, etnikai viszonyainak változásait a történelem folyamán, és a faluszerkezet kialakulását. Ezeket illusztráló térképek, táblázatok tartoznak a tanulmány szövegtestéhez, amelyekből kirajzolódik a falu korabeli képe, megismerhetők a telekviszonyok. A szerző részletesen közli a telektulajdonosok lajstromát, amely már a kutatás jelen idejének állapotát tükrözi.

A tanulmány ötödik fejezete foglalkozik a helynévtörténeti kutatásokkal. Azt azonban már a fejezet első mondatában közli Szabó T., hogy az onomasztikai vizsgálódásokkal indult el ez a kismonográfia, de a kutató belátta, hogy a névtani elemzések csak település- és népi-ségtörténeti keretbe beágyazottan célszerűek, anélkül csupán hipotetikus felvetéseket tud megfogalmazni. Ezért dönt úgy, hogy a bevezetőben a helynevek keletkezésének történeti kontextusát ismerteti. Ugyanakkor a kutatás mozgása kétirányú: hiszen a nyelvtörténeti adalékokból, valamint az élőnyelvi adatokból is következtetéseket fogalmaz meg pl. a falu gazdaságtörténeti viszonyainak változásairól.

A helynevek eredetének taglalásában elsődrendű fontosságú nála a szász–magyar–román kölcsönzések beható vizsgálata. A román névadásból származó adalékok említésénél nem feledkezik meg arról, hogy ezek későbbi megjelenését leszögezze, ezzel magyarázza az ez irányú kölcsönzések csekély számát. Sokkal nagyobb arányú a magyarból románba való kölcsönzés, amit kézzelfoghatóan bizonyít tanulmányában, illetve a 3. részben közölt névtani lajstromban.

Bár a professzor legnagyobb elmélyüléssel művelt szakterülete a nyelvtörténet és ezen belül a történeti névtan, hivatásának érzi szakadatlanul azt is, hogy a nyelv jelenbeli állapotával, működésével is törődjék, hiszen a történeti és a mai normatív nyelv paramétereire rákérdező kutatások egymást kiegészítő, egymásból építkező műveletek. Rendkívül frappánsan fogalmazza meg véleményét ez ügyben: „nyelvművelő munkát nyelvtörténeti felkészültség nélkül lehet, de nem szabad folytatni”, hiszen „a nyelvújítás és a nyelvművelés tulajdonképpen akkor kezdődött, amikor az első mondatot leírták magyarul, mert az első mondatot leíró személy – akármilyen szinten írt is – már bizonyos válogatást végzett abban a nyelvi anyagban, amelyet maga sajátjának mondhatott”⁴.

Az 1935-ös év vízválasztó a tekintetben, hogy az Erdélyi Múzeumban egy, az erdélyi magyar tudományos sajtóban célkitűzései szempontjából egyedülálló rovat indul, a Nyelvművelés. Nyelvészeti szakfolyóiratokban természetes egy ilyen célzatú rovat jelenléte, de ösztudományos folyóiratban ez a sajátos műfaj példa nélküli, hiszen a tanulmányok, rövid értekezések a megszokott szövegtípusok az általam tanulmányozott folyóiratban is – a nyelvművelő cikkek viszont inkább tudománynpszerűsítő publicisztikának minősíthetők. A Nyelvművelés című fejezetét az Erdélyi Múzeumnak 1936-tól Szabó T. Attila és Brüll Emánuel szerkesztik. A cikkek tág témakört fognak át a saját műfajukon belül: a nyelvművelésről mint feltörekvőben levő diszciplínáról tájékoztatnak, az ebben a témakörben megjelenő új szakkönyvekről adnak hírt, nyelvművelő kezdeményezésekről, konferenciákról tudósítanak, a magyar irodalom közismert figuráinak nyelvvédő törekvéseiről számolnak be, a köznapi nyelvhasználat tévedéseire hívják fel a figyelmet, valamint a szókincsbeli szegényedés és ezzel együtt az idegen nyelvi elemek túlzott mértékű elszaporodása ellen hadakoznak. Ezek közül

4 SZABÓ T. Attila: *Anyanyelvünk életéből* = *Úó: Válogatott tanulmányok, cikkek*. V. Bukarest, 1981. 568–9.

főként azok ragadják meg a mai kutató, olvasó figyelmét, amelyek olyan nyelvéllapotról, nyelvhasználati módozatokról tanúskodnak, amelyek időközben átértékelődtek, hiszen a nyelvhelyesség szigorú keretei fellazultak, megváltoztak, és ez a szemléletbeli váltás sokszor éppen ellentétes irányultságú fordulathoz vezetett, a két világháború közötti tanításokhoz képest.

Néhány nyelvhasználatbeli „vétség” kijavítása éppen hogy magyartalanságként tűnik fel manapság. Szabó T. Attila cikkez pl. a fotó főnévből képzett igeről, amelynek használata nóvumként hat a harmincas években, és arra a következtetésre jut, hogy a *fotóz* szó teljességgel helytelen, és helyette a *fotólt* javasolja (*Fotó és talán: fotól.* 1938. 63–64.). Nagyon érdekes, hogy mennyire ingadozott még a XX. század közepéig ezen denominális igeeképzők esetenkénti üzusa.

Más esetben az idegen szavak ún. tükörfordításától idegenkedik szerzőnk, hiszen mint köztudott, főként a XX. század elején a nyelvművelő mozgalmat az anyanyelvi purizmusra való törekvés jellemzi, harcosan kardoskodnak a nyelvet befolyásoló idegen hatások ellen, és próbálják óvni a közembert ennek használatától, azonban legtöbbször ezeket a spontán kezdeményezéseket nem lehet a nyelvhelyesség szabályaira hivatkozni kiirtani. Példa rá az *ösbe-mutató* szavunk, amely ellen Szabó T. Attila emeli fel hangját egy meglehetősen felháborodott tónusú cikkben (1937. 99.), rámutatva, hogy ez a szó mesterséges és mesterkélt keletkezésű, a német megfelelőjének szolgálai és a magyar nyelvtől idegen utánzása, de bármennyire helytállóak a nyelvész ellenvetései, a szó ma már szilárdan meggyökeresedett nyelvünkben, oly módon, hogy a nyelvész által javasolt formát (első bemutatató) nem használjuk.

A helynevek adekvát használatának kérdése is terítékre kerül: Szabó T. Attila egyik írásának ezt a címet adja: *Tordahasadék v. Tordai-hasadék?* (uo. 307.). Az első verzió a mai olvasó ítéletében abszurdumnak tűnik, de akkoriban az első változat is élt még. Nyelvész kutatónk nyelvtörténeti forrásokra támaszkodva magyarázza ezt a helyneveinket, kimutatja, hogy az eredeti alakja *Torda hasadékja* volt, ez rövidülhetett *Tordahasadékká*. Egyébként, bár beismeri Szabó T., hogy így is szerepel korabeli forrásokban, leszögezi, hogy a modern kori nyelvérzék ezt a formát elutasítja, mert hiszen a helységnevekből mindig *-i* melléknévképzővel alkotunk egy másik földrajzi nevet.

Ezzel ellentétben az is előfordul, hogy valamely vitás kérdés mára oly módon jutott nyugvópontra, hogy két egyenrangú változatot fogadott el az akadémiai helyesírás.

Nyelvészünk *Egyházfik v. egyházfiak* című írásában nem tud dűlőre jutni megnyugtató eredménnyel a címben megfogalmazott kérdésben [uo. 37–39.]. Ma már mindkét forma egyaránt elfogadott. Ugyancsak Szabó T. írta a *Kerengő-út v. keringő-út* című cikket [uo. 1939. 90.]. Ez az írás a modern kori, újra fellángoló nyelvújítási hullám, kezdeményezés egyik iskolapéldája. A *szerpentin* szavunk létjogosultságát kérdőjelezi meg a magyar nyelvben a kutató, szeretné visszamagyarosítani, ugyancsak nyelvtörténeti ismereteire támaszkodva. Forrásfeltárásai során talál ugyanis egy példát egy román falu helyneveiből a *Kerengut* kifejezésre. Ezt nyilván nem lehet román nyelvi eredetűnek titulálni, hanem a *kereng és út* összetételének. Erről jut eszébe a kutatónak, hogy milyen jól lehetne helyettesíteni az idegen kifejezést ezzel. A nyelvhasználatban azonban mégsem honosodott meg, továbbra is a szerpentin kifejezést használjuk a kígyózó, kanyargós útszakasz megnevezésére.

Az igeekötők használatának kérdése (akkor és most is) nagyon vitatott ügy, abból a szempontból mégpedig, hogy mikor fölösleges az igeekötő igehez való illesztése. Ebben a kérdés-

ben mélyül el a szerző az 1936-os Erdélyi Múzeumban megjelent *Baj van az igekötőkkel* című cikkében.

A mai kutató számára azok az írások is rendkívül figyelemfelkeltőek, amelyek a beszélt nyelv olyan aspektusait tárgyalják nyelvhelyességi szempontból (lásd pl. a kiejtés), melyek esetében a nyelvvédés túlkapasáira a szociolingvisztika mutatott később rá. Szabó T. Attila cikke *A magyar kiejtés kérdését* (1939. 87–90.) tárgyalja, és meglehetősen toleranciáról tesz tanúbizonyosságot a kor nyelvfelfogásával szembenően, hiszen ő nem szigorúan a normatív, sztenderd magyar kiejtést próbálja szorgalmazni, nem a nyelvjárásiasság kiküszöbölésére buzdít, hiszen az ilyesmit akár károsnak is lehet minősíteni nyelvszegényítés címén, melynek komoly értékvesztés is hozadéka is lehet, hanem a magyar nyelv dallamával teljesen ellenkező, nagyon idegenszerű hanglejtés, hangsúly felvételétől óv. Megjegyzi pl., hogy az erdélyi, regionális köznyelvünkre nagyon jó hatással volt mindig a talán legzeneibbnek számító székely nyelvjárás állandó, egészséges, megújító jelenléte. Ő az idegen nyelvek korai tanulásának, a velük való elhamarkodott találkozásnak tulajdonít káros hatást. Talán az alárendelt státusba sorolódott erdélyi magyarság védelmében nyilatkozik így, hiszen az ehhez fűződő trauma még meglehetősen friss a második világháború kezdetekor. Azt vallja élete vége felé, 1986-ban, – és ezzel zárom is írásomat –, hogy: „A nyelv, a nyelvhez való ragaszkodás a kisebbségi helyzetben a nemzetiséghez való feltétlen ragaszkodást jelenti. És minthogy kisebbségi helyzetben különböző nyelvi hatásoknak kitéve a nyelv természetszerűen több – szinte azt mondhatnám – veszedelem között él, hát éppen ezért ottan a nyelvvel való törődés különleges jelentőségű. Úgyhogy az én munkásságomnak egyik része éppen a nyelvművelés volt, amelyet párhuzamosan folytattam az Akadémia és Kosztolányi nyelvművelésével. Kisebbségi helyzetben a nyelv különleges jelentőségű. Ha a nyelvet valaki megtagadja, akkor megtagadta természetesen egy adott kisebbséghez – akármelyik, nemcsak a magyar, hanem más kisebbséghez – való tartozását is”⁵.

SZABÓ T. ATTILA'S LINGUISTICAL STUDIES IN THE ERDÉLYI MÚZEUM BETWEEN THE TWO WORLD WARS

Keywords: *historical onomastics, toponymy, microtoponymy, collection of place-names, purism, standard usage*

Szabó T. Attila's ramifying linguistical researches have a central and epoch-making undertaking: to compile, to uncover and to interpret the toponyms of Central and Upper Transylvania, on the level of the settlements. Compared to his historical linguistical and onomastical works, his puristic articles are considered to be of secondary importance in the groves of Academe, and maybe for this reason they are less present in the common knowledge, but as it will turn out in the second part of my paper, they fit in his linguistical writings organically, and they are worthy of getting acquainted with them.

The linguist from Cluj and the experts gathering round, the so-called Cluj school pursues researches which novelty essentially consists in their programme to combine historical toponymy and field-work regarding the spoken language. We can see the proceeds of this achievement on the columns of the Erdélyi Múzeum, subjecting Szabó T.'s onomastical studies to an examination. This view is reflected

5 BALASSA Iván: *Szabó T. Attila (1906–1987). Erdély nagy nyelvtudósa*. Bp., 1996. 66.

in Szabó T.'s numerous puristic articles, which started to appear in the transactions beginning with 1935. Besides that these results are valuable contributions to historical onomastics, our linguist perpetually feels a calling for soliciting about the present condition and function of our language, because the historical researches and those of questioning the parameters of the actual normative language are complementary operations.

STUDIILE DE LINGVISTICĂ ALE LUI SZABÓ T. ATTILA ÎN REVISTA ERDÉLYI MÚZEUM DIN PERIOADA INTERBELICĂ

Cuvinte-cheie: *onomastică istorică, toponimie, microtoponimie, colectarea toponimelor, cultivarea limbii, corectitudine gramaticală*

Ideea centrală și în aceeași timp inovatoare a cercetării lingvistice lui Szabó T. Attila este enumerarea, dezvăluirea și interpretarea toponimelor în fiecare așezare din Transilvania Centrală și din nordul Transilvaniei. În mediul academic articolele lui despre cultivarea limbii sunt considerate de importanță secundară față de activitatea lui în domeniul istoriei limbii și cea a onomasticii și poate din această cauză sunt mai puțin prezente în conștiința publică. Din a doua parte a comunicării reiese importanța acestor cercetări și faptul că sunt demne de a fi cunoscute încadrându-se organic în scrierile lui lingvistice. Noutatea cercetării lingvistului clujan și cercului științific care s-a format în jurul lui („Școala din Cluj”) constă în programul lor de a cultiva paralel cercetările toponimice istorice și studiul de teren referitor la limba vorbită. Aceste rezultate se regăsesc în studiile onomastice publicate de Szabó T. și pe paginile revistei Erdélyi Múzeum.

Pe lângă îmbogățirea rezultatelor a onomasticii istorice se simte responsabil pentru starea și funcționarea actuală a limbii deoarece aceste două cercetări, referitoare la limba arhaică și cea contemporană, normativă, sunt operații complementare. Asta se reflectă din numeroasele articole puriste apărute în revista științifică a Societății Muzeului Ardelean, începând din anul 1935.

KATONA HAJNAL TÜNDE*

„...JOGÁSZOK SZOKTÁK VAGY ÜGYVÉDEK
EZTET TUDNI PONTOSAN...”
NYELVI JOGI ISMERET A ROMÁNIAI
FALUSI MAGYARSÁG KÖRÉBEN

Kulcsszavak: *nyelvi jogok, adminisztráció, hivatalos nyelv*

NYELVI JOGOK

1. A nyelvészek manapság jobbra egyetértenek abban, hogy a nyelvi jogok alapvető emberi jogok, hiszen mivel a nyelv az adott beszélőközösség számára egy sajátos szemléletmód, illetőleg kultúra hordozója is, nem tekinthető pusztán kommunikációs eszköznek. Ezt a szemléletmódot tükrözi a fogalomnak Tove Skutnabb-Kangas által nyújtott meghatározása: „nyelvi emberi jog az anyanyelvvél/anyanyelvekkel azonosulni, az(oka)t tökéletesen elsajátítani, a hivatalos életben használni, valamint ugyanilyen jog megtanulni az adott országban használatos hivatalos nyelvet/a hivatalos nyelvek közül egyet”.¹

A fenti meghatározásban nem szerepel expliciten, azonban ez világosan tükrözi azt is, hogy a világ nyelvei – legalábbis jogi szempontból – nem egyenlők.

A magyar szakirodalom Kiss Jenő nyomán négy jogi státust különböztet meg. Az *államnyelv* alatt olyan nyelvek értendők, melyek egy adott államban egyedüli hivatalos nyelvként használatosak. *Hivatalos nyelveknek* azokat a nyelveket tekintik, melyeknek a nyilvános, közéleti ügyintézésben, a tömegtájékoztatásban és az oktatásban történő használatát az alkotmány, illetőleg a nyelvhasználatra vonatkozó törvények előírják. Ez nem minden esetben tekinthető azonosnak az államnyelvvél, hiszen bizonyos országokban egynél több nyelvet is hivatalos nyelvvé nyilvánítottak. A *regionális hivatalos nyelv* egy adott államnak csupán egy meghatározott területén használható hivatalosan. A legkevesebb jogot a *nemzetiségi vagy kisebbségi nyelvek*, vagyis az etnikai kisebbségek által használt anyanyelvi változatok beszélői élvezik.²

A nemzeti kisebbségek, illetve nemzeti vagy kisebbségi nyelvek védelmének kérdése a nemzet fogalmának előtérbe kerülésével egy időben, a 19. században merült fel, a nyelvi jogokat azonban csak a 20. században rögzítették. Mivel a 20. század elején kidolgozott kisebbségi

* KATONA Hajnal Tünde (1979): Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, doktori hallgató, katonah@gmail.com. Tanulmányok: Kolozsvár, BBTE magyar– finn szak (BA fokozat: 2003), antropológiai nyelvészet (MA fokozat: 2008). Kutatási terület: szociolingvisztika, ezen belül a romániai magyarság nyelvi jogokhoz való viszonyulása.

1 TOVE SKUTNABB-KANGAS: *Nyelv, oktatás és a kisebbségek = Nyelvi jogok*. Szerk. SZÉPE György–CSERNUSNÉ Ortutay Katalin–FORINTOS Éva. Veszprém, 2000. (Nyelv, politika, oktatás kiskönyvtár sorozat, 3). 45–114., 52.

2 KISS Jenő: *Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapgfogalmak*. Bp., 2002. 155.

ségvédelmi rendszer rövid időn belül, már az 1930-as években megbénult,³ a II. világháborút követően megpróbálták egy újabb rendszert kidolgozni.

Ebben a tekintetben határhőnek számít az Egyesült Nemzetek 1945-ben megfogalmazott Alapokmánya, mely nem az egyes hátrányos kategóriák védelmét, hanem az általános emberi jog biztosítását és védelmét tűzi ki célul:⁴ „Az Egyesült Nemzetek célja, hogy [...] gazdasági, szociális, kulturális vagy emberbaráti jellegű nemzetközi feladatok megoldása útján, valamint az emberi jogok és az alapvető szabadságok mindenki részére, fajra, nemre, nyelvre vagy vallásra való tekintet nélkül történő tiszteletben tartásának előmozdítása és támogatása révén nemzetközi együttműködést létesítsen”.⁵ E cél megvalósítása érdekében az ENSZ olyan feladatokat vállal fel, mint a különböző helyzetek tanulmányozása és ajánlások megfogalmazása,⁶ valamint emberi jogok és alapvető szabadságok tiszteletben tartásának előmozdítása.⁷

A nemzetközi dokumentumok azonban – akárcsak a fent említett Alapokmány – a II. világháborút követő első két évtizedben sokkal inkább a diszkriminációellenesség elvét érvényesítették,⁸ később⁹ pedig úgy fogalmaztak meg előírásokat, hogy semmilyen konkrét lépést nem követeltek meg.¹⁰ Ezekhez képest mindenképp pozitív változást jelentett az 1992-ben kidolgozott nemzetközi dokumentum, a *Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája* (továbbiakban: Karta), melynek újszerűsége azon rendelkezések gyakorlatba ültetésének

-
- 3 Kovács Péter: *A kisebbségvédelmi egyezmények kontroll mechanizmusának hatékonyságáról. Gondolatok a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája értelmében vállalt kötelezettségek végrehajtásának ellenőrzéséről.* = *Az emberi jogok és a nyelvek.* Szerk. ANDRÁSSY György–VOGL Márk. Pécs, 2010. 1–27. 1.
 - 4 Adrian NĂSTASE: *Drepturile persoanelor aparținând minorităților naționale. Vol. I. Reglementări în dreptul internațional.* București 1998. 17.
 - 5 Az Egyesült Nemzetek Alapokmánya, 1. cikk.
 - 6 L. Egyesült Nemzetek Alapokmánya, 13. cikk.
 - 7 L. Egyesült Nemzetek Alapokmánya, 55. cikk.
 - 8 L. pl. a *Az Egyesült Nemzetek Alapokmánya* (1945), *A népiirtás büntetvényének megelőzéséről és megbüntetéséről szóló egyezmény* (1948), *A faji megkülönböztetés valamennyi formájának kiküszöböléséről szóló egyezmény* (1965), *A gyermek jogairól szóló egyezmény* (1966), *Európai egyezmény az emberi jogok és alapvető szabadságjogokról* (1950), *Európai Szociális Karta* (1961) stb.
 - 9 Határhőnek az 1976. március 23-án hatályba lépő *Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya* (1966) tekinthető. A nemzetközi jognak ez az első olyan dokumentuma, amely nem a diszkriminációellenességet, hanem valóban a kisebbségvédelemet szolgálja azáltal, hogy 27. cikkelyében megfogalmazza: „Olyan államokban, ahol nemzeti, vallási vagy nyelvi kisebbségek élnek, az ilyen kisebbségekhez tartozó személyektől nem lehet megtagadni azt a jogot, hogy csoportjuk más tagjaival együttesen saját kultúrájuk legyen, hogy saját vallásukat vallják és gyakorolják, vagy hogy saját nyelvüket használják.”
 - 10 L. pl. az előző lábjegyzetben már idézett *Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya*, továbbá a *Helsinki Záróokmány* (1975), mely VII. cikkében a nemzeti kisebbségekre vonatkozóan ki mondja: „A részt vevő államok, melyeknek területén nemzeti kisebbségek vannak, tiszteletben tartják az ilyen kisebbséghez tartozó személyek jogát a törvény előtti egyenlőségre, maradéktalanul biztosítják számukra azt a lehetőséget, hogy ténylegesen élhessenek az emberi jogokkal és alapvető szabadságjogokkal, és ily módon védelmezik a nemzeti kisebbségek törvényes érdekeit ezen a téren”.

kötelező voltában áll, amelyeket valamely állam a *Karta* ratifikálása esetén az adott nyelv(ek) re felvállal.

Az, hogy Románia aláírta a Kartát,¹¹ s ezáltal megtette az első reális lépést a nyelvi jogok biztosításának terén,¹² annak tudható be, hogy ennek elfogadása az Unióhoz való csatlakozás feltételévé vált. Így az európai közösség által gyakorolt nyomás¹³ következményeként tartható számon, hogy közvetlenül az aláírást követően megjelenő oktatásügyi törvény¹⁴ egyértelműen tükrözte a Karta szemléletét, hogy ennek szellemében módosították a Román Rádió és Televízió Társaság működését szabályozó törvényeket, az igazságszolgáltatásra vonatkozó bünyügyi, illetve polgári eljárási törvénykönyvet, továbbá az is, hogy 2001-ben elfogadták a jogalkotásban valós változást jelző 215. számú, közigazgatásról szóló törvényt és így tovább.

Látható tehát egyrészt az, hogy Romániában a nyelvi jogszabályok nem valamely kisebbségi közösség megfogalmazott igénye alapján jöttek létre, a küzdelem ugyanis politikai szinten folyt, másrészt pedig, hogy az itt elfogadott, nyelvi jogok biztosítására vonatkozó törvények nagy része, „konjunkturális” jellegű. Nem azért született, hogy hitelesen és végérvényesen bővítse a demokratikus emberi jogok körét, hanem, hogy eleget tegyen az integrációval kapcsolatos nemzetközi elvárásoknak”.¹⁵

Mivel a nyelvhasználat szabályozásában viszonylag rövid időn belül történt, illetve történő módosításokról – éppen ezeknek konjunkturális volta miatt – az érintett közösségeket nem vagy alig tájékoztatják az illetékes hatóságok, intézmények, kérdésessé válik, hogy a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek ismerik-e saját nyelvi jogait.

2. A fentiekben bemutatott helyzet indított arra, hogy annak a kutatásnak keretén belül, mely a romániai magyarok nyelvi jogokhoz való viszonyulásának vizsgálatát tűzte ki célul, s ame-

-
- 11 A *Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartáját* Románia 1995. július 17-én írta alá.
- 12 Az 1947–1965 közötti évekre tehető proletár internacionalizmus korszakában az anyanyelvhasználatra vonatkozó törvényalkotásból fokozatosan kiszorultak a kisebbségvédelmi rendelkezések, a joggyakorlat pedig egyre inkább a román nyelv dominanciájának a kisebbségi nyelvek rovására történő megerősödését tükrözte. A kisebbségi közösségek nyelvi jogainak visszaszorításának folyamata folytatódott a nemzetszocializmus korszakában (1965–1989). Bár megfogalmazásuk során sosem hagyták figyelmen kívül azt, hogy Románia nem valódi nemzetállam, azaz területén számos nemzeti kisebbség él, a jogszabályok ebben az időszakban egyre kevésbé engedtek következtetni egy reális kisebbségvédelmi politika meglétére és működésére. Azt, hogy a rendszerváltást követő időszak átmeneti jellege a kisebbségvédelmi kérdésekhez való hozzáállásra is rányomta bélyegét, nemcsak az egymástól gyökeresen különböző, kisebbségvédelemre való törekvések jelzik, hanem az is, hogy a jogalkotás kezdetben sokkal inkább törekedett a törvényeknek terminológiai szintű módosítására, semmint magának az egész rendszernek reformjára. Ennek következményeként tartható számon az a káosz is, mely amiatt alakulhatott ki, hogy a reformot igénylő társadalom az 1990 előtt hatályba lépő törvényeket idejétmúltak, ezért megszeghetőeknek érezte.
- 13 L. VERESS Emőd: *Nyelvi jogok a romániai közigazgatásban: eredmények és problémák* = Szerk. PÉNTEK János–BENŐ Attila: *Nyelvi jogi környezet és nyelvhasználat*. Kolozsvár 2005. 126–134.; vö. ARZOZ, Xabier: *The protection of linguistic diversity through Article 22 of the Charter of Fundamental Rights* = Szerk. Uő: *Respecting Linguistic Diversity in the European Union*. Amsterdam–Philadelphia 2008. 145–173.
- 14 1995. évi 84. számú törvény.
- 15 PÉNTEK János: *Akarunk-e élni a joggal?* = *Nyelvi jogi környezet és nyelvhasználat*. Szerk. PÉNTEK János–BENŐ Attila. Kolozsvár, 2005. 140–144., 141–142.

lyet 2012 januárjától júniusáig terjedő időszakban végeztem, választ keressek arra a kérdésre is, hogy a romániai magyarság körében beszélhetünk-e a nyelvi jogok tudatos érvényesítéséről, azaz jogismeretről.

2.1. A kérdőíves felméréssel történt kutatás nem terjedt ki minden egyes nyelvi jogra: főként a magánéletben megvalósuló, illetve a közigazgatási szervekkel való kommunikációra, valamint az anyanyelvű oktatásra irányult. Jelen dolgozat a polgármesteri hivatallal folytatott kommunikáció során történő nyelvhasználatról, illetve az anyanyelvhasználat jogával kapcsolatos eredményekkel foglalkozik.

A polgármesteri hivatalok gyakorlatával kapcsolatos tudást, illetve a jogoknak ismeretét egy kijelentéssel, illetve két kérdéssel általam vizsgáltam. Az előbbi esetében a megkérdezetteknek azt kellett eldönteniük, hogy a felsorolt kijelentések igazak-e vagy hamisak, esetleg részben igazak, az utóbbi esetében viszont eldöntendő kérdésekre kellett válaszolniuk.¹⁶

2.2. A kutatás helyszíneinek megválasztása során szükséges volt figyelembe venni, hogy – bár romániai viszonylatban ebben a térségben a legnagyobb a magyarság aránya –, ami a lakosság etnikai összetételét illeti, Erdélyben sem beszélhetünk egységes megoszlásról. Mint-hogy a magyar anyanyelvűek aránya egy adott területen meghatározó módon befolyásolhatja az egyéneknek a magyar, illetve az államnyelvhez való viszonyát,¹⁷ ahhoz, hogy reális képet kapjunk a romániai magyarság attitűdjeiről, a kutatásokat három különböző helyzetű térségben kellett végezni: egyrészt olyan területeken, ahol a magyarság többen él, másrészt olyan térségben, ahol szórványban él, és végül azon területeken, melyeken a magyarság a lakosságnak megközelítőleg 50%-át képezi.¹⁸

A többen élő magyarságnak a nyelvi jogokhoz való viszonyulását a Hargita megyei Székelyudvarhelyen (rom. Odorheiu Secuiesc, megyei jogú város, lakosságának 95,69%-a vallotta magát magyar nemzetiségűnek), valamint Székelyderzsben (rom. Dârjiu, községközpont, 98,75%-a magyar nemzetiségű) és Recsenyédén (rom. Rareș, Homoródszentmárton községhez tartozó falu, 100%-a magyar nemzetiségű) vizsgáltam. A megközelítőleg 50%-os arányt elérő magyarság körében végzett vizsgálatok helyszínei a következők voltak: Marosvásárhely (rom. Târgu Mureș, megyeközpont, 47,98%-a magyar nemzetiségű), Marosszentgyörgy (rom. Sângeorgiu de Mureș, községközpont, 56,33%-a magyar nemzetiségű) és Mezőbánd (rom. Band, községközpont, 50,18%-a magyar nemzetiségű). A szórványban élő magyarság nyelvi jogokhoz való viszonyulásának felméréséhez választott három település Déva (rom. Deva, megyeszékhely, 7,62%-a magyar nemzetiségű), Csernakeresztúr (rom. Cristur, Dévái-

16 Mivel a kutatás témája megkívánta azt, hogy az adatközlés beszélgetés formájában történjen annak érdekében, hogy ne csak a konkrét válaszok álljanak rendelkezésünkre, hanem a válasz megfogalmazásának teljes folyamatába is beletekinthessünk, fontos volt, hogy a kérdőívet egyetlen esetben se a megkérdezett személy töltse ki.

17 Míg azokon a területeken, ahol a lakosság számottevő többsége magyar nyelven beszél, az instabil kétnyelvűség minden valószínűség szerint az anyanyelv dominanciáját jelenti, azokban a térségekben, ahol a magyarság aránya 10–15% alatt van, a magyar nyelv alacsonyabb státusa presztízsének csökkenéséhez, s végül felcserélő kétnyelvűséghez vezethet.

18 A kutatás megtervezésének és lebonyolításának időpontjában nem álltak rendelkezésemre a 2011-ben végzett népszámlálás adatai, a települések kiválasztása során ezért a korábbi, 2002-es népszámlálás adatait használtam fel, és ezekre is fogok hivatkozni a továbbiakban.

hoz tartozó település, 51,44%-a magyar nemzetiségű) és Alpestes (rom. Peștișu Mare, Vajdahunyadhoz tartozó település, 16,77%-a vallotta magát magyar nemzetiségűnek).

2.3. A falvakban végzett kutatásban minden régióból 30–30 személy, tehát összesen 90 adatközlő vett részt. Mivel a kutatás célja az átlagos magyar emberek viszonyulásmódjának felmérése volt, az adatközlők kiválasztása során kizáró jellegű tényként kezelődött az, ha valaki valamely politikai szervezetben vagy pártban vezető funkciót töltött be, vagy bármely, nyelvi jogi kérdéssel foglalkozó civil szervezet tagja volt.

A vizsgálatot két különböző korcsoporthoz tartozó egyének körében végeztem annak érdekében, hogy fény derüljön a generációk közötti esetleges mentalitásbeli különbségekre (l. 1. táblázat).

1. táblázat: Az adatközlők megoszlása kor szerint

Megye	20–35 év közöttiek	45–60 év közöttiek
Hargita	50,00% (n=15)	50,00% (n=15)
Maros	46,66% (n=14)	53,33 % (n=16)
Hunyad	46,66% (n=14)	53,33 % (n=16)

Szintén az összehasonlíthatóság érdekében, az adatközlők kiválasztása során figyelembe vettem a nemet is (l. 2. táblázat).

2. táblázat: Az adatközlők megoszlása nem szerint

Megye	Nő	Férfi
Hargita	53,33 % (n=16)	46,66% (n=14)
Maros	50,00% (n=15)	50,00% (n=15)
Hunyad	53,33 % (n=16)	46,66% (n=14)

A megkérdezettek kiválasztásának harmadik és utolsó kritériuma a végzettség volt. Mint a 3. táblázatból is kiderül, a régiók mindenikében a megkérdezetteknek fele érettségizett személy, a másik fele pedig érettségi nélküli, illetve főiskolát vagy egyetemet végzett:

3. táblázat: Az adatközlők megoszlása végzettség szerint

Megye	Érettségi nélküli	Érettségizett	Főiskolát vagy egyetemet végzett
Hargita	40,00% (n=12)	53,33% (n=16)	6,66% (n=2)
Maros	30,00% (n= 9)	50,00% (n=15)	20,00% (n=6)
Hunyad	30,00% (n= 9)	50,00% (n=15)	20,00% (n=6)

3.1. Az adatközlőknek a helyi polgármesteri hivatalok gyakorlatával kapcsolatos tudása vizsgálatát célzó első kijelentés annak felmérését tűzte ki célul, hogy a megkérdezettek tudomása szerint a polgármesteri hivatal alkalmazott-e olyan ügyfélfogadással foglalkozó hivatalnokot, aki a magyar ügyfelekkel magyarul beszél.

Mint az alábbi táblázatból is kiderül, a kérdés azon településeken okozott gondot, ahol a magyar lakosság arányából nem lehet arra következtetni, hogy a polgármesteri hivatal magyar nemzetiségű személyeket (is) alkalmaz:

4. táblázat: *A polgármesteri hivatalban van olyan hivatalnok, aki a magyarokkal magyarul beszél*

Megye	Igaz	Nem igaz	Részben igaz	Nem tudom
Hargita	100% (n=30)	0,00%	0,00%	0,00%
Maros	86,66% (n=26)	0,00%	3,33% (n=1)	10,00% (n=3)
Hunyad	46,66% (n=14)	20,00% (n=6)	3,33% (n=1)	30,00% (n=9)

Az, hogy a három megyéből érkezett válaszok között szignifikáns különbség van ($\chi^2(6, N=90)=29,443$; $p<0,001$), arra mutat rá, hogy a polgármesteri hivatal azon alkalmazottainak aránya, akik (ügyintézői minőségükben) beszélnek magyarul, egyenes arányban nő a magyar lakosság arányával. Annak ugyanis, hogy a megkérdezettek – olyan településeken, ahol a polgármesteri hivatalokban nemcsak magyar nemzetiségű emberek dolgoznak – ugyanarra a kérdésre másképpen válaszoltak, két magyarázata van: egyrészt az derült ki, hogy bizonyos személyek különböző tapasztalattal rendelkeznek abból kifolyólag, hogy más-más ügyben szoktak a polgármesteri hivatalhoz fordulni, így más-más ügyintézőkkel kerülnek kapcsolatba, másrészt pedig az is világossá vált, hogy hasonló vagy azonos tapasztalathoz más-más módon viszonyulnak. Így például, míg a Hunyad megyeiek 46,66%-a (n=14)¹⁹ azt tapasztalta, hogy a polgármesteri hivatalnak van olyan alkalmazottja, aki beszél magyarul, 50%-a (n=15) nem mondhatja el ugyanezt. A különböző válaszok mögötti eltérő tapasztalat okát pedig az a személy fogalmazza meg, aki ezt a kijelentést „részben igaz”-nak ítélte: „Hát alkalmazva van, de... hogy bevalljam őszintén... nem is nagyon szólalna meg magyarul, ha elmész. Ha tán annyira nem ismer, hogy így beszélne... szóval napiasan [=naponta], akkor megszólal magyarul, de hogyha a kollegája mellette van, akkor nem szólal meg, s akkor csak románul szólal meg. Vagy ha mennek ilyen középkoriak [=középkorúak], akik nem tudnak normálisan románul, akkor azokkal félrebb áll, s akkor rendezkedik [=intézkedik]. De úgy, hogy te beszélj... beszélünk folyamatosan magyarul, s mellette a kolleganő, nincs.”

Ha az arra a kérdésre adott válaszokat nézzük, hogy kötelezi-e a törvény a helyi polgármesteri hivatalt arra, hogy olyan hivatalnokokat alkalmazzon, akik a magyarokkal magyarul is tudnak beszélni, látható, hogy bár a régiók közötti különbség szignifikáns ($\chi^2(4, N=90)=28,883$; $p<0,001$), csökken az igenlő válaszok aránya:

5. táblázat: *Kötelezi-e a törvény a polgármesteri hivatalt arra, hogy olyan hivatalnokot alkalmazzon, aki a magyarokkal magyarul is tud beszélni?*

Megye	Igen	Nem	Nem tudom
Hargita	83,33% (n=25)	6,66% (n=2)	10,00% (n= 3)
Maros	73,33% (n=22)	13,33% (n=4)	13,33% (n= 4)
Hunyad	33,33% (n=10)	20,00% (n=6)	46,66% (n=14)

19 Az adatközlők mind csernakeresztúri lakosok.

A tapasztalat tehát önmagában nem elegendő ahhoz, hogy az egyén tudatosítsa törvény adta jogait.²⁰ Az igenlő válaszok sem minden esetben tükrözik a jogismeretet, hiszen bizonyos válaszok megfogalmazásából egyértelműen kiderül, hogy nem a törvény ismerete áll mögöttük. Egyik Hunyad megyei adatközlő például az igenlő választ így magyarázza: „Kötelezi arra, hogy... hát... abban az értelemben, hogy azok az illetők, akivel kell közlekedj [=beszélj], nem tud, nem érti a román nyelvet.” Legtudatosabbaknak a Maros megyei adatközlők bizonyultak, akiknek válaszaiban a legtöbbször fordult elő a magyar lakosság arányára való hivatkozás.

3.2.2. Szignifikáns különbség ($\chi^2(6, N=90)=18,607; p<0,005$) mutatható ki a megyék között azon kijelentés értékelésében is, hogy a polgármesteri hivatal elfogadja a magyar nyelvű kérvényeket, és magyarul is válaszol rájuk.

6. táblázat: *A polgármesteri hivatal elfogadja a magyar nyelvű kérvényeket, és magyarul is ad rájuk választ*

Megye	Igaz	Nem igaz	Részben igaz	Nem tudom
Hargita	63,33% (n=19)	13,33% (n= 4)	13,33% (n=4)	10,00% (n= 3)
Maros	40,00% (n=12)	33,33% (n=10)	6,66% (n=2)	20,00% (n= 6)
Hunyad	16,66% (n= 5)	36,66% (n=11)	6,66% (n=2)	40,00% (n=12)

A fenti táblázatban szereplő adatok alapján látszik, hogy egyetlen régióban sem beszélhetünk azonos tapasztalatról ezzel a kérdéssel kapcsolatban, így nem mondható el, hogy az egyes megyékből érkező válaszok közötti különbséget az magyarázná, hogy a szóban forgó anyanyelv-használati jog érvényesítésének kötelező volta a magyar nemzetiségű lakosság arányának függvénye.²¹ A pozitív korreláció így mindössze arra mutathat rá, hogy minél nagyobb a magyar lakosság aránya, annál valószínűbb egyrészt az, hogy a helyi közigazgatási szervekkel folytatott kommunikáció során a magyarok megpróbálják írásban is használni anyanyelvüket, másrészt pedig az, hogy a polgármesteri hivatal elfogadja a magyar nyelven benyújtott kérvényeket, és ezen a nyelven is ad rájuk választ.

Bár a magyar nyelvű kérvények elfogadására, illetve ezek elfogadásának kötelező voltára vonatkozó kérdésekre beérkező válaszok között pozitív korreláció mutatható ki ($\chi^2(6, N=90)=34,213; p<0,001$), mely a régiók közötti szignifikáns különbséggel ($\chi^2(4, N=90)=18,230; p<0,001$) magyarázható, mint a 7. táblázatban látható, a jogismeretet vizsgáló kérdésre adott igenlő válaszok száma itt is csökken, a tapasztalat tehát ebben az esetben sem vonja maga után a jog tudatosítását.

20 Hargita megyében több adatközlő a magyarság arányával hozta összefüggésbe a magyar alkalmazottak létét. Ketten közülük már a polgármesteri hivatal gyakorlatára vonatkozó kérdés kapcsán is utaltak erre, mondván: nincs olyan ügyfélfogadással foglalkozó alkalmazott, aki a magyar ügyfelekkel magyarul beszél, mivel egyetlen hivatalnokot sem azért alkalmaztak, mert tud magyarul. Ugyanakkor a jogismeretre vonatkozó kérdésre más adatközlők így válaszoltak: „Hát köteles, mert más nincs. Rá van szorulva [kacag]”; „Igen. De van itt lehetősége egyébre?”

21 Hiszen amennyiben ez így lenne, Maros megyéből nem érkezett volna olyan típusú válasz, mint amelyet egy mezőbándi hölgy így fogalmazott meg: „Nem! Ez nem. Ezt nem fogadta el, ezt románul kell.”, amelyből egyértelműen kiderül, hogy a megkérdezett személy sikertelenül próbált magyarul beadni egy kérvényt.

7. táblázat: *Kötelezi-e a törvény a polgármesteri hivatalt arra, hogy elfogadja a magyar nyelvű kérvényeket, és magyarul is válaszoljon rájuk?*

Megye	Igen	Nem	Nem tudom
Hargita	56,66% (n=17)	13,33% (n= 4)	26,66% (n= 8)
Maros	36,66% (n=11)	26,66% (n= 8)	36,66% (n=11)
Hunyad	6,66% (n= 2)	50,00% (n=15)	43,33% (n=13)

3.2.3. Az adatközlőknek az arra vonatkozó ismeretei, hogy a helyi polgármesteri hivatalok használnak-e magyar nyelvű formanyomtatványokat és űrlapokat, akárcsak a kérvényekkel kapcsolatosak, régiókon belül is eltérnek egymástól, ami valószínűleg azzal magyarázható, hogy a polgármesteri hivatalok a formanyomtatványoknak és űrlapoknak csak egy részét tesszik elérhetővé magyarul is. A megyék közötti szignifikáns különbség ($\chi^2(4, N=90)=19,510$; $p<0,001$) így mindössze arra mutat rá, hogy a magyar lakosság arányával egyenes arányban nő annak lehetősége, hogy a polgármesteri hivatal magyar nyelvű formanyomtatványokat és űrlapokat is használjon.

8. táblázat: *A polgármesteri hivatal magyar nyelvű formanyomtatványokat és űrlapokat is használ*

Megye	Igaz	Nem igaz	Részben igaz	Nem tudom
Hargita	50,00% (n=15)	43,33% (n=13)	0,00%	6,66% (n= 2)
Maros	26,66% (n= 8)	40,00% (n=12)	0,00%	33,33% (n=10)
Hunyad	16,66% (n= 5)	36,66% (n=11)	6,66% (n=2)	40,00% (n=12)

Ami az anyanyelvű formanyomtatványokhoz és űrlapokhoz való hozzáférés jogára vonatkozó kérdést illeti, az erre adott válaszok hasonlóak a 7. táblázatban szereplőkhöz, tehát hasonló mértékű tájékoztatlanságról beszélhetünk ebben a tekintetben is a régiók mindenikében.

9. táblázat: *Kötelezi-e a törvény a polgármesteri hivatalt arra, hogy magyar nyelvű formanyomtatványokat és űrlapokat is használjon?*

Megye	Igen	Nem	Nem tudom
Hargita	56,66% (n=17)	13,33% (n= 4)	30,00% (n= 9)
Maros	33,33% (n=10)	26,66% (n= 8)	40,00% (n=12)
Hunyad	6,66% (n= 2)	46,66% (n=14)	46,66% (n=14)

Mindenképp megjegyzendő itt az is, hogy a polgármesteri hivatalok gyakorlatára vonatkozó kijelentések kapcsán elhangzó válaszok, illetve a törvényismeretet felmérő kérdésekre érkező feleletek közötti szignifikáns összefüggés ($\chi^2(4, N=90)=23,244$; $p<0,001$) nem magyarázható a helyi önkormányzatok gyakorlatával, hiszen nem minden olyan személy, akik úgy tudja, hogy a polgármesteri hivatal használ magyar nyelvű formanyomtatványokat és űrlapo-

kat, válaszolt igenlően a jogismeretre vonatkozó kérdésre,²² ugyanakkor azok közül, akik szerint a helyi önkormányzat nem teszi elérhetővé a formanyomtatványokat, illetve űrlapokat magyarul, többen úgy gondolják, hogy ennek megtétele viszont kötelező lenne.²³

3.2.4. A régiók között nincs szignifikáns különbség azon kijelentések értékelésében, hogy a polgármesteri hivatal kihelyezett magyar nyelvű helységnévtáblákat is. Ennek oka az, hogy nemcsak a Hargita, illetve Maros megyei településeké, hanem – bár különböző okokból²⁴ – mindkét Hunyad megyei települése is megjelenik magyar nyelven is a helységnévtáblákon.

10. táblázat: *A polgármesteri hivatal magyar nyelvű helységnévtáblákat is kihelyezett*

Megye	Igaz	Nem igaz	Részben igaz	Nem tudom
Hargita	100% (n=30)	0,00%	0,00%	0,00%
Maros	96,66% (n=29)	0,00%	0,00%	3,33% (n=1)
Hunyad	90,00% (n=27)	6,66% (n=2)	3,33% (n=1)	0,00%

A saját tapasztalat ebben a kérdésben sem feltétlenül segíti az adatközlőket abban, hogy tudatosítsák: a magyar nyelvű helységnévtáblák léte az érvényben lévő törvényeknek köszönhető. Sőt, mi több, amint a következő táblázatból is látszik, a „nem”-mel vagy a bizonytalanságot kifejező „nem tudom”-mal válaszolók aránya Hargita megyében a legnagyobb, ami arra enged következtetni, hogy – mivel a magyar nyelvű feliratok léte általában véve megszokottá és természetessé vált – ez a kérdés kevésbé foglalkoztatja a tömbmagyarságban élőket.

11. táblázat: *Kötelezi-e a törvény a polgármesteri hivatalt arra, hogy magyar nyelvű helységnévtáblákat is kihelyezzen?*

Megye	Igen	Nem	Nem tudom
Hargita	66,66% (n=20)	10,00% (n=3)	23,33% (n=7)
Maros	73,33% (n=22)	23,33% (n=7)	3,33% (n=1)
Hunyad	76,66% (n=23)	6,66% (n=2)	16,66% (n=5)

22 Arra a kérdésre, hogy a polgármesteri hivatal használ-e magyar nyelvű formanyomtatványokat és űrlapokat, a három megyéből összesen 26 (15 Hargita, 8 Maros, 3 Hunyad megyei) adatközlő válaszolt igenlően. Közülük 5 személy (1 Hargita, 3 Maros, 1 Hunyad megyei) szerint ezt a törvényt nem teszi kötelezővé, 4 (3 Hargita, 1 Hunyad megyei) pedig „nem tudom”-mal válaszolt.

23 A megkérdezettek közül 48 (13 Hargita, 12 Maros, 23 Hunyad megyei) személy tudja úgy, hogy a polgármesteri hivatal nem használ magyar nyelvű formanyomtatványokat és űrlapokat. Közülük 8 (4 Hargita, 3 Maros, 1 Hunyad megyei) adatközlő gondolja úgy, hogy a helyi önkormányzatnak az általa tapasztalt gyakorlata törvénybe ütköző.

24 A csernakeresztúri helységnévtábla meglétét az is magyarázza, hogy a 2001. évi 215. törvény 131. cikke értelmében a helységnévtáblákra vonatkozó rendelkezés abban az esetben is érvényes, ha a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek aránya a törvény hatálya lépését követően valamilyen okból a határ alá esik. Alpestesen a magyarság aránya 2001-ben sem érte el a 20%-ot, Vajdahunyad polgármesteri hivatala azonban úgy döntött, hogy – bár nem kötelező – magyarul is kiírja a hozzá tartozó települések nevét.

3.2.5. A polgármesteri hivatal gyakorlatával kapcsolatos utolsó kijelentés arra vonatkozott, hogy a helyi közigazgatási szerv magyarul is feltünteti a saját, illetve a hozzá tartozó intézmények nevét. Az egyes régiók közötti szignifikáns különbség, $\chi^2(6, N=90)=54,727$; $p<0,001$, jól mutatja, hogy a magyar lakosság arányának csökkenésével egyenes arányban csökken annak a lehetősége is, hogy a közintézmények magyarul is feltüntessék nevüket. A 12. táblázatból viszont az is látszik, hogy a tömbmagyarság, illetve a szóránymagyarság körében hasonló arányban válaszoltak „nem tudom”-mal, ami arra enged következtetni, hogy minél nagyobb valamely etnikum – függetlenül attól, melyik – aránya egy adott régióban, annál inkább előfordulhat, hogy az egyén nem figyeli, milyen nyelve(ke)n tüntetik fel az intézmények nevét.

12. táblázat: *A polgármesteri hivatal magyarul is feltünteti a saját és a hozzá tartozó intézmények nevét*

Megye	Igaz	Nem igaz	Részben igaz	Nem tudom
Hargita	80,00% (n=24)	3,33% (n= 1)	0,00%	16,66% (n=5)
Maros	86,66% (n=26)	6,66% (n= 2)	3,33% (n=1)	3,33% (n=1)
Hunyad	10,00% (n= 3)	70,00% (n=21)	6,66% (n=2)	13,33% (n=4)

A hasonló, jogismeret felmérését szolgáló kérdésre adott válaszok alapján viszont már nem mondható el az, hogy az erre vonatkozó törvény ismerete összefüggne a régióval vagy a személyes tapasztalattal. Érdekes viszont, hogy azoknak számához képest, akik azt nyilatkozták, hogy a helységnévtáblák kihelyezésére kötelezi a törvény a polgármesteri hivatalt, Hargita és Maros megyében nem változik számottevően (sőt, az előbbiben nő) azoknak a száma, akik szerint kötelező a polgármesteri hivatalnak, illetve a hozzá tartozó intézményeknek magyarul való feliratozása annak ellenére, hogy mindkét megyében kevesebben tapasztalták, hogy a helyi önkormányzatok ezt meg is teszik.

13. táblázat: *Kötelezi-e a törvény a polgármesteri hivatalt arra, hogy magyarul is feltüntesse a saját és a hozzá tartozó intézmények nevét?*

Megye	Igen	Nem	Nem tudom
Hargita	70,00% (n=21)	6,66% (n= 2)	23,33% (n= 7)
Maros	70,00% (n=21)	16,66% (n= 5)	13,33% (n= 4)
Hunyad	6,66% (n= 2)	50,00% (n=15)	43,33% (n=13)

3.2.6. A jogismeretet felmérő kérdések között szerepelt olyan is, melynek a polgármesteri hivatal gyakorlatával kapcsolatos saját tapasztalatokra vonatkozó kérdéssorban nincs „párja”. Ezek közül az első az arra vonatkozó tudást felmérését szolgálta, hogy kötelezi-e a törvény a helyi polgármesteri hivatalt arra, hogy tájékoztassa magyarul is a falu/város lakosságát a tanács üléseinek napirendjéről és az általa hozott határozatokról.

A polgármesteri hivatalnak a lakossággal történő kommunikációja során történő nyelvválasztással kapcsolatos jogismereti kérdésre adott válaszok között szignifikáns különbség van ($\chi^2(4, N=90)=21,622$; $p<0,001$), azaz a magyar lakosság arányával egyenes arányban nő azok száma, akik úgy tudják, hogy a szóban forgó intézménynek kötelessége (lenne) magyar nyelven is közzé tenni az információkat. Mindemellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a

megkérdezettek mindhárom régióban meglehetősen nagy arányban válaszolták azt, hogy nem tudják, nem ismerik az erre vonatkozó törvénykezést.

14. táblázat: *Kötelezi-e a törvény a polgármesteri hivatalt arra, hogy tájékoztassa magyarul is a falu/város lakosságát a tanács üléseinek napirendjéről és az általa hozott határozatokról?*

Megye	Igen	Nem	Nem tudom
Hargita	60,00% (n=18)	10,00% (n= 3)	30,00% (n= 9)
Maros	43,33% (n=13)	16,66% (n= 5)	40,00% (n=12)
Hunyad	10,00% (n= 3)	50,00% (n=15)	40,00% (n=12)

A másik olyan kérdés, melynek a polgármesteri hivatal gyakorlatával kapcsolatos kérdés-sorban nem volt „párja”, a lakosságot közvetlenül kevésbé érintő, a tanácsülésen folytatott kommunikáció során történő anyanyelv-használati jog ismeretére kérdezett rá. Az egyes régiók közötti szignifikáns különbségből ($\chi^2(4, N=90)=27,497$; $p<0,001$) világosan látszik, hogy a magyarság arányával egyenes arányban nő azon személyek száma, akik szerint kötelező (lenne) lehetőséget teremteni arra, hogy a kisebbséghez tartozó tanácsos anyanyelvén szólaljon fel a tanácsülésen.

15. táblázat: *Kötelezi-e a törvény a polgármesteri hivatalt arra, hogy lehetővé tegye a magyar tanácsosok számára, hogy anyanyelvükön szólaljanak fel a tanácsüléseken?*

Megye	Igen	Nem	Nem tudom
Hargita	76,66% (n=23)	10,00% (n= 3)	13,33% (n= 4)
Maros	40,00% (n=12)	26,66% (n= 8)	33,33% (n=10)
Hunyad	10,00% (n= 3)	36,66% (n=11)	43,33% (n=16)

Ugyanakkor megfigyelhető az is, hogy e kérdés esetében – az előző, a lakosságot közvetlenül érintő kérdésre adott válaszokhoz képest – Hargita és Maros megyében csökken a „nem tudom” válaszok aránya. Mindezek azonban korántsem arra utalnak, hogy az ezzel kapcsolatos törvénykezésre vonatkozóan több információval rendelkezik a lakosság. Sokkal inkább arra következtethetünk, hogy az emberek különböző módon értékelik a szóbeli, illetve írásbeli anyanyelvű közlést: hivatalos szférában sokkal inkább megengedettnek érzik a magyar nyelv használatát szóban, mint írásban. Ezt támasztja alá a következő interjúrészlet is, mely egy székelyderzsi adatközlővel folytatott beszélgetés során hangzott el, s amelyből kiderül, hogy bár a tanácsülések felvállalhatóan magyarul zajlottak, illetve zajlanak, az ezekről készített hivatalos jegyzőkönyvek magyarul történő megírásának törvényes voltát az adatközlő megkérdőjelezi.

Katona Hajnal Tünde [továbbiakban: K.H.T.]: A jegyzőkönyvek magyarul is elkészülnek?

Adatközlő [továbbiakban: A]: *Elkészül egy magyar nyelvű kézírás a gyűlés alatt, s a jegyző azt a saját munkaideje alatt a gyűlés után... tehát ezt mi azt aláírjuk, gyűlés után ezt köteles román nyelven is megírni, és továbbítani a főisp... tehát a prefektusi hivatalba.*

K.H.T.: És azt a jegyzőkönyvet le szokták fordítani magyarra?

A: *Hát a következő gyűlésen azt felolvassák, de nem visszafordítva magyarra, románul szoktuk felolvasni. Tehát ez, ami már gépirott formában van, az eredeti kézírott forma az külön, az is megvan.*

K.H.T.: És ezt meg szokták mutatni, tehát hogy van ilyen gyakorlat, hogy egy dossziéba összefogják, s odateszik...

A: *Igen, tehát külön, külön doszárban [=dossziében] vannak, igen.*

K.H.T.: És ezt bárki forgathatja.

A: *Hát ha valakit kéri, szívesen szerintem odaadják. Tehát nem... nem titkos, nyilvános. Volt egy időszak, hogy a hangrögzítés is történt.*

K.H.T.: Arról, hogy mi történt a tanácsülésen?

A: *Igen, tanácsülésen. 2000–2005 között, 2006... az első két mandátum alatt... tehát 2004... 2008... igen, 2008 óta kimaradt ez a hangrögzítés, de tovább is magyar nyelven működik az ideiglenes... Tehát két jegyzőkönyv íródik tulajdonképpen. A jegyző is magyar. Neki külön erőfeszítés az, hogy lefordítsa románra. Sokszor kérték a segítségemet vagy valamit. Négy évig én írtam a jegyzőkönyvet. A jegyző – volt egy idősebb... **idős jegyző, aki most nyugdíjas, magyar bácsika volt, nem tudott jól románul, és gyűlés után megkért, hogy menjek vissza, segítsék neki a lényegét románra fordítani. Akkor, mikor megírták, még egyszer ideadta, nézzem meg, nincs-e benne hiba, most az új jegyző is jött utána. Neki nem volt... érettségije volt, de nem volt egyeteme. A mostaninak van. Most más törvények, más szelek fájnak. [...] Most én nem tudom, hogy az mennyire... bizalmas információnak számít, hogy én itt elmondtam, hogy két jegyzőkönyv van. Neki az... szerintem nem...** [Kiemelések tőlem – K.H.T.]*

K.H.T.: Tulajdonképpen a kettő ugyanaz, csak az egyik románul fordítás, a másik meg a...

A: *Nem tudom, különbség lehet, hogy van. Mert az egyik hivatalosan meg van szerkesztve, azokkal a szakkifejezésekkel, a másik olyan konyhanyelven íródik. Tehát amit ő akkor ott rögtön ír.*

K.H.T.: Értem. De hogy ezek is ott vannak a dossziében? Vagy a dossziében csak a román van?

A: *A dossziében csak a román van, ami be van fűzve, s ami bekerül az irattárba, tehát nekik külön fűzetben van a magyar. Vonalas fűzet, ez a nagy formátumú, az a kemény táblájú.*

K.H.T.: És akkor ez nem is nyilvános, ez a fűzet.

A: *Ez egy jó kérdés... hogyha, hogyha hivatalos személy próbálja leellenőrizni őt, akkor ő csakis a románt mutathatja.*

K.H.T.: Akkor nem nyilvános, valószínű. Tehát nem olyan, hogy egy falusi ember bemegy, elkérheti a magyart.

A: *A falusi ember hogyha megy, hogy az ő problémáját milyenféleképpen, tehát... volt-e napirendre tűzve, s milyen álláspontra jutott a tanács, akkor szerintem a jegyző... amit ő leírt, abból fog neki választ mondani. Csak azt nem tudom, hogy azt hivatalos jegyzőkönyvként odaadhatja-e, vagy akkor odaadja, amit megírt román nyelven, annak próbálnak segíteni lefordítani, mi van benne? Vagy egyáltalán nem adja oda, csak elmondja, ez van a jegyzőkönyvben? De viszont nem mutathatja... Nem tudom...*

4. A fentiekben bemutatott eredményeket összességükben nézve azt gondolhatjuk, hogy arra a kérdésre, beszélhetünk-e jogismeretről a magyarság körében, a válasz egyértelműen „igen”, hiszen a helyes válaszok aránya meglehetősen nagy. Ha viszont figyelembe vesszük azt a tény, hogy a válaszok nagy része úgy fogalmazódott meg: „szerintem igen”/„szerintem nem”, „gondolom, igen”/„nem hiszem”, „azt hiszem, igen”/„azt hiszem, nem”, vagy pedig a válaszból konkrétan kiderült, hogy a megkérdezett saját vagy mások konkrét tapasztalata alapján jutott erre a következtetésre, akkor általános érvényűvé válik az, amit egyik marosszentgyörgyi adatközlő így fogalmazott meg: „Na, én nagyon nem ismerem a törvényeket, az a nagy gond. Így, amit a mindennapi életből látok...”

A jogismeret hiánya azonban nemcsak azzal magyarázható, hogy a kisebbségi nyelvhasználatot szabályozó törvények konjunkturális voltából fakadóan elmaradt az érintett közösségek tájékoztatása. Az anyanyelvhasználat jogának kérdése ugyanis – amint az néhány esetben expliciten meg is fogalmazódott – sokkal inkább olyan politikai kérdésként tételeződik, amelyet az adatközlők közelebb éreztek a nacionalizmushoz, mint az alapvető emberi jogokhoz.²⁵ Ezt bizonyítja a válaszadástól való elzárkózás, amelyet a megkérdezettek azzal indokoltak, hogy ők nem politizálnak, vagy a hangerőnek a suttogásig való csökkentése, illetve az az általánosnak nevezhető gyakorlat, hogy egyes kérdésekre az adatközlők a riporter magnó kikapcsolását követően visszatértek, hogy „megvallják az igazat”. Az, hogy a jogismeret hiányának magyarázata ennél sokkal összetettebb, nem kizárólag a tájékoztatás hiányával, illetve nemcsak azzal magyarázható, hogy a küzdelem politikai színtéren játszódott. Ez az olyan típusú válaszokból is kiderül, amelyek a romániai törvények kérészetlenségére világítanak rá (pl. „nem tudom, most hogy van”), melyekkel tulajdonképpen ugyanazt hivatottak közölni a megkérdezettek, mint amit Szilágyi N. Sándor így fogalmazott meg: „Erre a társadalomra többek között az jellemző, hogy teljesen mást értenek benne a jog fogalmán, mint a szellemi értelemben vett Európában. A jog itt nem olyasmi, ami az állampolgárnak természetszerűen kijár, hanem amolyan kegyadomány, amelyet az államhatalom mindenkor belátása szerint megadhat vagy visszavonhat, és erről senkinek sem köteles számot adni”.²⁶

“THAT’S SOMETHING ONLY JURISTS AND LAWERS KNOW PRECISELY...”
KNOWLEDGE OF LINGUISTIC RIGHTS AMONG THE HUNGARIAN VILLAGERS
IN ROMANIA

Keywords: *linguistic rights, administration, official language, minority collectivities*

In Romania legislation referring to the linguistic rights of minorities was elaborated without taking in regard the needs of the certain minority since the battle was fought on the scene of politics. It must be mentioned that the laws regarding linguistic rights were mainly conjunctural (Péntek 2005:141–142),

25 Több adatközlő a riporter magnó kikapcsolása után kifejtette azon véleményét, miszerint a kérdőív nacionalista jellegű, emiatt veszélyes is lehet. Egyik idősebb recsenyédi férfi például azzal búcsúzott, hogy: „Magyarkodunk, magyarkodunk, amíg el nem kapnak”.

26 SZILÁGYI N. SÁNDOR: *Levél egy kíváncsihoz készülő értelmiséghez* = *Uő: Mi egy más. Közéleti írások.* Kolozsvár 2003. 9–80. 37.

thus language use was regulated in a relatively short time and the target community was announced partly or was not announced at all regarding the occurring modifications. The notification should have been done by the competent authorities. This situation made us realize that it is a question in the case of the Hungarians living in Romania, whether they exercise their linguistic rights in a conscious manner and whether they are aware of the existence of such rights. The present study deals with the partial results of a research done between January and June 2012 which clearly show that the Hungarian villagers living in Romania feel – as one of the respondents said – „I don't really know the laws, this is the main problem. I know only what I can see from everyday life”.

„ASTA SE ȘTIE MAI EXACT DE CĂTRE JURIȘTI SAU AVOCAȚI...”
CUNOAȘTEREA DREPTURILOR LINGVISTICE ÎN CADRUL MINORITĂȚII
MAGHIARE DIN ROMÂNIA CARE TRĂIESC ÎN MEDIU RURAL

Cuvinte-cheie: *drepturi lingvistice, administrație, limba oficială, comunități minoritare*

În România legislația privind drepturile lingvistice ale minorităților naționale a fost elaborată fără consultarea populației minoritare, dezbaterile având loc pe plan politic. Totodată trebuie menționat și faptul că adoptarea legilor cu privire la drepturile lingvistice au fost mai mult conjuncturale (Péntek 2005:141–142), fapt pentru care diseminarea modificărilor legislative în cadrul comunităților minoritare s-a efectuat doar în parte sau a fost omisă total de către autoritățile competente. Dat fiind această situație, este necesar să evaluăm cât de conștient este populația maghiară cu privire la drepturile sale lingvistice, și în ce măsură se poate vorbi în cazul maghiarilor din România de exercitarea conștientă a acestor drepturi.

Lucrarea de față conține rezultatele parțiale ale cercetării derulate între ianuarie–iunie 2012 în cadrul minorității maghiare din mediul rural, rezultate din care reiese că este generală starea de fapt pe care o persoană interviuată a formulat astfel: „Eu nu prea cunosc legile, aceasta este marea problemă. Așa, ce văd din zilele de zi cu zi...”

NAGY EMŐKE*

SZENT ANNA KULTUSZÁNAK JEGYEI
A TELEKI-, KAZINCZY- ÉS ÉRDY-KÓDEX ALAPJÁN**

Kulcsszavak: *kultusz, kódex, Szent Anna, legenda, ferences rend*

Szent Anna¹ személye körül sok vita folyt, amit részben apokrif történetének, részben a Mária fogantatása körüli teológiai kérdéseknek tulajdoníthatunk. A fennmaradt szövegelemek alapján, úgy tűnik, hogy a késő középkorban leginkább a ferencesek terjesztették a szent kultuszát. Többnyire ferences környezetben írt prédikációk és legendák maradtak fenn a késő középkori Magyarországról. A tizenötödik század végén két híres magyar obszerváns ferences prédikátor, Temesvári Pelbárt² és Laskai Osvát³ sermo-gyűjteményeiben találunk több, Szent Annáról szóló prédikációt.

* NAGY Emőke: PhD hallgató, ELTE, Bp. – BBTE, Kolozsvár

** E tanulmány angol nyelvű változata megjelent a *Colloquia* hasábjain. NAGY Emőke: *Motherhood and Sanctity in the Cult of Saint Anne: The Reception of the Saint's Legend Based on her Earliest Sources from Medieval Hungary, the Teleki, Kazinczy, and Erdy Codices*. *Colloquia* XVI(2009): 22–44. A Teleki-kódex Anna legendáját magiszteri dolgozatomban elemeztem: *The Human Trinity and Christ Human Genealogy in Late Medieval Hungary. Saint Anne's Iconography and Textual Sources*. Magiszteri dolgozat, kézirat. Középkor-tudományi tanszék. Közép-Európai Egyetem. Budapest. Köszönet illeti a budapesti Közép-Európai Egyetemet a szakdolgozat megírásához nyújtott segítségért. Továbbá ezúton megköszönöm a szakvezetőmnek, KLANICZAY Gábornak (CEU–ELTE, Budapest) a szakmai segítségét. Emellett külön köszönet illeti GÁBOR Csillát, MARIA CRĂCIUNT és CARMEN FLOREÁT a gyümölcsöző beszélgetésekért.

- 1 Alaptanulmányok Szent Anna kultuszára vonatkozóan: BEDA KLEINSCHMIDT: *Die Heilige Anna: Ihre Verehrung in Geschichte, Kunst und Volkstum*. Düsseldorf 1930; DOMINIQUE COSTA: *Sainte Anne*. Nantes, 1966; PAUL-VICTOR CHARLAND: *Le culte de Sainte Anne en Occident, second période: De 1400 environs à nos jours*. Quebec, 1921. Új megközelítések, amit antropológiai, művészettörténeti, kultúrtörténeti vagy irodalmi elemzése a forrásoknak jellemez, a következők: *Interpreting Cultural Symbols: Saint Anne in Late Medieval Society*. Szerk. KATHLEEN ASHLEY–PAMELA SHEINGORN. Athens 1990; TON BRANDENBARG: *Saint Anne: A Holy Grandmother and Her Children = Sanctity and Motherhood: Essays on Holy Mothers in the Middle Ages*. Szerk. ANNEKE B. MULDER–BAKKER. New York 1995. 31–65; Uő: *St. Anne and Her Family: The Veneration of St. Anne in Connection with Concepts of Marriage and the Family in the Early Modern Period = Saints and She-Devils: Images of Women in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. Szerk. LÈNE DRESEN–COENDERS. London 1987. 101–127; ANGELIKA DÖRFLER–DIERKEN: *Die Verehrung der heiligen Anna in Spätmittelalter und früher Neuzeit*. Göttingen 1992; Uő: *Vorreformatorische Bruderschaften der hl. Anna*. Heidelberg 1992; VIRGINIA NIXON: *Mary's Mother: Saint Anne in Late Medieval Europe*. Pennsylvania 2004. 1–55.
- 2 Pelbartus DE THEMESWAR: *Pomerium de sanctis* II. [pars aestivalis]. Augsburg, 1502, 36., 37., 38. sermók. Jelen tanulmányhoz a kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár Kézirattárában megtalálható BMV 41 jelzetű kiadást használtam.
- 3 OSVALDUS DE LASKO: *Sermones de sanctis Biga salutis intitulati*. Hagenau, 1499. 62., 63. sermók. A budapesti Országos Széchényi Könyvtár Inc. 1030 jelzetű példányát használtam.

Jelen tanulmány a szent legendáin keresztül arra keresi a választ, hogy milyen üzenete lehetett az Anna-életrajzoknak bizonyos társadalmi csoportok számára, akiknek e legendák íródtak. Ahhoz, hogy e kérdést megválaszoljuk, figyelembe kell vennünk, hogy a szent kultusza igen vitatott volt a középkor folyamán. E viták alapját pedig éppen a szent legendái képezték. Erre vonatkozó, kultúrtörténeti tanulmány még nem született magyar vonatkozásban. Mostanáig a legendák filológiai, forrástörténeti elemzésére törekedtek a kutatók.⁴

A KULTUSZ VITATOTT ELEMEI: SZENT ANNA APOKRIF LEGENDÁI

A Biblia egyáltalán nem említi Mária szüleit, a szent életéről, legendájáról apokrif iratokból van tudomásunk. Az apokrif történet, miszerint Anna, meddősége ellenére idős korában, isteni kegyelem révén részesül gyermekáldásban, az 5–6. századtól kezdődően kezdett el terjedni Nyugaton.

A szent életét Nyugaton a *Szent Jakab protoevangéliuma* (Kr. u. 2) latin fordítása, az ún. *Pseudo-Máté evangéliuma/Liber de Ortu Beatae Mariae et Infantia Salvatoris*⁵ terjesztette (Kr. u. 550–700) és az ebből származó munkák, amelyek közül a legfontosabb a *De nativitate sanctae Mariae*,⁶ más néven Mária születése evangélium. A Mária és szülei élettörténetét népszerűsítő evangélium a karoling korszak idején terjedt el Nyugaton, és az ebből származó szövegek száma jelentősen megnőtt az Ottók uralkodása idején. Az első adatok az Anna-kultuszra nézve a keleti Szűz Mária ünnepek elterjedésével vannak összefüggésben. Liturgikus emlékek csupán elszórtan vannak jelen a 12. század előtt Nyugaton.⁷

A Mária-kultusszal szoros összefüggésben, Szent Anna kultuszát a 12. században meghatározták a szeplőtelen fogantatás tana kapcsán kialakuló teológiai viták, illetve hatással volt rá az ugyancsak a 12. században elterjedt, a nyugati kereszténységben megszületett ún. *trinubium* legenda.

4 KATONA Lajos: *A Teleki-kódex legendái*. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XVIII (1904). 1–30; HORVÁTH János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei: Szent Istvántól Mohácsig*. Budapest 1931. 214–215; VERES Anna: *Szent Anna alakja a Jakab-féle ősevangéliumban és három kódexünkben*. *Plaustrum seculi* III(2005): http://sermones.elte.hu/?az=337tan_plaus_veresanna (letöltve 2009. április 30.).

5 *Evangelia apocrypha: Adhibitis plurimis codicibus graecis et latinis maximam partem nun primum consultis atque ineditorium copia insignibus*. Szerk. Constantinus TISCHENDORF. Leipzig 1876. 101–140; *Los Evangelios Apocrifos: Colección de textos griegos y latinos, versión crítica, estudios introductorios, comentarios e ilustraciones*. Szerk. Aurelio DE SANTOS OTERO. Madrid 1956. 189–258; BOLLÓK János: *Pseudo-Máté evangéliuma = Csodás evangéliumok*. Szerk. ADAMIK Tamás. Ford. ADAMIK Tamás, BOLLÓK János. Budapest, 1996. 47–60.

6 A szöveget tévesen Szent Jeromosnak tulajdonították: *De nativitate sanctae Mariae = Patrologiae Cursus Completus: Series Latina* (a továbbiakban PL). Szerk. Jacques-Paul MIGNE. 221 kötet. Paris, 1844–1864. 30 kötet. cols. 297–305; NIXON: *Mary's Mother*. 166; Kathleen ASHLEY–Pamela SHEINGORN: *Introduction = Interpreting Cultural Symbols: Saint Anne in Late Medieval Society*. Szerk. Kathleen ASHLEY–Pamela SHEINGORN. Athens 1990. 10.

7 KLEINSCHMIDT: *Die Heilige Anna*. 6–75; ASHLEY–SHEINGORN: *Introduction*. 1–69; BRANDENBARG: *Saint Anne*, 31–65; Uő: *St. Anne and Her Family*. 101–127; NIXON: *Mary's Mother*, 1–55.

A teológusok a Mária szeplőtelen megfogánása körüli vita során nem lelkének szeplőtelenségét vonták kétségbe, hanem testének szeplőtelen voltát; mikor mentesült az eredeti bűntől? A következő lehetséges magyarázatok szolgáltak válaszul az egyháznagyok részéről: az angyali üdvözet pillanatában – amikor hírül kapja Jézus megszületését, Anna méhében vagy még előtte, megfogánásakor.⁸

Az ún. ősapokrif irodalom, *Szent Jakab protoevangéliuma* és *Pseudo-Máté evangéliuma*, nem foglalta magában Anna három házasságának történetét. A Szent Anna három házasságáról szóló legenda eredete nem ismert pontosan. Auxerre-i Haymo bibliakommentátor jegyezte le a legendát a 9. században.⁹ A szerző a Jézus testvéreire vonatkozó újtestamentumi utalást magyarázva arra a következtetésre jutott, hogy Annának, Szűz Mária édesanyjának, három Mária nevű lánya volt, akik különböző házasságokból születtek, és az ő fiaik lennének valójában Jézus testvérei. A zsidó törvény értelmében az első férj halála után az elhunyt férj testvéreinek kötelessége az özvegyet feleségül venni, biztosítani jövőjét. Anna Joachim halála után férjhez megy Kleofáshoz, majd az ő halála után a harmadik testvérhez, Salomáshoz. A második házasságból született Mária Kleofás Alpheusszal házasodik össze és életet ad ifj. Jakabnak, Igaz Józsefnek, Simonnak és Júdásnak. Mária Salomás Zebedeushoz megy férjhez és megszüli id. Jakabot és János Evangélistát.¹⁰

A késő középkorban megsokszorozódtak azon értekezések, melyek Anna három házasságának tételét támadták. Aquinói Szent Tamás (1225 k.–1274) írásában mindkét nézetet támadta, mind a szeplőtelen fogantatás tanát, mind a *trinubium* legendát. Ugyanakkor kifejtette Mária megszentelődésének történetét. Eszerint jóllehet Mária bűnben fogant, az emberiség törvényeinek megfelelően, megszabadult a tisztátalanságtól, akkor, amikor megszentelt lelke testéhez kapcsolódott anyja, Anna méhében.¹¹ E nézetet, miszerint Mária Anna méhében nyerte el a megtisztulást, vallották a későbbiekben, a késő középkor folyamán, a domonkosok (makulisták).¹²

A ferencesek (immakulisták) ezzel szemben azt vallották, hogy Mária az eredeti bűn nélkül, azaz szexuális vágy nélkül fogant. Vagyis Isten kivételt tett Mária esetében. A Mária megszentelődése és megváltása közötti különbséget az oxfordi ferences iskola tisztázta (Ware

8 Charles JOURNET: *Scripture and the Immaculate Conception = The Dogma of the Immaculate Conception: History and Significance*. Szerk. Edward Dennis O'CONNOR. Paris: University of Notre Dame Press, 1958. 1–51, 44; Carlo BALÍC: *The Mediaeval Controversy over the Immaculate Conception = The Dogma of the Immaculate Conception*. Szerk. O'CONNOR. 174.

9 ASHLEY-SHEINGORN: *Introduction*. 11–17; BRANDENBARG: *Saint Anne*. 41–42; NIXON: *Mary's Mother*, 13–16.

10 Haymo OF AUXERRE: *Historiae sacrae epitome* = PL, 118 kötet, cols. 823–824. A szöveget előzőleg HALBERSTADTI Haymónak tulajdonították. Lásd Baudouin DE GAIFFIER: *Le Trinubium Annae*, *Analecta Bollandiana* XC (1972). 289–298; ASHLEY-SHEINGORN: *Introduction*. 59; NIXON: *Mary's Mother*, 168.

11 Thomas AQUINAS: *Super Epistolam ad Galatas lectura, lectio 5 = Commento al Corpus Paulinum (Expositio et lectura super epistolas Pauli apostoli)*. Szerk. Battista MONDIN. 3 kötet: *Seconda lettera ai Corinzi, Lettera ai Galati*. Bologna. 2006. 563–569; Uő: *Summa Theologiae* IIIa, q. 27. Milan 1988. 14–15.

12 ASHLEY-SHEINGORN: *Introduction*. 13–17; NIXON: *Mary's Mother*. 13–16.

Vilmos, Duns Scotus János).¹³ Duns Scotus (1265/66–1308) azt tanította, hogy Mária mentes volt az eredeti bűntől megszületésétől kezdődően, egészen az emberiség kereszten való megváltásáig. Jézus megváltó cselekedete előre mentesítette őt minden bűn alól.¹⁴

Anna meddősége, miszerint idős korában isteni kegyelem lévén születik meg első Mária lánya, nehezen volt egyeztethető a *trinubium* legenda által terjesztett három házassággal. E legenda vitatott volta ellenére Pszeudo-Máté későbbi változataiba belekerült. Egyike ezen késői változatoknak, a Mária születése evangélium¹⁵ szolgált alapul Iacobus de Voragine *Arany legendájának*.¹⁶ Ezen keresztül a legenda a késő középkori prédikációs irodalom részévé vált. Emellett a későközépkori hagiográfiai irodalom terjesztette Anna három házasságának történetét, ami elsősorban német nyelvterületen terjedt igen nagy számban a 15–16. században.¹⁷

Az Anna-életrajzok vitatott volta miatt, ill. a hagiográfia műfaji sajátosságából kiindulva, miszerint egy adott nézőpont kifejezője, több antropológiai megközelítésű elemzés is született a nyugat-európai Szent Anna-kutatók körében. Ton Brandenbarg a német nyelvterületen terjedő Anna-legendák esetében azt vizsgálta, milyen mértékig tükrözhetnek házassághoz, háztartáshoz kötődő nézeteket, milyen közönségnek szóltak.¹⁸

SZENT ANNA-LEGENDÁK A KÉSŐ KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

Ugyan Szent Anna 14. századi, magyarországi kultuszának a terjesztésében a pálosok, Ágoston-rendiek, klarisszák is kitűnnek, a kultusz késő középkori terjesztése, úgy tűnik, a koldulórend, elsősorban a ferenceseknek köszönhető a fennmaradt szövegemlékek alapján.

Amint már korábban említettem, a jobbára ferences közezből származó legendákkal csupán forrástörténeti szempontból foglalkoztak kutatások, eszmetörténeti irányba mutató kutatás, ami a késő középkori devóció szempontjából elemezze a legendákat, nem történt meg mostanáig.¹⁹

- 13 GULIELMI GUARRA – IOANNES DUNS SCOTUS – PETRUS AUREOLUS: *Quaestiones disputatae de immaculata conceptione Beatae Mariae Virginis*. Quaracchi 1904. 1–22; JOURNET: *Scripture and the Immaculate Conception*. 46; BALÍC: *The Mediaeval Controversy over the Immaculate Conception*. 202–212.
- 14 IOANES DUNS SCOTUS: *Opera Omnia*, 20 kötet: *Lectura in librum tertium sententiarum*, dist. 1–17. Vatican City 2003, d. 3, q. 1. 119–138; BALÍC: *The Mediaeval Controversy Over the Immaculate Conception*. 204–212; MARINA WARNER: *Alone of All Her Sex: The Myth and the Cult of the Virgin Mary*. 2. kiadás. New York 1983. 242.
- 15 *De nativitate sanctae Mariae* = PL, 30. kötet, cols. 297–305.
- 16 IACOPO DA VARAZZE: *Legenda Aurea*. Szerk. Giovanni Paolo MAGGIONI. 1–2. Florence 1998. 2. kötet, 900–917; BRANDENBARG: *Saint Anne*. 41–42.
- 17 Angelika Dörfler-Dierken összegyűjtötte és elemezte a német nyelvterületen megjelent Anna-legendákat a késő középkorra nézve. Ennek alapján arra a következtetésre jutott, hogy a késő középkori hagiográfiai munkák Rudolph Agricola Szent Anna versének a hatását mutatják (1484-ben adták ki, Deventer, Strassburg, Basel), mint például Petrus DORLANDUS Anna-legendája (*Historia perpulchra de Anne sanctissima*. Antwerp, ca. 1487). Lásd DÖRFLER-DIERKEN: *Die Verehrung der heiligen Anna*. 170–186.
- 18 BRANDENBARG: *Saint Anne*. 31–65; Uó: *St. Anne and Her Family*. 101–127.
- 19 KATONA: *A Teleki-kódex legendái*. 1–30; HORVÁTH: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. 214–215; VERES: *Szent Anna alakja* http://sermones.elte.hu/?az=337tan_plaus_veresanna (letöltve 2009 április 30).

Szent Anna legendája szabadolvasmányként szerepelt a kolostori irodalomban. A Marosvásárhelyen másolt Teleki-kódex²⁰ Anna-legendája a legkorábbi és legteljesebb Anna-legenda. Marosvásárhely fontos ferences kulturális központ volt a középkorban. A Kazinczy-kódex²¹ Anna-legendája úgyszintén ferences közegben íródott. Mindkét kódexet a 16. század elején másolták, az Anna-legendák forrása az ún. *Legenda sanctissimae matronae Annae*, Anonymus ferences munkája, ami 1496-tól terjedt több kiadásban Nyugat-Európában.²²

Az Érdy-kódex²³ Anna-legendájának forrása az *Arany Legenda* vagy Temesvári Pelbárt Anna-prédikációja, aki a maga során az Anna-legendát vette alapul. A Karthauzi Névtelennek tulajdonított munka, ami a legteljesebb fennmaradt legenda- és prédikációgyűjtemény, feltehetően tágabb közönségnek szólt, amire a kódex prologusában foglaltak alapján következtethetünk (lövöldi laikus testvérek, több rendbéli apácák).²⁴

A célközönség és szerzőség figyelembevételére a téma antropológiai megközelítését teszi lehetővé. E megközelítés alapján a szent kultuszának különböző vonatkozásait értelmezhetjük: mit jelenthetett egy apáca, begina, laikus testvérek számára legendájának, csodájának olvasása? Továbbá ugyanezt a megközelítést teszi lehetővé a legendák tartalmi összevetése. Illetve kérdésfelvetésként azt kell megválaszolnunk: milyen modellt szolgáltatott a szent eme olvasóközönségnek?

A TELEKI-KÓDEX ANNA-LEGENDÁJA

A Teleki-kódexet egy ferences prédikátor (Sepsiszentgyörgyi Ferenc fráter) és valószínűleg több harmadszerzetbeli húgok/beginák másolták (1525–1531) Marosvásárhelyen (a kódex tartalmazza a harmadszerzetbeli húgok reguláját).²⁵ A szerzőséget támasztják alá a régészeti, tör-

20 *Teleki-kódex*. Szerk. VOLF György. Budapest 1884 (Nyelvelméltár 12) . 1–149. A kritikai kiadása a kódexnek (Nyelvelméltár) tartalmazza a kódex eredeti lapszámozását. Jelen tanulmányban a kritikai kiadás lapszámozását és sorszámát használtam.

21 *Kazinczy-kódex 1526–1541. A nyelvelméltár hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Szerk. Kovács Zsuzsa. Budapest 2003 (Régi magyar kódexek 28). 39–58. A kódex kritikai kiadása feltünteti a lapszámozást a mű eredeti lapszámozását. Jelen tanulmányban a kritikai kiadás lapszámozását és sorszámát használtam.

22 ANONYMUS FERENCES: *Legenda sanctissime matrone Anne genitricis Virginis Marie matris et Hiesu Cristi avie*. Lipcse, 1497. <http://tudigit.ulb.tu-darmstadt.de/show/inc-ii-236/0001> (letöltve 2011.05.11); KATONA: *A Teleki-kódex legendái*. 1–30; HORVÁTH: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. 214–215.

23 *Érdy-kódex*. Szerk. VOLF György. Budapest 1876 (Nyelvelméltár 5). 144–150. A kódex kritikai kiadása feltünteti a lapszámozást a mű eredeti lapszámozását. Jelen tanulmányban a kritikai kiadás lapszámozását és sorszámát használtam.

24 A KARTHAUZI NÉVTELEN által írt latin nyelvű prologus az első ars poetica amiről tudomásunk van a magyar irodalomban. Az író megnevezi célját a kódex prologusában, miszerint azon különböző rendből származó laikus testvéreket és apácákat szeretné segíteni, akik nem tudnak latinul. *Érdy-kódex, XXIII–XXIV; A Néma Barát megszólal. Válogatás a Karthauzi Névtelen beszédeiből*. Szerk. MADAS Edit. Bp., 1985. 11–12.

25 *Teleki-kódex*. 400–401; HORVÁTH János foglalkozik a szerzőséggel tanulmányában. Lásd HORVÁTH: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. 146. További munkák általánosabban fogalmaznak:

téneti kutatások, miszerint a késő középkorban Marosvásárhely jelentős ferences kulturális központ volt, ahol ferences kolostor, valamint begina rendház működött.²⁶ A késő középkorban az ún. harmadszerzetbeli húgok/beginák hasonló szabályzat alapján éltek, akárcsak a klarisszák.²⁷ Emiatt ugyanazon olvasóközönségnek számítanak az Anna-legendák szempontjából.

Milyen üzenete lehetett tehát az Anna-legendáknak kolostori környezetben?

A Teleki-kódex Szent Anna-legendája (17 ún. könyvre van osztva) Mária-zsoltárok sorába ékelődik. A 15. század végi Anna-legendaváltozatoknak megfelelően a történet Anna édesanyja, Emerentia látomásának elmesélésével kezdődik, aki, habár apáca szeretett volna lenni, Karmel hegyi látomás hatására, miszerint szent utódai lesznek, lemondott a szerzetesi életéről és a házaseletet választotta.

„E megmutatott fa, látásra szépségös, a szíz szent Emerencia asszonnak fénylő tisztaságát példázza, és az ő szent szendékát mindenkoron az Istennek akaratjára mondja... az ő leányát, szent Anna asszont, ő tőle születendőt példázza, mely szent Anna asszontul, egy virág hoztatatik, avagy születetik, mely malasztal teljes leszön... az édes szíz Mária, örökkön örökké szep-lőtelen marad meg, a virágtul kedig, a szíz Máriátul, az édességes gyömölcs, Istennek fia”.²⁸

A második fejezet²⁹ Anna gyerekkorát és példaadó életét mutatja be. A szerző megindokolja Anna első házasságát, miszerint Joachimhoz nem bujáságból fakadóan, hanem az emberiség törvényeinek engedelmeskedve ment férjhez. A történet kevés részlet kivételével³⁰ megegyezik Pszeudo-Máté evangéliumában elmondottakkal; gyermektelen házasságukat, Joachim áldozatát a templomban, az angyali üdvözetet, a találkozást az Aranykapunál és Mária születését különböző fejezetekben részletezi a szerző (III–V)³¹.

A következő fejezetek (VI.³², VII.³³) Anna három házasságának történetét mutatják be. Joachim halála után a megözvegyült Anna férjhez megy elhunyt férje testvéréhez, Kleofáshoz,

MADAS Edit: *Írás, könyv és könyvhasználat a középkori Magyarországon, 1000–1526 = A könyvkultúra Magyarországon, a kezdetektől 1800-ig*. Szerk. MADAS Edit–MONOK István. Bp., 2003. 67.

26 KARÁCSONYI János: *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. 1–2.. Bp., 1922–1923, 1 kötet. 203. 2. kötet. 114–116; BOROS Fortunát: *Az erdélyi ferencrendiek*. Kolozsvár 1927. 13–47; SOÓS Zoltán: *The History of the Târgu Mureş Franciscan Friary. A Comparative Study of the Transylvanian Franciscans Architecture*. Magiszteri dolgozat, kézirat. Középkor-tudományi Tanszék. Közép-Európai Egyetem. Bp. 2000. 15–28; JOHN R. H. MOORMAN: *Medieval Franciscan Houses*. New York 1983 (Franciscan Institute Publications History Series 4). 290.

27 JOHN R. H. MOORMAN: *A History of the Franciscan Order from its Origins to the year 1517*. Oxford 1968. Reprint. Oxford 1998. 560–568.

28 *Teleki-kódex*. 278/23–32. A kritikai kiadásra alapozva, átírtam az elemzett kódexbeli szöveget a mai helyesírási gyakorlatnak megfelelően. A kutatók által elfogadott módszert követtem, miszerint érthetőbbé kívántam tenni a szövegeket: e. g. c – k, ŷ – i, z – sz, n – ny stb. Ezúton meg szeretném köszönni GÁBOR Csillának, hogy segített a szövegek átírásában.

29 *Uo.* 281–283.

30 VERES Anna tanulmányában összeveti tartalmilag a Jakab-féle ősevangéliumot (Pszeudo-Máté evangéliuma erre épül) a Teleki-, Kazinczy- és Érdy-kódex Anna-legendáival. Nem veszi figyelembe azonban a közvetlen forrását a Teleki- és Kazinczy-kódex Anna-legendáinak, az ANONYMUS FERENCES által írt *Legenda sanctissimae matronae Annae*-t. Lásd VERES: *Szent Anna alakja*.

31 *Teleki-kódex*. 283–291.

32 *Uo.* 291–293.

33 *Uo.* 293–297.

majd az ő halála után, a harmadik testvérhez, Salomáshoz. Jóllehet a zsidó törvény értelmében az özvegynek férjhez kell mennie az elhunyt férj testvéréhez, a legendában az eseményt az angyal híradása indokolja meg: Annának további két Mária lánya fog születni, akiknek utódai lesznek a jövőbeli apostolok. A második férj halála után Anna Isten szolgálatába ajánlja magát, de ebbéli terve újra meghíúsul, az angyal intő szava miatt, miszerint további Mária nevű lánya fog születni, és ne szegyenkezzen amiatt, hogy újra házasságra lép.

A legenda szerzője, ill. másolója többszörösen kihangsúlyozza, hogy Anna nem csupán engedelmeskedik a zsidó törvényeknek, hanem különleges megtiszteltetésben van része, mivel isteni terv részévé válhat.

A legenda szerint Anna példaadóan neveli lányait: „az isteni tisztességöt a penitenciatartásnak gyakorlásába megtartani...”³⁴, illetve: „a szentségös vén Tóbiásnak példájával tanítá az ő leányit az ő gyengességös korokba, állapotokba Istent mendenőknek fölötte félniök, ájtatossággal imádkozniök...”³⁵

Szent Anna jellemét – a bölcs anya képe mellett – a korabeli szentek körében is megtalálható példákkal egészíti ki a szerző: bűnbocsánat, éjszakai ima, önsanyargatás, böjt, szegények, betegek segítése (elsősorban a pestisben szenvedőkké):³⁶

„...demaga bízék Istenbe, állhatatos vala, a parancsolatoknak megtartásiban, és imádságokba, éjjel, és nappal, gyakorlatossággal az éjeket könnyhullatásokkal költi vala el...némikoron testét öztöverítvén, bőjtől vala, némikoron az szegényöknek kegyes szolgálatokat teszön vala...korokkal, betegökkel, és poklosokkal bánik vala, és megfőrozti vala őket...”³⁷

Anna leszármazottait, akárcsak Emerentia esetében, egy fa képeben mutatja be a szerző:

„...e szent Anna asszon az ő annyjátul gyömölcsös termő gyökerétül, e szent Emerencia asszontul, három szőlő vesszőket... Máriákat hozza, teremte, szüle, e világra honnat egyiktül lón, kiboltó, származó, édességös illatú virág, mely virág lón, mend e teljes, elkárhozott emberi nemzetnek kegyes üdvözítteje, és a más két Máriáktul kedig, bimbók, virágok, levelek, ágak, és magok lőnek, melyek mend e teljes világot, kiboltó, származó, édes illatúvá teszik, mert lám a bizonság, tanubizonságot teszön, hogy az jó fa, gonosz gyömölcsöt nem tehet.”³⁸

34 Uo. 295/22–23.

35 Uo. 295/23–26.

36 Fontos munkák e témakörben: Michael E. GOODICH: *Vita perfecta: The Ideal of Sainthood in the Thirteenth Century*. Stuttgart 1982; Caroline WALKER BYNUM: *Holy Feast and Holy Fast: The Religious Significance of Food to Medieval Women*. Berkeley 1987. 31–48; Jo Ann MCNAMARA: *The Need to Give: Suffering and Female Sanctity in the Middle Ages = Images of Sainthood in Medieval Europe*. Szerk. Renate BLUMENFELD-KOSINSKI-Tímea SZELL. Ithaca–London 1991. 199–221; KLANICZAY GÁBOR: *Az uralkodók szentsége a középkorban*. Bp., 2000. 195–209.

37 *Teleki-kódex*. 295/36–296/5.

38 Uo. 296/7–16.

Az Annából származtatott genealógiát, Jézus családfáját gyakran *Arbor Anna fructuosa* névvel illetik legendákban, amint azt Ton Brandenburg késő középkori, német nyelvterületen terjedő legendákon végzett kutatása mutatja.³⁹ Ebben az esetben a három szőlővessző, ami a három Máriát jelenti, eucharisztikus szimbólum, és egyben utal Jézus földi családjának a kültetésére, az apostolok térítő tevékenységére, amit az emberiség üdvéért vállalnak fel.

A KAZINCZY-KÓDEX ANNA-LEGENDÁJA

A kódex nagy valószínűséggel az óbudai klarisszák számára készült, egyetlen kéz munkája (feltehetően Lippai Ferencé), 1526 és 1541 között íródott.⁴⁰

Akárcsak a Teleki-kódex Anna-legendája, a Kazinczy-kódexben külön fejezet szól Emerentia történetéről. Majd Anna és Joachim szentéletű házasságát mutatja be a kódex másolója. Elmarad azonban az Anna három házasságáról szóló történet ismertetése.⁴¹

A Kazinczy-kódex tartalmát tekintve bővelkedik tanító szándékú, ugyanakkor fordulatos olvasmányokban – prédikációk, legendák (*Szent Elek, Szent Anna, Szent Orsolya és a tizenegyszer szűz, Antiochiai Szent Margit legendája*) – nagyrészt a Mária-tisztelet jegyében készültek (*Mária haláláról, A jegyesét Szűz Máriáért elhagyó magyar királyfi története, Mária nevének betűiről, Szent Anna legendája.*), ill. *A jegyesét Szűz Máriáért elhagyó magyar királyfi története a szeplőtelen fogantatás ünnepéhez kötődő történet.*⁴²

Mind tartalmi vonatkozásban, mind a kódex célközönségét (klarisszáknek íródott) tekintve, a kódex ferences másolója valószínűleg nem találta megfelelőnek, hogy beemelje Anna három házasságának vitatott történetét.

AZ ÉRDY-KÓDEX ANNA-LEGENDÁJA

Filológiai kutatások még nem tisztázták az Érdy-kódex Anna-legendájára nézve a forrás-használatot. Az Érdy-kódex írója (Lövoöld, 1526),⁴³ a Karthauzi Névtelen, az *Arany Legendát*, ill. Temesvári Pelbárt Anna-prédikációját is felhasználhatta forrásként.⁴⁴

39 Ton BRANDENBARG: *Saint Anne*, 41.

40 KOVÁCS Zsuzsa: *F. Fráter munkái: a Kazinczy-kódex és a Tihanyi-kódex*. Magyar Nyelv, szeptember (2002). 364–380.

41 *Kazinczy-kódex*. 39–58.

42 DÁM Ince: *A szeplőtelen fogantatás védelme Magyarországon a Hunyadiak és Jagellok korában*. Róma 1955. 58–61.

43 A szakirodalomban vita folyik arról, hogy a kódex egy vagy két kéz másolata. Lévnén, hogy minimális a különbség a két típusú írásmód között, BAKONYI Dóra és LUDÁNYI Brigitta arra a következtetésre jutottak, hogy feltehetően egy kéz munkája. Lásd BAKONYI Dóra, LUDÁNYI Brigitta: *Az Érdy-kódex feltételezett két kezének és a Jordánszky-kódexnek összehasonlító vizsgálata a sorvégi elválasztás alapján*. *Plaustrum seculi* II(2004). http://sermones.elte.hu/?az=320tan_plaus_dorabrigi (letöltve 2009.04.30).

44 Iacopo DA VARAZZE. *Legenda Aurea*. 2 kötet. 900–917; PELBARTUS, *Pomerium de sanctis* 36, 37, 38 sermok. A szerző által használt irodalmi forrásokra nézve lásd Horváth: *A magyar irodalmi művelt-*

Jóllehet mind az *Arany Legendában*, mind Pelbárt prédikációjában jelen van a *trinubium* legenda, a Karthauzi Névtelen kihagyja e történetet az Anna-legenda bemutatásakor, megemlíti viszont Anna „szentséges magzatit”: a három Máriát és a nyolc apostolt. A következőképpen zárja fejtegetését: „Ha azért dicseködni akar Szent Anna asszon ő nemzetségéből igazán teheti és bünnélkül”.⁴⁵

Mi lehet a magyarázata annak, hogy a Karthauzi Névtelen, jóllehet szót ejt a Nagy Szent Családról, nem említi Anna három házasságát? Ha az Érdy-kódex tartalmát vesszük figyelembe, feltűnik, hogy a szerző a szeplőtelen fogantatás tana mellett foglal állást legendagyűjteményében: két prédikációt is szánt a szeplőtelen fogantatás ünnepének, illetve részletesen kifejti, miért kell Mária szeplőtelenységét ünnepelni, és panaszkodik amiatt, hogy a bázeli zsinat e tanra vonatkozó határozatai nem léptek érvénybe.⁴⁶ Továbbá az Anna-legenda bemutatásakor többszörösen Anna és Joachim szent házasságát emeli ki.⁴⁷

Feltehetően a szerző a szeplőtelen fogantatás tana mellett foglalva állást, érdemesnek látta, hogy kihagyja a vitatott *trinubium* legendát. Nem hagyta figyelmen kívül azonban, hogy a késő középkori devóció része volt Jézus tágabb földi családja, s így, különösebb magyarázat nélkül, csupán utalásképpen, beemelte az Anna-legendába, lévén, hogy legendagyűjteményét eleve egy tágabb közönségnek szánta.⁴⁸

„CSODATÁR”: A TELEKI-KÓDEX LEGENDÁJÁNAK ANNA-CSODÁI

A szent élettörténetének bemutatása mellett, a legendák részét képezik általában a szentről szóló csodák és imádságok. A csodák további információval szolgálhatnak a szent kultuszára

ség kezdetei. 248; BÁN Imre: *A Karthauzi Névtelen műveltsége.* Budapest 1976; MADAS: *A Néma Barát megszólal.* 553–554; MADAS Edit: *La Légende dorée – Historica Lombardica – en Hongrie = Spiritualità e lettere nella cultura italiana e ungherese del basso medioevo.* Szerk. Sante GRACIOTTI-Cesare VASOLI. Florence 1945. 53–61; BÁRCZI Ildikó: *Ars compilandi: A késő középkori prédikációs segédkönyv forráshasználata.* Budapest 2007. 39–40; Lásd még ezenkívül NAGY Emőke: *Anyaság és szentség: Szent Anna és Szent Erzsébet Temesvári Pelbárt prédikációjában = Árpád-bázi Szent Erzsébet: Magyar-német kultúrkapcsolatok Kelet-Közép-Európában.* Szerk. GÁBOR Csilla-KNECHT Tamás-TAR Gabriella-Nóra. Kolozsvár 2009. 32–47.

45 *Érdy codex.* 148/35–36.

46 A szeplőtelen fogantatás tanát elfogadta a bázeli zsinat 1438-ban. Utólag azonban a zsinat határozatait érvénytelennek minősítette a pápa, lévén, hogy az egyház részéről a zsinaton részt vevők kisebbségben voltak. A ferences rendből származó IV. SIXTUS elrendelte az officiumok megírását a szeplőtelen fogantatás ünnepek megünnepelésére, ami az ünnep félhivatalos elfogadását eredményezte. Wenceslaus SEBASTIAN: *The Controversy over the Immaculate Conception from after Scotus to the End of the Eighteenth Century = The Dogma of the Immaculate Conception.* Szerk. O’Connor. 228–238; Cornelius A. BOUMAN: *The Immaculate Conception in the Liturgy = The Dogma of the Immaculate Conception.* Szerk. O’CONNOR. 148–151.

47 *Érdy codex.* 144–150.

48 A kódex prologusában megfogalmazott írói szándék szerint a kódex azon különböző rendből származó laikus testvéreket és apácákat szeretné segíteni, akik nem tudnak latinul. *Érdy-kódex, XXIII–XXIV; A Néma Barát megszólal. Válogatás a Karthauzi Névtelen beszédeiből.* Szerk. MADAS Edit. Bp 1985. 11–12.

nézve. Csodák tekintetében a Teleki-kódex Anna-legendája a legbeszédesebb forrás. A Kazinczy-kódex másolója a Teleki-kódex „csodátárából” csupán egy történetet emel be (a tékozló fiú történetét⁴⁹). Az Érdy-kódexből teljességgel elmarad a csodák bemutatása.⁵⁰

Ton Brandenburg már említett tanulmánya szerint a német nyelvterületen született Anna-legendák társadalomtörténeti megközelítésű elemzéséből kiderül: Anna a házások védőszentje, az anyaság és termékenység szimbóluma, a városi középreeget szólítja meg, a róla szóló csodák alapján.⁵¹

A Teleki-kódexben elmesélt csodáknak⁵² különböző státusú főszereplője van (özvegy, apáca, remete, pap, püspök és egy női szent), anyaságra és termékenységre csupán egy csoda erejéig utal (Procopius magyar nemesember deák fiának története), ami arra enged következtetni, hogy a csodákat aszerint válogatták, hogy apácák vagy beginák olvassák majd azokat.

A Procopiusszal megtörtént csoda (IX. fejezet⁵³), ami Európa-szerte jól ismert volt⁵⁴, egy magyar deák történetét mutatja be. A nemes ember fiát, Procopiust egy gazdag várnagy (porkoláb) meg akarta győzni arról, hogy elvegye a nagyobbik lányát. Procopiust megigézte a lány szépsége, és hagyta magát rábeszélni. Közben azonban a jegyese meghalt. A várnagy felajánlja neki kisebbik lánya kezét. Azonban ő is meghal. Procopius bánatában úgy dönt remetének megy. A remetének megjelenik Anna látomásában nagyszámú leszármazottjával egy fa képében.

Jóllehet, amint már az előbbieken említettem, himnuszokban, ill. legendákban az Annától származtatott genealógiát gyakran *Arbor Anna fructuosa*⁵⁵ megnevezéssel illetik, ami egyértelműen a fertilitásra utal, ebben az esetben a fa oltalmat nyújt a remetének. Oltalomról van szó spirituális értelemben, Anna és leszármazottai védelmét élvezheti kiszámíthatatlan úttján a remete, és fizikai értelemben a fa megvédi őt a rossz időjárástól és éhségtől:

„...néminemű fáról almát láta, mely őtet megoltalmazandó volna, az esőtől, szélről, hidegtől, és heségtől, és az éhözöt, megelégténeje az ő kedves gyömolcsével, bizonyába mely fa miképpen következik, e boldog szent Anna asszont példázza vala...”⁵⁶

49 Teleki-kódex. 306–314; Kazinczy-kódex. 39–58.

50 Érdy-kódex. 144–150.

51 BRANDENBARG: *Saint Anne*. 54; A csodák értelmezéséhez lásd Benedicta WARD: *Miracles and the Medieval Mind: Theory, Record and Event 1000–1215*. Philadelphia 1987; Michael E. GOODICH: *Miracles and Wonders: The Development of the Concept of Miracle*, 1150–1350. Aldershot 2007; KLANICZAY GÁBOR: *The Construction of the Miracles of Saints in the Age of Medieval Canonization Processes*. Előadás, elhangzott a Max Planck Történelemtudományi Intézet által megrendezett konferencia keretében (Miracles as Epistemic Things). Berlin, 2005. november 1–34.

52 Teleki-kódex. 298–324.

53 Uo. 301–306.

54 Petrus DORLANDUS: *Alter juvenis Hungarus à Sancta Anna plurimis beneficiis affectus = Acta Sanctorum quotquot toto orbe coluntur* (a továbbiakban AASS). 68 kötet. Antwerp, Brussels 1643–1940. 5 kötet. Január. 264–265.

55 BRANDENBARG: *Saint Anne*, 41.

56 Teleki-kódex. 302/27–31.

Valószínűleg nem véletlen, hogy a Procopiust védelmező fa almafa. A legenda írója e szimbólumon keresztül is arra utalhatott, hogy csak Jézuson és az ő Annától, nagyanyjától származó rokon körenek tiszteletén keresztül vezethet a megváltás útja. Procopiusszal megtörtént csodatörténetnek több helyszíne és állomása van remeteélete során. Egyike ezeknek az a momentum, amikor Anna segíti őt abban, hogy megtalálja a gazdagságot. Procopius hála jeleként kéri az ország királyát, hogy verethessen érmeiket Annát ábrázolandó harmadmagával. A csodatörténet egy másik része fertilitáshoz kötődik. Ugyanazon ország királynéja várandós. Anna jelenik meg neki és megkönnyíti szülését. Imáját az Anna harmadmagával érmeire veretett kép inspirálja, amit a király adott neki ajándékba:

„...az első pénzt, szent Anna asszonnak szeretetiért, a királyné asszonnak adom, az én házasságomnak, hogy nyakára kösse, hogy avagy csak az ő képenek tekintetiből, megszabadulhasson a szülésnek minden keserűségétől...”⁵⁷

A szimbólummal ellátott érme jelzésértékű az Anna harmadmagával képek és az ezzel kapcsolatos imák szoros összefüggésére nézve:

„...asszonyállatoknak jelen voltak, vigasztalásoknak, keserűségökbe és vesződelmekbe helhözvetvén, Istennek akaratajából, kezdve gondolkodni a bodog szent Anna asszonnak segítségéről, és meglátván a pénzt az ő nyakában, a szent Anna asszonnak képével, nagy óhajtással és alázatos csókolással mondá: ó szentségős anya Anna asszon, mastan énnéköm légy segítség harmad magaddal...”⁵⁸

Legtöbb csoda különböző történetek keretében, Anna három házasságával kapcsolatosan arról győzi meg a kételkedő apácákat, hogy az üdvözüléshez Anna tiszteletén keresztül vezet az út.

A késő középkori magyar kódexirodalom egyik kedvelt női szentje svédországi Szent Brigitta. Az ő Szent Annával megtörtént látomását megtaláljuk a Teleki-kódex Anna-legendájában (XII. fejezet).⁵⁹

A Teleki-kódexből kimarad a látomás történeti kerete. E történet szerint Szent Anna akkor jelent meg Brigittának, amikor ő római záránoklaton vett részt, abból a célból, hogy Anna-ereklyéket szerezzen.⁶⁰ Brigittának imádkozás közben jelenik meg Anna és arra buzdítja őt, hogy a házasságban élőkért a következőképpen imádkozzon: „...kérek alázatossággal, azoknak, és mindenöknek érdömökért, méltoltassál irgalmaznod a házásoknak, a te

57 *Teleki-kódex*. 303/30–33.

58 *Uo.* 304/2–8.

59 *Uo.* 316–317.

60 Birgitta OF SWEDEN: *The Liber Celestis of St. Bridget of Sweden*. Szerk. Roger ELLIS. Oxford, 1987 (Early English Text Society 1 kötet). 467; Svédországi SZENT BRIGITTA életére nézve lásd Günther SCHIWY: *Birgitta von Schweden: Mystikerin und Visionärin des späten Mittelalters, eine Biographie*. München, 2003.

parancsolatid érzőikkel, jelesben azokkal, kik a te szüleidnek szolgálatjába, és tiszteletibe állnak...”.⁶¹

Szent Anna úgy mutatkozik be tehát Brigittának, mint aki a házasságban élőknek a védő-szentje:

„én édes szerető leányom, én vagyok a szent Anna asszon, istennek szülejének, az édes szíz Máriának anyja, és a mendenható istennek fiának üki, emberi nemzetnek kiváltkepen való szerzet oltalma, és segédsége, demaga jelesben házasságban élőknek, és istennek félelmet vallóknak... és az én tisztességömet el ne feleged, de engömet gyakorlatos üdvözlettel kergetes, és egyebeket és erre taníts, mel tanúságot, és imádságot, tenéköd ítéltém mejelönténöm”.⁶²

Brigitta legendái alapján már házasként kegyes életet élt, önmegtartóztatásban, imával, munkával töltve napjait, ill. férjével, Ulf Gudmarrsonnal együtt kórházat alapított a szegények megsegítésére. Ugyan nyolc gyermek született házasságukból, elhivatottságukat jelzi, hogy mindketten beléptek a ferences harmadrendbe, illetve tisztasági fogadalmat tettek idősebb korukban. Férje halála után Brigitta elzarándokolt Rómába, ekkor jelenik meg látomásában Szent Anna. A megözvegyült, többgyermekes anya férje halála után lemondott a földi örömről és Krisztus követője lett (megalapítja a róla elnevezett rendet). Anna, mint több ízben férjezett, de kegyes életvitelű asszony, példaképpül szolgált a megözvegyült, szent életet választó Brigittának.⁶³ A történet nagyon jól példázza a szentek legendáinak hatását a korabeli társadalomra: Brigitta legendája a maga során ugyanúgy hatott hasonló élethelyzetű nőkre, mint például az úgyszintén többgyerekes, megözvegyült Margery Kempere.⁶⁴

Továbbá számos csoda kötődik Annának veszélyes élethelyzetekben való segítségéhez: hajótörés, betegség esetén, ill. haldoklók fohászknak hozzá. E történetek főszereplői az egyházi társadalom különböző szintjét képviselik: remete, pap, apáca (XIII–XVII. fejezetek).⁶⁵

Két történet, egy püspökkel és egy apácával megtörtént esemény elrettentő példaként szerepel a kódexben arra nézve, milyen iszonyatos haragot hív ki maga ellen az, aki elveti Anna tiszteletét (XI., XVII. fejezet).⁶⁶ E történetek arra hivatottak, hogy egyházi környezetben erősítsék meg Anna kultuszát, olyan réteg számára íródtak, akik nehezen fogadták el: anyaság és szentség összeegyztethető.

A szent halál fölötti hatalma, ill. a hozzá fohászknak segítségét hivatott példázni egy, úgyszintén apácával megtörtént csoda. Colettának álmában megjelenik Anna, és felmutatja neki

61 *Teleki-kódex*. 317/1–4.

62 *Uo.* 316/23–31.

63 *The Liber Celestis*. 1–6; ELLIOT: *Spiritual Marriage*. 226.

64 *The Book of Margery Kempe*. Ford. B. A. WINDEATT. London 1985. 17; ELLIOTT: *Spiritual Marriage*. 207.

65 *Teleki-kódex*. 317–325; 326/25–327/6.

66 *Uo.* 314–315; 327/16–327/38.

hite jutalmát kezében: a paradicsom kapuját. A Teleki-kódex másolója kihagyja a híres apáca nevét, mintegy csak a történetet mesélve el röviden.⁶⁷

A Teleki-kódex Anna-legendája didaktikai útmutatást is tartalmaz a csodákba szőtt imák révén. Legendája alapján Anna kedden született, kedden szülte Szűz Máriát, és kedden halt meg, emiatt e napon kell hozzá imádkozni, három *Pater Noster* és három *Ave Maria* elmondásával. Legtöbb csoda kiemeli, hogy imádkozás közben nem csupán Annának, hanem Máriának és Jézusnak is gyertyát kell gyújtani (lehetőség szerint Annát harmadmagával ábrázoló kép előtt), mert csak így talál meghallgatásra a fohász.⁶⁸

Az Anna-kultusz ezen imák alapján szorosan kötődik a Mária és Jézus tiszteletéhez. Az *Ave Maria*-indíttatású Anna-imák a Mária-kultusszal való egybefonódását, ezzel párhuzamosan történő alakulását jelzik.

A három Anna-életrajz összehasonlításából kiderül, hogy mindhárom kódex Anna-legendája tükrözi a kultuszhoz kötődő ideológiai vitákat. A Teleki-kódex igen gazdag anyaga arra enged következtetni, hogy kolostori környezetben Annának a megváltásban betöltött közbenjáró szerepe emelkedik ki mint legfőbb attribútum. A Kazinczy-kódex és Érdy-kódex írója pedig teljességgel mellőzi Szent Anna kultuszának vitatható elemeit, lévén, hogy írásukban a szeplőtelen fogantatás tana mellett foglalnak állást. Anna mint a jó feleség mintaképe jelenik meg e két kódexben, a Joachimmal kötött házassága révén. Csodák majdnem teljes hiánya miatt további következtetés nem vonható le ez utóbbi kódexek esetében.

THE CHARACTERISTICS OF THE CULT OF ANA IN THE TELEKI, KAZINCZY AND ÉRDY CODICES

Keywords: *cult, codices, St. Anne devotion, philology, anthropology legend, franciscan*

The veneration of St. Anne was far from being uncontroversial in the Middle Ages, due to her apocryphal origin, based on her *vitae*, and the theological debates regarding the conception of her daughter, the Virgin Mary. The surviving textual sources of her cult from late medieval Hungary are mostly sermons and legends written in Franciscan environments. The few existing studies on the written sources of St. Anne's cult in medieval Hungary surveyed only her legends preserved in manuscripts of Hungarian provenance. The earliest Anne legends in the Teleki and Kazinczy codices were written in Franciscan environment for the use of Tertiaries and Clarisse sisters. St Anne's legend in the Carthusian Érdy codex was intended to be read by a larger audience, namely nuns and lay brothers. In my paper I examine these works in the broader context of theological debates around Saint Anne's figure, and

67 A lipcsei 1497-es kiadásban sem szerepel COLETTA neve. A történetből azonban felismerhető annak főszereplője. Lásd *Teleki-kódex*. 316/1–20; ANONYMUS FERENCES, *Legenda sanctissime*. <http://tudigit.ulb.tudarmstadt.de/show/show.inc-ii-236/0038> (letöltve 2011.05.11). Coletta életrajzát megírta Peter OF VAUX: *Vita sanctae Colettae = AASS*. Március. 1 kötet. § 68. COLETTA életének feldolgozását lásd Elisabeth LOPEZ: *Culture et sainteté: Colette de Corbie, 1381–1447*. Saint Étienne 1994. COLETTA Anna látomásának értelmezését lásd Kathleen ASHLEY: *Image and Ideology: Saint Anne in Late Medieval Drama and Narrative = Interpreting Cultural Symbols*. 111–131, 119, 127; ASHLEY–SHEINGORN: *Introduction*. 35.

68 Vö. *Teleki-kódex*. 319–325.

focus on the manners scribes presented the saint's *vita* in ecclesiastical environment. The anthropological approach to Anne's legends allows us to contextualize the saint's cult; to identify the main ideas about the saint's cult, her most important attributes, transmitted by the scribes to the targeted segment of society. The philological analyzes carried out by Lajos Katona, János Horváth, and Anna Veres aimed to trace the sources of Anne's legends in the three Hungarian codices. Nevertheless, they did not analyze these texts by taking into consideration the intended readers, and by contextualizing them in the late medieval sainthood. The latter analytic approach was not developed until now.

TRĂSĂTURILE CULTULUI SFINTEI ANA PE BAZA CODICELOR TELEKI, KAZINCZY ȘI ÉRDY

Cuvinte-cheie: cult, devoțiune, filologie, antropologie, Sfânta Ana, legendă, franciscan

Cultul Sfintei Anna a fost controversat în cursul Evului Mediu pe de o parte datorită originii sale apocrife, bazat pe legendele sale, pe de altă parte datorită dezbaterilor teologice în legătură cu Imaculata Concepție care au inclus-o și pe mama Fecioarei. Sursele medievale literare eclesiastice (legende, predici) provin din mediu franciscan în cele mai multe cazuri. Cele mai timpurii surse literare, legendele Sfintei din codicele Teleki respectiv Kazinczy, au fost scrise în mediu franciscan în folosul terțiarelor și clariselor. Legenda Sfintei din codicele Érdy a fost menită să fie citită de o audiență mai mare (călugărițe etc). În prezenta lucrare analizez legendele Sfintei Ana din cele trei codici amintite luând în considerare dezbaterile teologice în legătură cu dogma Imaculatei Concepții, respectiv luând în considerare felul în care legenda este prezentată într-un context eclesiastic. Dezbaterea antropologică ne îngăduie să vedem cultul sfintei într-un spectru mai larg, cea a devoțiunii medievale târzii (a identifica ideile, caracteristicile principale ale cultului Sfintei) – idee care nu a fost dezbătută încă. Analizele filologice ale lui Lajos Katona, János Horváth și Anna Veres au avut ca scop identificare sursei legendelor din cele trei codici. Autorii amintiți nu au luat însă în considerare în analiza lor aspectele amintite mai sus.

IMRE MIHÁLY*

A KULTURÁLIS EMLÉKEZET FORRÁSAI, JELLEMZŐI,
RÉTEGZETTSÉGE SZENCI MOLNÁR ALBERT
MUNKÁSSÁGÁBAN

Kulcsszavak: *fordítás, kommunikáció, szótár, kulturális emlékezet, német reformáció, önszemlélet*

Szenci Molnár Albert a magyar reformáció műveltségének második generációjához tartozott, közel harminchárom esztendő telt a külföldön délnémet protestáns fejedelemségekben. Alkotók és szellemi műhelyek sokaságával állt hosszabb-rövidebb ideig kapcsolatban, kevés olyan kortársa volt, aki ekkora „felületen” érintkezett kora kiemelkedő kulturális-szellemi mozgalmával. Kortársai közül senki sem volt, aki az anyanyelvi műveltség ilyen sok kulturális – irodalmi, tudományos, liturgikus – funkcióját és formáját fölismerte és alkotóan művelte volna, és senki sem volt, aki ily fáradhatatlanul és rátermettséggel törekedett a német protestantizmus kulturális modelljének magyar nyelvű művekkel történő átültetésére, meghonosítására.

A 16. század végére befejeződött a protestantizmus alapvető felekezeti tagolódása. Szenci működésének időszakában a magyar protestáns műveltség számos kulturális-liturgikus funkciója kialakult, véglegessé vált. Megszületett a teljes bibliafordítás, kiterjedt magyar nyelvű prédikációirodalom alakult ki, a protestantizmusra épülő lexikográfiai művek keletkeztek; fokozatosan megszilárdult a reformátusok liturgikus rendje, ennek részeként a katechetikai irodalom, agendák születtek, a gyülekezeti éneklésben ez idő tájt még létező graduál életképesnek látszik, de egyre erősödnek a leváltására készülődő liturgikus, himnológiai, költészeti-egyházkormányzati jelenségek.

Ennek az összetett folyamatnak Szenci részben nagyon tudatos értelmezője volt, részben pedig cselekvő személyisége. Németországi kulturális tapasztalatai, hazai és német támogatói (mecénások, nyomdák, kiadók) révén a 17. század első három évtizedében nagyon hatékonyan befolyásolta ezeknek a tendenciáknak az alakulását, módosulásait. Ereje és ügyessége szerint törekedett arra, hogy a német kulturális-konfesszionális nyilvánosság és mecénatúra nagyon változatosan – a hazainál sokkal inkább! – tagolt szerkezetének legkülönbözőbb szintjeit, formációit megnyerje saját céljainak. Ezért találjuk mecénásai között a pfalzi választófejedelmet, a hesseni tartománygróft és családját, heidelbergi, marburgi, herborni, altdorfi professzorokat, egyházi és világi intézményeket, azok előljáróit, a magisztrátust és az értelmiségi elit legkülönfélébb személyiségeit. Viszonylag nagy példányszámban kinyomtatott művei segítségével komoly hazai befolyásra tett szert. Példátlanul átgondolt módon a protestáns műveltség

* IMRE Mihály (1946) irodalomtörténész, egyetemi tanár. Kutatási területe: a reneszánsz és a reformáció retorikai műveltsége; retorikai-poétikai rendszerek a 16–17. század magyar irodalmában; Szenci Molnár Albert és a késő reneszánsz; a magyar puritanizmus és a barokk irodalom.

szinte minden ágában alkotott (írt, szerkesztett, összeállított, újra kiadott, emendált) valamit. Saját alkotói pozícióját is nagy tudatossággal ismerte fel: látta a lezárult korszak (tulajdonképpen a reformáció kezdetétől a 16. század végéig tartó) folyamatait, jól fölísmerte, áttekinthette azok hazai szereplőit-műveit, azokat egy fejlődési sor részeként értelmezte-minősítette. Ezzel viszonylag nagy kulturális-konfesszionális nyilvánosság számára tudatosította, értékelte és összefoglalta a reformáció addigi eredményeit, egyben *dinamizálta a hazai protestantizmus folyamatait*.

Ez a tevékenység a művek egymásutánjában valósul meg, azonban magas szintű reflektáltsággal jelenik meg az értelmezői munka a művekben és azok paratextusaiban. *Tulajdonképpen ő az, aki sajátos pozíciójánál fogva példátlanul erős kanonizációs tevékenységet végzett*, amely sok területen nagyon hosszú időre tartósnak bizonyult, ugyanakkor az alkotói önreprezentáció igen összetett – verbális-artistikus és ikonográfikus –, sokban eltérő változatait ismerte, műveiben azokat fel is használta és működtette a magyarországi és nyugat-európai kulturális nyilvánosság számára. A *Napló* kapcsán már elmondható, hogy a szöveg és a történet minél tökéletesebb megkomponáltságának igénye átalakítja a valóságot. A *Napló* gyermekkorra vonatkozó részletei az imitatio Christi-szerű szerkesztettség és mintakövetés jellemzőit mutatják. Az *énformálás* határozott jelének tekinthetők ezek az eljárások, az *éndokumentum* sajátosságai figyelhetők meg a *Napló*ban; itt nyilván rejtettebben találkozunk ezzel a szándékkal, mint ahogyan majd a nyomtatott művekben megjelenik mindez sok változatban.¹ Az életművet és életutat áttekinthetően kijelenthetjük, hogy *az 1604-es prágai út kiugróan hangsúlyos szerepet kap az önreprezentációban, az életmű egyik legsokoldalúbban megalkotott, összetetten előkészített éndokumentuma*, amely azonban majd önmagát írja felül hevesen – új önreprezentáció formálva – több mint tíz év múlva a *Postilla Scultetica* ajánlásában.²

Voltaképpen ő kanonizálta a *Vizsolyi Bibliát* és annak egyszemélyi fordítójaként Károlyi Gáspárt. Zsoltárköltőként a műfaji előzményeket számba vette, értékelte, rangsorolta; zsolttárai már életében három teljes és egy válogatott kiadást értek meg, s ez nagy lökést adott a – később megszilárduló – hazai himnológiai-liturgikus döntéshez, miszerint graduálok helyett egyre inkább a zoltárenekítés lesz a gyülekezeti liturgikus és paraliturgikus (iskolai-otthoni) énekítés meghatározó része, ami egyben költészettörténeti jelentőségű is. (Paradigmatikus alapját képezi annak a zoltárköltészetben alapuló költői kánonnak, amely csak valamikor a 18. század végén, 19. század fordulóján gyengül meg.) 1617-ben zajlik a reformáció születésének évszázados jubileuma Németországban, a legközelebről ezt is ő látja Pfalzban, a hazai nyilvánosság számára ő teremti meg ennek a szemiozist a kulturális-konfesszionális emlékezetben már részben a *Postilla Scultetica*, utóbb pedig a *Saecularis Concio Evangelica* – abban a *De idolo Lauretano* – kiadásával.

Jan Assmann *A kulturális emlékezet* című művének megállapításait felhasználva értelmezük az életmű ide sorolható jelenségeit. A kánon egy társadalom akaratlagos emlékezése, a kánon fogalmán a tradíciónak azt a formáját értjük, amely tartalmilag a legnagyobb fokú köte-

1 SZABÓ András, *Szenci Molnár Albert naplója*, Universitas, Bp., 2003. Szerk. HARGITTAY Emil, KECSKEMÉTI Gábor, THIMÁR Attila), 8–17. (Historia Litteraria 13.)

2 Vö. IMRE Mihály, *Szenci Molnár Albert arc(kép)másai*, A Debreceni Református Kollégium Baráti Körének támogatásával kiadja a Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen, 2009. Református Művelődéstörténeti Füzetek 2. szám, 14–29, 39–59.

lező erővel, formailag pedig a legnagyobb mérvű rögzítettséggel bír. A kánon fogalmát olyan szövegekre használjuk, amelyek nem önmagukban, hanem egy zárt és megszentelt össz-állomány részeként hagyományozódnak. A kommunikatív emlékezet a közelmúltra vonatkozó emlékeket öleli fel (erre példa a *Vizsolyi Biblia* születése és a Károlyi Gáspárra vonatkozó múltidézés). Olyan emlékekről van szó, amelyekben az ember a kortársaival osztozik. A kulturális emlékezet a kommunikatívól eltérően az intézményesített mnemotechnika ügye. A kulturális emlékezetben van valami szent. A múlthoz fűződő viszony megveti az emlékező csoport identitásának alapjait. Saját történelmére emlékezve és az emlékezés sarkalatos alakzatait megjelenítve bizonyosodik meg a csoport a saját identitása felől. Csak a jelentőségteli múltra emlékezünk, és csak az emlékezetben tartott múlt telik meg jelentőséggel. (A magyar történelmi múlt megkonstruálása jól példázza ezt Szenci műveiben, így például az *Idea Christianorum* válogatásában.) Az emlékezés a jelentéssel felruházás, a szemiotizálás aktusa. A kulturális emlékezet normatív és formatív impulzusaira csakis az identitásnak alapot vető szöveg-hagyomány szakadatlan, mindegyre megújuló magyarázata révén lehetséges szert tenni. Ennek fontos eleme az archiválás, az emlékezetben való rögzítés. Merőben másképpen alakul mindez majd akkor, ha Szenci művei egyre inkább felekezetspecifikus kultúr-antropológiai előfeltevésekből nőnek ki, ez szükségképpen módosítja kulturális emlékezetét és az abban megjelenő szemiózis szerkezetét, az emlékezés alakzatait.³

Szenci kulturális emlékezetének megformálásában a külföldi impulzusok közül az első alapvetően meghatározó Johann Sturm strassburgi szellemi hatásainak, kommunikatív és kulturális emlékezetének érvényesülése volt. Ez nemcsak egyetlen munkájában hatott kimutathatóan, de mélyen meghatározta művek sorozatában nyelvfilozófiai felfogását, irénizmusát, történelemszemléletét, liturgikus tájékozódását, alkotói önszemléletét. (Tudományos, konfesszionális utópia, erős aranykorképzetekkel: harmonia linguarum – harmonia Christianorum, reine Sprache – reine Religion – reines Leben)⁴ A következő csomópontot 1604-es *Dictionarium*ának nürnbergi megjelenése jelenti. Ez az egyéni önreprezentáció és a közösségi kulturális reprezentáció oly bonyolult, összetett formáit valósította meg, amelyhez foghatót alig találunk későbbi életművében. A szótárkiadó, tudós-fantasza Elias Hutter közvetítette ekkor Molnár számára a német reformáció kulturális és kommunikatív emlékezetét.⁵

Szenci kulturális emlékezetének tartalma korántsem egynemű és változatlan, jól megragadható módosulások rajzolódnak ki műveinek paratextusaiban és magukban a művekben is. Jól megfigyelhető az is, hogy a főszövegek nincsenek mindig szoros kapcsolatban a paratextusok kultúra- és történelemértelmező megállapításaival, vagyis előfordul olyan változat is, ahol a paratextusok sokkal inkább a megjelenés körülményeihez, mecénásaihoz kötődnek az adott mű helyett. Másutt viszont szoros „jelentésegység” születik a paratextusok és a hozzájuk

3 Vö. Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. Hidas Zoltán, *Atlantisz*, Bp., 2004.

4 *Strassburgi Sturm-hatások Szenci Molnár Albert műveiben* = IMRE Mihály, *Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Tiszáninneni Református Kiadó, Sárospatak, Hernád, 2012, *Nemzet, egyház, művelődés* 7, 217–235.

5 Vö. Wolf Peter KLEIN, *Am Anfang war das Wort, Theorie- und wissenschaftsgeschichtliche Elemente frühneuzeitlichen Sprachbewusstseins*, Akademie Verlag, Berlin, 1992, és IMRE Mihály: „Úton járásnak megírása” *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*, Balassi, Bp., 2009, *Humanizmus és Reformáció* 31, az *Excursus Hutterianus* fejezet: 80–104.

rendelt munka között. Erre látunk példát a zsoltár- és a két bibliakiadás esetében, a *Dictionarium* 1611-es kiadása megjelentetésénél; a *Dictionarium* 1621-es kiadásának paratextusai viszont csak nagyon lazán illeszkednek a szótár harmadik kiadásának jelentékeny műfaji változásaihoz, annál inkább kapcsolódnak és szolgálják, sőt kezdeményezik a Bethlen Gábor körül kialakuló politikai és kulturális uralkodói reprezentáció céljait. (A *Dictionarium* 1621-es kiadásának terjedelmes függeléke, a *Syllecta Scholastica* viszont bonyolult jelentéssz összefüggést létesít részint a ciceroniánus nyelvfilozófiai hagyománnyal, részint pedig éppen a megváltozott konfesszionális-kultúranropológiai körülményekből következő fordulat mérhető le látásmódján.) A *Postilla Scultetica* és a *Jubileus esztendei prédikáció, az Imadsagos Könyveczke* és a Kálvin-fordítás szoros, műfajilag interpretatív jelentésszösszefüggést képez a paratextus(ok) és a vonatkozó művek között, ahol a paratextusok saját „műfajuk” genetikusa (hazai és főként német) bemutatására és értelmezésére is törekvésnek.

Legösszettebbnek az 1604-es *Dictionarium* esetében nevezhetjük ezt a jelentésszösszefüggést. A II. Rudolfnak szóló ajánlás mitologikus „történetfilozófiai” keretet teremt Minerva és Mars világban kifejtett hatásáról, civilizációt alakító szerepéről. Ez a mitologikus-szimbolikus geneziséű magyarázat alapvetően az antikvitásból táplálkozik, csak néhol színezi némi biblikus párhuzam, azonban szinkretizmusát nem ez határozza meg. (Megjegyezhetjük, hogy ilyen mértékű szinkretisztikus világmagyarázatot sehol másutt nem találunk Szenci műveiben!) Mars birodalma után Minerva birodalmát mutatja be, amely konkrét történelmi jelentést kap immár Germánia részletes társadalmi-kulturális rajzában. Az olvasónak címzett ajánlás első bekezdése foglalkozik az emberi nyelv származásának értelmezésével. Fontosságát azzal indokolja, hogy a „nyelvek [...] mintegy propaideiái a vallásnak és a bölcsességnek”. A nyelvek születéséről szólva elmondja a Szentlélek kiadását, amelynek ereje az apostolok nyelvében és így minden emberi nyelvben megmutatkozott. A nyelvnek ez a származtatása és értelmezése a reformáció korának egyik fontos tudományelméleti paradigmája, benne nemcsak a kinyilatkoztatás isteni jellege mutatkozik meg, hanem az „emberi szó” kommunikációs alkalmasságának határai is. E kérdés korabeli tétje hatalmas, hiszen mérlegelésének eredményeképpen ennek teherbírása szabja meg a bibliafordítás, liturgikus-paraliturikus műfajok sokaságának (prédikációirodalom, gyülekezeti énekköltészet, értekező és imádságirodalom stb.) esélyeit, lehetőségeit. Mellette létezik ugyanis egy másik nyelvfelfogás, amely az antikvitás antropológiai előföltéveire és szövegelméleti-beszédművészeti rendszereire támaszkodik.

Ebben a rendszerben az emberi szó alapvetően autonóm, amelyet megismerhetünk, alakíthatunk, szabályrendszerekkel leírható, és a legmagasabb rendű beszédművészeti, tudományos célok kifejezésére alkalmassá tehető. Ezért válik a hitújítás századának egyik hermeneutikai kulcskérdésévé az *isteni szónak és az emberi szónak a természete*, e kettőnek egymáshoz való viszonya: amelyben rendkívül sokféle válasszal találkozunk, az összeegyeztethetetlen szélőséges antagonizmusától a kettő komplementaritásának átmenetén át az egymásba olvadó, a deifikáció határát súroló változatokig. A retorika és poétika éppen az isteni és emberi szó összeegyeztethetőségének egyik legfontosabb instrumentuma. A 16. században szinte végig zajlik ez az értelmezői folyamat, e tudományelméleti diszkusszió legjobban talán az *üdvértel-*

mezői szerepkörbe jutott retorikai elméleti irodalomban ragadható meg.⁶ A továbbiakban viszont Szenci úgy jellemzi a nyelvet, annak képességeit, kulturális súlyát és jelentőségét, hogy leírásánál szinte maradéktalanul az antikvitás nyelvszemléletének paradigmáját használja, *voltaképpen egy ciceroniánus nyelvmodell részleteit fejtí ki, amint szótárkiadásai is ezt az eszményt valósítják meg a latin–magyar részben*. Ahol viszont a magyar nyelv kulturális–liturgikus képességeit nevezte meg és mutatta be (bibliafordítás, prédikáció, anyanyelvű gyülekezeti ének, magyar hősi epika és költészet), ott alapvetően az „*isteni szó*” kompetenciája a meghatározó. Vagyis Szenci nyilván érzékelte e két bemutatott nyelvszemléleti paradigma kapcsolatának bonyolult egyensúlyát, vagy éppen konfliktusosságát, azonban itt nem okozott nehézséget ezeknek egyenrangúként egymás mellett való szerepeltetése. Talán azért sem, mivel a *dictionary* „műfaja” nem veti fel oly sürgetően e kétpólusú nyelvszemlélet dilemmáinak mérlegelését, lehetséges egyensúlyuk kialakítását. Hiszen a *dictionary* a *potenciális beszéd nyelvi eszköztára és nem az aktuálisan megvalósult beszéd*tetté. E dilemma sokkal jobban foglalkoztatja majd szoltárfordításának nevezetes előszavában, amint általában a szoltárköltészet elméleti megnyilatkozásaiban gyakorta rálelhetünk ennek vizsgálatára. Idevágó primer elméleti megállapításokat nem is nagyon tesz másutt, bár szembekerül vele természetesen, imádásgönyve és prédikációkiadványai esetében.⁷

Szenci a továbbiakban *a széles európai nyilvánosságot megelőzve a magyarság minél szélesebb körű társadalmi, politikai, történelmi–kulturális jelentőségét igyekszik bemutatni*, ehhez éppúgy felhasználja a magyar krónikairódalom hagyományát, mint a humanista historiográfiát, de némiképpen a reformáció wittenbergi történet szemléletét is. E szemléleti sokféleség – feszültségmentes – tudatos egyesítésére törekszik. Antik szerzők segítségével mutatja be a magyarság előtti pannon földet, majd Isten vezérli a magyarokat hazájuk megtalálására: a zsidó–magyar sorspárhuzam – Farkas András óta – ismert gondolatmenete ismétlődik meg. Ahogyan a zsidókat hajdan a Vörös-tengeren átsegítette Isten, ugyanúgy hozta ki a magyarokat Szkítiából, de itt szerepet kap a krónikás–mitikus hagyomány is, mert a kihozatalban *útmutató szerepet kap a csodaszarvas is*: „és a Maióti ingoványain keresztül – egy szarvas útmutatásával! – csodálatos módon vezérelte, és Európának erre a leggyönyörűsebb részére helyezte”. A magyarság azonos ebben a gondolatmenetben a hunokkal, történelmük nem válik el és hőseik is azonosak; Európa véres megfenyítésében is tulajdonképpen mintegy Istentől rárótt tisztét teljesítette. Ebben a folyamatban egybemosódnak Attila hadjáratai és a kalandozások, de a véreskező hun király tettei sem minősülnek szégyenletesnek, sem elhallgatnivalónak. Miután a nemzet méltán betöltötte a „*flagellum Dei*” szerepét, megkapta a keresztény hit ajándékát és virágzó királysággá lett, amely már korán a keresztény hit pajzsává vált és maradt azóta is a törökkel vívott harcok során. Ez a humanizmus jól ismert, számtalan változatban létrehozott „*propugnaculum Christianitatis*” toposza, *amelyet azonban az ismert teológiai tiltások és szemlélet miatt a hazai reformáció magyar nyelvű megnyilatkozásaiban gondosan kerültek*,

6 IMRE Mihály, *Cicero és/vagy Krisztus? A reformáció 16. századi retorikáinak egyik dilemmája = Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*. Szerk. BITSKEY István–OLÁH Szabolcs, Kossuth Egyetemi K., Debrecen, 2004, Csokonai Könyvtár 31, 125–166.

7 Vö. IMRE Mihály, *Újfalvi Imre debreceni kiadványa: Spethe–Szenci zsolttárai, németországi párhuzamok = A zsolttár a régi magyar irodalomban*. Szerkesztette PETRŐCZI Éva, SZABÓ András, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, Bp., 2011, 167–191.

magyar protestánsok legfeljebb latin nyelvű műveikben engedtek teret megjelenésének. Megjegyezzük, hogy a hazai szerzőknél (Károlyi Gáspár, Melius Juhász Péter vagy Bornemisza Péter, Sóvári Soós Kristóf prédikációi, Szkhárosi Horvát András, Batizi András verses művei) széles körben elterjedt eszkatologikus látásmód történelmi sajátosságai egyáltalán nem jelennek meg ekkor Szencinél, majd csak az 1610-es évektől bekövetkezett fordulat (*Verbesserungswerk* érvényesülése) nyomán találkozunk azokkal.

A magyar középkor Szencinél később soha nem látott és méltányolt körképe bontakozik ki. István a keresztény hit terjesztője és védelmezője volt, aki templomokat és kollégiumokat épített, II. András pedig elismerésre méltóan vitézül harcolt és kereszties hadjáratot vezetett a Szentföld visszafoglalására. Személyes római emlékeit beleszőve a magyarok megtisztelő kegyhelyeként mutatja be a Santo Stefano Rotondót, vagy a Collegium Germanico-Hungaricumot, kivételesen ritka engedékenységgel elismerően szól népünk Mária-kultuszáról és a szent királyok nagyváradi szobrairól, vagyis a reformáció másutt radikálisan elutasító értékszemléletét (szentek érdemszerző közbenjárása, képtisztelet, hagiográfia) itt nem működteti, hiszen művét legelőször a katolikus német-római császárnak ajánlotta, ami természetesen lojalitást kívánt tőle. Érvényesülhetett az a törekvése is, hogy a magyarság történelmi, kulturális-politikai jelentőségét, identitását ne csak egyetlen felekezet nézőpontjából értelmezze és mutassa fel a széles nyilvánosságnak. Ez a tág történelmi, politikai-kulturális identitás zavartalanul illeszkedik és illeszthető a szótár kultúrantropológiai, nyelvfilozófiai sajátosságaihoz, európai műfaji tapasztalataihoz, mintáihoz. Merőben másképpen alakul mindez majd akkor, ha következő művei felekezetspecifikus kultúrantropológiai előfeltevésekből nőnek ki, ez szükségképpen módosítja kulturális emlékezetét és az abban megjelenő szemiozisz szerkezetét, az emlékezés alakzatait.

Az 1604-es *Dictionarium* előtt szereplő ajánló versek arról is tanúskodnak, hogy a versek írói valamely átfogó, nagy távlatú tudományos-irodalmi program megvalósítására készülő szerzőnek tekintik Szenci Molnárt, akinek *írói tervei eléggé illeszkednek Hutter gondolatvilágához*, ilyen szerző műveit szívesen bocsátja majd ki a tudós kiadó. A versek az elkészült dictionarium mellett már úgy beszélnek az életmű más, meghatározó műveiről, mint amelyek megalkotását elhatározta a szerző. Johann Piscator említi, hogy már néhány zsoldár fordítása elkészült Lobwasser felhasználásával, és éppen Hutter nyomdájában született meg ez a specimen. Aligha kétséges, hogy Szenci tervezett teljes psalteriumát Hutter kiadójánál szeretne volna megjelentetni. (Ezekben az ajánló versekben már szerepel az életmű három meghatározó munkája: dictionarium, psalterium, bibliakiadás, sőt Molnárt bibliafordítóként nevezik meg.) Piscator háromszor is említi, hogy Molnár *fogadalmat tett műveinek megírására*, aminek a megvalósításában nem kételkedik. Ugyancsak a „harmonia linguarum” gondolatmenete magyarázza Bartholomaeus Keckermann versének elképzeléseit. Állítása meglepő, szerinte ugyanis a magyar nyelv a hébernek rokona, ennek lenne bizonyítéka, hogy az ószövetségi „Hagrii” nép (tulajdonképpen Hágár leszármazottai) azonos lenne a magyarokkal. További bizonyítéknak szánja *Agria (Eger)* elnevezését, amelyet ugyancsak a Hagrii névalakból magyaráz. Ez a fajta etimologizálás egyáltalán nem szokatlan és ritka a korszakban, példát talá-lunk rá Estienne Guichard, Guillaume Postel és mások műveiben, ahol a szerzők gyakran saját nyelvüket hozták rokonságra a héberrel. Nem ismerünk az egész földkerekségen még egy nyelvet, amelyik közelebbi leánya lenne mindannyiunk teremtőjének, az Isten megszokott szent nyelvének és az angyalokénak. Szenci munkájával most nyilvánosan tanúsítja ezt a tényt, aki az ősi nyelvnek kiváló művésze; ékesíti, a latin nyelvnek magyar szótárt ad, *ami annál*

méltoőbb a dicséretre, minél inkább közelebb van a magyar a szent nyelvhez. (nec cognita est/ Europae in orbe lingua, quae vicinior/ Pedissequa omnium parenti sit Sacrae/ Deo(ue) suetae Linguae & angelis) Nem tudjuk, Keckermann mire alapozta föltevését, esetleg voltak-e valamelyes erre vonatkozó ismeretei, vagy csak általában a lingua vulgarisnak az ősnyelvhez való (vélt) hasonlóságát kereső korabeli párhuzamai vezérelték. Azt azonban tudjuk, hogy a héber a humanizmus és reformáció korában a nyelvek mértékeként és ősmintájaként kivételes pozíciót foglalt el a nyelvek körében, és magyar szerzők is hangoztatták anyanyelvük és a héber rokonságát (Sylvester János, Baranyai Decsi János, Szamosközy István). Lehet, hogy Keckermann-nak volt erről tudomása, de az is lehet, hogy *erről mit sem tudva találta kedvezőnek a zsoltárfordításra és bibliakiadásra készülő szerző számára azt a kulturális pozíciót, amelyben a magyart a héber nyelvrokonaként értelmezi és mutatja föl a német kulturális közvélemény előtt. Ez növeli a magyar nyelv és kultúra önbecsülését, európai nyilvánosság előtti jelentőségét, de jól illeszkedik Hutter kulturális-konfeszionális gondolatmenetéhez is, hiszen az az egymást megértő nyelvek révén az egymást megértő kereszténység eszméjét remélte.*

Ioannes Chunradus Rhumelius *Ad Albertum Molnar Lingvae Pannonicae conservatorem* című ajánlása magyar szavakat épít bele versébe: him lo, föld, zabola, few, víz, nyereg, Isten, ember, egh, kirali, pap, ige. Azokból kiderül, hogy a szerző valahonnan ismerte a lovon, nyeregen, aranyos zablátn vett ország történetét, *azaz a fehér ló mondáját, és annak kulcsszavait helyezte el művében.*

Dum gentis Linguam mutas, Molnare, Latina,
 Quae olim a Sarmatiae REGE SVATHE solum
 Ponnoniae (sic!) terrae (fastis referentibus) emit
 Corpore praestantis quadrupedantis equi
 Freno HERBAM aurato, sed sella, Flumen equili:
 Nobilitas patriam non sine laude tuam.
 Ergo tuum nomen nunquam (sic!) leve crede feretur
 Dum maneant HIMLO, FÖLD, quoque frugeferens,
 DUM vigeant ZABOLA, FEW, WIZ atque NYEREG
 ISTEN, EMBER & EGH, KYRALI PAP & IGE.

Annak a népnak a nyelvét mutatja be Szenci – megfelelően a latinnal –, amelynek a szavait felhasználva hajdan, ravasz csellel, mostani hazájukat foglalták el a magyarok: a lóért magát a földet, az aranyos zabláért a fűvet, a nyeregért a folyók vizeit elcserélve. A történetet elmondja Thuróczy János krónikája is, amelynek két németországi kiadása is volt a 15. században. Mindez megjelenik a versben. A versben ugyan nem szerepel a ló fehér színe (csak rendkívüli szépsége: *Corpore praestantis quadrupedantis*), azonban a történet minden egyéb eleme megvan, bár Szvatopluk névalakja pontatlan, és a szarmaták királyának tudja a szerző. Rhumelius valószínűleg Thuróczy alapján ismertette a ravasz csellel hazát szerző magyarság történetét. Szenci dicsősége és neve fennmarad, amint a honszerző nyelv is, szavaival együtt virágzik. A versben szereplő magyar szavaknak azonban máshonnan kellett származniuk, hiszen Thuróczy műve latin nyelvű, a magyar szavak nem tartalmazza. Rhumeliusnak olyan forrást kellett ismernie, amelyben magyar szavak-szövegrészletek szerepelnek latin fordításukkal. Lehetséges, hogy Konrad Gesner *Mithridates* című művét (1555) is ismerte és felhasználta, amely közöl magyar nyelvű szemelvényt, és azt történeti, nyelvtörténeti keretbe ágyaz-

za. Az mindenesetre bizonyos, hogy az ajánló vers szorosan összekapcsolja a magyar őstörténet tényét – a honfoglalást – a magyar nyelv ősiségével, nyelvi értékével. Ez jól illeszkedik a többi ajánló vers és Szenci ajánlásainak kontextusához, hiszen azok is tág összefüggésben ennek az értelmezését végzik el.⁸

Annak az összetett kulturális emlékezetnek az alakításában azonban, amelyet megteremtettek a *Dictionarium* paratextusai, fontos szerep jut a magyar honfoglalás történelmi tényének és nyelvi archaizmusainak. Ne feledjük el, hogy a magyar történelmi előidő vizsgálata – történelmi és kulturális tartalmaival–funkcióival – lényeges szempontként továbbra is jelen lesz Szenci műveiben, ennek sűrítményét figyelhetjük meg majd a *Grammatica* paratextusaiban.⁹ Mindez együttesen dokumentálja az európai kulturális nyilvánosság előtt a nép és nyelv ősiségét (vetustus), történelmi és kulturális rangját. (Az jól kitapintható, hogy a magyar történelmi előidő két változatát tartja számon Szenci. Egyik a reneszánsz történetírásban megújított, középkori magyar krónika-historiográfiai hagyományból származik, a másik változat pedig a reformáció történetteológiai szemléletéből, a wittenbergi lutheri–melanchthoni koncepcióból, amelyet a magyar reformáció koncepciójával ötvözött. Ezek a változatok egymással részben ellentétben állnak, különösen a reformáció előtti korszak megítélésének tekintetében figyelhető ez meg, bár 1604 körül még inkább az egyeztető, integratív szemlélet dominál. Néhány esztendő múlva ez erőteljesen változni fog.) Arra azonban nehéz választ adni, hogy Hutter utópisztikus tervei mennyire voltak tudatosak és vállaltak Molnár elgondolásában, bár az ajánló verseket szerző barátok azt a látszatot keltették, hogy Molnár alkotói programja Hutter elgondolásainak jegyében (vagy azzal rokonságban) fog kibontakozni.

Az 1621-es szótárkiadás már a beváltott alkotói ígéretek felett tart seregszemlét. Nagyon is megtervezetten, legelsőként a hetvenkét éves David Pareus levelét közli, majd a három nővér történetéről szóló Pareus-vers következik, utána pedig Piscator – a Hutterre utaló sorokat elhagyó – ajánló verse áll. Pareus a pfalzi, Piscator pedig a nassau–dillenburgi (herborni) református értelmiségi elit meghatározó személyisége, mindketten Molnár működésének legfontosabb közegét jelképezik. Kiemelt helyük jelzi, hogy dicsérő–üdvözlő levelük, verseik a legbecesebbek Szenci számára, hiszen maga is – immár megbecsült és ünnepezt – követőjük-tanítványuk, amint a többi magyar is a nyomukban jár, de legalább ennyire valamennyien Molnár Albert életművének tisztelői és népszerűsítői. Így jön létre egy gondosan megtervezett, a német és hazai kulturális–konfesszionális nyilvánosságot alakító kommunikatív emlékezet.

A reneszánszban gyakran felbukkanó aranykor gondolata is megjelenik Szencinél. A német környezet rendkívül gazdag kultúranropológiai tartalommal számos változatát hozta létre, ennek a tudata mélységesen átjárta a reformáció szerzőit is. Ebben az is szerepet játszott, hogy a protestantizmus a „bonae litterae” megújulását nemcsak filológiai–beszédművészeti jelentésében értelmezte, hanem a hitújítás egyik leghatékonyabb tudományelméleti eszköztárát jelenti a „meghamisított tanítás” (*doctrina corrupta*) kijávitására, vagyis a beszédművészeti rendszer és antropológiai modell szorosan összefonódik. A korszak kulturális emlékezete sokrétű dimenziórendszerrel működött; az emlékezés egyben a jelentéssel felruházás, a szemiotizálás aktuusa, amelynek egyik eleme a „tárgyak emlékezete”: „a tárgyak, ha nem csupán

8 IMRE, 2009, 94–103.

9 Vö. SZABADOS György, *A magyar történelem kezdeteiről Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*, Balassi, Bp., 2006.

célra, hanem valamilyen értelemre is utalnak: a szimbólumok, ikonok, a megjelenítést szolgáló emlékművek, síremlékek, templomok, idolk stb. túllépik a tárgyi emlékezet horizontját, mivel az implicit idő- és identitási kitevőt explicitté teszik”.¹⁰ Az emlékezés alakzatainak sokféleségét szemlélhetjük a kortársak megnyilatkozásaiban. Másokhoz hasonlóan Szenci is úgy gondolja, hogy saját századában és az azt megelőzőben újjászületett a hajdani latinság díszé és ékessége, vele az egész kultúra: „Az elmúlt és ebben a mi századunkban aztán annyira felragyogott a hajdani latinság díszé és ékessége, hogy szinte Plautus és Terentius, Lucretius, Cicero és Caesar irodalmának kora virágzott fel újra.” Az aranykor (*auraea aetas*) irodalma tért vissza. A *Dictionarium* olvasóhoz intézett ajánlása fejt ki idevágó gondolatait általánosságban. Először kötelességszerűen említi Krisztus keresztfájának háromnyelvű (héber, görög, latin) feliratát, ami e szent nyelvek összetartozását bizonyítja, utána azonban a latin nyelv dicséretébe fog, amely az egész Római Birodalomban elterjedt, tárgyi emlékeit ma is kiássák a földből. Jan Gruter (1560–1627), humanista filológus, 1602-től a Bibliotheca Palatina vezetője Heidelbergben, az egyetem professzora, Szenci jóakarója, ismerőse, maga is jelentős neolatin költő és az európai neolatin költészetet bemutató antológia – a *Delitiae* című sorozat – szerkesztője. Római epigráfiai kutatásokkal foglalkozó munkájára utalt itt Szenci. Ebben különösen a birodalom németek lakta része játszik kiemelkedő szerepet, amely az új aranykor megteremtésének napjainkban egyik legfontosabb helyszíne. Ahogyan korábban a birodalom kormányzása fokozatosan Nagy Károlyra hárult, úgy nőtt meg országában a tudományok és művészetek jelentősége. Előszavában Gruter áttekinti a téma kutatástörténetét, ennek során dicsérően említi a magyar Johannes Sambucust. A művészi metszetek tömegével díszített kötethez a kortárs humanista elit írt ajánló verseket, szinte már valóságos kis antológiával tisztelegtek a szerzőnek-művének. Közülük többen – Freherus, Smetius, Rittershausen, Taubmannus, Piccartus, Virdungus – Molnár barátai, levelezőtársai, ismerősei. Scipio Gentilis Szenci közeli ismerőse, levelezőpartnere, terjedelmes ajánló verse teli van a római aranykorra és annak újbóli felfedezésére, megteremtésére való utalásokkal. Josephus Scaliger szerint *Gruterus műve most Amphionként építi fel újra a hajdani leomlott, lerombolt és betemetett városokat*. Ehhez hasonló Szenci későbbi rokonának, Tobias Scultetusnak a verse is, aki szerint *a szerző művével újjáépíti a Capitoliumot*. A verses ajánlások valóban szemléltetik az Assmann által bemutatott „emlékezés alakzatait”, itt a tárgyak (képek, szobrok, architektúrák) emlékezete rajzolódik ki roppant gazdag kulturális összetettségében. A II. kötet címlapmetszete Josephus Justus Scaligert ábrázolja, a metszet alatt az ismert gnóma szerepel: „*Fuimus troës.*”, vagyis az antik kultúra kontinuitását és mostani újjáéledését hirdeti: valamennyien trójaiak voltunk, az antikvitás örökösei. A Gruter művére való utalás azt bizonyítja, hogy a pfalzi humanizmus rendkívül összetett kulturális közegére széles rálátása volt Szencinek, bizonyára láthatta a hivatkozott könyveket, kiterjedt kapcsolatrendszerének jó néhány tagja irányíthatta figyelmét speciálisan az antikvitás képzőművészeti alkotásainak jelentőségére és azok általános kulturális értékére *az új aranykor tudatának értelmezésében*. *A jelenben megújuló aranykor leírásához, azonban főként Németország rajza tartozik hozzá. A műzsák székhelye Görögországból Rómába került, majd onnan Németországba („translatio Musarum”): „De ki vitte át a birodalom*

10 ASSMANN, 2004, 126.

kormányzását az egykor Marsnak hódoló germánokra? Bizonytalán az, aki a bölcsességnek és művészeteknek tanulmányát is nagy mértékben elősegítette: a Nagynak nevezett Károly.”

A *Dictionarium* császárhoz intézett ajánlásában Szenci Molnár részletesen bemutatja Germania anyagi és szellemi gazdagságát, ahol már Nagy Károly „műzsai gyülekezetekeket létesített” („extruxit Musarum collegia”). Ezek száma azóta csak sokszorosára növekedett. Hosszadalmas abundantia/fertilitas leírása részletezi a virágzó tájakat, megművelt földeket, békés falvakat, várfalakkal kerített városokat, valóságos laudatio Germaniae bontakozik ki, mint amilyet ekkoriban olvashatunk a korszak német historiográfiájában, neolatin költészetében. *A mostani Germániát szemlélve mintha a hajdan virágzó Görögországban gyönyörködnénk* („e sublimi Germania, in qua florentis olim Graeciae imaginem videre videor”).

Az itt bemutatott történetiszemlélet a századfordulón széles körben ismert és elterjedt, legrangosabb képviselői ott vannak Szenci közzvetlen közelében a heidelbergi, marburgi és strassburgi egyetemen. Ennek az egyetemi historizmusnak egy fontos változatát ismerte meg Szenci Molnár még strassburgi éve alatt. Sturm után Melchior Iunius vezette a rétorképzést, aki azt jelentős mértékben át is alakította. Ez abban ragadható meg, hogy immár nem tekintette a retorikát kizárólagosan egyetemes – ismeretelméleti-filozófiai érdekeltségű – rendszernek, hanem kompetenciáját módosította, ebben a nyelv tudományelméleti értelmezése is módosult. Kiváltképpen érdekelte Iuniust a német történelem, amelynek legkorábbi időszakai éppúgy foglalkoztatták (főként Tacitus *Germaniája* alapján), mint a közelmúlt és a reformáció időszaka, de etika és történelem kapcsolata, államelméleti kérdések is helyet kaptak képzési rendszerében. Ennek a folyamatnak volt későbbi láncszeme Matthias Bernegger, akinek életműve még jobban levált a korábbi retorikai gyökéretű előzményekről, s fokozatosan önállósodott a történettudomány diszciplínájává. Igen tanulságos párhuzamokra bukkanhatunk, ha megvizsgáljuk Marquard Freher (1565–1614) ekkoriban publikált műveit, aki Szenci baráti ismerősi köréhez tartozott; szoros kapcsolatban volt Konrad Rittershausennel és Georg Rimmel is. Freher terjedelmes német történelmi forrásgyűjteménye 1600-ban jelenik meg: *Germanicarum rerum scriptores aliquot insignes, hactenus incogniti. heri.*, az első csomópont Nagy Károly kora, erre számos forrás vonatkozik.

A II–III. kötet már III. Frigyes és I. Miksa ideje, de beleér a reformáció korába. (Számos magyar vonatkozású forrást is publikál, így Aeneas Sylvius Piccolomini Magyarországra vonatkozó írásait és Mátyás király leveleit, antiturcica szónoklatokat stb.) A gyűjtemény láthatóan a Nagy Károly-kultusz jelentős dokumentuma. Freher terjedelmes előszava a német kultúra fokozatos kibontakozásának, megújulásának állomásait eleveníti fel.¹¹ A rendkívül gazdag német tudományos háttér nyilván inspiratív lehetett Szenci Molnár számára, és a kulturális emlékezet ott megfogalmazott alakzataihoz, szemiozsisához egyre nagyobb igyekezettel kereste a magyar párhuzamokat, már ahol erre lehetőség nyílt. *A nemzeti történelem-*

11 Vö. Marquard FREHER, *Germanicarum rerum scriptores aliquot insignes, hactenus incogniti. Ex bibliotheca Marquardi Freheri*. Maina-Frankfurt, 1600; Marquard FREHER, *Germanicarum rerum scriptores varii fere hactenus incogniti*, Tomus tertius. Nunc primum editus ex bibliotheca et recensione, Hanoviae, 1611, Haeredes Claudii MARNII, Ioannis et Andreae MARNII et Consortes: *Die deutschen Humanisten Dokumente zur Überlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur in der frühen Neuzeit*, Abteilung I: Die Kurpfalz Band I/1: Marquard FREHER, Herausgegeben und bearbeitet von Wilhelm KÜHLMANN, Volker HARTMANN und Susann EL KHOLI, Brepols, 2005.

ben megvalósuló anyagi és politikai, nyelvi kultúra adja ennek legfőbb tartalmát, amely utóbbinak két dimenziója van: az antikvitás antropológiai–művészetelméleti – legfőképpen retorikai–poétikai – rendszereibez való hozzáférés biztosítása, kulturális elsajátítása, a német nyelv alkalmassá tétele az antik kultúra legfőbb képességeinek hordozására, valamint a reformáció hitigazságainak, konfesszionális–liturgikus rendszereinek összetett anyanyelvű megszólaltatása. Ehhez átveszi a német kulturális emlékezet szemiotikus alakját: Nagy Károlyt és annak kultúráteremtő tevékenységét, ennek magyar párhuzama legtöbbször Mátyás király lesz – olykor Attila –, majd a *Dictionarium* 1621-es kiadásában Bethlen Gábor. A párhuzamban többször Nagy Károly uralkodói kiválóságai, máskor pedig kultúráteremtő erényei jelennek meg, néha pedig mindkét tulajdonsága mintá valamelyik magyar államférfi számára. A Nagy Károly-kultusznak ez a tartós és magyar párhuzamot teremtő sajátossága páratlanul mondható a 16–17. század magyar kultúrhistoriájában, és Szenci Molnárnál az egész életművön végigvonul. A szimmetriakeresés következik részint a német közeg példátlanul gazdag forrásanyagából és sugalló múltértelmező elméleti-tudományos erőfeszítéseiből, de ez a párhuzam előnyös a magyar pólusnak is, hiszen a komparativitás a hasonlóan előnyös jelenségeket, értékeket veszi számba és jeleníti meg a német kulturális közeg számára. (Ez az eljárás Szenci latin nyelvű és Németországban megjelent művei esetében könnyedén működik és hat, de a már itthon kiadott magyar nyelvű munkák továbbra is alkalmazzák a Nagy Károly-párhuzam változatait.)

A hagiografikus töltet elhomályosodásával párhuzamosan Árpádházi Szent Erzsébet Szenci Molnár számára alkalmassá vált a szoros német–magyar, hesseni–magyar történelmi-kulturális összetartozás tényének, vágyának hordozására, kifejezésére. Erzsébet ily módon archivált értelmezése kiüresítette annak konfesszionális (hagiografikus) tartalmait, de Hesseni Móric mint történelmi leszármazott – ősanjának nemzeti jellegét is valamilyen mértékben hordozó – új konfesszionális tartalmat adott a *Verbesserungswerk* végrehajtásával. Így az eredetileg hagiografikus meghatározottságú és csak járulékosan nemzeti karakterű ősanja az új jelentésképződés folyamatában alapvetően nacionális – vagyis magyar–német (hesseni) – kulturális attribúciójává válik. A leszármazott Móric viszont egyesíti a megörökölt magyar–német (hesseni) nacionális-kulturális értékeket a *Verbesserungswerk* konfesszionális korrekciójával, többlettel. Erzsébetnek ez az értelmezési modellje Szenci számára is hosszú ideig érvényes marad.¹² Nagy Károly emblematisz kultúráteremtő szerepe Szenci szerint Móric fejedelemben is folytatódik és hat, aki a császárhoz méltó iskolaalapító és fenntartó-támogató buzgalmában is. Ezzel igen gazdag szemiozis képződik, hiszen Nagy Károly kultuszát összefonja a magyarsághoz is valamiképpen köthető Móriccal.

Ebben a múlt-történelem konstrukcióban a magyar történelem és kultúra legfontosabb kontextusképző tényezője és mintaadója Németország, majd a protestáns Németország lesz.

12 Thomas FUCHS, *Traditionstiftung und Erinnerungspolitik: Geschichtsschreibung in Hessen in der Frühen Neuzeit*, Verein für Hessische Geschichte und Landeskunde, Kassel, 2002, különösen 48–75: *Das Zentrum der historiographischen memoria: Die heilige Elisabeth* c. fejezet és 159–179: *az Expansionistische Politik und Geschichtsschreibung unter Landgraf MORITZ. Die »Hessische Chronica« Wilhelm DILLICHS*. Valamint: Matthias WERNER, *Mater Hassiae – Flos Ungariae – Gloria Teutoniae: Politik und Heiligenverehrung im Nachleben der hl. Elisabeth von Thüringen*, in *Politik und Heiligenverehrung im Hochmittelalter*, Hrsg. Jürgen PETERSON, Jan THORBECKE Verlag Sigmaringen, 1994, 449–541; IMRE Mihály, *A hesseni protestáns Szent Erzsébet-recepció jellemzői, határai Szenci Molnár Albert műveiben* = *Uó* 2012, 255–281.

Szenci Molnárnál az aranykorleírásból azonban hiányzik egy – a protestáns német kortársaknál legtöbbször hangoztatott – elem: ez pedig a megújított hit szerepe, annak újbóli üdvöztető kiáradása. Ez a – konfesszionális tartalmat elhallgató – aszimmetria nyilván következik a művét a katolikus német-római császárnak adresszálo szerzői pozícióból; amint ez a felekezeti semlegeség alapvetően meghatározza a *Dictionarium* paratextusainak mindegyikét. (Szenci felekezeti identitásának ilyen mértékű elhallgatására nem is találunk példát egyetlen más művében sem! A *Dictionarium* főrangúakhoz intézett ajánlólevele Ecsedi Báthory Istvánhoz, Rákóczi Zsigmondhoz, Thurzó Szaniszlóhoz és Thököly Sebestyénhez szól, a legkisebb konfesszionális utalás nélkül, holott az első kettő pedig köztudottan a református egyház és kultúra nagy hatalmú és befolyásos támogatója, védelmezője volt.)

A magyarországi aranykor csak a múltból idézhető meg, hiszen nagyobb részben elpusztította a török, ennek leírásához Mátyás uralkodásának idejéről beszél, vagy beszéltet korabeli szerzőket Szenci; ez a gondolatmenet a *Dictionarium* főúri pártfogóknak szóló ajánlásában kap helyet. Szörényi László vizsgálta az aranykor mítoszát a magyarországi neolatin költészetben, amely számos szerzőnél kimutatható (Janus Pannonius, Taurinus István, Nagyszombati Márton, Budai Parmenius István). Megállapítása szerint „A magyar irodalom további fejlődésében a mitikus aranykor eltűnik, marad a történeti típusú aranykor-elképzelés, amely egyre inkább Mátyás király alakja köré fonódik mítoszként”.¹³ A XVI–XVII. század fordulóján a reneszánszban gyakori téma lényegesen megváltozott formájában él tovább a hazai irodalomban. Az aranykort terjedelmes *abundantia/fertilitas* bemutatása idézi fel, ami a természet végtelen bőségét mutatja be, illetve ennek elpusztulását siratja. Ehhez nagy terjedelemben idézi Aeneas Sylvius Piccolomini (a későbbi II. Pius pápa) levélrészletét, amelyet V. László királlyá választásának ügyében írt a magyar követeknek. Piccolominiről itt nagy megbecsüléssel és elismeréssel szól Szenci, majd Sigmund Herberstein báró szövegrészlete következik Mátyás katonai-vitézi erényeiről. Jacobus Bongarsius és Fridericus Balduinus már a kultúra kiemelkedő pártfogóját dicséri, akinek érdemei valódi aranykort varázsoltak országába, de Európát is megajándékozta: ebben kiemelkedő szerepet játszottak könyvtárának becses kötetei, amelyekről Balduinus egyenesen azt állítja, hogy „ebben halmozta fel azokat a könyvkincseket, amelyek hamaros kinyomtatásukkal *Európát újjáteremtették*” („in eaque recondidit illos librorum thesauros, qui mox editi Europam recrearent”).¹⁴

Ebben a fordulatot jól érzékelhetően németországi környezetének változása, közelebből tartós hessen–kasseli, marburgi tartózkodása jelentette. 1607-től évekig Marburg szellemi környezete határozza meg születő alkotásait. Móric hesseni tartománygróf ekkoriban végzi grófságában a nagyszabású konfesszionális, egyházkormányzati, liturgiai, kulturális-iskolapolitikai átalakító munkáját, amit *Verbesserungswerk*nek neveztek. Az 1618-ban megjelent *Secularis concio evangelica* című művében így ír erről: „1605. esztendőben az Felseges Moritz Fejedelem s Landgrof kezd az Hassiai Ecclesiaknac reformálásához, és azt úgy rendeli, hogy szép egyenlősége lenne az Hassiai Ecclesiakban és Iskolakban valo tudomanync és tanításnc,

13 SZÖRÉNYI László, *Az aranykor mítosza a magyarországi humanista latin nyelvű költészetben* = SZÖRÉNYI László, *Philologica Hungarolatina*. Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról, Kortárs, Bp., 2002, 33.

14 IMRE, 2009, a *Kulturális emlékezet – aranykor – Puritas sermonis* c. fejezet, 164–194.

az töb reformált Ecclesiackal”.¹⁵ A legfontosabb teológiai kérdés volt a kálvinista úrvacsoratan, az ubiquitas elvetése és a képkultusz-ereklyekultusz heves elutasítása. Meghatározóvá a *Heidelbergi káté* lett, amelyet az iskolai oktatásban is érvényesítettek. Heves támadást intéztek a képkultusz-ereklyekultusz hesseni maradványai ellen, ami nemcsak elméleti harcot jelentett, hanem fizikai képrombolást is. A marburgi egyetemről távozni kényszerültek a lutheránus professzorok, Giessenben folytatták működésüket. Móric rendkívül energikus személyiség volt, akinek alkatában a bibliai elhivatottság, pedagógiai szenvedély és a püspöki szerep egyesült; maga ezt így fogalmazta meg: „Ich stehe hier wie eine Fackel, zu leuchten, zu lehren und zu wehren. Schützen soll ich das Wort Gottes. Ich gebrauche die Macht, die mir von Gott gegeben ist, und befehle euch: Ihr sollt Gottes Wort befolgen”.¹⁶

A szemléleti változás biztos jele *Novae Grammaticae* című 1610-es munkájának a fejedelem fiához intézett ajánlása. A Sturm-idézet után az iskolatámogató Móric dicséretébe kezd: „Ő az, aki ezt a híres akadémiáját, amelyet fejedelmi őse, Nagylelkű Fülöp alapított, máig nem szűnik meg díszíteni és bőkezűen gazdagítani. Mert bár ez az akadémia már régóta dicséretes nevet szerzett a művészetek és tudományok módszeres tanításával, s ugyanitt megvan a tanulmányok világos rendje, de még sokkal híresebbé tette Felsőes Atyádnak kiváló kegyessége és bölcsessége, amikor mentesítette az »Ubiquitas« rothadt kitalálásától, melyet nem is olyan régen holmi értelmetlen dadogók hoztak be magukkal”.¹⁷ Az ubiquitas vad haraggal való elutasítása a lutheránusokkal vívott kemény egyházpolitikai harcra utal. Ugyanennek a következő eredménye ebben az előszóban a magyar középkor heves elutasítása, ellentétben a *Dictionarium*ban korábban bemutatott álláspontjával. A *Grammatica* ajánlásában Johann Sturm egyik művének terjedelmes, Nagy Károlyra vonatkozó részletét idézi, amely a tudományok pártolóját mutatja be. A hazai nyelvet grammatikusai segítségével szabályozta, nagy hírű iskolák sokaságát alapította szerte a birodalomban. A kulturális összehasonlításban azonban igen kedvezőtlen lesz a megidézett magyar oldal eredménye, hiszen István királynak szemére veti, hogy egyetlen kollégiumot sem alapított, szemben Nagy Károly egyetem- és kollégiumalapításaival. Másrészt súlyos hibának tartja, hogy „az magyarok csak római keresztyénné lűnek”; bár ugyanezt a „fogyatkozást” nem olvassa Nagy Károly fejére. Ugyanerről az István királyról a *Dictionarium* ajánlásában még ezt olvashatjuk: „az istenfelő Gejza fejedelem és dicsőséges fia, István első királyunk [...] (akit Werbőczy István népünk boldogságos apostolának nevez) nagy szorgalommal terjesztette és serényen védelmezte a keresztyén hitet. Nagyszerű templomokat és kollégiumokat épített. András király pedig keresztyén sereget vezetvén Jeruzsálem szent földjének a barbároktól való felszabadítására, sikeresen harcolt”.¹⁸

A *Postilla Scultetica* prédikációi előtt álló ajánlásnak van egy mozzanata, amely igen tanulságos példája a konfesszionális okból változó kulturális-konfesszionális emlékezetnek. Az ajánlás egyébként a nagyszombati eklézsia előjáróinak szól, akikkel különösen bensőséges,

15 A Szenci-művek praelimináriáinak magyar fordítása mind ebből a kiadásból származik: *Szenci Molnár Albert válogatott művei*, TOLNAI Gábor irányításával s.a.r. VÁSÁRHELYI Judit, Magvető, Bp., 1976.

16 Birgit KÜMMEL, *Der Ikonoklast als Kunstliebhaber: Studien zu Landgraf Moritz von Hessen-Kassel (1592–1627)*, Jonas Verl., Marburg, 1996, 21.

17 *Szenci Molnár Albert...*, 1976, 244–245.

18 Uo. 178–179.

szoros kapcsolata volt Szencinek, legfontosabb patrónusait találhatjuk közöttük. A nagy-szombatiak sűrű üldöztetései miatt naponta megismerhették *református hitükben való megmaradásuk áldozatának értékét*, vagy éppen az ellenreformációs erőszakot. Sambucus életútját idézi fel Szenci, aki a császári udvar kegyeit élvezte. Ehhez fűződően elbeszéli 1604-es prágai útjának eseményeit, amelyek során tisztelgő látogatást tett Prágában a császárnál, aki fogadta és megjutalmazta őt. Tudjuk, a *Dictionarium* legelső ajánlását II. Rudolphhoz intézte. Meglepő, hogy most ezt a látogatást teljesen új megvilágításba helyezi. Eszerint ugyanis a császár tanácsosai (talán éppen az ő meghagyásából), akik megjutalmazták, levelet írtak „az bécsi Akadémia kancelláriusához, hogy nékem ott oly alkalmatosságot rendeljenek, az mely által katolikussá tétettethessem, mert ők katolikusságnak híják az pápistaságot. De én oda el nem mentem, mert nem akartam próbára vetni Krisztusban való igaz hitömet. Az levél most is nálam vagyok, az pénzt Altorfumban kötöttem el.” Az utóbb rekonstruált prágai beszélgetés az éppen akkor alakuló Bocskai-felkelés is szóba került a császári tanácsosokkal, amelynek kibontakozását „meg is jövendöltem”, ugyanekkor el is marasztalhatták protestantizmusában „és az pápistaságra szép ígéretekkel intenének”. Ez a történet azért is meglepő (túl azon, hogy nehezen ellenőrizhető), mert a nagy becsvágygal eltervezett (nürnbergi humanista barátai – Rittershausen és Rem – által is támogatott) és megvalósult uralkodói fogadás, a császárhoz intézett, nagy erudícióval megírt ajánlással együtt, *Szenci emlékezetében egy katolizációs kísérlettelé silányul*. Mondhatni, „illetlenül” új olvasatot kap a történet, itt érzékelhető rokonszenv lappang Bocskai említése kapcsán. Az egész látogatás a kísértéstől való megmenekedés és az igaz hitben való megmaradás tanulságával szolgál, szinte saját életéből vett példázat azokra az elvekre, amelyeket a kötetben Scultetus prédikációi hirdetnek.

Az 1618-as *Jubileus esztendei prédikáció* ajánlása már Bethlen Gáborhoz szól. A centenárium önmagában is *történelemszemlesítő alkalom*, amikor a protestantizmus visszatekint a hit-újítás okaira, eredetére, folyamatára, eredményeire és az azt megelőző korszakra. *Ez a pozíció szükségképpen teremti meg a kulturális-konfesszionális emlékezet polemikus modelljét, amely a későbbi művek látásmódjának többségét is meghatározza, immár függetlenül az évforduló aktualitásától.* (A *Dictionarium* esetében ezt a modellt erősen integratívnak nevezhetnénk, később is inkább a protestáns hagyományt archiváló, interpretatív, kanonizáló jelleg a döntő).¹⁹ Ebben a modellben a reformáció előtti korszak alapvetően negatív minősítést kell, hogy kapjon. Hálálkodik, hogy megünnepelték Németországban a reformáció évszázados évfordulóját. Ehhez hasonlítva Magyarországon nehezebb az evangélium megújított tanítása, mert sokkal súlyosabb volt az előtte lévő korszak kártétele, így nagyobb erőfeszítést követelt az evangélium visszanyerése. Ennek megfelelően kap erősen negatív megítélést a reformáció előtti korszak. „Bárcsak ugyanez történt volna a mi hazánkban is! Mert nyilván a mieinknek sem kevésbé kedves az evangélium megújított tanítása, hiszen *bennünket más népeknél is jobban elborított a pápaság homálya és a zsarnokság terhe, az Antikrisztus csábítása*. Ezért küldötte volt a pápa azt a bizonyos angyali kéz csinálta koronát Szent István királynak, hogy aztán egész Magyarországot Szűz Máriára hagyományozza”.²⁰ A gondolatmenet szoros kapcsolatot létesít a prédikációval és az annak függelékében közölt írásokkal is. Így játszik ebben kiemelt jelentőséget a

19 Imre Mihály, *A marburgi magyar peregrináció és a Verbesserungswerk kapcsolata* = IMRE, 2012, 197–217.

20 *Szenci Molnár Albert...*, 1976, 310.

De Idolo Lauretano címlapmetszete, amely látszólag a gyermek Jézust tartó Mária, azonban minden kétséget kizáróan az csúf Ellen-Madonna, a Johanna Papissa. Kétségtelen, hogy a címlapmetszet példátlanul erős effektust érvényesít, hiszen a kereszténység egyik legalapvetőbb ikonográfiai ábrázolását radikálisan megfosztja eredeti jelentésétől, a mások által hazug látszattá degradált jelentésátalakítás eszközt használja fel, *abból az elutasított csúf ellen-Madonna válik a kíméletlen konfesszionális küzdelem hevében.*²¹

Jól kitapintható az *esztakologikus látásmód megjelenése és felerősödése*, amelyben a kulturális emlékezet szerkezete is átalakul. A *Dictionarium* 1621-es kiadásának ajánlása élesen kettéválik: *első fele a Bethlen Gáborhoz kötődő uralkodói reprezentáció markáns darabja*, második része a szótárbővítés néhány szempontját mondja el, és felsorol más pártfogókat is. Az ajánlás 1621 márciusában készült: Bethlen Gábort ekkor már a beszercebányai országgyűlés magyar királlyá választotta, 1619–1620-ban sikeres hadműveleteket folytat a cseh-morva rendek szövetségeseiként, csapatai Bécsset zárják körül; katonai-politikai sikereinek csúcán áll. Bethlen Gábor a legjelentősebb magyar államférfiak egyikeként jelenik meg, aki összegezi a magyar történelmi hagyományt. *A hadierény legkiválóbbjai között a legnagyobb elődökhöz mérhető, ők pedig Attila és Mátyás király.* A korábbi művekben látott Attila-kultusz folytatódik, azonban úgy, hogy a hun–magyar rokonságtudat ki sem bontakozik, azt csak *egy személyben Attila testesíti meg.* „Magyar népünknek a hadierény örökké tartó dicséretét fegyvereivel és katonai bátorságával Attila király nyerte el. Ha neki Homerosa vagy megfelelő írója akadt volna, viselt dolgainak dicséretei felülmúlnák még a legtöbbet énekelt királyok dicső szónoklatait és búcsúztatóit is”.²² Erényei túlszárnyalják a római császárokat is, amelyeket szerzőnk hosszasan részletez. Szenci jellemzése akkor születik, amikor Bethlen Gábor a német-római császárnak: II. Mátyásnak, majd II. Ferdinándnak a politikai-katonai ellenfele. A következő gondolatkör Mátyást mutatja be, aki meghaladta kiválóságban még a hun királyt is. Ehhez két újabb forrást használ fel és idéz, mindkettő a király tudománykedvelését bizonyítja. (Balthasar Exner, Joachimus Curaeus) A magyar uralkodók időrendi tábláját is közli (Series Chronographica Ducum & Regum Hungariae). Ennek első adatai Attilára, a hun királyra és a hunokra, a magyarok őseire vonatkoznak, az utolsó adat pedig Bethlen Gábor, választott magyar király: Gabriel Dei Gr. Electus, Vivat. *Vagyis: Attila hun király és Bethlen Gábor alakja „keretezi” a magyar történelmet;* márpedig ez a konstrukció biztosan nagyon tudatosan megszerkesztettnek tekinthető. Az itt megkezdett folyamat újabb változata a Kálvin-fordítás ajánlása, amely betetőzi a kulturális-konfesszionális emlékezet polemikus modelljét. A *Dictionarium* 1621-es kiadásának Bethlen-képében még meghatározó szerepet játszott a historiográfia kulturális szemiózisa (annál inkább, mert Bethlen politikai, hadi erényeit kellett bemutatni), bár mellette az uralkodói erények már egyre inkább Istentől kapott küldetés és képességek jellegét mu-

21 Elisabeth GÖSSMANN, *Mulier Papa, der Skandal eines weiblichen Papstes: zur Rezeptionsgeschichte der Gestalt der Päpstin Johanna*, Iudicium-Verlag, München, 1994, Kapitel IV Die große Übereinkunft: Die Päpstin – für Reformatoren wie Gegenreformatoren ein Monstrum, 110–149; Michael OBENAU, *Hure und Heilige: Verhandlungen über die Päpstin zwischen spätem Mittelalter und früher Neuzeit*, Kovač, Hamburg, 2008, valamint: IMRE Mihály, *Szenci Molnár Albert Appendix de Idolo Lauretano című művének polemikus jelentése ikonográfiai, textuális és himnológiai értelmezésben* = *Uő*, 2012, 349–377.

22 *Szenci Molnár Albert...*, 1976, 372.

tatják. Ez az arány az *Institutio*-fordítás paratextusában átbillen, és már nem a történetírók értékelése legitimálja Bethlen szerepét, nincs is szükség bármely historiográfiai párhuzam – akár Attila, vagy Mátyás – megteremtésére, hanem az Istentől kapott szerepet és az arra való alkalmasságot mutatja föl. Ennek megfelelően erősen teologikus kontextus szemiózisa rajzolódik ki, amelyet eszkatologikus elemek színeznék.

A *Psalterium Ungaricum* ugyan genetikailag meghatározó részben a protestáns német kulturális nyilvánosság szerkezetéből eredeztethető, azonban – nemzeti nyelvű lévén – kulturális, konfesszionális, poétikai, liturgikus *értékei csupán szimbolikus szinten érzékelhetőek a német kulturális nyilvánosság számára*. Nem véletlen, hogy megjelenése után Szenci legközelebbi német kortársai és barátai is hangoztatják ugyan a szerző kiválóságát és a munka értékeit, azonban bevallják, hogy *nyelviileg az számukra éppúgy hozzáférhetetlen és érthetetlen, mintha etiópul íródott volna*. (Rem 1607. augusztus 31-i levele beszél erről: „Psalterium tuum, quod aequae ac Aethiopicum intelligo, vel propter te expeto habere, si quid tamen inquire placet, possum beneficio lexicum.”)²³ A magyar nyelvű könyvnek érthetlenségében az etióphoz való hasonlítása azt valami követhetetlen kuriozitás – saját kultúrájának kontextusa és kompetenciája által be nem látott – alig értelmezhető kulturális terébe helyezi. Rem azonban ezt nem saját befogadói korlátjaként értelmezi, hanem valamely kulturális idegenség élményeként-jelenségeként regisztrálja, amelyben számára az etióp éppúgy lehet a magyar színomája, mint megfordítva. (Valljuk be, ez a meghökkentő kulturális–nyelvi besorolás – mégha van is benne csipetnyi önirónia – nem lehetett Szenci számára túl lelkesítő.)

Az azonban az is bizonyosnak látszik, hogy szerzője megtapasztalhatta magyar nyelvű művével a német kulturális nyilvánosságba illesztés-illeszkedés valóságos lehetőségeit és határait. Emlékezzünk arra, hogy az 1604-es szótárkiadás latin nyelvű ajánlóversei – és általában paratextusai – igen magas rangot jelöltek ki a magyar nyelv és kultúra számára: ebben annak kulturális önértéke is nyilvánvaló volt, de még ehhez járult Keckermann többletértékelése, amely a magyar nyelvet a szent nyelvekhez a legközelebb állók között jelölte ki. Nem tudjuk, ez a hízelgő superlativus mennyire volt magának Szencinek is a meggyőződése (erre utaló jeleket nem találunk későbbi műveiben), azonban ez a ragyogó kulturális horizont nagyon magasra tette a mércét a szerző későbbi munkái számára is. Szenci Molnár sokszorosan ünnepeelt talentuma (vagyis sokoldalú reprezentációja és önreprezentációja) eszerint arányban állt megírt és még megírandó műveinek magas kulturális értékével, azok reprezentációjával. Ez az alkotói-kulturális pozíció kockázatosnak nevezhető abból a szempontból, ha veszít korábbi, rendkívül magas szintű elfogadottságából. Márpedig a magyar nyelvű zsolttároskönyv szerzője ezt volt kénytelen megtapasztalni: világhosszá vált az is, hogy anyanyelvű művei a konfesszionálisan, kulturálisan rokon vagy azonos német közeg számára legfeljebb csak szimbolikus-protokolláris módon recipiálhatók. Egyre nyilvánvalóbb lett számára ez a recepció aszimmetria. Rá kellett jönnie, hogy a keckermanni laudációnak – a magyar és a szent nyelvek szoros kapcsolata – ugyanakkora esélye van ebben a kulturális térben, mint a magyart – érthetlenségében – az etióphoz hasonlító kommunikációs űrnek.²⁴

23 Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai, Kiad. Dézsi Lajos, Magyar Tudományos Akadémia Bp., 1898, 221.

24 Imre Mihály, *A kulturális és az önreprezentáció feszültségei — Filiczki János verses ajánlásai Szenci Molnár Albert zsolttároskönyvéhez*, = *Bibliotheca et Universitas, Tanulmányok a 60 éves Heltai János*

Ez azonban nemcsak nyelvi közvetíthetlenséget jelenthetett, hanem általában a kulturális transzfer nehézségeit tudatosította Molnár Albertben, aki pedig harminchárom évet töltött el német földön és ágyazódott be mélyen a német kultúra kontextusába. A kulturális aszimmetria alapélménye egyébként is ott kísértett azok tudatában és tapasztalataiban, akik közlekedtek a magyar és német kultúra pólusai között. Bármily felemelő élmény is volt megtapasztalni a magyar protestantizmust egyenrangú félként fogadó német magatartást, a magyar szereplők kiváló és áldozatos művei sokszor az etióp nyelv érthetlenségét jelentették német kortársaik számára. Ez a *kulturális idegenség* mélyen fekvő sajátosságaihoz vezet el benünket, amelynek a 16–17. század fordulóján, 17. század elején rendkívül nagy volt a tétje. Pedig éppen a protestantizmus volt a magyar kultúra számára, amely hihetetlen módon felértékelte a kulturális transfert, az itt meglévő határvonalak elmozdítását, átjárhatóságát, a legkülönbözőbb kulturális jelenségek (nyelvek) ekvivalenciáját rengeteg formában kezdeményezte és alkalmazta. A korszak kultúrafelfogásában még bonyolult összefüggés-hálózatot érvényesített az anyanyelvek és a „szent nyelvek” kapcsolata, az isteni és emberi szó kulturális hierarchiája, de az egyes anyanyelvek közötti kulturális transzfer lehetőségeinek sokféle sajátossága is. Szenci ebben a szövevényben kereste latin és anyanyelvű műveinek helyét, megtapasztalva és reflektálva e kontextus feszültségeit vagy konfliktusait.

THE SOURCES, CHARACTERISTICS AND STRATIFICATION OF CULTURAL MEMORY IN ALBERT SZENCI MOLNÁR'S WORK

Keywords: *communication, dictionary, cultural memory, self-observation, stratification, traduction, german Reformation*

The first fundamentally determining foreigner impulse that influenced the shaping of the cultural memory of Albert Szenci Molnár was Johann Sturm's Strassburg intellectual influences, communicative and cultural memories. This influenced not only one work, but deeply determined his language philosophy, his view of history, his liturgical reorientation, his self-observation as a writer. The next turning point was the publication of his *Dictionarium* in 1604 in Nürnberg. This book manifested such complex forms of self-representation and cultural representation that similar forms can hardly be found in his future works. Elias Hutter, the dictionary publisher provided him with the cultural and communicative memory of the German Reformation. The content of Szenci's cultural memory is not homogeneous and unchanged as the paratext of his work, and his works itself contains well-perceptible modifications. The *historical fact and linguistic archaism of the Hungarian Conquest* play important roles in the shaping of the cultural memory created by the paratexts of *Dictionarium*. The thought of golden age, which often appears in Renaissance, appears in Szenci's works. The *A "jubileus esztendei prédikáció"* in 1618 was dedicated to Gábor Bethlen. Centenary itself is a good occasion for *self-reflection*, when Protestantism looks back at the reasons, origin, course, results of and the time before Reformation. *This position necessarily creates the polemical model of cultural-confessional memory that inflicts the approach of future works.* (In the case of *Dictionarium* this model is rather integrative, and even later on this interpretative, canonizing

tiszteletére, Szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Miskolc 2011, 129–149.

nature is determinative.) After 1617 *the appearance and strengthening of the eschatological view*, in which the structure of cultural memory also changes, is well-noticeable.

MEMORIA CULTURALĂ ÎN OPERELE LUI SZENCI MOLNÁR ALBERT – IZVOARE, CARACTERISTICI, NATURĂ STRATIFICATĂ

Cuvinte-cheie: *comunicare, dicționar, memorie culturală, natură stratificată, traducere, reforma germană*

Primele impulsuri străine fundamentale care au influențat modelarea memoriei culturale a lui Szenci Molnár Albert au fost influențele intelectuale, memoriile comunicative și culturale din Strassburg ale lui Johann Sturm. Acesta i-a influențat nu doar o singură creație ci i-a determinat profund limbajul filozofic, concepția despre istorie, reorientarea liturgică, auto-observarea ca și scriitor. Următoarea etapă o constituie publicarea operei *Dictionarium* în 1604 la Nürnberg. Această carte arată forme complexe de reprezentare de sine și de reprezentare culturală care nu se regăsesc în operele următoare. Elias Hutter, editorul de dicționare l-a familiarizat pe Szenci cu memoria culturală și comunicativă a reformei germane. Conținutul memoriei culturale a lui Szenci nu este omogen și neschimbat pentru că paratextul creației lui și operelor în sine conține modificări vizibile. *Faptul istoric și arhaisme lingvistice ale descălecării maghiarilor* au jucat un rol important în modelarea memoriei culturale creată de paratextele operei *Dictionarium*. Ideea epocii de aur, motivul des întâlnit al renașterii, apare în creația lui Szenci. Predica de anul nou, cea având titlul "*A jubileus esztendei prédikáció*" din 1618 a fost dedicată lui Bethlen Gábor.

Centenarul este o ocazie ideală pentru *reflectarea de sine*, când protestantismul privește retrospectiv spre motivele, originea, cursul, rezultatele timpului de dinaintea reformării. *Această poziție creează neapărat modelul polemic al memoriei culturale-confesionale, care provoacă abordarea următoarelor opere.* (În cazul operei *Dictionarium* acest model este mai degrabă unul integrator și acest aspect interpretativ, canonizator va fi determinant mai târziu.)

După 1617 *aspectul și întărirea concepției escatologice*, în care și structura memoriei culturale se modifică, sunt vizibile.

PAPP KINGA*

„ÉN PENIG VAGYOK IGAZ TÁRSAD MÍG ÉL” KÁLNOKI SÁMUEL ÉS LÁZÁR ERZSÉBET LEVELEZÉSE

Kulcsszavak: *Kálnoki Sámuel, Lázár Erzsébet, levél, levelezés, írásgyakorlat, írásszokás, kézirat.*

A házastársak közti levélváltás, azonkívül, hogy a magánélet néhány szegmensét illusztrálja, betekintést nyújt a levelező felek íráshasználatának sajátosságaiába, az íráshoz való viszonyulásukba. Nincs ez másként a Kálnoki család levelezése esetében sem.

A család levéltárának fennmaradt egy töredékes része, melyet ma a Román Országos Levéltár Kovászna Megyei Igazgatóságán őriznek, Sepsiszentgyörgyön (49. fond – Kálnoki család), azonban az 17. századi tatár pusztítások alatt, majd az 1848-as forradalom idején igen sok dokumentum megsemmisült a családi archívumból. Ezt a töredékes levéltárat egészítik ki azok a dokumentumok, amelyek az Apor-levéltárban őrződtek meg a Román Országos Levéltár Kolozs, valamint Kovászna Megyei Igazgatóságain. Az Apor családhoz feltehetőleg Kálnoki Sámuel fia, Ádám halála után kerültek. A tanulmányom alapját képező missziliseket, Kálnoki Sámuel és Lázár Erzsébet levélváltásának töredékét ezekből a levéltárakból gyűjtöttem össze. Húsz Kálnoki Sámuel által küldött levelet találtam, valamint egy, a feleségének készített memoriálét, Lázár Erzsébetnek öt levele maradt fenn. A felkutatott levelek 1677–1699 között keltek (ezenkívül létezik egy 1665-ös levél, melyet Lázár Erzsébet még házasságuk előtt küldött Kálnokinak).

A LEVÉLÍRÓK

Kálnoki Sámuel háromszéki katolikus nemesi család tagja, 1640 májusában született Kőröspatakon.¹ A kolozsvári jezsuita kollégiumban kezdte tanulmányait,² majd Bécsben folytat-

* PAPP Kinga 1983-ban született Sepsiszentgyörgyön. A kolozsvári BBTE Bölcsészettudományi Karán végzett latin–magyar szakot 2006-ban, 2007-ben ugyanitt az Irodalom és társadalom magiszteri képzés hallgatója volt, 2008–2012 között pedig a Hungarológia doktori iskola hallgatója. A 2012-ben megvédett doktori disszertációjának címe: *Családi nemesi írásgyakorlat a XVII–XVIII. századi Erdélyben*. Kutatási területe: régi magyar irodalom, íráshasználat a kora újkori Erdélyben, írás- és olvasástörténet a kora újkorban, értelmiségtörténet. Munkahelyek: 2006–2011: könyvtáros, Erdélyi Múzeum-Egyesület; 2011-től az EME Kutatóintézetének munkatársa.

1 CSEREI János deák feljegyzése alapján, amelyet énekeskönyvébe írt: OSZK, Oct. Hung 1609 84^v, idézi COROI Artúr: *Baróti Cserei János diák élete és pályája = Kézdiszentléleki breviárium*, szerk. BORCSA János. Kézdivásárhely, 2009. 175.

2 Ld. SZÖGI László–VARGA Júlia: *A Szegedi Tudományegyetem és elődei története, I. rész A Báthory-egyetemtől a Kolozsvári Tudományegyetemig 1581–1872*. Szeged, 2011. 84.

ta. Iskolái befejezése után katonai pályára lépett, ekkor megfordult a Zrínyiek udvarában is.³ 1678-ban fejedelmi számvevő lett, majd 1683-ban részt vett az erdélyi sereggel a Bécs elleni, szerencsétlen kimenetelű török hadműveletben, melynek eredményeként Thököly kegyvesztett lett. A csata eseményeiről beszámolt feleségének írott levelében. A hadjárat után nevezte ki Apafi fejedelem Kálnoki Sámuelt Háromszék főkapitányának.⁴ 1686 novemberétől 1687 májusáig Máramarosban tartózkodott, ahol a császári hadak beszállásáról tárgyalt Veteránival,⁵ 1689 júniusában Háromszék és Miklósvárszék főkirálybírója lett.⁶ 1690-ben a zernyesti csata után Thököly táborába ment, aki kémkedés gyanúja miatt elfogatta és magával vitte Havasalföldre.⁷ Kálnoki 1691-ben szabadult, visszatért Erdélybe, és újra átvette hivatalait.⁸ 1694-ben Erdély bécsi kancellárhelyettesévé választották a rendek, 1697-ben grófi címet kapott az uralkodótól, 1703-ban a császár kincstartóvá nevezte ki Apor István helyett, azonban 1706. október 13-án úgy halt meg Bécsben, hogy a kincstartói pozíciót már nem foglalhatta el a Rákóczi-szabadságharc miatt.

Kálnoki Sámuel 1667-ben vette el feleségül Lázár István székely főkirálybíró leányát, Erzsébetet, hat gyermekük élte meg a felnőttkort. Lázár Erzsébet életéről nem sok adat maradt fenn. Apja vagyonát politikai szereplése miatt⁹ elkobozták, ezért nem tudták illendően kiházásítani.¹⁰ Levelezésükből az derül ki, hogy a korabeli nemesasszonyokhoz hasonlóan férje távollétében a háztartást igazgatta, 1698-ban férje után költözött Bécsbe,¹¹ ahol úgy tűnik, hogy nem érezte jól magát, mivel Apor István többször kitér a Kálnokihoz címzett leveleiben felesége állapotára: „Igen akarom, hogy húgom asszonynak tetszék az ott fen való lakás, it köztünk ellenkező hire volt, mintha kedvetlenségére eset volna eő k[e]g[yelmé]nek az oda való menetel, mivel ide elé az oeconomiahoz szokott volt.”

-
- 3 APOR Péter, *Lusus Mundi = Altörjai B. Apor Péter munkái*. Közli KAZINCZY Gábor. Pest, 1883. (Mon. Hung. Hist., Második osztály: írók, 11.) 46. (a továbbiakban Apor: *Lusus Mundi*)
- 4 Lásd APOR: *Lusus Mundi*, 47.
- 5 A beszállásolás körülményeiről bővebben lásd: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* XIX. kötet. Szerk. SZILÁGYI Sándor. Bp., 1896. 3–20.
- 6 Erről lásd még *Czegei Vass György naplói*. Közli NAGY Gyula. Bp., 1896. 81.
- 7 Vö. SZÁDECZKY Lajos: *Thököly erdélyi fejedelemsége, Századok*, XXXII. (1898), 3. 503; CSEREI Mihály: *Erdély története [1661–1711]*. Bp., 1983. 209.
- 8 Fennmaradt kezeslevele, I. *Székely oklevéltár* IV. Szerk. SZABÓ Károly. Kolozsvár, 1895. 327.
- 9 LÁZÁR István a 17. századi Erdély aktív politikai szereplője. Részt vett a Barcsay Ákos elleni összeesküvésben, amiért Barcsay börtönbe vettette, ahonnan megszökött; Kemény János trónra juttatásában is segítkezett. Végül pedig Apafi ellen szövetkezett Béli Pállal, amiért Fogaras várába záratta a fejedelem, itt halt meg 1679-ben. (Lásd Tüdös Kinga, *Egy székely nemesasszony élete és személyisége Apafi korában. Lázár Erzsébet Kálnoki Sámuelné = Erdély és Patak fejedelemasszonya Lovrattyfj Zsuzsanna* I. Szerk. TAMÁS Edit. Sárospatak, 2000. 95–96.)
- 10 Erről tanúskodik Mikes Kelemenek, a násznapnak egy fennmaradt levele „kére engemet megh említett Lázár István úr, hogy Kálnoki Sámuel úr[na]k mondva meg, hogy eő k[e]g[yel]me feleségitt nem lehetett illendő képen ki házásítani, mivel Barcsai Ákos fejedelemségében, mind[en] belső értékétől megh fosztatott volt, és mivel eő k[e]g[yel]l[méne]k több gyermeke nincsen ott marad eő k[e]g[yel]l[méne]k holta utá[n] mind jószágokba[n] s egyéb javakba[n]. Nem is adának sem hintott, sem lovokott Kálnoki Sámuelné Asszonnyommal.” Román Országos Levéltár Kovászna Megyei Kirendeltsége, Sepsiszentgyörgy 317. fond, Apor család 476/1. (a továbbiakban SszOL)
- 11 APOR István egy 1698-as levelében írt arról, hogy Lázár Erzsébet Bécsbe költözött.

A LEVELEK ÁLTALÁNOS JELLEMZŐI

A férj és feleség levelei életük különböző szakaszaiból származnak, más-más élethelyzetben mutatják be a levélírókat. A levelezést a távolság hívta életre, a szövegek a mindennapi kommunikációt helyettesítik, tudósítások, utasítások, kérések. Kálnoki Sámuel leveleiben nyomon követhető karrierjének néhány fontosabb állomása, ugyanis misszilisei olyankor születtek, amikor családját valamilyen közéleti tevékenység miatt kényszerült elhagyni. Ezért a levélírás körülményei, a levélhelyzetek változatosak, a magánélet és közélet történései egyaránt jelen vannak a szövegekben, arányukat tekintve természetesen a közélet eseményei sokkal jelentősebb helyet foglalnak el, akárcsak más korabeli levelezésekben.

A misszilisek a családi íráshasználat forrásaiként, azt illusztrálják, hogy férj és feleség hogyan kommunikált írásos formában egymással, miként jelenítették meg ezekben a szövegekben a családban elfoglalt pozíciójukat, mely események kaptak helyet levélváltásukban. A levelekben megfigyelhető a magánélet, az intimitás jelenléte és bizonyos fokú személyesség is. Azonban közismert tény, hogy a 16–17. században a házastársak leveleiben nem volt gyakori érzelmekről, túl személyes dolgokról írni. Ellenpéldaként Nádasdy Tamás és „szerelmes Orsikája”,¹² Thurzó György és második felesége, Czobor Erzsébet levelezését,¹³ Nyáry Pál és Várday Kata levélváltását,¹⁴ vagy Teleki Mihály Vér Juditnak írt leveleit¹⁵ lehet említeni, de másoknál, mint például Bethlen Miklós feleségéhez, Rhédey Júliához címzett leveleiben,¹⁶ nem sok nyoma van az intimitásnak.

Férj és feleség egymásnak küldött levelei autográf textusok. Írásképzésről elmondható, hogy Kálnoki Sámuel leveleire (akárcsak más tőle származó szövegekre) rendezetlen, szálkás betűvezetés jellemző, Lázár Erzsébet írása tiszta, kerek betűket használ, a korabeli női levelekkel összehasonlítva gyakorlott íráskészséggel rendelkezett, valószínű, hogy még leányként, a Lázár családban tanult meg írni.

Mindketten állandósult levélkezdő és -záró formulákat használtak: Kálnoki Sámuel általában „Isten ő felsége kívánt áldásokkal boldogítson” vagy „Édes feleségem” megszólítással kezdte leveleit, levélzárásként „Maradok igaz társad, míg él” formula valamilyen változatát használta. Lázár Erzsébet általában egy jókívánsággal kezdte leveleit: „Igaz tökéletes szeretettel való szolgálatomat ajánlom k[e]g[yelme]dnek Édes Uram az Úr Isten k[e]g[yelme]det minden üdvességes jókkal szerencsés hosszú élettel meghálgya tiszta szíből kívánom”, levélzáró formulája: „És én vagyok mígh Isten engedi k[e]g[elmed]nek igaz tökéletes szeretettel való engedelmes szolgálója” vagy ennek valamilyen változata. A vallásos formulák, ornamentikák és a „biblikus hangnem” a reformáció, majd az ellenreformáció korára valamennyi felekezetben a levelek jellegzetes kellékeivé váltak, a kor írásgyakorlatában, levélíró-repertoárjáj-

12 Lásd „*Szerelmes Orsikám*” *A Nádasdyak és Szegedi Körös Gáspár levelezése*. Vál. VIDA Tivadar. Bp., 1988.

13 *Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez, Czobor-Szent-Mihályi Czobor Erzsébethez*, I–II. Bp., 1876.

14 BENDA Kálmán: *Nyáry Pál és Várday Kata levelezése 1600–1607*. Kisvárdai, 1975 (A Kisvárdai Vármúzeum Kiadványai 7.)

15 *Teleki Mihály levelezése 1656–1679*. I–VIII. Szerk. GERGELY Sámuel. Bp., 1905–1926.

16 *Bethlen Miklós levelei*, I–II. Összegy., kiad., bev. JANKOVICS József. Budapest, 1987.

ban rögzültek,¹⁷ azonban ezeknek a túlzott használata igen nehézkessé, szaggatottá tette a kora újkori missziliseket.¹⁸

Az összes levél magyar nyelvű, nem volt jellemző az idegen nyelvű betoldások használata, mint a fél évszázaddal későbbi Kálnokiak vagy más erdélyi nemesek esetében. Írásuk és a központosítás néhol következetlen, gyakran használták az elterjedt korabeli rövidítéseket (K[e]g[yelme]d, I[ste]n, U[ra]m stb.). Lázár Erzsébet férjétől eltérően a „cs” betűt „cz”-vel jelöli. A levelek külső címzése magyar nyelvű, a címzett pontos megnevezését tartalmazta („Az én édes feleségemnek Nemzetes Lázár Erzsébetnek adassék” vagy „Tekintetes Nemzetes Kálnoki Sámuel Uramnak nékem Édes Uramnak Eő k[e]g[yel]mének adassék”), a levélhordónak, kézbesítőnek szóló pontos utasításként, Kálnokinál gyakran előfordultak olyan kiegészítések is, hogy „sietve” vagy „sietséggel”.

A levelekben megfigyelhető a házastársak egymás iránti ragaszkodása, azonban viszonyuk nem a mai értelemben vett egyenrangú, a férj tegezi feleségét, míg a feleség magázza, kegyelmednek nevezi férjét. Nem szólítják néven egymást, „édes uram” és „édes feleségem” titulusal illetik házastársukat. Ugyanez a felemás viszony figyelhető meg abban is, ahogy a levelek zárárásában Kálnoki a felesége igaz társának nevezte magát, míg Lázár Erzsébet férje engedelmes szolgálójának.

KÁLNOKI SÁMUEL LEVELEI

Kálnoki Sámuel missziliseit keletkezésük szerint három kategóriába lehet sorolni, így elkülöníthetők a korai, tudósító levelek, a máramarosi levelek, valamint a bécsi levelek.

A. Korai tudósító levelek

Ebbe a kategóriába két levele tartozik, ezek közül egyiket 1677-ben írta egy marosvásárhelyi útja alkalmával, melyben az utazás eredményeiről, megvalósításairól tudósítja feleségét, és a különböző gazdasági jellegű utasításai olvashatók. A másik levele 1683-ban kelt Szolnokon, ahová a török sereg bécsi hadjárata folytán érkezett, ugyanis a szerencsétlen kimenetelű török hadműveletben az erdélyiek néhány hadtestének is részt kellett vennie. Levelében beszámolt a hadak állásáról és az ott tapasztalt dolgokról. Ez a misszilis jól illusztrálja azt, hogy Kálnoki leveleinek az utasítások tolmácsolása mellett tudósító szerepük is volt, a tudomására jutott híreket közölte, erősítette meg írásaiban. Megírta feleségének tartózkodási helyét, aktuális feladatainak alakulását. A leveléből kiderül, hogy a bécsi hírek nemcsak feleségének szóltak, kérte, hogy annak tartalmát tudassa másokkal is. Ilyen esetekben a levél a nyilvánosságteremtés eszköze lesz, híreket továbbít és hírt ad magáról a feladó: „Ezeket az híreket Henter Mihály u[rna]k, s mások[na]k is meg írhatod”.¹⁹ Ugyanennek a levélnek a hátoldalán a címzés alatt még megjegyezte: „Brassai bírónakis édesem írd meg ez szomorú híreket.” A korabeli Erdélybe a hírek, újdonságok nehezen jutottak el, a nyugat-európai sajtó termékei, a

17 Vö. HANÁK Péter: *Népi levelek az első világháborúból*. Valóság XVI(1973). 75–76.

18 MIKÓ Pál: *Női magyar levélstílus a 17. században*. Székelyudvarhely, 1896. 47.

19 Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Kolozsvár, 317. fond, Apor család, 2/III, (a továbbiakban KvOL, Apor cs.)10°.

tudósítások nem voltak elterjedtek,²⁰ ezért ha egy-egy nemesnek valamilyen információja volt bel- vagy külföldi eseményekről, levelet kapott, vagy megbízott kémei érkeztek, azt többnyire megírta, elmondta ismerőseinek, rokonainak.²¹

B. Máramarosi levelek

A máramarosi követség alatt küldött misszilisei teszik ki levelezésének legnagyobb részét (tizenegy 1687-ben kelt levelet, valamint 5 évszám nélkülit találtam, amelyekről tartalmuk alapján feltételezem, hogy ebben a periódusban íródtak), ezért tanulmányomban ezeknek a leveleknek a tartalmi bemutatására alaposabban kitérek.

Ezen levelei által családja, szolgálói is a közügyek részeseivé váltak: lovak vásárlásával, szállításával bízta meg őket a katonaság számára. A levélszövegekből kiderül, hogy az írásbeli kommunikáció nem mindig működött akadálymentesen. Nem érkeztek meg időben a levelek, vagy egyáltalán nem jutottak el a címzethez, valamint megtörtént az is, hogy nem volt érthető a levélíró szándéka, parancsa, főként, ha időközben egy-egy levél kézhezvétele kimaradt. Nemcsak írásban, hanem szóban is küldtek a levélhordó szolgálta által üzenetet, a szóbeli kommunikációnak is fontos szerepe jutott, ugyanis bizonyos dolgokat nem írtak le, vagy nem tartották szükségesnek megörökíteni, mert a szolgálta is el tudta mondani, ezek a részek a szóbeliség és írásbeliség együttéléséről, egymást kiegészítő státusáról árulkodnak: „Édesem leveledet igen kedvesen vettem az tudósításoddal edgyütt”²² – írja Máramarosból. Ez a jelenség a kora újkori misszilisekben igen elterjedt volt, Lampérth Géza 16–17. századi – főként szerelmes – leveleket vizsgálva illusztrálja, hogy minden levélküldő a maga „postamestere” volt, saját szolgálójával küldte a levelet, és a szolgálta maga is igen gyakran egy „eleven levél” volt, neki kellett szóban elmondania azt, ami a misszilisből kimaradt. Ilyenkor előfordult, hogy a levélíró külön megírta a címzettjének, hogy adjon hitelt a szolgálta szavainak.²³

A levelek tartalmát és funkcióját tovább vizsgálva megállapítható, hogy Kálnoki saját feladataira és helyzetére is reflektált, nemcsak beszámolt, hanem írásaiban értékelt is tevékenységét, és megtudjuk az eseményekről kialakított véleményét is. Ezek a passzusok nagyban hozzájárulnak levelei személyes hangvételéhez, és közelítik azokat az önéletírói műfajokhoz, azzal a különbséggel, hogy míg az önéletírások, memoárok szerzői a múltba visszatekintve összegzik saját életútjukat, karrierjüket, a levelekben a jelen perspektívájából születtek ezek az áttekintések, értékelők. A levélírónak rögtön az események utáni állapotát, nézeteit, érzéseit tükrözik: „Az várakozás is nem kínos baj, mi vagyunk most úgy, mert két hete egy levelem sem jött udvartól, rettenetes bajban vagyunk miatta. Úgy látom tapasztalom, tsak az szegény legént küldhessék valahova idegen nemzethez könnyen felejtik. Kedvekre házoknál

20 Lásd erről ETÉNYI Nóra: *Nyomatott hírek a 17. században – Információk Magyarországról korabeli német újsághírekben = Információáramlás a kora újkorban*. Szerk. Z. KARVALICS László, KISS Károly. Bp., 2004. 47–56.

21 Kálnoki az 1700-as évek elején a Bécsből Mikes Mihálynak küldött leveleiben gyakran jelzi, hogy a *novellákat*, azaz újságokat is a levélhez csatolta.

22 KvOL Apor cs., 30, 4°.

23 LAMPÉRT Géza: *Régi magyar levelesláda. Múlt idők szerelmes írásai és egybek*. Bp. 1923. 232–233.

nyugodgálnak az kik országunk[na]k sírján híztak, azok[na]k kellene szolgálni, az kik sok falukkal, sok kinccsel dicsekednek”.²⁴

Kálnoki többször hangsúlyozta érdemeit, kiemelte saját szerepét a császári sereggel kötött egyezkedéseken: „Én az sok dolog közt gyötrődöm szüntelen való foglalatosságok között. Minap kedvem ellen szinte haza visznek vala az német vitézek. Immár oly helyt voltak, hogy egy nap Besztercze széke bé mehettünk volna az I[ste]n mégis vissza térítte az én sok törekedésemre, mostis az én biztatásom tartóztattya az Generált, mert eddig bizony fel prédálták volna szegény országunkot”.²⁵ A tárgyalások helyzetéről így tudósított: „Én félek ha nem találjuk (kivált az más követeink) kedveket az németeknek. Az pénzt ugyan meg indítyák holnaputá[n] de az élest igen lassan szállítyák mert szekereseket nehezen kaphatn[a] k. most szükség hogy imádkozzál érettem, mert bajosab dolgaim lesznek, mint az előtt”.²⁶ A részletek középpontjában ő állt, az ő szemszögéből ismerjük meg a történelmi eseményeket, melyek levelei által integrálódnak a saját életébe. Nemcsak a történelmi szakirodalomból szerzett ismeretek alapján állítható, hogy Kálnoki sokat aggodott, küldte a sürgető leveleket, hanem magánlevelezéséből is látható, hogy miként élte meg az eseményeket, ahogy a tárgyalások egyre inkább elhúzódnak, mivel az erdélyiek ódzkodnak a császáriak követeléseinek eleget tenni, úgy levelei egyre elkeseredettebbé válnak.²⁷ Misszilisei újabb adalékokkal is szolgálnak az ismert történelmi eseményekhez, a császári sereggel folytatott alkudozásokról valának, rámutatnak arra, hogy ebben az időszakban fontos stratégiai szerepet töltött be a magát *szegény legénnek* tituláló Kálnoki.²⁸

1687-es leveleiben karrierjének alakulására vonatkozóan is találunk adatokat, melyek azt is illusztrálják, hogy a családfő előrejutásába a szűkebb és tágabb családot, rokonokat, komákat is beavatták, mozgósították.

Emberként és családfőként is megismerjük missziliseiből, igazságérzetét és önértékelését illusztrálja az a passzus, amelyben felszólította feleségét egy eltulajdonított jobbágy visszaszolgáltatására. Ugyanakkor saját becsületét, lelkiismeretét tisztázta, amit csak azzal lehet magyarázni, hogy több felől vádak érték: „Mikesné Asz[onyo]m ígirt vala kanczákat, most jókor esnék ha meg adná, irtamis ő k[e]g[yelméne]k felőlle, csakhogy azon panaszkodik leveliben ő k[e]g[yel]lme, hogy István mester egy ő k[e]g[yel]lme jobbágyát én számon esküttette, s nem akarod meg adni, én nem tudhatom ki legyen az. Azért nem kell ízetlenkedni, én az másén nem kapok adgyák megh. Gábor Deák uramis sollicitálta azt az jobbágyát el bocsátani, az ki én felöllem rosszul szóllott volt, de én választ tettem ő k[e]g[yelméne]k, legyen vesztegségben míg haza megyek. Legyen hála az én Istenemnek még hazámot el ne[m] árultam, sem vasban nem verének. Nem az[ér]t írja nekem az én k[e]g[ye]lm[e]s uram ő n[agysá]ga s az ország olyan leveleket az maradékomis megtarthat emlékezetre”.²⁹ Nem ez az egyet-

24 KvOL Apor cs., 2/III, 19°.

25 KvOL Apor cs., 2/III, 27°.

26 KvOL Apor cs., 2/III, 23°.

27 Ugyanebben a periódusból fennmaradtak a Teleki Mihálynak címzett levelei is (MOL Teleki cs, P 1238: 15., 18., 20., 22., 25., 29., 32. dobozokban), melyekben szintén az elkeseredettség, az állandó fenyegetettség érzése uralkodik.

28 Erről az időszakról lásd *Erdélyi országgyűlési emlékek*, XIX. köt. Szerk. SZILÁGYI Sándor. Bp., 1896. 3–20.

29 KvOL Apor cs., 2/III, 27°.

len levél, melyben a feljebbvalóitól kapott dicséretre hivatkozott: „Édesem az olaszok példa beszédit melyet írtál ige[n] kedvesen vettem. Annál igazabb nincsenis. Elég nagy baj mikor ember igazan szolgál, s jutalmát nem látta. Én leszek edgyik az mert máris az én sanyarú igaz szolgálatomnak sok irigye támadott, noha mind urunk ő n[agysá]ga s mind az urak ígirik szép levelek által jutalmat, de tsak az én I[ste]nem adgya jól el végezne[m], semmit embertől bizony nem várok egyebet, han[em] otthon való lakhatásimot, elég jutalmam nekem az nagy I[ste]n, az ki látta, hogy sok ártatlanok halálát, kárvallását előztem meg”.³⁰ Ebből a részből az is kiderül, hogy a házastársak nemcsak a család és a környezetük dolgairól írtak, hanem egy-egy történet, példázat is helyet kapott a misszilisekben. Mindezek mellett a fent idézett textusok nemcsak Kálnoki Sámuel személyének körvonalazásában játszanak szerepet, hanem írástörténeti szempontból is fontosak, ugyanis az írott szövegek életét illusztrálják. Arra példák, hogy a megírt szövegek (más ember alkotta tárgyakhoz hasonlóan) nem egy állandó szereppel rendelkeznek, az emberi élet fordulóihoz, ciklusaihoz kapcsolódva funkciójuk és kontextusuk változik.³¹ Ugyanaz az íromány, levél, okmány stb. mást jelenthet az egyénnek élete különböző szakaszaiban. Kálnoki leveleit olvasva több utalást lehet találni arra, hogy ezek tovább éltek, nem egyszeri alkalomra, olvasásra íródtak, a hordozott információtól függően a mindennapok részeivé válhatnak: „Azon kérlek gyakran olvasd meg leveleimet, s jedzésim s az István mester levelitis, most válik meg édesem az jó gazdasszony”.³² Az írott szöveg dimenziói kitágulnak, nemcsak egy emberöltőben kapnak helyet, generációk használják, használhatják. A leveleknek „*maradék*” számára való megőrzéséről szóló részlet is azt bizonyítja, hogy a családban és implicit módon a közösségben, a levelek nemcsak tartalmuk miatt lehetnek fontosak, hanem generációkra előretekintve eszmei értékük is lehet. Az utókor számára tárgyi bizonyítékként szolgálhatnak az elődök tevékenységéről, tetteiről, az emlékezés és emlékeztetés eszközüvé, vagy akár az *emlékezés helyévé* válnak a szövegek.

Misszilisei az írásnak az életében betöltött fontos szerepéről és az írás gyakorlatához, gyakorlásához való viszonyulásáról tanúskodnak. Élettörténetét ismerve tudjuk, hogy a kancelláriában eltöltött évei alatt kalendáriumot vezetett, de az írott szöveg már az 1680-as években nemcsak az olvasmányok, a misszilisek, nemeslevelek szintjén volt jelen életében, hanem gazdasági feljegyzések, kimutatások által is. Ugyanakkor leveléből kiderül, hogy ezeket a gazdasági feljegyzéseket nemcsak a saját, hanem a felesége íráshabitusába közé is integrálta, elvárta tőle, hogy feljegyzéseket vezessen a költségeiről: „Az I[ste]nért édesem igen szorgalmatosan feljegyezzed mind az az pénz, és az többi hova kél”.³³ Sorai arról tanúskodnak, hogy az írás mint tevékenység nem tartozott az ünnepnapok privilégiumai közé, nem vasárnaponként, szabadidejében írogatott, hanem a mindennapi tevékenységeket egészítette ki, és feleségétől is ugyanezt kéri számon. Fontosnak tartotta, hogy saját kezű jegyzeteket készítsen.

A magánember megnyilvánulásai azok a vallomások jellegű levélrészecskék, amelyekben a távolság és a családjától követsége miatt távol töltött hosszú periódusok miatt kesergett: „Ágy-

30 KvOL Apor cs., 2/III, 18^v.

31 A tárgyaknak az időben elfoglalt szerepéről lásd FEJŐS Zoltán: *Tárgyak az időben = Uő: Tárgyfordítások*. Bp. 2003. 83–91, valamint KESZEG Vilmos: *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*. Kolozsvár 2008. 163–165.

32 KvOL Apor cs., 30, 5^r.

33 KvOL Apor cs., 30, 5^r.

ban feküdni, s nem alhatni sem kicsiny baj, énis elégszer nyughatatlankodom, úgy hogy ha lehetne egy szempillantásba[n] hozzád repülnék, mert idejeis volna már öt holnapjára, az generális is azt jövendöli, hogy német gyermeket viszek haza, s komának hívassa[m?].³⁴ A madár, és a párhoz való repülés motívuma többször előfordul az ebben az időszakban kelt leveleiben, akárcsak a korabeli virágénekekben: „Igaz dolog édesem még böjt középre intéztem vala bémeneteletem, hej mely messze estem attól. Szegény ember szándékát boldog I[ste]n vezérli. El hiszem édesem, hogy vártál, de bizony énis repültem volna hogyha tehettem volna”.³⁵ Hanák Péter első világháborús népi leveleket vizsgálva vezeti azokat vissza a 17–18. század leveleihez, és kimutatja, hogy igen gyakran találhatók a virágénekekből, népdalokból átvett motívumok a házastársak, szerelmesek levelezésében.³⁶

Kálnoki hosszú máramarosi tartózkodása alatt minden alkalmat megragadott arra, hogy láthassa feleségét, ezért többször utasította arra, hogy elmenjen valamelyik közeli birtokukra, hogy ott találkozzanak.³⁷ Szerelmes levelekre jellemző passzusok születtek tollából, melyek a házastársak egymás iránti gyöngédségéről tanúskodnak: „Hogy velem álmodnál édesem igen akarom, énis bizony álmai[mba?] láttalak, mint megis írtam Koncsától küldött levelemben az álmomot, úgy az utánis kétszer. Megh adgja I[ste]n már nem sokára hogy bé takargathatcz édesem, úgy énis tégedet”.³⁸

A vallásosság nemcsak a kívánságok, köszöntések, szófordulatok szintjén jelenik meg leveleiben, Máramarosból többször kérte feleségét, hogy bizonyos helyzetekben imádkozzon érte. Ezenkívül egyháztámogató tevékenységének is nyoma maradt, mivel arra utasította Lázár Erzsébetet, hogy a mikházi és a csíki klostornak küldjön adományt. Ugyanakkor írt a táborban levő vallásos életéről is: „Édes feleségem most imátkozzál egyszer érettem, mert itt igen kevés ájtatosság van az német vitézek között. Igaz dolog majd mindennap misét hallok egy cifra feleségű német kapitány házában.”³⁹

Az egészség és betegség kérdése igen jelentős helyet foglalt el Kálnoki Sámuel leveleiben is, akárcsak a korban általában.⁴⁰ Nem csupán saját egészségéről tudósított, és családtagjai iránt érdeklődött, hanem felesége kérdéseire, panaszaira tanáccsal is szolgált. A kora újkorban férfiak és nők egyaránt foglalkoztak az egészség és gyógyítás kérdésével, a gyakori betegségek, járványok és az orvoshiány miatt fokozottan figyeltek egy-egy betegség megjelenésére, és a különböző gyógymódokra. A gyermekek betegsége, halála egész családokat foglalkoztatott, nemtől függetlenül, férfiak és nőket leveleztek, beszéltek róla.⁴¹ Nem meglepő, hogy Kálnoki, akárcsak más korabeli apák, gyerekei betegsége esetén kifejtette a véleményét, tanácsokat

34 KvOL Apor cs., 2/III, 18^v.

35 KvOL Apor cs., 2/III, 18^v–19^r.

36 HANÁK: *i. m.* 80.

37 Hasonló részek találhatók NYÁRY Pál és VÁRDAY Kata levelezésében is, a családjától távol levő férj gyakran ígéri, hogy hazamegy egy-egy ünnep alkalmából vagy valamelyik családi birtokon találkozik feleségével. (BENDA Kálmán: *Nyáry Pál és Várday Kata levelezése. i. m.*)

38 KvOL Apor cs., 2/III 19^r.

39 KvOL Apor cs., Apor 2/III, 16^v.

40 Ld. pl. LOBKOWITZ POPPEL Éva levelezését: *„Im küttem én orvosságot” Lobkovitz Poppel Éva levelezése 1622–1640*. Kiad. KINCSES Katalin. Bp., 1993.

41 PÉTER Katalin: *A gyermekek első tíz esztendője = Gyermek a kora újkori Magyarországon*, Szerk. Uő. Bp. 1996. 41–45 (a továbbiakban PÉTER: *A gyermek*).

adott a leveleiben panaszkodó feleségének: „Az gyermekek betegeskedésén nem kell felettébb törődni, I[sten]re kell bízni, én bizony azt jóvalanám Ádámkát csak választanád el már az csecstől job egészségé lenne. Őtet el hozhatnád magaddal, mentest jobb egészségtek lenne hogy változtatnád az ajert”.⁴² Szintén a fia egészségével kapcsolatosan ad tanácsokat egy másik levélben, ahol különböző gyógymódokat is ajánl: „Ádámka gyomra fájása hihető attól van hogy az csecstől el vált, s változik természete, de belső orvossággal én nem jóvalom éltetni. Itt sem doctor sem patikarius nincsen. Nem kell bizony neki egyéb, hanem hogy az gyermek az terjeket⁴³ szereti, olyan kis aprónként, kicsinykét adni kell neki. Azomban az italában lenne mindenkor sállja. Talán az geesztais bántya, az ellen fereszteni kellenék borsó szalma⁴⁴ leviben, s gyakorta penig”.⁴⁵ Orvosi tanácsokkal, gyógyszerekkel nők és férfiak egyaránt foglalkoztak, egy-egy járvány idején az ismerősök, családtagok elküldték egymásnak a gyógymódokat (Kálnokinak valószínűleg a himlőjárvány alatt készült a következő rövid üzenete: „Amaz nyavalya ellen az mely orvosságot javallottak meg próbáltam, s nekemis használt, nem kell halasztani”⁴⁶); több korabeli kalendáriumban, naplóban találunk gyógyszerekről, kezelésekről szóló bejegyzéseket, a családi levéltárakban pedig családi gyógymódokról, orvosságokról szóló írásokat.

Más távollévő szülőkhöz hasonlóan, ő is ajándékokkal kedveskedett családjának Máramarosból. Péter Katalin is utal arra, hogy a családtól távol lévő szülő hazatérve általában valamilyen aprósággal kedveskedett a gyermekeinek (gyümölcs, édesség, játék).⁴⁷ Kálnoki a feleségének is ajándékokat ígért: német módi szerint hintót és díszes nyerget, valamint török asszonyokat vásárolt; a fiának lovat és inast; a lányainak is egy-egy török szolgát.

Levelei, ajándékai a császáriak közelében eltöltött életet és a hozzájuk való viszonyulását is illusztrálják. Nem érzékelhető feléjük irányuló ellenszenv, a hadsereg előrenyomulása és az ország elfoglalása miatt tanúsított aggodalmán kívül nem ad hangot más a hadsereghez kötődő érzelmeknek. Inkább az olvasható ki sorából, hogy igyekezett kihasználni a lehetőségeket, különböző üzleteket, cseréket bonyolított le a tisztekkel („az mely 18 lovat másodsor Szigetni hoztak vala pénzen el nem attam 8[at] benne, hanem kit az Generalné hintócskájáért, kit török asszonyokért, gyermekért, s egy szép sátorocskájért[?] is attam”⁴⁸), vendégségbe járt a generálishoz, sőt a felesége ajándékát is továbbította a generálisnak.

A tábori élet igen jellemző esete az a történet is, amit egy fogságba esett török asszonyról írt feleségének: „Azon kell igen búsulnom, hogy az mely Bulyát Annis[na]k vettem volt, olyan szerencsétlenül jára. Húsvét napján más bulyával edgyütt ők meg részegettek, addig táczolának, (hogy amannak már öt hólnapi dolga lévén az német kapitántól, az ki nekem attam) idétlent szült másnap, s annyira nehezen van hogy remenség élete felől nem sok van. Ugy akarta[m] hogy neked s az három gyermek[ne]k is külön külön egy egy jusson. Ha valahogy

42 KvOL Apor cs., 2/III, 27.

43 Terjek = macskagyökér (Vö. Vörös Éva: *A magyar gyógynövények neveinek történeti etimológiai szótára*. Debrecen, 2000.)

44 Borsószalma = kicsépeelt borsó szára, hüvelye és levele (Vö. *Erdélyi magyar szótörténeti tár* I. Szerk. SZABÓ T. Attila. Bukarest, 1975.)

45 KvOL Apor cs., 2/III, 18.

46 KvOL Apor cs., 2/III, 17.

47 PÉTER Katalin: *i. m.* 34–35.

48 KvOL, Apor cs., 2/III, 26°.

egyed kaphatnék helyette rajta leszek”.⁴⁹ Ugyancsak a táborhoz tartoztak a *szép német kisasszonyok*, akiket többször említett leveleiben, nyugtatva felesége aggodalmait: „Az szép német asszonyok multságán által estünk az fársáng végén. Nem vádol az lelkiismeretem, hogy felettéb vétettem volna I[ste]n ellen, s úgy ellenedis. Egy vagyon igen szépen éneklő kis asszony, francia, olasz, német, cseh s deák nyelven énekel, az vendégségben ide ígérkezett”.⁵⁰ Egy másik részben így írt róluk: „Elég unalmas idő töltésem van nálad nélkül, kaphatnék ugyan mulató német perszónákat, de azzal szomorítani nem akarlak, inkább más multságot keresek”.⁵¹

Mindezek mellett a saját és családja étkezési,⁵² öltözködési⁵³ szokásairól árulkodnak azok a részek, amelyben listaszerűen felsorolta, hogy miket küldjön felesége vagy mit vásárolt.⁵⁴

Leveleiben gyakran utal az írás körülményeire is, nemcsak az írás állapotát jelölte meg (pl. hogy sietve írta), hanem más tevékenységekre is utalt, amelyeket írás közben végzett: „Most nézem az Calendariomban, hogy Szent György napján Mak falván esik derék sokadalom”.⁵⁵ Soraiból arra lehet következtetni, hogy nemcsak bécsi tartózkodása alatt volt élete szerves része a kalendárium, naptár használata, már korábban is követte a napokat, beosztotta idejét, számon tartotta az eseményeket. A fenti sorok nem bizonyítják azt, hogy máramarosi évei alatt kalendáriumi bejegyzéseket vezetett volna, de életkörülményeiről, szokásairól vallanak. Ezek a részek, akárcsak a leveleibe ékelt szólások (pl. „Szegény ember dolgát boldog Isten vezérli”), sóhajok az élőbeszédhez közelítik szövegeit, a szóbeliség jegyeit hordozzák magukon.

C. Bécsi levelek

Ebbe a kategóriába a kancelláriai hivatala alatt kelt levelei tartoznak. Sajnos ebből a periódusból csupán két, 1699 októberében kelt levele maradt fenn, ezekből az derül ki, hogy felesége rövid időre hazautazott Bécsből a birtokokkal kapcsolatos ügyek intézéséért. A bécsi időszakából származó levelek csekély száma a család köröspataki levéltárának pusztulásán kívül azzal is magyarázható, hogy felesége is követte Bécsbe. Ezekben a levelekben a máramarosi leveleihez hasonlóan sürgette találkozásukat: „Bár csak vasárnap dél után Hamburgig jöhetnél, hétfő estvére jó vacsorára várnalak.” Leveleiben családtagjaira vonatkozó adatok találhatóak, külön meghagyta a hazautazott feleségének, hogy vigyázzon fiára: „Ádámra az I[sten]ért légy jó vigyázással”.⁵⁶ Figyelt a rokonokkal való kapcsolattartásra: „asszonyom anyámhoz és húgom asszonyhoz ige[n] gyakran elküly, el meny. Az édes kis Katókára igen rá vigyázzon

49 KvOL Apor cs., 2/III, 31^v–32^r.

50 KvOL Apor cs., 30, 4^r.

51 KvOL Apor cs., 2/III, 29^r.

52 Édes feleségem mostani alkotmatossággal külyg:/ Két ejtel czitrom levet/ Négy ejtel finom méhsert/Ánis vizet/ Czitromot bár tsak húszat/Medve bőrt mentől többet/Főzzél édes feleségem igen jó méhsert, és szaladsertis (KvOL Apor cs., 2/III, 34.)

53 Édes feleségem küld ki az én pánczél ingemet, az új zubbbonomot, az új zubbbonomat, az új zubbbonomat. Nyári ingeketis el hozhatyák Szabó Péterék. (KvOL Apor cs., 2/III, 30^v.)

54 Édes feleségem két skatulyában igen finom sáfrányt külttem, takarékosan kell költeni (KvOL Apor cs., 2/III, 79.)

55 KvOL Apor cs., 2/III, 25^v–26^r.

56 KvOL Apor cs., 2/I, 5.

az inas soha tőle el ne maradjon”.⁵⁷ A korabeli levelekben megszokott módon üdvözlétét küldte rokonainak („Mikesné asszont én szómmal ige[n] köszöntsd ha ki küldesz hozzám írjon ő k[e]g[ye]lme nekem.”),⁵⁸ ismerőseinek is („Ha nem igen sokat kérek minden ember-séges emberek[ne]k szolgálatomat ajánlom, írtam volna de az idő nem engedi.”).⁵⁹ Üdvözleteivel, azonkívül, hogy az udvariasság kötelező megnyilvánulásai, kapcsolatait erősítette, a közösségben elfoglalt pozícióját hangsúlyozta, valamint tudósítást, jelzést küldött magáról, és arról, hogy nem felejtette el őket. Továbbra is fontos helyet kap az egészsége: „Hirtelen esvén az alkalmatoság írhatom, hogy I[ste]nek hála jó egésegben vagjok, az labam is jól g[jog]jul. Semmi egieb mulatcságom nincsen hanem az puplicanok⁶⁰ sok éneklésiben, magad is örülni fogsz ha hallod”.⁶¹ A kevés fennmaradt bécsi levelét egészíti ki az a memoriálé,⁶² melyet valószínűleg hivatala elfoglalása előtt készített feleségének, és a birtokokkal kapcsolatos tudnivalókat, a szolgálkkal való helyes magatartást írja le, valamint a családi értékeinek gyarapításához ad tanácsokat.

LÁZÁR ERZSÉBET LEVELEI

Lázár Erzsébetnek mindössze öt Kálnoki Sámuelhez írt levelét sikerült megtalálnom, ezenkívül lányának, Borbálának és apjának, Lázár Istvánnak címzett levelei maradtak fenn. Misszilisei ugyanazzal a kézírással íródtak, az aláírás is ugyanannak a kéznek a munkája, feltételezhetően mindegyik levele autográf. Leveleiben központi téma a családtagok egészsége, a birtokok igazgatása. A családi gazdaságot vagy saját örökségüket igazgató nemesasszonyok nem voltak ritkák a 17–18. század folyamán sem. A férjek gyakran voltak távol katonai szolgálatban vagy közügyek miatt (pl. országgyűlés), ilyenkor a család birtokait a feleség gondjára bízták, a tehetősebb családokból származó nők gyakran maguk vigyáztak fel saját birtokaikra, pl. a már korábban is említett Várday Kata vagy Rákóczi Erzsébet, aki férje távollétében gazdálkodott birtokain,⁶³ valamint Csáky Kata, aki örökségét maga igazgatta, majd férje halála után a családi birtoknak is ő viselte gondját.⁶⁴

Lázár Erzsébetnek, amint saját és férje leveleiből kiderül, gyakran kellett Kálnokit helyettesítenie, majd amikor Bécsbe költözött a kancellárnak kinevezett férje után, a jószágokat igazgató cselédek neki számoltak be leveleikben. Mint már említettem, az első misszilisét 1665-ben, házasságuk előtt két évvel, írta, feltehetőleg ekkor már jegyesek voltak, vagy tudták, hogy egymásnak szánták őket.⁶⁵ Ebben a levelében az édesanyja egészségéről tudósítja

57 KvOL Apor cs., 2/III, 11.

58 KvOL Apor cs., 2/III, 17.

59 KvOL Apor cs., 2/III, 11.

60 Puplicán = Papagáj (EMSzT X.)

61 KvOL Apor cs., 2/I, 5

62 SszOL, 49. fond, Kálnoki család, 3 cs., 18–21. (a továbbiakban SszOL, Kálnoki cs.)

63 *Rákóczi Erzsébet levelei férjéhez, 1672–1707.* Szerk. BENDA Borbála–VÁRKONYI Gábor. Bp. 2001.

64 Ld PAPP Klára: *Bethlen Miklósné Csáky Kata erdélyi gazdasága = Memoria Rerum. Tanulmányok Bán Péter tiszteletére.* Szerk. OBORNI Teréz–E. VARGA László. Eger, 2008. 397–416.

65 Ennek a misszilisnek sajnos csak a nyomtatott változatát sikerült megtalálnom: *Br. Apor Péter verses művei és levelei.* Szerk. SZÁDECZKY Lajos. Bp., 1903. 346.

Kálnokit. Ezenkívül két 1686 januárjában kelt levele maradt fenn,⁶⁶ melyeknek központi témája a himlőjárvány terjedése. Mindkét textusban utal a levélküldés körülményeire, ugyanis megírta, hogy a férje előző misszilisét ki hozta, valamint beszámolt arról, hogy továbbküldi a Moldvából visszatérő szolga által hozott levelet, saját szövegében tolmácsolva a moldvai porkoláb szóbeli üzenetét, mely jelenség szintén a szóbeliség és írásbeliség együttélésére utal: „Petriko megh jött Édes Uram Moldvából leveleket hozot mellyet k[e]g[yelme]dnek oda küldöttem. Szóval azt izeni az Porkoláb, akár arannyal fizessen az berbécsek árában, s akár borral, s akár penigh hallal”.⁶⁷

Egy következő levele 1689. április 21-i címzéssel van ellátva, mely egyrészt azért lehet fontos, mert Brassó leégéséről tudósít: „Szent Ivánból ki jövén mingyárt látám, hogy Brassóban gyuladás lón, megh jöttem az mezőn által, mind azt vigyáztam az nagy szélben igen hamar nagyon gerjede a tűz annyira, hogy a nap fényben is egy néhányszor ki mutatódot a lángja olyan messzire is. Az gyuladás négy óra előtt mint fél fertályal kezdetődék, az egész pénteken reggel is mind égett”.⁶⁸ Másrészt ebben a levélben a tűz következtében egy igen érdekes levélírói szituáció alakul ki, ugyanis Lázár Erzsébet arról számol be, hogy várja az elküldött emberét a hírekkel, ezért előre megkezdte a levelét, olyan formában, mintha másnap írná: „Én edes uram pénteken reggelis mingyarást elküldém Mester Jánost hogy be mennyen s megh lássa minden képpen hogy mint lett oda bé az égés, hogy k[e]g[yelme]det tudgyam rolla tudositani, lett e magunknak is valami kárunk vagy nem. Ez levelemet Édes Uram edigh irtam vala olyan formában, mint ha holnap kellett volna irnom várván Mester Jánost, hogy k[e]g[yelme]det bizonyosról tudgyam tudositani. De szintén ezen órában érkezék bizonyos hirem, hogy az egész Brassó Várassa el éget, csak szintén a magyar templomnál maradot megh, s ot ha maradot vagy két ház, illyent beszéllének, hogy Gáspár látván, a várust mind el fogja a tűz ő be ment s a mű szállásunkon, az ablakon laitrán be hágot, s ugy hordot a pinzében fegyvert s egyebet a mivel birt”.⁶⁹

Utolsó fennmaradt levele a 1692 októberében kelt, amikor Mezőbándra utazott, hogy a süret eredményét és a jószágokat megvizsgálja, levelében erről számolt be.⁷⁰

Lázár Erzsébetnek kevés levele maradt fenn, ezekben is a központi témák közé a vagon, betegségek és a környezet eseményei tartoznak, viszont Kálnoki Sámuel levélszövegeiből kiderül, hogy felesége sem csupán a birtokokról, a gyermekek és családtagok egészségéről számolt be férjének. Olvasmányairól (l. a korábban idézett részt az olasz mesterek példabeszédéről) mesélt, panaszkodott Kálnoki hosszú távolléte miatt, felrótta neki ígétetét, hogy hazalátogat, többször megemlítette, hogy várta egy-egy ünnep alkalmából. Beszámolt arról is, hogy álmatlanul töltötte az éjszakáit, vagy éppen álmairól írt; gyakran aggódott is férjéért. Kálnoki válaszai sejtetik, hogy feleségének személyesebb levelei, levélrészei is voltak, amelyek a házastársak közötti viszonyt illusztrálják. Soraiból kiderül, hogy ő is gyakran kedveskedett férjének valamivel: „Nem tudtam Édes Uram k[e]g[yelme]dnek innen mivel kedveskedni, hanem vagy 17 gerezd szállót küldöttem, ennek ketteje fekete, ketteje kecske csücsü, adgya Isten jó

66 KvOL Apor cs., 2/III, 14–15.

67 KvOL Apor cs., 2/III, 14.

68 KvOL Apor cs., 2/III, 5.

69 Uo.

70 SszOL, Kálnoki cs., 3/7.

egésséggel el költenik[e]g[yelme]dnek, a gyermekeknekis ne neheztelle k[e]g[yelme]d adni benne, sem birs almát sem baraczkot nem kaphattam egyet is mert azért azt is küldöttem volna”⁷¹ – írja 1692-ben Nádason kelt levelében. Hasonló rész található az 1686-os köröspataki levelében is: „Édes Uram az köpeczi sertés marhát az estve hozák által ma mingyárst megh ölettem, mely[ne]k az husában küldöttem k[e]g[yelme]dnek, czipót is küldöttem vagy négyet, adgya Iten jó egésséggel k[e]g[yelme]dnek el költeni, az kolbáczokot megh tartom k[e]g[yelme]d számára”.⁷²

Missziliseit, sok korabeli nőtársához hasonlóan, engedelmes feleségként, alázatos hangnemben írja. Levelezésük arról vall, hogy férjének hű, alázatos társa, aki talpraesetten megírja véleményét, kifejezi nemtetszését. Nem maradtak utána versek, elmékedések vagy emlékiratok, és a birtokok igazgatása, gyermeknevelés, utazás mellett valószínűleg nem sokat olvasott, de levelei éleslátásról tanúskodnak, és arról, hogy az írás nem esett nehezére, ha szükséges volt, akkor írásban tudósította férjét, vagy továbbította annak üzeneteit.

KONKLÚZIÓK

Kálnoki Sámuel és felesége levelezése eléggé hézagos korpuszt alkot, mégis fontos részét képezik a család írásgyakorlatának. Életútjukhoz, házasságukhoz, magánéletükhöz szolgáltatnak adatokat, a levélíró házastársak életének egy-egy szegmensét mutatják be. Házasságukról a leveleken és néhány apró feljegyzésen kívül nincs más adat, de ezek a források, amint láttuk, békés, kiegyensúlyozott kapcsolatról árulkodnak. A sikertelen házasságok, tettlegességig fajuló viták a 16–18. század folyamán sem voltak ritkák, és a Kálnoki családban is van erre példa. Lányuk, Borbála és Apor Péter házassága sem volt felhőtlen,⁷³ majd a 18. század közepén Kálnoki Sámuel unokájának, Domokosnak lánya, Judit háromszor szökött meg férjétől, Petki Istvántól.

A házastársak levelezése főként a birtokok igazgatása, a családtagok egészsége és a közélet eseményei köré épül. Azonban Kálnoki Sámuel leveleiben gyakran kilépett ebből a *sablonból*. Missziliseiben olvashatunk kifakadásokat a környezete, kortársai ellen; saját szerepét hangsúlyozó részeket, valamint az önvédelem, öngizolás is helyet kapott. Mindezek mellett néha fiatal szerelmesekhez hasonlóan vall magányáról, a mielőbbi találkozás vágyáról. Tehát a közélet és magánélet eseményei egyaránt megtalálhatók leveleiben.

A misszilisek családi hangvétele, a megszólítások, kedveskedések, az állandó témaváltások, az élőbeszédre emlékeztető mondatok, szólások valamint a sok utóirat a spontaneitást, a levélíró jelent tükrözik, és tartalmuk is szorosan kapcsolódik a jelenhez.

Nemcsak Lázár Erzsébet, hanem a Kálnoki Sámuel levelei is illusztrálják a női íráshasználatot és olvasásgyakorlatot. A feleség *foghíjas* leveleinek hallgatását kiegészítik férje levelei, amelyek gyakran válaszok neje írásban megfogalmazott gondolataira: a magányra, a féltésre, álmaira, vágyaira.

71 SszOL, Kálnoki cs., 3/7.

72 KvOL Apor cs., 2/III, 15.

73 Erről APOR Péter végrendelete is tanúskodik (KvOL, Apor cs., 5.)

Mindezek mellett a családfő elvárásai is megfogalmazódnak a levelekben a felesége írásgyakorlatát és olvasási szokásait tekintve, kéri, hogy leveleit tegye el és többször olvassa el, valamint, hogy vezessen feljegyzéseket, kimutatásokat a költségeiről.

A leveleket áttekintve elmondható, hogy Kálnoki Sámuel és felesége magánlevelezése a család írásgyakorlatának egyik fontos szegmensét képviseli, azonkívül, hogy családtörténeti adatokat tartalmaznak, a házastársak egymásnak küldött misszilisei egyrészt kapcsolatuk legszemélyesebb forrásai lehetnek, másrészt a családban uralkodó mentalitást, az íráshoz fűződő szokásokat, praktikákat is tartalmazzák.

“... AND I AM YOUR TRUE PARTNER AS LONG AS I LIVE.”
THE CORRESPONDENCE BETWEEN SÁMUEL KÁLNOKI
AND ERZSÉBET LÁZÁR

Keywords: *Sámuel Kálnoki, correspondence, Erzsébet Lázár, letter, manuscript, writing habits*

The article presents the correspondence between Transylvania's vice-chancellor at Vienna, Sámuel Kálnoki and his wife, Lázár Erzsébet, focusing on the spouses' writing habits and their relationship regarding the written texts. The letters are manuscripts, 20 of them are Sámuel Kálnoki's and 5 are written by his wife. These writings contain dates about facts from their life and marriage but also inform us about the events from their personal and public life. The defective corpus of Lázár Erzsébet's letters is completed by his husband's writings, because his letters are the answers to her missing letters, illustrating not just his writing habits but the feminine use of writing, too.

„... RĂMÂN ADEVĂRATUL TĂU PERECHE CÂT TIMP TRĂIESC”.
CORESPONDENȚA DINTRE SÁMUEL KÁLNOKI ȘI ERZSÉBET LÁZÁR

Cuvinte-cheie: *corespondență, Erzsébet Lázár, manuscris, practică de scris, Sámuel Kálnoki, scrisoare, uzul scrisului*

Articolul prezintă corespondența dintre vicecancelarul Transilvaniei din Viena, Sámuel Kálnoki și soția lui Lázár Erzsébet, concentrându-se asupra obiceiurilor de scriere a soților și relația lor cu textele scrise. Scrisorile sunt manuscrise; două din ele sunt ale lui Sámuel Kálnoki, iar 5 ale soției sale. Aceste scrieri conțin date despre căsătoria lor însă ne informează și despre evenimentele vieții lor private și publice. Corpusul de scrisori cu multe lipsuri ale soției, Lázár Erzsébet, este completat de scrierile soțului, scrisorile lui fiind răspunsurile la scrisorile ei care nu s-au păstrat. Acestea ilustrează nu numai obiceiurile lui de scriere, ci și uzul feminin al scrisului.

CSIKÓS JÚLIA*

RÁDAY ESZTER KÖNYVTÁRA

Kulcsszavak: művelődéstörténet, könyvtártörténet, könyvtörténet, Régi Magyar Könyvtár

1859-ben, a sepsiszentgyörgyi Református Székely Mikó Kollégium alapításának évében, tanodai főgondnokká választották hidvégi gr. Mikó Imrét – az Erdélyi Református Egyházkerület főgondnokát –, széki gr. Teleki Domokost – az Erdélyi Református Egyházkerület államgondnokát – és lécfalvi Gyárfás Miklóst – a Rikánbelöli Kommunitás¹ és a Sepsi Egyházmegye főgondnokát.² Gr. Teleki Domokos 1860. április 1-jén kelt, az iskola elöljáróságához intézett levelében egészségi állapotára és elfoglaltságára hivatkozva visszautasította a megtiszteltetést. Levele így folytatódik: *Ezennel azt kívánom a Tiszt. Egyház Közönséggel (Rikánbelöli Kommunitás) tudatni, miszerint több ezerre menő könyvtáramnak azon példányait, melyek az Erdélyi Múzeum Könyvtárában hűjanoznának, az irt Intézetnek ígértem. Könyvtáram többi részét ezennel egész készséggel ajánlom fel a Sepsi-Szent-Györgyi tanoda Könyvtára számára.*³

A könyvtár, melyet gr. Teleki Domokos (1810–1876) Gernyeszegen gyűjtött és használt – a fennmaradt katalógus szerint – mintegy 5500 kötet könyvet és 230 kötet bekötött folyóiratot tartalmazott. A hagyaték 1876-ban került a Református Székely Mikó Kollégium tulajdonába, természetesen azon kötetek nélkül, melyeket az Erdélyi Múzeum Könyvtára számára már korábban kiválasztottak.⁴ *A Catalogus Librorum in Ill. Bibliotheca Gernyeszegensi Contentorum 1854* is a Mikó Kollégiumba került, a katalógus nyolc szak szerint csoportosítja a gyűjteményt: *Bibliotheca Auctorum veterum Graecorum et Latinorum* – 414 kötet; *Bibliotheca Theologica* – 826 kötet; *Bibliotheca Juridico Politica* – 579 kötet; *Bibliotheca*

* CSIKÓS JÚLIA (1961, Sepsiszentgyörgy): Foglalkozás: könyvtáros, Székely Mikó Kollégium, Sepsiszentgyörgy, Néhány publikáció: CSIKÓS JÚLIA: *Egy újabb kötet Apáczai Csere János könyvtárából = Örökség és feladat. Tanulmányok romániai magyar könyvekről, könyvtárakról.* Szerk. KISS Jenő. Sepsiszentgyörgy 1995. 58–62, CSIKÓS JÚLIA: Ráday Pál könyvei a Székely Mikó Kollégiumban. = *Örökség és feladat. Tanulmányok romániai magyar könyvekről, könyvtárakról.* Szerk. KISS Jenő. Sepsiszentgyörgy 1995. 63–69, CSIKÓS JÚLIA: *A könyvtár óre. Erdélyi iskolák jeles könyvtáraitól és könyvtárosairól.* = *Könyv és Nevelés* 1999/2. 125–132. CSIKÓSNÉ PÉTER JÚLIA: *A Székely Mikó Kollégium könyvgyűjteményei.* = *Emlékkönyv a Székely Mikó Kollégium alapításának jubileumára.* Szerk. ÁRVAY Katalin és DOBRA Judit. Sepsiszentgyörgy 2009. 32–57. E-mail: csikosjulia@gmail.com

1 A Rikánbelöli Kommunitás a sepsi-, kézdi-, orbai és miklósvárszéki protestáns egyházközségek lelkészeinek autonóm közgyűlése, köztörvényeszéke.
2 DEMETER Béla: *Az elöljáróság tagjai 1859–1909.* = *A sepsiszentgyörgyi Református Székely Mikó Kollégium ötvenedik évi Értesítője 1908/1909.* Szerk. PÉTER Mózes. Sepsiszentgyörgy, 1909. 82.
3 Az Állami Levéltár Kovászna megyei fiókja, Fond 171. – I. csomó, *Levelezés 1856–1864.* 73–74.
4 BODOR Domokos szerk.: *A sepsi-szentgyörgyi evang. reform. Székely-Mikó Tanoda Értesítője az 1880/81. iskolai évről.* Sepsiszentgyörgy, 1881. 37.

Philosophica – 580 kötet; Bibliotheca Philologica – 956 kötet; Bibliotheca Antiquaria – 73 kötet; Bibliotheca Historica – 1136 kötet; Scriptorum Rerum Hungaricarum et Transilvanicarum – 802 kötet.⁵ A könyvtárteremben szakok szerint állhattak a könyvek a polcokon, mert a kötetek gerincére ráragasztották a számot, amely a katalógusban szerepel, helyrajzi számként, de azt, hogy hányas szakhoz tartozik, csak később (más kézírással) írták be ceruzával a kötetek első előzéklapjára. A gerincen szereplő szám ugyanattól a kéztől származik, mint a katalógus. Gróf Teleki Domokos titkára 1848–1853 között Gyulai Pál volt, a katalóguson az 1854-es évszám áll, ez az a katalógus tehát, mely Gyulai Pál rendszerezésének az eredménye, de vannak benne pótlások más kézírással is.

Arról, hogy milyen jelentősége volt a geryneszegi kastélyi könyvtárnak a 19. század első harmadában, szemléletesen tanúskodik Bolyai Farkas autográf ajánlása *Tentamen* c. művében, ahol munkáját nem személynek, hanem a *Geryneszegi Bibliothecának* ajánlja.⁶ A könyvtárat – a possessor-bejegyzések alapján – gr. Teleki III. Domokos felmenői gyűjtötték; szülei: gr. Teleki III. József és gr. Teleki Zsófia, nagyszülei: gr. Teleki II. József és Róth Johanna, dédszülei: gr. Teleki II. László és Ráday Eszter, de a család korábban élt tagjai is: gr. Teleki I. Sándor, gr. Teleki II. Mihály.⁷

A sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium Nagykönyvtárának számítógépes feldolgozása után megállapíthatjuk, hogy a geryneszegi katalógusban szereplő könyvek mintegy hetvenöt százaléka az iskola tulajdonába került, a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban őrzött könyvekről még csak ez a részleges összevetés készült el, amely során igyekeztünk Ráday Eszter gyűjteményének darabjait megtalálni.

Gr. Teleki Lászlóné Ráday Eszter (1716–1764) nevét a művelődéstörténetben, ezen belül a könyvkiadás patronálása és a könyvgyűjtés területén először Bod Péter tette ismertté, akivel személyes kapcsolatban állt. Bod Péter Önéletírásában, *A magamtól íratott és nyomtatott könyvekről* c. felsorolásban pontosan feljegyezte, hogy munkájában kik és mivel támogatták.⁸

A Szent Bibliának Históriaja második kiadását gr. Teleki László 54 magyar forinttal támogatta. „Másodszor 1756-dik esztendőben nyomtattattam ezen könyvecskét. Ezer exemplárért fizettem a könyvnyomtatónak fh. 229. Ebből fizetett le a méltóságos gróf úr, Teleki László úr őnagysága fh. 54”.⁹ Gróf Teleki László és Ráday Eszter 50 magyar forinttal segítette *A Júdás apostol levele magyarázatának* megjelenését. „Júdás Apostol levele magyarázatját nyomtattattam ki Szebenben 1749. esztendőben. 600. exemplárokért fizettem fh. 204. Dedicálván méltóságos gróf Teleki László úr őnagyságának és a méltóságos gróf asszony Rádai Eszter asszonynak, ajándékoztak őnagyságok akkor fh. 50”.¹⁰ E munkáját Bod Péter gr. Teleki Lászlónak és Ráday Eszternek ajánlotta tehát, mint *Nékem jó és nagy Pátronus Uramnak és Pátrona Asszonyomnak Ő Nagyságoknak*, ugyanakkor háláját akarta kifejezni ezzel az ajánlással: „Légyen azért ez az én Nagyság-

5 A Székely Mikó Kollégium Nagykönyvtára, jelzet: Mss 335, Mss 336.

6 CSIKÓSNÉ PÉTER Júlia: *A Székely Mikó Kollégium könyvgyűjteményei = Emlékkönyv a Székely Mikó Kollégium alapításának jubileumára*. Szerk. ÁRVAY Katalin és DOBRA Judit. Sepsiszentgyörgy, 2009. 48.

7 NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. Pest 1865, XI. k. 82; 89.

8 Bod Péter *Önéletírása*. Bev. EGYED Emese. Marosvásárhely 2007. 131–135.

9 Uo. 131.

10 Uo. 131.

tokhoz való Háládatosságomnak tanúbizonysága a míg ez az Irás meg marad; meg marad pedig ez hosszu időkre”.¹¹ A *Synopsis Iuris Connubialis* megjelenését Ráday Eszter 12 hollandiai arannyal segítette. „Kezdettem nyomtattatni Szebenben 1763-dik esztendőben *Synopsis Iuris Connubialis*. Hatszáz exemplárt ad a könyvnyomtató, melyért fizettem fh. 110. Ennek alkalmazásával gróf Bethlen Imre úr őnagysága adott két belga aranyakat, melyek tésznek fh. 9 den. 95. Méltóságos gróf Rádai Ester asszony, Teleki Lászlóné asszony őnagysága a fontatásának, szöteséinek haszna zsengejéből adott 12 hollandiai aranyakat, melyek tésznek hijjánosok lévén...”.¹² A *Smirnai Szent Polikárpust* Enyeden nyomtatták 1766-ban. Ráday Eszter már két évvel korábban meghalt, de végakarata szerint férje, gr. Teleki László 217 magyar forinttal támogatta a kötet megjelenését. „Nyomtattattam 1766-dik esztendőben *Enyeden Sz. Polikárpust*. Ezer exemplárt, árkosát fel portziájával fizetvén, mégyen fh. 225. [...] Küldött kezembe a méltóságos gróf Teleki László úr ennek nyomtatására 217 m. forintokat, melyekről adtam ilyen *recognitio*”.¹³ Bod Péter ezt úgy hálálta meg, hogy két leányuknak, Torotzkai Zsigmondné Teleki Eszternek és Teleki Klárának ajánlotta a könyvet. Az ajánlásban Ráday Esztert idézi, aki istenfélő asszony volt, háza népének szent tanításokat tartott. Ugyanakkor megemlíti Bod Péter, hogy a nemesasszony mindig segítette a könyvkiadást és a könyvek beszerzésénél sem kímélt sem fáradságot, sem pénzt és így „egy ritka szép *Magyar Bibliotékát*” gyűjtött össze, „hogy azokból a dolgokat kitanulván, magát gyönyörködtesse s másoknak használjon”.¹⁴

A kutatás igazi célja az volt, hogy minél több kötetet találjunk meg Ráday Eszter, a könygyűjtő és könyvkiadást patronáló nemesasszony könyvtárából. A könyvgyűjteménye jegyzékét Málnási László lelkész készítette el 1757-ben Gernyeszegen, ma a marosvásárhelyi Teleki Tékában a Thgy-95. Ms. 357. jelzeten őrzik. Ezúton szeretnék köszönetet mondani a Téka munkatársainak, hogy rendelkezésemre bocsátották a jegyzék másolatát, illetve Kolumbán Juditnak, a kolozsvári Egyetemi Könyvtár könyvtárosának, hogy nemcsak helyben, hanem később, a tisztázatlan esetekben levélben is segítségemre volt a kötetek ottani felkutatásában. A Székely Mikó Kollégium könyvtárában található kötetek azonosítása egy időben történt a számítógépes katalógus építésével.

Jakó Zsigmond 1976-ban megjelent tanulmányában megállapította: elsősorban Bod Péter hatásának tulajdonítható, hogy Árva Bethlen Kata környezetében egy bibliofil csoport jött létre főrangú asszonyokból. Ebbe a csoportba sorolja Bethlen Imréné Gyulai Klárát, Korda Zsigmondné Nemes Júliát, Nemes Juditot és Teleki Lászlóné Ráday Esztert.¹⁵ Bod Péter – Bethlen Kata udvari papjaként – a lelki gondozás mellett gyarapította, rendszerezte és természetesen használta patrónája könyvtárát. Könyvjegyzéket is készített Bethlen Kata könyvtáráról, mely a Málnási László által készített jegyzékkel együtt teljes képet ad gyűjtője érdeklődési köréről.¹⁶ Ugyanakkor Bod Péter munkáiban is többször megemlíti Bethlen Kata könyv-

11 Bod Péter: *Szent Judas Lebbeus Apostol Levelének rövid Tanításokban foglalt Magyarázata*. Szebenben 1749.

12 Bod Péter *Önéletírása*. Bev. EGYED Emese. Marosvásárhely, 2007. 133.

13 Uo. 134.

14 Bod Péter: *Smirnai Szent Polikárpus*. [H. n., é. n.].

15 Jakó Zsigmond: *A Székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár története*. = Uő: *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest, 1976. 223.

16 Szabó Ágnes: *Bethlen Kata és könyvtára* = SIMON Melinda – Sz. Á.: *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója* (A Kárpát-medence koraiújkori könyvtárai II.). Szeged, 1997.

gyűjteményét, a Magyar Athenas szócikkében „igen szép Magyar Bibliotékát” említ. „Tudományokat igen szerető nagy kegyességű tudós Uri Aszszony. Ez igen szép Magyar Bibliotékát állított volt fel magának, minden-felől egybe-szedetvén oda Erdélyből és Magyar országból a jó Magyar könyveket; melyet még életében által-adott a N. Enyedi Kollégium könyves-Házába”.¹⁷

Bethlen Katához nagyon közel állt lélekben gr. Teleki Lászlóné Ráday Eszter, akit ugyan-csak 18. századi asszonykönyvtár gyűjtőjeként tart számon az utókor. Házasságaik révén rokoni kapcsolatba kerültek: Bethlen Kata második férje gr. Teleki I. József volt, kinek unoka-öccse gr. Teleki II. László, Ráday Eszter férje. A találkozásuk Ráday Eszter férjhez menetele, 1732 után történt, de Teleki Lászlóné már korábban, a szülői házban megismerte és megszerette a könyveket.

Ráday Eszter 1716-ban született Losoncon, szülei, Ráday Pál és Kajali Klára második gyermekeként. Bátyja Ráday Gedeon költő, műfordító, irodalomszervező, politikus. Szülei halála után, 1741-ben gr. Teleki Lászlóné és fiútestvérei megosztották az örökségen, a családi könyvtárat is elosztották. A Ráday Levéltárban fennmaradt jegyzék szerint Ráday Eszter 113 magyar nyelvű kötetet örökölt, testvérei főleg a latin nyelvűeket kapták¹⁸.

Az édesapa, Ráday Pál, II. Rákóczi Ferenc kancellárja életével és munkásságával foglalkozó irodalom nagyon sokrétű, hiszen a kuruc szabadságharcban betöltött szerepe, egyháza iránti feltétlen tisztelete, családjá iránti szeretete, könyvgyűjtői szenvedélye közismert és legendás.¹⁹ Családjában nem ő volt az első könyvgyűjtő, édesapja, Ráday Gáspár megörökölte felmenői könyveinek felét, másik felét testvére, András kapta. Hogy mekkora lehetett ez a könyvtár, nem tudjuk, csak azt, hogy Ráday Gáspár az 1650-es birtokösszeíráskor könyveket is említ. Az viszont tény, hogy Debreczeni Ember Pál Garizim és Ébál c. könyvét ajándékba kapta a szerzőtől²⁰, és Csúzi Cseh Jakab két munkáját előbb fia, Pál örökölte tőle, majd az ő lánya, Eszter, aki révén a Teleki-családba és onnan az Erdélyi Múzeum Könyvtárába került. (Csuzi Cseh Jakab: *Lelki Bölcseségre Tanító Oskola*. Debreczenben, 1680. jelzet: BMV 7122; Csuzi Cseh Jakab: *Kincses Tar-haz. Sárospatak*, 1668. jelzet: BMV 3590)

Ráday Pál egyik életrajzírója, Négyesy László megjegyzi, hogy míg Gedeon erélytelen és szelíd volt, addig Eszter örökölte édesapjuk „erélyt” és vallásosságát, a tudányszeretetét mindketten örökölték. Eszter már a szülői házban megismerte a katekizmust és a szentírást, Szent Pál leveleit szó szerint tudta idézni.²¹

Ráday Pál könyvtárát Borvölgyi Györgyi rekonstruálta, felhasználva munkájában e sorok írójának 1995-ben megjelent tanulmányát is, mely a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégiumban található 11 kötetet azonosítja possessor-bejegyzés alapján.²² Az azóta eltelt idő alatt még sikerült két kötetet találni a Kollégium könyvtárában, melyekben benne van Ráday Pál possessor-bejegyzése, illetve idővel kapcsolatot teremteni a gerincen levő G.R.E. [Gróf Rádai Ester] monogram és a „Rádai Esteré”, illetve „Ex Libris Pauli Ráday [m.p.]” bejegyzé-

17 BOD Péter: *Magyar Athenas*. [H. n.]. 1766. 42.

18 BORVÖLGYI Györgyi: *Ráday Pál (1677–1733) könyvtára*. Bp. 2004. 17.

19 Uo. 254–259.

20 Uo. 158–159.

21 *Rádai Ráday Pál munkái*. Összegyűjtötte és életrajzzal bevezette NÉGYESY László. Budapest, 1889. 37–38.

22 BORVÖLGYI Györgyi: *i. m.* 188–192.

sek között. Borvölgyi Györgyi 2004-ben megjelent munkája készített a további kutatásra, mert Ráday Pál könyveinek számbavételénél többször említi, hogy mivel nincs meg az illető példány a Ráday Gyűjteményben, valószínű Eszter vitte magával Erdélybe, ahogy könyvjegyzékéből kitűnik. Kolozsváron az Erdélyi Múzeum Könyvtárában végzett kutatás azt az eredményt mutatja, hogy ott 24 kötet címlapján szerepel Ráday Pál posessor-bejegyzése, tehát összesen 37 kötetről állapítható meg biztonsággal, hogy Ráday Eszter édesapja könyvei közül örökölte és magával hozta Gernyeszegre. Czeglédi István két munkája közül, melyek címlapján szerepel Ráday Pál posessor-bejegyzése, ma egyiket Sepsiszentgyörgyön, másikat Kolozsváron őrzik. (Czeglédi István: *Az országok romlasarul írot könyvnek Első Resze*. Cassan, 1659. jelzet: 39; Czeglédi István: *Siralmas szarándoki járásból, csak nem régen haza érkezett Malach doktornak...* Sárospatak, 1659. jelzet: BMV 3257).

Az édesanya Kajali Klára, Kajali Pálnak a lánya, aki „igen nagy rá termett bölcs státišta és törvény tudó úr volt, és ugyan azért azon boldogtalan és szomorú kurucz motusokban egyik volt az 24 senatorok közül”, tehát a konföderált Magyarország szenátora, a kuruc hadsereg országos főhadbírája lett.²³ Kajali Pálnak az egyház és a könyvek iránti tiszteletét példázza a tény, hogy Debreczeni Ember Pál *Innapi ajándékul az Isten sátorába felvitetett siklusnak* c. munkája előjáró beszédében említi, hogy Kajali adományt tett „más keresztyén úri rendekkel” a munka megjelenésére.²⁴

Kajali Pál lánya, Klára 1705-ben ment feleségül Ráday Pálhoz. Kajali Klára²⁵ gyűjtötte a könyveket, szokása volt vásárolni, beszereztetni, Pekry Kata (Petróczi Kata Szidónia leánya) is kérte, hogy számára is szerezzon be vallásos irodalmat magyar nyelven. Volt zsoltairoskönyve, melybe bejegyzéseket tett, illetve tulajdonában volt Kegelius munkája, melyet Ráday Pál küldött meg neki. Az Erdélyi Múzeum Könyvtárában 4 kötetről állíthatjuk bizonyosan – posessor-bejegyzés alapján –, hogy a Kajali Klára tulajdona volt és lánya, Eszter Erdélybe hozta, a Mikó Kollégiumba nem került ilyen kötet. (Meisner, Balthasar: *Catholicus Valasz az Esaviták Eretnek kérdéseire*. Francofurti, 1692. jelzet: BMV 8469; Pápai Páriz Ferenc: *Pax Sepulcri*. Kolosvaratt, 1698. jelzet: BMV 9417; Arndt, Johannes; Petróczi Kata Sidonia, trad.: *A Kereszt nehéz terhe alatt el-bágyatt sziveket élesztő jú illatú XII. Liliom*. Kolosvaratt, 1705. jelzet: BMV 10578; Müller, Henrik; Szenczi Fekete István, trad.: *Lelki nyugosztalo orak*. Lőtsén, [é.n.]. jelzet: BMV 9836). Kegelius munkája, amelyről Beliczay Angéla említést tesz, és azt is megjegyzi, hogy Ráday Eszter könyvjegyzékében szerepel, 2 példányban van meg az Erdélyi Múzeum Könyvtárában, de egyiknek a címlapja és a kötése is hiányzik, a másikkban nincs nyoma a szóban forgó tulajdonosoknak. Mivel Kajali Klára is, akárcsak férje a címlapra írta be posessor-bejegyzését, ez rekonstruálhatatlan, ugyanígy a Ráday Eszter monogramja a gerincen. Tanulmánya végkövetkeztetéseként Beliczay Angéla Kajali Klárát a kor két nagyaszonya, Petróczi Kata Szidónia és Barkóczy Krisztina mellé állítja vallásossága, erkölcsi komolysága okán, mint jó feleség, anya és gazdasszony.²⁶

23 HECKENAST Gusztáv: *Kajali Pál (Ráday Pál apósa) = Ráday Pál 1677–1733. Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára*. Szerk. ESZE Tamás. Bp., 1980. 281.

24 BELICZAY Angéla: *Kajali Klára, Ráday Pál felesége = Ráday Pál 1677–1733. Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára*. Szerk. ESZE Tamás. Bp., 1980. 159.

25 Uo. 157–196.

26 Uo. 196.

Erre nevelte leányát, Esztert is, akinek vallásossága és erkölcsi komolysága a könyvszeretben is megmutatkozik, ugyanis a kor asszonyai főleg vallásos irodalmat gyűjtöttek és olvastak, amellettsz gazdasszonyi munkájukat segítő (állattenyésztéssel, növénytermesztéssel, kézimunkával foglalkozó) könyveket, illetve orvosi munkákat, melyek családjuk és teljes háznépük kezelésére, gyógyítására nyújtottak segítséget.

Intze István marosvásárhelyi prédikátor arról emlékezik Ráday Eszter temetésekor, hogy híre nemcsak Magyarországon, hanem Erdélyben is elterjedt, így szerezhette róla tudomást gr. Teleki László is.²⁷ Eszter nagy hírének oka a kor átlagán felüli műveltsége és gazdasszonyi tehetsége. Teleki Mihály, a család feje Szathmári Paksi Mihály marosvásárhelyi professzort kérte fel a leánykérésre. Érdekes momentum az abban a korban szokatlan, hogy szülei megfélemlőnek találták a kérészt, de megkérdezték Esztert, és Ráday Pál akkor ígérte a választ, ha a fiatalok megismerkednek.²⁸ Az esküvőt 1732. június 24-én tartották Pécelen nagyszámú vendégsereg jelenlétében. A fiatal pár első otthona Huszton volt. Ráday Eszter első gyermekét édesanyja házánál szülte, Pécelen.²⁹ Tíz gyermeket szült: Dániel, László, Gedeon, Benjamin, Zsigmond és Krisztina gyermekkorban, Pál ifjú korában halt meg, felnőtt kort József, Eszter és Klára ért meg.

Málnási László lelkész is megemlékezik patrónája könyveiről a felette tartott halotti beszédben, ritka, szép nagy könyvtárát említi Ráday Eszternek. „*Midőn sok Tudós Theológusoknak, Magyar Nyelvre fordítatott, vagy Magyarul-is irott Könyveiket, nagy árron-is és buzgó szorgalmatoskodásai-által egybe-gyűjtögette, (: no hiszem, a kinek tetszik, meg-tekintheti e Háznál ma is az ő Magyar Thecáját, mellynek a két M. Hazákban, a nálamnál többet látott hallott emberek-is meg-vallyák, hogy vagy alig, vagy nits-is párja.)*”³⁰

A Teleki Tékában fennmaradt könyvjegyzékben 246 tétel, valójában 232 cím szerepel, ez a könyvtár abban a korban jelentős gyűjteménynek számított, ha figyelembe vesszük, hogy Bod Péternek 888, Pápai Páriz Ferencnek 300, Árva Bethlen Katának 442 kötete volt. Málnási László a halotti beszédben Nagyszebenben mondta el, gr. Teleki László „*Gróf Ur Ö nagys. Szállása nagyobbik Palotáján*”, tehát a könyvek gyűjteménye vagy annak egy része e Háznál, Szebenben állt.

Ráday Eszter ritkán írt possesszor-bejegyzéseket könyveibe, ellenben monogramos kötésbe köttette, Bethlen Kata példája nyomán, ahogyan Bod Péter emlékezik patrónájára a felette tartott halotti beszédben:

*Könyveit egy formán mind bé is köttette,
Nevét A. B. K.-ával sarkára jedzette,*³¹

Az évek alatt végzett feltárás folyamán egyre több kötet került elő a Székely Mikó Kollégium Könyvtárában, melynek gerincén megtalálható Ráday Eszter monogramja. Ezt követte a Ráday Eszter könyvjegyzékének tanulmányozása, a sokszor zavart okozó rövidítések felol-

27 INTZE István: *Halotti Oratio...néhai méltos. Grof. Rádai Radai Esther Asszony Ö Nagyságának*. [H. n.] 1766.

28 BELICZAY Angéla: *i. m.* 174–175.

29 Uo. 194.

30 MÁLNÁSI László: *Törvényből valo Igazságot magától el-hárito, evangeliomi Igazságot magának választó Igaz Ember*. Kolosvárt, 1766.

31 SZABÓ Ágnes: *i. m.* XVI.

dása (ez sajnos, nem minden esetben sikerült). A következő lépés volt, a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban – mely intézmény az Erdélyi Múzeum Könyvtárát kezeli az államosítás után –, kézbe venni azokat a köteteket, melyek a Ráday Eszter könyvjegyzékében szerepelnek, hogy képet kaphassunk arról, Gernyeszegről mely kötetek kerültek oda gr. Teleki Domokos adományára révén.

A Ráday Eszter könyvei lelőhelyének kutatásakor kiderült, hogy a Kolozsvárra került kötetek gerincén nincs meg a gernyeszei ragasztott helyrajzi szám, ez csak Sepsiszentgyörgyön maradt meg. Pontosan ezek a számok akadályozták a Ráday Pál könyveinek első számba vétele alkalmával (1995-ben), a Ráday Eszter monogramja és a possessor-bejegyzések közötti kapcsolat megteremtését. A helyrajzi számot jelző papírt nagyon sok esetben ráragasztották a G.R.E. monogramra, a Ráday Eszter könyvjegyzéke ismeretében ezeket le kellett áztatni, hogy esetleg előtűnjön a három betű.

A Székely Mikó Kollégium és az Erdélyi Múzeum Könyvtárában összesen 114 kötetből állapítható meg possessor-bejegyzések, a gerincen található monogram, illetve a gernyeszei katalógusból egyértelmű következtés alapján, hogy a Ráday Eszter tulajdonában volt: ebből 57 Sepsiszentgyörgyön, 57 Kolozsváron található. Van olyan eset is, hogy Ráday Eszter tulajdonosi volta nem, csak a Ráday családtagoké világos, de az ő közvetítése nélkül nem kerülhettek volna Gernyeszetre a kötetek. Ami a kötetek nyelvét illeti, 1 német és 1 latin nyelvű kötet van a jegyzékben, a német nyelvű a kanárimadár tenyésztéséről szól (Hervieux: *Neuer Tractat Von denen Canarien-Vögeln*. Leipzig, 1730., a Székely Mikó Kollégium Könyvtárában, jelzet: 3766), a latin nyelvű orvostudományi munka, gyógyszerkönyv (Richter Christian Siegismund: *Recensio Succinta de Usu et Effectis aliquot Medicamentorum Selectorum*. Halae Magdeburgicae, 1720., a Székely Mikó Kollégium Könyvtárában, jelzet: 3790). A többi 230 kötet magyar nyelvű.

Málnási László a köteteket szerzők szerint, betűrendben sorolta fel, nincs tematikus felosztás. Ha elemezzük ezt a 232 kötetet, elmondhatjuk, hogy 141 RMK van köztük, 5 kéziratos könyv, 73 tétel 18. századi magyar könyv. 17 kötetet, sajnos, nem sikerült azonosítanom. 29 tudományos mű, 5 kötet szépirodalom, 197 kötet teológiai-vallásos irodalom szerepel a jegyzékben. A tudományos irodalom területén számottevő az orvostudományi munkák aránya, azonkívül történelmi tárgyú és növény- illetve állattenyésztéssel foglalkozó munkák szerepelnek. A szépirodalmat Balassi Bálint, Faludi Ferenc, Gyöngyösi István, Benitzky Péter és Zrínyi Miklós képviseli. A possessorokat illetően 37 volt korábban a Ráday Pál tulajdona, 2 a Ráday Gáspáré – és később a Pálé –, 1 a Ráday Gedeoné, valamint 4 kötet volt a Kajali Klára tulajdonában.

Amikor gr. Teleki Domokos a már említett jelentős adományt tette, úgy rendelkezett, hogy az Erdélyi Múzeum könyvtárának, jelesen Szabó Károly könyvtárórnek előválogatási joga volt, és azok a kötetek kerültek a Mikó Kollégiumba, amelyek Kolozsváron már megvoltak. Így történhetett az is, hogy a Ráday Eszter könyvjegyzékében szereplő kötetek közül 7 esetben említi Szabó Károly az RMK-ban, hogy az Erdélyi Múzeum Könyvtárába gr. Teleki Domokos gernyeszei könyvtárából került a tárgyalt munka, sőt 4 esetben mint egyetlen ismert példány. A négy könyvészeti ritkaság a következő: Enyedi Molnár János: *Az Isten igeretinek fel-nyitott Arany Bányája*, Ráday Pál possessor-bejegyzésével, Ráday Eszter kötésében RMK I. 1027, jelzet: BMV 3727; Marosi István: *Füge Fiszek*, Ráday Eszter kötésében RMK I. 1129, jelzet: BMV 4503; Pázmány Péter: *Egy Keresztien Predikatorul Az Cassai nevezetes tanitoboz Alvinczi Péter Uramhoz*, Ráday Eszter kötésében RMK I. 416, jelzet: BMV

1420; Péczeli Király Imre *Cathekizmus*, Ráday Pál possessor-bejegyzésével, Ráday Eszter kötésében RMK I. 653, jelzet: BMV 2013.

A marosvásárhelyi Teleki Tékában őrzött könyvjegyzék szerint számbavett köteteken kívül a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium Nagykönyvtárában még 12 kötet található, melyeket GRE monogramos kötésbe kötöttek. 8 kötet közülük a Ráday és Teleki család tagjai felett tartott halotti beszédeket tartalmazó kolligátum (jelzetek: 6277–6284). Melius Péter: *Herbarium Az Faknac Fvveknec nevekről*. Colosuárat 1578. c művének hiányzik a címlapja, a kötése ép (jelzet: 3). Bod Péter munkái közül 3 került a jegyzékbe, a negyedik a *Szent Heortokrates*. Oppenheim 1757 (jelzet: 6490), és a Mikó Kollégium Nagykönyvtárában van még GRE monogramos kötésben Soos Franciscus: *Positiones de Peste*. Claudiopoli 1720 (jelzet: 3136), valamint Drégely-Palánky János: *Conciones in Catechism Palatinatam*. Kassa 1667 (jelzet: 45).

Az Egyetemi Könyvtár különgyűjteményében kézbe vett kötetek közül 18-at újrakötöttek, vagy javították a kötését, 3 kötetnek sérült a gerince, ezen kötetek esetében nem állapítható meg a Ráday Eszter tulajdonosi volta.

Ez a néhány adalék rávilágít arra, hogy gr. Teleki Lászlóné Ráday Eszter, saját és férje családjának hagyományait követve, a kor neves könyvgyűjtő és könyvkiadást patronáló asszonyai között foglalt helyet. Ugyanakkor könyvei mintegy felének a mai lelőhelyét megtalálva látjuk, hogy példája családjában sem volt hiábavaló: dédunokája két jelentős erdélyi intézményt támogatott a több nemzedék alatt összegyűjtött könyvállománnyal.

THE ESZTER RÁDAY'S LIBRARY

Keywords: cultural history, library history, book history, Old Hungarian Library

Countess Teleki Lászlóné Ráday Eszter may be regarded as one of the outstanding bibliophiles of the 18th century. The catalogue comprising the titles of her collection is safeguarded in the Teleki Téka, in Marosvásárhely.

The present paper attempts to offer an insight into her childhood and family life – her father, Ráday Pál being the chancellor during II. Rákóczi Ferenc's Principality – of those circumstances that may have triggered her love for books and greatly contributed to her later passion of collecting them.

At the same time, we may find out information about her relationship with Bod Péter and Árva Bethlen Kata, the other representative bibliophiles and collectors of the 18th century.

Ráday Eszter's catalogue entails a total of 246 items, out of these 114 volumes were successfully retrieved from two major Transylvanian collections – one being at Székely Mikó Upper Secondary School and the other in the former library of the Transylvanian Museum Society (today known as the library of Babeş-Bolyai University). The books were all donated by her great-grandson, count Teleki Domokos (1810–1876). As well as these, we also attempt to render some data with regard to the current situation and placement of the books belonging to her father, Ráday Pál.

BIBLIOTECA LUI RÁDAY ESZTER

Cuvinte-cheie: istoria civilizației, istoria bibliotecii, istoria cărții, Biblioteca Maghiară Veche

Ráday Eszter, soția contelui Teleki László este o colecționară de cărți din secolul al XVIII-lea, inventarul bibliotecii sale personale se păstrează în Biblioteca Teleki Téka din Târgu Mureș. Studiul de față își propune o prezentare a anturajului familial – tatăl fiind Ráday Pál, cancelarul domnitorului Rákóczi Ferenc al II-lea – un mediu în care Ráday Eszter a avut primul contact cu universul cărților, și-a format profilul de bibliofilă și deprinderile de colecționar. Lucrarea surprinde și aspecte ale legăturilor lui Ráday Eszter cu Bod Péter și Árva Bethlen Kata.

Inventarul colecției lui Ráday Eszter cuprinde 246 de poziții. Dintre aceste volume s-a reușit identificarea a 114 de cărți în cele două colecții transilvane importante: Biblioteca Colegiului Székely Mikó din Sfântu Gheorghe, respectiv Biblioteca Muzeului Transilvan Erdélyi Múzeum de la Cluj (aflată în prezent în posesia Bibliotecii Universității Babeș-Bolyai). Cărțile colecției Ráday au fost donate celor două instituții de către strănepotul lui Ráday Eszter, contele Teleki Domokos (1810–1876). Această trecere în revistă a elementelor colecției ne oferă totodată și repere pentru identificarea și localizarea cărților colecției aparținând tatălui ei, Ráday Pál.

BIRÓ ANNAMÁRIA*

IDENTITÁSELEMEEK EGY 19. SZÁZADI ÉLETPÁLYÁBAN: GOTTFRIED FELDINGER/FÖLDÉNYI FRIGYES

Kulcsszavak: *kétnyelvűség, egyéni és nemzeti identitás, asszimiláció, reformkori folyóiratok*

Gottfried Feldinger életpályáját tekinthetnénk egy 19. századi művelt, peregrinált német anyanyelvű ifjú tipikus életpályájának, amelyben elkerülhetetlen, de legalábbis előre látható az asszimiláció, a magyar nemzethez való tartozás igénye és megvalósítása. Fontosnak tartom mégis megvizsgálni egy ilyen – viszonylag nehezen rekonstruálható – életút tanulságait, mivel a kiegyezés előtti, azaz a kevésbé erőszakos magyarosítás kérdésével többnyire átfogó tanulmányok vagy kötetek foglalkoznak, amelyben természetesen figyelmen kívül maradnak az egyéni motivációk, ezért kizárólag általános tendenciaként a domináns nemzetiséghez való tartozás igényével magyarázzák az elmagyarosodást.¹ Az egyéni életutak vizsgálatában is hangsúlyosabbá válik annak az időszaknak az elemzése, amelyben az integrálódó egyén az általa választott nyelven, nem pedig az anyanyelvén alkot.² Gottfried Feldinger esetében azonban sokkal jobban dokumentálható életének az a korszaka, amikor többnyire német nyelven alkot, német nyelvű közönséghez szól és német nyelven közvetíti a 48-as forradalom előtti és utáni magyar liberális törekvéseket. Nevének és írásainak magyar nyelvűvé válása után mintha eltűnne a köztudatból, sikeresnek csak akkor mondható, amikor nem a választott nyelvén alkot. Dolgozatom két részből áll: az első részben a magánéletet és azokat a motivációkat vizsgálom, amelyek miatt a temesvári német ifjú magyar hazafivá válik, aki 1861-ben

* BIRÓ Annamária, dr. (1980), irodalomtörténész, az EME kutatója és a PKE adjunktusa. Fő kutatási területei: 18–19. századi irodalom-, értelmiség- és kultúrtörténet, magyar–német kapcsolatok, kapcsolatháló. Kiadta Aranka György történelmi munkáját: *Aranka György Erdély-története*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2010, (ETF 264), doktori disszertációja pedig egy száz–magyar–német vita értelmezése: *Nemzetek Erdélyben. August Ludwig Schlözer és Aranka György vitája*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2011 (ETF 272).

- 1 A témához kapcsolódó fontosabb szakirodalom: KARÁDY Viktor–KOZMA István: *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*. Osiris, Bp., 2002; SPIRA György: *A nemzetiségi kérdés a nygyvennyolcas forradalom Magyarországon*. Kossuth, Bp., 1980; KEMÉNY G. Gábor: *Társadalom és nemzetiség a szabadságharc hadi lapjaiban*. Bp., 1957; CSETRI Elek–IMREH István: *Erdély változó társadalmá 1767–1821*. Bukarest 1980; DEÁK Ágnes: *„Nemzeti egyenjogúsítás”. Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860*. Bp., 2000, PÁL Judit: *Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése 1867–1872*. EME, Kolozsvár, 2010. Az elmagyarosodás okait kisebb közösségekben vizsgálta: BINDORFFER György: *„wir Schwaben waren immer gute Ungarn“*. Bp., 2005.
- 2 Ez a tendencia persze azzal is magyarázható, hogy a későbbiekben valamilyen alkotói pályát befutó nemzetiségváltók többnyire fiatal korban, tevékeny periódusok kezdetén térnek át a domináns nemzetiség nyelvére. Egy ilyen életpálya példaértékű vizsgálatát I. DÁVIDHÁZI Péter: *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Bp., 2004.

hivatalosan is kéri nevének Földényire változtatását. A dolgozat második fele foglalkozik azokkal a többnyire német nyelvű írásaival, amelyek az 1848 előtti és utáni reformtörekvésekhez kapcsolják.

Feldinger neve nem ismeretlen sem a magyar, sem a bánsági német kultúrával, irodalommal foglalkozók körében³, a kutatást mégis a bizonytalan adatokkal teli életút rekonstruálásával kellett kezdeni ahhoz, hogy identitáskomponenseit, a német nemzetiségének vagy az alakuló magyar nemzethez való tartozásának specifikus elemeit megismerhessük. Temesvári evangélikus német kereskedőcsaládba született, és bár gyerekkoráról, tanulmányairól keveset tudunk, annyi mégis világos, hogy látási problémái ellenére⁴ a tipikus német evangélikusok pályáját kezdi el: németországi egyetemeken tanul, jogi és bölcséleti diplomát szerez.⁵ Ennek a ténynek nem önmagában van jelentősége, hanem azért, mert a korszak kutatói gyakran hangsúlyozzák, hogy II. József uralkodásától kezdve éppen azok a protestáns diákok váltak állampatriótákká, akik a német egyetemeken a legkorszerűbb ismereteket szerezték, és tisztában voltak az állam és alattvaló filozófiailag is megalapozott viszonyával.⁶ Ebből azonban nem következik automatikusan, hogy ez a csoport a reformkorban a magyar újító mozgalmakhoz és a későbbi autonómatörekvésekhez fog kapcsolódni, hiszen például ilyen szempontból az erdélyi szászok is ehhez a csoporthoz tartoztak, mégis teljes mértékben elzárkóztak a magyar törekvésektől. Ezért is tartom elfogadhatatlannak Pukánszky Béla azon tételét, miszerint a németek a reformkorban észrevették a nemzet magasabbrendűségét az államénál, így lett belőlük jó patriótából tüzes hazafi.⁷ Egyrészt a németeket semmiképpen sem lehet homogén csoportként kezelni, másrészt Feldinger életútja és írásai azt bizonyítják, hogy a liberális törekvések között nem vette észre a nemzetiségi törekvéseket, számára a nemzet nem nyelvi alapú, hanem a felvilágosodás eszmeköréből táplálkozó állami elkülönülést jelentett. A

- 3 Az életpálya rekonstruálásához az alábbi szövegeket használtam fel: SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái* Földényi-szócikkét: <http://www.mek.oszk.hu/03600/03630/html/> (utolsó hozzáférés: 2013. 01. 06.); DIETER KESSLER: *Die deutschen Literaturen Siebenbürgens, des Banates und des Buchenlandes. Von der Revolution bis zum Ende des Ersten Weltkriegs (1848–1918)*. Böhlau Verlag, Köln, Weimar, Wien. 1997. (Studia Transylvanica 23); HEINZ STĂNESCU: *Gottfried Feldinger, der 1851er Temesvarer Biograph Petőfis*. Lenau-Forum: Vierteljahresschrift für vergleichende Literaturforschung. 1972/3–4. 20–30; WALTER ENGEL: *Deutsche Literatur im Banat (1830–1939)*. Heidelberg. 1982.; FABÓ IRMA: *Az „Euphrosine“ negyvennyolc és Petőfi*. Magyar Könyvszemle. 1974/1–2. 149–155; IZSÁK LÁSZLÓ: *Petőfi első biográfusa és a temesvári Euphrosine*. Korunk. 1973/1. 141–145; MÁRIA RÓZSA: *Die Aufnahme der ungarischen Revolution und des Freiheitskampfes in der siebenbürgischen deutschsprachigen Presse 1848–1849 = Österreichisch-Siebenbürgische Kulturbeiträge: ein Sammelband der Österreich-Bibliothek Cluj-Napoca-Klausenburg-Kolozsvár*, Hg. Rudolf GRÁF und Ute MICHAJLOWITSCH. Presa Universitara Clujeana. 2008. 125–137.
- 4 Nem sokkal születése után megvakul bal szemére és a jobb szemének is oly gyenge a látása, hogy csak napi néhány percet használhatott olvasásra. Idősebb korára csaknem teljesen megvakul, olvasni és írni egyáltalán nem tud.
- 5 1846. aug. 23-án a *Der Ungar* című pesti lapban jelenteti meg peregrinációs emlékeit: Halle, Jena, Weimar, Erfurt, Gotha, Eisenach és Lipcse bemutatására helyezi a hangsúlyt. G. FELDINGER: *Bestreute Blätter aus meinem Reise-Tagebuche*. Der Ungar. 1846/197.
- 6 Ld. H. BALÁZS ÉVA: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus*. Bp., 1967.; BENDA KÁLMÁN: *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*. Gondolat. Bp., 1978.; S. VARGA PÁL: *A nemzeti költészet csarnokai*. Balassi, Bp., 2005.
- 7 PUKÁNSZKY BÉLA: *„Patrióta” és „hazafi”*. *Fejezet a magyarországi német irodalom történetéből*. Bp., 1933.

nyelvi alapú nemzeti elkülönüléssel és a nemzetiségi mozgalmakkal foglalkozók gyakran figyelmen kívül hagyják a felekezeti komponenst az identitáselemek vizsgálatában. Feldinger esetében azonban megkerülhetetlen az a tény, hogy a későbbi evangélikus püspök, Sárkány Sámuel volt a nevelője, és ő az, aki a pesti evangélikus családokban keres és talál neki feleséget Kánya Emília személyében, aki a magyar nyelvű szakirodalomban azért híres, mert később, válásuk után, ő lesz az első női újságszerkesztő.⁸ A családalapítás tehát erőteljesen felekezeti megfontolások alapján történik, kérdéses csupán az lehet, hogy miért nem a helyi, temesvári közösségben keres feleséget magának.⁹ Kánya Emília memoárjából tudjuk,¹⁰ hogy 1847-es Temesvárra költözésük után a családban kizárólag németül beszéltek annak ellenére, hogy az idősebb Feldinger viszonylag jól tudott magyarul.¹¹ Irodalmi teljesítményük alapján nyilván nem hasonlítható össze Feldinger/Földényi és Schedel/Toldy Ferenc, a magyar irodalomtörténet-írás megteremtője, ám az identitásstrukturák mégis összevethetőek. Toldyt a magyarul nem beszélő budai német szülők terelik a magyar nyelvűség irányába,¹² és valószínűsíthető, hogy Feldinger esetében is arról lehet szó, hogy a kereskedő apa a testi fogyatékkal rendelkező fiút hivatalnoki életpályára szánja, amelynek gyakorlásában elkerülhetetlen a magyar nyelv ismerete. Feltűnő, hogy Feldinger 1848-ban kezdi el írásait Földényi szignóval ellátni, ám ez csak részben magyarázható a forradalmi törekvésekkel való azonosulásával. Felesége révén Pesten abba a liberális fiatal értelmiségiekből álló körbe kerül, akik a Junges Deutschland költőivel és újságíróival értenek egyet, azaz egy polgári demokrácia megteremtésén fáradoznak.¹³ 1848–49-ben azokban a radikális ellenzéki lapokban publikál, amelyek német nyelven jelennek ugyan meg (*Der Ungar, Der vierzehnte April*), ám szerkesztői és szerzői többnyire német anyanyelvű protestánsok és zsidók. Ezek a lapok általában még akkor sem veszik észre a 48-as forradalom és szabadságharc nemzetiségi problémáit, amikor azok egyre fenyegetőbbé válnak. Ennek a körnek az asszimilációs tendenciáit támasztják alá azok a kutatások is, amelyek arra fókuszálnak, hogy a reformkorban a névváltoztatás egyre inkább demonstratívává válik, és a magyar törekvések teljes körű átvételét jelentik. Innen nézve Feldinger némiképp megkésve reagál, hiszen ekkoriban még felváltva használja a Feldinger és Földényi szerzői nevet, hivatalos névváltoztatást pedig csak 1861-ben kér, amikor ez a tendencia csitul.¹⁴ 1848–

-
- 8 KÁNYA Emília életútjához és munkásságához l. TÖRÖK Zsuzsa: *Kánya Emília írói és szerkesztői pályája*. Irodalomtörténet. 2011/4. 475–489.
- 9 Testi fogyatékoságai mellett későbbi, kicsapongó életmódját ismerve feltételezhetjük, hogy már fiatal korában voltak erre utaló jelek, így nem volt vonzó a helybéli családok számára.
- 10 KÁNYA Emília: *Réges-régi időről. Egy 19. századi írónő emlékiratai*. s. a. r. FÁBRI Anna és KISS Bori. Kortárs Kiadó, 1998.
- 11 KÁNYA Emília: *i. m.* 85.
- 12 ld. DÁVIDHÁZI Péter: *i. m.* 58–59.
- 13 A Junges Deutschlandhoz l. Helmut KOOPMAN: *Das Junge Deutschland. Eine Einführung*. Wiss. Buchgesellschaft. Darmstadt. 1993; Wolfgang BUNZEL, Peter STEIN, Florian VASSEN (Hg.): *Romantik und Vormärz. Zur Archäologie literarischer Kommunikation in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Aisthesis. Bielefeld. 2003.
- 14 Természetesen azt is figyelembe kell venni, hogy mivel 1848–1849-ben elmulasztotta a hivatalos névváltoztatást kérni, 1850 után már nehezen állt volna módjában ezt megtenni. 1849. november 27-én ugyanis megtiltják a névmagyarosításokat. A rendeletet l. *Századunk névváltoztatásai. Helytartósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye 1800–1893*. Eredeti okmányok alapján összeállította a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság egyik igazgatóválasztmányi

49-ben 684 névmagyarosítást hagynak jóvá, 1850–1860 között 17-et, 1861–1862 között pedig 545-öt.¹⁵ Ha a névvaltoztatók felekezeti megoszlását nézzük, akkor újra azt látjuk, hogy a kérelmezők többsége zsidó, evangélikus és katolikus, a többi felekezet alulreprezentált.¹⁶ Feldinger esetében érthető a késői reakció: 1848–49-ben eleinte Pesten, később Temesváron írja forradalmi tárcáit, ahonnan összel családotól újra menekülnie kell, ekkor Pest környékére, a Pilisbe tér vissza. Nagyhatalmú apjának köszönhető, hogy békében távozni hagyják. Ugyancsak felesége emlékiratából idézek: „Magyar érzésűnek lenni ugyanaz volt, mint forradalmárnak lenni. Egymást érték az elfogatások. Apósomat egypár rác vagy illir ismerős figyelmzettette: vigyázzon a fiára, a családjára, ne igen mutassa magát közhelyeken. Mert most ők itt az urak, nem a magyarok. Jól tudják ők, hogy fia Pesten véres cikkeket írt a kamarilla és a bécsi kormány ellen, és csakis apja ismert nyugodt, higgadt viselkedésének és egypár magasabb rangú katonatiszttal való összeköttetésének köszönheti, hogy még eddig nyugodtan hagyták az »úrfit«.”¹⁷ A szabadságharc bukása után visszatérnek, német nyelvű lapot adnak ki, a magánéleti problémák azonban 1860-ban újra távozásra kényszerítik őket. Budapesten felesége elválk tőle, Feldinger újránősül és a történész Wenzel Gusztáv hűgát, Vilmát veszi feleségül. Ekkortól kezdve keveset tudunk róla, Szinnyei szerint a miniszterelnöki sajtóhivatalban dolgozott.¹⁸ Bár a legtöbb szakirodalmi tétel szerint 1903-ban halt meg, a *Vasárnapi Újság* már 1900 októberében hírt ad elhalálzásáról.¹⁹ A tudósító szerint ismert alakja a budapesti életnek, csaknem teljesen megvakulva olvastatja fel magának a lapokat, majd főleg hangversenykritikákat diktál hordárainak, melyeket külföldi lapokban publikál. Feldinger magánélete magyarázatot adhat magyarrá válására: abban az általánosan jellemző komponensek (evangélikus neveltetés, Junges Deutschland republikánus mozgalommal való szimpátia) és a magánéleti események (magyar feleség, a magyar liberális körökbe való belépés, Petőfi Sándor személyes ismerőse, Temesvárról való többszöri menekülés) kiegyenlítik egymást és magyarázatot adnak az asszimilációra.

Az írói nyelvhasználat, a német-, illetve magyarnyelvűség, a magyar radikális eszmék német nyelven való tolmácsolása azonban újabb problémákat vet föl. Eddigi adataink szerint Feldinger 1843-ban kezd publikálni a *Temesvarer Wochenblatt* című lapban. 1846-ig többnyire német nyelvű verseket közöl, amelyek nem sok esztétikai értéket hordoznak, főleg a Sturm und Drang természeti képeit és a kora romantika érzelmességét tükrözik. Munkásságának ezzel a részével nem foglalkozom, jelentősebbnek érzem a 48–49-es szövegeit, valamint az 1851-ben Temesváron kiadott *Euphrosine* című lapját. A 19. század elejéig nem merült fel problémaként a két, esetenként több nyelven alkotó szerzők jelenléte az akkoriban dominánsan többnyelvű kultúrákban. Feldinger azonban akkor kezd el magyar és német nyelvű szövegeket párhuzamosan közölni, amikor ez már a német és a magyar kultúrában is problémás.

tagja [SZENTIVÁNYI Zoltán]. Bp., 1895. 13–14. A tiltó rendeletet 1860-ban oldották fel, tehát ilyen szempontból Feldinger akkor lépett, amikor erre újra lehetősége volt.

15 KARÁDY Viktor–KOZMA István: *i. m.* 28–29.

16 KARÁDY Viktor–KOZMA István: *i. m.* 41.

17 KÁNYA Emília: *i. m.* 91.

18 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái* Földényi-szócikkét: <http://www.mek.oszk.hu/03600/03630/html/> (utolsó hozzáférés: 2013. 01. 06.)

19 *Vasárnapi újság*. 1900. október 7. 666.

1813-ban Friedrich Schleiermacher is elutasítja a két nyelven való alkotás lehetőségét²⁰, a már említett Toldy Ferencet, aki kortársnak tekinthető, szintén folyamatosan vádak éri magyar nyelvű szövegei miatt²¹. Ekkor már lecsengett az a Kazinczy és Vörösmartyék között zajló vita is, hogy mennyiben tekinthető egy német nyelven verseket író szerző magyar költőnek (Pyrker-pör)²². Feldinger nem volt annyira jelentős, hogy felfigyeltek volna rá mint két nyelven alkotó szerzőre, ezért alkotási stratégiái nem is problematizálódnak a korszakban. Többnyire prózát közöl a *Pesti Divatlapban*, a *Reform* című rövid életű sajtóorgánumban és a *Márczius tizenötödike* című forradalmi lapban. Az akkoriban meglehetősen könnyedén és a forradalmi stílust pillanatok alatt elsajátító magyar nyelvű (sok esetben magyar nyelvűvé vált) újságírók mellett azonban Feldinger, ekkoriban inkább Földényi, nem tud kitűnni, ezzel magyarázható magyar nyelvű szövegeinek lényegesen kisebb száma. A két nyelvű szerzők esetében a kortársak és a későbbi szakirodalom is jelentősebbnek tartja a fordítói munkát, elsősorban a szépirodalmi szövegek megismertetését. A magyar törekvések egyik német nyelvű közvetítője a radikális *Der Ungar* című divatlap, majd később a forradalom mellé álló újság volt.²³ Főszerkesztője a zsidó származású Hermann Klein, aki később szintén névmagyarosítást kér, így lesz belőle Kilényi János.²⁴ A lap 1848 októberéig megőrizte liberális, a magyar nemzeti törekvéseket közvetítő jellegét. Ennek állandó szerzője volt Feldinger, 1846-tól folyamatosan publikál hol Feldinger, hol Földényi szignóval olyan ismert szerzők mellett, mint Beck Károly, Falk Max/Falk Miksa, Nessbaum/Diósy Márton vagy a Junges Deutschland alkotói. Feldinger saját verseitől most eltekintve egyetlen Eötvös József-fordítását emelném ki, amely 1847-ben jelent meg.²⁵ Eötvös József *Végrendelet* című versét a *Der Ungar* című lap 1847. február 21-i számában olvashatjuk *Testament* címmel. Feldingerhez nemcsak azért állhatott közel Eötvös verse, mert ugyanazt az érzelmes lírát képviseli, amellyel ő is kísérletezett, hanem mert az elmúlás fölötti bánat mellett a haza és az emberiség sorsa miatti aggodás is megjelenik a sorokban. Eötvös korai politikai nézetei is közel állhattak Feldingerhez, hiszen ő a szabadság és az egyenlőség eszméit a francia forradalom ideológiájából sajátította el, majd

20 Friedrich SCHLEIERMACHER: *Über die verschiedenen Methoden des Übersetzens*, in: *Friedrich Schleiermachers sämtliche Werke*. 3. Abtheilung: *Zur Philosophie*. Bd. 2. Berlin. 1838. 207–245.

21 DÁVIDHÁZI Péter: *i. m.* 115–120.

22 A Pyrker-pör anyaga: *Tollharcok. Irodalmi és színházi viták 1830–1847*. S.a.r. SZALAI Anna. Budapest. Szépirodalmi Kiadó. 1981. T. ERDÉLYI Ilona alaposabban is elemezte a vitát: T. ERDÉLYI Ilona: *Egy kései kiengesztelés kísérlete (Néhány megjegyzés a „Pyrker-pör” kapcsán)*. ItK. 1996/5–6. 630–648.

23 *Der Ungar. Zeitschriftliches Organ für ungarische Interessen, für Kunst, Eleganz, Literatur, Theater und Mode*. 1848 júliusában az alcím módosul, explicitebben fejezve ki ezáltal a politikai események iránti elkötelezettségét: *Zeitschriftliches Organ für politische und soziale Interessen*. Október 1-jén a lap szerkesztését ZERFFI Gusztáv veszi át, az alcím újra megváltozik: *Allgemeine Zeitung für Politik und Belletristik*.

24 A reformkori német nyelvű lapokról I. UGRIN Aranka: *Reformkori német nyelvű hírlapok és folyóiratok*, in: KÓKAY György (szerk.): *A magyar sajtó története 1705–1848*. Akadémiai, Bp., 1979. 564–569.

25 EÖTVÖS József *Végrendelet* című verse a *Pesti divatlapban* jelent meg 1847. február 21-én. *Pesti Divatlap*. 1847. első félévi folyam. 232. A későbbi közlések azonban a verset 1848-ra datálják, ráadásul egy versszakot kihagyva közlik. L. *Báró Eötvös József összes munkái. Költemények. Színművek*. Révai Bp., 1903. Ennek nyomán pedig az Arcanum által készített Verstar is a hibás verziót és évszámot adja. L. <http://www.mek.oszk.hu/00600/00644/00644.htm> (utolsó hozzáférés: 2013. január 20.)

a forradalom eseményei hatására gondolta tovább.²⁶ Bár itt még korai lenne előrevetíteni az 1848–49-es szabadságharc bukása után vallott nézeteit, mégis feltételezhető, hogy a korszak sok politikai gondolkodójához hasonlóan már ekkor is úgy vélte, hogy a nemzeti önértelmezés nyelvi alapúsága vagy a nacionalizmus idővel el fog enyészni, hiszen egy általánosabb érvényű szabadságfogalomban hitt. A magyar olvasók számára ismertek lehettek Eötvös nézetei, Feldinger azonban elsősorban a német nyelvű közönség számára ír, ezért nem meglepő, hogy a versben csupán jelen lévő jövőbeli szabad haza vízióját, felszólítást, sürgető igénnyé alakítja: „Dort wo mich begraben,/Wo Ruh' die Seele fand,/Hab ich einst auferstehe,/Sei frei mein Vaterland!“²⁷

A német verzió utolsó versszakában megjelenő emberbarát így összefonódik a jó hazafi képével, amely egyrészt a felvilágosodásra visszautaló dichotómia (emberbarát vagy hazafi²⁸) feloldása, másrészt viszont a zsidó emancipációról is érkező Eötvös ideológiájának, a nemzetiségi ellentétet eltörlésének olyan konkrét megfogalmazása, amely az eredeti versből hiányzik, lévén ott csupán baráti felszólítás a költő gyászolására:

„Das Lied gönnt mir als Dichter,/Wenn ihr am Grabe erscheint,/Und weinet eine Thräne/
Um mich, den Menschenfreund“²⁹

A *Der Ungar* című lapnál radikálisabb szellemben írták azt a Temesvárhoz is sokkal inkább kötődő lapot, amelynek a *Márczius Tizenötödike* mintájára a *Vierzehnte April* címet adták, azaz a Habsburg-ház trónfosztásának, a Függetlenségi Nyilatkozat kihirdetésének napjára utaltak általa. Főszerkesztője a temesvári származású Heim, később Hazay Ernő, Feldinger korábbi barátja volt, így nem meglepő, hogy Feldinger ebben az igen rövid életű (1849. június 1-től július 7-ig jelent meg) lapban lelkesen publikált. A programírás szerint a lap a republikánus eszmék híve: „Die demokratische Republik mit allen ihren Konsequenzen ist das Programm unseres Strebens, ist die Aufgabe unseres Kampfes“.³⁰ Kossuth Lajos feltétlen hívei, akit még abban az esetben is követnének, ha az a republikánus eszméket féltetve királylyá koronáztatná magát. Mivel a lap szerzői között lehangsúlyosabban Heim és Feldinger vannak jelen, talán nem túlzunk, ha azt mondjuk, hogy az írásokból levonhatunk olyan általánosabb következtetéseket is, amelyek a magyar szabadságharc oldalára állt nemzetiségekre általánosan jellemzők. Nem csupán arról a szakirodalomban gyakran hangoztatott tételről van szó, hogy az elvakult Kossuth-hívók és a demokratikus köztársaság hívei nem akartak tudomást venni az 1849-ben már általános problémává érett nemzetiségi ellentétekről, hanem az is eléggé világosan látszik, hogy nem vettek tudomást azokról a csoportokról sem, akik nem feltétlenül a polgári értékekben, hanem a már viszonylag elterjedt *Kommunista Kiáltvány* egy-egy elképzelésében hittek. Előbbire példa Feldinger *Zur Charakteristik unseres Kampfes* című

26 Eötvös nemzetiségi kérdésekben elfoglalt álláspontjáról l. DEMETER M. Attila: *Eötvös József nemzetiségi nézetei az Uralkodó eszmékben*. Magyar kisebbség. 2009/1–2. 38–49.

27 *Der Ungar*. 1847. feb. 21. Eötvös magyar nyelvű szövege: „A mellyben eltemettek,/Hol szívem megpihen,/S egykor feltamadandok-/A hon szabad legyen”

28 BENDA Kálmán: *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*. Gondolat Bp., 1978.

29 *Der Ungar*. Uo. Eötvös: „És sírjatok egy könyvet/Barátotok felett:/Dalt érdemelt, mert költő/
Könyüt, mert szeretett.”

30 *Der vierzehnte April*. Nr. 1. Pest, 1. Juni 1849. „Törekvéseink programja és harcunk tétje a demokratikus köztársaság annak minden következményével.” (ford. B. A.)

írása, amelyben konkrétan kijelenti, hogy a szerb és horvát megmozdulások a Habsburgok provokációja miatt történtek és téves az az elképzelés, hogy a magyarok bárkit korlátoznának nyelvük vagy vallásuk gyakorlásában: „Gewiß war der erste Krieg gegen die Serben kein Unterdrückungskampf gegen die serbische Nation, denn Ungarns Söhne haben nie zur Unterdrückung eines Volkes aus freiem Antriebe gefochten, und sie werden es auch nie.

Es sollte ohne Zweifel der alte satanische Metternich'sche Plan realisirt werden, die Bewohner Ungarns verschiedener Zunge gegeneinander zu reizen, sie zum Bürgerkrieg zu bewegen, um so nach Vernichtung ihrer besten Kräfte und aller Vehikel der Freiheit die Betrogenen um so sicherer und leichter beherrschen, deutlicher gesagt, knechten zu können“.³¹

A demokratikus köztársaságtól eltérő elképzelésektől pedig már a programírásban elzárkóznak: „Es ist überflüssig unsere Gesinnung über die neuesten sozialen Auswüchse auszusprechen, doch aus Rücksicht auf die Verdächtigung des Kommunismus, mit der die Monarchisten alles beschmutzen, was die Fahne der Republik trägt, werden wir einige Worte darüber sagen. In Ungarn halten wir die Absicht der Einführung des Kommunismus für noch lächerlicher aus die Furcht vor demselben“.³² A munkásokkal ebben az időben leginkább Tánicsics Mihály foglalkozik, aki *Munkások Újságja* címmel szerkeszt lapot.³³ Hasonlóan a *Vierzehnte Aprilhez* a *Temesvárer (!) Wocheblatt* sem ismeri fel annak veszélyét, hogy a tulajdonnal nem rendelkező tömegek ugyanolyan veszélyt jelenthetnek a békés polgári létre, mint a nemzetiségi ellentétek. Sőt, ironizálnak is az új eszmék felett, *Communisten-Examen* címmel az alábbi mondókát jelenteti meg az egyik temesvári lap: „Wo fängt die echte Freiheit an?/Wo Jeder nimmt, was er kriegen kann!/Und wo erst findet Gleichheit statt?/Wenn endlich keiner mehr was hat!“³⁴

Feldinger/Földényi legfigyelemreméltóbb verse ebben a *Vierzehnte April*ban a *Republikanisches Trinklied* című, de hasonló szellemben íródtak a *Dem Gott der Freiheit hat es*

31 *Der vierzehnte April*. Nr. 16. Pest, 19. Juni. 60. „A szerbek elleni első harc biztosan nem elnyomó jellegű volt, mert Magyarország fiai saját indíttatásból soha nem nyomtak el egyetlen népet sem, és nem is fogna soha. Biztosan a sátáni metternichi terv valósult itt meg, mely szerint Magyarország különböző nyelvű lakóit egymás ellen kell lázítani és polgárháborúba taszítani őket, hogy aztán erőik és szabadságuk elpusztításával könnyebben uralkodni, jobban mondva zsarnokoskodni lehessen az elesetteken.“ (ford. B. A.)

32 *Der vierzehnte April*. Nr. 1. Pest, 1. Juni 1849. „Fölöslegesnek tartjuk kifejezni gondolatainkat a legújabb társadalmi agyszüleményekről, tekintettel a kommunizmussal való gyanúsításokra és arra, hogy a monarchisták ezzel mocskolják be a republikanizmus tiszta zászlaját, néhány szót mégis szólunk róla. Magyarországra nézve neveltségesebbnek tartjuk a kommunizmus bevezetésének elképzelését, mint a kommunizmustól való félelmet magát.“ (ford. B. A.)

33 Tánicsics ápr. 2-től dec. 29-ig megjelenő lapja megosztotta az olvasótábort, a nincstelenek örömmel fogadták, hogy valaki az ő érdeküket is képviseli, ám maga Kossuth is arra figyelmeztette Tánicsicsot, hogy lapjával árt a szabadságharc ügyének. Meghaladja jelen dolgozat kereteit, ám kétségkívül érdemes lenne megvizsgálni, hogy hasonló elutasításban részesült-e a kommunizmus ideológiája a magyar lapokban is, mint az említett németekben, illetve melyek voltak az állomásai a *Kommunistische Kialtvány* korai recepciójának.

34 *Temesvárer Wochenblatt für nützliche Unterhaltung und heimatliche Interesse*. 14. Okt. 1848. 344. „Hol a szabadság hona?/Ott, hol lop sógor, koma!/S mikor egyenlők, soha?/De, ha minden ellopva!“ (ford. B. A.)

so gefallen... , vagy az *An Damjanich* című versek is. Ezekben a szövegekben Feldinger már annak a képviseleti beszédmódnak az elemeit használja, amely később meghatározó lesz az *Euphrosine* című lapban, vagyis retorikailag létrehozza a származási alapú összetartozást a közös múlt, a közös hősök, a közös sors elfogadásával, például a következő szövszerkezetekben: unserem Kossuth, Das wir von Habsburgs Druck befreit, Wenn Tyrannei uns wild bestrümet. Ebben a konstellációban a közös nyelven alapuló hagyományközösségi nemzetparadigma elveszti értelmezhetőségét, mert némiképpen ahhoz a Bécsből irányított és kudarcba fulladt állampatrióta-programhoz közelít, mely szerint a nemzet-képviseleti éformálás retorikailag történik: a közös területen lakó népek sorsa is közös, ebben a konkrét helyzetben a zsarnoksággént felfogott monarchikus rendszer megdöntése a cél. Ezért ebben a negyvennyolcas hazafias költészet hagyományait folytató versben egy olyan narratívát hoz létre német nyelven, amely a konkrét hősök tetteiből eredezteti a szabadság kivívását (a vers tkp. pohárköszöntő Kossuth és Görgey tetteire), ugyanakkor a szabadság kivívásában az egyénileg is hősként tételződő huszárok játsszák a legfőbb szerepet. A huszárok jellemzője pedig nem a nyelvi alapú elkülönülés, hanem az önzetlen áldozatkészség, az anyagi problémákat ignoráló odaadás és a szabad haza szeretetének határtalansága.³⁵

Ugyanezt a programot folytatja az 1851-ben Temesváron megindított *Euphrosine* című lap, amely közel 10 hónapig jelenhetett meg, és német nyelven folytathatta a szabadságharcos beszédmódot. Nyilvánvaló, hogy finomítani kellett a hangnemen, a rejtőzködésre utal a lap alcíme is: *Erweiterungsblätter für Kunst, Literatur und gemeinnützige Unterhaltung* (Mulattató művészeti, irodalmi és közérdekű szórakoztató lapok). Kánya Emília a német nyelvűséget a temesvári magyar nyelvű közeg hiányával indokolta, de feltehető, hogy Feldinger mégis ott-honosabban mozgott ebben a nyelvben. „Még 1851-ben, januárban támadt fel férjemben az ötlet egy kis újság, egy német (!) újság kiadására. Magyarul abban az időben nem lehetett volna Temesvárt lapot kiadni, nem akadt volna közönsége, egypár barátunkat kivéve. (...) Csak a katona ment akkor emberszámba és a német beamter. Mi, magyarok majdnem csak titokban lézengtünk, látogattuk egymást, közöltük egymással a külföldről beszivárgott jó híreket, sőt olykor még a lánglelkű Petőfink életben maradásán sem kételkedtünk, és elhittük gyöngé óráinkban még azt a mesét is, hogy valamelyik félismerősünk a múlt télen találkozott is vele egy Krassó megyei rengeteg erdőben, majdnem vadállattá elzülve, gyökereket rágszálva. A németekkel látszólagosan mégis kellett érintkeznünk, amint azt az öregúr is szükségesnek tartotta”.³⁶ A lapban³⁷ Feldinger csupán nevének német alakját használja, így is meglepő, hogy folyamatosan híreket jelentetett meg a 48-as emigránsokról (ami a magyar lapokban tilos volt), az első lapszámban közölhette Petőfi életrajzát és a korábbi hazafias versekre em-

35 „Das dritte Glas gilt den Huszáren,/Ihr Ruhm durchbringt die weite Welt,/Noch sind sie tapfer wie sie waren,/Ein jeder Huszár ist ein Held./Dem Honvéd Jedem unserer Schaaren,/Ein Hoch! denn Keiner kämpft um Geld,/Ein jeder hat der Freiheit sich geweiht,/Und Gott der Freiheit selbst kämpft mit, den Streit.“

36 KÁNYA Emília: *i. m.* 134.

37 *Euphrosine. Erweiterungsblätter für Kunst, Literatur und gemeinnützige Unterhaltung*. Temesvár, 1851. Árpilistól változik az alcím: *Erweiterungsblätter für gemeinnützige Unterhaltung, Vaterlandskunde, geistiges und geselliges Leben*. Eddigi legalaposabb bemutatása: Walter ENGEL: *Deutsche Literatur im Banat (1830–1939)*. Heidelberg, 1982. 55–78; FABÓ Irma: *Az „Euphrosine”, negyvennyolc és Petőfi*. Magyar Könyvszemle. 1974/1–2. 149–155.

lékeztető költeményeket jelentethet meg. Feldinger bevallása szerint a lapot annak hazafias jellege miatt tiltották be, a felesége viszont arról tudósít, hogy a kezdetektől anyagi gondokkal küzdöttek, és végül emiatt függesztették fel a megjelentetését³⁸. A nemzetiségi problémákat továbbra is mellőző kiadvány jellegét a szakirodalom gyakran a bánsági többnyelvűséggel, a kultúrák iránti toleranciával magyarázza³⁹, ám ennek némiképp ellentmond, hogy például Feldinger kortársa és Klapka György egykori iskolatársa, Karl Wilhelm von Martini, miután kilép a honvédek sorából és 1848-ban itáliai utazásra indul, felismeri, hogy amennyiben a különböző nemzetiségek nem fognak össze, a szabadságharc elkerülhetetlenül bukásra van ítélve⁴⁰. Több levelében is kifejti, hogy a magyar nemzetiségi törekvések nem veszik figyelembe a nem magyar anyanyelvűek érdekeit, ezért belső meghasonlás következhet be. Feldinger a problémákat nem látja, olyannyira nem, hogy a cseh-morva származású, német anyanyelvű családból származó Klapkát, akinek apja ráadásul Temesvári polgármestere volt, a következőképpen jellemzi: „Klapka besitzt eine auffallend interessante Persönlichkeit und ein feines Äußeres. Seine nicht hohe, aber höchst elegante Figur, sein regelmäßig längliches Gesicht mit schwarzem Schnur- und Knebelbart und feurigen dunklen Augen, seine braune Gesichtsfarbe verräth im ersten Augenblick das Kind der magyarischen Race“.⁴¹ A Petőfi-életrajzban úgy tűnik, mintha a magyar nemzet nagy költőjéről írta, de nyilván számolnia kellett a cenzúrával annak ellenére is, hogy az újonnan alakult Szerb Vajdaság és Temesi Bánság területén az enyhébb volt, mint Magyarországon. Az első számban megjelenő életrajz címe: *Denkwürdigkeiten des 1. Jänner* és bevezetője a január elsején született jeles emberek életrajzát ígéri, ám a német népköltő Bürger és Petőfi adatain kívül másokkal nem foglalkozik. Azonban Bürger emlegetése és rövid jellemzése is csak álca, hiszen az igazi népköltő attribútumait nem benne, hanem Petőfiben fedezi fel. Tisztában van azzal a ténnyel, hogy 1851-ben Petőfiről dicshimnusz zengeni, ezáltal a költőt a Habsburg-ellenállás eszközéül felhasználni, nem veszélytelen cselekedet. Annak ellenére, hogy az életrajzi adatok felsorolásánál és a költészete rövid értelmezésében próbál tárgyilagos maradni, mégsem kerülheti el Petőfi 48-as szerepvállalásának, 49-es eltűnésének és Szendrey Júlia újbóli férjhez menésének vázolását, ezáltal pedig a későbbi Petőfi-kultusz legfontosabb elemeinek meghatározását. Írása utolsó soraiban elzárkózik a kultuszteremtés aktusaitól azáltal, hogy Petőfi költői érdemeit emeli ki, ugyanakkor írását az utólagos cenzúráról is óvja: „Als Kunstfreunde glaubten wir diese Notizen dem Andenken Petőfis hier widmen zu dürfen, indem die Kritik immer nur den Dichter an und für sich ins Auge fassen, und sich durch den moralischen und politischen Charakter des Individuums weder bestechen noch verstimmen lassen darf“.⁴² A tárgyilagosság és az ideológiai függetlenség látszatának fenntartására utal az a tény is, hogy az életrajzi

38 KÁNYA Emília: *i. m.* 135.

39 Dieter KESSLER: *i. m.*, Heinz Stănescu: *i. m.*

40 Dieter KESSLER: *Der Erdffleck zwischen Donau, Theiss und Marosch. Notizen zu Karl Wilhelm von Martini (1821–1885)*. Verlag Südostdeutsches Kulturwerk. München, 1987.

41 *Euphrosine*. 1851. febr. 2. 37. „Klapka érdekes természetű és finom külsővel rendelkezett. Nem túl magas, de a lehető lelegegészséges alakja, szabályos, keskeny arca, bajusza és kecskeszakállja, sötét, tüzes szeme és barnás arcszíne első pillantásra elárulják hogy a magyar faj gyermeke.” (ford. B. A.)

42 *Euphrosine*, 1851/1. „Mint a művészet barátai, feljogosítva éreztük magunkat e jegyzettel adózni Petőfi emlékének. Mert a kritikának csakis a költőt kell szem előtt tartania, nem szabad az individuum erkölcsi vagy politikai jelleme által megvesztegettetnie vagy elkedvetleníttetnie magát.” (A

sorozatot a következő számban Schlick tábornokéval folytatja, hogy később Görgey igen érdekes pályaképevel, majd pedig Klapka György és a hősként ünnevelt Zrínyi Miklós nemzeti értékeit is olvasói elé tárja. Kultuszteremtő tevékenységnek pedig újabb bizonyítéka, hogy a még életben levő Klapka születési dátumában (azt tévesen márciusban határozva meg) determinálva látja Klapka későbbi szerepvállalását a szabadságharcban.⁴³

Az *Euphrosine* című lapban nevesebb szerzők mellett gyakran maga Feldinger is jelentkezik versekkel vagy humoreszkekkel. Ez utóbbiakat a mai olvasó gyakran erőltetettnek érzheti, és nehezen értelmezhető (bár nyilván emocionálisan magyarázható) a negyvennyolcas beszédmód túlfeszítése, a korábbi retorika adaptálása ahhoz az elkeseredett időszakhoz, amelyben a lap megjelenik⁴⁴. Ennek egyik legjobb példája a *Brudersinn* című, 1851 februárjában megjelenő vers, melyben a szabadságharcos összefogás és testvériség szelleménél fontosabb, jelentősebb és maradandóbb lesz a szerencsétlenségben, a mostoha körülmények között tanúsított egymás melletti helyállás. A békeidők testvéri szeretete ugyanis könnyen szertefoszlik, de akik a fájdalomban válnak eggyé, soha többé nem szakíthatók el egymástól: „Denn, die im Glücke sich gefunden, hat oft ein Wölkchen schon zerstreut,/Doch trotzdem, die Ein Schmerz verbunden, vereint den Strümen jeder Zeit“.⁴⁵

Annak ellenére, hogy Feldinger/Földényi viszonylag hosszú életet élt, az általa és kortársai által dédelgetett köztársasági tervek megvalósulását (bár nyilván egészen más formában, mint ahogyan azt ők elképzelték) nem érthette meg. Életének Pesten töltött idejéről nem sokat tudunk, a magyar nyelvű alkotói periódusból nem ismerünk jelentős alkotásokat. Életpályája talán pont amiatt lehet tanulságos, hogy a hatalmas arányú magyarrá vált német polgárság egyik tagjaként nem feltétlenül a magyar kultúrát gazdagította műveivel, hanem a nyelvben német olvasóközönség felé közvetítette sikeresen a magyar republikánus törekvéseket, a nyelvi elkülönülést mellőző polgári demokrácia megteremtésének igényét.

fordítás Izsák Lászlótól származik: Izsák László: *Petöfi első biográfusa és a temesvári Euphrosine*. Korunk. 1973/1. 143.)

43 *Euphrosine*. 1851. febr. 2. 37.

44 Az egyik legnehezebben érthető és értelmezhető szöveg az 1851. február 15-én megjelenő *An die Wortrei(c)ben* című vers. Az értelmezést nehezíti, hogy nehezen lehet feloldani a személyes névmással jelölt entitásokat, nem tudjuk ki a te, ki az ő, ki a versbeszélő. Erre a szövegre egyetlen Földingerről szóló írásban sem találtam utalásokat. Megkockáztatnám, hogy az identitásválságnak egy olyan szintjére jutott el, amikor végérvényesen elfordul a német nyelvű közösségtől és a magyar nemzettel vállal azonosságot.

45 *Euphrosine*. 1851. febr. 26. 65.

IDENTITY ELEMENTS IN A 19TH CENTURY CAREER:
GOTTFRIED FELDINGER/FÖLDÉNYI FRIGYES

Keywords: *bilingualism, personal and national identity, assimilation, periodical of Romantic*

The identity problems of the Banat Germans are supplemented by the life-story of Gottfried Feldinger (1819–1900), lawyer, newspaper editor, composer from Temesvár. Working at Temesvár till the mid-1800s, in the early 60s he moved to Budapest and Magyarized his name to Földényi. With his first wife, Kánya Emília, issued a German language newspaper entitled Euphrosine in 1851, which ceased after a short operation. An interesting contribution of the search for identity is that Feldinger writes the first biography of Petőfi Sándor. In this paper I'm searching for the answer to how the local Banat and Hungarian identity components appear in his writings.

ELEMENTE IDENTITARE ÎN A DOUA JUMĂTATE A SEC. AL 19-LEA:
GOTTFRIED FELDINGER/FÖLDÉNYI FRIGYES

Cuvinte-cheie: *bilingvism, identitate individuală și națională, asimilire, reviste pasoptiste*

Problemele de identitate ale germanilor din Banat sunt completate de biografia lui Gottfried Feldinger (1819–1900), avocat, redactor de ziar, compozitor din Timișoara. A lucrat la Timișoara până la mijlocul anilor 1800, la începutul anilor 60 s-a mutat la Budapesta și a preluat numele maghiar Földényi. Împreună cu soția sa, Kánya Emília, au publicat revista germană Euphrosine în 1851, care a încetat după o scurtă activitate. Un aport interesant în cercetarea identității constituie faptul că Feldinger a scris prima biografie a lui Petőfi Sándor. În această lucrare analizez cum apar componentele de identitate locală bănățeană și maghiară în scrierile lui.

CSEKE PÉTER*

A TISZTA GONDOLAT, A TISZTA STÍLUS SZERELMESE

SZABÓ ZOLTÁN ÉRTÉKSZEMLÉLETE

Kulcsszavak: homo aestheticus , homo politicus, irodalmi földrajz, irodalmi nemzet, szociológia, szociográfia

EGY RENDKÍVÜLI EMBER A 20. SZÁZADBÓL

„A termet magos – mondja az emlék –, de nem szikár; szálás, a tartása teszi: ez egyenes, szilárd; csontjainak szép épülete masszív, de függőlegesen tagolt; [...] a koponya csúcsívet formáz, nem kupolát; [...] egészben inkább formáival hat ez a jelenség, ez az ember, mintsem színeivel; ezen a termeten vésővel, nem ecsettel munkált a teremtés...”¹ A portréíró Szabó Zoltán jellemzi ekképpen Tamási Áront, akinek életpályáját minden történelmi helyzetben végigkövette. Hogy pontosan és plasztikusan jeleníti meg hajdani küzdőtársát, azt a legszembetűnőbbben egy Nagy Imre-rajzzal is szemléltethetjük. Sümegi György művészettörténész így írja le az ismert 1956-os Tamási-fejet: „Magas, uralkodó homlok, az áll–száj–orr egyénien karakteres. A majdnem teljesen lehunytt szem, a szem alatti mély árok fáradtságról–keserűségről (végletes kiábrándultságról?) s a befelé figyelés állandóságáról és állhatatosságáról egyaránt vall. A forradalom leverése után, a dermesztő illúzióvesztés veszteglő időszakában erőgyűjtés a Bibliából, a természetfölötti erőktől lehetséges; a bizakodás pedig csak a késő, a messze jövőbe tevődik át”².

Ákár önarcképnek is beillene, annyira találó magára a portréíróra is Szabó Zoltán Tamási-rajza. Sovány, de elegánsan arányos termetű, edzett fizikumú férfiként mutatja be őt születésének századik évfordulóján a Londonban élő Sárközi Máttyás, aki gyermekkorától emlékszik rá, hiszen a *Válasz* megjelenése idején – a háború előtti években édesapja, Sárközi György,

* CSEKE Péter, irodalom- és esztétorténész: 1945-ben született Recsenyén. A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen végzett magyar nyelv és irodalom szakot 1968-ban. Ugyanott doktorált 1995-ben. Nyugalmazott egyetemi tanár, doktori témavezető, az általa alapított média- és kommunikáció-tudományi szakfolyóirat, a *ME-dok* főszerkesztője. Tudományos kutatásainak főbb témakörei a két világháború közötti időszak kisebbségi létértelmezése során alakultak ki. Munkásságára a mikrofilológiai tényfeltárás, a részletkérdések háttérösszefüggéseit feltáró elemzés és a monografikus igényű tanulmány egyaránt jellemző. Legfontosabb publikációi: *Erdélyi Fiatalok – dokumentumok, viták* (1986/1990), *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája* (1989), *Horváth István és az erdélyi népi irodalmi irányzat* (2000), *Metaforától az élet felé* (1997), *Paradigmaváltó erdélyi törekvések* (2003), *Időrobbanás* (2003), *Fájó sebekből termő ágak* (2010), *Védjegyek* (2011).

1 SZABÓ Zoltán: *Rendkívüli ember*. In: Uő: *Ablakok Erdélyre*. Összegyűjtötte, válogatta dr. TASNÁDI Gábor. Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2000. 164–182.

2 SÜMEGI György: *Nagy Imre Tamási-portréi*. Korunk, 1997. 8. 49–53.

a háború után pedig az édesanyja, Sárközi Márta szerkesztette a népi írók folyóiratát – Szabó Zoltán gyakorta megfordult budai otthonukban. Minthogy az emigrációs évtizedekben is közeli kapcsolatban álltak, Sárközinek volt alkalma megfigyelni azt is, hogy mestere, aki mellett az írói inaséveket töltötte, „állandóan fűrt-faragott, fűrészelt, építkezett, otthonait saját kezűleg alakította át a maga képére és hasonlatosságára”.³ Az *Ősök és társak* című posztumusz esszékötetet sajtó alá rendező Czigány Lóránt irodalomtörténész is megigézte a bretagne-i festői kisvárosban, Josselinben saját kezűleg megteremtett harmonikus mikrokozmosz hangulata. Nagy ívű tanulmányában feljegyezte, hogy a homo aestheticus „a kezét is alkotó módon használta”.⁴

Szabó Zoltán életműve iránt a hetvenes évek elején ébredt érdeklődés bennem, amikor a népi irodalomszemlélet kérdéseit tanulmányozva a társadalmi és nemzeti sorskérdéseket a közgondolkodás homlokerébe állító szociográfia műfaji törvényszerűségeit próbáltam felfejteni. *A tardi helyzet*, a *Cifra nyomorúság*, a *Szerelmes földrajz* korabeli erdélyi visszhangjával – doktori értekezésem megírására készülődve – hamarabb találkoztam, mint magukkal a máig emlegetett művekkel. Azt már az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetemnek köszönhetem, hogy az esszéíró Szabó Zoltán is szellemi látkörömbe került az *Ősök és társak* (1984), a *Terepfelverés* (1987), a *Diaszpóranemzet* (1999), a *Nyugati vártán* (2011) szövegeivel.

Hogy 1923-tól csaknem élete végéig kötetnyi szemlecekket, esztétikai megalapozottságú elemzést írt az erdélyi magyar irodalom értékvilágáról is, az csak mostanság jutott tudomásomra; azt követően, hogy a Magyar Művészeti Akadémia felkért: tartsak előadást a budapesti *Napkelet* „Erdélyre nyitó ablakáról”; pontosabban: a folyóirat hasábjain megszólaltatott alkotókról, műveik értékeléséről, az itteni irodalmi élet jelenségeiről és intézményeiről. Kuncz Aladár és Németh László ma is helytálló értékítélete mellett a leginkább Szabó Zoltán tájékozódásigénye és lényeglátása lepett meg. Még inkább meggyőződhettem erről, amikor elolvashattam a Pallas-Akadémiánál 2000-ben megjelent – és régóta hiánycikké vált – *Ablakok Erdélyre* csaknem negyedfélszáz lapját.⁵ A válogató és szöveggondozó Tasnádi Gábor címadása méltó a „homo politicushoz” és „homo aestheticushoz” egyaránt, és az is, hogy az 1972-es Illyés-esszé, *Az ajtónyitó* került a szövegek élére.

Mi készítette arra az alig huszoneves bölcsészhallgatót, hogy a két világháború közötti korszak irodalmi kánonjainak sorába emelje a „három millió magyar koldus” világát megszólaltató műveket? Hát arra, hogy a kisebbségi peremlétre szorított magyarság létkérdéseivel foglalkozzék? Már rég ezt teszi, amikor a szülőföldjükről „kitántorgó” székelyek drámájával ismerkedve Bukarestben is ráeszmél: „a szociális ügy egy a magyarság ügyével”. „Most ide vándorolnak a magyarok Amerika helyett. A szegény Erdélyből a gazdag Regátba, a székelyek új Amerikájába”.⁶

Jogfilozófiai tanulmányai csakúgy közrejátszottak felismeréseiben, mint az, hogy kedvenc tanára, Sík Sándor révén bekerült a cserkészmozgalomba, s ennek hatására 1933-ban szoci-

3 SÁRKÖZI MÁTYÁS: *A tanú*. Korunk, 2012. 4. 79–81.

4 CZIGÁNY LÓRÁNT: *Homo politicus*. (Szabó Zoltánról.) In: Uő: *Gyökértelen, mint a zászló nyele*. Írások a nyugati magyar irodalomról. Szabad Tér, Bp., 1994. 36–63.

5 SZABÓ ZOLTÁN: *i. m.*

6 Uő: *A Vaskapun túl*. In: *Ablakok* 235–237. Lásd még: *Székely kívándorlók Bukarest utcáin*. In: *Ablakok* 237–242.

ográfiai munkaközösséget és *Fiatal Magyarság* címmel folyóiratot indított, a cserkésztaborzások idején pedig falukutatásba kezdett. *A háború utáni fiatalság* című *Napkelet*-írásában azokat a szellemi társakat keresi, akik tárgyilagosan szemlélik és közösségi vállalkozásnak tekintik a „magyarság dolgait”. Akiket a szélső jobboldaltól elriaszt a „bajtársi egyesületek ügyetlen német mintájú hazafias ornamentikája”, de nem találják megfelelőnek „a marxi világméretű sem”. Akik „képesek objektíven beszélni a kommunizmusról és Trianonról, minden karakánmagyaros és magyarkodó sallang nélkül.” Az elszakított részek fiatalságában reménykedik, akik „Móriczot, Szabó Dezsőt és Kasságot együtt emlegetik”. A tárgyilagosságot és a mindent számon kérő kritikát fedezi fel a kisebbségi új nemzedékekben: az Erdélyi Fialalokban, a felvidéki Sarló, a velük együttműködő Szegedi Fialalok és a budapesti Bartha Miklós Társaság – többnyire erdélyi származású – tagjainak munkaközösségében, majd a kolozsvári Hittel körében.⁷

A harmincas évek derekán ironikusan jegyzi meg, hogy Trianon egyetlen „jótéteménye” a magyar irodalom decentralizációja volt. Erdélyben vélte megtalálni mindazt, amit a korabeli magyar irodalom újdonságának és frissességének lehetett tekinteni. A történelmi tradíciókkal és társadalmi elosztódásokkal magyarázza – amelyek lényegesen mások, mint a magyarországiak –, hogy „csaknem simán” ki lehetett alakítani „azt a külön kultúrát, amit ma az erdélyi írás és az erdélyi művészet jelent”.⁸ Csakhogy mindez akkor nem épülhetett be a megcsontított ország közgondolkodásába, a történelmi amnézia pedig idült tájékozatlansághoz vezetett. „Lassan-lassan nemcsak területünköül, hanem ismeretünkben is elveszítjük a valóságos Erdélyt” – sóhajt fel harmincas évek derekán.⁹ A magyar társadalom „jobb rétegei” sem ismerik az erdélyi lapokat, könyveket, a kisebbségi életben született kultúrát. Az erdélyi kérdéseknek pár szakértője van az országban, holott ezer kellene hogy legyen. Mindezt Bukarestben állapítja meg Trianon tizenötödik esztendejében.¹⁰

ABLAKOK ERDÉLYRE

Kedvenc kifejezése: „a kised Erdély”. Nevezi olykor „a másik hazának” is. A szintagmák mögött felsejlik a krisztusi szeretet, a ragaszkodás, nem ritkán az aggodalom, aminthogy megvilan az erőt sugárzó reménység is. Például amikor Tamásiról ír. „Erdélyt nem elég szeretni – ekképp összegezi tapasztalatait 1941-ben –: ismerni is kell. Igazán csak az szeretheti, aki nemcsak a sérelmeket tartja számon, és nemcsak a fájdalomon kesereg, hanem ismeri a két fekete évtized építő harcait, forró eredményeit és méltatlan kudarcait, egyesek és kevesek szent próbálkozásait és az egész kisebbségi nemzet nagy erőpróbáit”.¹¹

Világosan látja egyszersmind, hogy az erdélyi magyar társadalomban is megvannak ugyanazok a hibák, mint a magyarországiában. A különbség csak annyi – figyelmeztet 1938-ban –, hogy Erdélyben százszorososan nyom a latban minden, „s a hibák súlya nehéz időben

7 Uő: *A háború utáni fiatalság*. *Napkelet*, 1933. 570–578.

8 Uő: *Erdélyi körkép*. In: *Ablakok* 42–49.

9 Uo.

10 SZABÓ Zoltán: *Utazás 1935-ben Németh Lászlóval*. In: *Ablakok* 233–235.

11 Uő: *Egy kisenciklopédia két évtizedről*. In: *Ablakok* 190–216.

mérhetetlenné növekszik”.¹² Hasonló gondolatokra lehetett bukkanni 1933-tól az *Erdély Fiatalok* hasábjain is – főként az általa nagyra becsült László Dezső írásaiban (*Bűneink, betegségeink; Bomlás vagy egység?; Világnézetünk apológiája*).¹³

A bécsi döntés után első dolga, hogy Erdély-ismereti „kisenciklopédiát” állítson össze, amelyben intézményeket, közösségeket mutat be, Erdélyben használatos fogalmakat értelmez. Nem törekszik filológiai teljességre, sokkal inkább az összkép (ő tájképnek nevezi) érzékeltetésére. „A festő is elhagy egyes részeket, másokra több színt rak fel, és bátran bosszankodhatik, aki csak ezt a részletet nagyítózza. A festőnek az egész jár az eszében, és aki azt óhajtja látni, neki ad igazat” – olvasható a felvezetőben. Szabó Zoltán fogalmi hálója ma is alkalmas lehet a társadalompolitikai és művelődéstörténeti mélymerítésre:

ÁGISZ (Általános Gazdasági és Ipari Szövetkezet) – ASTRA (Erdélyi Románok Művelődési Egyesülete) – Barabás Miklós Céh – Báthory–Apor Szeminárium – Bolyai Kör – Brassói Lapok – Csucsai paktum – EGE/EMGE (Erdélyi Gazdasági Egyesület/ Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület) – Ellenzék – erdélyi szabadelvűség – erdélyi irodalom – Erdélyi Fiatalok – Erdélyi Gazda – Erdélyi Helikon – EMÍR (Erdélyi Magyar Írói Rend) – Erdélyi Múzeum – Erdélyi Római Katolikus Népszövetség – Erdélyi Szépművészek Céh – Erdélyi Tudósító – etnikai eredet – falumunka – felekezeti iskolák – Felekezetközi Egyetem – Onisifor Ghibu – Gyulafehérvári Határozatok – Hasznos Könyvtár – Hídverés – Hitel – impériumváltozás – inspektor – Józseffalva – kaláka – Keleti Újság – Kemény Zsigmond Társaság – Kolozsvári Egyetem – „koncentra” – konverzió – Korunk – kultúrzóna – MADOSZ (Magyar Dolgozók Országos Szövetsége) – Magánoktatási törvény – Magyar Ház (Temesvár) – Magyar Lapok – Magyar Nemzeti Párt – Magyar Népközösség – Magyar Néppárt – Magyar Szövetség – Marosvécs – Medgyesi Határozatok – névelemzés – Nemzeti Újjászülítés Frontja – Országos Magyar Párt – Önrendelkezési Nemzetgyűlés (Kolozsvár, 1918. december 22.) – passzív rezisztencia – Pásztortűz – reformcsoport – Regát – repatriálás – román cenzúra – Romániai Magyar Dalosszövetség – Romániai Református Egyház – Romániai Zsinatpresbiteri Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház – román választások – Sachsentag – sérelmi politika – Státus – székely anyaváros – székely főváros – szenátus – „Szózat” (1922. február 5.) – szövetkezeti mozgalom – Teleki Téka – Tized (a Magyar Népközösség szervezeti alapja) – Tizenegyek (1923) – transzszilvanizmus – Unitárius Egyház – Vasárnapi Szó – választási kormány – Vásárhelyi Találkozó – „viharügynök” (Kós Károly epitheton ornansa).

A magyarországi olvasók Erdély-szemléletének alakítója 1933-ban és 1934-ben egyrészt a *Napkelet*, másrészt az általa indított és szerkesztett *Fiatal Magyarság* hasábjain fejtette ki nézeteit, később az *Élet*, az *Új Kor*, a *Válasz*, a *Magyar Kultúra*, a *Hitel*, a *Magyarország*, az *Új Szellem*, a *Magyar Nemzet*, a *Nyugat*, a *Magyar Csillag*, az *Új Magyarság*, az *Irodalmi Újság*, az *Új Látóhatár* olvasóinak értékvilágát gazdagította.

Történelmi arcképcsarnoka plasztikusan jeleníti meg a „reálisan látó nagy magyarok” családfáját (László Dezső). Eljárásával a közgondolkodást akarja szilárd alapokra helyezni. Fráter György (1482–1551), Szenci Molnár Albert (1574–1633), Bocskai István (1557–1606),

12 Uő: *Erdély ügyében*. In: *Ablakok* 42–49.

13 LÁSZLÓ Dezső: *A kisebbségi élet ajándékai*. Publicisztikai írások, tanulmányok 1929–1940. Összeállította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta CSEKE Péter. Minerva Művelődési Egyesület, Kolozsvár, 1997.

Bethlen Gábor (1580–1629), I. Rákóczi György (1645–1676), Apáczai Csere János (1625–1659), Teleki Mihály (1640–1690), Bethlen Miklós (1642–1716), Kőrösi Csoma Sándor (1784–1842), báró Wesselényi Miklós (1796–1850), Bölöni Farkas Sándor (1795–1842), báró Kemény Zsigmond (1814–1875) alakját hozza közelképbe. A kellemetlen igazságokkal szembenező képessége Kemény Zsigmonddal rokonítja – állapítja meg Czigány Lóránt, aki a közvetlenül ható elődök közül Babits, Szekfű és Pethő Sándor hatását tekinti mérvadónak.¹⁴

A Kárpát-medencei viszonyrendszereket tanulmányozó Szabó Zoltán örömmel fedezi fel, hogy a Trianon utáni helyzetben eszmélkedő fiatal értelmiségiek már túl vannak a magyar történelmi múlt kritikai átértékelésén, és megkezdték a kisebbségi társadalom reális önismereten alapuló átépítését, egy mindenkét gazdagító modus vivendi kialakítását. E tekintetben a kisebbségideológusok második nemzedékéhez tartozó László Dezső munkásságát tartja példaeztétűnek. Az ő 1934-es „eszmetörténeti genealógiájához”¹⁵ széljegyzeteket fűzve arra figyel fel, hogy a romániai új magyar nemzedék tagjai mellőzik a frázisokat, az élet valóságos kérdéseivel foglalkoznak: fogyasztási szövetkezetekről, hitelszövetkezetekről, az irodalomban megjelenő társadalmi kérdésekről, a falukutatásról, a földműves fiatalságról, a falumonográfiákról értekeznek. „Megannyi reálisan látó fiatalember... [...] Kevés a hiú állásfoglalás, sok a valóságos munkavállalás. Mintha itt, legalább ebben a külsőségeiben szerény füzetben [ti. az *Erdélyi Fiatalok*ban – Cs. P.] nem azért íratnának a cikkek, mert írójuknak jólesik az elmondott szó. Hanem azért, hogy kezdete vagy új indításokra tanulságul szolgáló befejezése legyen valamilyen munkának”.¹⁶

Egyik későbbi számbavételében üdvözliz az *Erdély felfedezésére* vállalkozó fiatal írók munkaközösségét (Erdélyi Enciklopédia), a *Székely bánja* megjelenését, amelynek kiadásához tizenheten adták össze a pénzt. Az Erdélyi Szépművés Céh létrehozásához mérhető teljesítményként értékeli a Vásárhelyi Találkozó életre hívását.¹⁷ Azok az írók, akik 1937-ben a *Magyarország felfedezése* sorozatban a magyar tájat és társadalmat akarták plasztikussá tenni – fejtette ki a Szántódon tartott kisebbségi kongresszuson (1939. június 18–26.) –, következő lépésként ugyanilyen sorozatot terveztek a szomszéd népekről is. Ennek voltak „terepfelverései” a romániai (Makkai László, Németh László, Boldizsár Iván, Szabó Zoltán), jugoszláviai (Fejtő Ferenc), napnyugati (Márai), angliai (Cs. Szabó László), stb. útirajzok. Harmincas évekbeli feljegyzései alapján 1975-ben ekképpen indokolja célkitűzésüket: „Egyikük diagnózist készít, s ebben mintha már benne volna a sírfelirat is, másikkuk megszeret egy népet, és ezt korbácsként használja idehaza. Míg odakinn vannak, láthatatlan szállal ide vannak kötve, mihelyt visszajönnek, láthatatlan szállal oda vannak láncolva [...] Mindig kellett nekünk egy horgony odakinn, mindig mániákusan kerestük valahol másutt, amit idehaza akartunk volna, mindig szerettünk egy más népet azért, mert megvalósította, amit mi szerettünk volna megvalósítani...”¹⁸

14 CZIGÁNY LÓRÁNT: *i. m.* 55–56.

15 LÁSZLÓ DEZSŐ: *Reálisan látó nagy magyarok családfája*. Erdélyi Fiatalok, 1934. 2. 37–39. Ua. in: *A kisebbségi élet ajándékai*. 153–156.

16 SZABÓ ZOLTÁN: *Kisebbségi fiatalok*. In: *Ablakok* 30–33.

17 UŐ: *Erdély ügyében*. In: *Ablakok* 55–59.

18 UŐ: „*Magyarok Romániában*”. 1975. *Vigasztalásul útnak indulunk...* (Magyar útirajzok). Új Szellem (Prága), 1937. 7–10. Ua. in: NÉMETH LÁSZLÓ: *Magyarok Romániában*. Az útirajz és a vita. Szerk. NAGY PÁL. Mentor Kiadó, 2001. 241–248.

Az első kiadványok megjelenése után a hatóságok betiltották a tíz kötetre tervezett *Magyarország felfedezése* sorozatot. A másik elképzelés megvalósulásának a világháborús körülmények útját állták. Főként a „felülkerekedő nációtlan nacionalizmus befolyására”.¹⁹ A revíziós propagandát nevezte ekképpen 1938-ban Szabó Zoltán. „Mert mi az, amit az erdélyi fiatalok ideátról hallanak és kapnak? – tette fel a korántsem szónoki kérdést *Erdély ügyében*. – Néhány hazafias szólam. Egy retorikus propaganda, amely befelé itthon lelkesít, és feljűk nem tesz semmit”.²⁰

Miközben hatékony kisebbségvédelmet sürgetett, megbecsüléssel, elismeréssel írt a reálsan látó fiatalok munkaközösségeiről, mindenekelőtt az *Erdélyi Fiatalok* és a *Hitel* műhelyéről. Az előbbiről ezt hangsúlyozta: „Az *Erdélyi Fiatalok* kezdettől fogva munkaközösség akart lenni. Fiatal erdélyi magyarok munkaközössége a legteljesebb erdélyi magyar jövődő érdekében.” Működésüket illetően az „egységes és céltudatos falumunkát” tartja kiemelkedőnek: az önkéntes falumunkások módszertani kiképzését, az ösztönző hatású pályázati tételek alapján végzett „terepmunkát”, az adatfeldolgozást, a falufüzetek kiadását. Értékeléséhez hozzáfűzi: „Mennyivel igazabb és értelmesebb együttműködést teremtő munka ez, mint az uszító elfogultság és a szavaló irredenta...”.²¹ „Olvasmányok nem könnyű és nem vidám” – írja az újraindult *Hitel* első számáról –: „ha örülhetünk is annak, hogy odaát látják már a feladatokat, e kicsi örömeik mögött ott ül a gond: még mindig ezek a feladatok. A tennivalók egyszerű listája súlyos diagnózis, az önvizsgálat eredményei alig-alig beszélnek olyan társadalomról, amelyen kívántatik. Szorongató dolgokat üzennek, és mégis, mikor az ember leteszi a füzetet, úgy érzi, mintha kicsit fölszabadult és megkönnyebbült volna. Ahogy megkönnyebbül a beteg, aki már tudja: miért és miben beteg”.²²

Amikor az *Ellenzék* mellékleteként Tamási 1939 októberében megindítja a rövid életű *Vásárnapi Szót*, Szabó Zoltán örömmel üdvözi a Vásárhelyi Találkozó Hitvallását felerősítő vállalkozást, illetve László Dezső korelemző tanulmányát. „A veszély békéje kialakulóban az erdélyiek között” – adja hírül a *Magyar Nemzet* 1939. október 22-i számában. A szintagma a nemzeti lét fenyegetettségéből kiindulva érzékeli/értékeli az erdélyiek szemlélet- és magatartásváltását, elapadhatatlan ironiája azonban a veszély tudatában sem csak feljűk vág, „kik valóban vannak olyan magyarok a civódásban is, mint mi, hazaiak”. A Szellemi Honvédelem meghirdetője némi elégtétellel állapítja meg, hogy „Az ifjú csoportok végre nem egymás hibáit keresik, hanem egymás kezét, és nem egymás ellen állítanak őrséget, hanem együtt állítanak őrséget a romlás és a romlás egy magyar fajtája: a tétlenség ellen”.²³ Számomra nem kétséges, hogy Szabó Zoltán az *Új erdélyi tájékozódás* című László Dezső-tanulmányra reflektál, amelyben az *Erdélyi Fiatalok* szerkesztője kifejti: „Nekünk erdélyi magyaroknak különösen Németh László útirajzán és Makkai Sándor *Nem lehetjén* keresztül kellett meglátnunk, hogy nem maradhatunk abban a szétszórt, szétszervezett, gyűlölködéstől szétrágott, ezer kü-

19 SZABÓ Zoltán: *Magyarország és Közép-Európa*. In: *Ablakok* 247–270.

20 Uő: *Erdély ügyében*. I. h.

21 Uő: *A fiatalok társadalomkutató munkája*. In: *Ablakok* 38–42.

22 Uő: *Talán építő Erdélyt*. In: *Ablakok* 49–51.

23 Uő: *Zágon felől*. Magyar Nemzet, 1939. október 22.

lön darabban vonagló állapotban, amelyben a nemzeti gondolat új megfogalmazása talált bennünket”.²⁴

Kortársai és nemzedéktársai közül Albrecht Dezső, Asztalos István, Áprily, Berde Mária, Böződi György, Buday György, Dsida Jenő, Kolozsvári Grandpierre Emil, Kós Károly, László Dezső, Makkai László, Makkai Sándor, a festő Nagy Imre, Nagy István, Reményik Sándor, Sütő András, Szabó Dezső, Cs. Szabó László, Szántó György, Szervátiusz Jenő, Tamási Áron, Tomori Viola, Venczel József neve fordul elő a leggyakrabban írásaiban. Akik közül Áprily, Dsida, Kós, Reményik és Tamási áll a legközelebb hozzá. „Kós Károly az, aki személyében és munkásságában legjobban megtestesítheti a mostani új erdélyi írás mibenlétét. Az író és polihisztor, aki maga vési és maga szedi betűit, aki maga nyomtatja a könyvét, tiszteletre méltó lenne még mint dilettáns szépíró is. Így a maga tehetségességében, a maga személyében is szimbóluma és megtestesítője annak az önmagára hagyatott, csak a maga erejéből teremtő és a maga talajára épített autonóm erdélyi művészetnek, amit a Céh is, a *Helikon* is, a *Pásztortűz* is képvisel.” Finom iróniával jegyzi fel Dsidáról, hogy „a neve Pesten éppen eléggé ismeretlen ahhoz, hogy jó költő legyen Erdélyben.” Nemcsak kitűnő formaművészetét méltatja, hanem *Pásztortűz*-szerkesztői érdemeit is számon tartja. Kiemeli, hogy sokat tett az erdélyi irodalom új irányaiért. Tamási Áron székely nyelvének és stílusának remekléseiben a 20. századi magyar regény újjászületését ünnepli.

SZABÓ ZOLTÁN IRODALMI FÖLDRAJZA

„A népi írók és gondolkodók általában nem országban és területben gondolkodtak – írja a 2011-ben napvilágot látott *Amerikai jegyzetek* utószavában András Sándor –, ezért nem is lehettek irredenták. Nem a »csonka ország« és az országrészek visszaszerzése foglalkoztatta őket, mert nem ország és terület, hanem a nép és a nemzet állapota volt a gondjuk”.²⁵ Ebből kiindulva érthetjük meg Szabó Zoltán irodalmi földrajzának fogalomhasználatát.

1) Táj, nép; ház, haza, tájhaza; nemzetség, nemzet, nemzetiség

A *Szülőföldem* méltatásának kezdő szekvenciáiban olvashatjuk: „A vonatban még együtt van a három nemzet, [...] és jelen van [...] a figyelő impérium.” Az országból a szülőfaluba érkezés „bübájosan fortélyos és ügyeskedve kiszámított megrendezését” pedig ehhez méltó stílusesszökőkkel írja le Szabó Zoltán: „Szép és izgató, ahogy a kised Erdélyben a kised Székelyföldre, s a kised Székelyföldön a kicsiny Farkaslakára megérkezik, s ahogy a kicsiny Farkaslakán a könyv végére kiköt »ott a tőben és kútfőben«, a farkaslaki temetőben, s megkér-di magától: »E káprázatban, az apám és az ősök sírjánál vajon feltehetem-e a kérdést: A miénk ez? – Nem tehetem fel, mert ez kérdés nélkül a miénk!« Farkaslakát érti, de ha visszafelé forgatja az ember az utat, tudja, hogy Székelyföldet és Erdélyt gondolja alatta”.²⁶ A hetvenes

24 LÁSZLÓ Dezső: *Új erdélyi tájékozódás*. In: *A kisebbségi élet ajándékai*. 136–144.

25 ANDRÁS Sándor: *Utószó*. In: Szabó Zoltán: *Amerikai jegyzetek*. Kortárs, Bp., 2012. 119–136.

26 SZABÓ Zoltán: *Mélységből villódzó színek*. In: *Ablakok* 110–112.

években Sütő András, amikor „hazai magyar irodalmat” mond, „ezen igen helyesen az erdélyi, a romániai magyar irodalmat érti”.²⁷

„Nézzük meg azt, hogy hol élünk, s eszerint beszéljünk.” Szabó Zoltán táj-, nép-, haza- és nemzetszemléletének megértéséhez alighanem ebből kell kiindulnunk. Elvégre a szülőház ember- és jellemformáló hatása életre szóló. Aminthogy a szülőház, a szülőfalu, a szülőföld fogalma is hazaméretűvé tágul. Visszamenőleg pedig szellemi szülőföldre ízesül. Ám akár a szülőággal is lehetne kezdeni ezt az algoritmust, és befejezni az anyafölddel. (Kányádit idézve: „Kívánhat-é ember többet: derékaljnak szülőföldet s két cserefa tömött árnyát szemfedőnek.”) „Ady a falujába ment haza” – jut eszébe az *Amerikai jegyzetek* írásakor Szabó Zoltánnak. „Tamási szép útleírásaiban mindig hazatért. A szülőfaluhoz az édesnek kijáró fiúi szeretet fűzte...” – jegyezte fel a *Szülőföldem* olvasása közben. „A nép fiának haza-képzete háztáji” – rögzíti Amerikában fiatal kori felismerését.²⁸ A falusi embert – idézte fel tardi megfigyeléseit 1970-ben Londonban – „részben helybeli, falun belüli kultúrhatások, részben falun kívüli kultúrhatások pallérozták. A régi Tard olyan falu, amelynek van külön egyénisége, külön jellege, a genius loci, a paraszti hagyomány, ház, viselet, népművészet, népdal, népszokások, fonó egymással összegeződő elemeivel föltétlenül nevelte a tardi gyermeket, az ízlését is”.²⁹

A *tájhaza* fogalmát a trianoni elszakítotttság erősítette fel. A nemzeti katasztrófa, a tágabb szellemi boltozatú haza elvesztése után a szülőföld értéktartományai, éltető hagyományai maradtak meg a kisebbségivé lett nemzetrészeknek. Amelyek az önfenntartó reflex ösztönös mozdulataival az egyetemes értékhorizont felé kívánták tágítani az agresszíven beszűkített látóhatárt. A *Tizenegyek* szervezői az „Egyetemes Élet székely szavával” a világ szívéhez akartak eltalálni. A népi életforma ezeréves hagyományaira, a népi kultúra *világégszérére* alapozva próbáltak korszerű irodalmi/művészeti formanyelvet teremteni.

A *nép* fogalma tehát egyszerre volt szűkebb és tágabb a *nemzeténél*. Minthogy a népi életforma keretében más nemzetek fiaival is érintkezik (gondoljunk csak a Kárpát-medencei egyes lakosságú falvakra), nem elszigetelő, hanem összekötő lényegű, mintegy az *emberiség* irányába mutat. Nem véletlen, hogy a népi (székely) irodalomszemléletet képviselő Balázs Ferenc és Jancsó Béla az első világháború utáni tájékozódás során az egyetemesség viszonylatában tulajdonított értékképző jelentőséget a nemzeti önazonosságot kifejező erdélyi sajátosságoknak.³⁰ „A *nemzetség* szó, akárcsak a *nemzet* – fejt ki Szabó Zoltán – a *nemzés* szó leszármazottja, s nyilvánvaló, hogy a nemzetség emelt házat s hazát magának, s nem a házak vagy a haza földje szülte a nemzeteket”.³¹ A népfői maga hazáját nem az országhatáron hagyja el, elmenőben nem a földjétől búcsúzik – olvasható érvelésében –, „hanem az emberektől: az övétől. A »búcsúzni szép nemzetemtől« nem a *natio hungaricára* utal, nem is a *gens Hungarorumra*, hanem a nemzetségre, az övéire. [...] A haza-érzés itt nem hazafias, hanem családias és személyes...”.³² Tamási *Virrasztása* kapcsán *végvári helyzetnek* nevezi a kisebbségit. És az erköl-

27 Uő: Sütő András: *Istenek és falovacskák*. In: *Ablakok*, 305–312.

28 Uő: *Amerikai jegyzetek* 71–72.

29 Uő: *Az elmélkedő ember (Veres Péterről)*. In: *Ősök és társak*. Szerk. CZIGÁNY LÓRÁNT. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása, Bern, 1984. 168–206.

30 Vő: CSEKE Péter: *Horváth István és az erdélyi népi irodalmi irányzat*. Balassi, Bp., 2000. 32–33.

31 SZABÓ Zoltán: *Amerikai jegyzete*. 116.

32 Uő: *i. m.* I. h.

csi eszmerendszer primátusára hívja fel a figyelmet: „Egy végvárban más erények szükségesek, mint egy fővárosban, más erények kellenek ott, hol egy népet nemzetiségként kell megtartani; s mások ott, ahol egy nemzetet kellene eszményekkel éltetni”.³³

2) Állam, ország, állampolgár

A fentiekből logikusan következik, hogy Szabó Zoltán a *nemzet* kifejezést nem az *állam* vagy az *ország* jelentésének szinonimájaként használta, még kevésbé *nemzetállami* értelemben. Egyrészt a más országokban élő magyarokat éppúgy magyaroknak tekintette, mint a Magyarországon lakó magyarokat. Másrészt egyértelművé tette, hogy „a magyar ország” (sic!) nem föltétlenül azonos a mindenkori magyar állammal. „Az állam: intézmény. A nemzet: ember-ek”.³⁴ Fontos volt e distinkció, hiszen az akkori Magyarország nem képviselte eléggé a nemzet érdekeit (például a német expanzióval szemben). De nem tudta elérni azt sem, hogy a „magyarság autochton értékeit leginkább megőrző parasztságot társadalmi és gazdasági reformokkal talpra állítsa”.³⁵ A mi hetven felé járó nemzedékünk pedig eléggé megtapasztalhatta, hogy a kommunista Magyarország eleve lemondott a határon túl élő magyarokról, és állampolgárságuk szerint sorolta be őket.

Sárközi Máttyás feljegyezte, hogy Szabó Zoltán élete végéig hajthatatlan maradt a kommunista Magyarországgal szemben. Akkor sem látogatott haza, amikor az emigráns magyar írók műveit kezdték már Budapesten is kiadni. „Arról beszélgettünk – idézi fel 1983-as találkozásuk emlékét Sárközi –, hogy Zoltánt hivatalosan felkérték Magyarországról, látogasson el oda, mert új könyv jelent meg Tard társadalmi állapotairól, és az általa 1936-ban írt korszakos szociográfiai mű, *A tardi helyzet* szerzőjével kerekasztal-beszélgetést szeretnének rendezni a faluban. Szabó Zoltán azt válaszolta, hogy figyeli a magyar viszonyok javulását, de még nem látja elég kielégítőnek a politikai állapotokat ahhoz, hogy ő odalátogasson. Jöjjön ki a szociográfus és a tardi tanácselnök Londonba, rendezzék meg itt a beszélgetést”.³⁶

3) Otthon, otthonirodalom

„In sui genesis” nem azonos a *tájirodalom* fogalmával. Túlhaladja annak szűk körét: a távlatatlanság helyett a távlatteremtő képesség a legfőbb jellemzője. Az *otthonirodalom* fogalma ugyanakkor azt is sugallja, hogy miközben a szociográfus egyetemes nézőpontból közelít a tájhaza valamelyik vidékéhez, településéhez, városi vagy falusi közösségéhez, *otthonos* annak múltjában, osztozik jelenében, felelősen gondolkodik jövőjéről. A *hazatérő szavak* (b)irodalma ez tulajdonképpen; akkor mutatja meg igazi mivoltát, amikor közülük valótól tér vissza „világszerző” jelentés-árnyalataiban „mindennapi nyelvünk” alapeleme.

4) Diaszpóranemzet

Egy nép több nemzet címen huszonhat fejezetre tagolt gépiratot hagyott hátra Szabó Zoltán. Ezek a hetvenes években keletkezett szövegek (naplórészletek, vázlatok és feljegyzések) aztán az András Sándor szerkesztette 1999-es posztumusz kötet, a *Diaszpóranemzet* egyik

33 Uő: *Mű helyett az ember. Tamási Áron: Virrasztás*. In: *Ablakok* 118–125.

34 Sz. Z.: *Amerikai jegyzetek* 64.

35 CZIGÁNY LÓRÁNT: *i. m.* 55.

36 SÁRKÖZI MÁTYÁS: *i. m.* I. h.

meghatározó alappillérvé szervesültek. Amerikai tartózkodása idején kezdte „faggatni” azokat a közösségi értelmű-tartalmú szavakat, amelyek az egynemzetbeliek összetartozásának elemeit vagy kereteit jelölik meg: nép, nemzet, haza, magyar nyelv, Magyarország, magyar állam, magyarság. Elsőként ez a mondat bukkant elő: „Erdélyinek se a magyar ország a hazája, bár magyar”.³⁷ A *diaszpóranemzet* fogalmával azt kívánta jelezni, hogy egy-egy nemzetiség sok helyen élhet, s egy-egy nyelvet több, egymástól különböző nemzetiség beszélhet, s így „maga a nyelv nem lehet a nemzetiség meghatározója”. A diaszpóranemzet használatát az a szándék is sugallta, hogy a magyarokat megóvhassa a lefegyverző önsajnálát ódiúmatól, a nemzethalál rémületétől.³⁸

5) Irodalmi nemzet

Szabó Zoltán alig huszonnégy évesen vált az irodalmi nemzet tagjává, amikor pályakezdő művéről, *A tardi helyzetről* olyan nagyságrendű és egymástól eltérő beállítottságú szerzők írtak terjedelmes tanulmányokat, mint Bajcsy-Zsilinszky Endre, Bálint György, Bibó István, Braun Róbert, Darvas József, Fábry Zoltán, Kassák Lajos, Kodolányi János, Oláh György, Rónay György, Török Sándor, Veres Péter. Magát a fogalmat majd ő teszi közzismertté az emigrációban, bár 1933-tól már kereste azokat a szellemi társakat, akik közösségi vállalkozásnak tekintik a magyarság ügyeit. (A vele rokon gondolkodású Németh László ezt akkoriban így fejezte ki: „Az író – vállalkozás.”)

Már rég nem ír szociográfiai műveket – az emigrációban ezt nem is tehetné volna –, amikor az irodalmi nemzetre vonatkozó nézeteit 1974-ben összefoglalta. A nagyobb összefüggésekre rálátó esszéíró alapállásában könnyűszerrel felfedezhetjük a pályakezdő művek recepciótörténeti tanulságait is: az irodalmi nemzetbe kerülhet minden írott mű, ha irodalmi értékű nyelven, olvashatóan fejezi ki a mondandóját. A historikus, az irodalomtörténész, a filozófus, a fizikus, a szociológus, ha szaknyelven ír, szakember marad. S ha a magyar tárgyú mű szerzője nem magyar? Az irodalmi nemzetben helye van az angol történésznek, francia esztétának egyaránt, „ha nemcsak magyarul ért, hanem a magyarságot is érti.”

Axiomatikus tömörséggel fogalmaz: „Az irodalmi nemzet: közösség. Közösség az egyén művéről csak akkor tud, ha ez megjelent. Akkor, amikor a mű hozzáférhetővé vált. Mivel ki nyomtatták. A művészt a közösségbe a műve viszi: e nemzetbe már felnőttként születik bele. Hogy ki hány éves korában? Volt, aki már húszévesen vált e nemzet részévé. Volt, aki évtizedekkel a halála után. A késedelem, a megjelenés, nem árt a műnek, ha életrevaló. [...] Ebből a nemzetből állam kiutasítani senkit se tud: ha műve benne marasztalja. Kormányok csak az irodalomfejlődést gátolhatják. Ez azonban a nemzetet szegényíti. [...] Ami magyarul irodalom: egy irodalom marad. Több egységben, több központtal. [...] Megsemmisíteni birodalmakat lehet. Nem irodalmakat. [...] A Római Birodalomról az maradt meg, ami latinul kifejeződött”.³⁹

Az irodalmi nemzet fogalma 1990 után sem vált időszerütlenné. Egyre inkább az ország és a nemzet helyére került. Az 1999. évi Tokaji Írótabor tanácskozásainak is ez volt a hívó szava és programja. Pár évvel később *Az „irodalmi nemzet” szószólója* címmel olvashattuk Pomogáts

37 SZABÓ Zoltán: *Diaszpóranemzet*. Osiris, Bp., 1999. 41.

38 Vö: ANDRÁS Sándor: *Eligazító előszó*. In: SZABÓ Zoltán: *Diaszpóranemzet*. 5–10.

39 SZABÓ Zoltán: *Hungarica varietas (Korkép 1974-ből)*. In: *Ablakok* 298–305.

Béla tanulmányát „a hazatérő” Czigány Lóránt munkásságáról: „Az emigráció mint politikai létezésforma elveszítette értelmét és jelentőségét, a nyugati magyar irodalom képviselőinek nagy része, legalábbis műveivel, ahogy Czigány Lóránt is, hazatért, az »irodalmi nemzet« fogalma azonban ma is összefoghatja azt az emberi közösséget: a tizenötmillió magyart, amelyet öt-hat államba és szerte a nagyvilágon diaszpórába szórt szét a történelem”.⁴⁰ Ezt követően adta Pomogáts Béla egyik tanulmánykötetének ezt a címet: *Irodalmi nemzet*.

A VILÁG, AMELYBE BELESZÜLETIK A MŰ

„Szabó Zoltán egyszerre volt homo politicus és homo aestheticus – halála után ekképpen jellemezte őt küzdőtársa, Czigány Lóránt. – Alkata, hajlama, tehetsége embersége, ízlésének finnyassága, csalhatatlan formaérzéke szerint harmóniára törekvő homo aestheticus; akarata, küldetésstudata, lucidus elméje, helyzetelemző képessége, tettvágya és igazságszeretete miatt pedig elkötelezett ember: homo politicus”.⁴¹ Már szociográfusként is problémaérzékenység, igazságérzet, ténytisztelet, helyzetelemző képesség, személyes jelenlét, arányosan tagolt mondanivaló, érzékletes stílus jellemezte. Esszéíróként ugyanezeket az erényeket kamatoztatta, különösen karakteres íróportréiban, melyek „sohasem pepecselő miniatűrök vagy krétarajzvázlatok, hanem pasztellszínekkel, impresszionista technikával megalkotott arcképek háttérrel, enteriőrrel vagy a tájjal, amelyhez tartoznak”.⁴² Ezt helyezi „szövegkörnyezetbe” akkor is, amikor az *Anyám könnyű álmat ígér* francia műfaj-tipológiai „társbérleti” viszonyáról elmélkedik.⁴³

Sárközi Mátyás szerint mestere élete végéig tisztában volt azzal, hogy nem mindennapi intellektus, méltónak kell lennie önmaga színvonalához, tehát minden időben „a tökély gyötördő igényével” alkotott.⁴⁴ Ez akkor a legnehezebb – és alighanem a legeredményesebb –, ha valaki több évtizeden át ugyanahhoz a témához/témakörhöz/témakörökhöz nyúl vissza. Ez figyelhető meg például Németh László vagy Szabó Zoltán működésében. Minthogy orvos is volt, Németh László elsősorban a „fenomén”-t érzékelt Tamásiban, a rendkívüli tehetség természetrajzát vizsgálta. Szabó Zoltánt a „lélektani mélységekből villódzó színek” töltötték el ámulattal. Mindkét analitikus megközelítés Tamási javára szolgált.

Szabó Zoltán 1939-ben, 1942-ben, 1943-ban, 1947-ben, 1961-ben, 1966-ban és 1967-ben írt Tamásiról. Aki manapság – mondhatni: egy „lélegzetvétellel” – olvassa újra a könyvfejezetbe rendezett szövegeket, az tapasztalhatja, hogy az idő mennyire egylényegűvé szikkasztotta az égyűrszerűen kiteljesedő szövegeket.

Az irodalomtörténet-írás egy hírlapi riportsorozat (Bajlított földön. Brassói Lapok, 1934. július 27.–szeptember 3.) tekint a *Szülőföldem* előképeinek. Tamási „átszerkesztett” változatában építi be ezt 1939-ben klasszikus érvényű művébe, de „csupán” némi címváltoztatással (*Bajlított szülőföldön*) veszi fel 1943-as publicisztikai gyűjteményébe is. Nyilvánvalóan más

40 POMOGÁTS Béla: *Az „irodalmi nemzet” szószólója*. Új Forrás, 1997. 9.

41 CZIGÁNY Lóránt: *Homo politicus*. In: *Gyökértelen...* 36–63.

42 Uő: uo.

43 SZABÓ Zoltán: *Sütő András: Istenek és falovacskák*. I. h.

44 SÁRKÖZI Mátyás: *i. m.* I. h.

a Tamási-szövegek történelmi akusztikája 1934-ben, 1939-ben és 1943-ban. Amit ez utóbbi gyűjtemény, a *Virrasztás* kapcsán Szabó Zoltán kiemel, annak esztétikai konnotációja van. Szerinte a *Bajlátott szülőföld* azért a kötet legszebb írása, mert Tamási itt (is) „társadalomkutató értelemmel vezeti, s atyafiságos szeretetbe mártja a tollát”; érzelmes társadalomrajzot készít, s „az »érzelmes« itt dicséret jelző, művészileg is”. Ezt fejt ki aztán később tág amplitudiójú írásaiban: „Tamási Áron íróként hű maradhatott népének esztétikájához is, mert Farkaslakán a székelyeknek volt is, van is esztétikája, a falunak is van külön határozott és kialakult identitása”. De van mindenekelőtt erős igazságérzete, vannak eszményei. „Írásaiban az elveszett Parádicsom kísérletezik a visszajövetellel.” Tamási Áron könyveiben a letűnt parasztéletforma művészpárlata marad fenn – búcsúzik Szabó Zoltán barátjától a pátoszatlan örökkévalóság kanonizációjával.⁴⁵

Végül is: mit vár el a társadalomrajz művelőjétől? Szerkesztési műgondot, stílári fegyelmet s a valóságábrázolásnak a lélekrajz felé való elmélyítését.⁴⁶

A MAGYAR SZOCIOGRÁFIA ERDÉLYI MŰVEIRŐL

A trianoni változások után az elszakított területek városaiban megindult, majd felgyorsult a centripetális erőként ható asszimiláció. Ilyen körülmények között – ismeri fel a harmincas évek elején Szabó Zoltán – az értelmiségi pályára készülő kisebbségi fiatalok figyelme az úgynevezett alsóbb néposztályokra irányult, merthogy a „népi szinten élő magyarság” őrizte meg leginkább a nemzeti önazonosság-tudatot, amelynek ébrentartása kisebbségi helyzetben létfontosságú volt. „A felvidéki falukutatás a *Sarlóval* indult, és a *Sarlóval* jutott zsákutcába. A politikai eltolódás megsemmisítette a *Sarló* eredményeinek az értékét, ami maradt, pártpolitikai szempontból elfogult munka...” – vont le a tanulságokat 1934-ben. A *Sarló* vezetőjét, a Temesvárt született Balogh Edgárt 1935-ben kiutasították Csehszlovákiából. A falukutatás módszereivel és gyakorlatával ismerkedő Szabó Zoltán már ezt megelőzően felismerte: a falumunka legfontosabb követelménye, hogy az *politika fölötti politika* legyen. Ezt az alapállást képviselték a megismerést az építéssel egybekapcsoló – felezeti kerekben nevelkedett – erdélyi falukutatók, akiknek eredményei „például szolgálhatnak a magyarországi szociográfiai akció számára is”.⁴⁷

Hogy Szabó Zoltán már egyetemi hallgató korában élénk érdeklődést mutatott a falukutatás elméleti és módszertani kérdései iránt, ahhoz kétségtelenül hozzájárult a *Sarló*, az Erdélyi Fiatalok, a Bartha Miklós Társaság, a Szegedi Fiatalok népmegismerő mozgalma. Ő maga azokat a tematikus pályátételeket emeli ki, amelyek meghirdetéséhez az *Erdélyi Fiatalok* kérdőívet mellékelte – nemcsak a folyóiratban, hanem külön falufüzetben is (*Hogyan tanulmányozzam a falu életét?*)⁴⁸ Minthogy a kolozsvári falukutató műhely közvetítései révén némi képp betekintést nyert az európai hírű román szociológiai iskola munkásságába, a helyszínen is látni akarta a bukaresti Szociológiai Intézet működését.

45 SZABÓ Zoltán: *Búcsú Tamási Árontól*. In: *Ablakok* 153–164.

46 SZABÓ Zoltán: *Az elmélkedő ember*. I. h.

47 SZABÓ Zoltán: *A fiatalok társadalomkutatók munkája*. I. h.

48 DEMETER Béla: *Hogyan tanulmányozzam a falu életét?* Erdélyi Fiatalok kiadása, Kolozsvár, 1931.

A Németh Lászlóval, Keresztury Dezsővel és Boldizsár Ivánnal tett romániai látogatás során személyesen is megismerhette Gusti professzort és tanítványait. Szabó Zoltánt mindegyiknél a módszer érdekelt. Akkor már ismerte az amerikai kutatásokat, a tanyakutatást végző Buday Györgyék figyelmét is felhívta New York állam területének szociográfiájára.⁴⁹ Gusti tanítása nélkül *A tardi helyzet* kérdőíves fejezetei sem születtek volna meg – emlékezett vissza a látogatásra Boldizsár Iván 1986-ban. A „Mit ettem ez a héten?” és a „Mi szeretnék lenni?” kérdésekre adott válaszok keltették a legnagyobb feltűnést és megdöbbenést.⁵⁰ *A Vihar egy útirajzban – s körülötte* című áttekintésében Monostori Imre is kiemelten szól arról, hogy a tardi helyzet bemutatására készülődő szociográfus a román szellemi élet nagy pozitívumának tartotta a népi értékek tudatos föltárását.⁵¹

A magyar szociográfia erdélyi alapművei közül a leginkább a *Szülőföldem* nyerte el – életre szóló élményeként – Szabó Zoltán tetszését. *A rög alatt* – jöllehet az *Erdélyi Fialatok* megszervezte az Aranyosszéki Vidékfejlesztő Szövetkezet tordai kiadványának magyarországi terjesztését – valószínűleg nem került a kezébe. Tamási Áron meszkői búcsúbeszéde kelti fel rokonszenvét Balázs Ferenc iránt. Nagyra tartja a *Hite*ben induló Böződi György tehetségét, üdvözli a segítségért kiáltó *Székely bánja* kiadását, de tudomásunk szerint elemzésével nem foglalkozott. Annál inkább a „viharügynök”-ként aposztrofált Kós Károllyal. Pontosan a két világháború közötti otthonirodalom (Molter Károly) előképének tartott *Erdélyjel* (1929) és *Kalotaszeggel* (1932).

A „kultúrtörténeti vázlat” hiányérzetet kelt benne, s kimutatja a kötet szervi hibáit. Úgy látja, hogy Kós sikertelenül próbál történelmi háttérrel teremteni a korabeli transzszilvanista tudat számára. A „regionális jelleg” rögzítése írásban, rajzban, képekben – nem szervesül úgy, mint az építész Kós alkotásaiban. „Ahogy az igazi építészet illeszkedik a földrajzi környezet-höz, a valódi irodalom a nyelvben találja meg a maga környezetét, földjét, alapját, és nagyon kevésbé abban, ami nem anyaga, hanem témája geográfiai környezetében. Közös építészetet lehet egy tájegységre építeni, közös kultúrát, közös irodalmat már valamivel kevésbé”.⁵²

A *Kalotaszegről* már sokkal jobb a véleménye. Valósággal felszabadítólag hat rá, hogy választott hazájában Kós közel tudott kerülni a néplélek rezdüléseihez is. Ez a kötet inkább Kós szellemi önarcépe, háttérben a *választott szülőföld* népének és földjének a bemutatásával. Nem elégszik meg a tudományos leírással (a földrajzi, történelmi, néprajzi és művészettörténeti *elmélkedésekkel*), a művészi ábrázolás eszközeivel is igyekszik megörökíteni ennek a sajátos hangulatú tájegységnek a világát (rajzok, metszetek). Ugyanakkor a fantáziának is szerepet juttat: szépirodalmi fogantatású részeket is beiktat a műbe. Az írói fantáziával igyekszik pótolni mindazt, amit a tudomány addig nem tudott erről a tájegységről kideríteni. Ami a heterogén művet mégis *egységbe* fogja, az a minden műfajon átsugárzó *tárgyszeretet*. E tekintet-

49 VARGA Katalin: ... *akciónk egészen komoly*. Szabó Zoltán levelei Buday Györgyhez, 1934–1935. Forrás, 20012. 6. 75–92.

50 BOLDIZSÁR Iván: *Utazás a Regátban és Erdélyben, 1935-ben*. Kortárs, 1986. 6. 87–98. és 7. 99–113. Ua. in: NÉMETH László: *Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita*. Szerk. NAGY Pál. Mentor, Marosvásárhely, 2001. 289–328.

51 MONOSTORI Imre: *Vihar egy útirajzban – s körülötte*. In: Uő: *Németh László Tanú-korszakának korabeli fogadtatása*. Magvető, Bp., 1989. 217–218. Ua. in: NÉMETH László: *Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita*. Szerk. NAGY Pál. Mentor, 2001. 355–380.

52 SZABÓ Zoltán: *Kós Károly: Erdély*. In: *Ablakok* 75–77.

ben – mutatis mutandis – a tíz évvel később született *Szerelmes földrajz* geneziséét is elősegíthette.

A *Szülőföldem* kapcsán helyesli, hogy az író kevés figyelmet szentel a népi élet felszíni fodrozódásainak, annál többet a mélységből villódzó színeinek. Ennek köszönhetően válik nemzeti és egyetemes értelemben is „közhazsnúvá” ez a kötet: a) „a hazát a székelység érzékeltetésével megint gazdagabbá teszi”, b) egyszersmind „alkalmat ad az íróknak arra, hogy magyar, tehát emberséges és tisztult véleményt adjon a világ dolgairól.” Művészetének értékérvényesítő hatását 1966-ban ekképp idézi fel: „Eszményei nem annyira földi síkon fekszenek, mint inkább az ég félgömbjére vannak felfüggesztve, mint a csillagok. Hősei időnként fölneznének e csillagokra tanácsot kérni, vagy biztatást nyerni. Nem érzelmesen teszik ezt, nem lapos és sunyin érzélgő pillantással, hanem bátran és merészen. Hogy az érzelmességnek még a gyanúja se maradjon, e hősök egy szemhunyorítással kacsintanak a csillagokra. A csillagoknak, úgy látszik, tetszik ez, mert gyakorta visszahunyorítanak. Egyezés van közöttük”.⁵³

A *Magyarország felfedezése* új sorozata a műfaj vératómlesztésének ígérteét is jelezte a hatvanas évek derekán. Újból megszólal a szociográfia műfajában Féja, Kodolányi, a mélységet a magassággal egybelátó/szervesítő fiatalok (Csoóri, Csák) alakítják a közgondolkodást. Nem tudjuk meg, hogy mi erről Szabó Zoltán véleménye. A könyvek esetlegesen jutnak el hozzá, a véletlenek összjátékának köszönhetően. Miként az *Anyám könnyű álmot ígér* is. Amikor kézbe veszi a kötetet, elsődlegesen arra kíváncsi: milyen gondolkodó ez híressé vált erdélyi író? A Sütő-esszék és -drámák még inkább meggyőzik. Az esszék kapcsán kifejtett gondolataiból megtudjuk, hogy a szociográfiai műfaji gondjai az emigrációban is foglalkoztatták Szabó Zoltánt. Kimutatta ugyanis, hogy Sütő környezetrajzba helyezett csoportképe és csoportképben megjelenített önarcképe voltaképpen szerves építkezés eredménye: a (magyar) hagyományoké és a (francia) modernitásé.

„Az *Anyám könnyű álmot ígér* annyira nevezetessé vált, hogy számos méltányolója még a műfajában se tudott megegyezni. Volt, aki szociográfiának vélte, mivelhogy faluhelyre visz el a könyv. Az átlagolvasó regénynek érezte, mert szövegében emberek, jellemek, figurák dús tenyészetével találkozott s ezek meg-megszólaltak, egymással beszélgetésbe elegyedtek. Én magam – ha volnának skatulyázó hajlamaim – annak idején alighanem regényes önéletrajznak könyveltem volna el e munkát azon az alapon, hogy ha már kialakult a *biographie romancée* műfaja, legyen erdélyi párja az *autobiographie romancée* műfajában, amely környezetrajzba csoportképet helyez el, s ezen a képen – az övéi közt – maga az író is ott van”.⁵⁴

SZABÓ ZOLTÁN MUNKÁINAK ERDÉLYI RECEPCIÓJA

A tardi helyzetről a Hítel köréhez tartozó Szenczei László ír mindjárt a kötet megjelenése után – a *Pásztortűz*ben. A „komoly irodalmi és tudományos eszközökkel megrajzolt helyzetkép” szerinte nemcsak kordokumentumként („meggyőző korbizonyosággként”) állja meg a helyét, hanem irodalmi alkotásként is. Nem hivalkodó, ahogy a nyomort megjeleníti; „fegyelmzett” Szabó Zoltánnak még a szomorúsága is: mintha hősei lemondását akarná tolmácsolni. „Iro-

53 Uő: *Búcsú Tamási Árontól*. I. h.

54 Uő: *Sütő András: Istenek és falovacskák*. Ablakok 305–312.

dalmisága – olvasható az elemzésben – sohasem lépi túl a szociális szolgálat határait, s ez a nemes egyensúly valóban túlemeli a szokványos irodalmi műfajokon, a szeretetnek és az erkölcsi eszmének abba az ősi költészetébe, melynek levegőjében az Evangéliumok lebegnek. Higgadt ismeret és szeretetteljes költészet vegyülete...”. Arra kíváncsi, hogy mi erre a politika válasza. Mert: „nem cselekedni a megismerés után: végzetes következményekkel járhat...”⁵⁵

A Balázs Ferencet búcsúztató *Erdélyi Fiatalok*-számban, 1937 nyarán László Dezső a fiatal szociográfusok egymás után felzárkózó nemzedékéről beszél a *Puszták népe* (Illyés Gyula), *A tardi helyzet* (Szabó Zoltán), a *Viharsarok* (Féja Géza), *A néma forradalom* (Kovács Imre) kapcsán. Azok között a művek között helyezi el *A tardi helyzetet*, amelyek érezhetően felrúgták a szociális lelkiismeretet, és felvállalták a nemzetnevelés gondjait.⁵⁶

A dogmatizmus nyűgeitől nehezen szabaduló *Korunk* a *Puszták népe*, *A tardi helyzet*, *Az Alföld parasztsága* megjelenéséig *figyelemelterelésnek* tekintette a szociografizálást.⁵⁷ Ezt követően már a *figyelemfelkeltést* exponálja. Remenyik Zsigmond meglátásai műfajelméleti szempontból is tanulságosak. Nem ideológiai preconcepciók alapján közelít Szabó Zoltán kötetéhez, hanem *A tardi helyzet* kiváltotta olvasói élményeit próbálja a maga írásművészeti/esztétikai értékrendjében értelmezni. Így jön rá arra, hogy az író azért tudott olyan „mély hatást kiváltó, kétségbeejtő mélységeket, rémisztő aktualitásokat idéző” – „regénynél érdekesebb” könyvet írni, mert hosszú ideig együtt élt a Borsodi-hegyek közé ágyazott, kétezer lelket számláló település lakosaival, s így „a forró élmény” hitelesítő erejével érzékeltethette „a paraszti sors égbekiáltó igazságtalanságait”. Amelyek milliók pusztulásához vezetnek. „Nagy, nagy könyv a Szabó Zoltáné, és példamutató szolgálatában” – olvasható értékelése summájában. Őszinte rokonszenven kívül legmélyebb tisztelet illetheti meg érte, mint egy becstelen kor érdemes kutatóját, aki osztályhelyzeténél fogva érdektelenül, de mélységesen érdekelve emberi igazságosságában és önérzetében, képes volt meglátni és megmutatni is, hogy szenved és pusztul, romlik reménytelenül Európának egy, a többenél semmivel sem jelentéktlenebb falujában a paraszt”.⁵⁸ Remenyik tehát ezúttal felfedezi azt, ami ebben a műfajban a „regénynél érdekesebb”: a *szociográfia* műveléséhez a kívülállás tárgyilagos szemlélődését biztosító *világtávlat* és a feltárt mikrovilág bensőséges ismerete szükségeltetik.

Veres Péter viszont szemére veti Szabó Zoltánnak, hogy nem jól látja a kivezető utat. Nem a földreform „a tardi helyzet megoldásának” útja, hanem az új társadalmi rend. A Sarló-mozgalmat az egykori Csehszlovákiában elindító Balogh Edgár 1937 elején azt értékeli a *Korunk* hasábjain, hogy a Kárpát-medencében úttörő szerepet vállaló fiatal magyar szociográfus-nemzedék „nemzeti és szociális eszmélkedésében egy mindenképpen korszerű realizmus tör magának utat”, amely átalakítja az irodalmi ízlést és az irodalmi tudatot: „A fiatalság szociográfiai érdeklődése az egyszerű néptanulmányokon túl kitermelte magából és divattá tette azt az új irodalmat is, amely közvetlen helyi élmények alapján a magyar milliók életéről, a földműves és munkás egyszerű sorsáról, a kisember állapotáról szól. *A tardi helyzet*, a *Puszták népe* és *Az Alföld parasztsága* megjelenésével átütő győzelmet aratott ez az új irány.”⁵⁹

55 SZENCZEI László: *Szabó Zoltán: A tardi helyzet*. Páosztortűz, 1936. 19. 403.

56 L. D. [László Dezső]: *Kovács Imre: A néma forradalom*. Erdélyi Fiatalok, 1937. 2. 13.

57 NÉMEDI Dénes: *A népi szociográfia (1930–1938)*. Gondolat, Bp., 1985. 69–70.

58 R. Zs. [REMEYNIK Zsigmond]: *Szabó Zoltán: A tardi helyzet*. *Korunk*, 1936. 7–8, 684–686.

59 BALOGH Edgár: *A társadalomrajztól a társadalmi vallomásig*. *Korunk*, 1937. 3. 261–264.

Két hónappal később Gaál Gábor a klasszikus irodalmi formák széteséséről beszél a népi szociográfia előretörése kapcsán, és *A mai magyar szociográfia és az irodalom* című tanulmányában a műfaj azóta is sokat idézett meghatározására vállalkozik. Ő már nem azt mondja, amit fél évvel korábban Veres Péter állított, hogy a szociográfiának nincs szociológiai érvényessége, ellenkezőleg: *a szociográfia jóval több, mint csupán szociológiai diszciplína*. Hiszen „meghaladja a pragmatikus értelemben vett tudományt”; vagyis: *társadalomtudományi gondolkodásban gyökerező irodalmi alkotás*.⁶⁰

Ezt követően egészen 1939 őszéig alig volt olyan lapszám, amelyikben a *Korunk* ne hallatta volna szavát a szociográfiai tényfeltárás kapcsán. *A legnagyobb magyar falu* (Darvas József), a *Viharsarok* (Féja Géza), *A néma forradalom* (Kovács Imre), a *Futóhomok* és a *Parasztok* (Erdei Ferenc), a *Számadás* (Veres Péter), a *Cifra nyomorúság* (Szabó Zoltán), a *Magyar város, magyar falu* (Erdei Ferenc) mind-mind méltó elismerésben részesült. Ugyancsak rendkívül lényeges, hogy a szerkesztőség kiállt a Magyarországon perbe fogott fiatal szociográfusok mellett; szorgalmazta, hogy a nagy visszhangú *Magyarország felfedezése* könyvsorozat betiltását követően induljon be az *Erdély felfedezése*.

A *Pásztortűz* és az *Erdélyi Helikon* hasábjain is nyomon követhetjük azt, hogy a népi írók miként avatták „nemzeti műfajjá” a szociográfiát. A *Puszták népétől* kezdve egészen Szabó Zoltán 1942-es *Szerelmes földrajzáig*. A *Pásztortűz*ben a fiatalon elhunyt Kovács József ír *A Vaskapun túl* című ókirályságbeli naplóról,⁶¹ Böződi a *Szerelmes földrajz*ról. A „könyörtelenül igazlató” könyvhöz, *A tardi helyzethez* viszonyítva Kovács túl könnyűnek találja a kis útikönyvet (csupán eleven, gördülékeny stílusát dicséri), Böződit pedig a *Szerelmes földrajz* „szellemi honfoglalása” nem elégti ki. A kisebbségi helyzetben szocializálódott fiatal író nem vette észre, hogy a könnyed, színes elbeszélő formában – mely átmenet a napló, a regény, az útirajz között – újfajta magyar hazaszeretetet bujkál. Fellengzősnek tartja Szabó Zoltánt, aki: „Idézetek szárnyán járja be térben és időben az országot, mint akinek nem maradt más, csak a menekülés a rút valóság elől... [...] Egy hatalmas karlendítéssel letörül mindent erről a földről: államot, nemzetet, fajt és embert, hogy pusztán maradjon a föld, és úgy népesíthesse be, azzal aggaszthassa teli, ami neki tetszetős.” A *Székely bánja* – alapvetően történelmi beállítottságú – szerzője egyenesen bántónak találja, hogy Szabó Zoltán a haza történelmi és földrajzi fogalmából „fellengzősen” elveti a történelmit, mert a haza „történelmi értelme sűrölja a nemzetet”, viszont a földrajzi értelme „valóságosabb dolog, elsődlegesebb élmény”.⁶²

Az Osztrák–Magyar Monarchiában eszmélkedett Molter Károly egészen más értelmezéssel lepi meg az *Erdélyi Helikon* olvasóit. Szerinte a *Szerelmes földrajz* nemcsak földrajz. „Minden tudomány ilyen lesz, ha író lelkesíti át. [...] A tudományba kevert érzélem ugyanis költőivé, zeneivé nemesíti a száraz tudnivalót, megzendül a verlébak ütemére a talaj és a táj, és hallván a dalt, egyszerre többet ismersz meg hazádból, mint pusztá szemmel, sőt azt a földadarabot is jobban szereted meg, amelyen születted, ha ilyen könyvet elolvastál.” A korban uralkodó *geopolitika* helyett „helyénvalóbbnak” tartja a *geopoétikát*, merthogy mélyebb tartalmat ad annak a *földpolitikának*, amelyet Szabó Zoltán *A tardi helyzettel*, a *Cifra nyomorúsággal* és a

60 GAÁL Gábor: *A mai magyar szociográfia és az irodalom*. Korunk, 1937. 5. 406–410. Újraközölve in Uő.: *Válogatott írások I.* Szerk. SUGÁR Erzsébet. Irodalmi Könyvkiadó, Buk., 1964. 607–613.

61 KOVÁCS József: *A Vaskapun túl*. (Szabó Zoltán könyve). Pásztortűz, 1937. 13–14. 279–280.

62 BÖZÖDI György: *Szerelmes földrajz*. Pásztortűz, 1942. 8. 363–364.

francia *Összeomlás* élményével sugallt. Szabó műve – olvashatjuk érvelésében – „nemcsak magyar stílusbravúr és nyelvi kivirágzás, nemcsak az igazság szépségének propagandája, hanem a legnemesebb hazaszeretet előtanulmánya, a szív megagitálása, honvédelmi politika, mely sohasem válhat csúnya dallá...”.

A huszonnégy kisebbévi év irodalmi tapasztalatai alapján Molter kimondja: „Prózánk és költészetünk túlnyomórészt földrajz-szerelmelem volt, főként eleinte. Csak később lett belőle történelem, majd szociológia, és sehogy se tudott egyenest politikai lenni. Szabó Zoltánnál se lett az, még a könyv elején se, ahol pedig magyarázatképpen sok a társadalmi elmélkedés meg a geopolitika. De amint a költők és írók műveinek föltárása következik, amint úton vagyunk, és a helyi színek legtarkább előadásában gyönyörködünk, egyszerre csak Utazni kezdünk! Kemény parasztszekéren, melybe két nagyon is összeillő lovat fogtak: a délibábos Képzletet és a magyar reális Költészetet. S egyelőre elképzelhetetlen Szabó Zoltánnál jobb kocsis ilyen fogat bakjára”.⁶³

A GEOPOÉZIS KIHÍVÁSA

A régi *Korunk* foglalkozott vele a legtöbbit. De a mostani sem feledte. Születésének centenáriumián Sárközi Mátyás idézte fel életpályáját. Czigány Magda szigetmagyarság-könyvét⁶⁴ és az ugyancsak centenáriumi kiadványként napvilágot látott *Amerikai jegyzeteket* ajánlottuk olvasóink figyelmébe.

„Ma Szabó Zoltánnak szobra áll Tardon, a Bretagne-i házon emléktábla hirdeti, hogy ott lakott.” Remélhetőleg egyszer majd mindkét emléktáblára rákerül: „Élete a politikai tisztség példája volt, íróként a tiszta gondolatok és tiszta stílus mintaképe”.⁶⁵

THE LOVER OF PURE THOUGHT AND STYLE ZOLTÁN SZABÓ'S APPROACH ON VALUE

Keywords: homo aestheticus, homo politicus, literary geography, literary nation, sociology, sociography

Zoltán Szabó (1912–1984) became known in Transylvania of interwar years mainly through his works in the field of sociography: *A tardi helyzet/The Situation of Village Tard* (1936), *Cifra nyomorúság/Gaudy Misery* (1938) and *Szerelmes földrajz/In Love with Geography* (1942). The press debate of that times regarding the travel diary entitled *Magyarok Romániában/Hungarians in Romania*, published recently by Pál Nagy (Mentor, 2001), reveals that Szabó visited in 1935, together with László Németh, Dezső Keresztury and Iván Boldizsár, the workshop of young Romanian sociologists from Bucharest.

The author of the study does not focus this time on the sociographer Zoltán Szabó, but on the literary man, who succeeded to present the values of the Transylvanian literature. What determined the

63 MOLTER Károly: *Szerelmes földrajz*. Erdélyi Helikon, 1943. 1. 53–55.

64 DÉNES Gabriella: *Magyarok a szigeten*. Korunk, 2012. 113–114.

65 SÁRKÖZI Mátyás: *i. m.* I. h.

young arts student to be concerned with the problems Hungarians torn away from the rest of the nation? His revelations were determined by his studies on the right of philosophy, together with the search for spiritual partners able to objectively approach the problems of Hungarians in the Carpathian Basin.

Due to his capacity of orientation and ability to see the essentials, Péter Cseke places Zoltán Szabó besides some great names of Hungarian literature: Aladár Kuncz and László Németh.

CEL ÎNDRĂGOSIT DE GÂNDUL ȘI STILUL PUR VIZIUNEA VALORII ÎN OPERA LUI ZOLTÁN SZABÓ

Cuvinte-cheie: homo aestheticus, homo politicus, geografie literară, națiune literară, sociologie, sociografie

Numele lui Zoltán Szabó (1912–1984) a devenit cunoscut în Transilvania dintre cele două războaie mondiale mai ales datorită operelor sale sociografice: *A tardi helyzet/Situația satului Tard* (1936), *Cifra nyomorúság/Mizerie cu zorzoane* (1938) și *Szerelmes földrajz/Îndrăgostit de geografie* (1942). Din dezbaterile de presă a vremii privind jurnalul de călătorie intitulat *Magyarok Romániában/Maghiari în România*, publicat de recent de Pál Nagy (Mentor, 2001) cunoaștem faptul că Szabó a vizitat în 1935, împreună cu László Németh, Dezső Keresztury și Iván Boldizsár, atelierul tinerilor sociologi români din București.

Autorul studiului nu prezintă de această dată sociograful Zoltán Szabó, ci atrage atenția asupra omului de litere, care a reușit să conștientizeze valorile literare maghiare din Transilvania. Ce l-a determinat pe studentul la litere abia trecut de douăzeci de ani să se ocupe de problemele maghiarimii rupte de națiune? Revelațiile sale au fost influențate atât de studiile de filozofia dreptului, precum și de căutarea unor parteneri spirituali, care să abordeze cu obiectivitate problemele maghiarimii din Bazinul Carpatic.

Datorită capacității de orientare și de a vedea esența lucrurilor, Péter Cseke îl așează pe Zoltán Szabó lângă nume mari din literatura maghiară: Aladár Kuncz și László Németh.

ORBÁN GYÖNGYI*

ÍGÉRVE TANÍTANI NÉMETH LÁSZLÓ PÉLDÁJA

„Ó, *Phaidrosz*, ha *Phaidroszt* nem ismerem, önmagamról sem tudok.”
(Platón)

Kulcsszavak: *beszéd, feltétel nélküli egyetem, hit, ígélet, írás, „kétféle műveltség”, kísérlet, konstatív tudás, „mintha”, munka, műveltségszakadás, nevelés, pedagógiai program, performatívum, tanítás, tantárgyösszevonás, tanúság, „természet természete”, történelem, tudás, transzcendencia, üdvösség-öszton, virtuális*

Egy neveléstudományi konferencián tartandó előadás esetében – így gondolom –, a műfajból adódó követelmény, hogy mindjárt az elején tisztázzuk a cím jelentését; esetünkben, úgy tűnhet, pontosításra, a metaforikusságból adódó homály eloszlatására lenne szükség.

Ha azonban rámutatok a forrásra – a címet alkotó szókapcsolat átvétel, mégpedig Jacques Derridának a Pécsi Tudományegyetemen 2000 szeptemberében tartott tanévnyitó előadásának abból a részéből, amelyben a francia filozófus „az ígérve tanító kijelentés performatív értékét”¹ hangsúlyozta –, könnyen lehet, hogy – tisztázás helyett – a címet körülölelő homály inkább mélyülni fog egy fokkal, hiszen így még az alcím eligazító hatását is semlegesítheti. Zavart okoz: eltéríteni látszik az alcím által megjelölt tárgytól; rövid idézetbe ágyazottságában is Platónhoz közelít inkább, aki Szókratésszel és annak tanítványával a beszéd igazi művészetének („performatív értékének”) titkait kerestette hajdan, *Phaidrosz* című dialógusában. Derrida, ha jól megfigyeljük, minden írásában Platónnal társalog; kinek jutna eszébe róla éppen Németh László?

De az „ígérve tanítani” szókapcsolat belső feszültségének zavarba ejtő hatása eredeti kontextusától függetlenül, a mi neveléstudományi konferenciánk keretében áthelyeztetten is érzé-

* ORBÁN Gyöngyi, dr. (1955), egyetemi tanár a BBTE-n. Fő kutatási területei: esztétika, hermeneutika, irodalomelmélet, az irodalom középiskolai taníthatóságának kérdései. Fontosabb kötetei: *Megértő irodalomoktatás*. Stúdium Könyvkiadó, Kolozsvár, 1998; *Ígélet kertje. A dialógus poétikája felé*. Pro Philosophia – Polis, Kolozsvár, 1999, 2002; *Esztétikai olvasókönyv a szép aktualitása kérdéséhez*. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 1999, 2002; *Háttér elemzések. Esszék a korszerű irodalomoktatás köréből*. KOMP-PRESS Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 2000; *Bevezetés az olvasás „mesterségébe”*. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2002. Tankönyveiből: *Megértő irodalomolvasás*. I. Calibra Kiadó, Budapest, 1997, Holnap Kiadó, Budapest, 2003; *Olvasókönyv a középiskolák 9. osztályának*. T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2004; *Olvasókönyv a középiskolák 10. osztályának*. T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2005; *Irodalomtörténeti olvasókönyv XI. osztályosoknak*. T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2006; *Olvasókönyv XII. osztályosoknak*. T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2007.

1 Jacques DERRIDA: Mit jelent a „tanítani” szó? = *Iskolakultúra*, 2007/3, 6.

kelhető; a beléje rejtett miniatűr földrengés alig észrevehetően rombolni kezdi szokásos elképzeléseinket és a neveléstudomány tárgyköréhez fűződő előzetes elvárásainkat. Akiiket az oktatás és a nevelés korszerű módszerei érdekelnek, a két fogalom feszültségviszonyát provokatív szembenállásként értelmezhetik: az *ígéret*, a jelentésmezejéhez tartozó sok más fogalommal együtt (*eskü, fogadalom, elköteleződés, várakozás, hűség*) messzire vezet attól, ami a *tanításról* szóló (tudományos) diskurzusban figyelmet érdemelhet.

Az erkölcsi, morális, vagy akár a jogi dimenzió irányába történő elmozdulásoknak még a lassítottfilm-szerű szemrevételezése sem lenne talán elegendő ahhoz, hogy megérthessük, mi is történik itt. Mert vajon a diszciplináris távolság miatti kétkedésünk mutatja összeférhetetlenné az ígéret fogalmkörét a tanításéval, vagy – ennél talán még bonyolultabb összefüggésekben – az az ellenérzés, amely megismerésszéményünkéből és feladattudatunkból következően fordul szembe mindazzal, ami – a tanításról szóló diskurzus kontextusában – az „ígéret ígérete” felől várható?

(Egyáltalán: tanítunk vagy ígérünk? Mit ígérhetünk, amikor tanítunk?)

Az „ígéret” konnotációja ezzel, úgy tűnik, még tovább tolódott, a politikai szférából ismerős ígéretés, manipuláció irányába, tovább mélyítve a rejtett szakadékok a címet alkotó szókapcsolat tagjai között.)

Ha jobban megfigyeljük: két, merőben eltérő időszemléletet ütköztet egymással ez a Derridától kölcsönzött szótársítás. Az „ígéret” jelentésmezejében az emlékezés és a várakozás közegeiben a múlt és a jövő dimenziói érvényesülnek; a „tanítás” mai feladata ezzel szemben a „korszerűség” jegyében áll; ennek értelmében azt tartjuk kötelességünknek, hogy – a legaktuálisabb, a tudományosság hitelével rendelkező ismeretek átadásával együtt – a jelenvalóságra összpontosítsunk. A múltra vonatkozó ismereteink, a jövőre való előretétekintésünk is csak a jelen tudományos objektivitásigényének megfelelően nyerhetnek hitelt és létjogosultságot. Innen nézve a sejtelem extázisára alapozó „ígéret” – mint az objektivitás-, tehát a valóságigény megsértése – gyanakvást ébreszt, hiszen a babona, a lejáratott jelentésű intuíció világa felé mutat.

Tulajdonképpen egzaktásigényünket, a modern kori ember biztonságérzetének zálogát látszik veszélyeztetni az „ígéret” dimenziója; más szóval (a Derridáéval): a „konstatív tudást” és annak hagyományos intézményeit szólítja fel autorizált helyeik feladására.² Viszont a „beszédében, írásában, gondolkodásában szuverén”, „intézményében [...] önálló, feltétlenül szabad”, azaz a „feltétel nélküli egyetem”,³ amelynek vízióját Derrida a pécsi egyetemen tartott tanévnyitó előadásában fejtette ki, a „performatív tudás”, az „ígérve tanító kijelentések” intézménye lenne.⁴

2 „Napjainkban az egyetem hagyományos fogalmához tartozik, hogy önmagával azonos helynek tekintünk [...], olyan egyedüli helynek, amely csak egy olyan *tudás* azaz ismeret létrehozásának és tanításának ad helyet, amelynek kiejtési formája elvileg nem performatív, hanem elméleti és konstatív [...]” *I. m.* 8.

3 *I. m.* 5.

4 Hangsúlyoznunk kell itt, hogy Derrida elképzelésében a feltétel nélküli egyetem gondolata korántsem írja elő sem a klasszikus egyetem megszüntetését, sem pedig a konstatív tudás rendjének a felszámolását: „Egy klasszikus egyetemen [...] [a doktrína tanulmányozásának és tanításának] az elméleti és konstatív rendhez kell tartoznia. Egy doktrína *tanítási* aktusa talán performatív aktus, de maga a *doktrína* nem az. Ez egy olyan korlátozás, amelyről azt állítanám, hogy egyszerre *kell* megőrizni és megváltoztatni, nem dialektikus módon” *I. m.* 8.

Ennek már az elképzelése is lehetetlennek tűnhet; ám hogy az elgondolás „távol áll minden utópikus semlegességtől”, azt Derrida, előadásának bevezető részében, gondolkodásunk természetének megvilágításával készíti elő. Az emberi gondolkodás – tapasztalataink fogalmak segítségével történő koherens szervezésének állandóan megújuló kísérlete, amelyben „az ember embersége sajátjaiban meghatározódik”⁵ –, önmagában hordoz egyfajta „dekonstruktív fermentumot”: a „mintha” modalitását. Gondolkodni bizonyos értelemben a „mint olyan”-on, a „minthá”-n, a „virtuális politikáján” való elmélkedést jelent (azon tehát, ami már vagy még nincs jelen), s ez a „mintha” destabilizálja a már kialakult struktúrákat, elmozdítja a fogalmi és a diszciplináris határokat, megzavarja a rögzült elképzeléseket a szakma, a természettudományok és a humán tárgyak dolgaiban egyaránt.

A tudás megszokott rendjét destabilizáló „mintha” szemantikai energiája – amelynek filozófiai előzményeire Derrida a „reflektáló ítélőerő” kanti koncepciójában mutat rá – voltaképpen a transzcendens dimenziót vezeti/engedi be a gondolkodás „vérkeringésébe”: ebben nyilvánul meg a feltétel nélkül szuverén egyetem lényege. Az ilyen oktatási intézmény azonban – már az elgondolás szintjén is – pusztán utópiának minősülhet (vagyis olyan eszményi elképzelésnek, amelynek a megvalósításához hiányoznak a kellő reális alapok), mégpedig azért, mert „általában azt hiszik” – mondja Derrida, s ezzel a közvélekedésre, a köztudat által szentesített sztereotípiákra utal –, hogy létjogosultsága csak olyan elgondolásnak lehet, amelyről azt feltételezik, hogy „helye van”, azaz „elég valóságos, hatékony és konkrét ahhoz, hogy a 'mintha' minden logikáját cáfolja”.⁶ Más szavakkal: úgy tűnhet, hogy ahhoz, hogy világunkban egy gondolat helyet kapjon, bizonyosságát a transzcendencia cáfolata árán kell elnyernie; Derrida szavával: „egy eseménynek meg kell szakítania a 'mintha' rendjét”.⁷ Mintha csak az izolált bizonyosság, amelyet az aktuális események tényei alkotnak, átvehetné a helyét annak a rejtélyes valaminek, ami a világ egésze! E teljesség megértése viszont – ahogyan azt Derrida nyomán beláthatjuk – nem nélkülözheti a „mintha” modalitását.

A „mintha rendjére” (páli kifejezéssel: „a reménylett dolgok valóságára”) tekintő gondolkodás – mint beszédesemény –: maga az ígéretet magában hordozó hitvallás eseménye (még akkor is, ha ez, az említett közkeletű felfogás felől nézve, komolytalannak tűnik is olykor).⁸

A „tanítani” (professzor) – fejtegeti előadásában 2000 szeptemberében Derrida – latin eredetű szó, amelynek (például az angolban) 1300 előtt csak vallásos jelentése volt, s eredetileg annyit jelentett (franciául és angolul is), „mint *nyíltan, nyilvánosság előtt kijelenteni*. [...] A tanító kijelentése bizonyos módon *performatív* kijelentés. Úgy kötelez el, mint egy esküvel megerősített hitbéli aktus, egy eskü, egy tanúság, egy kinyilatkoztatás, egy igazolás vagy egy ígéret, egy elköteleződés”.⁹ Kérdeznünk kell, pontosabban: újra és újra kellene vállalnunk annak a kérdésnek a kockázatát – mondja továbbá a francia filozófus –, hogy vajon a tanításnak ez a régi értelme – amely nyilvánvalóan nem csupán szakma, hanem hit dolga is – mit rejteget

5 I. m. 4.

6 I. m. 5.

7 *Uo.*

8 „Miközben e kérdéseket kidolgozom – amelyek még valóságnak tartott virtuális vágyakhoz hasonlítanak, legjobb esetben alig komoly ígéreteknek – úgy tűnik, hitvallást teszek” I. m. 5.

9 I. m. 6.

(rejteget-e még valamit egyáltalán) „annak számára, aki a holnap egyeteme és benne a humán szakok érdekében dolgozik, végzi mesterségét (professzionálisan, professzorian vagy sem)?”¹⁰

Ezzel elérkeztünk, azt hiszem, azon lehetséges találkozási pontok egyikéhez, ahol Derrida és Németh László termékeny párbeszédbe kezdhetnének egymással.

*

„Én két olyan foglalkozást űztem életemben – írja Németh László 1964-ben –, amely az üdvözülésben rejlő fönmaradás két alakjának lehet a modellje. Az egyik a művészi, a másik a tanári. A művész ahhoz az üdvözülőhöz hasonlít, aki egy nagy perselybe, a maga halhatatlanságába rakja szorgalma filléreit, abban a reményben, hogy egy nap feltöretik a persely s Is-ten, az utókor, megnézi, mit rakott bele. [...] A másik: a tanári. A tanárnak nincsen perselye; amikorra végzett a pályájával, nem marad más érzése, mint hogy bőkezű volt s szétosztotta magát”.¹¹

Derrida, amikor pécsi előadásában a „feltétel nélküli egyetem” feltételeiről beszélt, figyelemztetett a szellemi munka megítélésének a kultúránkban (a közgondolkodásban) rejlő előzményeire; egyfelől arra, hogy az oktatók munkája azok közé a tevékenységek közé tartozik, amelyeknek „csak virtuális nyomuk marad”: az (egyetemi) tanárok (is) olyan „munkások, akiknek munkája [...] nem ad helyt lényegi vagy tényleges termékeknek, hanem csak virtuális szellemeknek”; másfelől arra, hogy a klasszikus-modern hagyományban elkülönülnek és oppozícióba kerülnek egymással a tudás létrehozásának olyan munkakörei, mint a tanári és a művészi tevékenység: „A professzori tekintély nem egy mű szerzői tekintélye”.¹² Ahol a munka értékét az dönti el, hogy helyt ad-e vagy sem „aktuális vagy aktualizálható termékeknek”, illetve ahol a (szellemi) munkás tevékenység „bizonyos termékeit használati vagy tárgyiasítható csereértéke alapján veszik, anélkül, hogy mint gondolnák, a mű címén”,¹³ ott a kultúra a tekintélyért folytatott ádáz küzdelem terepévé válhat, s e harcban éppen az a performatívum esik áldozatul mindkét oldalon, amely a munkát eseménnyé tehetné, azaz a realitásba gyökeresthethné.

Németh László, aki munkásságának tapasztalatai alapján úgy vetett számot a Derrida által is megvilágított ellentmondásokkal, hogy az írói munka és a tanári hivatás közötti különbséget mérlegelve (implicit módon) újra felidézte a beszéd művészetére vonatkozó szókratészi kérdést (hogyan lehet – származása, azaz a beszélő indíttatása alapján – különbséget tenni az igaz és a hamis retorika között?), a tanítási szituációban az adhatás lehetőségét emelte ki, mint ami ebben a szerzésre, csereértékre beállított világban is megtarthat „az üdvözülésben rejlő fönmaradás” útján. „Tanítani annyit jelent – írja előadásában Derrida is – hogy elkötelezzük magunkat kijelentve, önmagunkat *valamire adva*, ígérve, hogy ezek vagy azok vagyunk”;¹⁴ s nem lehet nem észrevenni az egybecsengést Németh László fentebb idézett mondataival – különösen, ha figyelembe vesszük a szövegrész folytatását is:

10 *Uo.*

11 NÉMETH László: A „vallásos” nevelésről = *Sajkódi esték*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1974. 44.

12 Jacques DERRIDA: *i. m.* 7.

13 *Uo.*

14 Jacques DERRIDA: *i. m.* 6.

„S milyen boldogító ez az adakozás! Én, aki alkotói erőm teljében voltam tanár, legjobb műveim ikertestvéreit szórtam szét a katedráról s utólag sem bántam meg, hogy ezt az üdvözítő érzést megpróbáltam. S ki számíthatja ki, még „halhatatlanság” is miben van több: egy néhány évtized alatt elfakuló műben vagy a szívről szívre terjedő lökésekben, amelyek követhetetlenül, de nyilvánvalón forrásuk boldogságával fertőzik meg az életet”.¹⁵

A (múló) időbe, az élet elevenjébe oltott halhatatlanság-ígéret lenne tehát az a – Derrida szavával – „performatívum”, amely „kétségtelenül létrehoz valamit, kieszközli egy esemény bekövetkeztét, de az, amit így tesz és aminek érkezését így kieszközli, nem szükségszerűen egy mű”.¹⁶ Ez a „szívről szívre terjedő lökésekben” tovább adódó boldogságtapasztalat, ez a csupán virtuális nyomokban érzékelhető „mintha” lenne az a fermentum, amely nélkül sem a szerzője (illetve olvasója) világától esztétikai rendszerként elszakadó műalkotások, sem pedig az élet valóságától függetlenített, pusztán a „professzori (vagy intézményi) tekintély” megalapozása céljából kisajátított vagy létrehozott ismeretek képtelenek lennének biztosítani az emberi kultúra fennmaradását? Más szóval: a feltétel nélküli szeretet, amely jól érzékelhetően központi jelentőségű eleme Németh László ars pedagógicájának, lenne Derrida „feltétel nélküli egyetemének” szinonimája, s egyben legfőbb feltétele?

*

A Németh László esszéírói munkásságában bemutatott – és részben ott kibontakozó – pedagógiai koncepció számos ponton megfelelni látszik Derrida „feltétel nélküli egyetemről” alkotott felfogásának; pedagógiai programja pedig, amelyet 1945 és 1948 között, hódmezővásárhelyi tanársága idején ki is próbált, mintha csak a „feltétlenül szabad, beszédében, írásában, gondolkodásában szuverén” oktatási intézmény derridai elgondolásának applikációja lenne a tanítás „kísérleti mezején”.

E korszak tanulságairól Németh László számos tanulmányában beszámolt; és hogy nem csak a pedagógiai tárgyú tanulmányokban, az kultúrakoncepciójának sajátosan pedagógiai indíttatásával függ össze.¹⁷

Kétféle műveltség című, 1963-as tanulmányában (ez voltaképpen levél-esszé, utólagos hozzászólás egy, a budapesti Kossuth-klubban szervezett vita témájához: korunk természettudományos, illetve humán műveltsége közötti viszony kérdéséhez) Németh László a leginkább tanári tapasztalatai alapján kereste a mai kor emberét jellemző műveltségbeli hasadtság okait. Ezen a területen mutatkoznak meg ugyanis a legvilágosabban a gondolkodás, illetve a mű-

15 NÉMETH László: *i. m.* 44–45.

16 Jacques DERRIDA: *i. m.* 8.

17 Beszélő kötet cím *Az én katedrám*, az életműsorozat irodalomtörténeti tanulmányokat tartalmazó darabja. „Így „Az én katedrám” – magyarázza Németh a cím jelentőségét a kötet bevezetőjében –, ha a katedra szót tartani akarjuk, legfőlegbb arról a szellemi asztalosmunkáról szólhat, amellyel ez a levegőbe emelt katedra, léce léce, évek barkácsoló munkájából összeállt [...]” (NÉMETH László: *Az én katedrám*. Magvető és Szépirodalmi, Bp., 1975. 7.)
Egyszemélyes folyóirata, az 1932-től 1937-ig 17 kötetben megjelent *Tanú* tanulmányai is a tanítva tanulás jegyében formálódtak. „Mint író is tanár voltam voltaképpen, együtt-tanuló, ahogy a tanárságot értelmeztem; legeredetibb munkám, a *Tanú*, egy láthatatlan nemzedék-hallgatósághoz szól: nézzük csak, olvassuk.” (NÉMETH László: *Vásárhelyi séták = Megmentett gondolatok*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1975. 84.)

veltség működésének antropológiai alapjai, s a pedagógiai szituáció a saját tapasztalatok kontrollalapjaként is szolgál.

A „kétféle műveltség” – azaz egyfelől a természettudományos, másfelől a humán műveltség – között tátongó szakadék, mely az oktatás közvetítésével átkerült a közgondolkodásba, az emberek észjárásába, műveltségünk struktúrájába, ördögi körszerűséggel visszafordul a tudományos gondolkodásba, így határozva meg a kultúra egészének működését; ez visszahat az egyes ember műveltségére, melynek belső kohéziója egyre lazul, s az emberek képzettségében ily módon gyarapodó szakadásokat a pedagógia tehetetlensége tartja nyitva. A műveltség kérdése ezért Németh László szerint „gyökerében véve pedagógiai kérdés”.¹⁸

A műveltség (és a személyiség) belső szakadásait előidéző gondolkodásmód történeti gyökereit a tanulmány a 17. századig követi vissza, s a különböző tudományágak fejlődéstörténetét is figyelembe véve arra a – saját előzetes élet- és pedagógiai tapasztalatait igazoló – belátásra jut, hogy a műveltségszakadás az ember természetes észjárásával ellentétes folyamat eredménye, más szóval: „nem a dolog természetéből ered”.¹⁹ A műveltség nem ismeretek halmaza, a műveltség összefüggésekben él, mondja Németh László, mert az ember természetes észjárása az áttekintésre s a dolgok létrejöttének genetikai megértésére („miértjére”) van ráhangolva; ezért a képzés a teljes műveltségre törekvő szellem beavatása kell, hogy legyen. Erre a felismerésre alapozta Németh László pedagógiai koncepcióját, középpontjában a hódmezővásárhelyi „laboratórium” kimunkált tantárgyösszevonás-programmal.

Egyik korábbi, 1960-ban írt esszéjében így foglalta össze e program lényegét: „Vásárhelyi tanárkodásom bevallott célja is az volt, hogy a tananyag összevonásával, jobb fölépítésével sokkal rövidebb idő alatt sokkal többről tudjak áttekintést adni. S mikor láttam – vagy látni véltem –, hogy ez milyen mértékben lehetséges, valóságos mámor lepett meg”.²⁰

A tantárgyösszevonás programjának nincs köze a tananyagcsökkentés mai, de már akkoriban is hangoztatott elvéhez (a *Kétféle műveltség* című tanulmány több oldalról is megvilágítja az ilyen próbálkozások meddsőségre ítéltségét),²¹ s nem azonos a napjainkban szorgalmazott interdiszciplinaritás elvével sem.²² Itt a kulcsszó a „jobb fölépítés”: a tantárgyaknak úgy

18 NÉMETH László: Kétféle műveltség. Levél Marx Györgyhöz = Uő: *Megmentett gondolatok*. Magvető és Szépirodalmi, Bp., 1975, 350.

19 „S a két dolog: ami az írásához kellett, s amire a természettudomány szorított, szinte egy percig sem volt külön valami. [...]”

De ahogy történelmi tanulmányaimban előre jutottam, azt láttam, hogy ez a szakadék nemcsak énbennem nincs meg, de nincs meg objektíve sem, az újkorban legalább, a természet- és szellemtudományok közt. Vásárhelyi tanári éveimnek, amelyek alatt természetismereti tárgyat s a történelmet-irodalmat párhuzamosan tanítottam, ez volt tán a legfontosabb eredménye” (NÉMETH László: *i. m.* 348–349.)

20 NÉMETH László: A pedagógus hite = *Sajkódi esték*. Magvető és Szépirodalmi, Bp., 1974. 294.

21 A tananyagcsökkentés nyomán megbomlik a „kétféle műveltség” egyensúlya, s ez fokozza a fragmentálódást elősegítő eróziós erők működését. „A történelmi műveltséget csökkentjük a kedvükért, s a természettudományos műveltséget viszont, amelyért csökkentjük, nem alakítjuk ki.” (NÉMETH László: *Kétféle műveltség* 350.)

22 Németh László tantárgyösszevonás-elképzelésének lényegét ezen a ponton ismét Derrida előadása irányából lehet megvilágítani: „E jövődó humán szakok átlépnek a diszciplináris határokon anélkül, hogy megszüntetnék minden egyes tudományág sajátosságát, amit gyakran meglehetősen zavaros módon interdiszciplinaritásnak neveznek”. (Jacques DERRIDA: *i. m.* 15.)

kell egymásra épülniük, ahogyan az ismeretszerzés valóságos folyamata, s az emberi gondolkodás természete, amely létrehozta őket, azt megkívánja.²³

A *Kétféle műveltség*-ben Németh László úgy számol be a program gyakorlati kivitelezésének részleteiről, hogy az eredeti elképzelést – számadásszerűen – egybeveti a tapasztalatok utólagos értelmezésével:

„Tantárgyösszevonásaimmal [...] a nyelveken kívül három nagy tárgyat alakítottam ki: történelem, természettudomány, matematika és alkalmazásai. Négyesztendei küzdelmem e három tárgy felépítésében, egymásbakapcsolásában megfelelt arra, amit ti kerestek: hogyan lehet azt a bizonyos szakadékot már az oktatásban eltüntetni. A történelem sugarát megnöveltem: nemcsak a nemzeti s a világtörténetet, a szorosán vett történetet s az irodalmat tanítottam párhuzamosan, de fölvettem e tárgyba a művészet s a zene történetét is, sőt a tudomány- s technikatörténet történeti konzekvenciájú fejezeteit is. Ez a tárgy adta a legtágabb értelemben vett (a réginél már realisabb) humaniorákat. A másik eredmény: kísérletileg, tanítás közben jöttem rá, mit is kell érteni természettudományos műveltségen”.²⁴

A rövid részletből is kitűnik, hogy az összevont tárgyakat összetartó, s a természettudományi tárgyakat a humán tárgyakkal összekapcsoló erő Németh pedagógiai programjában a történeti szempont,²⁵ s a történelem, amely „nemcsak központi helyet kapott [...] a tananyagban, hanem átnyúlt minden más tárgyba is”, s „a műveltség eleven pilléréként”, „az egész műveltséget összetartó sátorrúd-tárgyként” nőtt ki, „szinte magától”, „a tanrend közepén”.²⁶

A tananyag összeállítása a gondolkodás természetének a figyelembevételével történik, s ez nem csupán az adott korosztályra jellemző szellemi képességek elemzését követeli meg, hanem a „világműveltség” alapjában működő „ősibb emberség” tapasztalataként nemzedékről nemzedékre hagyományozódó archaikus tudás előhívását és gyakoroltatását is: „... egy civilizáció szellemét nemcsak úgy lehet beléoltani az ifjúba, hogy megértetjük kibontakozását, céljait, áttekintjük munkahelyeit, hanem hogy állandóan tornáztatjuk benne a képességet, amely e civilizációt létrehozta”.²⁷ Ahogyan a hajdani, a középkortól a 18. századig hagyományozódó „latin iskolában” a kétnyelvűség volt a műveltség eleven pillére (ugyanis a „mintha”-jellegű gondolkodást, a transzcendálás képességét gyakoroltatta a tanulókkal: „[n]emcsak az ész vitte át a legtokéletesebb, legfejlettebb nyelvtan tornáján, de a két világban élés, a találó citátu-

23 „Már mint egyetemi hallgatónak olyan orvosi könyv írása forgott a fejemben, amely a fedések, a lexikális teher kiküszöbölésével egy könyvben adná, úgy, ahogy az egy fejben kialakul, az orvostudomány eleven pulpáját” (NÉMETH László: *Vásárhelyi séták*. 92.)

24 NÉMETH László: *Kétféle műveltség*. 351.

25 Hogy Németh László pedagógiai és kultúrakonceptiójának ezt a kiemelt szempontját hogyan is kell helyesen érteni, azt – talán meglepő módon – ismét Derrida 2000-ben elhangzott tanérvnyító előadásából vett részlettel tudom a leginkább érzékeltetni: „E szegényes történeti utalások által azt szeretném sugallni, hogy a jövő humán szakjainak egyik feladata a végtelenségig az lesz, hogy saját történetüket ismerjék és gondolják, legalábbis azokban az irányokban, amelyeket megnyílni láttunk (a tanítás aktusa, a munka, a tudás és a tudásban való hit teológiája és története, az ember, a világ, a fikció, a performatív és a „mintha”, az irodalom és a mű kérdése, és aztán mindazok a fogalmak, amelyeket taglaltunk). A jövőendő humán szakok ezen dekonstruktív feladata nem engedheti, hogy továbbra is az intézetek hagyományos határain belül maradjanak, amelyek ma statutumuk által a humán szakokról beszélnek” (Jacques DERRIDA: *i. m.* 15.)

26 NÉMETH László: *Vásárhelyi séták*. 88.

27 NÉMETH László: *i. m.* 94.

mok, anekdoták, az állandó összehasonlítás képességével ajándékozta meg neveltjeit²⁸⁾, úgy a modern kori oktatásban a történelem töltheti be ugyanezt – a meglévő ismereteket szüntelenül újra-aktualizáló, új, személyes kérdező-horizontba helyező, a gondolkodást ébren tartó – szerepet.

A történeti szempont Németh László felfogásában az a „mintha”-mozzanat, amely döntő szerepet játszik az ismeretek és tapasztalatok koherens szervezésében és világnézetté konvertálásában: „Mint orvostanhallgató (tán, mert volt másféle műveltségem) igen világosan érzem, mi az, aminek világnézeti sugallata van, gondolkozásom fejleszti, s mi az, ami a foglalkozás szakterhe. [...] A matematikát, fizikát, vegytant, technikai ismereteket is így kell, mint egy nyelv dialektusait, egy szellem, módszer módosulásait, kivonatolni, s történelmi tudatunkban elhelyezni”.²⁹ E pedagógiai programban a történeti szempont azért lehet előfeltétele a tanulási szenvedély ébrentartásának, mert a történelmi tudat Németh László felfogásában nem az ismereteket archiválásának, hanem azok új egész-összefüggésekbe mozdításának, (derridai értelemben: delokalizáló virtualizálásának) „szerve”.

A tanítás Németh László tanári gyakorlatában „nem csalthatatlan anyaghirdetés”, hanem a lappangó képességek kibomlásával összehangolt módszeres, „de mégiscsak tapogatózó előrenyomulás ismeretbe és lélekbe egyszerre”, amelynek legfőbb célja: „a szenvedéllyel tanulást állandósítani”; ez hozza ugyanis közel a tanítványt „a mi civilizációnk szelleméhez”.³⁰ „Ahogy a tankönyvtől, órától távolodunk, az összefüggéstelen ismeret az, ami menthetetlenül elvész; az agy már csak önvédelemből sem hajlandó a rögzítéséhez kívánt helyet, erőt soká lekötve tartani. Aminek viszont személyes nyilallása van, világnézetünkbe, életünk gyakorlatába kapcsolódik, az értékest tehát, a sok kötoszál miatt nem is lehet elveszíteni. Én azon voltam, hogy az anyagot minél több világnézeti szállal járjuk át, hogy amikor az elme kiemelkedik belőle, minél többet húzzon magával, ami pedig lehull róla, nem is iparkodtam megmenteni”.³¹

*

Derrida, aki számolt az utópikusság vádjával („Néhányan azt mondanák talán, hogy hangozom álmodom, miközben már kiszolgáltatom magam a hitvallásnak³²⁾), hangsúlyozza a megvalósíthatóság szempontjának beépítését a „mintha” rendjén alapuló egyetem tervébe: szerinte a konstatív tudás rendjét mint korlátozást „egyszerre kell megőrizni és megváltoztatni, nem dialektikus módon”; s a performatívum által létrehozott eseményt „mindig autorizálni kell a „mintha” olyan konvencióival vagy konvencionális fikcióival, amelyekben az intézményes közösség alapul és amivel egyetért”.³³

Az utópia vádját Németh László pedagógiai koncepciója sem kerülhette el – s ez, úgy tűnik, mind a mai napig megvonja tőle azt a figyelmet, amelyet programjának applikatív megértése föltétlenül igényelne. Ez annál is inkább érthetetlen, mert hódmezővásárhelyi tanárságának négy esztendejét a program megvalósításának, teljes esszéírói munkásságát pedig a ta-

28 I. m. 86–87.

29 NÉMETH László: *Kétféle műveltség*. 352.

30 NÉMETH László: *Vásárhelyi séták*. 95.

31 NÉMETH László: *i. m.* 94.

32 Jacques DERRIDA: *i. m.* 5.

33 Jacques DERRIDA: *i. m.* 8.

nítás e „mámoros gondjáról” szóló tanúskodásnak szentelte.³⁴ Németh László saját tanári gyakorlatának példáján megmutatta, miként hárítható el a reformelképzelések megvalósításának az az akadálya, amelyről Derrida is beszélt pécsi előadásában (ahhoz, hogy egy elképzelésnek a mi kultúránkban „helye” legyen, vagyis elfogadottá váljék, meg kell szakítania a „mintha” rendjét, azaz cáfolnia kell önnön lényegi modalitását³⁵); ezzel szemben a hódmezővásárhelyi „legkedvesebb laboratóriumban” megvalósult pedagógiai program – a „mintha” rendjébe illeszkedő eseményként – éppen a megvalósulás lehetőségét tagadó realitás rendjét törte meg. (Talán éppen ezért nem válhatott széles körben elfogadottá?)

Eszéiben Németh László is számot vetett azzal a nevelői munkával szemben tanúsított általános szkepszissel, amelynek hivatkozási alapja e munka „mintha”-jellegének fokozott mivolta; Derrida szavaival: a tanárok is olyan „munkások, akiknek munkája [...] nem ad helyt lényegi vagy tényleges termékeknek, hanem csak virtuális szellemeknek”.³⁶ „A pedagógia kísérleteit nagyon nehéz ellenőrizni – írja ugyanerről Németh László is. – Hol a jelző izotóp, amely megmutatja, mi lesz az emberben, s azon túl az egész társadalomban egy kitűnően sikerült órából?”³⁷ Az általános vélekedéssel szemben, amely szerint maga az emberi természet áll ellent mindenfajta pedagógiai ráhatásnak,³⁸ Németh László éppen a „természet természetébe” – minden ember veleszületett, s kibontakozásra váró üdvösségösztönebe – vetett meggyőződésére alapozta a műveltségbeli szakadás, a rossz értelemben vett „kétszólamúság” („amelyet a gyermekek az iskolában az írással-olvasással s már a szolmizálás előtt megtanulnak”³⁹) orvoslásának pedagógiai programját.

Feltűnő, hogy a kiinduló hipotézis, amely szerint a vallásos ösztön (voltaképpen a hit ösztöne), amely nem azonos az egyházak által hirdetett, tételes vallással, ellenkezőleg, megelőz minden vallásos kinyilatkoztatást, s amely „éppolyan jogos része az életnek, mint az evés vagy a nemzés ösztöne”, mennyire egybecseng egy másik Derrida-tanulmányban, a *Hit és tudás*ban elmondottakkal.⁴⁰ A gondolkodással elválaszthatatlanul egybetartozó (de tőle mégis külön-

34 NÉMETH László maga is számot vetett annak a hátrányaival, hogy pedagógiai kísérletei – bár kétségtelen sikerességük bizonyító ereje termékenyítő hatással lehetett volna a hazai oktatásra – nem kapták meg az ehhez szükséges figyelmet: „A legnagyobb baj, hogy amit véghez vittem, azt sem rögzítettem. Pedig már tervbevett tankönyveimnek is – ha megírtam s kialakíthatom – vezetniük kellett volna a figyelembevételért, hát egy ilyen summázó emlékezésnek” – írta 1954-ben. (NÉMETH László: *i. m.* 97.)

35 Derrida láttelele mellé érdemes elhelyezni a vele feltűnően egybevágó Németh Lászlóét: „Ha valaki: én ismerem a szellemi rend, az üdvösség ügyünket kévébe kötő társulás erejét, hiányának szív-szárító szomjúságát, de éppen mert ismerem, nem hiszem, hogy mindezeket az érzéseket, az ünneplés, rendtartás, gyülekezet-választás hajlamát ma is csak egy testet öltő egyház tudná gondozni, szabályozni, mederben tartani. Sőt azt gondolom, hogy a „látható egyház” államot utánzó alkotmányával inkább gátló kérge a láthatatlan szabad mozgásának: ugyanazok a hibák válnak testté benne, amelyek az államokat visszataszítótá teszik” (NÉMETH László: *A „vallásos” nevelésről.* 48.)

36 Jacques DERRIDA: *i. m.* 7.

37 NÉMETH László: *A pedagógus hite = Sajkódi esték.* Magvető és Szépirodalmi, Bp., 1974. 294.

38 „... az emberi természetet ugyanis olyan szívárgó fenékű hordónak tekintik, amely minden beletöltött szépet s jót el tud emészteni” (*I. m.* 293.)

39 NÉMETH László: *A „vallásos” nevelésről.* 67.

40 Műfaját tekintve a *Hit és tudás* utólagos hozzászólás egy 1994-ben, Capri szigetén megtartott konferencia témájához, ugyanúgy, mint Németh *Kétféle műveltsége*.

böző) hit Derrida szerint „[s]em mindig volt és nem mindig lesz azonosítható a vallással, sem – s ez más dolog – a teológiával. Nem szükségszerűen minden szakralitás és szentség vallásos”.⁴¹ „A vallásnak ez a világról alkotott képe előbb van meg, mint maga a vallás”⁴² – állítja Németh László is, és ennek – mint a világképünket alakító erőnek – a nyomai, megnyilvánulásai visszakereshetők a mai ember (így például a kor „tipikus hősei”, a tudós, a művész, a nevelő) gondolkodásában, a világra való beállítódásában. Sőt, a racionális gondolkodás a „hivatásos gondolkodók” (a tudósok, a filozófusok, az oktatók) tevékenységében sem rendelheti maga alá büntetlenül „a gondolkodásunkkal összesimult vallásos ösztönt”, amely „az élet mélyébe húzódik, onnét ragyog elő nagy egyetemes éroszra emlékeztetőn”.⁴³ E felismerés előzményeit Németh a filozófiai hagyomány olyan kitüntetett példáira vezeti vissza, mint Buddha vagy Platón, akik „nyilvánvalóan leértek oda: a húr, amin a filozófia játszott, a gondolat volt, de a láda, amely rázengett, az ember ösztönélete”.⁴⁴ „Meggyőződése – folytatja Németh László –, hogy az emberiségnek ma nem kinyilatkoztatásra vagy kinyilatkoztatások felújítására van szüksége, hanem ilyenfajta filozófiára, mellyel a lélek is velezeng”.⁴⁵ Derrida (mint-ha-) „replikája” erre, pontosan harminc év múlva, így hangzik: „... a kinyilatkoztathatóság (Offenbarkeit) sokkal eredendőbb, mint a kinyilatkoztatás (Offenbarung) – tehát független minden vallástól? [...] Nem itt van a „reflektáló hit” eredetének helye, ha nem éppen e hit maga? Vagy pedig fordítva, a kinyilatkoztatás eseménye nem magában a kinyilatkoztathatóság kinyilatkoztatásában áll-e, a fény eredetének, az eredeti fénynek, a láthatóság láthatatlanságának kinyilatkoztatásában?”⁴⁶

Derrida és Németh László „párbeszédének” ezen a pontján talán érdemes elidőznünk a kétségtelenül egybehangzó észrevételeknek annál a különbségénél, amely a minden kinyilatkoztatást és gondolkodást megalapozó hit (Némethnél: „vallásos ösztön”) forrásának a (metaforikus) kifejezésében megfigyelhető. Lehet, hogy Derridánál a „fény”⁴⁷ vizuális, Németh Lászlónál a „hang”⁴⁸ auditív metaforája utal arra a különbségre is, ahogyan a két gondolkodó a beszéd, illetve az írás aporetikus viszonyának már Platón által felvetett kérdéséhez viszonyul? Németh László, a „boldog vásárhelyi korszak” felszabadító élményéről szóló beszámolóiban⁴⁹ mintha az eleven szónak az írással szembeni elsőbbségére vonatkozó platóni érvekhez kapcsolódna: Szókratész szerint az írás csak akkor bizonyulhat hitelesnek, ha kiállja a beszéd

41 Jacques DERRIDA: *Hit és tudás. A „vallás” két forrása a pusztai ész határain*, Brambauer, Pécs, 2006, 20.

42 NÉMETH László: *i. m.* 25.

43 *I. m.*, 49.

44 *I. m.* 24.

45 *Uo.*

46 Jacques DERRIDA: *i. m.* 30.

47 „Hangsúlyoztam a fényt, minden vallásnak a tűzzel és a fényvel való kapcsolatát. Létezik a kinyilatkoztatás fénye és a felvilágosodás fénye.” (Jacques DERRIDA: *i. m.* 65.)

48 „A „hang” volt az első, sokszor visszatérő vallásos fogalom, melyet az üdvösségöszton leírásánál fölhasználtam; ez annak az érzékszervnek a helyeslő vagy rosszálló jele, amely üdvösségünk kapaszkodóján irányít. S mily boldog voltam, amikor Platonban is megtaláltam a foné tisz daimonioszt, amelyre Szókratész mint tettei irányítójára hivatkozik” (NÉMETH László: *i. m.* 18.)

49 „Ezekben az években nem kellett esszét írnom; egy-egy esszé volt minden óra; a *Tanú* leglazasabb évében sem írtam annyi s oly sokfelé néző tanulmányt, mint itt” (NÉMETH László: *Vásárhelyi séták*, 85.)

próbáját; ezzel szemben Derrida szerint, úgy tűnik, éppen a kinyilatkoztatásokat a reflektálatlan ismételtetéssel dogmatizáló beszédet kell minduntalan kitenni az írás próbájának.

Ám az egyik is, a másik is (mind az előbeszéd általi tanítva tanulás „az óra üvegharangja alatt”, mind pedig a kérdések írásos kidolgozásában megvalósuló hitvallás): tanúskodás valamiről, ami túl van a kimondhatóságon és a láthatóságon; Derrida szavával: „a végtelen transzcendenciáról”. Ez a tanúsítás jelleg világítja meg a „religio” – mint az eljövendő igazságról való tanúskodás ígérete – eredeti és valódi értelmét, mondja Derrida, s ebben a tanúságtételben az élet tisztelete és méltósága nyilvánul meg, amennyiben az ember számára „az többet jelent mint maga az élet, többet, mint önmaga”.⁵⁰ A ember világhoz való viszonyának akár előszóiban, akár írásban történő kinyilatkoztatása Németh László felfogásában is „a látható vanoknak és mögöttük lappangó lehet-eknek ugyanazt az áhítatos és reménykedő tiszteletét kívánja meg, amit a tudósnak a világhoz való viszonya”,⁵¹ s a tanítás nála is a gondolkodás adventi természetét működésbe lépni engedő „religio”: „A tanár belép az órára: nem egy kis istentisztelet kezdődik-e a fölvetett téma körül?”⁵²

*

A „kétféle műveltség” oppozíciója miatti meghasonlottság orvoslására hivatott pedagógiai munka tehát nemcsak szakma (tudás), hanem – ahogy Derrida tanítja: a tudással nem szembeállított, hanem együtt gondolandó – hit kérdése is. Németh László megfogalmazásában: „A pedagógusi hit, mely inkább a természet, mint nézet dolga, kettőt tételez fel: hogy az emberek (az eddiginél különbbé) nevelhetők, s hogy (az eddiginél többre) taníthatók. A nagy nevelők általában az elsőt tartják fontosabbnak – engem inkább a második izgatott”.⁵³

Az idézet zárlatában megfogalmazott döntés nemcsak, hogy közelebb mozdítja Németh László tanításról alkotott felfogását a Derridához (vö. a hit és a tudás együttállására vonatkozó mondat tartalmával), hanem (úgy vélem), éppen Derrida felől segíti helyes(ebb)en értenünk a magyar gondolkodó pedagógiai koncepcióját. E felfogásban a tanár lemond arról a (fajta) tekintélyről, amely neki, mint az átadandó ismeretek, az azt előíró (tan)tervek és az (erkölcsi) szabályok birtoklójának alanyi jogon kijár. Ahogyan a *Vásárhelyi séták* című esszé *Pedagógiai kísérletekről* szóló fejezetében írta, az ő számára a tanítás „nem csalhatatlan anyaghirdetés”, hanem folyamatos műhelymunka, a tanítványokkal együtt folytatott kísérletezés: „Tanítványaim például tudták, hogy nemcsak tanítom őket, hanem kísérlet is folyik, melynek ők nemcsak tárgyai – kuktái s cinkosai is lehetnek. Látták, hol sül ki valami jó, s nem titkoltam, ha vak útra mentem”.⁵⁴ A tanítás, mely – a konstatív tudás és a performatívumok kereszteződési pontján – tanulás is, nem a tananyag „átadására”, végigfutására és terv szerinti „befejezésére” törekvő igyekezet, hanem várakozás, a közös munka eredményeképpen előjövő „igazságra”; azaz, mint Derrida mondta a pécsi előadásban, olyan munka, mely „mint produktív aktivitás [...] feltételezi a passzivitás zónáját, a szenvedést [a passion, azaz 'szenvedély' értelmében

50 Jacques DERRIDA: *i. m.* 51.

51 NÉMETH László: *i. m.* 37.

52 *I. m.* 46.

53 NÉMETH László: *A pedagógus bite.* 293.

54 NÉMETH László: *Vásárhelyi séták.* 95.

is]”.⁵⁵ Az a nevelés, amely az ilyen, kísérletező tanítás által történik, Németh László szerint kapcsolatot teremt az ember „kétféle (biológiai és szellemi) természete” között, „[a] fogékony fizikum világáhítatra hangolása; a kísérletező ember kifejlesztésében az érzés szívógyökereinek a szétvetése; az érvényesülési ösztön feltörése idején a nyers ösztön erkölcsivé hangolása [révén]”.⁵⁶

A tanóra (mint *idő*) rendeltetése tehát az, hogy *helyt adjon* az igazság eljövételének, mégpedig – s ezt ismét a *Hit és tudás*-tanulmányban megfogalmazottak nyomán mondhatjuk – a „kinyilatkoztatott” és a „kinyilatkoztatható” rendje közötti szakadatlan oszcilláció áramlásában; s Derrida szerint ez jelenti minden felelős döntés esélyét.⁵⁷ A jó tanár munkájának „nyoma” Németh László szerint sem az átadott ismeretekben, hanem a felébresztett képességekben mutatkozik meg; vagy még ennél is inkább valami nem mérhető, megfoghatatlan energia, „honvágy” előidézésében, amely egy életen át elkísér: „a szép óra emléke, az ismeretszerzés öröme, az az érzés, hogy tanulni jó, s a szellem kaptatói nagy, önérzetadó s épp ezért visszavárgott rálátásokhoz vezetnek”.⁵⁸ Az ilyen tanítást működtető hit – amelynek Derrida szerint mindig van egy megvalló s egy, a másikat megszólító modalitása – a toleranciának a kölcsönös bizalmon alapuló új minőségét eredményezné, ahol „a döntés mindig a másiké, ami [viszont] nem ment fel semmilyen felelősség alól”,⁵⁹ s amely „tisztelőben tartaná a végtelen más-ság, mint egyediség távolságát”.⁶⁰

*

Úgy tűnik, a két gondolkodó eléggé közel került már egymáshoz – legalábbis a mi perspektívánkból tekintve – ahhoz, hogy észrevegyünk még egy, számunkra figyelmet érdemlő különbséget abban, ahogyan Németh László, illetve Derrida „az ember emberségét sajátágában meghatározó” gondolkodást működtető tényezők (a hit és a tudás) egymáshoz való viszonyát elgondolja.

Németh Lászlónál a gondolkodást megalapozó hit, mint velünk született „üdvösség-ösztön”, „a természet dolga”,⁶¹ s ezt, „mint sarkallást, létünk közepén hordunk”,⁶² ennek rendeltetése, hogy, mint egy, az „ősi regulátor-zónából” induló vezérlet, biztosítsa az ember testi állapotát s gondolkodása közti kölcsönhatást, így téve alkalmassá őt az önkibontásra, emberi rendeltetése betöltésére, s ezzel együtt annak a belső bizonytalanságnak az elviselésére, amelyet kettős (anyagi és szellemi) eredete támaszt. Innen nézve magától értetődő a pedagógia központi jelentősége Németh László kultúra-konceptiójában: ott, ahol „a testben levő állapot, óhajok s az agyban ezzel kapcsolatban megformálódó ideák közti állandó kölcsönhatást”⁶³ a „kétféle műveltség” világa minduntalan megszakítja, összezavarja, ott a nevelés jótékony be-

55 Jacques DERRIDA: *Mit jelent a „tanítani” szó?* 10.

56 NÉMETH László: *A „vallásos” nevelésről.* 62.

57 Vö. Jacques DERRIDA: *Hit és tudás.* 38.

58 NÉMETH László: *Vásárhelyi séták.* 97.

59 Jacques DERRIDA: *i. m.* 33.

60 *I. m.* 40.

61 „Az ember már fogamzása percében mint feladat nyomul be a meglévő dolgok közé.” (NÉMETH László: *A vallásos nevelésről.* 31.)

62 *Uo.*

63 *I. m.* 34.

avatkozása nélkülözhetetlen, hiszen „[a]z érzés voltaképpen kész van, csak bele kell kapcsolni, mint áramot az ifjú ember gondolkodásába”.⁶⁴

Derrida felfogásában a gondolkodás kettős eredete, a hit és a tudás egymás általi folyamatos fenyegettetésében – s éppen ezáltal biztosítva esélyt egymásnak – tölti be rendeltetését. A gondolkodás ezért: hullámverésbe bocsátkozás; „a legjobbra éppúgy fel kell készülnie (várnia anélkül, hogy felkészülne rá), mint a legrosszabbra, mivel az egyik soha nem megy a másik nyitott lehetősége nélkül”.⁶⁵ A tudásra törekvés magában hordozza a várakozás adventi dimenzióját: „[a]z igazságosság leküzdhetetlen vágya kapcsolódik ehhez a várakozáshoz”,⁶⁶ a hit pedig – mivel a (hit)vallásban törekszik önnön megalapozására – a tudás kísértésében, az öniszólásra törő dogma veszélye közepette, tehát a gyökeres rossz közelében formálódik. Éppen ezért nem közömbös, hogy a hit és a tudás együttálló működésében melyik elemnek van (viszonylagos) elsőbbsége: „Hit és tudás: hinni a tudást és tudni a hitet, az alternatíva nem játék”.⁶⁷ Az „eredetet” tekintve a rangsor egyértelműnek tűnik: „... a hit[nek van elsőbbsége] [...], mint ami a gondolkodásban leginkább redukálhatatlan, azaz legeredetibb, még e megkérdőjelezés előtt, [...] a gondolkodás jámborságát alkotja”⁶⁸ – mondja Heideggert idézve Derrida. Ezzel együtt, az igazság mint „másik jövetele csak ott jelenhet meg egyedi eseményként, ahol [...] a gyökeres rossz is, bármelyik pillanatban meglepetésként felbukkanhat”.⁶⁹

Ezért minden hitvallás – amelynek Derrida szerint minden tudományos munkához hozzá kellene tartoznia – mint ígéret az igazság eljövetelére, felelet: „felelni kell a másíknak, a másík előtt és magunktól”;⁷⁰ voltaképpen újra és újra megismételt válasz egy már előzőleg ki-mondott igenre.

*

64 *I. m.* 62.

A nevelés segítheti ennek a belső vezérletnek (amely Németh László szerint maga az erkölcs) az eredményesebb működtetését is, tekintettel az emberi individualizmus önimádatra, voluntarizmusra való hajlamára. „Tiszta individualista önkibontás nincs. Az ember csak a társadalomban, sőt azon túl a kozmoszban, annak törvényeivel, lehetőségeivel összhangban bonthatja ki magát. Ennek a módja az, hogy képességeinek megfelelő szerepet kér s vállal benne; részt vesz a játékban, s közben rájön meglevő s még ki nem fejlett lehetőségeire” (*I. m.* 37.)

65 Jacques DERRIDA: *i. m.* 33.

66 *Uo.*

67 *I. m.* 64.

68 *I. m.* 93.

69 *I. m.* 32.

70 *I. m.* 46.

PHAIDROSZ *Meg fog történni. Induljunk hát, hiszen a hőség is enyhült.*
 SZÓKRATÉSZ *Nem úgy illene, hogy előbb imádkozzunk ezekhez, és csak úgy keljünk útra?*

PHAIDROSZ *Bizonyára.*

SZÓKRATÉSZ *Ó, kedves Pán, és ti többi istenek, akik csak itt lakoztok, adjátok meg nekem, hogy szép legyek belül; s ami külső birtokom van, a belsővel összhangban legyen. A bölcsét tartsam gazdagnak; s oly sok aranyam legyen, amennyit senki más nem tud hordozni és magával vinni, csak a józan és mértéketes ember. Van-e még másra szükségünk, Phaidrosz? A magam számára épp eleget kértem.*

PHAIDROSZ *Számomra is kérd ugyanezt, hiszen közösek a barátok javai.*

SZÓKRATÉSZ *Menjünk tehát.*

(Platón)

EDUCATE OFFERING. THE EXAMPLE OF LÁSZLÓ NÉMETH

Keywords: *speech, unconditional university, belief, promise, writing, teaching, "two types of culture", experiment, constative knowledge, "as if", work, discontinuity of culture, education, pedagogical guideline, performative, teaching, merged subject, testimony, "nature of nature", history, knowledge, transcendence, salvation-instinct, virtual*

Derrida's expression used in this title seems to be incompatible, at first sight, with László Németh's concept on education. László Németh's pedagogical concept brought out in his essays might be in accordance in several points with Jacques Derrida's thoughts on „the unconditional university”; his pedagogical guideline tested during his teaching time in Hódmezővásárhely between the years 1945 and 1948, as if it were Derrida's idea of institution „unconditionally free, sovereign in its speech, in its writing, in its thinking” applied in the experimental field of education. Furthermore, both of them seems to believe that the only in virtual traces perceptible „as if”, respectively, László Németh's term, “the Saint Might” would be the ferment without which we won't be able to assure the survival of the human culture. In László Németh's opinion, too, the “trace” of the good teacher's work is not in the transmitted information but it reveals occurring an unmeasurable, incomprehensible energy, “homesickness”, which will accompany for a lifetime.

A EDUCA PROMIȚĂND. EXEMPLUL LUI LÁSZLÓ NÉMETH

Cuvinte-cheie: *discurs, universitate neconditionata, credință, promisiune, scris, „două tipuri de cultură”, experiment, știință constativă, „parcă”, muncă, ruptură de cultură, educație, program pedagogic, performanță, pedagogie, comprimare de discipline, mărturie, „natura naturii”, istorie, cunoștință, transcendență, instinct de mântuire, virtual*

Expresia din titlu poate să pară la prima vedere incompatibilă cu concepția pedagogică a lui Németh László. Concepția pedagogică prezentă în activitatea eseistică a lui Németh László însă pare să coresp-

pundă privind mai multe aspecte cu concepția de „universitate necondiționată” a lui Jacques Derrida, iar în ceea ce privește programul lui pedagogic; pe care între 1945 și 1948 fiind profesor la Hódmezővásárhely l-a și pus în practică în mod experimental, acesta pare să fie aplicația derridiană pe câmpul experimental al unei concepții deridiene privind o instituție de învățământ „liber în mod necondiționat privind discursul, scrierea, gândirea”. Se pare că fermentul care apare la amândoi sub formă de urme vagi fără și care nu se poate asigura existența culturii umane este reprezentat prin acel „parcă”, la Németh László „Sfântul Posibil”. „Urma” dascălului bun nu constă nici după părerea lui Németh László în cunoștințele predate ci prin a face să apară (la discipol) un fel de energie, un dor de natură nemăsurabilă, intangibilă, și care îl va însoți pe acesta pe tot parcursul vieții.

KÖTŐ JÓZSEF*

AZ OSZTÁLYHARCTÓL A „LÉT ALAPVETŐ ABSZURDITÁSÁIG”

Kulcsszavak: *modern dráma, Örkény-kultusz, kultúraköziség, nemzeti és egyetemes, a színházi történet modernizálása, kortársunk, Örkény*

Mára Örkény dramaturgiájának és a modern dráma történetének összekapcsolása a drámaesztétika kanonizálódott tételévé vált. Következésképp nálunk Kelet-Európában, egy magát önálló entitásként kezelő nemzeti közösség, illetve egy ország színházi kultúrájának egyik fokmérője az Örkény-kultusz térhódítása is lehet. Ha egy kultuszt számokban is lehet (szabad) mérni, akkor az általunk ismert adatok szerint Romániában 1949 és 2011 között 26 Örkény bemutatót tartottak 9 városban (köztük 5 román nyelvű színpadra vitel volt Kolozsvárt, Iași-ban, Bukarestben és egy német nyelven Szebenben). Mivel megengedtem magamnak (hiszen elsősorban színháztörténész vagyok), hogy statisztikai adatokkal is közelítsek az esztétikai jelenséghez, hadd írjuk le azt is, hogy a legtöbb bemutató számot a Tóték érte meg (8); ezt követte a Mikszáth-regényből készült színpadi adaptáció, a *Különös házasság*, amelynek társszerzője Gyárfás Miklós volt (6); következik a *Macskajáték* (7); a *Pisti a vérzivatarban* és a *Kulcskeresők* egyenlő számban kerültek színpadra (2); s végül egyetlen alkalommal láthatott a közönség Örkény-egypercesekből készült összeállítást. De lám-lám a statisztika is lehet esztétikai mankó. Ha tekintetbe vesszük a két listavezető darab országos bemutatóinak dátumait: *Különös házasság* – 1949. jan. 12. (ugyanazon a napon egyszerre két színházban, Nagyváradon és Marosvásárhelyen); Tóték – 1968. márc. 8., egyértelművé válik, hogy különböző korok különböző kánonjainak parancsuralma alatt született művekről és előadásokról van szó. Azt is mondhatnánk, hogy a két mű és színpadi viteleinek módjai ábrázolják azt a fejlődési ívet, amelyet a szerzőnk és a színházi látásmód bejárt.

1949: a koalíciós idők vége, a szovjet típusú diktatúrák kezdete Kelet-Európában. Szellemi örökségünknek menlevelet az adhatott, ha a munkásosztály pártja által szellemi sáfárokká felkent „irodalomtörténészek” haladó mondanivalót véltek felfedezni egy műben. Ilyen alkotásnak kiáltották ki Mikszáth *Különös házasságát* is, hisz mint a marosvásárhelyi előadás kritikusa mondotta: „szükséges haladó mondanivalójú regények színpadra alkalmazása... ott fe-

* Kötő József: Született 1939. augusztus 8-án Kolozsvárt, a filológia doktora, egyetemi előadótanár, a Játéktér színházi folyóirat alapítója és szerkesztője. Kutatási területe a két világháború közötti erdélyi magyar dráma- és színháztörténet. Kutatási eredményeit több mint száz, hazai és külföldi szaklapban megjelent tanulmányban közölte. Fontosabb kötetei: *Fejezetek a romániai magyar dráma történetéből*, Dacia, Kolozsvár, 1976; *Magyar Színház Erdélyben* (Kántor Lajossal közösen), Kriterion, Bukarest, 1994; *Erdély magyar színházi világa*, Stúdium, Kolozsvár, 1997; *Színháztörténet Erdélyben 1919–1940*, Polis, Kolozsvár, 2009.

szül az elnyomás, a kizsákmányolás egyrésztükben a feudalizmus, másrésztükben a kapitalizmus... elleni lázadás és düh”.¹

Az átdolgozást kitűnőnek minősíti a színikritikus, sőt „segít” is Mikszáthon: az adoma élet fordítja azok ellen, akiknek bűnét a regény szerzője világosan látta. De elmarasztalásban is részesül a két szerző: amíg azonban ezt a mikszáthi derút jól használták fel a klérus és a hűbérúr ellen, addig a pálinkafőzőből nem tudtak „típust” teremteni, hanem romantikus és erősen népszínműre emlékeztető alakot formáltak belőle. A korabeli művészetszemlélet a típusalkotáson a különböző jellemek azonos vonásainak összegyűrését és a hősök jellemvonásainak romantikus eltúlzását értette, megelégedkezve arról, hogy minden ember típus, pedig még a nagy tanítómester, Engels is hangsúlyozta (igaz, Hegelre hivatkozva), hogy minden ember meghatározott egyén is, egy „ez”. A „hibákat”, úgy vélem, az alkotók egészséges ösztöne diktálta. Az előadás rendezője különben Szabó Ernő volt, a színpadi realizmus nagymestere. Az átdolgozásnak és a játék megmaradt hitelének volt köszönhető, hogy a színpadra vitel recepciójáról a kritikus nyomán megállapítható: „a dolgozó tömegek” őszinte örömmel fogadták az előadást, korántsem azért amiért a hivatalos kritika lelkesedett: „... milyen hasznos fegyver ez a bemutató a vatikáni reakció ügynökei igazi arcának leleplezésére”. Hogy az említett recepciót valóban az eredeti regényből megőrzött mesélőkedv, az adomázó derű és az életszerű lélekábrázolás váltotta ki, bizonyítja, hogy ugyanez a szöveg Szatmárnémetiben, 1972-ben Kovács Ádám rendezésében, amikor éppen az újonnan feltámadó dogmák és identitásirtás ellen kellett demonstrálni, 29 előadást ért meg. Ez a jelenség végül is azt bizonyítja, hogy az átdolgozás sokat megőrzött a regény értékeiből, s közvetítette a magyar irodalom szellemiségét. Ezt a megállapításunkat igazolja Marosi Péternek a kolozsvári bemutatóról írott kritikája is, megállapítva: „... a regény mondanivalóját – az időszzerűség követelménye szerint – de hűségesen ... dramatizálták”.² Pedig az előadás rendezője Méliusz József volt, aki ebben az időben publicisztikájában a „szocialista színház” szálláscsinálója volt. Így írt: „A népi demokráciában félreértetlenül világos, hogy a színház a népnek haladó művelődést kell nyújtson, haladó szellemben a haladó állam társadalmának, politikai erejének megerősítésére”.³ Szerencsére Örkény osztályharcos időszakát (az ugyancsak Gyárfás Miklóssal közösen írt Zichy-palotát is) az idő feledésbe taszította, s kiteljesedett a lét alapvető abszurditásait érzékelő korszaka, amely egyetemessé tudta tágítani a nemzeti közérzetet. „Voltaképpen mindig ugyanarról írtam: hogy milyenek vagyunk mi magyarok.” Írásművészete groteszkbe bújtatott nemzetkarakterológiai vizsgálat. Így válnak az Örkény-drámák a nemzeti önismeret műveivé. A Kulcskeresők szolnoki ősbemutatóján maga Örkény mondta el magnószalagon az idegenbe szakadt, majd órákra hazalátogató tudós dühös indulatát megszólaltató szöveget. „Hogy csinálják ezt? Mikor jönnek rá, mi mire való? Egy kalapács: a szöveget falba verni, az a kocsonyás anyag a fejükben: gondolatokat termelni és ha jön a vonat, akkor aláfeküdni vagy felülni rá, az kettő! ...Hagyjuk, minek izgassam magam, mikor úgyis magas a vérnyomásom. De ezt nem felejttem el, azt a zötyögést a sírkövek között, és ha ezentúl megkérdeznék, azt fogom felelni: »Micsoda? Hogy mondta? Milyen ország? Ilyen országot én nem ismerlek!«” Erre replikázik az örkényi vallomás: „Itt születtem, itt éltem, anám tanított e szépséges nyelven beszélni, a

1 KOTYOR András: *Különös házasság*. Utunk IV(1949). jan. 29.

2 MAROSI Péter: *A különös házasság*. Utunk. IV(1949) máj. 28.

3 MÉLIUSZ József: *Színház a népi demokráciában*. Utunk. III(1948). 1. sz.

sorsdöntő az lett az életemben, az vezette a tollamat, az rajzolta meg pályámat, hogy népünk sorsáról és csak a mi népünk sorsáról szólnak az írásaim, az első leírt soromtól mostanáig”. Örkény művészetének mélységét jelzi, hogy önismereti drámái egyben az emberiség önvizsgálata is. Beteljesül az irodalmi paradoxon: éppen a speciálisan magyar válhat egyetemessé.

Jelen tanulmányunknak – amely Örkény drámáinak színre vitelét vizsgálja interkulturális közegben – éppen ez képezi vezérgondolatát: hogyan válik a speciálisan magyar egyetemessé? Szinte laboratóriumi vegytisztasággal válaszol a kérdésre a *Tóték* 1968-as marosvásárhelyi bemutatója. Az időpont a történelmi identitáskeresés korszaka, táborunkat, a szocialista világot alapvetően rengetik meg az 1968-as csehszlovákiai események. A szocialista országok külön-külön utakon keresik a kiutat a rendszer válságából. A lázadás útját választók a szocialista falanz áldozatává válnak, illetve elindulnak a „legvidámabb barakk” irányába, s harmadik útnak kínálkozott a kétarcúság: kemény diktatúra saját állampolgáraink felé, s nyitottnak, demokratikusnak látszani kifelé. Románia ezen az úton indult el, s kifelé színlelt demokratizmus leple alatt felépítette Kelet-Európa legkeményebb diktatúráját. Az ország kulturális megosztottság állapotában lévén, a hatalom létrehozta a nemzetállamot, kiküszöbölve az egyneműsítő szándéknak ellenálló sokszínűséget. Jó példa erre az 1968-ban lezajlott „kettős kötődés” vita. A Magyar Írószövetség a kulturális nemzet jegyében a magyar irodalom szerves részévé nyilvánította a határon túli nemzeti közösségek irodalmát is. A román válasz a teljes elutasítás volt, nem ismerte el a hatalom a külön identitást. A korszak tehát az identitásvesztés és -keresés időszaka volt. A színházi esemény szereplői: a történelem áldozatai. Román állampolgárként, erdélyi magyarként kellett a magunk saját identitását megtalálni a diktatúra körülményei között. A rendező, Kovács György még bonyolultabb történelmi tapasztalattal rendelkezett: zsidó etnikuma szerint meg kellett élnie a fasiszta, bomlott hatalom kálváriáját is. Ebben a környezetben csakis kiszolgáltatottá válhatsz, kitérés kísérleteid tragikomikus vergődéssé fajulnak. A magyar Tót család tragikomédiájának története a kiszolgáltatottságról tökéletesen kifejezte egy teljesen más közegben élő társadalmi csoport közérzetét is, egyetemessé növelve a társadalmi láttelepet. Talán ezért állapíthatta meg Örkény az előadás megtekintése után, hogy a szöveg: „főlleg... olyan természetesen beszéltek a darab sajátos nyelvét, mintha beleszülettek volna”.⁴ A rendezőnek tehát nem kellett absztrahálnia a vizuális keretet, megmaradt a reális környezetrajznál, a majdnem teljesen reális díszleteknél, kellékeknél és ruháknál, így emelve be a néző hétköznapijaiba az abszurdba fulladó szituációkat.⁵ Mégis hogy emelődött az előadás a valóság fölé, hogy a szöveg metafizikai mélységeit is megszólaltassa? Az előadás főszereplője nem csupán Tót volt, nem csupán az elnyomás és elnyomatás, a zsarnok és áldozat dialektikájára helyezte a hangsúlyt, hanem a főszereplővel egyenrangúvá vált Cipriáni, a helyi elmegyógyintézet igazgatója. Kovács György alakításában a szerep a rezignáltság, a kényszerzubonyba bujtatott józan ész virtuóz megtestesítése volt. Ily módon a szöveg logikája szerint felkínált két kitérés alternatíváról szól az előadás, választéknént a történelmi helyzetre: Tót ösztönös, cselekvő lázadását vagy Cipriáni tudatos, de a verbalitás szintjén magmaradó tiltakozását tekintsük példaértékűnek? A néző számára nem lehetett kétséges a választás a két alternatíva között. Az előadás a szemtanúk vallomása szerint a hajdani Székely Színház fénykorára emlékeztetett. Örkény így vallott az előadásról: „Ma-

4 HUSZÁR Sándor: *Febér asztalnál Örkény Istvánnal*. Utunk. XVIII(1968). márc. 22.

5 MAROSI Ildikó: *Tóték – Marosvásárhelyen*. Utunk. XVIII. (1968) márc. 29.

rosvásárhelyen az én darabomat láttam... amely pontosan azt mondta, amit mondani akartam.”

A speciálisan magyar és egyetemes dialektikájáról éppen egy évtized múlva kaptunk érdekes láttelepet. 1979. február 8-án bemutatták a kolozsvári Nemzeti Színházban a *Tótékat* Harag György rendezésében. A kritika szerint az előadás tragikus, groteszk stílusa jól érzékeltette a beletörődés és lázadás dialektikáját. A szöveg olvasata szerint az előadás főszereplője ezúttal egyértelműen Tót volt, akit Gheorghe Nuțescu alakított: „szimpla vigyázálása, zsebkendőlobogtatása vagy csupán a csodálkozó, zavarodott, menekülő, majd ismét határozottá, békéssé váló nézése annyit tudott némán is elmondani, amennyit csak nagy színészegetyéniségek képesek kifejezni. Ő volt a legjobb Tót, akit eddig láttunk” – állapította meg a korabeli kritika.⁶ Az interkulturalitás érdekes példája a *Tóték* 1984-es jászvásári román nyelvű bemutatója Beke Sándor magyar rendező irányítása alatt. A rendezőnek, aki ebben az időben a kecskeméti színház igazgatója volt, amely ekkor a magyarországi színjátszás egyik vezető kísérleti műhelye volt, mégis több fajta kihívással kellett szembenéznie az új közegben. A XX. századi reteatralizált színház egyik fontos műhelye a román színházi mozgalom volt, szemben a szósínházi hagyományoktól dominált magyar színjátszással. Olyan látványelemeket kellett találnia, amelyek képileg elevenítik meg a szöveg gondolatatait. Szembe kellett néznie szövegrecepciós gondokkal is, hisz például a fordító nem találta meg a dobozolás szó román megfelelőjét, s így jelentős asszociációs hátrányokkal indult, mivel az anyanyelvi közegben a fogalom köznyelvévé vált, s eleve asszociálódott a kifejezéshez az értelmetlen hatalmi kényszer szülte cselekvéssor. Tehertétellel indult tehát a színre vitel, s mivé vált a közös munka folyamán azt jól érzékelteti az előadás kritikája.⁷ Ahogyan a szerző által nagy elismeréssel emlegetett marosvásárhelyi rendezés nem absztrahálta a színpadképet, úgy a jászvásárit is a természetelvűség uralja, de néhány változtatható elemmel megtörténik a színpadi világ elemelése is, alátámasztandó a történelem egyetemességét: „Balra elől a tér egyaránt lehet a Tóték verandája vagy a paplak, ahol Tomai plébános fogadja Tótnét, a sok zölddel jelzett kies vidék hangulatában és ezzel ellentétben fönt, a lámpák füstszínű, gomolyszerű műanyagborításban: mintha felhők gyülekeznenek a békés otthon fölött.” Ebben a békét és derűt árasztó hangulatban az előadás a nézőtérrel egy keretjátékkal indult, lakodalmas menet bevonulásával a jobb és bal oldali széksorok között, fúvószenekar kíséretében. Ez a kezdet az élet természetes rendjére helyezi a hangsúlyt, ellentételezve az eljövendő történelem természetellenességét. A környezet, a szöveg és helyzetek groteskségéből fakadó ellentét magával ragadta a színészeket és a nézőket. A rendező látványteremtő igyekezetében nagy gondot fordított a részletekre, s ezt helyenként a ritmus szenvedte meg, s időnként anekdotizmus uralta a jeleneteket. Mindezek ellenére jól kivehetően rajzolódik ki az a folyamat, ahogyan a békés, kiegyensúlyozott környezet az Őrnagy megjelenésével a félelem világává válik. Az Őrnagy alakítója (ahogy minden cselekedete előtt kicsikarja a jóváhagyást, sőt lelkesedést is a gyötrelmezhez) jól érzékeltette, hogy az áldozattá váláshoz az áldozat beletörődése is szükséges, felerősítve a darab gondolatiságának fontos vonulatát a beletörődés és lázadás dialektikájáról. Egyedi vonásokkal gazdagította a jellemfestést, még tragikusabbá téve a népbolondításba való belenyugvást. „A

6 KÁNTOR Lajos: *Örkény, Harag, Nuțescu*. Utunk. XXXI(1979). febr. 29.

7 KACSIR Mária: *A Tóték Iași-ban (nem vidéken)*. In: Uő: *A varázslat elemzése*. Kriterion. Bukarest, 1985.

színész és a rendező fontosnak tartotta, hogy az őrnagy ne legyen híján a vonzerőnek, de ezt nem úriás és katonás, bokacsattogtatós fellépéssel, hanem inkább diabolikus szellemével érte el. A katonás vonásokat csak jelzi, egészen könnyedén, de egyébiránt úgy viselkedik, mint egy bölcs filozófus, mint egy fölényes moralista, akire a két nő, Tótné és Ágika, de Gizi Gézáné is ámulva néz fel, s hogy a népbolondítóval, egy Caçavencuba oltott őrnaggal állunk szemben, azt csak tekintetének ravasz és gonosz villanásai árulják el.” Az előadás a Tót–Őrnagy kettősre koncentrált, Cipriáni professzor okosan, szellemesen megelevenített színpolt maradt az előadásban, ily módon csupán Tót értelmetlen lázadását mutatja fel kitérőként, egyetlen alternatívát csillantva meg az előadás, szemben a marosvásárhelyi bemutatóval, amely Cipriáni társfőszereplővé tételével két pólusú alternatívát kínált. Az előadás záróképe rímel a kezdő keretjátkékkal: a fiatal párt búcsúzni láttuk, aztán már csak a menyasszonyt feketében. Bomba robbant, lövedék vijjogott, a díszlet elmozdult: egy világ darabokra tört. Nem sok köze van ennek a képnek az eredeti szöveg belső világához, arra figyelmeztet, hogy a látványteremtést ne változtassuk didaktikussá, a látványelemnek a szövegből kell fakadnia, azt kell képi nyelvre lefordítania. Habár ellentmondásosra sikeredett, de az Őrkény-szemlélet újdonságának érzékeltetésére, látványba fogalmazására a legerőteljesebb kísérlet 1984-ben a temesvári Állami Magyar Színházban történt, Klein Magda rendezésében. Olvasatának alaptónusa a groteszk ironia volt s mindent elkövetett, hogy egy pillanattal se szórakozzék a közönség.⁸

A postás nem falu bolondja, brechti szerepkörbe helyezte, kemény kezdeti hangütéssel kommentálja az eseményeket. Hogy a nézők figyelmét a sok ezer Tót fiúra irányítsa az előadás, a postás szövegét kibővítette első világháborús Zerkovitz-dallal. A holtak hallgatásából átvett szövegrészeket egypercesekből és a Voronyezsből. Legérdekesebb újítás az előadás látványvilágában történt. Dan Horia Ghinda tervező két kontrasztos díszletet tervezett. Az első rész rózsaszín, cukorbonbon világ, virágcsillagos rózsaszín háttérfüggönnyel és a rózsaszín különböző árnyalataiba öltöztetett szereplőkkel. A színészek kerengő, elúszó mozgással groteszk táncot lejtő tündérvilágot idéznek meg. Szünet után változott a díszlet: elkomorult. Eltűnt az első rész lebegőmozgás-koreográfiája. A dobozolás pillanattal sem volt mulatságos, hanem emberi mívoltunkat megalázó sziszifuszi munkává vált. A színészeknek nem jellemeket, hanem prototípusokat kellett ábrázolniuk bizonyos vonások kiemelésével, elrajzolásával. A befejezést háttorzongatóvá szervezte a rendezés: háromszor csattant a nyaktílonak használt margóvágó. Ezzel a meyerholdi örökséget idéző mechanikus eszköztárral próbálta a rendező sokkoló módon megeleveníteni az önfeladás abszurd drámáját.

A fellelhető dokumentumok alapján megidézett előadások az 1989-es fordulat előtt a diktatúra béklyójában vergődő társadalom haláltáncát, az önfeladás abszurd drámáját hangsúlyozták, kevésbé figyeltek (figyelhettek) a *Tóték*ban jelenlevő, a lázadás alternatíváit megcsillantó vonulatra. Ezért fordultunk érdeklődéssel a rendszerváltás utáni *Tóték* szcenírozásainak megidézése felé, milyen új olvasatot kínálnak ezek az előadások? Két rendezői víziót vizsgálhattunk ebből a szempontból. Az egyik a szatmárnémeti színház nevéhez fűződik. 1994-ben Árkosi Árpád, eredeti és merész szöveg értelmezéseiről és látványteremtő képzelőerejéről nevezetes magyarországi rendező vitte színre a partiumi városban a *Tótékat*. A groteszk játékot most már bátran lehetett a politikai hatalom átvilágításának értelmezni, amely múlta és je-

8 KACSIR Mária: *Tóték* (nehéz) újjászületése. In: *A varázslat elemzése. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1985.*

lenre egyaránt tanulságos. Az örkényi parabola arról szól, hogy a mindenkori hatalom a szolgátságot akarja állandósítani, ami engedelmességet, számító fegyelmet, ügyeskedő önfeladást termel, és bizalmatlansággal kezel minden kreativitást, amely eljövendő teremtő idők szabadságát keleszti. Árkosi ennek a gondolatnak próbált olyan látványkeretet teremteni, amely metaforikusan, múlt és jövő átjárhatóságát szemléltetve érzékelteti Örkény történelmi bölcsességét. Korabeli leírások arról tanúskodnak, hogy a szándék visszajára fordult. „Az előadás kezdetén céllövölde tárul a nézők elé. A tábla naiv festmény: egy vonat látható rajta élénk, nyári tájban, a Tót familia idillikus képével (Dobre-Kóthay Judit terve). A metafora, miszerint ez a kedves vidéki család a megbolydult világ céltáblájává válik, figyelemre méltó ötlet. Kár, hogy miután a bebicikliző Postás egyszer kavicsokkal megdobálja a céltáblát, az tovább már nincsen kihasználva, és így a metaforikus jelleg is eltűnik. Persze, a céllövölde képének szürrealisztikus világa (praktikusan a Tót család háza, azonkívül a falu szellemiségének kifejezője), és a háttérben berendezett vasúti váróterem, majd a lakás túlon túl szűfolt és realista belsőjének ellentéte jól szolgálja a zűrzavar, a kint és a bent keverésének ugyancsak jelképszerű megjelenítését; amihez további látvány-többletet adhat a magasból égi kegyként érkező budi és a mélyből, a Pokolból előbukkanó Órnagy asszociációja. Am a darab leképezése a továbbiakban, úgy tűnik, nemigen érdekli a rendezőt; koncepciójának középpontjában az a tehervagon áll, amely a bájosan naiv műalkotás vidám vonatának kegyetlen-realista metamorfózisa. Az előadás záróképe szerint ebben hurcolják el a Tót családot a falu katonazenekarával együtt. A bevagonírozás megjelenítése azonban nemcsak gondolati többletet nem jelent, de nincs is megoldva. (A lejtő felemelése és a bezárás félsötétben történik. Vonat-zaklatolás kíséri ugyan, ám a néző számára nem teljesen egyértelmű, hogy épp a díszletet bontják-e, vagy a Tót családot tüntetik el, esetleg büntetik meg a gyilkosság miatt.) Ráadásul a felépített vagon állandó jelenléte miatt technikailag nehézkesek az átállások. A Postás átmenetet jelző megjelenései ügyes és a darabból következő megoldásnak tűnnek, amelyek a zaklatottságot is felfokozhatnák, de a színész jeleneteit nem kötötték össze szimultán átrendezésekkel, így az előadás menete nem szaggatottá, hanem vontatottá válik”.⁹

Nem csak a zavaros látványelemek gátolták az örkényi filozófia időtlenségének érzékeltetését, hanem egy szereposztási tévedés is: az Órnagyot alakító vendégszínész egy súlytalan, idegbeteg katonává vált, aki sem színészileg, sem az előadás gondolati erőterében nem válik Tót ellensúlyává. A szöveg hárompólusú: Órnagy, Tót, Cipriáni hármasa világhatja át a hatalom dialektikáját. Cipriáni darabbeli helyét sem találta a rendező. Egységessé a Tót család tagjainak szerepépítkezése vált, ily módon a groteszk játék csupán egyik vonulata domborodott ki: Mariska és Ágika játékból annak a jelenségnek a természetrajza, hogy örült kegyetlenkedések után is már-már meggyőződéses segítője válhat valaki a kegyetlenkedőnek, illetve Tót metamorfózisából az önmagunk méltóságára ébredés. Mikor a Tóték háza vagonná változik, s a mozgást érzékeltető villanófényben, zakatolás és szirénázúgás közepette¹⁰ robotog a semmibe, a néző a „semmi ágán” libegés érzetével marad. Pedig már ott dübörgött a valóság szerelvénye az előadás helyszínének közelében: a genocídiummá fajuló jugoszláv háború.

A másik rendszerváltás utáni *Tóték* színre vitel a temesvári Állami Magyar Színház nevéhez fűződik 1999-ben. A színház ebben az időben Demeter András igazgató vezetésével új

⁹ DARVAY NAGY Adrienne: *Válasz: az előadás*. A Hét. 1994. július 8.

¹⁰ TASNÁDI István: *Deux és latrina*. Színház. 1994. szept.

reneszánszát élte, a vidéki névtelenségbe süllyedt társulat országos és nemzetközi hírv előadásokat mutatott be¹¹. Valószínűleg ehhez a lendülethez kötődik a Tóték műsorra tűzése. A felfelé ívelő időszak művészi sikereinek titka a szövegek időszerű olvasata és a merész formai kísérletezés volt, felvállalva a társadalmi folyamatokba való beleszólás kockázatát is. Természeteszerű volt, hogy az önismeret drámájának, a *Tótéknak* helye volt egy ilyen szellemiségű színház játékkrendjében. Az előadás tétje az is volt, hogy bemutassa, mihez kezd a színház az ölébe hullott alkotói szabadsággal? Milyen eszközöket talál a társadalomformálásra? A világ továbbra is értékrendválsággal küszködött, tovább tartott az öldöklés, szűkebb világunkban egy szabadságra emlékeztető közeg keletkezett, a manipuláció kifinomultabbá és láthatatlanabbá vált, belső szabadságunkat nem fizikai kényszerek korlátozták, hanem szellemi béklyókban vergődünk. A *Tóték* komplex világlátásából a szabadság alternatívái is kiolvashatók lehetnek volna. Foglalkoztunk ezzel a kérdéssel a marosvásárhelyi 1968-as bemutató kapcsán, amikor két pólusra épült az előadás, Tót és Cipriáni professzor válasza, a lázadás alternatíváiról. A színház a színre vitel megvalósítására Tóth Miklós szegedi rendezőt kérte fel, aki 1997-ben végzett a budapesti színészképzőn s határon túli társulatokkal is közreműködött Szatmárnémetiben és Komáromban is. Sajnos a rendező egy csupasz cselekményre redukált változatot játszatott el (átvette Vincze János rövidített és átszerkesztett átdolgozását, amely mindössze öt szereplőt – Őrnagy, Tót, Mariska, Ágika, Postás – őrzött meg. Cipriáni professzor szerepe például eltűnt.¹² A szomszédban, az egykori Jugoszlávia területén dúló háborúra asszociálva egy leegyszerűsített történelmi látéletet ábrázol az előadás, csak az erőszakra központosít, adós marad az összetett emberi és társadalmi elemzéssel, amit a *Tóték* különben felkínál. Például az Őrnagy cselekedeteit nem egy mechanizmus által kitermelt típus viselkedésjegyei motiválják, hanem egy szkizofrén alkat szekatúrái, gonoszsága, rafinált gyanakodása. Tót is megmarad darabos, jólelkű, együgyű, falusi tűzoltóparancsnoknak. Így beszűkült az üzenet átfogó jellege, a történések csak egyedi komikumot és felületes életábrázolást elevenítettek meg, elvesztődött a mű egyetemes jellege. Jellemző adalék: „szenzációra” csak a klotyójelenet sikeredett.¹³ A vendég-díszlettervező, az ugyancsak magyarországi Werner József megpróbálkozott a darab szemantikáját megfejteni, először banális nappalit épített a színpadra, majd felrúgta a realitást: eltűnnek a szobafalak, a játéktér dobozok határolta börtönné változott, de már ez sem fordította tragikomédiába a játékot.¹⁴

Míg az 1984-es bemutaton, Klein Magda rendezésében Tót lefejezése katartikus pillanat volt, ebben az esetben nem kellőképpen hatásos, ami egyenes következménye volt a leegyszerűsített olvasatnak.

Ha az Örkeny-darabok romániai bemutató számai alapján készült rangsorolás szerint végezzük el a színre vitelek elemzését, a 7 bemutató *Macskajátéknak* kell következnie. Romániában a darab országos bemutatóját 1972. márc. 17-én ugyancsak Marosvásárhelyen Kovács György rendezte, aki elsőként vitt színre „igazi” Örkeny művet az országban, s akinek *Tóték* szcenírozásáról oly elismerően nyilatkozott maga a szerző is. Új, különleges feladat elé állította a rendezőt a mű. Míg a *Tóték* még lineáris történetsszövegre törekedett, s a díszletek gyako-

11 DARVAY NAGY Adrienne: *Állandóban változókéonyan*. Mentor, Marosvásárhely, 2003.

12 ILLÉS Mihály: *Tóték*. Új Szó. 1999. március 12.

13 (puskel)[PUSKEL Emese]: *Dobozoltunk Tótékkal*. Nyugati Jelen. I(1999). április 30.–május 2.

14 MARIA PONGRÁCZ POPESCU: Agenda. 1999. február 23.

ri változást igényeltek, s így könnyebb volt megtalálni az olvasat kulcsát a hagyományos dramaturgiát és színpadszervezést jobban ismerő alkotóknak, a Macskajáték már Örkény további darbjait jellemző homogén színpadi térben történik. A szerző így ad utasításokat a darabjához: „Ezt a darabot úgy kell eljátszani, mintha egyetlen mondat volna. Nem tűr semmiféle lelassulást, megállást vagy színváltozást, hiszen elejétől végig nem más, mint zaklatott lelkű hősnőjének, Orbánnának egyre zaklatotabb és feszültebb vitája önmagával, a nővérel, az egész világgal. [...] a folyamatosságot ne szakítsa meg semmi, s a darab hősnője úgy sétálhasson át egyik képből a másikba, hogy még a beszédét se legyen kénytelen megszakítani”.¹⁵ Kovács György, aki tökéletesen értette Örkény metakommunikációját, nagy valószínűséggel pontosan követte a szerző utasításait, sajnos, nem leltünk olyan dokumentációs anyagot, amely támpontot adott volna a szemléletes megelevenítésre, tény, hogy Orbánné életre keltésére olyan színésznőt talált Kovács György, mégpedig Tanai Bellát, akinek alakítására a színháztörténész úgy emlékszik, „mint költőien szép remeklésére”¹⁶, s a korabeli kritika természetességét dicséri, az előadást pedig mint a „korszerű realizmus” megtestesülését minősíti.¹⁷ Tény, hogy a színháztörténet a 70-es évek első felében Marosvásárhelyen bemutatott, emblematis Harag-produkciók mellett Kovács György *Macskajáték*-rendezését is a kiemelkedő színházi események közé sorolja, nemcsak művészilag, hanem recepcióját illetően is, hisz a közönség felismerhette, a Macskajáték hőseinek történetében saját privát történeteit is, mindennapi lótas-futásaitól a hazaszeretetig, persze az örkényi kesernyés módon.

A *Töték* és a *Macskajáték* világsikere után minden együttes, amely szinkronban kívánt maradni a kortárs színházi mozgalommal és drámaterméssel, műsorra tűzte Örkény színműveit. Így a Macskajáték finnországi, csehszlovákiai, ausztriai, angliai, lengyelországi, németországi bemutatói után 1973-ban színre került Bukarestben is, a szellemi nyitottságáról híres Bulandra Színházban, a romániai rendezőiskola egyik neves tagjának, Taub Jánosnak a rendezésében. Sajnos a bemutató nem vált eseménnyé. A rendezői olvasatnak nem sikerült a mű emberi szituációit, a lótas-futástól a hazaszeretetig, általános emberi látleletté lényegítenie, s a korabeli kritika híradása szerint inkább a komikus regiszterekre hangolta az előadást, habár a szereposztás nagyszerű színészei éltek a partitúrák nyújtotta lehetőségekkel.

A nyolcvanas évek közepére nálunk Örkényt játszani egyet jelentett a művészi igényességgel művelt korszerűsödési törekvésekkel, a megújulás szándékával. Ezeket az elgondolásokat tartalmazta a szatmárnémeti döntés, amikor 1985. szept. 23-án bemutatták Kovács Ferenc rendezésében a *Macskajátékot*. Ez a társulat alapításakor, 1953-ban, amikor a játékrendeket és játéktílust a szocialista realizmus jegyében egyneműsítette a sematizmus, valósággal forradalmasította az erdélyi magyar színjátszást mobilis szellemiségével, s csakhamar vezető helyet vívott ki magának színházi életünkben. A nyolcvanas évek közepére, az elszereződések következtében, az új csapat összekovácsolásának küzdelmében megtört a lendület, s a társulati munka a langyos közepszer felé tolódott. Nagy idők nagy színházának újratertemzései szándékával született meg a *Macskajáték* színre vitelének terve.¹⁸ Kisvárosi viszonylatban kiobbanó sikerre vált a bemutató, 48 előadást ért meg. Orbánné sorsát az alapító tagok egyik vezéregy-

15 Idézi TARJÁN Tamás *Kortárs dráma* című kötetében. Magvető. Bp., 1983. 70.

16 KOVÁCS Levente: *A marosvásárhelyi Székely Színház története*. Mentor. Marosvásárhely, 2001. 125.

17 CSELÉNYI László: *Macskajáték*. Utunk. XXVII(1972). ápr. 14.

18 KÁNTOR Lajos: *Nézz vissza. Erdemes*. Utunk. 1985. nov. 22.

nisége, Elekes Emma teremtette újjá, de valamennyi szereplő testre szabott szerepeiben kidolgozott lélektani megfigyelésekre alapozva érvényesítette Örkeny tragikomédiájának mélyebb társadalmi rétegeit, letagadhatatlan időszerűségét. A korabeli kritika feljegyez egy nagy színházi pillanatot is, ahogyan a rendező a fehér asztal melletti, családi angol nyelveckét exponálja: tökéletes abszurd drámatechnika volt a párhuzamos szövegtetés. Ez az előadás-szemlélet ismétlődik meg Temesvárt az 1994. március 3-i bemutatón, amikor ugyancsak Elekes Emma alakítja Orbánnét, és a rendezést is az a Kovács Ferenc jegyzi, aki a szatmárnémeti előadást is színre vitte 1985-ben. Az örkenyi lélektani megfigyelések időtállóságát bizonyítja, hogy a változatlan szemlélet megálta helyét a változó időkben is.

A '89-es fordulat utáni időszak emblematikus *Macskajáték* előadását Parászka Miklós vitte színre Nagyváradon 2001-ben. Parászka Örkeny ironikus életképét az ember természetrajzáról bölcs olvasatban elevenítette meg. A szerző etűdjeit az életnek nevezett kaland vállalásáról, szülőföldhöz való kötődéséről, a kényszerű magányról a rendező sokszínű, mozgalmas, érdekes, kristálytisza, néhol nevetető, megrázó bohócjátékként vitte színre¹⁹. A sokszínű élet-alternatíva kockázatainak, olykor tragikumának felvillantásával a rendező a régiókban is aktuális választás: a valahová tartozás vagy elzárkózás dilemmáiról vallott²⁰. Ezt a komplexitást a rendező és színész a szerepépítkezés összetettségével igyekezett érzékeltetni: Orbánné hol antik hősnő, hol burleszkbe hajló veszekedő háziasszony, hol szomorú Pierrot, hol bohóc, hol drámai hős, egyszóval chaplini figurának is nevezhető. Ez, a történéseket a valóság fölött lebegtető szemlélet gazdagította az eszköztárat. Erzsi álomvíziója szürrealisztikus: Gizát fehér hajjal látjuk, de a családi fotó ifjú alteregójaként, az álom-halál látomással egyidőben megjelenik a virágzó, majd lombja vesztett életfa költői jelképe. A Szkalla lányoknak a Létán készült fényképe élőképként elevenedett meg²¹. Így már életre-halálra menő „macskajátékká” vált az előadás, amely az évad legfontosabb eseményévé nőtt, s színház, modern magyar színház volt a javából²². Parászka rendezése eleget tesz a fentebb idézett szerzői utasításoknak: a feszes szerkezeti produkció egyetlen töretlen ív. Vallomás az életről, azt taglalja minden korosztályhoz szóló üzenetként, miként érdemes élni. Ilyen szempontból akár beavató előadásnak is nevezhetnénk. Igen, igaza van Orbánnénak, aki úgy foglalta össze saját életét: így volt szép.

A *Macskajáték* antologikus értékű színházi partitúrává vált, s mint minden klasszikusnak számító érték, nemzedékek „tanuló oskolájává” avanszálódott. Így, amikor az új színészi nemzedék egyik sokat ígérő színésze rendezőként is ki akarta próbálni magát, az örkenyi iskolához fordult, 2007-ben László Csaba rendezésében került színre a *Macskajáték* Marosvásárhelyt. A színész rendezői debütjét korrekt partitúraolvasás jellemzi. Az előadást megszemlélő kritikus²³ szépen értelmezett helyzetekről számolt be, amelyekben minden replika a helyén van, a figurák története életre kel gesztusban, megjelenésben, a szereplők jó színvonalon, de leegyszerűsítetten elevenítették meg az írói partitúra jellemképleteit. (Íme a kritika látletele – Orbánné: habókos, de bájos; Giza: száraz, hűvös; Viktor: régi vágású, impozáns, nyuszi-szelíd; Paula: elszánt, álszent; Egérke: riadt, érzékeny; Ilus: idegbeteg, savanyú). Számomra

19 SIMON Judit: *Megrázó bohócjáték Örkeny-módra*. Krónika. 2001. május 28.

20 PÁSZTAI András: *Örkenyi élethelyzetek a váradi színpadon*. Bihari Napló. 2001. május 2.

21 OBERTEN János: *Így volt szép*. Zsöllye. 5–6. sz. 2001. szeptember.

22 SZÜCS László: *Macskajáték életre-halálra*. Bihari Napló. 2001. május 13–14.

23 HEGYI Réka: *Debütők, színészrendezők*. IV. Interetnikai Színházi Fesztivál, Brassó. www.hamlet.ro.

azt sugallja a korabeli dokumentum, hogy a korrekt olvasatból hiányzott a személyesség, az előadóművész partitúraértelmezése.

Átsüt azonban az előadáson és szövegen a személyesség jegye az 1991-ben Szatmárnémetiben, Parászka Miklós által rendezett *Kulcskeresők* színre vitelén. A rendező így nyilatkozott a nemzeti önismeret drámájáról: „Meghatározó élményem a korhoz, történésekhez való viszonyom megfogalmazásában”²⁴. A kor: közvetlenül a rendszerváltás utáni értékrendjét váltó világ erőterének alakulása, amelyben polgárként és kisebbségiként egyaránt, önfeledt mámorban illúziókat és álmokat kergettünk. A történelmi helyzet és a darab alapszituációja analóg volt: túlélésünkhöz mítoszokra volt szükségünk, hamis vigaszokba, álmokba menekültünk. A mű színre vitelekor alig több mint egy évet tudtunk le a rendszerváltó eseménysor óta. Történelmi léptékek rövid, de a megélt történelem távlatában elegendő idő a mérlegkészítésre. A kor eseményeire érzékeny rendező természetesen nyúlt a nemzeti (kisebbségi) karakterünk keresztmetszetét adó drámához. A színre vitel első tétje az volt, hogy a szigorú önvizsgálat drámáját éppúgy személyessé, át- és megéltté kívánta tenni a néző számára is Parászka, mint saját maga részére. A rendező olvasatában új formulát talált ki: a kétrészes, nagyszínpadra írt szöveget egyrészes és stúdió-előadás formájában vitte színre²⁵. A szereplők és nézők ugyanazon az ajtón léptek a közös térbe, az illúziókat kergető és önámító Fóris pilóta lakásának vendégei lettek, és mindenkre egyforma hatással bírhatott Bolyongó valóságot átszínező manipulációja. Ezzel a megoldással nem csak a tér- és időviszonyok módosultak, hanem az értelmezés- és hatásmechanizmusok is. Fóris pilóta története, a kudarcot sikerré stilizáló önbecsapás élménye, szereplők és nézők közös játéka lett, a hiteles tárgyi világot és játéktílust megkövetelő térben. A rendezői olvasat Fórist állatorvosi lónak tekinti bajaink felleltározásában. Parászka számára a Bolyongó és Bodó képviselte magatartásformák közötti ellentmondás feloldása a tét: melyik a káros és melyik a hasznos? Persze Fóris lakásában vagyunk, Bolyongó eufóriáját éljük meg. A nagy manipulátor manőverének minden fázisát félelmetesen szuggesztíven, pontosan építi a rendező és az alakító színész, de ami talán a legfontosabb, őszintén éli meg, szenved végig a rámért, hivatásává váló szerepet. A rendező szándékáról vall, hogy az eredetileg „ej uhnyem”-et éneklő szereplők a Kossuth-nótára esnek bűvöletbe, már nem kell a valóság, a tisztánlátás szabadsága, amit Bodó kínál fel nekik, mikor kívülről kinyitja a belülről kinyithatatlan ajtót. Pezsgőt bontanak, és örömtüzekként mécseseket gyűjtanak. Az olvasat bölcsességére vall, hogy érzi a történelmi dilemma feloldhatatlanságát, nem dől el hogy, a bolyongói vagy a bodói út a járható. Hisz ahogyan Örkény maga írja a *Kulcskeresők* kolozsvári előadásának műsorfüzetében: „Bolyongó a mi álmodozni tudásunk. A bennünk élő kiolthatatlan remény, gyógyító balzsam.” De mindennek ellenére Bodó egyenként eloltja a mécsesek lángjait, s a Kossuth-nótát üvöltők hangzavarában kétségbeesetten üvölti: „Álmodozók! Önhitegetők! Világbolondítók!” A szöveg és előadás katartikus pillanata ez a momentum.

Engedtessek meg, hogy egy pillanatra kilépjek a színháztörténész arctalansága mögül, s igazoljam a pillanat megrendülését az előadás nézőjeként is. Igen, túlélésünkhöz szükségünk van a magunk Bolyongójára, de az önfeledt mámorban ugyanúgy szükségünk van a magunk Bodójára is. A Bolyongók és Bodók pólusaira épülő nemzeti történelmünk szintézisét Ör-

24 PÁSZTAI András: *Örkényi élethelyzetek a váradi színpadon*. Bihari Napló. 2001. május 2.

25 NÁNYAI István: *Haladék és vigasz*. Színház. 1992. június.

kény a *Pisti a vérzivatarban* c. művében próbálja megfogalmazni. Romániai színpadon 1979-ben kerül közönség elé a század alaphelyzeteit bemutató mű Bukarestben a budapesti Víg-színház előadásában, négy Pisti sorsán keresztül. Míg Alfred Jarry az *Übű király* bemutatóján azt mondta a nézőknek: „Történet Lengyelországban, vagyis sehhol”, addig Örkény ezt kiáltotta volna világgá: „Történet Magyarországon, azaz mindenhol”. A bukaresti kritika elegáns hűvösséggel úgy is fogadta, mint egy világtörténelmi parabolát, kevés empátiát mutatott a sajátos nemzeti vonásokra. A várt sajátos nemzeti olvasat 1993-ban Kolozsvárt került színre.

A tanulmányból kitűnt, hogy Örkény kortársunk, paraboláiban privát történelmünk is kiolvasható. Így hát olvassuk Örkényt, hisz mindennapi kenyerünk.

FROM CLASS STRUGGLE TO THE “FUNDAMENTAL ABSURDITY OF EXISTENCE”

Keywords: modern drama; the cult of Örkény; interculturality; national and universal; theatrical modernization; Örkény, our contemporary

Connecting the dramaturgy of István Örkény to the history of modern drama history has become, up to the present, a canonized thesis of drama aesthetics. Thus the spreading of Örkény cult can be considered as a measurement/standard for assessing the theatre culture of a country/nation. The study attempts to reconstruct the stagings and performances of Örkény's certain absurd plays within the intercultural force field of Hungarian acting in Romania. The analysis of both Hungarian and Romanian performances reveals the main theme of Örkény's drama model: how does a Hungarian specificity become universal? The study also pays attention to how the new dramaturgical and conceptual features of Örkény have encouraged theatre modernization efforts by helping the controversial transition to the form of visual theater. By surveying the cult of Örkény among Hungarians in Romania, it appears that the playwright and writer can be considered as our contemporary; his parables include our own private histories, so Örkény is our daily bread.

DE LA LUPTA DE CLASĂ LA „ABSURDITATEA FUNDAMENTALĂ A EXISTENȚEI”

Cuvinte-cheie: drama modernă, cultul Örkény, interculturalitate, național și universal, modernizarea actului teatral, Örkény, contemporanul nostru

În zilele noastre, interpretarea dramaturgiei lui Örkény și istoria dramei moderne ca noțiuni sinonime, a devenit canonizată. Ca atare cultura unei țări se poate măsura și prin dimensiunea cultului Örkény. Studiul este un experiment de reconstituire al modalităților de montare al operelor lui Örkény, care dezbat absurditățile de fond ale existenței, în spațiul intercultural din România. Lecturile regizorale române și maghiare dezvăluiesc procesul de transpunere unei teme specifice naționale în sfera universalității. Studiul dezbată și stimularea reciprocă a dramaturgiei inovatoare a lui Örkény și experimentele de modernizare al actului teatral. Studiind cultul Örkény din România, reiese că autorul a devenit contemporanul nostru, parabolele sale oglindesc și istoria noastră cotidiană, Örkény devenind pâinea noastră de toate zilele.

SZIKSZAI MÁRIA*

VALLÁSOS TÁRSULATI ÉLET EGY SZATMÁRI SVÁB FALUBAN**

Kulcsszavak: *mindennapi élet, helyi vallásosság, vallásos társulatok, Kaplony, XX. század, terepmunka*

Kaplony¹ a romániai Szatmár megyében, Nagykárolytól 4 km-re, az egykori Ecsedi-láp közelében fekszik.

A 18. században gróf Károlyi Sándor több hullámban telepített ide svábokat.² A valamikori sváb falu mára már szinte teljesen elmagyarosodott. A 2002-es népszámlálási adatok szerint Kaplony 4511 lakosából 3760 magyar, 161 román, 156 roma és 433 német nemzetiségűnek vallotta magát, egy személy nem nyilatkozott nemzetiségi hovatartozásáról. Vallásilag a lakosság a következőképpen oszlik meg: 4080 római katolikus, 300 református, 84 ortodox és 46 görög katolikus és egy személy unitárius vallású.³

Kaplony régi templomainak helyén épült a mai templom. Állítólag 1080-ban bencés monostor és templom állt a faluban.⁴ Károlyi gróf 1711 után újraépíttette a régi templomot, amely 1834-ben egy földrengés alkalmával összeomlott. Ennek helyére építették és 1848-ban szentelték fel a mai Szent Antal plébániatemplomot.

A svábok betelepítésekor már rendházuk volt Kaplonyban a ferences szerzeteseknek. A betelepítettek lelki gondozását a ferencesekre bízták. A XX. század második feléig folytonos volt a ferencesek jelenléte. 2008. augusztus elsejétől újra jelen vannak a faluban, és átvették a Szent Antal plébánia irányítását is.

Kaplonyi kutatásaimat 1995–1996 között, majd 2006 óta folytatom. A jelen kutatás célja a Szatmár megyei sváb eredetű katolikus kisközösség vallásos gyakorlatának, ezen belül a vallásos testületek, társulatok jelenlétének, működésének, ezek történeti vetületeinek vizsgá-

* SZIKSZAI Mária a kolozsvári BBTE magyar nyelv és irodalom–néprajz szakán szerzett diplomát, majd ugyanitt magiszteri és 2004-ben doktori címet. Jelenleg a Magyar Néprajz és Antropológia Intézet adjunktusa. Kutatási területei: művészetantropológia, szakrális művészet, vallásos társulatok.

** A kutatást a MTA Domus kutatási programja támogatta 2013-ban.

1 Căpleni (rom.), Kaplau (ném.) – Szatmár megye, Románia

2 1996-ban megjelent a falu monográfiája: TEMPFLI Imre: Kaplony. Adalékok egy honfoglaláskori település történetéhez. Szent-György Albert Társaság és a Szatmár megyei EMKE, Szatmárnémet, 1996.

3 <http://recensamant.referinte.transindex.ro/?pg=3&cid=2145>

4 Egy recens régészeti felfedezés alátámasztani látszik ezt: a templom egyik belső fala a régészek szerint román korból származik. A leletről és jelentőségéről Mircea Drăgan, a Szatmár Megyei Kulturális és Örökségvédelmi Igazgatóság munkatársa informálta a helyszínen a sajtó képviselőit. <http://www.frissujzag.ro/felfedezes-a-kaplonyi-ferenceseknel/> Lekérdezés dátuma: 2013. június 15.

lata. A legtöbb Kaplonyban megjelenő vallásos társulat a XX. század első felében működött, ebből az időszakból vannak írásos nyomai.⁵

Munkám egyik forrása a helyi plébánián őrzött *Historia Domus* volt, amelyet 1885 és 1986 között vezettek. Felhasználtam továbbá fennmaradt korabeli iratokat: levelezéseket, számadási íveket, nyilvántartásokat, elismervényeket, nyugtákat, egyéb feljegyzéseket, amelyek a vallásos életre utaló adatokat tartalmaztak. Közvetlen adatgyűjtést végeztem néhány falubeli családnál. Fényképeztem a birtokukban levő iratokat, képeket. Ezek nagy része a felmenőik vallási társulati tagságát igazolja. Ezekkel egy helyen tartják az imakönyveiket, az idők során ajándékba kapott kis méretű szentképeket, kéziratokat, írógéppel írt vagy nyomtatott formában terjesztett imákat. A fényképezés közben félig irányított beszélgetést folytattam az adatközlőkkel, majd azt követően célzott kérdéseket tettem fel a társulati életről. 2006 óta minden évben folytattam terepkutatást, és részt vettem a falu legalább egy búcsúján (legtöbbször a Porciunkula búcsún augusztus elején), illetve többször elkísértem a falubelieket a szomszédos Kálmánd község Szent Anna-napi búcsújára.

VALLÁSOS TÁRSULATOK

A *Historia Domus*ban olvasható bejegyzés szerint 1906-ban a szatmárnémeti káptalani helyettes megdicsérte a kaplonyi lelkipásztor tevékenységét, melynek nyomán „sok jámbor társulat” működik a faluban, bár ezeket közelebbről nem nevezi meg. (*Historia Domus*, továbbiakban HD, 48. old.) Valóban, már eddig az időpontig is léteztek a faluban katolikus vallásos társulatok, ezek száma azonban ezt követően tovább növekszik.

RÓZSAFÜZÉR-TÁRSULATOK. ÖRÖKÖS RÓZSAFÜZÉR TÁRSULAT, ÉLŐ RÓZSAFÜZÉR TÁRSULAT

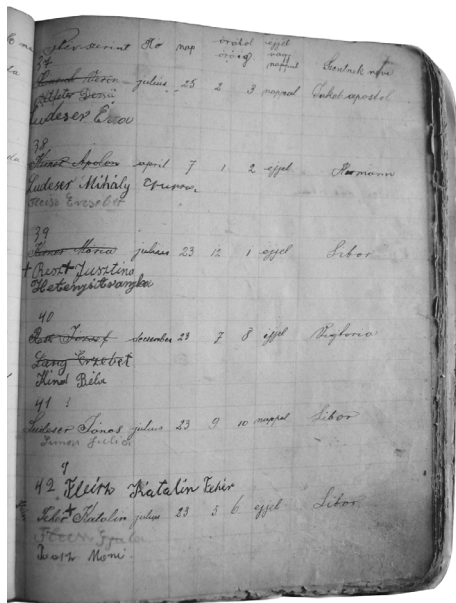
1894-ben a *Historia Domus* feljegyzése szerint a püspök tudomásul vette a kaplonyi plébános november 14-én előterjesztett jelentését a helyi Rózsafüzér-társulat megalakításáról, és felhatalmazza a plébánost, hogy a társulatot vezesse és igazgassa.⁶

1899. március 15-én jelzi a *Historia Domus* írója, hogy a Rózsafüzér-társulat működését a Domonkos-rend még nem erősítette meg, ezért intézkedést foganatosítottak: „A Kaplonyban

5 A tanulmányban a következő bibliográfiát használtam fel: BESZÉDES Valéria: *Szent Antal tisztelete Szabadkán*. Néprajzi Látóhatár VI. 1997. 427–433; *Historia Domus*. Kaplony, 1885–1940; P. MARTINI Fortunát: *Páduai Szent Antal Imaegyesületének felvételi könyvecskéje*. KOLLÁR Antal és fia könyvnyomdája, Baja, 1902; P. Soós István: *Hővirágot a kis Jézuskának*. Kilencedik, változatlan kiadás. Egyházmegyei könyvnyomda, Veszprém, 1910; (szerző nélkül): *Rövid értesítés szent József társulatról*. é. n.; TÁNCZOS Vilmos: (a) *A Szent Kereszt Hadserege egy moldvai csángó faluban (Bogdánfalvában)*. Egyházfórum (Pécs) XIX. (V). 2004. 5. 11–15; (b) *Erdély János (1891–1983) bogdánfalvi szentember és népénekei*. Székelyföld. VII. 2004. 10. 126–144; TEMPFLI Imre: *Kaplony. Adalékok egy honfoglalás kori település történetéhez*. Szent-György Albert Társaság és a Szatmár megyei EMKE Kiadók, Szatmárnémeti, 1996.

6 *Historia Domus* 13.

már évek óta létező, de a Dominikánusoktól megerősítve nem levő »Örökös Rózsafüzér Társulat« felterjesztett megerősítés és jóváhagyás végett a főt. Domonkos Rend tartományi hivatalának Bécsbe, melyben egyttal az is van kérve, hogy annak igazgatásával az időszerinti házfőnök és lelkész bizassék meg”⁷

1. kép

Az Örökös Rózsafüzér Társulat két füzeté megtalálható a plébániai irattárban.⁸ Évszámot nem tudunk felfedezni a füzetekben, így csak következtetni tudunk a keletkezésük időpontjára. Az egyik mindenképpen a XX. század második felében keletkezhetett, ugyanis az abban szereplő személyek közül sokan ma is élnek. Néhány esetben sikerült az imamondás időszakait is visszaigazolni az adatközlők körében. A füzetbe bejegyezték azt is, ha az elhunyt tagtól egy családtagja átvette, vagy ahogy a helyiek mondják, örökölte az imamondás alkalmát. Ilyen esetekben a kézzel beírt nevet áthúzták, és alája ugyancsak kézzel odaírták az új személy nevét. Vannak olyan oldalak, ahol három ilyen nevet is látunk egymás alatt. Ebből jól látszik, hogy legalább három generációig követhetők vissza az imamondás alkalmai. Az adatközlők közül többen is elmondták, hogy szüleiktől, nagyszüleiktől így örökölték a saját időpontjaikat.

LEGÉNYEGYLET, LEÁNYEGYLET

1912-ben a nagykarolyi legényegylet megalakulásának 25. évfordulója alkalmából ünnepséget szerveztek Nagykarolyban. Ugyanakkor a legényegylet új székházba költözött. (HD 64) Igaz, hogy ez nem kaplonyi adat, de a közelsége okán releváns lehet. Az ünnepségnek feltehetően hatása volt a környékbeli folyamatokra, hiszen az ünnepségen a környék papsága is részt vett.

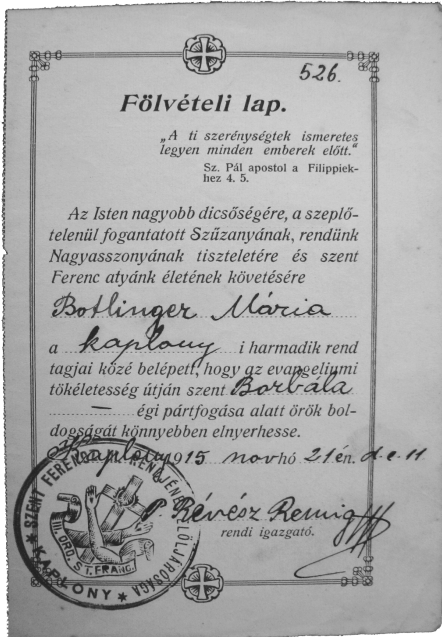
Egy 1932. február 11-i jegyzőkönyvből kiderül, hogy hatvan kaplonyi leány jelenlétében megalakították a Kis Szent Teréz Leányegyletet. Ugyancsak 1932-ben, február 24-én Katolikus legényegylet is alakult Kaplonyban, az Adolf Kolping-féle legényegylet mintájára, feltehetően annak szabályzata alapján. Az irattárban ugyanis megtalálható a legényegylet szabályzatát tartalmazó 1895-ben megjelent brosúra, amely A kathol. legényegyleti tag jogainak és kötelességeinek megismertetése címet viseli, és amelyet Msgr. Krönes Ferenc nyomán Schiffer Ferenc központi elnök adott ki.

⁷ Historia Domus 29.

⁸ Lásd az 1. számú képet: részlet az Örökös Rózsafüzér Társulat nyilvántartási könyvéből.

1941. május 2-án Katolikus Agrárifjúsági Legényegyletet (KALOT) is alakítottak Kaplonyban, amely működését a Magyar Királyi Belügyminisztérium 1941. augusztus 5-én hagyta jóvá.

A mai 80 éves adatközlők nagyobb testvéreikről mesélik, hogy tagjai voltak a leányegyletnek és a legényegyletnek 18–20 éves koruk táján. Emlékeik szerint a fiúk hazafias dalokat tanultak, a lányok kézimunkáztak az összejöveleteken.

2. kép

FERENCES HARMADREND

Nem derült ki még az, hogy mióta működik a ferences harmadrend a faluban. Azt tudjuk csupán, hogy a ferences szerzetesek a svábok betelepítésekor a XVIII. század elején már ott voltak Kaplonyban. Néhány adatot tudunk említeni a harmadrend XX. század eleji taglétszámával kapcsolatban: 1917–1921 között 98 tagot tartottak nyilván, 1922–1933 között pedig 90 tagot. 1928-ban megemlítik, hogy növekszik a szentáldozásban részesülők száma, „különösen a harmadrend tagjai járultak gyakorta az Úr asztalához”.⁹

A kaplonyi plébánia irattárában megtalálható pár fölvételi lap¹⁰, másokat a jelenlegi tagok vagy azok leszármazottjai az otthonukban őriznek.

Jelenleg is vannak ferences harmadrendűek a faluban, bár számuk nem éri el a húszat. A tagságról adatokat tartalmazó nyilvántartási könyv a ferences harmadrend vezetőjénél található. Ebbe feljegyzik a személyes adatait, azt,

hogyan mikor lépett be a harmadrendbe, és a megjegyzések rovathoz azt is, hogy mennyire aktív az illető, vagy ellenkezőleg, betegsége okán nem tud részt venni az összejöveleteken.

A 89-es fordulat előtti években is léptek be kaplonyiak a harmadrendbe, bár ezeket a beavatásokat csak titokban tudták megtartani. A jelenlegi tagok kizárólag a nagyon idős generációjából vannak, fiatalok teljesen hiányoznak. Korábban tevékenységük abban állt, hogy havonta egyszer a lelki vezetőjük összehívta őket, és beszédet tartott nekik egy adott bibliai témáról. A kaplonyi harmadrend tagjai olykor részt vettek a többi erdélyi harmadrendi részvételével szervezett találkozókon is. Azonban az utóbbi években ezek a tevékenységek már nem folytatódtak, és ezt főleg a tagság elöregedésével lehet magyarázni.

⁹ Historia Domus 105.

¹⁰ Lásd a 2. számú képet: Botlinger Mária kaplonyi lakos fölvételét igazoló ferences harmadrendi irat 1915-ből. A kaplonyi ferences kolostor irattárából.

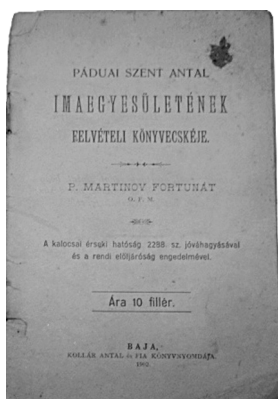
JÉZUS SZÍVE TÁRSULAT, MÁRIA TÁRSULAT

A húszas években működött Kaplonyban a Jézus Szent Szíve és a Mária Társulat. 1927 márciusában a hitélet fellendítéséért a kaplonyi plébános gyűléseket tartott a különböző társulatoknak: a ferences harmadrendieknek a hónap első vasárnapján, a Jézus Szíve Társulatnak a második vasárnapon, a Mária Társulatnak pedig a harmadik vasárnapon. Ezekben az alkalmon nagy számban jelentek meg a hívek.¹¹

Nincsen alakulási adatunk, ám az 1929. és 1930. évi pénzügyi számadásokban megjelenik a Jézus Szent Szíve Társulat is, ami bizonyítja a társulat működését ebben az időszakban, hiszen a tagjai tagdíjat fizettek.

Az 1929., 1930. és 1932. évi plébániai pénzügyi számadásokban az Örökös Rózsafüzér Társulat adatai mellett szerepelnek a Mária Testvérületi Társaság bevételi és kiadási adatai is. Valószínűleg Mária Testvérületi Társaság néven jelölik a Mária Társulatot. Bár utalást a működésükre már 1927-ből találtunk, megalakulási idejéről nem bukkantak fel adatok. Bevételei tagdíjakból és perselypénzből származnak, kiadásai között két tétel szerepel: havi misékért fizetnek, illetve az elhunyt társulati tagokért mondott misékért.

Mint említettük, a plébánia levéltárában fellelhető jegyzőkönyvek, szabályzatok, belépési lapok mellett fontos forrásanyagot jelentenek az adatközlők tulajdonában levő anyagok, például a saját és felmenők társulati belépési könyvecskéi. 2012 nyarán Fleisz Ilona és Margit testvérek közös háztartásában hét olyan társulati könyvecskét találtam, amelyek a saját, illetve a felmenő családtagjaik belépését regisztrálták. Ezt követően 2013-ban előkerült egy nyolcadik társulati lap is tőlük.

3. kép

PÁDUAI SZENT ANTAL IMAEGYESÜLET

Az imaegyesület népszerű lehetett Kaplonyban, hiszen Pádúai Szent Antal tiszteletére szentelt temploma van a falunak, és legfontosabb búcsúnapja is június 13-án, a Pádúai Szent Antal ünnepén van.

A kaplonyi Pádúai Szent Antal Imae Egyesület megalakulásának pontos adata még nem ismert. Egyik kaplonyi család tulajdonában van egy tagsági iratként is funkcionáló, 1902-ben kiadott felvételi könyvecske.¹² A kiadvány végén az utolsó oldalak egyikén lenne helye a belépő tag nevének, ám ezt az oldalt nem töltötték ki.

11 Historia Domus 105.

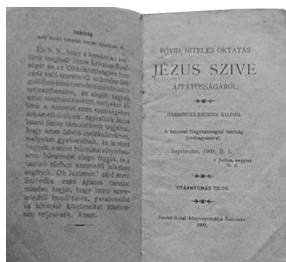
12 Lásd a 3. sz. képet: Pádúai Szent Antal Imae Egyesület könyvecskéje, F. I. és F. M. tulajdonában levő irat.

AZ ÉLŐ KERESZTÚT TÁRSULATA

A kaplonyi tagsági könyvecske megfelelő része nincsen kitéve a tag nevével, így ez esetben sem tudni, kinek a belépése alkalmával került a család¹³ tulajdonába.

A 28 oldalas kiadvány 1909-ben jelent meg Pécsen, a pécsi Szent Ferenc zárda adta ki. A társulat kaplonyi jelenléte nyilván kapcsolatban van a helyi ferencesekkel, hiszen nekik volt joguk létrehozni ezt a társulatot.

Szakirodalmi adataink is arra utalnak, hogy más helyeken is a ferencesek jelenlétéhez köthető a társulat. Péter Jánosné Pásztor Erzsébet búcsúvezető asszonyról írja Csáky Károly: „Társulati könyvei közt volt az Élő Keresztút Társulatának szabálykönyvecskéje is, melyet 1909-ben Pécsset adtak ki. Ez a jámbor társulat eredetét a keresztúti ájtatosságtól vette, Szent Lénárt „hozta szokásba”. Kezdetben csak egyes városokban gyakorolták az üdvös ájtatosságot, de szent Ferenc idejében XIII. Leó pápa a tagoknak búcsúkat engedélyezett. 1901-ben a társulatok örök időkre megerősítették. A tagoknak naponta kellett elmélkedniük a kapott stációról, utána pedig három *Miatyánkot* és *Üdvözlégyet*, illetve *Dicsőséget* kellett elmondaniuk. Ájtatosság alatt egy erre a célra megszentelt feszületet tartottak a kezükben. Minden társulat 14 tagból állt, s ennek felállítására csak a ferencrendieknek volt joguk.

4. kép

JÉZUS ISTENI SZÍVE TÁRSULAT

A Jézus isteni Szíve Társulat könyvecskéjét Kalocsán adták ki 1909-ban. A belépési könyv utolsó oldalán tartalmazza a tag adatait. A kaplonyi kiadvány szerint Czumbil Franciska 1914. március 30-án lépett be a társulatba. A könyvecskét a leszármazottak őrzik.¹⁴

SZENT SKAPULÁRÉ TÁRSULAT

A Szent Skapuláré kultusza azon karmelita szerzetesektől ered, akik a Szentföldről visszatértek Európába, hogy ott kolostorokat alapítsanak, miután 1209 körül a Szentföldön megalakították a karmelita szerzetesrendet. A források szerint egy Simon nevű szerzetes volt az, akinek látomásban megjelent a Szent Szűz és átadta neki a skapulárét azzal, hogy aki ebben halálozik el, az megmenekül az örök tűztől. A Skapuláré Társulat már Simon életében megalakult. Idővel a világi hívek részére a skapulárét felváltotta két kisebb barna szövet, amelyet két szalag kötött össze. Egyiken a Kármelhegyi Boldogasszony, másikon a Jézus Szentséges Szíve képek látszottak. Később, 1900-tól ezt felváltotta egy kis érem, melynek egyik oldalába Jézus Szentséges Szíve képet, másik oldalába a Kármelhegyi Boldogasszony képét nyomták.

¹³ F. I. és F. M. tulajdonában.

¹⁴ Lásd a 4. sz. képet: Czumbil Franciska 1914. évi belépési könyvecskéje. F. I. és F. M. tulajdonában.

5. kép

utóbbiak közé sorolják azt, hogy az egyes tagok részesülnek a „az egész föld kerekéségen levő skapuláré társulatok és egyesületek” imáiban, megőriztetnek az örök tűztől, és végül azon ígéret, hogy az elhalt társulati tagokat a Boldog Szűz a tisztító helyen vigasztalja, segíti.

A faluban a még élő idősök közül többen tagjai a Szent Skapuláré Társulatnak, bár belépési iratuk, lapjuk nincsen. MK (80 éves ny. tanítónő) elmondása szerint első vagy második osztályos korától tagja a társulatnak. Egy kis fémből készült, ovális alakú medalliont mutatott meg, amelyet mindennap visel a ruhája alatt a felső fehérműjére tűzve, és arra imádkozza a három *Üdvözlégy Mária* imát. A medallion egyik oldalán a Kármelhegyi Boldogasszony, a másik oldalán a Jézus Szentséges Szíve kép látható. Köztudomású, hogy 1900 óta engedélyezett a textilskapulárék használata helyett a kis méretű fémből készült medálók alkalmazása.

Egy másik kaplonyi családnál két belépési tagsági könyvecskét őriznek, mindkettő névre szóló: Stelli Ferenc és Stelli Katalin 1912. szeptember 8-i belépését rögzíti.¹⁵ A könyvecske első fejezete egy *Rövid értesítés a szent skapuláré-társulatról*, amelyben jegyzik a társulat eredetét, céljait, valamint a tagság előnyeit. Ez

A SZENT KERESZT HADSEREGE

A Szent Kereszt Hadseregének elterjedéséről a moldvai csángóknál Tánczos Vilmos írt két tanulmányt 2004-ben. Ő írja, hogy kevesen foglalkoztak ezzel a szervezettel, „holott ez a mozgalom a két világháború között az erdélyi katolikusok között igen jelentős volt, és széles körben elterjedt”.¹⁶

A szervezet Kaplonyban is működött: Czumbil Franciska belépési könyvecskéjét 1927. július 15-én keltezték Kaplonyban.¹⁷

A Szent Kereszt Hadserege a szomszédos Nagykárolyban is működött ebben az időben, Kaplony ennek a vonzáskörzetébe tartozott. A Nagykárolytól 3 km-re található Szentháromság-kápolna elé a harmincas években állítottak stációkat.

Ezeket feltüntették azoknak az egyesületeknek vagy magánszemélyeknek a nevét, akik az adott stáció felállítását anyagilag támogatták. A felirat szövege: Jézus dicsőségére állította a Szent-kereszt-hadsereg nagykárolyi csoportja.¹⁸

6. kép

7. kép

15 Lásd az 5. sz. képet: Stelli Katalin belépési könyvecskéje 1912-ből. F. I. és F. M. tulajdonában.

16 TÁNCZOS 2004. a) 11–15. Ld. még TÁNCZOS 2004. b).

17 Lásd a 6. sz. képet, a F. I. és F. M. tulajdonában.

18 Lásd a 7. számú képet.

8. kép

KÖZPONTI OLTÁRGYELET VAGY OLTÁREGYESÜLET

A Központi Oltáregyesületet vagy Oltáregyletet 1849-ben alapították, Magyarországon 1859-től működött, Budapesten 1903-tól.

A társulat ugyancsak ismert volt Kaplonyban. Aktív tagsága ma nincs, régi tagsági könyvecskéket ma a leszármazottak őriznek.¹⁹ A 28 oldalas könyvecske fedőlapján tartalmazza a tag adatai: nevét, belépésének helyét és dátumát.²⁰

Az Oltáregylet a szomszédos Nagykárolyban is működött ebben az időben. A Szentháromság kápolna előtt az Oltáregylet is állított stációt a Szent Kereszt Hadserege említett példájára. A felirat szövege: „Az Oltáregylet elhunyt tagjainak emlékére”.

SZENT JÓZSEF TÁRSULAT

A Szent József társulatba történő belépést igazoló irat 2013-ban került elő. A belépési könyvecske első fejezete, amely a Rövid értesítés szent József társulatáról címet viseli, arról tudósít, hogy „Szent József ezen társulata eredetileg a linczi (Felső-Ausztria) karmelita atyák templomában alapítottatott, melyet IX. Piusz pápa 1856 év február 8-án kelt brevejében helyben hagyott és számos kegyelemmel és bucsuval gazdagított”.²¹

Bár a társulat céljai között nem szerepel az, hogy az iparosok társulata lett volna, mégis akként működött, hiszen Szent József az iparosok védőszentje. Kaplonyban máig működik az iparosok társulata. Ezeknek saját zászlójuk van, amelyet egy iparos társulat tagjainak temetésén lehet látni. Amennyiben az iparos társulat férfi tagja elhunyt, a felesége vállalhatja azt, hogy tovább fizeti a tagsági díjat férje helyett. Ez esetben az ő temetésén is megjelenik az iparos zászló, és az iparos társulat misét mondhat a lelki üdvéért. Ez ma is gyakorlat, 2013-ban volt már arra példa, hogy egy korábban elhunyt iparos feleségének temetésén megjelent az iparos társulat zászlaja.

JÉZUS SZENTSÉGES SZÍVÉNEK CSALÁDJA

A társulat 1971 óta működik, kezdeményezője Pierre Geandron kanadai katolikus pap. „Az oltáriszentség előtt imádkozó Pierre Geandron kanadai katolikus papot 1971. augusztus 7. és 15. között Montrealban az isteni Szív sugallataival (magánkinyilatkoztatás útján) arra készítette, hogy összeállítson egy imafüzért – engesztelő kilencedet – a Szentírás alapján. Jézus (...) A Jézus Szentséges Szívének Családja 1978-ban feladatának világos megfogalmazását kapta VI. Pál pápától: »Azt kívánom, hogy a családi imádság mozgalma, amely összekapcsol-

19 Lásd a 8. számú képet: Fleisz Ferenc belépési irata 1948-ból. F. I. és F. M. tulajdonában.

20 F. I. és F. M. tulajdonában.

21 Sz. n., é. n. 3.

lódik Jézus Szentséges Szíve tiszteletének elmélyítésével, egyre nagyobb elterjedésre találjon Isten népének lelki javára»".²²

Pierre Geandron a következőképpen tervezte ezeknek a csoportoknak a gyakorlatát: egy-egy lelki családot tizennégy imádkozó ember alkot, melyet az úgynevezett apostol vezet. Minden tag évente háromszor végzi a kilencedet, így a tizennégy tag biztosítja, hogy az év folyamán mindennap valaki imádkozza a Jézus Szent Szívének imádságát az imafüzet alapján. Amikor egy tag a kilencedik napon befejezte az imádkozást, másvalaki kezdi el, ezzel biztosítva a folyamatosságot.²³

Ez a társulat ma is működik Kaplonyban is. K. E. adatközlőm imaideje: szeptember 3–14., január 3–11., május 4–12. Nem sikerült megtudni, mikor vezették be, az adatközlő megközelítőleg 12–15 éve tagja. A tagok feladata a mindennapi ima elvégzése. Az adott imát könyvből olvasva imádkozza, utána elmondja a Jézus szíve litániát és fohászokat. Nincs adott órája ennek az imasornak, akkor imádkozza, amikor ráér. Ha unokák jelen vannak a házban, játszanak, mesélte, akkor félrehúzódik a ház egy csendes sarkába.

A fentiek rámutatnak arra, hogy Kaplonyban kiemelkedően élénk vallásos társulati tevékenység zajlott a XX. század elején. A kutatás eredményeképp 13 olyan társulatra, egyletre, egyesületre, csoportra vonatkozó írásos dokumentum vagy emlék került elő, amelyek a XX. század elején működtek.

1. Örökös Rózsafüzér Társulat 1894–1992
2. Ferences Harmadik Rend
3. Pádúai Szent Antal Imaegyesület, 1902
4. Az Élő Keresztút Társulata, 1909
5. Szent Skapuláré Társulata, 1912
6. Jézus Szentséges Szíve Társulat, 1914
7. Mária (Testvérületi) Társulat, 1927 körül
8. A Szent Kereszt Hadserege, 1927, 1928
9. Kis Szent Teréz Leányegylet, 1932
10. Katolikus legényegylet, 1932
11. Katolikus Agrárfűségi Legényegylet (KALOT), 1941
12. Oltáregyesület, 1948
13. Szent József Társulat

Ezek közül néhány társulatra csak a plébániai levéltárban fellelhető gazdasági számvetésekből vagy egyéb iratokból tudunk. Eddig nem került elő közvetlen, a faluban élő családok birtokában levő társasági tagságot igazoló irat. Páran azonban emlékeznek arra, hogy nagyobb testvéreik tagjai voltak a legényegyletnek vagy a leányegyletnek. Ezek a társulatok a következők: Mária (Testvérületi) Társulat, 1927 körül, Kis Szent Teréz Leányegylet, 1932, Katolikus legényegylet, 1932, Katolikus Agrárfűségi Legényegylet (KALOT), 1941. Más társulati iratok a falubeliek otthonából kerültek elő, kis méretű kegyképek, énekeskönyvek, családi fényképek mellől, arra utalva, hogy a leszármazottak fontosnak tartják múltjuk eme emlékeit.

22 <http://ujember.katolikus.hu/Archivum/2002.11.10/0203.html>, lekérdezés dátuma: 2013. ápr. 5.

23 <http://ujember.katolikus.hu/Archivum/2002.11.10/0203.html>, lekérdezés dátuma: 2013. ápr. 5.

A fenti áttekintés csak a század első felében létrehozott társulatokról tesz említést, ám ezek közül néhány ma is létezik, legalábbis abban az értelemben, hogy élnek a faluban a valamikor belépett tagjai közül néhányan. Az egykor sokkal aktívabb társulatok azonban ma is hatással vannak a mindennapokra.

Kérdezhetjük, hogy vajon mennyire tartozott hozzá a társulati tagság a vallásos élet mindennapjaihoz? A válasz apró példákon keresztül fogalmazható meg. Bár 1992 után nem az Örökös, hanem az Élő Rózsafüzér Társulat szabályai szerint működik a kaplonyi rózsafüzér társulat, többen említették, hogy a régi rózsafüzért is mondják az örökölt napon és órában. Egyik női adatközlő elmondta, hogy ő önszántából a férje imáját is felvállalta és imádkozta a férje helyett, mivel tudta róla, hogy az elfelejti, ezért nem mondja majd rendszeresen az adott időben. Az asszony tehát így gondoskodott arról, hogy az imafüzér ne szakadjon meg a férj gondatlansága okán.²⁴ A hivatalos egyházi, társulati szabályozás folytán a hívek egy másik rendszer szerint kellene imádkozzanak. Az új társulati rend szerinti feladataikat, az Élő Rózsafüzér Társulat szabályai szerinti imaalkalmakat is teljesítik, ám egyesek továbbra is ragaszkodnak a korábbihoz, még akkor is, ha annak helyét volt hivatott felváltani az új szabályzat-al érkező társulati rend.

Adatközlők:

F. I., sz. 1939

F. M, sz. 1931

H. G, sz. 1940

K. É, sz. 1950

L. F., sz. 1937

M. K., sz. 1933.

Sch. M., 1930

Kaplonyi plébánosok, akik segítettek a munkámat, és akiknek köszönettel tartozom:

2007: Vik János

2008–2011: Kakuts Béla fr. Szilveszter OFM

2012–2013: Timár Sándor fr. Asztrik OFM

THE RELIGIOUS LIFE IN THE VILLAGE OF SATU MARE COUNTY

Keywords: *Capleni, religious associations, confraternities, religious behaviour*

This study presents partial results of an ongoing research on the topic of daily and festive forms of religious behaviour, its organizational and its historical layers in village Capleni in Satu Mare county, Romania. In this study the author presents the religious associations of the first half of XX. century and how these associations and confraternities affected the daily life of the locals.

²⁴ H. G. adatközlő, 2012.

VIAȚA RELIGIOASĂ ÎNTR-UN SAT SĂTMĂREAN

Cuvinte-cheie: *Căpleni, confraternitățile religioase, organizațiile religioase, viața religioasă*

În cadrul studiului sunt prezentate rezultate parțiale ale unor cercetări în curs de desfășurare. Anchetă de teren a fost efectuată în județul Satu Mare, satul Căpleni. Autoarea a studiat forme locale ale vieții religioase, în special organizațiile și confraternitățile religioase, care existau în această localitate prima jumătate a secolului XX. Studiul arată că asociațiile religioase care au funcționat în secolul XX. Căpleni prima jumătate a secolului au jucat un rol important în viața de zi cu zi a localnicilor.

BALÁZS LAJOS*

NEMI KULTÚRA ÉS NEMI ERKÖLCS A PARASZTI TÁRSADALOMBAN

Kulcsszavak: *nemi kultúra, nemi erkölcs, paraszti nemiség*

Első mondatomban azt kívánom meghatározni, hogy mit értek a paraszti társadalom nemi kultúrája, nemi erkölce fogalmak alatt.

Tömören fogalmazva: azt a jelentős tapasztalati, gyakorlati és mindezekből leszűrt közösségi, de sajátos és csekélyke elméleti tudást, amellyel az általam évek hosszú során kutatott társadalom választ és megoldást talált a nemiség – mint örökmozgó sorsfordulat – csaknem valamennyi problémájára, kérdésére. Találnia kellett, mivel a nemiség a mindennapi lét része volt és ma is az, számtalan vetülete tekintetében magára volt utalva. A nemiségről kialakult és halmozódott kétféle tudás tulajdonképpen máig nem közeledett egymáshoz. Például, a tudomány szakszókincsét nem ismeri a paraszti kultúra, és fordítva, a szexológia, szexuáletika, szexuálpedagógia, teológia, kriminalisztika stb. nem ismeri, illetve kevésbé használja a paraszti nemi kultúra allegorikus-metaforikus nyelvét, nyelvezetét (pl. szegényvirág=havi vérzés, baszapurdé=növényi ajzószer, dob=nemi betegség). Márpedig a cselekvés, a lelki állapot és a szó nem választhatók el egymástól. És élni kellett, orvosi ellátás nélkül is élni kellett, és ez az állapot az utóbbi években egyre aggasztóbbá válik az orvosok egyre nagyobb számú külföldre való távozása, illetve a vizsgálati, kezelési költségek egyre növekvő ára miatt.

Úgy gondolom, ennyi érv is elegendő ahhoz, hogy bárki számára is igazoljam, néprajzosként, az emberi élet hármassorsfordulójának kutatása után – születés, házasság, halál – miért fordultam a negyedik, most már merészelem így nevezni, sorsforduló, a paraszti nemiség kutatása felé. Természetesen, bármennyire is súlyos a fenti érv, a mélyre merüléshez más elemek is kellenek, noha, terjedelmi okokból csak vázolni tudom ezeket. A tények felvonultatása a paraszti nemi kultúra és erkölcs sajátosságait is hozzák magukkal.

MI KÉSZTETETT TEHÁT A PARASZTI NEMI KULTÚRA KUTATÁSÁRA?

Négy évtizedes kutatómunkám során és nyomán rájöttem arra, hogy a három klasszikusnak vélt sorsfordító szokás kutatása nem elég a paraszti, illetve emberi társadalmat mozgásban tartó fő erővonalak megismeréséhez és megértéséhez. A lét eme hármassorsfordulójának csúcsa nem áll, nem áll-

* BALÁZS Lajos (sz. 1939. december 22., Bukarest), nyugalmazott, ill. óraadó egyetemi oktató, docens. Romántanári oklevelet a Bukaresti Tudományegyetemen szerzett, ugyanott védte meg román nyelven *A székeley lakodalom* c. doktori dolgozatát. Kutatási területe az emberi élet sorsfordulói: születés, házasság, halál, nemiség. Mind a négy szokáskörrel külön-külön monográfiát írt, aztán sajátos szintézis gyanánt, külön könyvben – *A vágy rítusai* – címmel valamennyinek lelki hátterét is átvilágította. Lakcíme: Csíkszereda, 311530, Bolyai u. 9.

hat önmagában. Felismertem, hogy a nemiség és kultúrája, erkölcsé – a paraszti lét, emberi lét megkerülhetetlen kötőanyaga.

„Annyit nem imádkoztunk, s egyéb dolgainkról annyit nem beszélünk, mint erről”, mondja egyik adatközlőm.

Kutatásaim azt bizonyítják, hogy a nemiségről való beszéd csaknem minden találkozás és munkaalkalommal előjön, mert semmi sem olyan érdekes beszédtema ebben a társadalomban, kultúrkörben, mint a szexualitás. De alig van az életnek olyan szegmense, amihez közvetve vagy közvetlen, nyíltan vagy rejtve ne lenne köze. Ennek megközelítéséből, aztán a sűrűjébe való belemerüléséből született legnagyobb – én legalábbis annak tartom – néprajzkutatói vállalkozásom, aminek termése könyvem, *Amikor az ember nincs es ezen a világon. Paraszti nemi kultúra és nemi erkölcs Csíkszentdomokoson* címmel.¹ A könyv bizonyoság arra, hogy a legitimokzatosabb műveltség a paraszti (!) lét folytonosságának, egyensúlyban való tartásának sajátos kultúráját, életszemléletét, életfilozófiáját tárja az olvasó és tudományos kutató elé.

Noha az intimszféra világát tárja fel, ennek ellenére közösségi kultúra, mert hordozói mindent ki- és megbeszélnek, megosztanak egymással.

HOGYAN KÖZELÍTETTEM MEG A KUTATOTT TÉMÁT, HOGYAN VÉGEZTEM A KUTATÁST?

Most csak néhány számszerű adattal illusztrálhatom a munkámat.

Harmincöt, 40–80 év közötti, átlagon felüli értelmi szinttel rendelkező parasztember (65%-a nő) körében végeztem kutatást az utóbbi 15 év alatt, mélyinterjú módszerével. Valamennyi adatközlővel külön-külön 45–50 órányi beszélgetést folytattam mintegy 2.120, a tárgykörhöz tartozó kérdésről, ami 1750 óra közvetlen emberi kapcsolatot, a megismerés páratlan élményét nyújtotta. Ezek feljogosítanak arra, hogy az ülőszak szándéka szerint valóban az erdélyi felfedező tudomány számára néhány szerény eredményről számolhassak be, a néprajzkutatás területéről.

Mindezt nem a szenzációkeltés szándékával említem, hanem érzékeltetni kívánom a munka hosszas kimunkálási folyamatát, pontosabban a választott téma kutatásának ezt a fajta megközelítési módját a magyar néprajzkutatásban.

A jelenségek magyarázatát, értelmezését adatközlőimre hárítom – ebből meríti a munka erőteljes néprajzi jellegét, erejét és érdekességét, izgalmát. Tehát nem szexuálpszichológiai, nem egyetemi professzorok elvont elmélkedéseiről beszélek, hanem egy titokzatos, a legitimokzatosabb műveltség feltárásáról az általam kimunkált néprajzi szempontrendszer segítségével. A több mint 700 oldalas könyvet lapozva tulajdonképpen a paraszti lét és nemiség lapjait forogatom. Ez a szimbiózis olyan állandó elemekből tevődik össze ebben a társadalomban, mint a munka, megmaradás, közösségi egyensúlytartás, vágynak, szenvedélyek, birtokviszonyok, és érdekek, becsület, szegény, félelem, félrelépések, indulatok, vonzódások, csábítások, szerelmek és gyűlöletek, emberi kapcsolatok és haragok, emberi viszonyok és viszályok, féltékenység stb., melyek egymásnak feszülve, egymásba csavarodva-fonódva zajlanak, mocoognak, gomolyog-

1 Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2009, 2010.

nak, robbannak, csitulnak, füstölögnek, mint egy élő vulkán. És ezekből semmi sem minősíthető kultúrán kívüli jelenségnek!

MIÉRT ÉS HOGYAN ÉRTELMEZEM SORSFORDÍTÓ SZOKÁSKÉNT A NEMISÉGET?

Egyszerűen azért, mert mindig az átmenetről szól: az életkor és nemiség párhuzamos fordulásairól.

– A paraszti környezetben élő gyermek hogyan fedezi fel magának a nemiséget abban a sajátos más társadalmi, szellemi, morális, kulturális környezetben, amelyben erről beszélni nem szabad? A nemiségre vonatkozó kérdés, érdeklődés tabu, testi fenytéssel jár. A tudásszerzés fő eszköze a „leskelődés, hallgatóság”, aztán a látottak, hallottak, tapasztalatok megbeszélése a generációs társakkal. A természet közelében való élés, különösen az állatok párzásának élménye, biológiai leereagálása, izgalmá;

– A nemiség szempontjából hogyan lesz serdülővé? Figyelme merre és mire irányul? Milyen izgalmakat és következtetéseket fogalmaznak meg a VI–VII-es fiúk, amikor felfedezik, hogy a leányka karján megjelent a szőrözlet, „akkor ott is meg kellett jelenjen”, „kiszökött-e/kipattant-e a csicse? Akkor meg kellene lesni az iskolai WC deszkáin bicskával fúrt lyukakon.” „A rétbén, a csűr hátánál, vasárnap délután ki kellene próbálni, hogy milyen, amikor a fiú reafekszik a leánykára? Megnézni, honnat nőttek ki a lábai?”

– A fiúk ifjává, házasodni készülő legénnyé, leánnyá, menyasszonnyá, vőlegénnyé, házasemberré, asszonnyá válása, ami tulajdonképpen nemcsak társadalmi, hanem nemi állapotuk fordulatát is elhozza. Ez az időszak az, amelyikben a nemiség társadalmi, gazdasági, népi jogi, erkölcsi problémákkal kavardik össze, melyek közül sokat titokban tartanak még akkor is, ha jogi követelésekkel léphetnének fel. Az erkölcsi norma és a gazdasági érdek ellentmondása a leggyakrabban ebben az időszakban vetődik fel. (Az apa biztatása, ha vagyoniilag kedvező leány kerül a látó mezőnybe: „Az nekünk való vóna: csináld fel, s a tiéd lesz!” Az anya pedig, aki addig mindenhova kísérte a leányát, hasonló helyzetben: „Az a legény ha kényszerget, hagyd meg neki”.

– Hogyan alakul a házaseset keretében a nemiség: szenvedélyek és drámák.

– Hogyan éli meg a parasztember a nemi vágy alkonyát, a nemi vágy és testi tehetetlenség belső és külső konfliktusát?;

– Hogyan reflektálnak erre egymás között az asszonyok? Nyelvi különlegességként idézek erre három szinonimikus változatot: „Az enyémnek (ti. az uramnak) kezdett lejárni a betyársága” „...”, „egyre inkább leszegényedik ezen a téren”, „már az enyém sem teszen nagy kárt bennem”.

Összegezve: a nemiség is az a tényező, melynek életkorról életkorra való változása folyton átviszi az embert az egyik sajátos vágy-, jellem-, kedély-, szenvedély-, hangulat, végül is társadalmi állapotból, helyzetből a másikba. Példa gyanánt említhetném a leánygyermek első *szégyenvirágának* (ti. menstruáció) a megjelenését. Mindezeket a tüneteket a paraszti társadalomban egymásról tudják és egymástól tanulják az emberek. A jelekből értenek.

LEHET-E A NEMI ERKÖLCS NÉPRAJZI KATEGÓRIA?

Igen, mert a nemiség csaknem minden megnyilvánulásához erkölcsiség, erkölcsi ítélet, értékrend és magatartás társul. Paraszti erkölcsiség! Aminek specifikumát abban látom, hogy a tiltások alakítják ki az egyén és közösség tudatában. Ez az erkölcs (de a kultúra is), többet szól arról, amit nem szabad tenni, mint arról, amit igen és hogyan. Más szóval, tiltásra, tagadásra kódolt kultúra és erkölcs, mely rendet, szabályt kényszerít a nemiségre, és betartását ellenőrzi. Ellenőriztetni! Szorosán és következetesen összetart a nemi kultúra megnyilvánulásaival. A szüzesség kérdését hoznám fel példaként: a köztudatban az áll, hogy ezzel ma már nem törődik senki. Nos, helyzete hordozza. Nem törődik, miképpen korábban sem törődött a legénytársadalom, amikor duzzadó nemi hevét ki akarta/akarja elégíteni, „energiáját” levezetni. De igenis törődik ugyanaz a legénytársadalom, ha a feleségnek választott leány kritikus helyzetében nem tudja tisztázni magát leendő férje előtt. Az Isten igralmazzon az ilyen leánynak asszonyi sorsában.

MIBEN LÁTOM AZ ITTHONI PARASZTI NEMISÉG SAJÁTOSságÁT?

Csak pontokba foglalhatom össze:

1. Elsőnek azt a következtetésemet emelném ki, hogy nem a keleti népekre jellemző *idő-igényes és időráfordításos* átszellemülés, kéjelgés a jellemző. Ellenkezőleg, a testi vágy gyakorlathias, de főleg *gyors, vagyis percnyi* kihasználása, máskor önző kierőszakolása (pl. a leány kerítésre vagy kapura való „felfeszítése”).

2. A szexuális élet kontrollja az egyéni és közösségi élet kontrollja is!

3. Két állandó lelkiállapot uralja: a szégyen és a félelem;

4. A nemiség és család összefüggése: ez utóbbi a szexuális élet gyakorlásának elfogadott kerete, amit az egyház kitarotán hangsúlyoz. Ez a szemlélet már a gyermekkori „szeretőzés” játékában megjelenik. Idézném az erdőn vagy otthon megszervezett/lejátszott babalátó játékot, rítust, melyben a gyermekszereplők szimpátia alapján kerülnek össze, de férj és feleség szerepkörben lépnek fel;

5. A nemiség megélésének sok gyakorlati helyzetében is látom, ami a mezőgazdasági munka szervezéséből, természeti környezetéből adódik. Munkaalkalmak idején az erdő, mező nyújtják a legszebb és legemlékezetesebb nemi élményeket;

6. A nemiség és család, nemiség és lakásviszonyok, nemiség és munka, nemiség és a férfiak alkoholfogyasztásából, nemi agresszivitásából, az olfaktív élményekből adódó összefüggésekben, ami sok parasztasszony sajátos neurózisához² vezet. Sokan vallották, hogy soha vagy csak ritkán volt örömük a közösülésben. Joggal beszélhetünk családi nemi erőszakról;

7. A nemiség és vagyon, nemiség vallás, pap és istenhit sajátos viszonyában, melyben a szent és profán számtalanszor ütköznek és megütköznek. Emlékezetes számomra egy templomba hűségesen járó asszony esete, aki azért lázadt magában, mert a férjével egymás meztelen testét nem ismerhették 40 év után sem (az ellenkezőjét nem merete volna meggyónni), de

2 Erre a jelenségre BERDE Károly már 1940-ben felhívta a figyelmet *A Magyar nép dermatológiája. A népi orvoslás fogalma és lélektani alapjai* című könyvével (Budapest).

látnia kellett vasárnapról vasárnapra „a csoré vállú angyalokat a templom falaira, képeire festve, s még Máriát es”;

8. Látom a nemiség egészségtanában, a parasztasszony és leány tisztálkodási lehetőségeiben és annak szégyenében, a menstruáció leleményes házi eszközeiben, melyeket a paraszti takarékoság jegyében készítettek akkor, amikor nem rendelkeztek a mai kínálattal;

9. A serdülő kislányok és fiúk erotikus játékaiban (13 éves leánykák gyönyörű erotikus játékaik), a beavatódás helyzeteiben;

10. A természetből vett (nem szintetikus) ajzószer használatában;

11. A házi (növényi – a leggazdagabb kínálat –, vegyi, fizikai erőfeszítés) abortív praktikák használatában (a Ceaușescu nevéhez kötődő abortusztörvény, 1967) és nagyszámú latens abortív praktikák reaktíválására gondolok);

12. A gyermekakarás erős ideológiájában, ami kivételes esetekben a felmentő kompromisszumokig is elmegy („Nem számít, hogy ki kakasolta, de az én tyúkom tojta”; a leány lakodalomán derül ki, ami addig titok volt, hogy a keresztapja, akinek a lakodalomban hagyományos szerepköre van, tulajdonképpen az ő nemző apja);

13. A perverz és deviáns jelenségekben is látom a sajátosat, vagyis azokban, amelyek „a rendestől eltérnek”, ezek természetében, részarányában: a melegekről és más hasonlókról csak a televízióból értesültek, 1989 után, a városi pedofília helyett a zoofília jellemző;

14. A nemiség és társasági élet sajátos konfliktusaiban, kellemetlen helyzeteiben;

15. A falusi típusú prostitúcióban;

16. Az özvegyasszonyok helyzetében, akik közül az egyiket lisztesnek, a másikat szalonásnak, gabonásnak, fásnak stb. neveznek annak függvényében, hogy miért avatja be, fogadja titokban a legényeket, de házasembereket is;

17. Látom a nemiség és a gazdasági-társadalmi fordulatok, változatok összefüggéseiben (kollektivizálás, iparosítás, magyarországi és másholi munkavállalás, pornó- és szexlapok, filmek megjelenése, a velük való szembesülés, az abortusztörvény és az óvszerek fekete kereskedelmének működése, a védekezés költségeit fedező „speciális” asszonyi „költségvetés” létrehozatala);

18. A szerelem és féltékenység, a férfi-nő viszonya a paraszti társadalomban;

19. A nemiséggel kapcsolatos hiedelmek, titkok, érthetetlen jelenségek értelmezésében (Miért születnek ikrek, fiú, leányka?: természeti analógiák, ál-, de a maguk módján mégis racionálisnak tűnő értelmezések);

20. Paraszti teológia a bűnről; a bűn néprajzi megközelítése;

21. A nemiség etnikai esetei (magyar asszonyok, román férfiak + táplálkozás és nemi összhang stb. kérdései)

22. Kiemelkedő jegye a paraszti nemiségnek a maga módján egy újabb nagy kulturális fedezésem: egy mitikus eredetű erotikus játék, a házasemberek hengergőzésének rítusa, ami nem más mint egy ősi szexorgia, termékenységmágia, karneváli felszabadultság szimbiózisa, föld és erotika titokzatos mítosza, érintéses mágia révén, a bujaság rejtett módja;

23. A paraszti nemi kultúra és erkölcs összetéveszthetetlen sajátossága a nemiség gyönyörű, máskor pedig igen leleményes nyelvazete, amit nevezhetek egy sajátos tolvajnyelvnek, eufemisztikus nyelvnek, fedő-, takaró nyelvnek: valamennyi változata a már korábban említett két lelki jelenség – szégyen és félelem – szolgálatában áll. Erre két példát említek. Arra a kérdésekre, hogy mi a közösülés, az egyik válasz a könyv címe. És egy másik: egy 75 éves parasztasszony vallomása, amit a könyvembe mentett kultúra gyönyörű összegezésének, a nemi-

ség paraszti szemléletből fakadó és azt tükröző himnuszának is tekintek: „Az, mikor mind a kettőnek jó, az a legnagyobb boldogság a világon. Amikor eltalálja az ember, az a pillanat boldog pillanat az ember életében. Úgy érzi, akkor nem törődik semmivel. Az emberiség is ebből származik. Ha az nem volna jó, úgy az asszonynak, mint az embernek, nem es házasodnának össze, nem es vállalnának gyereket, s a nyomorúságot. Ha az a pillanat nem volna olyan jó. Ezért a pillanattért érdemes élni. Ezért a kicsi, rövid pillanatokért érdemes végigkínlódni 80–90 évet. Habár öreg korunkba má nem kell, de azért a fiatal kori kicsi boldog időért vállaljuk az egész élet nyomorúságát.”

SEXUAL CULTURE AND SEXUAL MORALITY IN PEASANT SOCIETIES

Keywords: *peasant sexual culture, sexual culture, sexual morality*

In the first part of the present paper the author defines what he understands by the terms ‘sexual culture’ and ‘sexual morality’. As he concisely words it, when using these terms, he refers both to the significant, down-to-earth communal knowledge and to the particular but scarce theoretical knowledge which provide answer to almost all the questions and problems that arise around this turning point of human destiny in perpetual motion – sexuality. This culture, as we can describe it now, is the outcome of a large number of factors. Therefore, it is essential to mention the society-determined ethnographic features of this culture because it is part of the individual’s basic education, and the two kinds of knowledge – folk and specialist – have hardly any overlapping. For example, members of peasant societies are ignorant of the special vocabulary of a language’s scientific register; and similarly, sexology, sexual ethics, sexual pedagogy, theology or criminalistics do not use the allegorical, metaphorical language of peasant sexual culture.

CULTURA ȘI MORALA SEXUALĂ ÎN SOCIETATEA ȚĂRĂNEASCĂ

Cuvinte-cheie: *cultură sexuală tradițională, interacțiune, sentiment erotic*

Lucrarea propune să realizeze o schiță a contextului socio-cultural-moral-economic a culturii sexuale tradiționale, dintr-un sat maghiar din Secuime.

Antecedentele acestui angajament sunt cercetările folclorice și etnografice realizate de mine în ultimii 40 de ani, legate de marile momente ale vieții omului – nașterea, căsătoria și moartea.

Sub imperiul materialului cules și datorită interacțiunilor s-a conturat realismul unui „liant”, adică un sistem complex al substanțelor spirituale, afective, senzuale, morale, psihice și faptice care consolidează pe cei trei piloni ai vieții individului și face totodată ca aceștia să-și îndeplinească misiunea și funcția socială în viața colectivităților rurale. Altfel spus intervalele de timp și evenimente între marile momente ale trecerii sunt și umplute și legate de factori ca iubirea și ura, pasiunea, atracții și refuzuri, interese, sentimente, instincte – adică porniri sufletești și sincere, și calculate și instinctuale care în societățile țărănești nu sunt deloc în afara culturii tradiționale.

Lucrarea punctează doar acele linii de forță ale cărții aproape de 800 de pagini consacrate acestor teme care determină, chiar dirijează evoluția sentimentului erotic, începând din copilărie până la amurgul vieții.

II.
TÖRTÉNELEM, RÉGÉSZET

SÓFALVI ANDRÁS*

EGY DISSZERTÁCIÓ MARGÓJÁRA:
A RIKA-ERDEI VÁRAK ÉS AZ UDVARHELYI
KIRÁLYI MAGÁNURADALOM

Kulcsszavak: *Rika-erdő, toronyvár, gerincút, királyi magánuradalom, erdőispánság*

A társadalomtudományokkal foglalkozó kutatók többsége tapasztalatból tudja, hogy forrása-
inak és adatainak feltárása, dokumentálása, valamint értelmezése olyan kombinációs lehetősé-
ségeket nyújt, melyek elsődleges eredménye könnyen meginog a tudomány mérlegén. E sorok
írója is szembesült ezzel a közelmúltban. Alig tettem pontot bölcsészdoktori disszertációm¹
végére, Udvarhelyszék kora Árpád-kori történetének és a Rika-erdei várak kérdésének vonat-
kozásában máris új értelmezési szempontok kerültek előtérbe.² A dolgozatban részletesen
elemzett Kustaly vára és a röviden tárgyalt udvarhelyi királyi magánuradalom kapcsolatának
felismerése hamarosan körvonalazódott, bírálóim³ véleményei pedig jelentős mértékben hoz-
zájárultak a témában való elmélyüléshez. Írásomban, régészeti-történeti adatok alapján, a késő-
sőbbi Udvarhelyszék kora Árpád-kori történetének egy igen jelentős, azonban az utókor szá-
mára írott forrásokat nem hagyó intézményét és annak komponenseit taglalom.

Kezdjük mindenekelőtt a tényszerű adatokkal, a régészeti kutatások során dokumentált,
vizsgálatunk szempontjából fő helyet elfoglaló Rika-erdei várakkal. Az Erdélyi-medencét a
Barcaságtól elválasztó Persányi-hegység északi részére kiterjedő Rika-erdő várromjairól elő-
ször Kóváry László és Orbán Balázs tudósítottak a 19. század második felében.⁴ Az 1902-ben

* SÓFALVI András, dr. (1973) – régész-történész, a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum munka-
társa. Fő kutatási területei: a Sóvidék múltja a kezdetektől a késő középkorig; Udvarhelyszék a
népvándorlás korában és a középkorban; középkori és kora újkori várak és erődítmények Székelyföld-
dön és Erdélyben. Fontosabb munkái: *Sóvidék a középkorban. Fejezetek a székelység középkori történel-
méből*. Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, 2005; *A székelység középkori várai. Kísérlet egy
székelyföldi vártípológia kidolgozására*. In: Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tisz-
teletére. Castrum Bene Egyesület – Civertan Grafikai Stúdió, Bp., 2011; *A székelység szerepe a középkor-
i és fejedelemség kori határvédelemben*. Erdélyi Múzeum 74(2012). 3. sz.

1 SÓFALVI András: *A székelység határvédelme és önvédelme a középkortól a fejedelemség koráig. Várak és
más védelmi objektumok Udvarhelyszék településtörténetében*. PhD-dolgozat. Eötvös Loránd Tudomá-
nyegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola – Régészeti Dokto-
ri Program. Bp., 2012. (a továbbiakban SÓFALVI 2012)

2 Lásd SÓFALVI András: *Árpád-kori toronyvárak a Rika-erdőben*. Várak, Kastélyok, Templomok
8(2012). 6. sz. 8–11.

3 Az értekezés opponensei dr. Benkő Elek DSc. és dr. Feld István CSc. voltak.

4 Kustalyvár helyének felderítése és leírása Orbán Balázs érdeme, az ő kéziratát használta fel Kóváry
saját műveihez. Lásd ORBÁN Balázs: *Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népmű-
szempontból*. I. Ráth Mór Bizománya, Pest, 1868. 233–234; KÓVÁRY László: *Erdély régiségei és törté-
nelmi emlékei*. Horizont, Kvár, 1892. 48.

útépítésre kitermelt Kustaly várát elég hitelesen jelenítette meg a nagy székely utazó, kiemelve, hogy a vár magját egy négyzetes „zömtorony (centraldonjon)” képezte. Az 1970-es évek elején folytatott régészeti feltárások eredményeit jóval később publikálták az ásató Ferenczi Géza és István, egy többnyire hipotetikus elemekre támaszkodó kora Árpád-kori kelet-erdélyi határvédelmi rendszer részeként határozva meg azt.⁵ Közöletlen leletek híján nemcsak a vár funkciójának értékelését, hanem keltezését sem fogadta el a szakma.⁶

Formai, szerkezeti megjelenését illetően az Oklánd határában található Kustaly vára egy központi, 12×15 m alapterületű toronyépületből állt, melyet ovális alakban szárazárok övezett (1. kép), ennek belső peremén feltehetően cölöpsorral. E külső védvonal bejáratának kialakításánál figyelembe vették a védelmi szempontokat, a vár északkeleti sarkát az árok északi oldala mentén haladva lehetett megközelíteni, melyet belülről könnyen tűz alatt tarthattak (3. kép). A szakirodalom toronyvárnak nevezi a leírt vártípust (toronyépület külső védelmi vonallal), mely lakó- és védelmi funkciót egyaránt betöltött. Ez utóbbi hatékonyságát a külső védelmi elemek mellett az épület toronyszerűsége is fokozta. Noha ennek helyenként csak az alapfalai maradtak meg – 2007-ben folytatott hitelesítő ásatásunk során az északnyugati oldalon 1,25 m magas felmenő falat tudtunk dokumentálni – a vastag, 1,5–1,6 m széles, majd belülről megköpenyezett falak magas, többszintes építményt feltételeznek. Bejárata a földszintről a nyugati oldalon nyílt, előtte fakapuval, ennek létét két nagyméretű oszlophely őrizte meg (2. kép). A fafödémekkel elválasztott, a szintek között feltehetőleg falépcsőkkel összekötött toronyépület emeleteinek számát pontosan sosem fogjuk tudni meghatározni, felső szintjét nagy valószínűséggel nyitott tornácos szerkezet koronázta, fokozva annak védelmi szerepét. A kis alapterületű vár (970 m²) felszínéről a feltárások során meglepően sok leletanyag került napvilágra, főként a toronyépület nyugati oldalára kidobált szemétretegből (összetört agyagedények darabjai, állatcsontok, kevés fémtárgy). A kerámialeletek intenzitása és a darabolt állatcsontok (helyben elfogyasztott hús) megléte azt mutatja, hogy a várban folyamatosan tartózkodtak. A toronyépítmény habarcsos építési szintjéről előkerült hullámvonal-köteggel díszített, egyszerű profilkiképzésű fazék töredékei a hagyományos régészeti kronológia szerint a 12. századra kelteznek ennek létrehozását. A leletanyag zömét kitevő lassúkorongolt, fenékbélyeggel ellátott, erőteljesen kihasasodó, kihajló, levágott peremű, felszínükön hullámvonallal és körömbecsípéssel díszített edények (5–7. kép) alapján a vár fennállásának fénykora a tatárjárás elé tehető, mennyiségük pedig több évtizednyi folyamatoságot feltételez. A 13. század második felére keltezhető, tölcséres, tagolt peremkiképzésű formák már jóval kisebb számarányban fordulnak elő, a következő századra átnyúló leletanyag pedig már szinte elenyésző.⁷

5 FERENCZI Géza–FERENCZI István: *A kora középkori kelet-erdélyi mészhabarcskötésű várak kérdéséhez I. Acta* – A Székely Nemzeti Múzeum és a Csíki Székely Múzeum Évkönyve 1997. I. 216–222.

6 Itt mindenekelőtt Benkő Elek kritikájára utalok. Lásd BENKŐ Elek: *Kelet-Erdély „korai” kővárjai = Várak a 13. században. A magyar várépítés fénykora*. Szerk. HORVÁTH László. Castrum Bene 1989. Castrum Bene Egyesület, Gyöngyös, 1990. 68–85. A kelet-erdélyi kora Árpád-kori határvédelmi rendszer elméletének részleteire, kritikájára és a kutatás mai álláspontjára lásd SÓFALVI 2012.

7 A vár 2007. évi ásatásának előzetes közlése és értékelése: SÓFALVI András: *Kustaly vára*. Castrum 2009. 1. sz. 5–30. (a továbbiakban SÓFALVI 2009)

Az építők a vár létrehozásának helyéül a Persányi-hegység vízválasztó gerincének egyik nyergét választották a Heveder-hegyese és a Gyepübükke magaslatok között (763 m). Ettől 5,5 km-re délkeletre, a hegység kelet-nyugat irányú mellékgerincén, a Boldi-hegyre (684 m) emeltek Kustaly várához formailag meglepően hasonló toronyvárakat. A hegy legmagasabb pontján épült toronyépítmény (alapterülete 8,5×8,5–10 m) mára teljesen elpusztult. A 19. század közepe óta több névvel illetett emléket (Hegyes-tetői vár, Holofernes vára, Husztvár, Attila vára, Rika vára)⁸ a további zavart elkerülendő, keleti toronynak nevezem, megkülönböztetve a tőle 450 m-re nyugatra található másik toronyvártól (nyugati torony). Ez utóbbi szintén a hegygerinc nyergében fekszik, nem kimagasló helyen, és talán ennek tulajdonítható, hogy teljesen megfélemedeztet róla a kollektív emlékezet. A 20. század második felében „fedezte fel” Dénes István (hasonló a helyzet Kustaly várával is, melyről Orbán Balázs azt írja, hogy fáradságos munkával derítette azt fel). A földtöltéssel és árokkal keletről védett keleti, illetve nyugatról elsáncolt nyugati torony nagy valószínűséggel összetartozott és egy építési koncepcióból lett alárendelve (4. kép). Funkcionális különbségüket vagy inkább „munkamegosztásukat” eltérő jellegű helykiválasztásuk és a leletanyag mennyisége és minősége jelzi. (A keleti torony főként megfigyelő szerepet tölthetett be, a nyugati torony a mellette elhaladó út forgalmát ellenőrizte.) Míg a keleti torony régészeti kutatása viszonylag szerény leletanyagot eredményezett, a nyugati toronyépítmény korabeli rétegeiből gazdag kerámia-, illetve fém- és csonteszközök (nyílhegyek, kések, csat) kerültek napvilágra. A 10×16 m alapterületű nyugati torony – mely falvastagsága alapján szintén többszintes lehetett – bejárata a földszinten nyílt, és akárcsak Kustaly váránál, itt is megfigyelhető volt egy második építési periódus (falköpenyezés). Közvetlenül az épület mellett feltárássra került egy többszörösen megújított útfelület is. A leletek alapján a boldi-hegyi toronyvárak építését szintén a 12. századra keltezték a kutatók.⁹

Kustaly várát és a boldi-hegyi toronyvárakat (a továbbiakban együttesen Rika-erdei várakat) több tényező is összekapcsolja. A részletezett formai elemek, a leletanyag hasonlósága (nagyon gyakori például a körömbecsípéssel díszített kerámia), valamint a topográfiai elhelyezkedés Kustaly váránál és a rikai nyugati toronynál meglepően egyezik. A várak környezetének vizsgálata további közös nevező meglétére utal. A helynévi és térképészeti adatok alapján kimutatott, az objektumok mellett haladó gerincutaknak fontos szerepük lehetett a várak létrehozása és működése szempontjából, ugyanis kiderült, hogy a terepbejárások során azonosított utak léte egészen a késő népvándorlás korig visszavezethető. Vargyas irányából a Kustaly-tető (751 m) érintésével a Likat-mezőn keresztül haladó út Kustaly vára előtt tér rá

8 ORBÁN: i. m. 230; KÖVÁRY: i. m. 48; SZÉKELY Zoltán: *Contribuții la problema fortificațiilor și formelor de locuire din sud-estul Transilvaniei*. Aluta 8–9(1976–1977). 63, illetve lásd a következő jegyzet irodalmát.

9 BORDI Zsigmond Loránd: *Fortificațiile medievale timpurii din pădurea Rika. Turnul estic*. Acta Siculica 2007. 287–300; BORDI Zsigmond Loránd–DÉNES István: *Régészeti kutatások a Rika-erdő kora középkori erődrendszerében*. Acta – A Székely Nemzeti Múzeum és a Csíki Székely Múzeum Évkönyve 1998. I. 175–188; Uő: *A Rika-erdei kora középkori erődítmények 1999. évi régészeti kutatása*. Acta – A Székely Nemzeti Múzeum és a Csíki Székely Múzeum Évkönyve 1999. I. 229–240; BORDI Zsigmond Loránd: *A Rika-erdei koraközépkori erődítményrendszer (Felsőrákos, Barót város, Kovászna megye) = Új régészeti leletek Délkelet-Erdélyben*. Szerk. BORDI Zsigmond Loránd. Kiállításkatalógus. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 2003. 30–32.

a Persányi-hegység fő gerincére és halad a Heveder-hegyese (808 m) felé. A közelmúltban végzett régészeti feltárásunkból derült ki, hogy az út használata, az elzárása végett épített sáncszerkezet leégett maradványainak radiokarbon-vizsgálata szerint¹⁰ legalább a 7–8. századra nyúlik vissza. Kustaly vára mellett a hegygerinc déli oldalán nagyméretű sánc és árok zárta le a fenti utat, melyen mindössze a vár déli oldalánál létesített külső kapun lehetett átkelni. Az Erdővidékről a Boldi-hegyre felkapaszkodó, a Persányi-hegység kelet–nyugat irányú keresztgerincén átkelő másik út a rikai toronyvárak mellett haladt el (a régészeti feltárás ennek maradványait azonosította), majd a Fehérkút-tető–Közbérc-feje (788 m) érintésével a Kapus-tető után ereszkedett a Kis-Homoród völgyébe, melyet valamikor hármassal töltéssel sáncoltak el az Írott-kő előtt (8. kép).¹¹

A Rika-erdő útviszonyait illetően nem szabad megfeledkeznünk a Rika-patak völgyén haladó, a vízválasztón átkelő, majd a Gázló-patak mentén a Kis-Homoród völgyébe beereszkedő útvonalról (9. kép)¹², melynek elsődleges használatát az elzárása végett épített Országhatár földsánc szerkezetének feltárása és szénizotópos vizsgálata a római korra keltezte. 2010-ben végzett régészeti kutatásunk és a laboratóriumi eredmények a sánc késő középkori, fejedelemség kori megújítását is kimutatták, amit más történeti adatok is megerősítenek. Nem tudjuk pontosan, hogy ezt a régi rikai országutat a középkor mely évszázadaitól kezdték használni, tény, hogy a régió a Barcaság és az Erdélyi-medence egyik legfontosabb átjárója volt a Bogáti-erdőn áthaladó út létrehozásáig (kereskedelmi forgalmának szabályozására hozták létre a rikai vámot).

A Rika-erdei várak és környezetük bemutatása után történeti szerepük értékelésében előre kell bocsátanom, hogy építéstechnikai és formai jellemzőiket tekintve ezekre az erősségekre nem ismerünk korabeli, azaz 12. századi párhuzamokat egész Kelet-Erdélyből. (Még a német lovagrend 13. század eleji kővárairól sem rendelkezünk megbízhatóan keltezett, tanulmányozható építészeti elemekkel.) Érdemes ismét a helynevek tanúságaira figyelni, a Kustaly vára közvetlen környezetében előforduló Határ-patak és Gyepübükke földrajzi nevek valaminek a határát, gyepűjét jelzik, minden bizonnyal még a középkorból. És ha figyelembe vesszük, hogy a boldi-hegyi várak környezete az I. katonai felmérés készítésének idején még nem tartozott Bardocszékhez/Udvarhelyszékhez, hanem vármegyei igazgatás vagy a Szászföld joghatósága alatt állt¹³, elég egyértelmű a következtetés, hogy a váraknak nincsen közvetlen kapcsolatuk a székelyekkel. A területen (Udvarhelyszéken és Erdővidéken) valamikor a 12. század második felében, legkésőbb a 13. század elején megjelenő székelyek a Rika-erdő – nem

10 Az elemzéseket az MTA Debreceni Atommagkutató Intézetében 2010-ben végezte Sándorné Mogyorósi Magdolna.

11 A fenti utakat Kosza Antallal folytatott terepbejárásaink során azonosítottuk 2010-ben.

12 *I. katonai felmérés. Erdély. 1769–1773.* Budapesti Hadtörténeti Intézet. Térképtár. Jelz. B IXa 1123. Lépték: 1: 28.800. 210. térképszelvény. (a továbbiakban I. KatonFelm.)

13 Az első okleveles említés szerint a közeli Rákos 1377-ben kükkülei terület volt (GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. II. Akadémiai, Bp, 1987. 200.), de 1461-ben már Fehér vármegye tartozékának írják (vö. ICZKOVITS Emma: *Az erdélyi Fehér megye a középkorban*. Bp., 1939. 83.). A Rika-patak völgye, illetve a rikai toronyvárak környezete az I. katonai felmérés idején Kőhalomszékhez tartozott, és csak a 19. században lett vargyasi terület. Vö. I. KatonFelm. 210. térképszelvény. A jelenségre Kosza Antal hívta fel a figyelmemet.

székely joghatóságú – területéből fokozatosan elfoglalnak egy-egy darabot az évszázadok folyamán.

Ha az Árpád-kor középső évszázadának várai között keresgélünk a térségben, legközelebb az egyesült Homoród Oltba szakadásánál található Szászugra árokkal és palánkkal erősített földvárat¹⁴, illetve a Tölgyesi-szoros moldvai kijáratánál, hegycsúcson emelkedő karácsonykői (Piatra Neamț-i) szintén fa földvárat kell megemlétenünk.¹⁵ A stratégiai pontokon emelt erősségek (ún. megyei háttér nélküli határvár-ispánság vára és határvár) közvetve és közvetlenül fontos szerepet tölthettek be a határvédelemben. A Rika-erdei toronyvárak formailag rokon, de már továbbfejlesztett erősségei a 13. század második felétől megjelenő, hegycsúcsokra épült, kőfallal övezett toronyvárak (Alsórákos, Kézdialmás, Gyergyószentmiklós), melyek kiemelkedő birtokos családok mentsvárai lehettek.

Noha történtek kísérletek a Rika-erdei várak határvédelmi szerepének értelmezésére (Ferenczi-testvérek), ez az elmélet ma már aligha állja meg a helyét, ugyanis a korábbi ásatások leletanyagának feldolgozása és az új terepkutatások eredményei alapján elég világos, hogy a 12. században már a külső, Csíki- és Háromszéki-medencék is a Magyar Királyság részét képezték.¹⁶

Az eddigieket összegezve: láthattuk, hogy a Rika-erdei várak társtalanok Kelet-Erdélyben, így funkciójukat és értékelésüket tágabb kontextusban kell végeznünk. Viszont Erdély régészeti térképét nézve nagyjóval is alig találunk olyan korabeli emléket, amely egyértelműen párhuzamba állítható lenne a Rika-erdei toronyvárakkal. (Természetesen figyelembe kell vennünk, hogy az erdélyi várkutatás még gyerekcipőben jár.) A 12. századra keltezik Szászvároson azt a toronyépületet és rotundát, amelyet földsánc és árok övezett.¹⁷ Az erősített nemesi udvarházként vagy várként értékelhető épületegyüttes korai keltezése azonban nem olyan egyértelmű, ugyanis mindössze azt tudjuk, hogy a földsánc korábbi fázisának palánkjából egy rombikus – feltehetően 11. századi – nyílcsúcs került elő, tehát ennél későbbi az erősítés minket érintő fázisa. Erdély területéről kissé kilépve fontos utalnunk a szörénységi Illyéd területén feltárt 11×11 m alapterületű, lakótoronyként meghatározott objektumra, a közelében többosztatú épülettel és körtemplommal, melyet pénzérmék kelteznek a 12. század második

14 Radu POPA–Radu ȘTEFĂNESCU: *Șantierul arheologic Ungra. Jud. Brașov. Materiale și Cercetări Arheologice* 14(1980). 496–503.

15 Constantin SCORPIAN: *L'ensemble archéologique féodal de Bitca Doamnei*. Dacia N. S. 9(1965). 331–454.

16 Lásd BOTÁR István: *Árpád-kori kerámialeletek a Csíki Székely Múzeum gyűjteményében*. Acta – A Székely Nemzeti Múzeum és a Csíki Székely Múzeum Évkönyve 1999. I. 247–272; Uő: *Csíki Árpád-kori településtörténetének kérdései a helynevek és a régészeti adatok fényében = Helynévtörténeti tanulmányok*. 3. Szerk. HOFFMAN István–TÓTH Valéria. Debrecen, 2008 (A Magyar Névvarchívum Kiadványai 13). 76–77; Adrian IONIȚĂ: *Date noi privind colonizarea germană în Țara Birsei și granița de Est a regatului maghiar în cea de a doua jumătate a secolului al XII-lea*. Revista Istorică 5(1994). 277–280; RÁCZ Tibor Ákos: *Háromszék első magyar telepesei és a határvédelem*. Erdélyi Múzeum 65(2003). 1–2. sz. 3–5, 12–14; SZÉKELY Zoltán: *Délkelet-Erdély a VI–XIII. században*. Aluta 6–7(1974–1975). 63–71; Uő: *Kora középkori települések a Székelyföldön (XI–XIV. század)*. Veszprémi Történelmi Tár 1990. 3–19.

17 Zeno-Karl PINTER: *Rotonda de la Orăștie = In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizației românești în context European*. Coord. Daniela MARCU–ISTRATE–Anghel ISTRATE–Corneliu GAIU. Accent, Cluj-Napoca, 2003. 263–286. (a továbbiakban *In memoriam Radu Popa*)

felére.¹⁸ Az épületegyüttes egy királyi udvarhely maradványait jelöli, melyet II. András király 1223-ban hűgának, Margit özvegy bizánci császárnénak adományozott.¹⁹ Visszatérve Erdélybe, a tatárjárás előtti időszakból még Küküllővár első kővázat kell kiemelni, hiszen – mind térben, mind formailag – ez áll legközelebb a Rika-erdei toronyvárakhoz. A mocsaras területre épült, 9–10 m oldalhosszúságú, 2,5 m falvastagságú toronyépítményt sánc és vizesárok övezte, és az ásatást röviden összegző leírás szerint a 13. század elején épült.²⁰ Funkcióját tekintve nem biztos, hogy a közelben 1177-ben már álló ispánsági vár irányában kell tapogatóznunk, ugyanis Küküllővár másik neve (Szentkirály), a közeli Királyfalva, a Küküllőn felfelé haladva (Vámos)Udvarhely, illetve szolgáltató népekre utaló helynevek királyi magánbirtok meglétét jelzik.²¹

A felsorolt példák arra mutatnak rá, hogy az Árpád-kor derekán Erdélyben és környékén erődített földesúri udvarházként és királyi udvarhelyként egyaránt léteztek olyan toronyvárak vagy toronyépítmények, amelyek a Rika-erdei várak értelmezésében fogódzót nyújthatnak. Ami egyértelműen közös bennük, és megkülönbözteti a későbbi 13. századi nemesi mentsváraktól, hogy ekkoriban a várakat még nem építették megközelíthetetlen hegycsúcsokra (ehhez a felismeréshez még szükség volt a tatárjárás addig soha nem látott károkat okozó tapasztalataira). Noha a szászvárosi az egyetlen olyan emlék, amely nagy valószínűséggel világi vagy egyházi birtokoshoz köthető, Kustalyvár 2007. évi ásatási eredményeit feldolgozó, és a Rika-erdei várakat értékelő tanulmányomban jómagam a magánföldesúri funkció felé hajlottam²², ugyanis kimutatható volt, hogy e várak – mint ahogyan fentebb már utaltam rá – a középkorban vármegyei területen feküdtek.

A probléma újragondolása viszont a közelmúltban arra készítetett, hogy az építető személyét és a funkció kérdését a másik vonalon keressem. Mint már említettem, a Küküllők mentén a kora Árpád-korban a várbirtokok közé ékelődve több olyan királyi magánbirtokot találunk, melyeken különféle szolgáltatásokkal tartozó népcsoportok éltek egy-egy központ körül elhelyezkedve. A Kis-Küküllő mentén Vámosudvarhelyről és szolgáltató népeiről már esett szó. Ha a Nagy-Küküllő völgyében haladunk felfelé, az Erdélyi-medence keleti peremén a királyi udvari birtokszervezet további nyomaival találkozunk. Történész berkekben közhely, hogy (Székely)Udvarhely úgyszintén egy kora Árpád-kori királyi udvarhely nyelvi kövülete, noha régészetileg még nem sikerült a királyi udvarházat azonosítani (általános vélemény szerint a késő középkori vár helyén állhatott).²³ A hatásköre alá tartozó, szolgáltató népek nyomát is megőrizte néhány településnév, mint a Solymos ('solymár'), Daróc ('vadfogó') és Lövéte ('lövő'). A szórványos helynévi adatokon túl egy másik tényezőre is fel kell hívni a figyelmet:

18 Dumitru ȚEICU: *Banatul montan în evul mediu*. Banatica, Timișoara, 1998. 105, 122, 176, 340.

19 GYÖRFFY: *i. m.* 473.

20 Gheorghe ANGHEL: *Fortificații medievale de piatră din secolele XIII–XIV*. Dacia, Cluj-Napoca, 1984. 92–94.

21 GYÖRFFY: *i. m.* 539.

22 SÓFALVI 2009.

23 Hogy e királyi uradalom és annak központja pontosan mikor és hogyan került a telegdi székelyek birtokába, arról az írott források nem tudósítanak. Figyelemre méltó, hogy a királyi curtis feltételezett helyén még az Árpád-kor végén domonkos kolostort alapítanak, amely lényegében a rend egyetlen székelyföldi kolostora és egyben a legkorábbi rendház Székelyföldön, így még a királyi alapítás lehetsége is megkövültítható.

a sóvidéki és Homoród menti sólelőhelyekre. Nem véletlen, hogy Kelet-Erdély és a későbbi Székelyföld sóbányáit magában foglaló területen jött létre a kora Árpád-kori királyi magánuradalom egyik legfontosabb erdélyi birtokteste. Nyilvánvaló, hogy az idézett településeken kívül még több helyen éltek szolgáltató népek. (Györffy György szerint Küküllő vármegye területe nagyrészt királyi uradalom volt, ismereteink alapján a későbbi Udvarhelyszék is ennek képezte részét.²⁴) A 12. századtól egyre gyarapodó udvarhelyszéki lelőhelyekről régészeti módszerekkel nem mutatható ki azok joghatósága, azaz, hogy a vármegye hatáskörébe tartoztak, avagy a királyi uradalomnak voltak alárendelve népei.²⁵ Így ezen a ponton akár meg is állhatnánk...

A Rika-erdei várak formai analógiáira a Magyar Királyság északi erdőuradalmában találunk példát, így Zólyomban, ahol az Árpád-kori Pusztavár területéről két, egymástól távoli, külső védelmi elemekkel rendelkező toronyépítmény ismert – hívta fel a figyelmet Feld István. Mint tudjuk, a zólyomi királyi erdőuradalom területén a 12. században erdőispánságot hoztak létre, és hasonló folyamat játszódott le a királyi birtok más, kiterjedt erdőségekkel és vadászó helyekkel rendelkező részein – egyesek területén királyi vár is épült.²⁶ Nagyméretű toronyépületek álltak a sárosi, valamint oszlányi (ez feltehetően azonos a kalacsnai Mihály várával) erdőispánságok váraiban, és a trencsényi vagy szepesi királyi várak korai magját is hasonló tornyok képezték. Az utóbbi méreteiben és kvalitását illetően már az ország központi részén épült Visegrád vagy Esztergom uralkodói reprezentációt megjelenítő toronyépületei felé mutat.²⁷ Az idézett felvidéki várak a 13. századtól jelennek meg az írott forrásokban, viszont a régészeti kutatások egyes esetekben legkorábbi fázisaik – a minket érdeklő toronyépítmé-

24 GYÖRFFY: *i. m.* 539.

25 A Nagy-Küküllő északi mellékvölgyeiben fekvő Kis- és Nagysolyosról a falvak belterületén eddig végzett terepbejárások során Árpád-kori, főként 13. századi leleteket gyűjtöttek. Lásd BENKŐ Elek: *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája*. MTA Régészeti Intézete, Bp., 1992 (Varia Archaeologica Hungarica V.). 93–99, 127–131. Homoróddaróc első temploma a 12. században épült, viszont a település Árpád-kori népiségtörténetének kérdése összetett, és arra figyelmeztet, hogy a történeti, nyelvészeti és régészeti adatok tartogatnak ellentmondásokat. Ugyanis míg a hely-név kora Árpád-kori szolgáltató népcsoport nyomát őrzi, templom körüli temetőjének leletei (S-végű hajkarikák, rekeszes fejű gyűrűk, líra alakú csat) alapján Bóna István korai székelyeket vélt felfedezni a legkorábbi sírhorizontban, ugyanakkor a temető első sírjai olyan ún. antropomorf sírgödörök, melyeket általában a szász etnikummal szokás kapcsolatba hozni. Lásd: DANIELA MARCU-ISTRATE: *Biserica fortificată de la Drăușeni, jud. Brașov = Középkori egyházi építészet Erdélyben II.* Szerk. Szócs Péter Levente–Adrian Andrei Rusu. Szatmári Múzeum, Szatmárnémeti, 2002. 41–78. Lövétéről mindössze szórványos Árpád-kori leletanyagot ismerünk, pontosabban nem keltezett, román kori eredetű templomának feltárása az elmúlt években kezdődött el.

26 Az erdőispánság intézményére lásd *Korai magyar történelmi lexikon (9–14. század)*. Főszerk. KRISTÓ Gyula. Akadémiai, Bp., 1994. 194–195; HECKENAST Gusztáv: *Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban*. Akadémiai, Bp., 1970. 15–17. Az oklevelek erdőispánságokról tudósítanak a királyság északi, középső és dunántúli részein. Zsoldos Attila hívta fel a figyelmet arra, hogy Erdélyből nem ismerünk erdőispánságokat, a Rikai-erdei várak formai jellemzői azonban lehetővé teszik ilyenfajta értelmezésüket.

27 Ezúton is köszönetet mondok Feld Istvánnak, hogy habilitációs dolgozatának (*A 13. századi várak történeti szerepe Magyarországon a régészeti források tükrében*. Kézirat. 2012) a királyi várakról írott fejezetét elolvashattam.

nyeket – korát a 12. századra helyezték (ide sorolható a Vág-völgyében fekvő Sempte ún. megyei háttér nélküli várispánságának vára is, központi toronyépületével).

A fentiek alapján önként adódik a feltevés, hogy a 14. század első felében még Erdőhát-nak nevezett udvarhelyi esperesi kerület világi előzményén, a királyi erdőuradalom területén úgyszintén erdőispánság jött létre az Árpád-kor derekán. (A királyi *curtis* feltételezett helyétől 2,2 km távolságban található, a Nagy-Küküllő fölötti szikladombra emelt Budvár méretei [1,1 ha] és korai, 11–12. századi kerámialeletei – melyekről nem tudni, hogy milyen kapcsolatban vannak a várfalakkal – alapján elképzelhetőnek tartom, hogy ez eredendően királyi vár-nak épült sáncvár [?] volt és később lett a székelyek mentsvára.²⁸⁾

Az erdőgazdálkodásban és a vadászatban kiemelkedő szerephez jutó Rika-erdőben létesített toronyvárak pedig e funkció letéteményesei, és feltehetően az udvarhelyi erdőispánsági központ alá voltak rendelve. Tanulmányozott váraink kultúrrétegéből felszínre került állatcsontok archeozoológiai vizsgálata kimutatta, hogy a vadászott állatok képezték az étrend legfontosabb összetevőjét (a gímszarvas, őz, vaddisznó mellett bölényekre is vadásztak a Rikában²⁹⁾). E várak viszonylag kis területen való sűrűsödése és fontos útvonalak mentén való fekvése viszont nagyobb súlyt kölcsönöz nekik, mint a birtokigazgatási, vadászati szerepkör. Hogy milyen feladatot töltöttek be a Rika-erdőn áthaladó utak ellenőrzésében és a térség védelmében, lehetett-e kapcsolatuk a Homoród menti Árpád-kori sókitermeléssel, vagyis annak kereskedelmi szabályozásával, azt további kutatásoknak kell vizsgálniuk.

A királyi birtok eladományozásának folyamatában a 14. századra a Rika-erdei várak Küküllő, majd Fehér vármegye részévé váltak, Kustaly várának környezetét az udvarhelyi székelység feltehetően már ezt követően megszerezte. Földrajzi adottságaik nem tették lehetővé, hogy e toronyvárak a jól védhető környezetben épülő nemesi magánvárak sorába emelkedjenek a 13. század második felében. Tőlük nem messze délre, az Olt partján kiemelkedő sziklacúcokra épültek ilyen jellegű erősségek (Alsórákos – Mihály vára: sziklára épült kőtorony és kerítőfal; Alsórákos – Tepő vára: hegycúcsra épült kővár, melynek központi eleme feltehetően egy torony volt).³⁰⁾ Az erdők mélyén megbúvó építmények lassan pusztulásnak indultak és

28 Leletei közül kiemelkedik egy 13. század első feléből származó bronz füstölőalj, melynek analógiái hildesheimi, illetve veszfáliai műhelyekből származnak. Vö. BENKŐ Elek: *Note privind descoperirile de bronzuri medievale din Transilvania = In memoriam Radu Popa 114–116*. A Budvárról előkerült kerámia készítechnikai jellemzőit, az agyag előkészítését és soványítását, valamint az edények kiégetését tekintve rendkívül gyenge fazekastermekről beszélhetünk, amely semmilyen tekintetben nem vehető össze a Rika-erdei várak, a korszak tekintetében átlagos/jó minőségű edényművességével. A két leletanyagcsoport díszítésbeli elemeinek különbözőségében (a Budvárról pl. teljesen hiányoznak a körömbecsapós edények. Lásd SÓFALVI 2012) ősrégész szemmel más-más kultúra vagy műhely meglétét vélnénk felfedezni. Így a Rika-erdei várak és a Budvár feltételezett kapcsolata egyelőre igen óvatosan kezelendő.

29 GÁL Érika: *Allatsontleletek a középkori Székelyföldről* = BENKŐ Elek: *A középkori Székelyföld*. II. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet, Bp., 2012. 663–667.

30 DÉNES István–BORDI Zsigmond Loránd: *Az alsórákosi Tepő vára*. Acta – A Székely Nemzeti Múzeum és a Csíki Székely Múzeum Évkönyve. 1997. I. 235–244. A kis felületű ásítás idején felszínre került jellegzetes, bekarcolt vonal- és hullámvonal-díztésű tölcséres peremű fazekak, illetve egy csillagtarajos sarkantyú a vár használati idejét a 13–14. századra teszik. Mihály várában Dénes István kutatása során hasonló, tölcséres peremű fazektörödékek kerültek napvilágra. A közöletlen leletanyag tanulmányozásáért Dénes Ildikónak tartozom köszönettel. Ma már nem tudni pontosan,

az évszázadok folyamán a feledés homályába merültek. A királyi erdőuralom szomszédságában megtelepedett székelyek hagyományai nem őriztek meg valós történelmi reliktumokat a Rika-erdei várak múltjáról, sőt, a rikai nyugati torony létezéséről teljesen megfeledkezett a kollektív emlékezet.

ON THE EDGE OF A STUDY: THE CASTLES IN RIKA FOREST AND THE ROYAL DOMAIN OF ODORHEIU SECUIESC

Keywords: *Rika forest, Arpadian Age, tower-castle, ridge-road, royal domain, forest county*

On the shed of Perșani Mountain, in the Rika Forest (that is a border between Harghita and Covasna county, today Romania) there were two castles built in the Arpadian Age. Kustaly castle was a multi-storied rectangle tower surrounded with trench and probably with a palisade. 5,5 km away, on the top of Boldi Mountain there lay the ruins of two similar towers, 450 m apart from each other, being also fortified by trenches and banks. Near the castles, on the shed of the mountain, medieval ridge-roads were identified.

There are no written sources concerning the castles, however the archaeological researches date their building in the 12th century, and their destruction in the 14th century. We do not know of any such early analogies in the region, as for Transylvania only the castles from Cetatea de Baltă and Orăștie, as well as the castle from Ilidia (Caraș-Severin county) can be mentioned. This type of castle, known as tower-castle, was spread mostly on the northern parts of the Hungarian Kingdom and on royal domains (e.g. Zvolen and Kolačno, both in Slovakia). In our assumption the castles in the Rika Forest were royal castles, built on the domain of the Arpadian kings. The area had its centre in Odorheiu Secuiesc, and the named castles had a role in hunting and in forest administration, respectively in the control of the roads leading from Burzenland into the centre of Transylvania.

PE MARGINEA UNUI STUDIU: CETĂȚILE DIN PĂDUREA RIKA ȘI DOMENIUL REGAL DIN ODORHEI

Cuvinte-cheie: *pădurea Rika, epoca Arpadiană, cetate de turn, drum de creastă, domeniul regal, comitat silvic*

Pe creasta Munților Perșani, în Pădurea Rika (granița dintre județele Harghita și Covasna) cunoaștem două cetăți din epoca Arpadiană. Cetatea Kustaly, care constă dintr-un turn patrulater cu mai multe nivele și un șanț adânc pe partea interioară, dotat cu o presupusă palisadă. La o distanță de 5,5 km pe Muntele Boldi se află ruinele unui complex compus din două turnuri dreptunghiulare aflate la o distanță de 450 m unul față de celălalt, fiind de asemenea apărute de șanțuri și valuri. Pe lângă cele două cetăți am localizat câte un drum de creastă folosit și în epoca medievală. Cetățile nu sunt menționate în

hogly melyik várból származhat az a rombikus nyílcsúcs, melyet Székely Zoltán tett közzé. Lásd SZÉKELY Zoltán: *Contribuții la problema fortificațiilor și formelor de locuire din sud-estul Transilvaniei*. Aluta 8–9(1976–1977). 64. (16.3. ábra.)

izvoarele istorice, dar în cursul cercetărilor arheologice s-a dovedit că ele au fost construite în secolul al XII-lea, fiind părăsite cel târziu în secolul al XIV-lea. Nu se cunosc analogii atât de timpurii în zonă pentru cetățile din Pădurea Rika, iar din toată Transilvania putem numi doar câteva analogii (Cetatea de Baltă, Orăștie și Ilidia din Țara Severinului). Tipul de cetate numit cetate de turn a fost mai răspândit în partea nordică a Regatului Maghiar, pe teritoriile domeniilor regale (de exemplu în Zvolen și Kolačno, ambele în Slovacia). Presupunem că cetățile din Pădurea Rika au fost cetăți regale pe teritoriul domeniului regal, cu centrul la Odorheiu Secuiesc, având rol în vânatoare și administrarea pădurilor, respectiv în controlul drumurilor care treceau din Țara Bârsei spre mijlocul Transilvaniei.

KÉPJEJYZÉK / LIST OF ILLUSTRATIONS / LISTA ILUSTRĂȚIILOR

1. kép. Kustaly vára légifelvételen / The Castle of Kustaly, aerial photo / Cetatea Kustaly, fotografie aeriană (fotó: Sófalvi András)

2. kép. Kustaly vára, a toronyépület bejárata / The castle of Kustaly, the entrance of the tower / Cetatea Kustaly, poarta clădirii turnului (fotó: Sófalvi András)

3. kép. Kustaly várának régészeti geodéziai felmérése, 2006–2007 / Geodesical survey of the castle of Kustaly, 2006–2007 / Releveul arheologic geodezic al cetății Kustaly, 2006–2007 (Sófalvi András–Serfőző Antal)

4. kép. A Boldi-hegyre emelt várak és földművek topográfiája / The topography of the castles and earthworks on the Boldi-mountain / Topografia cetăților și a valurilor de pământ de pe muntele Boldi (Bordi 2003. 30)

5–7. kép. Kustaly vára, kerámialeletek az 1971–1973. és a 2007. évi ásatásból / The castle of Kustaly, ceramical findings of the excavations from 1971–1973 and 2007 / Cetatea Kustaly, piese de ceramică din săpăturile anilor 1971–1973 și 2007

8. kép. A rika-erdei várak a középkori gerincutakkal (III. katonai felmérés alapján) / The castles from Rika-forest with the medieval ridge roads (based on the 3rd military survey) / Cetățile din pădurea Rika cu drumurile de creastă medievale (pe baza releveului militar numărul III)

9. kép. A rikai országút az I. katonai felmérésen / The road from Rika on the 1st military survey / Drumul din Rika pe releveu militar numărul I)

HEGYI GÉZA*

MAROSVÁSÁRHELY ELSŐ EMLÍTÉSE

Kulcsszavak: *Marosvásárhely, damus pro memoria, Pelejtej Martonos, magyar király Erdélyben, Aba Amadé, oklevél keltezése*

Orbán Balázs nagy műve, mely a székelyföldi helytörténeti kutatásoknak ma is kiindulópontját képezi, a Marosvásárhelyre vonatkozó írásos adatok sorát a pápai tizedjegyzék idézésével nyitja meg, amely 1332–1334 között négyszer említi Romanus székelyvásárhelyi (*de Novo Foro Syculorum*) papot.¹ A két világháború közti kutatás prominens alakjai (Karácsonyi János, Boros Fortunát, Kelemen Lajos) a város nevének első felbukkanását már egy 1316-ra keltezett jegyzékhez kötötték, melyben az erdélyi ferences *custodia* kolostorai között a Tatárország határán fekvő vásárhelyi is szerepel (*locum Clicunfori* [!], *in metis Tartariae*).² Aztán úgy tűnt, még korábbra tolja vissza az első említés időpontját az a keltezetlen, de a közlők által 1300 körülre datált oklevél, melynek kelethelyeként *Forum Siculorum* volt megjelölve, és amelyre Dankanits Ádám hívta fel a figyelmet 1967-ben megjelent tanulmányában, csaknem száz évvel a forrás közzététele után.³

A lokális történeti tudat eme kezdő mérföldköveit azonban Benkő Elek 1997-ben a székely mezővárosok középkori történetét áttekintő munkájában kritika tárgyává tette. Rámutatott arra, hogy az 1300 körüli említés egy zempléni vonatkozású oklevélben történik, ezért a kelethelynek Marosvásárhellyel való azonosítása legalábbis kérdéses, és további kutatást igényel, míg az 1316-ra keltezett adat valójában Bartholomeus de Pisis 1385-ben írt művének

* HEGYI Géza (1981), történész. 2005-től tagja az Erdélyi okmánytárat szerkesztő csoportnak, 2010-től az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kutatóintézetének tudományos munkatársa. Fő kutatási területei: Erdély középkori története (főként történeti földrajzi, intézmény-, társadalom-, népiség- és egyháztörténeti megközelítésben), továbbá középkori források kiadása. Fontosabb munkái: *Egyház-igazgatási határok a középkori Erdélyben (I. közlemény)*. Erdélyi Múzeum LXXII(2010). 3–4. sz.; *Bákványosvár és a nagypolitika (1456–1463)*. *A Várdai és a losonci Dezsőfi család küzdelme a bákványosi uradalomért*. Erdélyi Múzeum LXVII(2005). 3–4. sz.; *Magyarország vagy Erdély? A Szilágyság hovatartozása a középkorban a társadalmi kapcsolatok tükrében*. Erdélyi Múzeum LXXIV (2012). 3. sz.

- 1 ORBÁN Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból*. IV. Pest 1870. 107. Vö. *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni magyar okirattár. I/1. Collectorum Pontificorum in Hungaria. Pápai tizedszedők számadásai 1281–1375*. Bev. tan. FEJÉRPATAKY László. Bp., 1887. [Reprint: 2000.] (a továbbiakban MonVat I/1.) 97, 103, 132, 140.
- 2 KARÁCSONYI János: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. I. Bp., 1922. 203; BOROS Fortunát: *Az erdélyi Ferenc-rendiek*. Cluj–Kvár 1927. 29; KELEMEN Lajos: *Marosvásárhely múltjából = Uő: Művészettörténeti tanulmányok*. II. S.a.f. B. NAGY Margit. Kriterion, Buk., 1982. (a továbbiakban: KELEMEN 1982a) 36. (a továbbiakban KELEMEN 1982b) Vö. *Analecta Franciscana sive chronica aliaque documenta ad historiam fratrum minorum*. IV. Roma, 1906. 554.
- 3 DANKANITS Ádám: *Începuturile urbanizării Țirgu Mureșului*. Studii și materiale II(1967). 91.

kolostorjegyzékéből származik.⁴ Ugyanakkor felhívta a figyelmet a Györffy György által nem sokkal korábban közzétett rabszolga–felszabadító oklevélre, melyet a már említett Romanus székelyvásárhelyi (*de Novo Foro Siculorum*) plébános és telegdi esperes bocsátott ki 1323-ban székelyén néhány környékbeli pap társaságában, és amelyben – a pap mellett – számos vásárhelyi lakos, köztük Adorján fia, Miklós folnagy (*villicus*) neve is előfordul.⁵

Benkő érvelését mindenben elfogadta és csaknem szó szerint átvette a város frissen megjelent monográfiájának szerzője, Pál-Antal Sándor, aki immár teljes bizonyossággal fogalmazott, midőn kizárta az említett két adatot a település múltjából, mivel ezt az eljárást perdöntő érveléssel látta megtámogathatónak, nevezetesen azzal, hogy az oklevél nem szerepel az Erdély történetére vonatkozó középkori, nem elbeszélő források teljességre törekvő korpuszában, az Erdélyi okmánytárnak eddig megjelent köteteiben.⁶ Ezek után nem meglepő, hogy a népszerűsítő célzatú, de szakemberek közreműködésével megírt legfrissebb várostörténet is az 1323. évi adatot tekinti Marosvásárhely első írásos említésének.⁷

Jelen tanulmányban a fenti álláspontokat szeretném revízió alá vetni. A felsoroltaknál korábbi, eddig kiadatlan forrásról ugyan nincs tudomásom, az 1323-ból és az 1332–1334-ből származó adatok hitelességét nincs okom kétségbe vonni, az 1316. (ill. 1385.) évi jegyzékről pedig forrásismeret hiányában nem nyilatkozhatok, ám az 1300 körülre datált oklevél értékelése – véleményem szerint – még nem tekinthető véglegesnek.⁸ Céloom az alábbiakban kimutatni, hogy a dokumentum valóban Marosvásárhelyre vonatkozik, majd pontosabb keltezésére is kísérletet teszek.

Mivel a későbbiekben már nem áll módomban visszatérni rá, mindenekelőtt Pál-Antal Sándor érvére reflektálnék. Véleményem szerint ő túl nagy jelentőséget tulajdonított annak a ténynek, hogy a vitatott adatok nem kerültek bele az *Erdélyi okmánytár* megfelelő köteteibe, elfeledkezve, hogy az *argumentum ex silentio* típusú érvelés kétes értékű, és csak kiegészítő jellegű lehet. Joggal vethető fel, hogy az 1300 körüli oklevél esetleg nem tudatos döntés, hanem a figyelem lankadása miatt maradt ki a szóban forgó kötetekből. S bár az *Erdélyi okmánytár* valóban a legátfogóbb és legteljesebb a tartomány múltjára vonatkozó forráskiadványok köréből, Jakó professzor precizitása pedig méltán volt legendás hírű, az okmánytári munkála-

4 BENKŐ Elek–DEMETER István–SZÉKELY Attila: *Középkori mezőváros a Székelyföldön*. EME, Kvár, 1997 (Erdélyi Tudományos Füzetek 223). 11 (24. jegyz). (A hivatkozott rész Benkő Elek munkája.)

5 GYÖRFFY György: *Gyulafehérvár kezdetei, neve és káptalanjának regisztruma*. Századok CXVII(1983). 1134. = *Codex diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transylvanias illustrantia. Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*. I–III. Kiad. Jakó Zsigmond (a III. kötet Hegyi Géza és W. Kovács András közreműködésével). Akadémiai–MOL, Bp., 1997–2008 (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. II: Forráskiadványok 26, 40, 47). (a továbbiakban: CDTrans) II. 463. sz.

6 PÁL-ANTAL Sándor: *Marosvásárhely története. A kezdetektől 1848-ig*. I. Mentor, Marosvásárhely, 2010. 21–22.

7 ZÁGONI Balázs: *Kincses képeskönyv: Marosvásárhely*. Koinónia–Projectograph, Kvár, 2008. 8.

8 Amint ezt egyébként Benkő Elek óvatos fogalmazása is sugallja. BENKŐ–DEMETER–SZÉKELY: *i. m.* 11 (24. jegyz).

tok részeseként és a folyamatosan gyarapodó *Pótkötet* szerkesztőjeként elmondhatom, hogy néhány oklevél hiányáról már most tudomásunk van.⁹

A továbbiakban ismerkedjünk meg a vizsgálat tárgyát képező okirat külső-belső jegyeivel és tartalmával. Eredetije egy 19 cm×6 cm nagyságú hártyaszeletkén maradt fenn, hátlapján egyszerű tárgymegjelöléssel és zárópecsét töredékével (vagy inkább nyomával). Az oklevél a 19. századig a Károlyi család levéltárában volt, a Pelejthey családtól megörökölt Z alegységben (*ladulá*), a 9. sz. alatt; jelenleg a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MOL) Mohács előtti gyűjteményének (Diplomatikai Levéltár – DL) részét képezi, jelzete: DL 99542.¹⁰ Szövegét először Nagy Imre tette közzé 1880-ban,¹¹ majd a Károlyi család oklevéltárát szerkesztő Géresi Kálmán 1882-ben,¹² mindketten a hozzávetőleges 1300 körüli keltezéssel.

Külső ismertetőjegyei – a 13–14. század fordulóját idéző írása – alapján az oklevél feltétlenül hitelesnek tekinthető. Műfaja szerint az 1270–1310 közötti évek jellegzetes irattípusába, az ún. „*damus pro memoriák*” közé tartozik,¹³ melyek nevüket onnan kapták, hogy mellőzik a bevezető formulákat (így az oklevél kibocsátójának nevét is¹⁴), és rögtön a tárgyra térnek a

-
- 9 Az alábbiakban csupán néhány olyan kiadott oklevelet említek, amelyek tárgyakat tekintve (tehát nem csak kelethelyük tekintetében!) erdélyi vonatkozásúak, az CDTrans-ból mégis hiányoznak: pl. *Regestrum Varadiense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum, descripta effigie editionis a. 1550 illustratum*. Kiad. KARÁCSONYI János–BOROVSKY Samu. Bp., 1903. 251 (263. sz.); *Documente privind istoria Transilvaniei. Seria C. Transilvania*. Veacul XI–XIII, vol. I–II. Veacul XIV, vol. I–IV. Red. Mihail ROLLER. Buc., 1951–1955. (a továbbiakban: DIR C) veacul XI–XIII, vol. I. 391–394; DIR C, veacul XIV, vol. I. 206–207, vol. II. 154–155; *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Ed. Franz ZIMMERMANN–Carl WERNER–Gustav GÜNDISCH–Herta GÜNDISCH–Gernot NUSSBÄCHER–Konrad GÜNDISCH. I–VII. Ausschuss des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde–Verlag der Akademie der Sozialistischen Republik Rumänien, Hermannstadt–Köln–Wien–Buc., 1892–1991. (a továbbiakban: Ub) I. 302–303, II. 92, III. 309–310; K. PAPP Miklós: *Oklevelek. Történeti Lapok I*(1874). 19–20; JAKUBOVICH Emil: *Az Agmánd nemzetség teljesebb neve és egy ismeretlen ága*. Turul XXXII(1914). 43–44. Személyes beszélgetés nyomán állíthatom, hogy ezek némelyikét Jakó regesztázta is, a szöveg azonban a nyomdai szerkesztés során valamiféleképpen kimaradt a végső változatból. Így vagy úgy, a hiány önmagában nem lehet döntő érv az erdélyi vonatkozás cáfolatához.
- 10 Jó minőségű színes fényképe megtekinthető a világhálón, a MOL levéltári adatbázisában (www.mol.arcanum.hu/dldf). [Letöltve: 2013. január 27.]
- 11 *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius Hungaricus*. Kiad. NAGY Imre–PAUR Iván–RÁTH Károly–VÉGHÉLY Dezső–IPOLYI Arnold. I–VIII. Győr–Bp., 1865–1891. (a továbbiakban: HOkm) VII. 318.
- 12 *Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly. A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára*. Szerk. GÉRESI Kálmán. I. Bp., 1881. 29–30. (a továbbiakban: KárOkI)
- 13 Az általam ismert 365 *damus pro memoria* kb. 75%-a e négy évtizedből származik (igaz, többségük keltezését csak hozzávetőlegesen tudjuk megállapítani).
- 14 Természetesen elejtett utalásokból vagy a pecsét alapján számos oklevéladó kiléte megállapítható, így tudjuk, hogy a királytól (pl. IV. László: *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeő. A zichi és vasonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*. Szerk. NAGY Imre–NAGY Iván–VÉGHÉLY Dezső–KAMMERER Ernő–DÖRY Ferenc–LUKCSICS Pál–ÁLDÁSY Antal–BARABÁS Samu. I–XII. Pest–Bp., 1871–1931. [a továbbiakban: ZOkm] I. 60–62; III. András: *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Árpád-kori új okmánytár*. Szerk. WENZEL Gusztáv. I–XIII. Pest–Bp., 1860–1873. [a továbbiakban: ÁÜO] X. 245–246.) kezdve a nagybírákon (pl. Aba nb.

promulgatio nyitó szavaival: *Damus/datum/datur pro memoria...* („Emlékezetül adjuk...”). Szükszavúságuk annak tulajdonítható, hogy közlendőjük csak ideiglenes érvényű volt, többnyire egy-egy jogi folyamat valamelyik közbeeső szakaszát (pl. perhalasztás, fizetési bizonylat, előzetes egyezség) foglalták írásba emlékeztetés céljából.¹⁵ Mivel tehát az esetek többségében néhány héten vagy hónapon belül a végleges egyezség- vagy ítélettelvi kiállítására is sor került, sokáig nem törekedtek a teljes keltezés kiírására sem – az éves dátum pl. csak az 1290-es évek elején jött divatba ennél az oklevéltípusnál (de általánossá akkor sem vált).¹⁶

Ami forrásunk tartalmát illeti, a fentiekből következik, hogy kibocsátója nem ismeretes, ahogy keltezésének éve sem, csupán – szerencsés módon, minthogy állandó ünnephez viszonyítva határozták meg – a pontos napi keltezés (Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepének nyolcada, vagyis február 9.) és kibocsátási helyként az ominózus *Forum Siculorum*. Az oklevél azt bizonyítja, hogy György fia Péter *comes*¹⁷ fogott bírák közbenjárására kiegyezett *Zochud* fia Martonos *comesszel* és Simon fia Mihállyal (*Micahel*), akik ellen korábban pert indított. Az egyezség szerint utóbbiak – 21 társukkal együtt – húsvét utáni csütörtökön a mislyei prépost és káptalana¹⁸ előtt esküvel fogják tisztázni magukat a felperes vádja alól, miszerint ők és szervienseik 32 márka kárt okoztak neki. Ugyanakkor és ugyanott Péter *comes* is esküt tartozik tenni másodmagával arra nézve, hogy Martonos *comes* sem szenvedett el jogtalanságot az ő akaratából vagy egyetértésével.¹⁹

Az ügy szereplői nem ismeretlenek az Árpád-kor végének kutatója előtt. Simon fia Mihályról ugyan semmi közelebbit nem tudunk,²⁰ annál több információnk van azonban cimborájáról, Martonosról, főként a Károlyi család levéltárában fennmaradt Pelejtey-iratoknak kö-

Amadé nádor: KárOkI I. 37–38.) és helyetteseiken (pl. Szalók nb. Péter alnádor: HOkm VIII. 383.) át a hiteleshelyekig (pl. a leleszi konvent: KárOkI I. 32–33; egri káptalan: Uo. 38–39; ZOkm I. 41; HOkm VII. 232, 234.) mindenféle kibocsátótól maradt fenn „*damus pro memoria*”.

- 15 A műfaj megszületése és rövid virágzása a társadalom megnövekedett írásigényének tulajdonítható, amelyet azonban a pergamen viszonylagos drágasága egy ideig szűk keretek közé szorított, így költségkímélés céljából az átmeneti fontosságú határozatokról csak ösztövére emlékeztetőt írtak. Mihelyt azonban a papír használata elkezdődött (1310), majd az 1330-as években robbanásszerűen elterjedt Magyarországon (BOGDÁN István: *Papírológia = A történelem segéd tudományai*. Szerk. BERTÉNYI Iván. Osiris, Bp., 2001. 142.), a helytakarékosági szempontokra kevésbé kellett tekintettel lenni, és a „*damus pro memoria*” kikopott a használatból.
- 16 A 115 keltezett „*damus pro memoria*”-ból 83 darab 1293 és 1310 közötti években kelt – de ugyanebből az évkörből még legalább ennyi keltezetlen példányt is ismerünk.
- 17 A *comes* szó itt nem valamelyik ispánság vezetőjét jelöli, csupán a földbirtokos réteg egy tekintélyes tagját. Vö. ENGEL Pál: *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében*. MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1998 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 25). 96–97.
- 18 Az oklevélben tévesen konventként említve.
- 19 HOkm VII. 318. = KárOkI I. 29–30.
- 20 A 13. század utolsó harmadából egyedül Nagymartoni Simon fia Mihály jöhetne szóba (vö. FEJÉRTÓI Katalin: *Árpád-kori személynévtár. Nomina propria personarum aetatis Arpadianae [1000–1301]*. Akadémiai, Bp., 2004. 538–540), de az ő birtokai az ország nyugati határvidékén terültek el, így aligha lett volna módja részt venni egy felső-magyarországi jelentéktelen viszálykodásban.

szönhetően.²¹ Ő 1279–1318 között fordul elő forrásainkban,²² és a Zemplén megyében birtokló tehető Pelejte (Azari) család egyik első ismert tagja volt.²³ Ősi birtoka, Pelejte közvetlen szomszédságában további öt falujáról és két vámjáról van tudomásunk, nem számítva az ideiglenesen zálogba vett részjóságokat.²⁴ Társadalmi státusát jellemzi, hogy leányait a megyei nemesség hangadó családjainak (Böcsi, Upori, Várdai) egy-egy tagjához adta férjhez.²⁵ Ismerjük néhány szerviense nevét,²⁶ míg maga Martonos, akárcsak legidősebb fia, Vincló, a térségben tartományúri hatalmat kiépítő Aba nb. (=nembéli) Amadé nádor familiárisa volt: mindkettőjüket ott találjuk 1311-ben a meggyilkolt uruk két elfogott fiának kiváltása végett túsokat adó 47 személy sorában.²⁷ Láthatólag e kapcsolat állt Martonos életének középpontjában: pereit többnyire Amadé vagy alnádora előtt folytatta,²⁸ s feltehetően a királyi udvarral is ura kíséretében került kapcsolatba.²⁹

- 21 KárOkI I. 7, 17–18, 19, 25–32, 33–34, 35–39. Vö. még HOkm VII. 311, 315–316; ZOkm I. 95–96, 97–98; *Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Anjoukori okmánytár*. Szerk. NAGY Imre. I. Bp., 1878. 135 (a továbbiakban AOKm); *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia 1301–1387*. Szerk. KRISTÓ Gyula–BLAZOVICH László–GÉCZI Lajos–ALMÁSI Tibor–PITI Ferenc–KÓFALVI Tamás–TÓTH Ildikó–MAKK Ferenc–SEBŐK Ferenc. I–XV, XVII, XIX–XXVIII, XXXI. Bp.–Szeged, 1990–2010. (a továbbiakban AOKI) III. 150, 154–155. sz. Sajnos ezek közül egyik sem kapcsolódik a Martonos és György fia Péter közötti perhez, így oklevélünk keltezését nem könnyítik meg.
- 22 [1279?]: HOkm VII. 138. = KárOkI I. 7 (mindkettő 1272 körüli keltezéssel – pontosítását lásd: *Regesta palatinorum et vices gerentium tempore regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke*. Szerk. Szócs Tibor. MOL, Bp, 2012. [A Magyar Országos Levéltár kiadványai: II. Forráskiadványok 51.] [a továbbiakban: RegPal] 200. sz.); 1318: AOKI V. 292. sz.
- 23 ENGEL Pál: *Középkori magyar genealógia*. CD-ROM (a továbbiakban ENGEL: *Genealógia*), Pelejte (Azari; Zemplén m.); ZSOLDOS Attila: *Kassa túsza. Pillanatfelvétel 1311-ből Aba Amadé familiájáról*. Történelmi Szemle XXXIX(1997). 353. (a továbbiakban ZSOLDOS 1997a)
- 24 Pelejte (AOKm I. 135, vö. GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. Akadémiai, Bp., 1963–1998. [a továbbiakban: ÁMTF] IV. 534); *Galach* – adományul kapott várföld (KárOkI I. 19. = *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. Szerk. SZENTPÉTERY Imre–BORSA Iván. I–II. Bp., 1923–1987. [a továbbiakban: RegArp] II/2–3. 3596. sz.); Sztáncs és Upor (KárOkI I. 25–26; AOKm I. 135.); Azar (KárOkI I. 38–39.); Abara (Uo. 28, 30–31; AOKI V. 292. sz.). Zálogba vett vagy bírság fejében lefoglalt birtokok: *Detreb* (KárOkI I. 31.); Mérc és Izsép (Uo. 26–27.); Megyaszó és *Enurub* (Uo. 28–29.). Vámot Pelejtén és Uporon szedhetett I. Károly király 1307. évi adománya nyomán (AOKm I. 135, vö. ÁMTF IV. 534.). Úgy tűnik a Dunántúlon is volt birtokai: *Nouulfolu* (KárOkI I. 7, vö. még Uo. 32.).
- 25 KárOkI I. 36–37, 59–60, 60–61; ZOkm I. 187, 208. Fogott bíró is volt 1296-ban: DF 234306.
- 26 *Kunch officialis* és Demeter (KárOkI I. 31.), Sutk fia Miklós (ZOkm I. 95.), Nagy Miklós (KárOkI I. 33.), Benedek (Uo. 38.). Vö. még Uo. 26.
- 27 ZSOLDOS 1997a. 353.
- 28 Vö. KárOkI I. 26–27, 28, 28–29, 33–34, 37–38. = RegPal 309, 311, 320. sz.; AOKI I. 189, 607. sz.
- 29 1299-ben részt vett a rákosi országgyűlésen (ZOkm I. 95–96.), az 1307-es vámadományt pedig annak köszönhetően nyerte el, hogy fia, Vincló, kitüntette magát Esztergom előző évi ostrománál, minden bizonnyal az I. Károly szilárd híveként számon tartott Amadé seregének tagjaként (AOKm I. 135.).

György fia Péter *comes* még előkelőbb körből származott: az Aba nemzetség Somosi ágának hasonló nevű tagjával azonosítható, aki 1278 és 1304 között tevékenykedett.³⁰ A Somosiak jószágai Sáros vármegye déli részén terültek el, ezekből a többszöri osztozkodások nyomán Somos fele, az itteni vár és további öt egészbirtok jutott György utódainak,³¹ amit királyi adomány és adásvétel révén újabb hatalmú gyarapítottak.³² Péter *comes* kitüntette magát a II. Ottokár cseh király elleni háborúban (1278), a kunok elleni Hód-tavi csatában (1282), a második tatárjárás (1285) idején és III. András király ausztriai hadjáratában (1291).³³ Eleinte talán még közvetlenül a királyt szolgálta, de hamarosan ő is nagyhatalmú atyjafia, Aba nb. Amadé familiárisa lett – persze, társadalmi státusának, tekintélyének³⁴ és rokoni viszonyuknak megfelelően magasabb szinten, mint Martonos: 1288–1304 között Amadé újvári (al)ispánja volt.³⁵ 1311-ben már valószínűleg nem élt.³⁶

Végül ejtsünk néhány szót az Abaúj megye északkeleti részében fekvő, Szent Miklós püspök tiszteletére emelt mislyei társaskáptalanról is. Ezt az Aba nemzetség alapította még 1260 előtt, 1324-ben éppenséggel a somosi ág kegyurasága alatt állott,³⁷ sőt 1288–1300 között Péter *comes* apai nagybátyja, Mihály volt itt a prépost.³⁸ Nem véletlen tehát, hogy az unokaöcs pont Mislyét javasolta az eskütelés színhelyéül.

Mindezek után megállapíthatjuk, hogy Benkő Eleknek igaza volt abban, hogy az oklevél tárgya felső-magyarországi: a hatalmaskodásra valahol Kassa 30 km-es körzetében, Abaúj, Sáros és Zemplén megyék összeszögellésénél kerülhetett sor, és a nézeteltérést is itt (Mislyén) szerették volna véglegesen rendezni a felek. Kérdés azonban, hogy e peremfeltételekből szükségszerűen következik-e az a konklúzió, miszerint az előzetes egyezség is a környéken kötött.

- 30 KARÁCSONYI János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Második kiadás. Nap, Bp, 2004. 30 (a továbbiakban KARÁCSONYI 2004); ENGEL: *Genealógia*, Aba nem 12. Somosi (1. tábla). Vö. még RegArp II/2–3. 3386. sz.
- 31 Kőszeg, Lemes, Terebő (ÁÚO X. 70–71, XII. 608–609, X. 396–397; *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Kiad. FEJÉR György. I–XI. Buda, 1829–1844. [a továbbiakban: CD] VIII/1. 165–169. = AOkI I. 678. sz.). Ezekon kívül Péter *comes* még a szomszédos Somrétet és Iglicét is örökbirtokainak mondja (ÁÚO IX. 389–390. = RegArp II/2–3. 3321. sz.).
- 32 Adománybirtokok: 1285, 1288: Vörösalma (RegArp II/2–3. 3386, 3492, 3504. sz.); 1288: Zsidópataka (Uo. 3503, II/4. 3832. sz.); 1304: Komlós (AOkI I. 676. sz.). Vásárolt jószágok: 1293: Téhány (RegPal 254. sz.); 1299: Margonya (ÁÚO XII. 641–642.). Más: Ábrány (ÁÚO IX. 436 – hamisítvány, vö. RegArp II/2–3. 3350. sz.).
- 33 RegArp II/2–3. 3386. sz.; CD V/3. 398–400; ÁÚO IX. 465–467; HOkm VI. 373–374.
- 34 Lásd fogott bírói tevékenységét: ÁÚO X. 218–219.
- 35 ZSOLDOS Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. MTA Történettudományi Intézet, Bp., 2011 (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 11). (a továbbiakban ZSOLDOS 2011) 218 (lásd a 527. jegyzetet is!); ENGEL Pál: *Magyarország világi archontológiája. I–II*. MTA Történettudományi Intézet, Bp, 1996 (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5). 94. Familiárisként oklevelet írat át Amadé részére: ÁÚO X. 57.
- 36 Az Abák *familiarisainak* 1311. évi listáján öt már nem találjuk, csak testvérét, Jánost, és unokatestvéreiket, Kajolt és Tamást. ZSOLDOS 1997a. 348, 349, 359.
- 37 ÁMTF I. 119–120; F. ROMHÁNYI Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Pyteas, Bp., 2000. 44. Vö. még RegPal 120. sz.
- 38 ZOkm III. 242; CD V/3. 473–475; ÁÚO X. 218, XII. 608–609, X. 396–397. Vö. ÁMTF I. 119; KARÁCSONYI 2004. 30; ENGEL: *Genealógia*, Aba nem 12. Somosi (1. tábla).

Mindenesetre ez lett volna a kézenfekvő eljárás. Csakhogy a helyben történő békülés színteréül kínálkozó hiteleshelyek (a szepesi és a mislyei társaskáptalan, a jászói és leleszi konvent, esetleg az egri székeskáptalan³⁹) vagy megyei hatóságok⁴⁰ egyikének székhelyét sem hívták *Forum Siculorum*nak,⁴¹ ahogy a hébe-hóba megtartott nádori közgyűlések helyszínei,⁴² illetve a felek közös *dominus*ának, Aba nb. Amadénak – aki *ad hoc* fórum gyanánt elsőként jönne szóba – tartózkodási helyei között sem találunk hasonló nevűt.⁴³ Egyáltalán: mindenféle felsőmagyarországi azonosítás legfőbb akadálya, hogy a környékről (ahogy, Erdélyt leszámítva, Magyarország más részeiről sem) nem ismerünk semmiféle „Székelyvásár” vagy ehhez hasonló nevű települést. Pedig a középkori, kiváltképpen az Árpád-kor végi Magyarország történeti földrajza elég jól fel van tárva,⁴⁴ és gyakorlatilag a nullával azonos annak a valószínűsége, hogy egy jelentősebb (vásáros!) hely (még ha a *Forum Siculorum* csak afféle névváltozat is lenne) rejtve maradjon előttünk a 13. század végi mind kiterjedtebb írásbeliség viszonyai között, főként egy olyan területen, ahol a levéltárak viszonylag épségben vészeltek át a történelem viharait. Székelyek jelenlétéről – akikkel az Árpád-korban még nem csak Erdélyben, hanem az ország számos más pontján is találkozunk – a Tiszától északra egyébként sincs tudomásunk: nemhogy népesebb csoportjaikról, de székely eredetű birtokosokról sem.⁴⁵

39 Vö. SOLYMOSI László: *A hiteleshelyek számának alakulása a 14–15. században = Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Szerk. MIKÓ GÁBOR–PÉTERFI BENCE–VADAS András. ELTE Eötvös, Bp., 2012. 545–560. 556.

40 Zemplén vármegye törvényszékét ezidőtájt tartósan Zemplén mellett, Újvárat (amelyhez ekkoriban még Sáros is hozzátartozott) viszont Abaújvárott, Forrón, Garadnán, Középnémetin, Petrin vagy Szinán tartották – vö. ÁMTF I. 48, ill. 58–159, *passim*; CSUKOVITS Enikő: *Sedriahelyek – megyeszékhelyek a középkorban*. Történelmi Szemle XXXIX(1997). 363–386. 381, 385.

41 Hiteleshelyi oklevélben egyébként nem is volt szokás feltüntetni a kelethelyet.

42 Zemplén megyéből két nádori közgyűlést ismerünk az Árpád-kor végéről: egyiket Zemplén mellett (1286), másikat Leleszen (1299) tartották (RegPal 226, 302–303. sz.).

43 Amennyiben nem az országot járta a király kíséretében, a hadak élén vagy nádori közgyűlések tartása végett, Amadé többnyire az északkeleti megyékben tartózkodott. Fő rezidenciája Göncön volt (RegPal 251–252, 273, 301, 304, 308–309, 311–312, 315, 320, 338, 340, 342–343. sz.; AOkl I. 189, II. 122. sz.), emellett ungi (nyevicei) (RegPal 276, 280. sz.; HOkm V. 100–101.), sárosi (RegPal 253. sz.) és regéci (HOkm VII. 361.) várában, illetve vizsolyi (RegPal 344. sz.; AOkl II. 712. sz.) és gerényi (CD VIII/4. 646–647; AOkl II. 960. sz.) udvarházában is bocsátott ki oklevelet. Más, szörványos tartózkodási helyei, amelyek nem voltak saját birtokai: Kassa (RegPal 256. sz.; AOkl III. 16. sz.); Sóvár (RegPal 267. sz.); Patak (AOkl I. 607, 618. sz.). Amadé vidéki alnádora általában Vizsolyról oklevelezik (RegPal 272, 317–318, 321. sz.; HOkm VII. 328–329; AOkl I. 558. sz.). Vö. még KRISTÓ Gyula: *Tartományúri rezidenciák Magyarországon (1301–1320)*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica CXV(2001). 38–39.

44 ÁMTF I (Abaúj, Bereg, Borsod vm-k), III (Gömör vm). Vö. még CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–III, V. MTA, Bp., 1890–1913. (A Hunyadiak kora Magyarországon VI–VIII, IXc.); FEKETE-NAGY Antal: *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása*. Bp., 1934; ENGEL Pál: *Ung megye településviszonyai a Zsigmond-korban*. (Adatok Magyarország középkori demográfiájához). Századok CXIX(1985). 941–1005; Uő: *Magyarország a középkor végén*. CD-ROM.

45 GYÖRFFY György: *A székelyek eredete és településük története = Uő: A magyarság keleti elemei*. Gondolat, Bp., 1990. 11–42 (lásd a térképet is); KRISTÓ Gyula: *A székelyek eredete*. Balassi, Bp., 2002. 77–78, 129, 131–136. Megemlítendő, hogy Benkő Loránd szerint Abaúj megyében éltek székelyek, akik Baranyából szakadtak oda (BENKŐ Lóránd: *Adalékok a székelyek korai történetéhez*. Új Erdélyi

Nem marad tehát más lehetőségünk, mint a hagyományos megoldást választani, azaz *Forum Siculorum*-ot Székelyvásárhellyel azonosítani. De ahhoz, hogy ezt nyugodt szívvel tegyük, elfogadható magyarázatot kell találnunk a felvidéki nemesek itteni jelenlétére.

A középkor emberére, kivált egy szilárd egzisztenciájú földbirtokosra, nem volt jellemző a céltalan kóborlás. Ha mégis lakóhelyétől távol állítottatott ki oklevelet, annak jól meghatározott oka lehetett. Ezeket az okokat néhány fő típusba rendezhetjük. Előfordulhatott például, hogy peres ügyei az „ország közepére”, a királyi udvar valamelyik nagybírja elé szólították; országos gyűlésen vett részt; rezidenciájától távol eső birtokait látogatta meg; esetleg familiárisi szolgálata szólította az ország másik sarkába, ha urát oda nevezték ki tisztségbe (ispánnak, bánnak, vajdának, stb.), vagy hadjárat vezetésével bízták meg. Végül pedig ura kíséretében, netán közvetlenül mint udvari lovag, a királyi *aulával* együtt is mozoghatott. Mindezek az alkalmak egyúttal lehetőséget jelentettek a személyes ügyek rendezésére.

Belátható, hogy e lehetőségek zöme esetünkben kizárható. Sem Pelejtej Martonosnak, sem pedig Somosi Péternek nem voltak erdélyi birtokai, így magánügyben nem volt mit keresniük a keleti tartományban, főként nem egyidejűleg, és nem a királyi népeknek számító székelyek között. A kuriális bíróságokon ugyan mindketten otthonosan mozoghattak, de a 13. század végére ezek már elszakadtak a király személyétől, és stabil székhelyük lett. A királyi jelenlét bíróságának tényleges vezetését az országbírótól átvevő alországbíró kb. 1280-tól már kizárólag Budán ítélkezett,⁴⁶ a nádor udvari helyettese pedig ugyanott, esetleg – ha egyidejűleg két nádor (dunáninnen és -túli), következésképpen két alnádor volt – Pesten is.⁴⁷ A korai rendi mozgalmak hatására az 1270-es évek második felétől induló országgyűlések színhelyei, praktikus okokból, szintén az „ország közepéhez” kötődtek.⁴⁸ Bár lokális jellegű közgyűlésekre is sor került,⁴⁹ egy erdélyi helyszínnel meghirdetett gyűlésre sárosi, zempléni birtokosok nem voltak hivatalosak.

Maradna tehát a személyi függésen alapuló jelenlét. Ami azonban a felek közvetlen urát, Aba nb. Amadét illeti, ő csupán rövid időre, szebeni ispánként (1280)⁵⁰ került kapcsolatba Er-

Múzeum I[1990]. 109–122. 115–117). Úgy vélem azonban, hogy ennek bizonyítása korántsem áll olyan szilárd alapon, mint a nyugat- és dél-dunántúli, bihari megfeleléseké: egyfelől a víznévi egyezések hiányoznak, és a példaként felhozott négy helynévből három (Tarcsa, Fancsal, Karácsony) szélesebb körben fordul elő, mint a volt székely települési területek (Heves megyében éppenséggel mindhárom, egymás közelében, vö. ÁMTF III. 91, 106, 139), másfelől pedig a nyelvjárási párhuzamok nem ugyanazt a területet fedik le, mint a névtaniak (előbbieik a megye ÉK-i részén fekvő Füzér környékére, utóbbiak a DNy-on folyó Vasonca patak völgyére vonatkoznak).

46 GERICS József: *A királyi bírói jelenlét a XIII–XIV. század fordulóján*. Jogtudományi Közlöny. Új évfolyam XVII(1962). 651–657.

47 RegPal 197, 203, 238, 289. sz.

48 Vö. S. Kiss Erzsébet: *A királyi generális kongregáció történetéhez*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica XXXIX(1971). 51–52; Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Osiris, Bp., 2002². 404–480, *passim*.

49 Várad (hét, majd öt tiszántúli megye részére): 1279 (ÁÚO XII. 250–253. = CDTrans I. 365. sz.), 1291 (HOKm VI. 360–361. = RegArp II/4. 3683. sz.; ZOKm I. 99–100. = CDTrans I. 463. sz.); Gyulafehérvár (az erdélyi nemesek, szászok, székelyek és románok részére): 1291 (DIR C, veacul XIII, vol. II. 509. = CDTrans I. 477. sz.).

50 ZSOLDOS 2011. 205. Ekkoriban még Amadé bátyja, Aba nb. Finta lehetett a família feje, aki öccse szebeni ispánságával párhuzamosan erdélyi vajdai tisztséget töltött be (1278. nov.–1280. júl., vö.

déllyel (de nem a Székelyfölddel!), és ezt követően sem vajdai, sem székely ispáni tisztséget nem töltött be. Így Somosi Péter *comes* és Pelejtej Martonos erdélyi jelenlétére csupán egyetlen magyarázat adódik: az, hogy Amadéval együtt – esetleg tőle függetlenül – a király kíséretében jutottak el Erdélybe (a mi szempontunkból lényegtelen, hogy hadjárat vagy egyszerű országjárás céljából), és menet közben kettejük viszályának rendezésére is alkalmat találtak egy tekintélyes bíró előtt, lett légyen az Amadé, egy másik báró vagy akár az uralkodó maga.

A fenti eljárás teljesen megszokott volt a középkorban, amint erre számtalan adat felhozható. Így pl. I. Károly király harmadik erdélyi útja⁵¹ – pontosabban a fellázadt szászok leverése céljából vezetett hadjárata (1324. június–augusztus)⁵² – során többnyire nem is erdélyi tárgyú, hanem Somogy, Szabolcs, Borsod, Ung, Nyitra, Veszprém, Zala, Abaúj, Pozsony, Zaránd, Fejér megyékre, illetve az ugocsai ispán, az egri káptalan ügyeire vonatkozó okleveleket bocsátott ki,⁵³ nyilván a sereghoz csatlakozott magyarországi nemesek kérései nyomán. A vele tartó Drugeth Fülöp nádor is oklevelezett a Küküllők mentén – természetesen nem erdélyi ügyben, hiszen itt nem volt joghatósága.⁵⁴

A szakirodalom mindeddig úgy tudta, hogy I. Lajos király négy alkalommal (1360, 1366, 1370, 1377) járt Székelyvásárhelyen,⁵⁵ valójában azonban 1344-ben és 1349-ben is megfordult itt.⁵⁶ Témánk szempontjából fontos, hogy az 1344. évi adat mindeddig azért került el a

ZSOLDOS 2011. 39). Amellett azonban, hogy ez a székelyföldi jelenléte továbbra sem magyarázná, az időszak a két familiáris (főként a királyi szolgálatban vitézkedő Somosi Péter) esetében is túl korainak tűnik ahhoz, hogy azt feltételezzük: Finta vagy Amadé embereként Erdélyben szolgáltak.

- 51 Először 1310 legvégén (vö. CDTrans II. 171–178. sz.) látogatott az erdélyi részekbe, amit egy 1313 nyarára keltezhető villámlátogatás követett: az CDTrans II. 365. sz. oklevélben az 1310. évi látogatást első erdélyi útként emlegetik, ami arra utal, hogy az oklevél kibocsátásakor már a második is lezajlott, netán éppen folyamatban volt. (Az oklevél helyes, 1313. évi keltezésére lásd DIR C, veacul XIV, vol. I. 398–399; vö. még CDTrans II. 210–212. sz.) Mindkét utazás fő célja a Kán nb. László erdélyi vajdával való találkozás és tárgyalás lehetett.
- 52 Útvonala: 1324. jún. 17.: Déva – júl. 10.: Alsókarácsonfalva – júl. 13–24.: Küküllő-mente – júl. 25.: Szépmező – aug. 10–11.: Nagyszeben – aug. 12.: Székásverese gyháza – aug. 13.: Szászsebes – aug. 14.: Szászváros. (CDTrans II. 486, 489–495, 497–502. sz.)
- 53 Erdélyi tárgyú: CDTrans II. 486, 488. sz. Magyarországi: Uo. 489–492, 494–502. sz.; AOKl VIII. 376, 378. sz. (Csak a kelethellyel ellátott okleveleket vettük számba, a többiről [AOKl VIII. 320, 325, 326–327, 330–331, 337, 345, 350–352, 359, 361–365, 367, 372, 377. sz.] ugyanis elképzelhető, hogy egy részüket a Visegrádon maradt kancellária bocsátotta ki a király nevében – vö. még AOKl VIII. 317. sz.).
- 54 CDTrans II. 493. sz.
- 55 BENKŐ–DEMETER–SZÉKELY: *i. m.* 11.
- 56 1344: DL 91350. = AOKl XXVIII. 465. sz; 1349: Ub II. 62–63. = CDTrans III. 528. sz. 1377-ben viszont I. Lajos nem személyesen látogatott el Erdélybe, csak teljhatalmú megbízottjait, Demeter zágrábi püspököt és Szécsi Miklós horvát bánt küldte ide, akik azonban az uralkodó nevében, nagypécsettje alatt okleveleztek (*Documenta Romaniae Historica C, Transilvania*. Ed. Sabin BELU–Ioan DANI–Aurel RĂDUȚIU–Viorica PERVAİN–Konrad G. GÜNDISCH–Marionela WOLF–Adrian Andrei RUSU –Susana ANDEA–Lidia GROSS–Adinel DINCĂ. X–XV. Academia Română, Buc., 1977–2007. [a továbbiakban: DocRomHist C], XV. 145–151, 152–154, 168–169, 181–183, 214–227, 233–241, 255–258; vö. még Uo. 154–156, 158–160, 269–273). Maga a király ugyanekkor Diósgyőrött és Kassán, majd litvániai hadjáraton, Szandec vára alatt tartózkodott. Uo. 244–245, 269–275, 277–278.

helytörténeszek figyelmét, mert egy, a Festetics család keszthelyi levéltárában fennmaradt, Arad megyei vonatkozású oklevél kelethelyeként szerepel, s így kívül esett a célzott erdélyi kutatások körén. Az 1360-ban és 1366-ban Vásárhelyen kibocsátott királyi parancslevelek ugyan csak a környékbeli kérelmezők igényeit tükrözik,⁵⁷ 1370-ben viszont a túlnyomórészt erdélyi tárgyú oklevelek⁵⁸ mellett Lajos Vas megyei ügyben is oklevelezett.⁵⁹

A fenti példák jól illusztrálják, hogy az erdélyi vagy éppenséggel székelyvásárhelyi kelethely nem akadályozta annak, hogy egy oklevél tiszántúli, bánsági, sőt dunántúli vagy felső-magyarországi tárgyú legyen. Egyúttal pedig azt is sejtetik, hogy az ilyen esetek szinte kizárólag a királyi látogatásokkal állnak összefüggésben.

Még egyetlen ellenvetést kell elhárítanunk *Forum Siculorum*nak ha nem is erdélyi, de vásárhelyi azonosságát elől. A figyelmes olvasónak feltűnhetett, hogy az 1323. és 1332–1334. évi forrásokban Marosvásárhely *Novum Forum Siculorum* néven szerepel, így felvetődhet az az ötlet, hogy a „régis Székelyvásár” nem itt, hanem a székely települési terület másik pontján feküdt.⁶⁰ Valójában azonban a források szélesebb körének áttekintése bárkit meggyőzhet arról, hogy a különbség csupán a névhasználat következetlenségét, kiforrotlanságát jelzi: a 14. század első felében a két névalakot párhuzamosan használták Vásárhely megnevezésére,⁶¹ míg nem aztán a magyaros névforma 1360 után kiszorította őket.⁶²

Mindezek után, azt hiszem, bizonyítottnak tekinthető, hogy a Somosi–Pelejtei viszályt lezáró egyezséglevél a későbbi Marosvásárhelyen kelt, valamely királyi látogatás alkalmával.

Már csak az oklevél pontos dátumának meghatározása maradt hátra. Ehhez szükséges áttekintenünk a magyar királyok 13. század végi, 14. század eleji erdélyi utazásainak sorát. A fő-

57 1360: DocRomHist C, XI. 468–469, 470–471; 1366: Uo. XIII. 153–157, XIV. 192, 195.

58 DocRomHist C, XIII. 749–752, 765–767.

59 SÜTTŐ Szilárd: *Okmányi kalászat a bécsi Erdődy levéltárból. (Késő Anjou-kori és egyéb oklevelek 1244–1400.)* Gesta VII(2007). 26. (A közlemény ismeretét W. Kovács Andrásnak köszönhetem.)

60 Kelemen Lajos szerint Székelyvásárhely első névalakja azért *Novum Forum*, mert a marosszéki székelyek első vásáros helye Nyárádszereda volt, amire szláv eredetű nevének a jelentése is utalna (KELEMEN 1982b. 37). Ezt a véleményt azonban már csak azért sem fogadhatom el, mert a 14. századi Nyárádszereda a jelek szerint jelentéktelen helység volt: a pápai tizedjegyzékben nem szerepel, tehát jó eséllyel nem volt önálló egyházközség (egyházilag a 16. századig Nyárádszentanna plébánosa alá tartozott, vö. KELEMEN Lajos: *Nyárádszereda* = KELEMEN 1982a. 180–182. 180); először 1493-ban említik, igaz, ekkor már mezővárosként (BENKŐ–DEMETER–SZÉKELY: *i. m.* 10, 16). Vö. még PÁL-ANTAL: *i. m.* 17–18.

61 1323, 1325: *Novum Forum Siculorum* (CDTrans II. 463, 541. sz.); 1332: *Novumforum* (MonVat I/1. 97.); 1332, 1334: *Novum Forum Syculorum* (Uo. 103, 140.); 1334: *Forum Novum Syculorum* (Uo. 132.); 1342, 1346: *Forum Siculorum* (CDTrans III. 85, 323. sz.); 1344: *locum fori Siculorum* (Uo. 226. sz.); 1351: *Forum Siculorum* (Uo. 585. sz.); 1360: *locum Fori Syculorum* (DocRomHist C, XI. 471, vö. DL 41414.); 1361: *Forum Syculorum* (DocRomHist C, XII. 46.); 1377/1378: *Forum Siculorum* (Uo. XV. 227 = 355.). Különösen az 1342. és 1351/1361. évi adatok segítik elő a *Forum Siculorum* lokalizálását.

62 1344: *Zekulwasarbel* (AOkl XXVIII. 465. sz.); 1349: *Scekulwasarbel* (CDTrans III. 528. sz.); 1360: *Zekuluasabel* (DocRomHist C, XI. 468.); 1366: *Wasarbel* (DL 50271.), *Zekuluarashel* (DocRomHist C, XIII. 154, 157, XIV. 192.); 1370: *Zekuluasarbel* (Uo. XIII. 750; SÜTTŐ: *i. m.* 26.), *Zekuluasarbel* (DocRomHist C, XIII. 753.), *Zekulwasarbel* (Uo. 766, 767.); 1377: *Zekulwasarbel* (Uo. XV. 209, 220.), *Zekuluasarbel* (Uo. 213, 237.), *Scekuluasarbel* (Uo. 243.).

szereplők életrajzi adataiból adódik, hogy nagyjából az 1279–1304-es évkörben kell keresgelnünk.⁶³

Azt találjuk, hogy míg az 1270-es években az akkor még kiskorú és sokáig udvari párt-harcok bábjaként, anyja gyámsága alatt királykodó IV. (Kun) László (1272–1290) nem járt Erdélyben, 1280 után annál gyakrabban megfordult ott. E látogatások legtöbbször – az 1285. májusi,⁶⁴ 1288. novemberi⁶⁵ és 1289. szeptember–novemberi⁶⁶ dél-erdélyi utakat – azonban ki kell zárnunk vizsgálásunk köréből, elsősorban időpontjuk, de útvonaluk alapján is. Hasonló okokból eltekinthetünk I. Károly (1301–1342) első, 1310. november–decemberi erdélyi jelenlététől is,⁶⁷ hiszen ő 1311. február elejére (amikor oklevelünk kelhetett volna) már valószínűleg visszaérkezett Budára.⁶⁸ Ez a keltezés egyébként Somosi Péter pályafutása ismeretében is kései lenne. Végül pedig nem kell figyelembe vennünk Ottó ellenkirály (1305–1308) 1307. évi, részleteiben kevésbé ismert, fogságba torkolló erdélyi útját sem,⁶⁹ többek közt azért, mert Aba nb. Amadé köztudottan nem az ő, hanem az Anjou-párt oszlopos híve volt,⁷⁰ így embe-reinek sem volt mit keresnie Ottó kíséretében.

Ezek szerint tehát csupán IV. László 1280. január–februári és III. András 1291. január–márciusi erdélyi látogatása jöhet komolyabban számításba a Székelyvásárhelyt először említő oklevél megszületésének kontextusaként. Az első lehetőség a kevésbé valószínű: nem ismerjük a Fülöp pápai legátussal és saját báróival a port összerúgó király pontos útvonalát, csak azt

63 Munkánkat megkönnyítik a korszak királyi okleveleinek Borsa Iván, illetve Kristó Gyula által a teljesség igényével és kronologikus rendben elkészített korpuszai: RegArp II/2–4; AOkl I–II.

64 1285. máj. 27.: Gyulafehérvár (CDTrans I. 408–409. sz.). A látogatás nem tartott sokáig, mert május 4–8-án a király még a Csepel-sziget környékén tartózkodott (RegArp II/2–3. 3357–3358. sz.), június 13-án pedig már a Hortobágyon járt (Uo. 3365. sz.). Lehetséges, hogy az országból kivonuló tatárokat üldözte (vö. CDTrans I. 407. sz.).

65 1288. okt. 27.: Brassó (CDTrans I. 440. sz.). Október elején László még az aradi Egres mellett táborozott (RegArp II/2–3. 3506–3508. sz.), utána viszont csak 1289 tavaszán bukkan fel az ország közepén (Csepel, Rákos) (Uo. 3517–3518. sz.).

66 1289. szept. 18.: Torda körül? (CDTrans I. 452. sz.). – okt. 19.: Gyulafehérvár körül? (Uo. 453. sz.). – nov. 4.: Brettye (Uo. 454. sz.). Lásd még napi kelet nélküli, erdélyi tárgyú okleveleit ez évből: Uo. 447–449, 455. sz. Szeptember 13-án még az Al-Duna menti Kevén volt (Uo. 451. sz.), november 9-én már a Csanád megyei (?) Tótin, december 7-én Csanádon (RegArp II/2–3. 3537–3538. sz.).

67 Károly itineráriuma itt nehezen rekonstruálható, csak annyit tudunk biztosan, hogy december 8-án a Szind melletti Szentmihályon tartózkodott (DL 108285. = CDTrans II. 176. sz.). Úgy tűnik, néhány nappal korábban a Meszesi-kapun keresztül érkezett a vajdaságba, mert Dobokai Miklós Egregyen látta vendégül (Uo. 174. sz.). Eszerint tehát az alvinci polgároknak november 2-án adott két privilégium (Uo. 172–173. sz.) nem egy dél-erdélyi bevonulás nyomát jelzi, annál is inkább, mert Károly november 8-án még Budán volt (AOkl II. 988. sz. – bár ennél óvatosságra int az a tény, hogy az oklevél eredetije nem ismeretes!). Annyi azonban bizonyos, hogy Gyulafehérvárot is megfordult (CDTrans II. 365. sz.).

68 CDTrans II. 181. sz. Vö. még AOkl III. 8. sz.

69 1307. február 8-án Váradon volt (AOkl II. 120. sz.), és március 4-én is Biharban tartózkodott (Uo. 131. sz.). Erdélyben Besztercét, majd Szebent is érintette, mielőtt Kán nb. László vajda, állítólag Monoszló nb. Péter erdélyi püspök és káptalana tanácsára, elfogatta (CDTrans II. 121, 127. sz.). Mivel a püspök 1307. november 27-én meghalt (Uo. 74. sz.), a fentieknek még ezen időpont előtt, talán nyáron kellett végbemenniük.

70 KRISTÓ Gyula: *I. Károly főúri éltje (1301–1309)*. Századok CXXXIII(1999). 42–45.

tudjuk, hogy a Maros mentén érkezhetett a tartományba,⁷¹ és január 17-én már Besztercénél tartott.⁷² Vásárhelyen akár többször is áthaladhatott volna, mivel február 11-én – sajnos kelethely nélkül kibocsátott oklevelével – a Fehér megyében birtokló gyógyiakat erősítette meg adománybirtokaikban, feltehetően valahol Gyulafehérvár környékén.⁷³ Am ez a tény egyúttal óvatosságra is int bennünket, mivel ha a február 9-i vásárhelyi tartózkodást nem is zárja ki teljesen, túlzottan feszes királyi menetrendet követelne meg.⁷⁴ Bár az Abák egyetlen erdélyi szerepvállalása (Amadé már említett szebeni ispánsága és Finta erdélyi vajdai tisztsége) éppen ekkorra esik, a datálás ügyünk szereplőinek pályafutása szempontjából még némiképp korainak tűnik – könnyen lehet, hogy ekkor még nem is voltak az Aba-família tagjai.⁷⁵

Sokkal problémamentesebb 1291-re tennünk az oklevelet, mert kezdetési ideje és helye zökkenőmentesen beillik III. András király itineráriumába. Az uralkodó január 5-én még Váradon volt, ahova az előző év végére regionális közgyűlést hirdetett, 6-án viszont Dés város kiváltságait írta át, talán valahol a Szilágyság szélén.⁷⁶ Január 29-én már a mezősegi Fülpsőről keltezett, így semmi akadályát nem látjuk annak, hogy február 9-én Székelyvásárhelyen tar-

71 1279 októberében és novemberében a Krassó megyei Érdosmlyón tartózkodott. RegArp II/2–3. 3013–3014. sz.

72 RegArp II/2–3. 3033. sz.

73 RegArp II/2–3. 3035. sz. = CDTrans I. 379. sz. Persze lehetséges, hogy az oklevél kelethelye ezúttal sem kapcsolódik szorosan a kedvezményezettek lakóhelyéhez, mert ezek huzamosabb ideig a király kíséretében tartózkodhattak.

74 Ellenérvként felhozhatnánk a zűrzavaros köztörténeti hátteret is, de úgy tűnik, ez mégis figyelmen kívül hagyható: Tudjuk, hogy IV. László király 1279 legvégén elfogatta és a kunok kezére adta az ún. „kun törvény” végrehajtásának elszabotálása miatt öt egyházi tilalom alá vető Fülöp pápai legátust, ezért saját bárói valamikor 1280 első negyedében (tehát az erdélyi út alatt vagy közvetlenül utána) őt is fogságba vetették, és egy ideig Borsá nb. Roland várában őriztették (vö. PAULER Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. II. Athenaeum Irod. és Nyomdai Rt., Bp., 1899. 365–370, 559–561 [250. jegyzet]; Szűcs: *i. m.* 425–427; ZSOLDOS Attila: *Téténytől a Hód-tóig. [Az 1279 és 1282 közötti évek politikatörténetének vázlatja.]* Történelmi Szemle XXXIX[1997]. 69–98. 80–86 [a továbbiakban ZSOLDOS 1997b]). A fogság közelebbi időpontját Zsoldos Attila január 17. és február 11. közé helyezte (Uo. 84. [vö. a 84. jegyzettel is!]), véleményem szerint azonban inkább február 11. és március 5. közé tehető. Egyrészt az elbeszélő források szerint a király foglyul ejtése akkor történt, amikor kun szeretőjéhez (a Bánságba vagy a Tiszántúlra) igyekezett, tehát Erdélyt már elhagyta; másrészt a Borsák birtokainak fekvéséből következik, hogy a fogság helyszíne egy bihari vagy krasznai vár lehetett, és kézenfekvőbb úgy rekonstruálni az eseményeket, hogy László innen már nem tett egy újabb erdélyi kitérőt, hanem egyenesen az ország középpontja felé vette az útirányt (március 10-én már Dömsödről keltez, RegArp II/2–3. 3037. sz.), ahol aztán kibékült Fülöppel. (Természetesen ezek az érvek csak akkor állnak meg, ha a február 11-i oklevelet erdélyi kelethelyűnek tekintjük.)

75 Mivel azt a feltevést, miszerint a IV. László elleni szervezkedés feje épp Aba nb. Finta lett volna (PAULER: *i. m.* 368; Szűcs: *i. m.* 427), Zsoldos Attila már megcáfolta (ZSOLDOS 1997b. 84–85.), ez már nem képezhetne akadályt az Aba-familiárisok és az 1280-as királyi látogatás összekapcsolása előtt.

76 1291. jan. 5.: ZOkm I. 99–100. = CDTrans I. 463. sz. (vö. RegArp II/4. 3683, 3694. sz.); 1291. jan. 6.: Ub I. 169–170, 180–181. = CDTrans II. 465–466. sz. A Szilágyság útba ejtése azért valószínűsíthető, mert ekkoriban a Király-hágó helyett inkább a Meszesi-kaput használták Erdély északi részének nyugati irányból történő megközelítésére.

tózkodjék,⁷⁷ annál is inkább, mert a következő napon a beszercei polgárok privilégiumát erősítette meg (sajnos ismeretlen kelettel, de feltehetően a város elérhető közelségében).⁷⁸ Innen bőven volt ideje levonulni Gyulafehérvárra, ahol február 22–március 12. között tartományi gyűlést tartott, és kiváltságokat osztogatott,⁷⁹ majd március derekán elhagyta Erdélyt.⁸⁰

Felmerült azonban az a vélemény, miszerint Aba nb. Amadé nem vett részt III. András erdélyi körútján, mivel egyidejűleg hadat vezetett Kis Ulászló sandomierzi fejedelem megsegítésére.⁸¹ Ha ez megfelelne a valóságnak, oklevelünk 1291. évi keltezése igencsak kétségessé válna. E tanulmány írása közben azonban sikerült olyan adatra bukkanom, amely e tekintetben – és végső soron tanulmányom fő célját nézve is – „perdöntőnek” bizonyult. Aba nb. Amadénak mindeddig közöletlen okleveléről van szó, amelyet királynéi tárnokmesteri minőségében bocsátott ki 1291-ben, napi kelet nélkül, az Ung megyei Merkóc eladományozásáról.⁸² A dokumentumot az teszi különlegessé, hogy kibocsátója Gyulafehérvárról (*Alba Transsiluana*) keltezi. Egyéb lehetőség aligha képzelhető el, mint hogy a királlyal egyidejűleg tartózkodott itt, vagyis – a fentiek értelmében – az oklevél közelebből február végén vagy március első felében kelt.⁸³ Mindez pedig közvetetten Aba-familiárisok erdélyi jelenlétét is igazolja, köztük akár Pelejtei Martonosét és Somosi Péterét is, akiknek a március közepi távozás után reális esélye volt a húsvét utáni csütörtökön, azaz április 25-én megjelenni a mislyei káptalan előtt eskütételi kötelezettségeik teljesítése végett.

77 Az I. Lajos-kori példákból láthattuk, hogy amennyiben erdélyi látogatása nem kizárólag hadi jellegű volt, a király minden esetben (mondhatni „kötelező” módon) útba ejtette Székelyvásárhelyt mint a tartomány egyik etnikai különkormányzatának legjelentősebb helyét. Elképzelhető, hogy már 70–80 évvel korábban is ez volt az úzus.

78 1291. jan. 29.: HOkm VI. 361–362. = CDTrans I. 468. sz.; 1291. febr. 10.: Ub I. 171. = CDTrans I. 469. sz. A február 9-i oklevél mellett még két felső-magyarországi tárgyú privilégium is született III. András látogatása idején: 1291. febr. 21.: RegArp II/4. 3704. sz.; febr. 25.: Uo. 3709. sz.

79 Keltezési hely (*Alba Transsilvana, Alba Jule*) ugyan csak a február 25-i (RegArp II/4. 3709. sz.) és március 11-i okleveleken (HOkm VI. 362–363. = CDTrans I. 476. sz.; DIR C, veacul XIII, vol. II. 509. = CDTrans I. 477. sz.) olvasható, de aligha tévedünk, ha már az 1290. évi dekrétum 1291. február 22-i megújításának (DIR C, veacul XIII, vol. II. 505–509. = CDTrans I. 470. sz.) fórumát is a március 11-én említett gyulafehérvári közgyűléssel azonosítjuk. Vö. még CD VI/1. 88–90, 150–152. = CDTrans I. 472, 478. sz.; Ub I. 171–172, 176–178. = CDTrans I. 473–474. sz. Valószínűleg közelebből erre az időszakra keltezhetőek a király ezévi, de napi kelet nélküli, erdélyi tárgyú oklevelei is: DIR C, veacul XIII, vol. II. 511–512. = CDTrans I. 482. sz.; HOkm VIII. 303–304. = CDTrans I. 484. sz.

80 Ezt bizonyítja, hogy – mint arról nyugati krónikák tudósítanak – április közepén már Óvár várát foglalta vissza az ország nyugati végéin az osztrák herceg kezéből (PAULER: *i. m.* 426; LENKEY Zoltán–ZSOLDOS Attila: *Szent István és III. András*. Kossuth, Bp., 2003]. 171). Sajnos a legközelebbi ismert kelethelyű oklevele csak 1291. június 5-ről maradt fenn (Budán adta ki, vö. RegArp II/4. 3726. sz.), de az erdélyi tárgyú királyi oklevelek sorának március 12. utáni megszakadása is a március közepi távozást sugallja.

81 LENKEY–ZSOLDOS: *i. m.* 169–170. Zsoldos szerint Amadét ezen északi irányú elfoglaltsága miatt mentették fel nádori tisztségéből Héder nb. Miklós javára. A váltást éppenséggel a gyulafehérvári közgyűlés idejére teszi, annak „legfontosabb politikai döntését” látva benne. Uo. 169.

82 DL 96038 (Vay cs berkeszi lt).

83 Az év nyarán Amadé már III. András ausztriai hadjáratában (jún.-aug.) vesz részt. Vö. RegArp II/4. 3795. sz.

Témánk szempontjából immár alig bír jelentőséggel, de azért kísérletet tennék az [1291.] február 9-i oklevél kibocsátójának meghatározására is. Sajnos ezt nem csak az *intitulatio* hiánya nehezíti meg, de a lepergett pecsétképet sem hívhatjuk segítségül, sőt annak egykori mérete sem állapítható meg. Így ismét csak a kizárás módszerére, illetve az írás összehasonlítására támaszkodhatunk. Az bizonyos, hogy oklevelünk nem hiteleshelyi kiadvány, hiszen ezeknél nem volt szokás feltüntetni a kelethelyet, amúgy meg Vásárhelyen sohasem létezett közhitelű tevékenységet ellátó káptalan vagy konvent.⁸⁴ A szöveg⁸⁵ is amellet tanúskodik, hogy a kibocsátó a felek illetékes bírója lehetett. Pest-Budához kötött működésük miatt azonban az (ismeretlen nevű) alnádor vagy János alországbíró (1291) nem jöhet számításba. Hontpázmány nb. Tamás országbíró (1291–1293) vagy Héder nb. Miklós nádort (1291)⁸⁶ is gyanúba foghatnánk, ha előbbinek aktivitása nem törpülne el helyettese tevékenysége mellett,⁸⁷ míg a korabeli nádorokról az a benyomásunk, hogy a legkritikább esetben követték az uralkodót országjáró körútján.⁸⁸ (Emellett Héder nb. Miklósról feltételezhető, hogy a Habsburgokkal megromlott viszony miatt az ország nyugati határát őrizte, ahol egyébként birtokosként is érdekelt volt a védelem megszervezésében.) Illetékes bíróként szóba jöhet az alperes megyésispánja, vagyis a zempléni ispán: ezt a funkciót éppenséggel maga Aba nb. Amadé töltötte be 1291-ben.⁸⁹ Nem zárható ki végül maga III. András sem, bármennyire is királyhoz méltatlan tevékenységnek tűnne efféle jelentéktelen ügyekben oklevelezni.⁹⁰

Végző soron tehát a kör az elitnek ama két tagjára szűkült, akiknek 1291. évi erdélyi jelenlétét amúgy is pozitív adatok igazolják. Kettejük között dönteni már-már lehetetlen. A familiárisai között igazságot tevő, ill. közvetítő úr csábítóan patriarchális alternatívája inkább Amadé felé billentené a mérleg nyelvét, az írás összehasonlítása viszont – ha nem is teljesen egyértelműen – inkább királyi oklevelet sejtet.⁹¹

Vizsgálódásom végeredménye tehát úgy fogalmazható meg, hogy Marosvásárhely először 1291-ben (kis eséllyel 1280-ban) jelenik meg az írott forrásokban, *Forum Siculorum* néven. A konkrét adatnál az eredmény szimbolikus jelentősége természetesen jóval nagyobb: nem egyszerűen az történt, hogy több mint 30 esztendővel előbbre hoztuk a lokális történelmi tudat origóját, hanem azt az Anjou-korból az Árpád-korba (még ha csak a legvégre is) tettük át!

84 SOLYMOŠI: *i. m.* 556–559.

85 „...causam, quam idem comes Petrus contra prefatos comitem Mortunos et Micahalem ... movebat coram nobis” (HOkm VII. 318 = KárOkI I. 30).

86 Az archontológiai adatokat lásd ZSOLDOS 2011. 23, 35.

87 A 13. század utolsó két évtizedéből öt országbírói kiadványt ismerünk (egyiket sem rendes bíróként, hanem királyi kiküldetésben adták ki), míg az alországbírótól 76-ot.

88 RegÁrp, *passim*; RegPal, *passim*.

89 ZSOLDOS 2011. 235.

90 Számos hasonló témájú „*damus pro memoriát*” ismerünk, amelyről igazolható, hogy királyi oklevél: pl. RegÁrp II/2–3. 3152, II/4. 4214. sz.

91 Oklevelünk (DL 99542.) mind a harmonikus összkép, mind az egyes betűk (R, Z, M, h, g, y) írása, mind a kötőszavak (*et, quod*) rövidítési módja alapján sokkal inkább III. Andrásnak az erdélyi út során kibocsátott pátenseivel (DL 30132, 29099, vö. még DF 277199, 277204. privilégiumokkal is) rokonítható, mintsem Amadénak a gyakorlatlanabb kézre valló oklevelével (DL 96038.). Mindössze az a gond, hogy az egyes kontrolloklevelekben a fenti speciális jegyek mindig csak részlegesen jelennek meg, tehát mindegyikben van a miénktől eltérő forma is (pl. oklevelünkben *Siculorum* szerepel, míg a DL 29099-ben következetesen *Syculist* ír).

Mindez akkor is fontos lépés, ha egyébként tudjuk, hogy az első említés csak közvetett információval szolgál egy-egy település alapítására nézve, és a régészet már korábban kimutatta Marosvásárhely magjának 11–12. századi meglétét.⁹²

THE FIRST WRITTEN MENTION OF TÂRGU MUREȘ (MAROSVÁSÁRHELY/NEUMARKT)

Keywords: *Târgu Mureș, damus pro memoria, Martonos Pelejtej (de Plechotice), king's stay in Transylvania, Amadé Aba, dating charters*

The paper offers a short analysis of a judicial document issued in *Foro Siculorum*. Although the issuer and the year of issuing are not mentioned, the document was dated around 1300, therefore it was considered the first written mention of Târgu Mureș (also called Forum Siculorum or Novum Forum Siculorum in the 14th century sources). Yet, some historians (Elek Benkő, Sándor Pál-Antal) rejected this idea, pointing out that the litigants were living in the distant upper parts of medieval Hungary (nowadays Eastern Slovakia). Nevertheless, the author considers that these facts do not refute the identification of the issuing place with Târgu Mureș. On one hand, there is no other place in medieval Hungarian Kingdom called *Forum Siculorum* (although in the Arpadian Age the Szeklers, besides Transylvania, can be found in many other parts of the realm as well); on the other hand, a charter issued in Transylvania could refer to parts of Hungary that are at a considerable distance from the issuing place (such examples linked to Târgu Mureș are known from 1344 and 1370). These cases generally occurred during the kings' visits to the eastern province. In our understanding, the protagonists of the above-mentioned litigation – together with their overlord, palatine Amadé from the Aba clan –, accompanied the king to Transylvania, and profited of the opportunity to ask for his intervention in order to solve their conflict. This speculation helps us to define even the precise date of the document: only the itinerary of King Andrew III from 1291 allows a royal presence on 9th of February in Târgu Mureș. This solution is even supported by an inedited document from 1291, which testifies the presence of Amadé during this royal visit. Thus the issuer of the document should be considered either Amadé or the king. (Another date linked to the excursion of King Ladislav IV the Cuman in Transylvania from 1280, when Amadé was comes of Sibiu, could also be considered, however it is less likely.)

PRIMA MENȚIUNE DOCUMENTARĂ A ORAȘULUI TÂRGU MUREȘ

Cuvinte-cheie: *Târgu Mureș, damus pro memoria, Martonos Pelejtej (de Plechotice), prezența regelui în Transilvania, Amadé Aba, datarea documentelor*

Studiul propune analiza unui scurt document care se referă la o înțelegere preliminară într-un proces judecătoresc, și care a fost emis în *Foro Siculorum*. Emițătorul și anul emiterii sunt necunoscute, dar fiind datat în jurul anului 1300, documentul a fost considerat drept prima mențiune documentară a orașului Târgu Mureș (care în secolul al XIV-lea apare deseori ori sub numele de *Forum Siculorum*). Specialiști ca Elek Benkő sau Sándor Pál-Antal au respins însă această propunere, motivând că părțile litigante erau originare din Ungaria Superioară (azi Slovacia de Est). Considerăm totuși că aceste dovezi

92 PÁL-ANTAL: *i. m.* 16.

nu sunt suficiente pentru a abandona ideea de a identifica Târgu Mureșul cu locul de emiterie al documentului. Asta deoarece pe de-o parte, pe teritoriul Regatului Maghiar medieval nu este cunoscut nici un alt loc numit *Forum Sicularum* (cu toate că în era Arpadiană secuii, erau prezenți, pe lângă Transilvania, și în alte zone de frontieră ale țării); pe de altă parte, localizarea transilvăneană a emiterii nu exclude ca documentul să se fi referit la regiuni mai îndepărtate ale Ungariei (exemple similare legate tocmai de Târgu Mureș se cunosc din 1344 și 1370). Asemenea cazuri s-au petrecut de obicei cu ocazia unor vizite regale în provincia estică a țării. În opinia noastră părțile litigante, împreună cu stăpânul lor numit Amadé Aba, au fost cel mai probabil în Transilvania făcând parte din escorta domnitorului, iar în decursul călătoriei au găsit prilej de a-și soluționa litigiul în fața unui jude mare al țării. Această corelație facilitează chiar și datarea mai precisă a documentului: în urma cercetării itinerariilor regești am ajuns la concluzia că doar în cursul călătoriei din 1291 al lui Andrei al III-lea putea fi posibilă prezența regală la 9 februarie în Târgu Mureș. Această soluție este sprijinită și de un document inedit din 1291, care atestă că Amadé a participat într-adevăr la această vizită. Astfel emițătorul documentului trebuie să fi fost fie Amadé, fie domnitorul. (O altă datare posibilă, dar puțin probabilă ar putea fi legată de călătoria lui Ladislau al IV-lea Cumanul din 1280, când Amadé a fost comite de Sibiu.)

LUPESCU MAKÓ MÁRIA*

MIÉRT? KINEK? MIT? ERDÉLYI KÖZÉPKORI VÉGAKARATOK SZERKEZETI JELLEMZŐI**

Kulcsszavak: *Erdély, középkor, végrendelet, kegyesség*

A végrendeletek mint történeti források felé az utóbbi évtizedekben fordult Európa-szerte a kutatók érdeklődése. Magyarországon az 1980-as évek második felében megújuló társadalom-történetírás és történeti etnográfia mutatott fokozott érdeklődést a végrendelet, mint az öröklési és temetkezési szokások, a mindennapi élet, a tárgyi kultúra kutatásának addig is ismert, de kevésbé használt forrástípusa iránt. A különböző minőségi és mennyiségi szempontú társadalomtörténeti elemzéseknek alávetett végrendeletek jelentős mértékben hozzájárultak a történeti szakirodalom ily irányú gazdagodásához. Ezek az elemzések, a végrendeletek forrásértékét véve figyelembe, következtetéseket vontak le egy adott társadalmi csoport rétegzettségéről, szellemi és anyagi kultúrájáról, az egyén és közösség kapcsolatrendszeréről. A vizsgálódás alapjául szolgáló végrendelet fogalmának meghatározására számos kísérlet történt az évszázadok során. Egy laikusabb meghatározás szerint a végrendeletek a legszemélyesebb iratok egyike. Ezért is érdemes rájuk odafigyelni, mert köztudottan, legalábbis a középkort illetően, a fennmaradt írásos emlékeink tekintélyes hányada birtokjogú vonatkozású, és csak csekély része közvetlenebb, személyesebb hangvételű. Ez utóbbiak közé sorolhatjuk a missziliések mellett a minket érdeklő végrendeleteket. Szakszerűbb megfogalmazásban, a leg-egyszerűbb meghatározás szerint a testamentum egyoldalú, visszavonható utolsó rendelkezésként határozható meg. Így hosszú fejlődés eredményeként, számos jogrendszer elemeit magába olvasztva jött létre.¹ A továbbiakban a testamentumokat, az emberek legszemélyesebb írott emlékeinek egyikét mutatjuk be erdélyi középkori példák alapján.

* LUPESCU MAKÓ MÁRIA, dr. (1970), történész, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Történeti Intézetének adjunktusa. Kutatási területe: a koldulórendek története; vallásosság és egyházi társadalom a középkori Erdélyben; középkori és újkori magyar történetírás; Erdély középkori és kora újkori művelődéstörténete. Fontosabb munkái: *Material Culture in the Mirror of the Testaments. The Art of the Home in Cluj in the First Half of the Sixteenth Century*. Colloquia – Journal of Central European History 13(2006). No. 1–2; *The Carrier of Two Archdeacons of the Late Middle Ages*. Studia Universitatis „Babeş–Bolyai” 56(2011). nr. 1; *Domonkos rendi obszerváns törekvések Magyarországon = „...éltünk mi sokáig két hazában”... Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére*. Szerk. DÁNÉ VERONKA–OBORNI TERÉZ–SIPOS GÁBOR. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012.

** A tanulmány a Román Országos Tudományos Kutatási Hivatal (CNCS – UEFISCDI) PN-II-ID-PCE-2011-3-0359 számú pályázatának (kód 225/2011) a támogatásával készült.

1 A végrendelezés európai és hazai jogi szabályozását részletesen tárgyalja SZENDE Katalin: *A magyarországi városi végrendeletek helye az európai joggyakorlatban (A középkori Sopron, Pozsony és Eperjes példája)*. Soproni Szemle 53(1999). 4. sz. 343–355; Uő: *Testaments and Testimonies. Orality and Literacy in Composing Last Wills in Late Medieval Hungary = Oral History of the Middle Ages. The*

A végrendeletek tekintélyes hányada a testáló élete végén, a halál árnyékában keletkezett. A testamentumot tenni akaró nem várta passzívan a halált, hanem igen aktívan cselekedett. Magához hívatta a papot, hogy a halálra és a túlvilági életre felkészüljön. A hívó ember ugyanis magáévá tette az egyház tanításait, miszerint a földi lét csak átmenet az örökkévalóságba. Így a jelenlévő pap arra bátorította a haldoklót, hogy minden reményét az irgalmas Isten kegyelmébe helyezze. Miután a beteg kinyilvánította, hogy lemondott minden ellenségeskedésről és megbékélt sorsával, a pap meggyóntatta, a haldokló utoljára magához vette a Krisztus testét, majd a pap feladta az utolsó kenetet.² Moni János 1343-ban kelt végrendeletéből világosan kiderül, hogy ennek a jelenlévő Péter pap által történő írásba foglalására csak a gyónása meghallgatása után került sor.³ Hasonló kép tárul elénk Kudui Dényi Miklósné Gyentai Dorottya 1453-as testamentumát olvasva. Betegágyán fekvő előbb meggyónt, felvette az egyházi szentségeket és csak utána, gyóntatója valamint más tanúk jelenlétében került sor végakaratainak kinyilvánítására.⁴ A felkészülés eme lépései után kerülhetett sor a végrendelet megfogalmazására. Természetesen szerkesztésében a jelenlévő papra jelentős szerep hárult. Egyrészt, általában a pap vagy a helyi plébános volt az, aki írásba foglalta a testáló végakarátát. Néha, ritkábban, a testamentumszerkesztő és a tanú személye egymásra tevődött vagy, szintén ritkán, maga a végrendelező írta meg testamentumát.⁵ Másfelől a jelen lévő egyhá-

Spoken World in Context. Ed. Gerhard JARITZ–Michael RICHTER. *Medium Aevum Quotidianum* – Department of Medieval Studies, CEU, Krems–Bp., 2001 (*Medium Aevum Quotidianum XII. CEU Medievalia* 3). 49–66; Uő: *Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen.* MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2004 (*Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok* 32). 61–79. A középkori erdélyi joggyakorlatra részletesebben kitér LUPESCU MAKÓ MÁRIA: *Késő-középkori erdélyi végrendeletek joggyakorlata = Ablakok a múltba.* Szerk. NAGY RÓBERT–RÜSZ-FOGARASI ENIKŐ. Egyetemi Műhely–Bolyai Társaság, Kvár, 2012 (*Egyetemi Füzetek* 14). 84–105. Legutóbb az öröklés felől közelítette meg a kérdést BLAZOVICH LÁSZLÓ: *Az öröklési jog a középkori jogkönyvekben és a városi gyakorlatban.* *Századok* 147(2013). 2. sz. 411–432, különösen 416–424.

- 2 Arnold van Gennep észrevételeit is figyelembe véve, Binski a halál pillanatát megelőző rítusra koncentrált, melynek két jelentős eleme a megtisztulás és az elvásztás. A hívó megváltik rituálisan attól a világtól, amelyet éppen elhagyni készül. A megtisztulás kereszteny értelemben lelkiismeretvizsgálatot és a bűnök beismerését jelentette, míg az elvásztás a szentelt olajjal feladott utolsó kenetet és a holtak liturgiájának elemeit ötvözte magába. Paul BINSKI: *Medieval Death. Ritual and Representation.* British Museum Press, London, 1996. 29–32; Eamon DUFFY: *The Stripping of the Altars. Traditional Religion in England 1400–1580.* Yale University Press, New Haven and London, 1992. 314–317.
- 3 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MOL), Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban DL) 105443. Vö. *Codex diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transylvanas illustrantia. Erdélyi Okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez.* I–III. Kiad. JAKÓ ZSIGMOND (a III. kötet HEGYI GÉZA és W. KOVÁCS ANDRÁS közreműködésével). Akadémiai–MOL, Bp., 1997–2008 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai. II: Forráskiadványok 26, 40, 47). (a továbbiakban CDTrans) III. 144. sz.
- 4 DL 30316. Vö. *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556).* Kivon, bev. JAKÓ ZSIGMOND. I–II. Akadémiai, Bp., 1990. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. II: Forráskiadványok 17). (a továbbiakban KmJkv) I. 405. sz.
- 5 Ugyanerre a következtetésre jutott Kubinyi félszáz késő középkori nemesi végrendelet tanulmányozása során. Lásd KUBINYI ANDRÁS: *Főúri és nemesi végrendeletek a Jagelló-korban.* Soproni Szemle 53(1999). 4. sz. 331–332. A helyzet nem változott jelentős mértékben két évszázaddal később sem.

zi személy szerepe azért is kiemelkedő, mert feladata volt figyelmeztetni a haldoklót, hogy a halállal végleg lezárul az érdemszerző cselekedetek ideje. Ez tehát az utolsó alkalom, amikor még rendelkezhet saját és a kedvesei lelki üdvéért, megválthatja teljesen vagy részlegesen bűneit. Mindezekért és a túlvilági boldogság reményét szem előtt tartva a testáló cselekedett: adakozott a szegények, árvák vagy özvegyek javára, különböző egyházi intézmények és ispótyúk számára.⁶ Ugyanakkor ez jó lehetőség volt arra, hogy a lelkiismeretüket terhelő korábbi bűneiket, hibáikat jóvá tegyék. Így cselekedett 1430 táján az a testáló, aki az általa megvert Szakács Mátyásnak 16 rövid forintot hagyott,⁷ és Horvát Demeter, a szabad művészetek borostyánosa is, amikor 1471-ben halálos ágyán lévén végakaratóval jóvátenni kívánta azt a sok háborgatást, méltatlanságot és kárt, amelyet a kolozsvári Hunyadi Lászlónak okozott, ezzel akár testvére és rokonai ellen cselekedve is.⁸ A végrendelezők körül azonban, a papszemély mellett, ha azt nem hirtelen érte a halál, általában a családtagokat, rokonokat, szomszédokat találjuk ott.⁹ Jelenlétük, ha mai szemmel nézve esetleg megterhelő is lehetett a testáló számára, mégis hasznos volt, mert el lehetett így velük fogadtatni a végrendeletbe foglaltakat, és bebiztosíthatták magukat, hogy ezek a személyek később nem mondanak ellent. Ónoki Pósa István végrendelete megfogalmazásánál 1554-ben testvérek, rokonok és szomszédok voltak jelen, és ők tudomásul is vették, hogy a testáló általános örökösévé unokatestvérét, Ónoki Drág Kristófot tette.¹⁰

Tárkány Szücs Ernő több ezer újkori végrendelet tanulmányozása során jutott arra a következtetésre, hogy a végrendeletek, struktúrájukat tekintve, a középkori okleveleket követik, és ezeknek megfelelően három különálló és jelentős résszel bírnak: bevezetés, tárgyalás és záradékolás.¹¹ Ugyanakkor azt is hozzáteszi, hogy ezeket a kifejezéseket természetesen egyik

Erdélyi Testamentumok I: Hadviselő székelyek végrendeletei. Háromszék; II: Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei; III: Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei 1600–1660; IV: Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei 1661–1723. Vál, bev, jegyz. Tündös S. Kinga. Mentor, Marosvásárhely, 2003–2011; HORVÁTH József–DOMINKOVITS Péter: *17. századi Sopron vármegyei végrendeletek.* Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron, 2001. XXII–XXVI.

6 A végrendelet megfogalmazásánál jelen levő egyházi személy, ha szükség volt rá, emlékeztette a testlót az elesettek iránti segítség „hasznosságáról”. A szegényekről, özvegyekről, árvákról való gondoskodás amúgy is a papság segítségnyújtási feladatai közé tartoztak. Lásd *A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai.* Kiad. SOLYMOSI László. Argumentum, Bp., 1997. 21.

7 KmJkv I. 25. sz.

8 *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen.* Von Franz ZIMMERMANN–Carl WERNER–Georg MÜLLER–Michael AUNER–Gustav GÜNDISCH–Herta GÜNDISCH–Gernot NUSSBÄCHER–Konrad G. GÜNDISCH. I–VII. (1191–1496) Ausschuss des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde–Verlag der Akademie der Sozialistischen Republik Rumänien, Hermannstadt–Köln–Wien–Buc., 1892–1991. (a továbbiakban: Ub) VI. 508–509. Vö. KmJkv I. 2032. sz.

9 A családtagok és az elhunyt viszonyát elemezve Bossy kiemeli, hogy egyfelől az egyház igyekezett a családot távol tartani a haldoklótól, magának juttatva a főszerepet, másfelől támogatta a szomszédok, a közösség jelenlétét a haldokló körül. A közösségnek viszont csak a lelkitámaszt nyújtó néző szerepkör marad, így az egyetlen közvetítő az üdvösség elérésében az egyház. John Bossy: *Christianity in the West 1400–1700.* Oxford University Press, Oxford, 1983. 26–32.

10 KmJkv II. 5328. sz.

11 TÁRKÁNY Szücs Ernő: *Vásárhelyi testamentumok.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1961. 151; *Úó: Magyar jogi népszokások.* Gondolat, Bp., 1981. 735. Hasonló megállapítást tesz az angol végren-

végrendelet sem tartalmazza. Ezzel magunk is egyetértünk az erdélyi, zömében késő középkori nemesi és polgári végrendeletek vizsgálata nyomán. A fenti meghatározást azzal egészítenénk ki, hogy az egységes szerkezetre magyarázatot nyújthat az azonos kibocsátó intézmény, illetve megerősítő hely hatása (sok esetben a kolozsmonostori konventtel vagy a gyulafehérvári káptalannal hitelesítették a végrendeleteket). Emellett, a testamentumok formuláit elemezve, az is nyilvánvalóvá vált, hogy a testamentum szerkesztése függött a végakaratot írásba foglaló személy teológiai, jogi ismereteitől, egyéni stílusától, műveltségétől. Mindazonáltal a Tárkány Szücs által jelzett hármastagolást csaknem minden esetben el tudtuk különböztetni. Mivel a végakaratok tartalmi részének elemzésével korábban többször foglalkoztunk és a záradékolás kutatási lehetőségeinek hasznosítását is felvázoltuk,¹² ezúttal a testamentumok bevezető részének információit próbáljuk meg részletesebben körüljárni.

A középkori erdélyi végrendeletek nagy része a középkori oklevelekre emlékeztető ún. intitulációval kezdődik. Egy köszöntő formulát követően itt kerül sor a testamentum külső körülményeinek rögzítésére (a keltezés helyének és idejének megnevezése), a végrendelező személy bemutatására és ritkán a tanúk felsorolására. A bevezető részben tehát a sokszor elhangzó „*az Atyának, Fiúnak és Szentlélek Istennek nevében Ámen*” című köszöntést legtöbbször esetben a testáló „bemutatkozása” követi: elmondja nevét, nyilatkozik családi állapotáról és a testálás helyéről és idejéről.¹³ Szentgyeydi Székely Lőrinc például lelkét Istennek, Szűz Máriának és minden szenteknek ajánlotta.¹⁴ Hozzá kell tennünk, hogy a gyakorlatban ez nem minden esetben valósult meg ebben a formában: elemzésünk során találtunk olyan testamentumokat, amelyekben már a bevezetőben kiderült a testáló családi állapota, sok esetben azonban erre csak utóbb, a végrendeleti adományok felsorolásánál derült fény (néhányszor még arra is, hogy második vagy harmadik házasságánál tartott a testáló).¹⁵ Ez egyrészt arra figyelmeztet, hogy a végrendelező személyéről csakis a testamentum teljes elolvasása után alkothatunk képet, másrészt az egységes gyakorlat hiányát hangsúlyozza.

deletek elemzése során Ralph HOULBROOKE: *Death, Religion and the Family in England, 1480–1750*. Clarendon Press, Oxford, 1998. 110–146.

- 12 LUPESCU MAKÓ MÁRIA: *Item lego... Gifts for the Soul in Late Medieval Transylvania*. *Annual of Medieval Studies at CEU* 7(2001). 161–185; Uő: *Considerații privind testamentele nobiliare din Transilvania la sfârșitul evului mediu*. *Acta Musei Napocensis* 39–40(2002–2003). II. Istorie. 115–138; Uő: *Material Culture in the Mirror of the Testaments. The Art of the Home in Cluj in the First Half of the Sixteenth Century*. *Colloquia – Journal of Central European History* 13(2006). nr. 1–2. 50–77.
- 13 Nagyfalui Apafi Miklós 1447. november 5-én írásba foglalt végrendeletének bevezető része erre kiváló példa: „*In nomine domini amen. Anno eiusdem domini nostri Jesu Christi millesimo quadringentesimo quadragesimo septimo nos Nicolaus filius Apa de Nagfalu in festo Emerici ducis coram honorabilibus dominis Nicolao de Bethlen, Jacobo de Bozzyas et Petro de eadem Nagfalu plebano non compulsus nec coactus sed propria voluntate pro uberiori reformatione conscientiae nostrae et restauratione nostrorum successorum tale facimus testamentum.*” DL 62844. Vö. Ub V. 213.
- 14 *A Wass család cegei levéltára*. Kiad. VALENTINY Antal–W. KOVÁCS András. EME, Kvár, 2006 (Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára 3). 530. sz; MOL, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban DF) 255349.
- 15 Erre jó példa Markus Pemflinger szebeni királybíró feleségének, Kláranak 1523-ban, a sokkal inkább történetíróként, mint közjegyzőként számon tartott Georg Reicherstorffer által írásba foglalt és hitelesített végrendelete. DL 47525. Vö. FABRITIUS Károly: *Pemflinger Márk szász gróf élete különös tekintettel a Reformáció elterjedésére az erdélyi szászok között*. MTA, Bp., 1875. 121–124.

A testamentumok bevezetése az egyik legszemélyesebb résszel, az ún. invocatióval, azaz a segélykéréssel folytatódott. A testáló, saját műveltségének is tanújelét adva, hosszabb vagy rövidebb meditációban elmélkedett a mulandó gyötrelmes földi létről és az örökkévaló boldog mennyei világról, fohászzkodott, ékes vagy csak egyszerűen lényegre törő szavakkal ajánlotta fel testét a Mindenható Istennek. A végakaratok eme „filozofikus” része az egyház és a keresztény ember tanításainak megfelelően szembeállította a földi életet a mennyi boldogsággal. Ez az a része a végrendeletnek, ahol a testáló sort kerített egészségi állapotának említésére, amelynek kötelező jogi vonatkozását érdemes kihangsúlyozni. Kolozsvári Kőfaragó György özvegye ezt így fejezte ki 1531-ben Kolozsváron kelt végrendeletében: „*Én, Magdolna, az elhunyt tiszteltreméltó György, kolozsvári kőfaragó felesége és az ugyanazon kolozsvári Szűz Mária ferences kolostor ferences confratrissája, érett fejjel elmélkedve, hogy milyen hiábavaló és mennyire hamis e világ dicsősége, mennyire veszélyes és bizonytalan minden dolog léte, megrettenve, hogy halálom órája netalán hirtelen következne be betegágyban vagy haláltusában lévén, és nem leszek képes beszélni vagy akár elvesztem itélőképességem, amitől Isten óvjon meg engem, ezért amíg életben vagyok, testben és lélekben egészséges, elrendelem és felsorolom összes ingó és ingatlan javaimat, melyekkel Isten megajándékozott engem, és a következő testamentumot teszem említett javaimról*”.¹⁶

A testamentumok bevezetésének szinte állandó eleme a végrendelezés okára való utalás. Mint láttuk, Magdolna asszony esetében, egészséges ember is végrendelezhetett (bár özvegyi állapota akár előrehaladott kort is sejtethet), de a legtöbb esetben meghatározott indítékai voltak a testálásnak. Ezek közül a leggyakrabban előforduló ok az öregség, betegség, a halál közelségének érzése. Erről tanúskodott a végrendelezők állapotát kifejező jól ismert kijelentés: „*Testben beteg, de elmémben teljesen egészséges vagyok*.” Az értelmi képességet hangsúlyozó formula azt kívánta megakadályozni, hogy bárki kétségbe vonhassa a végrendelező beszámíthatóságát és ezen a jogcímen érvényteleníthesse testamentumát. Báldoni Imre özvegyét, Kathlynt több ok is vezérelte végrendelete megfogalmazásában 1349-ben. Özvegy volt, gyermektelen, öreg, és testi állapota is állandóan romlott. Ugyanakkor félt attól is, hogy földi javai halála után hálátlan személyek kezébe kerülnek, akik részéről lelki üdvösségéhez nem számíthat segítségre.¹⁷ Súlyomkői ifj. Ördög Simon 1484 tavaszán betegágyában tette meg végakarátát „*testamentárius tanúk*” jelenlétében.¹⁸ 1519-ben Temeseli Dési János betegséggel indokolta döntését: amikor aszkórja (tüdővész, sorvadásos betegség) kezelése után Szebenből hazatérőben rosszul lett, Túron kénytelen volt megállni Túri Benedek házánál. Nem tétovázott, a halálra készülődve kihívta a kolozsmonostori konvent kiküldötteit és végrendeletet tett.¹⁹ Nem sokkal később, 1526-ban Ombozi Miklós öregségére és állandó betegeskedésére való tekintettel, jó keresztényként tette meg végrendeletét.²⁰ Hasonló körülmények között, betegágyban került sor Kisesküllői Székely Sebestyén végakarátának megfogalmazására is 1554 januárjában.²¹ Szintén az öregségre hivatkozik Várcai Sándor György és felesége, Móré Kata-

16 A latin nyelvű végrendeletet Jakab Elek közölte: JAKAB Elek: *Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez*. I. Magy. Kir. Egyetemi Könyvnyomda, Buda, 1870. 372–375.

17 DF 277365. Vö. CDTTrans III. 504. sz.

18 KmJkv II. 2516. sz.

19 KmJkv II. 3749. sz.

20 KmJkv II. 4166. sz.

21 KmJkv II. 5276. sz.

lin közösen tett utolsó rendelkezésükben, de indoklásukat kiegészítették a fiúörökös hiányával. 1552-ben kelt végakaraturuk bevezetésében kifejtik, hogy mivel élemedett koruk következtében fiúgyermekre már nem számíthatnak, haláluk esetén egyetlen leányukra, Sándor Annára és annak jegyesére, Török Mátyásra, Sebes várának várnagyára hagyják minden vagyonukat.²² Utód hiányára hivatkozik 1302-ben Bozouch comes, amikor végrendeletében Bázna falut, lelki üdvösségéért, a gyulafehérvári káptalanra hagyta.²³ Fiúörökös hiánya motíválta később, 1357-ben Vidombáki Simont is végrendelete megfogalmazásában. Minden ingatlan vagyonát vérrokonára hagyta, kikötve, hogy feleségét és két leányát pénzzel elégítse ki.²⁴

Bizonyos kikötésekkel és az ország szokására hivatkozva végrendelezett 1315-ben Miklós comes. Gyermektelen lévén Bún jószágának örökösévé az erdélyi káptalant tette kikötve magának azt a jogot, hogy a birtok hasznát még hat esztendőn át ő vegye át. A malom, a szőlő és a tized jövedelme, ez utóbbi mivel Bún egyházának kegyura is, élete végéig őt illette meg. Emellett bírót a faluban csak ő állíthatott. Az oklevelet Benedek frater erdélyi püspök állította ki, mert Miklós comes nem tudott más hiteles helyre menni, hogy az ország szokása szerint oklevelet kérjen végakarataról. Ígérte viszont, hogy ezt a mulasztását a legrövidebb időn belül pótolni fogja.²⁵ Hasonló megszorításokkal, de a természetjogra hivatkozva fogalmazta meg végrendeletét 1345-ben a kelneki Michael comes. Mivel fiai elhaltak, végrendelete fő örököséivé hét leányát tette. Minden ingatlan vagyonát a leányai örökölték, de a tulajdonjogot magának tartotta fenn, és kikötötte, hogy ha netalán ezután fiai születnének, a végrendeletben felsorolt jószágai azokat illessék, a természetjog (*ius naturale*) szerint.²⁶

A betegségnek azonban nem volt szükségszerű velejárója az öregség, amiért a végakaratot írásba foglaltatták. Ritkán fiatal személy testamentumával is találkozunk, ilyenkor a betegség volt az, amely végakarati döntését motíválta. Így cselekedett néhai Irhagyártó Mihály kolozsvári polgár leánykája, Ágnes, aki erőtlensége és ügyefogyottsága (véltetően mozgássérült volta) miatt készíttette el testamentumát 1461-ben.²⁷

Több olyan esettel is találkoztunk, amikor közhitelű írásbeli testamentumokban a házastársak kölcsönösen egymás javára végrendeleztek. Legtöbb esetben ezt a gyermektelenség motíválta, de olyan esetről is tudunk, amikor volt törvényes örökös, de annak öröklési jogát csak haláluk után kívánták biztosítani. Tóth Lőrinc kolozsvári polgár és felesége, Katarina Menteler haláluk esetére egymást tették meg általános örökösnek 1442-ben, kikötve, ha mindketten meghalának, vagyonuk fiukra, Lőrincre szálljon.²⁸ Hasonlóan cselekednek a házastársak, amikor rokonaik kirekesztésével szintén egymást teszik meg örökösnek haláluk esetére. Johann Herman és felesége, Dorothea, Kolozsvár külvárosának lakói, haláluk esetére, minden rokonukat és barátjukat kirekesztve, egymást teszik kölcsönösen általános örökösük-

22 KmJkv II. 5130. sz.

23 Ub I. 221–222, 222–223; CDTrans II. 15–16. sz.

24 Ub II. 139–140; CDTrans III. 930. sz. Hasonló okok motíválták a késő középkori angol testálókat is: HOULBROOKE: *i. m.* 57–80.

25 Ub I. 313–314; CDTrans II. 229. sz.

26 DL 3751; Ub II. 23–25; CDTrans III. 242. sz.

27 Ub VI. 98; KmJkv I. 1512. sz.

28 KmJkv I. 410. sz.

ké 1460-ban.²⁹ Olyan esetekkel is találkozunk, amikor rokonai kizárásával tesz végrendeletet csak az egyik házastárs a másik javára, tehát egyoldalú végrendelekről beszélhetünk. Pohár János kőfaragó 1451-ben, halálos ágyán, rokonai kirekesztésével végrendeletileg mindenét feleségére, Dorottyára hagyta.³⁰ Ugyanígy cselekedett 1530-ban Czompol Gergelyné Markos Anna, aki minden ingó és ingatlan vagyonát végrendeletileg férjére testálja.³¹ Szintén férjére hagyta 1553-ban minden ingó és ingatlan vagyonát Nagyvölgyi Demeterné Borbála, a kolozsvári Fábán deák özvegye.³² Kádár Miklós viszont már úgy végrendelezik 1528-ban, hogy általános örökösévé második feleségét, Fruzsínát és a tőle született gyerekeit, Praxedit és Istvánt teszi meg, kitagadva ez által első házasságából született két gyereket, Antalt és Katalint. Radikális intézkedését meg is indokolja a testáló: becstelenül bántak vele, ezért végrendelezik az ők kizárásukkal.³³ Általános örökös kinevezése még inkább indokolt volt a gyermektelen esetében. A kedvezményezettek köre ilyen esetben kitágul: a fogadott gyermek, a hűséges szolgáló vagy a betegdondozó mind szerepelhetnek a végrendeletek általános kedvezményezettjeiként. Margarete Sleser özvegyként fogalmazta meg 1468. évi végrendeletét. Ennek több fontos kitétele volt, amelyből kiderül, hogy Margarete már korábban is végrendelezett, mert korábbi testamentumait visszavonta. Szintén újdonság, hogy fiává fogadta Bertalan papot, a Szent Mihály-egyház káplánját, s immár őt nevezve meg általános örökösének, ráhagyta minden ingó és ingatlan vagyonát, vagyis házát és két hold szőlőjét.³⁴ Szurda Margit már özvegyként végrendelezett 1449-ben. Gyermektelen lévén örökre fogadta a gyermekkorától fogva őt hűségesen szolgáló Krisztinát és annak férjét. Ezért végakarataiban rájuk hagyta házát minden ingóságával és szőlőjét.³⁵ Irhagyártó Ágnest, mint előbb is láttuk, „erőtlenége és ügyefogyottsága” (*consideratis dicte puella defectibus et infirmitatibus*) vezette arra, hogy Margarete Czikkert nevezze meg örökösének. Végakarata szerint rokonai teljes kizárásával az említett Margarete és annak gyerekei örökölték házát, egy hold szőlőjét és kertjét azzal a kikötéssel, hogy őt élete végéig gondozni tartoznak.³⁶

A közvetlen testamentumok egy másik csoportját azok a közhiteľ végrendeletek képezik, amelyek valamilyen különleges helyzetben keletkeztek, előzőleg szóban hangzottak el, majd utólag foglalták írásba, legtöbbször a tanúk bevallása alapján már a testáló halála után. A polgári testamentumok körében ezeket az eseteket a városi törvénykezési jegyzőkönyvek is tartalmazzák, ugyanis legtöbbször azért kellett utólag írásba foglalni, mert hagyatéki per keletkezett belőle és maga a végrendelet tanúvallomásként került be a törvénykezési jegyzőkönyv-

29 KmJkv I. 1431. sz. Vö. Kovács Kiss Gyöngy: *Végrendeletek Kolozsvár város levéltárában = Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. PÁL Judit-SÍPOS Gábor. EME, Kvár, 2004. 259–260.

30 KmJkv I. 976. sz.

31 KmJkv II. 4313–4314. sz.

32 KmJkv II. 5169. sz.

33 KmJkv II. 4208. sz.

34 Ub VI. 336; KmJkv I. 1802. sz. Az esetet az teszi érdekessé, hogy Margarete-nak volt egy mostoha-
fia és egy édesfia, akikről egyik korábbi, 1454-ben kelt végakarataiban meg is emlékezik. Johann-
nak szőlőt hagy, a messzi idegenből megtérő Bálint fiának pedig szőlőt, ágyneműt, edényeket és bú-
tort rendel. KmJkv I. 1153. sz.

35 KmJkv I. 779. sz.

36 KmJkv I. 1512. sz.

be.³⁷ Tartalmi szempontból nem sokban különböznek ezek a végrendeletek a közhitelű írásba foglaltaktól, mert többnyire a házastársak örökösödését tartották elsőrendű fontosságúnak, illetve a gyerekekét. Katarina Reich, Lukácsi Márton felesége 1471-ben halálos ágyán minden ingó és ingatlan vagyona örökösévé férjét, Márton ötvöst tette, de emellett adományozott kegyes célokra és rokonainak.³⁸ Kassai György, kolozsvári orgonista végakaratainak írásba foglalására a testáló halála után került sor 1531-ben. Özvegye, Katalin kérésére a tanúk előtt szóban tett végakaratot írásba foglalták szintén tanúk jelenlétében. A kassai származású orgonista minden ingó és ingatlan vagyonát feleségére, Katalinra hagyta azzal a kikötéssel, hogy gondoskodjék lelki üdvösségéről. Más módon is gondoskodni kívánt feleségéről, ugyanis lemondott kassai örökségéről (ingó és ingatlan vagyonát illetően egyaránt) testvére javára azzal a feltétellel, hogy az nem fogja háborítani mostani feleségét.³⁹ Peter Pinc hasonlóképpen rendelkezett. Kegyes célokra szánt adományait részletesen feltüntette, akárcsak a Kolozsváron élő mostohaapját és a testvéreit illetően. Kikötötte viszont, hogy offbányai javai az ottani testvéreiei legyenek, de cserében nem fogják végakarataát háborítani.⁴⁰ Kerekes Kristóf is végrendeletében minden ingó és ingatlan vagyonát a feleségére, Katalinra hagyta azzal a kikötéssel, hogy három testvéreinek, akik közül az egyik még kiskorú, a nekik rendelt hagyatékokat megadja és a kegyes intézkedéseknek eleget tesz.⁴¹ Michael Kermesser felesége, Menszáros Margit látható módon vitás kérdéseknek akarja elejét venni, amikor a betegágya mellé hívott tanúk előtt 1440 februárjában kijelentette, hogy néhai férje 525 arany forintot fizetett ki az ő fiai és leányai tartozása fejében.⁴² Ezek az esetek, amelyekben a házastársak közül a feleség többnyire az örökös azt sugallják, hogy a nők talán jobban ki voltak szolgáltatva a jogi rendszer esetleges hiányosságainak, és a férjek, illetve a feleségek ezért igyekeztek mindent elkövetni a testamentumok közhitelű írásba foglalására. A közhitelű írásba foglalt végakaratok kedvezményezettjei azonban nem kizárólagosan a feleségek, férjek, hanem a törvényes gyerekek és a testvérek is lehetnek. Ezt a feltételezést erősíti meg Zilahi Pál esküdtpolgár feleségének, Orsolyának a végrendelete, melyet a tanúk vallomása alapján utólag foglalt írásba Szege-di Csomai Miklós deák, pápai közjegyző, a kolozsmonostori konvent hiteleshelyi alkalmazottja, aki egyben Kolozs vármegeye nótáriusa is volt.⁴³ Egészen különleges módon első rendelkezéseinek egyike leányként elhunyt nővére végrendeletének a végrehajtása volt. Emellett részletesen kitér a kegyes adományokra, illetve testvéreit és a tanúkat illető hagyatékokra. Arról sem feledkezik meg, hogy mi legyen az öröklés rendje, ha fia kiskorúként hunyna el.⁴⁴ Er-

37 Kovács Kiss: *i. m.* 260.

38 Ub VI. 503–504; KmJkv I. 2029. sz.

39 KmJkv II. 4364. sz.

40 KmJkv II. 4358. sz. A végrendeleti hagyatékok elosztásában bekövetkező változások gyökereit keresi és nyújt érdekes magyarázatokat összehasonlító tanulmányában Robert LUTTON: *Geographies and Materialities of Piety. Reconciling Competing Narratives of Religious Change in Pre-Reformation and Reformation England = Pieties in Transition. Religious Practices and Experiences, c. 1400–1640.* Ed. Robert LUTTON–Elisabeth SALTER. Gower House–Croft Road–Aldershot–Hampshire–Burlington, Ashgate, 2007. 11–40.

41 KmJkv II. 4366. sz.

42 KmJkv I. 202. sz.; Kovács Kiss: *i. m.* 260–261.

43 KmJkv I. 101.

44 KmJkv II. 4362. sz.

szénygyártó Anna hajadon leányként és betegen végakarata örökösivé testvéreit és azok családtagjait tette, közülük is kiemelkedik sógornője, Orsolya, aki ingó vagyontárgyai mellett házáat is örökölte azzal a meghagyással, hogy apjuk és az ő minden tartozását fizesse ki.⁴⁵ Utólag jelentették ki a kolozsmonostori konvent előtt néhai Georg Payer végrendeletének tanúi és egyben testvérei, hogy betegágyában a testáló lakóházát osztatlanul hagyta mindnyájuknak.⁴⁶

A középkor emberét azonban nemcsak idős kora vagy súlyos betegsége készítette testamentum írására. Gyakorta életveszéllyel járó utazás vagy hadi vállalkozás indokolta a végrendeletkészítést. Ezért ha valaki messzi útra indult, követségbe vagy zarándoklatra készült, végrendeletet tett. Így járt el 1450-ben János kolozsvári polgár is, aki Debrecen mezővárosa vásárába menvén portékáival, ott halálosan megbetegedett s így lakóhelyétől távol volt kénytelen végakarataát írásba foglaltatni.⁴⁷ Hasonlón cselekedett 1430 táján Bogáti János, aki Szent Péter és Pál iránti tiszteletből Rómába készült zarándokolni⁴⁸ és 1482-ben Sombori Péter, aki mielőtt Rómába elzarándokolna, feleségével, Zsófiával együtt végrendeletet készített.⁴⁹ Az óvatosság és a szerettei miatti aggodás motiválta 1517-ben Kidei Pesti Jánost is végrendelete készítésében. Minthogy dolgai intézésében sokat lesz a jövőben úton, ahol meg is halhat, minden szerzett vagyonát, állatait, házi ékességeit feleségére és leányára hagyta.⁵⁰ A váratlan halál és javainak halála esetén történő bizonytalan sorsa motiválta végrendelete megfogalmazásában Almakeréki Apafi Miklóst. Feltehetően 1440 januárja után keletkezett végrendeletében ingó javairól rendelkezett, hogy váratlan halála esetén ingóságai nehogy szétszóródjanak.⁵¹

Az utazásnál is veszélyesebb volt, ha valaki hadi vállalkozásban vett részt. Ilyenkor még inkább tanácsos volt végrendeletet készíteni. Tornyai Miklós I. Lajos király tengerentúli hadjáratára készülve, gyermektelen is lévén, fogalmazta meg végrendeletét 1350-ben.⁵² Somkerekai Lászlót, Lackfi István familiárisát Moldvában érte a halál, valószínűleg egy hadjárat során. Halála előtt, 1407-ben megfogalmazott végrendeletét a moldvai vajda pecsétjével erősítették meg. Nagy valószínűséggel a hirtelen bekövetkezett halál miatt a végrendelet megfogalmazásához hamarjában előkerített jegyző nemigen ismerte a latin grammatika szabályait és a magyar szokásjogban sem igen volt járatos, ezért később, a végrendelet átírásával megbízott beszercei dékánuság képviselői elég homályosnak találták.⁵³ A középkor vége felé megszokasodnak a

45 KmJkv II. 4365. sz.

46 KmJkv I. 267. sz.

47 KmJkv I. 846. sz.

48 KmJkv I. 41. sz.

49 KmJkv I. 2342. sz.

50 KmJkv II. 3630. sz.

51 KmJkv I. 552. sz.

52 CDTrans III. 563, 673. sz.

53 Ub III. 426–427. Somkerekai László a 14. század közepén tűnik fel Erdély politikai színterén. 1350-ben dobokai ispánként említik. Halálának időpontja kérdéses. A problémát végrendeletének 1407-es második átírása okozza. Mályusz szerint Somkerekai László halálára valamikor 1407 folyamán kerülhetett sor. Lásd MÁLYUSZ Elemér: *Az erdélyi magyar társadalom*. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1988 (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 2). 63. Csukovits véleménye szerint Somkerekai halála korábban következett be. CSUKOVITS Enikő: *Középkori magyar zarándokok*. História–MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2003 (História könyvtár. Monográfiák 20). 83.

törökellenes hadjáratokra indulók végakaratai. Jól ismert Drágfi János temesi ispán és ország-bíró 1526. augusztus 27-én, Mohács mezején, a királyi táborban két nappal a számára is végzetes csata előtt magyar nyelven megfogalmazott utolsó testamentuma, melynek készítését a hadjárattal indokolta: „*Atyának, Fiúnak és Szentléleknek nevében: Én Drágffy János temesvári ispán az Úristennek adományából egészségben, eszem nálam lévén, én szabad akaratomon teszem ez testamentumot. Mivel ha az Úristennek az kellemetes, hogy ha ez mostani hadamba nekem holtom történének vagy töröktől vagy isteni halállal...*”⁵⁴ Hasonlóképpen, Valkói Miklós 1539-ben azzal az indoklással fogalmazza meg végrendeletét, hogy a hitetlen törökök ellen hazája védelmében folyó hadjáratban akár életét is veszítheti.⁵⁵ Ritkábban a dühöngő, gyilkos járványok terjedése szolgált a végrendelet okaként. A kolozsmonostori Borfejtő Antal „*tekintettel a mostani pestises időben történéhet hirtelen halálára*” végrendelezett 1555-ben.⁵⁶

A végrendeletek bevezetésének legfontosabb része viszont a testáló lelkeről szóló rendelkezés volt. Néhányan ezt összekapcsolták egy konkrétabb intézkedéssel, éspedig a temetéssel kapcsolatos kikötésekkel.⁵⁷ Az anyagi javak felsorolása mellett, amely a testamentumok tárgyalás részében kaptak helyet, a testáló túlvilági boldogulását szolgáló intézkedések voltak a legjelentősebbek. Ez szorosan összefüggött a középkori ember halálképével. A kor embere világképének állandó eleme volt a halál, szorosan hozzátartozott gondolatvilágához. Számukra a halált idéző szinte mindennapi történések figyelmeztető jelzések voltak, melyek, ha okosan megfontolták őket, az örökkévaló boldogsághoz vezethettek el. A temetések különös gondossága, a purgatóriumban veszteglő lelkekért mondott imák bősége mind ugyanezt a célt szolgálta.⁵⁸ Kritikus fontosságú volt tehát a halál pillanata, hiszen a gyors halál nem kívánatos. Fontos, hogy maradjon idő a bűnbánatra és a feloldozásra. A jó élet és a jó halál örök üdvöséget ígért. De mi történt a lélekkel a halál után? A középkor embere meggyőződéssel vallot-

54 Drágfi János mindhárom testamentumát (1524. június 7., 1526. augusztus 24., 1526. augusztus 27.) magyar nyelven fogalmazta meg, közülük csak az első maradt fenn eredetiben, a másik kettő későbbi másolatok formájában. Leggyakrabban az első és utolsó végakaratait idézik, ugyanis az utóbbi kettő tulajdonképpen az első kiegészítése. Mindeniket közölték, a legjobb kiadások (a három végrendelet időrendi sorrendjében): *Középkori leveleink (1541-ig)*. Szerk. HEGEDŰS Attila–PAPP Lajos. Tankönyvkiadó, Bp., 1991 (Régi Magyar Levéltár 1). 94–101; BR. MEDNYÁNSZKY: *Drágffy Jánosnak 1526. Esztendőben Mohácsi Táborból kelt utolsó rendelése*. Tudományos Gyűjtemény 8(1818). 24–32; ZOLNAI Gyula: *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*. MTA, Bp., 1894. 254–258. Vö. *Középkori leveleink* 628.

55 KmJkv II. 4734. sz.

56 KmJkv II. 5335. sz.

57 A temetéssel kapcsolatos rendelkezések és a kegyes adományok a végrendeletek tárgyalás, ill. befejező részénél is elemezhetők. Jelen esetben az említett általános rendelkezések összekapcsolása a konkrét, a testálók lelki üdve érdekében tett intézkedésekkel motiválta a bevezetésben való tárgyalásukat.

58 Máig időtálló tanulmányában Le Goff a középkori ember életét a születés és a halhatatlanság koordinátái közé helyezi. E „*végtelen egyenes*” két szakaszra osztja: az első, a születés és a halál közötti rész az egyéni felelősség vállalásé, míg a második, a halál és halhatatlanság közötti szakasz a közösség felelőssége. Pontosabban, a család és a klérus feladata minél hatékonyabban kezelni az egyén életének ezt a szakaszát, hogy a Purgatóriumban töltött idő lehetőleg bűnbánati és ne büntető jellegű legyen. Jacques LE GOFF: *Timpul în Purgatoriu (veacurile al III-lea – al XIII-lea) = Ū: Imaginarul medieval*. Meridiane, Buc., 1991. 132. Az élők holtaknak nyújtott segítségmódozatairól lásd még BINSKI: *i. m.* 21–28.

ta, hogy akik nem voltak elég jók ahhoz, hogy rögtön a mennybe kerüljenek, de nem is olyan rosszak, hogy pokolra jussanak, a purgatóriumba kerülnek. Ezért volt fontos, hogy misemondásra adott lélekváltság-adománnyal, zárandoklatra, templomok javítására és felszerelésére szánt kegyes adományokkal, továbbá szegényekről és árvákról való gondoskodással vagy más módon lerövidítsék a túlvilági, a tisztítótűzbeli szenvedést.⁵⁹ Találóaan fejezte ezt ki Bélteki Drágfi János már idézett végrendelete. Egyfelől azért módosított korábbi, 1524-es testamentumán az utolsó pillanatban, mert „*az üdvösségnek dolgában egy kevés helyen*” nem tetszett neki. Másfelől a végrehajtók lelkére kötötte: „*Az ispotályra nagy gondot viseljeteK, az szegények benne meg ne éhezzenek... Az misék, az zsoldtárok... meg ne fogyatkozzanak... el ne hagyattassanak, az isteni szolgálatok el ne aludjanak, mert az én lelkemnek üdvössége ezekből lészzen.*”⁶⁰

A zárandoklatok a kora középkor óta, mint érdemszerző utak jelentek meg a nyugati keresztény világban, ezért nem véletlenül váltak szinte szerves részeivé a középkori testamentumoknak. A 15. század elején Somkerekli László végakarataival elsődlegesen a birtokán fekvő egyházakat ajándékozta meg. Elrendelte, hogy a ládikájában tartott ereklyéket a cséáni Krisztus Vére és a somkerekli Boldogasszony egyházak kapják, az aranyforintokat pedig egy római zárandokútra kellett költsék.⁶¹ Hasonlóképpen cselekedett az a testáló is, aki 1430 táján készített végakarataiban meghagyja, hogy a Bácsai Dénesnél lévő borok árából adjanak Bátára való zárandoklás céljából 15 Ft-ot.⁶² Id. Vizaknai Miklós erdélyi alvajda 1465-ben kelt testamentumában Tamás káplánját bízza meg zárandoklattal, rábízva a választás lehetőségét is: vagy a római kúriába vagy az aacheni Szűz Mária-templomba zárandokoljon azzal a 25 arany Ft-on, amit ő erre a célra hagy. Hozzáteszi, ha a káplán nem vállalkozna rá, testamentumának végrehajtói keressenek más alkalmas személyt.⁶³ Olyan esetről is tudunk, amikor a testamentum zárandoklat-rendelkezésének nem tudtak eleget tenni. 1450-ben Felicián, a dipsei Szűz Mária-egyház plébánosa tiltakozik amiatt, hogy amikor ő, nővére végrendeleti meghagyása értelmében Rómába készült zárandokolni, Kolozsváron átutazva Jakob Mön ko-

59 A halál kérdését központba állító viszonylag gazdag szakirodalom jelentős része foglalkozik a lélek sorsával a halál beállta után, a purgatóriumban eltöltött idővel, illetve a család és a közösség erőfeszítéseivel, hogy imák és kegyes cselekedetek által megkönnyítsék vagy éppenséggel lerövidítsék az ott töltött időt. Lásd Philippe ARIÈS: *Omul în fața morții*. I–II. Meridiane, Buc., 1996; John Bossy: *Christianity in the West; The Place of the Dead. Death and Remembrance in Late Medieval and Early Modern Europe*. Ed. Bruce GORDON–Peter MARSHALL. Cambridge University Press, Cambridge, 2000 (a továbbiakban *The Place of the Dead*); Jacques LE GOFF: *Nașterea Purgatoriului*. I–II. Meridiane, Buc., 1995. Ahogy Duffy is megfogalmazta, a közvetítők tevékenységének elemzése azonban szinte teljesen háttérbe szorította magának a halálnak a kérdését, egy sor megválaszolatlan kérdést hagyva a halál átmeneti rítusával kapcsolatban. DUFFY: *i. m.* Többek között erre keresi a választ Crăciun, amikor a „*jó halál*”-t, mint az átmeneti rítus egyik optimális módját elemzi késő középkori erdélyi vizuális és textuális források alapján. Maria CRĂCIUN: „*Moartea cea bună: intercesori și protectori în pragul mării trecei. Între discursul clerical și pietatea populară = Discursuri despre moarte în Transilvania secolelor XVI–XX*”. Ed. Mihaela GRANCEA–Ana DUMITRAN. Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 2006. 226–269. A rossz és a jó halált állítja egymással szembe és elemzi HOULBROOKE: *i. m.* 183–219.

60 ZOLNAI: *i. m.* 256.

61 DL 67242; Ub III. 427. A kegyes zárandoklatokról bővebben lásd CSUKOVITS: *i. m.* 50–52.

62 KmJkv I. 25. sz.

63 DF 244881; Ub VI. 218–220; KmJkv I. 1676. sz.

lozsvári bíró az ottani adósainál lévő 60 Ft-ját ítélet nélkül lefoglalta, ezzel utazását megakadályozta, s ez által nővére szenvedéseit a purgatóriumban meghosszabbította.⁶⁴

A végrendelezők az egyes templomok és szerzetesrendek részére tett adományok viszonzásaképpen sok esetben nem kérnek mást, csak azt, hogy emlékezzenek meg róluk misemondás közben. Az ezt kérő jótevők neveit egy, a szószéken tartott könyvbe volt szokás beírni.⁶⁵ Kezdetben név szerint is felolvasták a neveket, s a néppel együtt mondták érettük a papok imát, az adományozók számának megnövekedése után azonban már csak általánosságban emlékeztek meg mindazokról, akiknek a neveit feljegyezték.⁶⁶ Legtöbben azonban külön misét is mondatnak a saját, szüleik, s rokonaik lelki üdvéért. Bethlen Miklós 1499-ben Mátyás király, saját maga és rokonai lelki üdvéért is mondat misét. A segesvári domonkosok tetemes adomány fejében vállalták ugyanakkor, hogy minden időkből imádkoznak Bethlen Miklós és néhai Mátyás király lelki üdvéért. Mégpedig minden kedden Mátyás királyért halotti misét, minden pénteken Bethlenért Krisztus szenvedéséről, szombatoként pedig Szűz Mária tiszteletére mondanak misét. Mátyás apostol napján (febr. 25.) és a következő napon az egész konvent tartozik a halottak vigíliájának kilenc *lectióját* énekelni misével együtt, Szent Márton napján (nov. 11.) pedig ugyanezzel a szolgálattal tartoznak Bethlen lelki üdvéért. Neveiket minden vasárnap megemlítik a szószékről, a hívekkel együttesen is imádkoznak mind Mátyás királyért, mind Bethlen Miklósért, hogy ha a purgatóriumban lennének, szabadítsa ki őket onnan az irgalmas Isten.⁶⁷ Részletes misesorozatok elmondásával kívánta biztosítani elődei és saját lelki üdvét Szántói György, aki 1448-ban Szentimrét a Szt. Imre hercegnek szentelt ottani templom kegyuraságával együtt Szt. Mihály arkangyal iránti tisztelete jeléül, a hét minden napján, mégpedig: vasárnap a Szentháromságról, hétfőn az elhunytakról, kedden Szt. Györgyről, a többi napon ismét az elhunytakról tartandó mise mondásának kötelezettsége mellett a gyulafehérvári káptalannak ajándékozta, azzal a kikötéssel, hogy ha a kanonokok a misemondást elhanyagolnák, ő vagy utódai visszavehessék.⁶⁸

Legtöbben azonban gyászmisét mutattatnak be. A gyászmise az egyház tanítása szerint is többet használ a megholt lelki üdvének, mint az egyszerű mise, mert az a megholtért külön

64 KmJkv I. 914. sz.

65 *A libri memoriales* adatai hasznosításának kiváló példája Charlotte A. STANFORD: *Commemorating the Dead in Late Medieval Strasbourg. The Cathedral's Book of Donors and Its Use (1320–1521)*. Wey Court East–Union Road–Farnham–Surrey–Burlington, Ashgate, 2011.

66 Az egész nyugati kereszténység területén a középkorban a holtak emlékezete az egyház által meghatározott keretek között és sémák szerint zajlott, bővebben lásd: *Memoria. Der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter*. Hsg. Karl SCHMID–Joachim WOLLASCH. Wilhelm Fink, München, 1984 (Münstersche Mittelalter-Schriften 48); *Death in the Middle Ages*. Ed. Herman BRAET–Werner VERBEKE. Leuven Univeristy Press, Leuven, 1983, különösen Otto Gerhard OEXLE: *Die Gegenwart der Toten*. 19–77. A késő középkor periódusát kiválóan áttekinti Jacques CHIFFOLEAU: *La Comptabilité de l'au-delà; les hommes, la mort et la religion en comptat Venois à la fin du Moyen Âge*. École française de Rome, Rome, 1981. A holtak liturgikus emlékeztetének kérdéskörét alaposan körüljárja Franz NEISKE: *Vision und Totengedenken*. Frühmittelalterliche Studien 20(1986). 137–185.

67 Karl FABRITIUS: *Urkundenbuch zur Geschichte der Kister Kapitels vor der Reformation und der auf dem Gebiete Desselben ehedem Befindlichen Orden*. Hermannstadt, 1875. 118–120 helytelen keltezéssel. Vö. KmJkv II. 3094. sz.

68 KmJkv I. 625. sz.

imákat is tartalmaz. Margarete Sleser 1454-ben meghagyta, hogy szőlőjét adják el, és árából a kolozsvári Szt. Mihály-templomban két éven át mindennap mondassák el érte a halottak miséjét, illetve adjanak oda másfél mázsa viaszt is. A domonkosok Szűz Mária-kolostorának épületére 25 arany Ft-ot hagy azzal a megkötéssel, hogy a barátok egy éven át naponként mondják el érte a halottak miséjét.⁶⁹

A temetés napja mellett szokás volt az elhalálozás harmadik, hetedik és harmincadik napján is bemutatni misét. Erdélyben a leggyakoribbak a hét- és harmincnapos misesorozatok voltak. A hétnapos passió-misesorozatokat Krisztus kínszenvedéseinek az emlékére szentelték, a harmincnaposak arra emlékeztettek, hogy Mózes halála után 30 napig tartott a gyász. Igazán akkor voltak hatékonyak, ha a 30 misét 30 egymás követő napon mondták.⁷⁰ Demeterfi Máté kolozsvári polgár 1530. október 3-án kelt utolsó rendelkezésében *tricesimára* három, *recomandatióra* egy, hét passió-misére egy, zsoldárok éneklésére 1 Ft-ot rendel.⁷¹ Peter Pinc, szintén kolozsvári polgár 1531-ben a kolozsvári káplánoknak hagyott egy *tricesimára* három, hét passió-misére egy forintot.⁷² Ugyanazon évben Erszénygyártó Anna úgy rendelkezett, hogy zöld szoknyáját adják el, és árából tartassanak érte *tricesimát*.⁷³ Olyanra is van azonban példa, hogy nem részletezik a kért miséket. A kelneki Michael comes arra kötelezte leányait végrendeletében, hogy saját üdvösségük érdekében életük végéig állandóan adakozzanak és apjuk, valamint elődeik lelkéért is üdvözítő megemlékezéseket tartsanak folyamatosan.⁷⁴

A tehetősek lelki üdvösségükért misealapítványokat tettek. Ritkán volt megszabva, hogy milyen napokon kell misét bemutatni. Ilyenkor az adományban részesült egyház döntötte el a misetartások napját. Id. Vizaknai Miklós erdélyi alvajda 1465-ben szebeni házáat, a hozzá tartozó halastóval együtt, a szebeni templomban lelki üdvéért mondandó misét minden időkre biztosító alapítvány céljaira hagyta, aranyozott nagy övével és ezüstsárkányával együtt, hogy ez utóbbiakon misekönyvet és kelyhet készíttessenek.⁷⁵ Sombori Péter és Zsófia 1482-ben szászszombori birtokrészüket, az ottani halastóval együtt hagyták misealapítványul a kolozsvári Szűz Mária-domonkos kolostor szerzeteseire. A zombori határon általuk létesített Újtó nevű halastavat pedig a zombori plébániatemplomban lévő Szt. Klára-oltárra hagyják, hogy jövedelméből oltárigazgatót tarthassanak.⁷⁶

69 DL 36407; KmJkv I. 1153. sz. Vö. 34. lábjegyzettel.

70 A különféle misék szerepéről és jelentőségéről PÁSZTOR Lajos: *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*. Magyar Egyház-történeti Enciklopédia Munkaközösség, Bp., 2000 (reprint). 75–93; MIHÁLYFI ÁKOS: *A nyilvános istentisztelet. Egyetemi előadások a lelképásztorkodástan köréből*. Szent István-Társulat, Bp., 1923. 520–522. A külföldi szakirodalomból kiemelném Andrew BROWN: *Civic Ceremony and Religion in Medieval Bruges c. 1300–1520*. Cambridge University Press, New York, 2011. 101–108; HOULBROOKE: *i. m.* 295–330; Clive BURGESS: *Longing to be prayed for: Death and commemoration in an English parish in the later Middle Ages = The Place of the Dead* 44–65.

71 KmJkv II. 4328. sz.

72 KmJkv II. 4358. sz.

73 KmJkv II. 4365. sz. A késő középkori Brugges polgárainak hasonló emlékezet rítusairól számol be BROWN: *i. m.* 101–132.

74 DL 3751; Ub II. 23–25; CDTrans III. 242. sz.

75 DF 244881; Ub VI. 218–220; KmJkv I. 1676. sz.

76 KmJkv I. 2342. sz.

Nem kevés azoknak a száma sem, akik lelki üdvük biztosítása végett a templomok és be rendezésük vagy oltárok karbantartására, ékesítésére hagytak különböző tárgyakat vagy összegeket. Míg 1453-ban Dényi Miklósné a vingárti Szt. Kozma és Damján templom díszítésére a Losonczy László édesanyjánál, egy ládában őrzött értékes gyöngyökkel ékes koszorúját hagyta, addig Szentmártoni Császári Margit néhai apja és rokonai lelki üdvéért a szentmártoni Szent Márton-plébániatemplom karbantartására a szentmártoni birtokrész visszaváltásából neki járó összeget rendelte.⁷⁷

A szegények, árvák felkarolása a testáló lelkéről való gondoskodásnak fontos szegmense volt. Ezért alamizsnát osztott, ruhát adott a koldusoknak, a szegényeknek, hozzájárult az árva leányok hozományához és az ispotályok fenntartásához.⁷⁸ A már említett Margarete Sleser 1454-ben 16 Ft-ot hagyott a szegény koldusok öltözetére.⁷⁹ Demeterfi Máté 1530-ban a kolozsvári Szt. Erzsébet- és Szt. Lélek-ispotályban lévő szegények közti szétosztásra hagy 1–1 Ft-ot. Hozzáteszi, felesége osszon még szét a szegények között 1 Ft-ot, egy hordó bort, kenyereket két köből zsemlyelisztből. Végrendeletét azzal zárja, hogy amit haláláig felesége fel nem él, azt is hagyja kettőjük lelki üdvére, kivéve a gyermekeit illető harmadrészt.⁸⁰ 1531-ben Erszénygyártó Anna úgy rendelkezik, hogy eladott vánkosa árából vendégeljek meg a szegényeket.⁸¹ Ugyanabban az évben Zilahi Pál esküdtpolgár özvegye, Orsolya asszony sem feledkezett meg a szegényekről. Rendelkezése szerint két nagy hordó bort kellett kimérjenek, és annak az árát szétosszák a szegények között.⁸² Szintén lelki üdvé biztosításáért szándékozott 1446-ban Fejéregyházai Mihály kegyes adományként Spring és Kissebes birtokokat a gyulafehérvári káptalanra vagy Péter váradi olvasókanonoktól az ottani iskolában tanulók eltartására létesített Szent Lélek-ispotályra hagyni. Jelen eset azért figyelemre méltó, mert sem a végrendelet nem született még meg, sem a hagyatéék, csupán a szándék volt meg. Hogy mégis értesülünk róla az Csomafájai Györgynek köszönhető, aki ura, Vingárti Geréb János és fiai nevében tiltakozik a tervezett végrendeleti hagyatéék ellen, azzal indokolva fellépését, hogy az említett birtokok peres ügy tárgyát képezik. Nem kizárt, hogy Fejéregyházai Mihály így próbálta újra megszerezni az említett két birtokot. Biztos lehetett ugyanis abban, hogy amennyiben azokat az említett egyházi intézmények valamelyikének hagyja, a kedvezményezettek mindent meg fognak tenni annak érdekében, hogy meg is szerezzék azokat.⁸³

77 DL 30316; KmJkv I. 1762. sz.

78 Amikor a testálók az elesetteknek juttattak végrendeleti adományokat nem annyira a szegények vagy az ispotályok valódi vagy közvetlen szükségleteit tartották szemük előtt, sokkal inkább azt, hogy ezek a kegyes adományok lényeges eszköznek számítottak az üdvösség eléréséhez. A jótékonyág gyakorlásának spirituális jelentőségéről lásd Marie-Madeleine DE CEVINS: *A szegények és a betegek gondozása a középkor végi magyar városokban*. Korall 11–12(2003). 47–74, különösen 63–65. Korábban a gondoskodás kérdését Pásztor és Somogyi tárgyalta, lásd PÁSZTOR: *i. m.* 50–65; SOMOGYI Zoltán: *A középkori Magyarország szegényügye*. Stephaneum Nyomda, Bp., 1941.

79 DL 36407; KmJkv I. 1153. sz.

80 KmJkv II. 4328. sz.

81 KmJkv II. 4365. sz.

82 KmJkv II. 4362. sz.

83 KmJkv I. 562. sz. Alig három évvel később, 1449-ben arról értesülünk, hogy ugyanaz a Fejéregyházai Mihály másik két birtokot, Fejéregyházát és Hamuspatakát, melyek kapcsán a Gerébekekkel szintén konfliktusban áll, a Péter váradi székesegyházi olvasókanonok által az ottani iskolában létesített Szt.

A végrendelező a halotti torról sem feledkezett meg: gyakran igen bőséges mennyiségben biztosított ételmezt a jelenlevők megvendégelésére. Ugyanazon évben Kerekes Kristóf kolozsvári polgár meghagyja, hogy felesége, Katalin a szegényeknek rendezzen tort és osszon nekik alamizsnát. Emellett vásároljon egy vég szürke szövetet a szegények ruházatára.⁸⁴ Tor megtartásáról rendelkezett Czompol Gergelyné Markos Anna is. 1530-ban kelt végrendeletében férjére bízta, hogy halála után saját és szülei lelki üdvéért tort rendezzen három kemence kenyérral és egy hordó borral.⁸⁵

A testálók maradandó emlék állítására is gondoltak. Bizonyos mértékben ennek tekinthetők a torok is, ugyanis kegyes mivoltuk mellett a testáló személyek emlékének életben maradását szolgálták. Ebből a szempontból sokkal jelentősebbek voltak az időt állóbb emlékek. Sombori Péter és Zsófia 1482-ben úgy rendelkezett, hogy a zsombori Szűz Mária-templom cintermét javítsák ki, és állítsanak kőoszlopot Fábián és Sebestyén vértanú alakjával.⁸⁶ Peter Pinc 1531-ben kelt végrendeletében meghagyta végrehajtóinak, hogy szőlőt adják el és árukat fordítsák a hidak és utak javítására.⁸⁷ Az említett példánál sokkal kifejezőbb a Kerekes Kristófé. Ugyanazon évben Katalin feleségét bízta meg azzal, hogy utcájukba a szomszédok szeme láttára hozasson 50 dénárért követ.⁸⁸

Az említett példák érdekes következtetés levonására nyújtanak lehetőséget. Annak ellenére, hogy ezekkel az adományokkal a testálók saját és/vagy hozzátartozóik lelki üdvéről kívántak gondoskodni, feltűnő, hogy a szegények megsegítése, a keresztény könyörületesség egyik alapvető eleme szinte teljesen hiányzik a nemesi testamentumokból. Az ellentétes póluson viszont a városi végrendeleteket találjuk, ahol meg az a ritka, ha nincs *ad usum pauperum* vagy *pro usu pauperum* hagyaték.⁸⁹ A nemesi végrendeletekben, ha meg is jelennek a szegények javára tett hagyatékok, általában az ispotályban lévőkre vonatkoznak.

Keresztesi Mihály 1352-ben kelt végrendelete kiválóan illusztrálja a lélekváltás-adományok és a temetkezési rendelkezések összefüggését. A kolozsmonostori konvent kiküldött Péter órszerzetese, valamint Vas „Acél” János és ifj. Vas Miklós előtt betegségében kijelentette, hogy lelkét életében és halála után a kolozsmonostori egyházra, valamint az említett két tanúra bíz-

Lélek-ispotálynak engedett át. Herepei Márk alvajda és a Gerébek viszont tiltják az ispotály rektorát „birtokaik” további jogtalan használatától. KmJkv I. 687. sz.

84 KmJkv II. 4366. sz.

85 „*pro anima mea parentumque meorum tria balnea facere ac fieri marito meo committo et id quidem cum panibus trium fornacium, hiis addendo unum vas vini.*” KmJkv II. 4313–4314. sz. Jakó megkérdőjelezi a három tor rendezését. Véleményünk szerint itt lélekfürdő vagy engesztelő fürdő elrendeléséről van szó, melynek értelmében a város szegényei meghatározott napokon, de többnyire csak egy alkalommal a végrendelező és/vagy hozzátartozói lelki üdvéért megfürödhettek. PÁSZTOR: *i. m.* 62. Több hasonló példát hoz fel a pozsonyi ispotályon kívüli szegényekre vonatkozóan MAJOROSSY Judit: *A város közepén – a társadalom peremén. A szegények helye a középkori Sopron életében.* Soproni Szemle 57(2003). 3. sz. 18.

86 KmJkv I. 2342. sz.

87 KmJkv II. 4358. sz.

88 KmJkv II. 4366. sz.

89 Erre a következtetésre jutott a középkori osztrák végrendeletek kutatója, Gerhard Jaritz is. Uő: *Die realienkundliche Aussage der sogenannten <Wiener Testamentsbücher> = Das Leben in der Stadt des Spätmittelalters: Internationaler Kongress Krems an der Donau 20. bis 23. September 1976.* Hrsg. Heinrich APPELT. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 1980. 187–189.

ta. Másnap Keresztesi Mihály elhunyt, Péter őrszerzetes jelentéséből viszont tudjuk, hogy Vas „Acél” János és ifj. Vas Miklós ünnepélyesen eltemette és a szertartásokat is elvégeztette Mihály lelki üdvéért. Az eseményeknél Péter őrszerzetes is jelen volt.⁹⁰ Peter Pinc kolozsvári szász polgárnak 1531 előtt kelt a végrendelete. Temetkezési helyet a kolozsvári Szent Mihály-plébániatemplomban választott magának. Erre a célra kétszer 2 Ft-ot rendelt. Ezt az összeget kiegészíti azzal, hogy ami abból a 37 Ft-ból megmarad, amelyből Johann Gürtler tartozik őt eltemetni, adják a szegényeknek, misékre és más kegyes célra. A szegények közti szétosztásra rendelte az adóssága törlesztése után fennmaradt összeget is. Szintén a szegények javára, valamint pontosan meg nem határozott kegyes célra rendeli a háza eladásából származó összeget.⁹¹ Hasonló pontossággal rendelkezett temetése felől Demeterfi Máté 1530-ban: a kolozsvári Mária Magdolna-templomba temessék, apja sírjába. Demeterfi rangja megkívánja, hogy ne köztemetőben, hanem templomi sírban nyugodjék. Ezt szolgáltatta a magasabb értékű hagyatékok. Az említett templom Mária Magdolna-testvérületének, Szűz Mária és Szt. György-oltárának, a Sz. Mihály-templomban lévő Háromkirályok-testvérületének 1–1 Ft-ot hagy. Szintén a végső nyughelyéül választott Mária Magdolna-templom örökölte Házsongárdon levő fél hold szőlőjét.⁹² Akárcsak Demeterfi Máté, Papfalvi László is kolozsvári egyházi intézményben választott magának temetkezési helyet. 1492-ben kelt végrendeletében a kolozsvári domonkos barátok templomát jelölte ki utolsó nyughelyének. Ezért nekik hét oldalszalonnát hagyott lapockával és hájjal együtt, egy lovat, egy erdőt, hogy nyolc évig használhassák, s azután felesége és fia birtokolják.⁹³ Szintén a domonkosoknál, de ezúttal azok beszercei Szent Kereszt-konventjének templomában választott magának temetkezési helyet 1502-ben kelt végrendeletében Mara(i) Albert deák. Máskülönből testamentuma fő kedvezményezettjeként a beszercei domonkosokat jelölte ki azzal indokolva döntését, hogy hozzájuk akar temetkezni.⁹⁴ Úgy tűnik, a koldulórendi templomokat, elsődlegesen a Domonkosrendieket, Erdélyben a tehetősebb testálók választották maguknak, többnyire a polgárság felső rétegéből valók és a nemesek. A köztemetőkben nyugvó szegényebb testálókkal ellentétben, a gazdagabb végrendelezők végakarataikban a templomban történő pontos temetkezési helyet is kijelölték, általában a főoltár közeli helyeket részesítették előnyben, ezek voltak az előkelőbbek. Eszerint választott magának temetkezési helyet a domonkos barátok segesvári templomában a szászbudaki plébános, Nikolaus, a volkányi plébános, Nicasius, és András pap is, kérve, hogy vagy a Szent Domonkos-főoltár elé vagy melléje temessék őket.⁹⁵ Itt választott

90 CDTrans III. 659. sz.; *Documenta Romaniae Historica C. Transilvania*. Vol. X (1351–1355). Ed. Sabin BELU–Ioan DAN–Aurel RĂDUȚIU–Viorica PERVAİN–Konrad G.GÜNDISCH. Editura Academiei Române, Buc., 1977. 137–138; WassLt 97. sz.

91 Km]kv II. 4358. sz.

92 Km]kv II. 4328. sz.

93 Km]kv I. 2832. sz.

94 A temetkezési helyül választott beszercei domonkos konventnek Mara(i) Albert 300 aranyforintot érő szentmártoni (Torda vármegyei) birtokát hagyta. DL 22 550. Vö. DL 65192; Km]kv II. 3485. sz. A birtokbaiktatás, majd később annak eladásának ügyét ismerteti CsÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. MTA, Bp., 1913. V. 801 és F. ROMHÁNYI Beatrix: *Domonkos kolostorok birtokai a késő középkorban*. Századok 144 (2010). 3. sz. 399.

95 K[arl]FABRITIUS: *Zwei Funde in der ehemaligen Dominikanerkirche zu Schässburg*. Archives des Vereines für siebenbürgische Landeskunde 5(1861). 1. sz. 13–14, 17–18.

magának végső nyughelyet Kőhalomi Máté lesesi plébános is, aki 1502-ben úgy rendelkezett, hogy a rend ruhájában a segesvári domonkosok Szent Domonkos-oltára előtt temessék el. Ez a kiemelkedő hely választása által joggal remélhette a plébános, hogy mindenképpen üdvözül a rendalapító szent erényeinek érdeme miatt.⁹⁶

A végrendeletek temetkezéssel kapcsolatos intézkedéseinek egy része a temetkezésre szánt összegekre vonatkozott, ahogy a fenti példák némelyike is mutatja. A temetkezési helyhez hasonlóan a temetkezésre szánt összegek is változtak a testáló vagyoni állapota függvényében. Jól érzékeltte ezt Anton Henn besztercei polgár is, aki 5 Ft 40 dénárt hagyott 1513-ban a besztercei domonkos szerzeteseknek, kérve, hogy ebből az összegből egy tisztességes temetést eszközöljenek számára a Szent Kereszt-templomukban.⁹⁷ 1502-ben Farkas Tamás például kolozsmonostori házáat és szőlője egy részét hagyta a kolozsmonostori Szűz Mária-egyházra lelki üdvéért, valamint maga és felesége eltemettetéséért. Fontosnak tartotta kihangsúlyozni, hogy adománya kimondottan az említett egyháznak, és nem valamelyik ottani oltárnak vagy testvérületnek szól.⁹⁸ 1525-ben Héderfájai Barlabási Lénárd, erdélyi alvajda végrendeletében 100 Ft-ot hagyott a marosvásárhelyi ferencesekre, akiknél temetkezni kívánt.⁹⁹

Mindazonáltal a fenti példák is jól mutatják, hogy a nemesség nemigen foglalkozott a temetkezés költségeinek részletezésével. Biztosak voltak ugyanis abban, hogy a család rangjuknak és vagyonuknak megfelelően fog intézkedni. Ezt sugallja Kudui Dényi Miklós feleségének már korábban idézett 1453-as végakarata is. Esetében a temetkezésre szánt pénzüsszegeket előbb vissza kellett szerezni. Talán ily módon próbálta visszakapni ingóságai egy részét. Dényi Dorottya ugyanis Vingárti Geréb János feleségének, Zsófiának egy, a Vizaknai Miklós familiárisának, Jánosnak elzalogosított serleget hagyott. A visszaváltás után a serleg értékéből megtarthatott 1 Ft-ot, a többit viszont temetésére kellett felhasználnia.¹⁰⁰

Szintén a tehetősebbek temetkezési szokásai között találjuk meg a ló-felajánlást. Általában ezt a lovat a gyászmenetben az elhunyt teteme előtt vezették, és a temetési szertartás központi részét képező gyázmisében az evangélium után az oltárnál felajánlották annak az egyháznak, amelyben a testáló temetkezési helyet választott.¹⁰¹ Az erdélyi példák egyike sem tartalmazza kimondottan a temetési menetben vezetett ló rituális elemként való jelenlétét, de

96 DL 21091. Vö. K[arl]FABRITIUS: *Geschichtliche Nebenarbeiten III. Das Testament des Schönberger Plebans Mattheus von Reys aus dem Jahre 1502*. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge XII(1875). 374–378. Mályusz Elemér részletesen elemzi a végrendeletet, arra keresve választ, hogy milyen életmód folytatására adott alkalmat egy jobb jövedelmű plébánia, mire használta fel ennek a bevételeit, mekkora vagyont tudott összegyűjteni és milyen kulturális célokra adakozott. MÁLYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Akadémiai, Bp., 1971. 130–134.

97 ENTZ Géza: *Erdély építészete a 14–16. században*. EME, Kvár, 1996. 240.

98 Km]kv II. 3258. sz. Vö. uo. 3257. sz.

99 DL 74407; *Codex diplomaticus sacri Romani imperii comitum familiae Teleki de Szék. A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára*. Szerk. BARABÁS Samu. II. (1206–1526) Bp., 1895. 450 (a továbbiakban TelOkI); Vö. ENTZ: *i. m.* 380.

100 DL 30316.

101 A temetési menetben vezetett ló szerepéről bővebben lásd SZARKA József: *Néhány megjegyzés a temetési menetben vezetett, egyházra hagyott lovakról = Tanulmányok a középkorról*. Szerk. WEISZ Boglárka–BALOGH László–SZARKA József. Szeged Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2001. 113–123.

több esetben is említenek az egyházak javára felajánlott lovakat. 1465-ben Vizaknai Miklós erdélyi alvajda rendeli el, hogy felesége, Krisztina minden évben ajándékozzon a kisludasi plébánosnak egy lovat Szent Antal tiszteletére.¹⁰² Papfalvi László 1492-ben a kolozsvári domonkosoknak, akik templomába temetkezni kíván, egy *flavei coloris* lovat hagy, ami sárga vagy akár kék/szürke is lehetett.¹⁰³ Barlabási Lénárd erdélyi alvajda és székely alispán 1525-ben a marosvásárhelyi ferencseknek hagyja többek között *subflavum vulgo keek* (valószínűleg szürke) nagyobbik lovát.¹⁰⁴ Barlabási is, akárcsak Papfalvi, a temetkezési helyként kiválasztott egyházra hagyott lovat. 1526 augusztusában végrendelezett Ombozi Miklós. Temetésére 14 ménesbeli lovat, az ombozi Szent Katalin-templomnak pedig, ahol végső nyughelyet választott magának, szintén 10 ménesbeli lovat hagyott.¹⁰⁵

A lélekváltság-adománynak egy egész különleges formájával találkozunk egy 1340-es végrendeletben. Felgyógyi István özvegyét a betegség motiválta végrendelete megfogalmazásában. Saját lelki üdve biztosítását úgy látta a legjobban elérhetőnek, ha Margit, Ilona, Erzsébet nevű rabnőit és Balázs nevű szolgáját felszabadítja örökös szolgaságukból, és ezzel azt is megengedte nekik, hogy kedvük szerint bárhol tartózkodhassanak. Cselekedetét az embereket természettől fogva megillető szabadságra való hivatkozással motiválta.¹⁰⁶ Hasonló a tartalma Kis Domokos végrendeletének is, aki utód nélkül, szintén halálos ágyán, lelki üdvössége érdekében rendelte el Ágnes nevű rabnőjének, valamint az ő gyermekeinek, Ágostonnak, Miklósnak és Margitnak a felszabadítását. A testáló unokatestvére, Kis István járai nemes volt az, aki a testamentumban foglaltakat végre is hajtotta, így a korábbi szolgák szabad rendű emberekként, utódaikkal együtt ott lakhatnak és élhetnek, ahol kedvük tartja.¹⁰⁷

A bevezetésben rögzített jelentős, többnyire személyesnek tekintett adatok után került sor a végrendeletek legfontosabb részére, vagyis az örökíthető javak felsorolására és az örökösök megjelölésére. Ezt követte a testamentumok záradéka, melyek legtöbb esetben a jelenlévő tanúk felsorolását tartalmazták, esetenként aláírásukkal és/vagy pecsétjükkel megerősítve. Mellette előfordulnak a testamentumok végrehajtásával megbízott személyek (*executores*), illetve a végrendeletek védelmével megbízottak (*tutores, protectores*) felsorolása. Ez a rész a testamentumok elengedhetetlen kelléke, érvényességük biztosítója. Ezzel magyarázható, hogy adott esetben, ha később át is másolták a végrendeletet, a tanúnévsor pontos átmásolására törekedtek (az aláírások és pecsétek megemlítésével). Ha a végrendeletekkel kapcsolatos eddigi kutatásokra vetünk egy pillantást, azt látjuk, hogy a tanúnévsorok vannak a legkevésbé kihasználva. Annak ellenére, hogy egy nagyobb számú forrásanyag adatainak összesítéséből több kérdést is vizsgálni lehetne. Elsődlegesen az archontológiai kutatásokra gondolunk. A polgári végrendeletek esetében a városi magisztrátus kutatásához nyújthatnak segítséget, hisz legtöbb esetben a város esküdtszéke azok, akik tanúként szerepelnek. Tehát az egyes városok igazgatásá-

102 Ub VI. 218; KmJkv I. 1676. sz.

103 KmJkv II. 2832. sz. A lovak színére lásd *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae. A magyarországi középkori latinság szótára*. IV. Szerk. BORONKAI Iván–SZOVÁK Kornél. Argumentum–Akadémiai, Bp., 1993. 108.

104 DL 74407; TelOkI II. 450.

105 KmJkv II. 4166. sz.

106 Ub I. 503–504; CDTrans III. 6. sz.

107 CDTrans III. 270. sz.

nak múltja iránt érdeklődőknek tartalmaznak fontos adatokat. Mellettük azonban az egyháztörténészek is jelentősen gazdagíthatják az erdélyi egyháziak sematizmusát. Nagyon ritka az a végrendelet, melyben nem szerepel egyházi személy. A társadalomnak ők azok a képviselői, akik változatos formában, de mindig ott vannak a testáló körül, akár mint gyóntató, akár mint tanú vagy akár mint írástudó, aki a végakaratot írásba foglalja. Természetesen, ezek a szerepek nem zárják ki egymást, akár egy személy mindhárom feladatot is elláthatja.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy az általunk vizsgált szóbeli rendelkezések, melyeket csak később foglaltak írásba, illetve az azonnal írásba foglalt végrendeletek formulái nagymértékben függtek a papírra/pergamenre vető személy ismereteitől, műveltségétől, stílusától. Döntő többségük szerkezeti szempontból megfelelt a kívánalmaknak, ugyanakkor viszonylag egységes felépítésűeknek is tekinthetők. Ebben nagy szerepet játszottak a hiteleshelyek kialakult formulariumaikkal. Nincs kizárva azonban, hogy a nemesi udvarokban is alkalmaztak végrendeletmintát.¹⁰⁸ Mindazonáltal, a Tárkány Szücs Ernő által említett három fő része a testamentumoknak csaknem mindig elkülöníthető volt. Az elemzett középkori erdélyi nemesi és polgári végakaratok szerkezeti szempontból hasonló képet nyújtanak: bár közöttük jelentős eltérések is tapasztalhatók, a fő részek csaknem mindig elkülöníthetők. A felhasznált források között van néhány olyan is, mely a fenti általános szerkezettől eltér. Ez annak tudható be, hogy ezek az oklevelek valójában nem végrendeletek, csupán halál esetére szóló, a testamentumot részben helyettesítő, esetenként talán azt kiegészítő intézkedések. Tartalmi szempontból az általunk vizsgált végrendeletet tartalmazó oklevelek záradéka mellett a bevezetők voltak a legkevésbé változatosak. A végrendelkező „bemutatkozását” követően került sor a testálás indítékának és a földi élet mulandóságát értékelő részek rögzítésére. Néhányan jogi ismerettel is rendelkeztek, mert az ország törvényére vagy a természetjogra hivatkoztak. A végrendeletek első intézkedése gyakran a testáló lelkéről, ill. testéről szóló általános rendelkezés volt, amit néhányan összekapcsoltak valamely konkrétabb intézkedéssel, leginkább a temetéssel kapcsolatos kikötésekkel vagy a lélek üdve érdekében tett kegyes adományokkal. Itt eltérések mutathatók ki a nemesi és polgári származású végrendelkezők között. Ezek a különbségek azonban társadalmi kategóriák szerint mutathatók ki, szerkezeti szempontból az elemzett végrendeletek nem mutatnak a Magyar Királyság többi részével szemben sajátos vonásokat. A végakaratok évszázadokon át megmaradtak az öröklés egyik legfontosabb, de nem egyedüli eszközeként.¹⁰⁹

108 Dominkovits Péter latin nyelvű formula közlése bizonyította, hogy a 16. század második felében nemesek körében is használtak végrendeletmintákat. DOMINKOVITS Péter: *XVI. századi magyar nyelvű iratok Sopron vármegye levéltárából*. Győr–Moson–Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron, 1996. 23–24.

109 Erre jó példa a közelmúltban megjelent igen gazdag társadalom-, gazdaság-, művelődés- és jogtörténeti vonatkozású, a hagyatéki leltárak forráscsoportjába tartozó kolozsvári osztályleveleket feldolgozó forráskiadvány: *A kolozsvári osztóbirói intézmény és a kibocsátott osztálylevelek*. S.a.r, bev., jegyz. Kovács Kiss Gyöngy. Korunk–Komp-Press, Kvár, 2012.

WHY? TO WHOM? WHAT? STRUCTURAL PATTERNS OF LAST WILLS AND TESTAMENTS IN MEDIEVAL TRANSYLVANIA

Keywords: *Transylvania, Middle Ages, testament, piety*

It is well known that most of the available written medieval sources consist of documents referring to the right of possession. These have been best preserved, as serious interests were connected to them, the right of possession of one or more properties depending on them. Fortunately, besides the documents conveying the restricted view of the right of possession, there were other sources as well, whose coming into being was motivated by other factors. Their value lies in their distinct character and their significance is even increased by the fact that a smaller number of them has been passed down to the posterity. A distinct part of them is constituted by the testaments reflecting on the end of life. The interest of historians has turned towards the research of testaments especially in the last decades. They have been studied for the light they throw upon the development of religious opinions, the changing nature of charitable bequest, the family structure, the division of fortune or even the division of work between men and women. Research has tended to focus on particular communities or topics. This survey takes a substantial view of the introduction part of the medieval Transylvanian testaments. As we shall see, certain elements, especially in the preamble to the wills, are common to the great majority of medieval Transylvanian wills, but there were also considerable differences in patterns of pious and charitable bequests between regions, communities, as well as between town-people and nobility. Thus, the charitable bequests, the funerals, the bequests for prayers and masses, the remembrance services, and the material help for the poor are the main themes of this paper.

DE CE? PENTRU CINE? CE ANUME? CARACTERISTICILE STRUCTURALE ALE TESTAMENTELOR MEDIEVALE DIN TRANSILVANIA

Cuvinte-cheie: *Transilvania, evul mediu, testament, pietate*

Este bine știut că majoritatea izvoarelor scrise din perioada medievală care s-au păstrat până în zilele noastre sunt de natură juridică, fiind documente ce atestă situația vreunui domeniu sau posesiuni. Nu este întâmplător acest fapt. S-au păstrat, deoarece un real interes era legat de ele; dreptul de proprietate al unuia sau mai multor domenii depindea de ele. Din fericire, pe lângă documentele unilaterale referitoare la dreptul de proprietate, au luat naștere și izvoare ale căror concepere a fost motivată din cu totul alte puncte de vedere. Valoarea lor stă astfel în însăși deosebirea lor. Dintre ele se evidențiază scrisorile care înregistrează momentele vieții cotidiene și testamentele care iau în calcul sfârșitul vieții. Stilul direct și personal al acestor două tipuri de surse a contribuit într-o mare măsură la răspândirea scrierii în limba maternă: deja la sfârșitul evului mediu avem cazuri în care scrisorile sau testamentele în loc de limba latină au fost redactate în limba maghiară. În cele ce urmează obiectul investigației noastre îl vor constitui testamentele transilvane din perioada medievală. Aceste acte de ultimă voință constituie o sursă de cercetare deosebit de generoasă. Din multiplele probleme ce pot fi tratate prin utilizarea acestor izvoare istorice scrise, vom aborda mai pe larg doar probleme legate de structura testamentelor. O atenție deosebită vom acorda părții introductive a testamentelor, analizând motivația testatorilor, donațiile pioase, serviciile funerare, precum și grija manifestată față de marginalizați, în special față de cei săraci.

RÜSZ-FOGARASI ENIKŐ*

A KORA ÚJKORI KOLOZSVÁRI ISPOTÁLYMESTEREK

Kulcsszavak: *kora újkori Kolozsvár, városi kormányzat, ispotály, ispotálymester, szegények*

Az erdélyi kora újkori ispotályok története a szekularizált szegénygondozás korszakát jelenti. Az egyházi vagyonok szekularizációja a katolikus egyházat megfosztotta anyagi bázisától, az újonnan létrejött egyházak még túl erőtlenekek voltak ahhoz, hogy meghatározó szerepet játszanak ebben a kérdésben. Ezentúl, a városi közösségek felelősnek érezték magukat a szociális kérdések megoldásában. Az új állam keretei között zajló szociális és beteggondozás sajátosságai nem az új viszonyoknak köszönhetőek, hanem a kora újkori társadalmi, egyházi és gazdasági átalakulások nyomják rá bélyegüket. Ezeknek a feladatoknak a fejedelemség kori Erdélyben a helyszínei, központjai az ispotályok. Ezek az intézmények a középkorban elképzelhetetlenek az egyháztól függetlenül, a kora újkorban viszont az egyházzal való kapcsolatuk a legnehezebben érzékelhető.

A magyar nyelvű kora újkori forrásokban azokat az intézményeket, ahol a szegény rászorulókat gondját viselték ispotály megnevezéssel illették. Erdélyben a kora újkori Nagyszebenben, Besztercén, Brassóban a latin és német forrásokban a *spital*, *hospital* kifejezés volt a leggyakoribb, emellett a *xenodochium* megnevezés is használatos volt.¹

A kora újkori forrásokban az ispotály vezetőjét más és más kifejezéssel illették, így Marosvásárhelyen ispotálybírónak és ispotálymesternek,² Nagyszebenben ispotályatyának,³ Kolozsváron ispotálymesternek.⁴ Ezek a megnevezések magukban hordozták az ispotály vezetőjének státusát, de a városi adminisztrációban elfoglalt helyét is. Marosvásárhelyen az ispo-

* Rűsz-Fogarasi Enikő, dr. (1966), várostörténész. 1991–1994 között a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Középkor-történeti és Történetírás Tanszékén gyakornok, 1994-től tanársegéd, 1998-tól adjunktus, 2004-től egyetemi docens. A történettudományok doktora (1999), disszertációját az erdélyi középkori városok kiváltságairól és kötelességeiről írta. Három önálló kötet, egyetemi jegyzetek és forráskiadások szerzője, a késő középkori és kora újkori várostörténet területén több mint ötven tanulmánya jelent meg. 2011-ben habilitált az ELTE Bölcsésztudományi Karán, 2008-tól a BBTE Történelem és Filozófia Kar magyar oktatásért felelős dékánhelyettese.

- 1 PETRE BEŞLIU MUNTEANU: *Spitalul medieval din Sibiu*. Honterus, Sibiu, 2008; DERZSI Júlia: *Organizarea acţiunilor caritabile din Sibiu în deceniile de după Reformă*. Historia Urbana XVIII(2010). 63–76.
- 2 BEREKMÉRI Róbert: *A marosvásárhelyi ispotály az Erdélyi Fejedelemség korában (1629–1702) = Marosvásárhely történetéből*. 3. Szerk. PÁL-ANTAL Sándor-SÍMON Zsolt. Mentor, Marosvásárhely, 2013. 9–40.
- 3 BEŞLIU MUNTEANU: *i. m.* 11–12.
- 4 Rűsz-Fogarasi Enikő: *Egy elfeledett intézmény. A kolozsvári Szentlélek ispotály története*. L'Harmattan, Bp., 2012. (a továbbiakban Rűsz-Fogarasi 2012)

tály élén két személy is állt, az ispotálybíró, aki az ispotálymester munkáját ellenőrizte, és maga az ispotálymester, aki gazdálkodott az ispotály vagyonával.⁵

A fejedelemség kori Kolozsváron rövid ideig három, huzamosabb ideig pedig két ispotály működött párhuzamosan.⁶ A Szent Erzsébet-ispotály a 14. századtól kezdődően napjainkig folyamatosan működő kolozsvári szociális intézmény. A 15. század végén egy másik ispotály is megjelent a forrásokban, ez a Szentléleknek szentelt intézmény, amely megszakítás nélkül működött a 16. és a 17. században, addig, ameddig a hetedik évtizedében beolvadt a Szent Erzsébet-ispotályba. Ezzel is magyarázható, hogy a Szentlélek-ispotályt a fejedelemség kori Kolozsvárra vonatkozó feldolgozások többnyire nem ismerték. A 16. század néhány évtizedén keresztül a járványos betegek számára egy harmadik intézmény, a Szent Jóból elnevezett ispotály is működött. Erről az utóbbiról csupán néhány szórványos adattal rendelkezünk, de a két másik létesítménnyel kapcsolatban gazdag forrásanyag maradt ránk. A két ispotály tevékenysége nyomán keletkezett források és ezek feldolgozása nagyon szépen megvilágítja a kora újkori szociális intézmények gazdálkodását és mindennapjait. Ebben a tevékenységben a kulcsfigura az ispotálymester volt.

De hadd lássuk a fejedelemség korában ki az, aki kinevezi ezeket a személyeket, kik közül, kik azok, akik meghatározták feladatköreiket, kinek kell számot adniuk, milyen gyakran cserélnek gazdát ezek az intézmények, lehet-e tudni milyen helyet foglaltak el az ispotálymesterek a város polgárai között?

Minden szabad királyi városban a város statútumainak, szabályainak megfelelően nevezték ki az ispotály vezetőit, feladataikat – akárcsak a többi városvezető tisztségviselő esetében – a város hatósága szabta meg. A kolozsvári ispotályokat a kora újkorban az ispotálymesterek vezették. Őket a százférfiak tanácsából, az úgynevezett *centumvirek* közül választották, akárcsak a város többi tisztségviselőit. Az ispotálymesteri tisztség a fejedelemség korában az egyik fontos, választás alapján betölthető tisztségnek számított Kolozsváron. A városigazgatásban szerepet játszó személyek közül – főbíró, királybíró, két sáfárpolgár, két direktor,⁷ számvevők, két ispotálymester, postamester, divizorok,⁸ ispánok, vásárbírók, adószedők,⁹ tóbirák, erdőbirák, borbírák, serlátók, építőmesterek, cipósüttető urak – az ispotálymesterség az egyik jelentős hivatal volt. Minden tisztségre való választás a százférfiak tanácsában történt, akik a saját soraikból a megfelelő emberekre bízta a különböző feladatokat. A megbízott, megválasztott személyek mindannyian a nagy tanács tagjai és egyben a város vagyonos, közmegebecsülésnek örvendő polgárai voltak.

A korábbi irodalom úgy gondolta, hogy az ispotálymesteri tisztséget is mindig a városi két náció felváltva viselte. Ez a meggyőződés az 1568-as, a szászok és magyarok által is elfogadott, unió értelmezéséből fakad, amely többek között előírja, hogy az egyházi vagyonok és kórhá-

5 BEREKMÉRI: *i. m.*

6 BENKŐ Elek: *Kolozsvár magyar külvárosa a középkorban. A Kolozsvárba olvadt Szentpéter falu emlékei.* EME, Kvár, 2004 (Erdélyi Tudományos Füzetek 248). 49–51; RÜSZ-FOGARASI 2012. 8–9.

7 PAKÓ László: *A városi közügyigazgatók (direktorok) Kolozsvár 16. század végi bírósági gyakorlatában.* Erdélyi Múzeum LXXIV(2013). 3. sz. 88–102.

8 KOVÁCS KISS Gyöngy: *A kolozsvári osztóbírák intézménye = Uő: Rendtartás és kultúra. Századok, mindennapok, változások Erdélyben.* Mentor, Marosvásárhely, 2001. 25–39.

9 KISS András: *Más források – más értelmezések.* Mentor, Marosvásárhely, 2003. 177. (a továbbiakban KISS 2003)

zak ügyeit is a két náció polgárai felváltva viseljék.¹⁰ Azonban, ha figyelemmel kísérünk egy adott intézményt, esetünkben a Szentlélek, de akár a Szent Erzsébet-ispotályt is, már teljesen elbizonytalanodunk; gyakran előfordul, hogy az utód ugyanabból a nemzetből való volt. Meglátásunk szerint, ezt a szabályt sokkal rugalmasabban kezelték, mint gondolnánk. Betartották ugyan, de a nációk szerinti elosztás az összes hivatalra vonatkozott, és bizonyára a paritás elvét ilyen szinten tartották számon. Még ha a két hosszabb időszakon keresztül működő ispotályt is vizsgáljuk, akkor sem lehet minden esetben a paritás elvének a követését egyöntetűen kimutatni, sőt az sem bizonyítható, hogy ha az egyik intézmény élén szász állt, a másik ispotályt magyar vezette.

Egyébként, Kolozsvár vallási összetételének tekintetében a 17. század elején jelentős változásoknak lehetünk tanúi, ugyanis az unitárius többség mellett egyre jobban előretört a református közösség. Ezt a tendenciát segítette az unitárius egyház megtörésére irányuló dési komplanáció kikényszerítése.¹¹ A fejedelem és az unitárius egyház által 1638-ban aláírt egyezmény olyan dogmatikai tételeket fogadtatott el az unitárius egyházzal, amelynek természetes következménye az unitárius vallás és egyház hanyatlása, háttérbe szorulása volt. Ezzel párhuzamosan, a református fejedelmek uralkodásától kezdődően a református egyház pozíciói egyre hangsúlyosabbá váltak. Kolozsváron is érezhetővé váltak ezek a változások, a református egyháznak egyre több híve lett a városban, mintegy ellensúlyozva az unitáriusok egykori többségét. A város vezetésében azonban ez nem tükröződött, hiszen a város hivatalainak elosztásában a nációnkénti elosztást alkalmazták 1655-ig.¹² Ekkor az eddig sem túl egyszerű rendszert átalakították úgy, hogy nagyobb arányban kapjanak a reformátusok is helyet a város vezetésében. Kolozsvár városa ekkor a fejedelemmel, II. Rákóczi Györggyel egyezsége juttott, amelynek értelmében a hivatalok betöltését nem csak a nációk, hanem a felekezetek szerint is váltakozóvá kellett tenni. Nyilván ez az egyezmény az unitárius kolozsváriak és a református fejedelem között jött létre. Az egyezmény megkötésekor a város nagy tanácsának háromnegyed része volt unitárius, negyede pedig református. Az egyezmény értelmében, a nagy tanácsban 25 magyar reformátusnak, 25 szász reformátusnak, 25 magyar unitáriusnak és 25 szász unitáriusnak kellett lennie.¹³ Ilyen körülmények közepette nagyon nehéz elképzelni is, hogyan lehetett volna a város státútumában foglaltakat betű szerint betartani, bizonyára a város hatósága a teljes tisztségviselő testületben gondolkodott, és az ottani arányokra fordította a figyelmét.

A két intézmény ispotálymestereinek névsorát vizsgálva szembeűnik, hogy például a Szentlélek-ispotálynak volt olyan vezetője is, aki hat, sőt tíz éven keresztül vezette ezt az intézményt (Gebauer Mihály, Maurer Kádár Máté).¹⁴ A Szent Erzsébet-ispotály esetében a

10 BINDER Pál: *Közös múltunk*. Kriterion, Buk., 1982. 219; Kiss 2003. 160–192.

11 ERDŐ János: *Teológiai tanulmányok*. Unitárius Egyház, Kvár, 1996. 23.

12 SZEGEDI Edit: *Un oraș unitarian în perioada principilor calvini = Orașe și orașeni/Városok és városlakók*. Szerk. Carmen FLOREA–Ionuț COSTEA–PÁL Judit–Rüsz–FOGARASI Enikő. Argonaut, Cluj-Napoca, 2006. 431–437.

13 SÁVAI János: *A székelyföldi katolikus plébániák levéltára*. Agapé, Szeged, 1997. 37–40 (27. jegyz).

14 *A Szentlélek ispotály számadáskönyvei 1601–1650*. Közzéteszi MÁRTON Tünde–MIHÁLY Ágnes, szerk. FLÓRA Ágnes, bev. RÜSZ–FOGARASI Enikő. Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, Bp., 2006 (Kolozsvári Ispotály-számadások I). (a továbbiakban *Szentlélek-ispotály számadáskönyvei*)

három-négy éves hivatalviselés volt a megszokott.¹⁵ Az is megtörtént, hogy egy személy több éven át a Szentlélek-ispotályt adminisztrálta, utána pedig pár évig a Szent Erzsébet élén találjuk. Kapusi Szabó András 1658–1660 között a Szentlélek, majd 1661–1665 között a Szent Erzsébet mestere volt, Fodor Gergely 1605–1609 között a Szentlélek,¹⁶ majd 1610–1613 között a Szent Erzsébet-ispotály vezetője.¹⁷

Rendkívüli esetben, például ha valamelyik ispotálymester évközben elhunyt, a családja folytatta az adminisztrálást egy újabb választásig, vagy a másik ispotály mestere töltötte be ezt a feladatot. Így például Jacobinus Dávid egy időben mindkét ispotály mestere volt.¹⁸ Kőműves Máté halála után 1615-ben özvegye adott számot,¹⁹ az 1665-ben elhalt férj, Kapusi Szabó András helyett pedig szintén az özvegye számolt el a várossal.²⁰ 1595-ben Nyirelt János sógora végzett számadást,²¹ egy másik esetben pedig az ispotálymester árvái.²²

Az ispotálymesterek vagy betegség és halál okán, esetleg saját akaratukból váltak meg tisztségüktől, vagy a város vezetősége döntött úgy, hogy elmozdítja őket tisztségükből. 1662. december 22-én a centumvirek azért kellett gyorsan ispotálymestert válasszanak, mert a hivatalban lévő Prázmári Márton tisztázatlan körülmények között megszökött anélkül, hogy munkájáról számot adott volna.²³ Minden esetben a városnak kötelessége volt a megüresedett helyet minél előbb betölteni. Egy tanácsi határozatban 1614. január 18-án a százférfiak úgy fogalmaznak: „*várossul ollyant válasszunk, ki nem csak szóval, hanem de facto szorgalmatosan gondgyát visselje az ispotálynak*”.²⁴

A források elemzése arra engednek következtetni, hogy amennyiben az ispotálymester jól végezte teendőit, hol egyik, hol a másik ispotály élére állították, legtöbbször több éven át is vitte a tisztséget. Az is előfordult viszont, hogy ha valakit ispotálymesternek választották, de a város nem volt a gazdálkodásával megelégedve, egy év leforgása után másra bízták a feladatokat. Mindez nem gátolta meg, hogy a későbbiek során az adott mester újra megbízatást kapjon, igaz ekkor már egy társával együtt az akkora már egybeolvasztott ispotályok vezetésére. Példa erre Hosz Pál, aki 1661. január 22-től 1662. január 11-ig vezette a Szentlélek-is-

15 *A Szent Erzsébet ispotály számadáskönyvei 1601–1650*. Közzéteszi FLÓRA Ágnes–MÁRTON Tünde Mária–MIHÁLY Ágnes, szerk. MÁRTON Tünde Mária, bev. RÜSZ-FOGARASI ENIKŐ. Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület–LHarmattan, Bp., 2010 (Kolozsvári Ispotály-számadások II.). (a továbbiakban *Szent Erzsébet-ispotály számadáskönyvei*)

16 RÜSZ-FOGARASI 2012. 70–73.

17 *Szent Erzsébet-ispotály számadáskönyvei* 124–149, 431–437.

18 A Román Nemzeti Levéltárak Kolozs megyei Osztálya, Kolozsvár (a továbbiakban RNLtKol), Kolozsvár város levéltára (a továbbiakban KvLt), Számadáskönyvek (a továbbiakban KvSzám) 8/III (1598). (Az iratok másolata: Mikrofilmgyűjtemény, KvLt [a továbbiakban Mfgy], 9. tekercs.)

19 *Szentlélek-ispotály számadáskönyvei* 237.

20 KvSzám 34/V. (Mfgy. 75. tek.)

21 KvSzám 6/XIII (1595). (Mfgy. 7. tek.)

22 „*Az tiszteletes unitária szász nátióról való I[ste]nben elnyugott hü[tes] Asztalos Peter árvái[na]k ispotály mesterségiről való regesztuma, és arról való perceptiojok és erogatiojok*.” KvSzám 36/IX (1689). (Mfgy. 78. tek.)

23 „*Hogy penigh Prázmári Márton SzentLéleki ispitály mester bucsuvétlen, nem mint pásztor az jubok melleől, hanem mint béres elszökeött számadatlanul...*” RNLtKol, KvLt, Tanácsülési/Közgyűlési jegyzőkönyvek (a továbbiakban KvTanJk) I/8. 67. (Mfgy. 146. tek.)

24 KvTanJk I/6. 171. (Mfgy. 145. tek.)

potályt, majd 1671-ben és 1678–1680 között a kolozsvári egyesített ispotályok sáfára volt Bonchidai Gergelyel együtt.²⁵

A megválasztott ispotálymestert a számvevők vezették be az ispotály vagyonaiba, és ők instruálták az ispotály körüli feladatok elvégzésére. Szerencsés helyzetben vagyunk, mondhatnánk, hiszen ránk maradt a Szent Erzsébet-ispotály 1586-as évi instrukciója.²⁶ Azonban miután jobban szemügyre vesszük a szöveget, optimizmusunk alábbhagy, hiszen várakozásunk ellenére itt csupán az ispotálymester gazdálkodására vonatkozóan fogalmazzák meg a tennivalókat. A város vezetősége előírta, hogy az intézmény élén álló mester az ispotálygazdaság bevételeit kilenc fejezetbe tagolva számolja el. Az első fejezetbe a búza, vetemények, malmok, mérai jószág dézsmáját, valamint a majorságból származó javakat jegyezték. A második nagy tételbe a szőlő, azaz bor mennyiségére vonatkozó adatok kerültek. A harmadik a juhok, bárányok és az ezekkel járó járulékos bevételeket tartalmazta. A negyedik fejezetbe a sütőházakból származó kenyerek számát jegyezték fel. Az ötödik fejezet a kaszáló rétekből bejövő széna bevételét számolta el. A hatodik a pázsit és dézsmadisznök számát adja meg. A hetedik a lovak számát jegyzi le. A nyolcadik a szegények számát volt hivatott feljegyezni, az ispotályba szorgoskodó egyéb segítőszemélyekkel úgymint a lovással, a barompásztorral és a juhással egyetemben. A kilencedik fejezet újra a juhállományhoz kapcsolódóan kéri annak méreteiről a számadás idején való pontos feljegyzést. Az instrukció elrendeli, hogy az ispotálymester csak akkor térjen rá a kiadások feljegyzésére, miután minden bevételt már az előírt módon számba vett. Megjegyzik azt is, hogyha az elszámolását az ispotálymester nem a kért módon készíti el, akkor a számvevők azt nem fogadhatják el.

Ugyanebben az utasításban a kiadásokról vezetett számadást hét fejezetbe foglalva kérték az ispotály vezetőjétől. Ezek közül az első öt fejezetnek arról kellett beszámolnia, hogy milyen költségei voltak a gazdálkodó vezetőknek a szántás, vetés, aratásnál, a szőlő megmunkálásnál, a kaszálás és a szénagyűjtésnél, a juhok, pakulárok, malmok, vagyis a gazdaság fenntartásánál és működtetésénél. A hatodik fejezetben kérték feljegyezni mindazokat a költségeket, amelyek az ispotálylakók élelmészésével voltak kapcsolatosak, valamint amit az ispotályszolgák heti ellátására kiadtak. A hetedik, egyben utolsó számadási fejezetben a *diversa* apró kiadások számvetését szándékozták számon tartani. Valójában az instrukció az ispotálymestert csupán abban segítette, hogy számadását egy rendezett forma szerint vethesse papírra. Megjegyzendő, hogy az intézmény javai feletti gazdálkodásról vezetett számadáskönyvben rendszerint az ispotálymesterek készítették a számadást, azonban ritkábban az is előfordult, hogy fizetett személy vetette papírra az elszámolásukat.

A számadásokat vizsgálva arra a következtetésre juthatunk, hogy a szabályzat előírásait teljességében csak rövid ideig tartották be, ugyanis csupán az 1587-es és részlegesen az 1589-es számadás készült az előírt normák szerint.²⁷ Habár az 1589-es számadás után néhány év elszámolása hiányzik, de amikor ismét vannak számadási adataink, a megfogalmazott elveket csupán nagyvonalakban követik.²⁸

25 KvSzám 35/V; 35/VII; 35/XII (ispotályszámadások). (Mfgy. 76. tek.)

26 RNLtKol, KvLt, Fasciculus IV, nr. 143–145.

27 KvSzám 3/XXX (1587), 4/XI (1589). (Mfgy. 3. tek.) (Szent Erzsébet-ispotály számadásai)

28 KvSzám 7/VII (1597); 9/XII (1600). (Mfgy. 9–10. tek.) (Szent Erzsébet-ispotály számadásai)

Az ispotálymesterek beiktatása rendszerint az intézmény javainak az átadásával történt. Ha a város vezetősége problémákat észlelt az intézmény gazdálkodásában, elrendelte az ispotály javainak a számbavételét is. Ilyenkor inventáriumot készítettek a létesítmény vagyonáról, amely révén a város tudomást szerzett az ispotály anyagi állapotáról, és amely alapján a hivatalba lépő gazda is a helyzet ismeretében foghatott a munkájához. A kolozsvári Szent Erzsébet-ispotály vagyonáról 1591-ben,²⁹ a Szentlélek-ispotályról pedig 1601-ben készült ilyen leltár.³⁰

A Szent Erzsébet-ispotály javait Balogdi Farkas problémás ispotálymesterségét követően leltározták fel.³¹ Az öt követő tisztségviselőt a számba vett és papírra vetett javakba iktatták így be. Az ispotálynál több zálogos tárgy is volt letétben, és ezek közül egyiket Balogdi Farkas tovább zálogosította, de a város visszaváltotta. Valójában ez az inventárium jelzi annak a vagyonnak a nagyságát és összetettségét, amelyről az ispotálymesternek gondoskodnia kellett. Nyilván segítsége is volt ebben a munkában, hiszen a Szent Erzsébet-ispotály vagyona elég jelentősnek mondható. Ezekből az inventáriumokból nagyon sok mindenre fény derül, de sajnos nem olyan mértékben, mint amennyire reméltük. Még ha néha nagyon részletekbe menő tárgyi felsorolásokat találunk is bennük, sajnos – amint a Szent Erzsébet-ispotályról készült leltár mutatja – a meglehetősen megévedött lapok megnehezítik az adatok értelmezését. Az sem kizárt, hogy néhány oldal elkallódott, ugyanis a számadásokban olvasható javakról nem találunk semmilyen említést.³² Az inventáriumából kiderül, hogy az ispotályház mellett az intézménynek volt ingatlana a város piacán, ahol bolt is működött, sőt az udvarban állt egy „négy zsellérház”-nak mondott hely is. A városban a Szamoson és, a mérai jószág részeként, a Nádas-patakon is volt malma az ispotálynak. A mérai jószágot az ottani udvarházból igazgatták, ennek majorja is bevétellel szolgált. A város határában, a két Szamos között, a plébános majorja mellett is volt majorja az ispotálynak. Sütőháza a Szamos partján állt, és szintén a Szamoson, a Nagyhíd végében, feküdt a sörfőző háza is, amelyet Lakatos János épített újra. Az Új utca végében boltja volt az ispotálynak, mellette egy kenderes kert terült el. Három helyen volt szőlője, több mint tíz darab szántóföldje és számos rétje, továbbá erdőt is birtokolt.

A Szentlélek-ispotály vagyonát rendkívül zavaros időkben, 1601-ben veszik számba,³³ a felleltározott javak intézője Reisz András ispotálymester lett. A leltár sokkal teljesebb, nincsenek betoldások vagy kihúzások benne, és fontos megjegyeznünk, hogy összefüggő lapokra volt lejegyezve. Az ispotálymester néhol apró részletekig beszámol az intézmény vagyonáról – például az ispotályház berendezésével kapcsolatosan –, máshol viszont hiányoznak a számadásokból ismert adatok, például a szőlősökről szóló információk. Alaposan leírták a Szentlélek-ispotályházat és a sütőházainak berendezéseit, sőt, a leltárban feljegyezték még a berendezési tárgyak és eszközök minőségét is.

29 A kolozsvári Szent Mihály Plébánia Levéltára (a továbbiakban KvPlébLt), Szent Erzsébet aggmenház levéltára, Inventárium, 1591, fasc. A, nr. 53.

30 KvPlébLt, Szentlélek aggmenház levéltára (a továbbiakban SztLéleLt), Inventárium, 1591, fasc. A, nr. 53.

31 RÜSZ-FOGARASI Enikő: *Balogdi Farkas életútja*. Korunk XXII(2010). 10. sz. 28–32. (a továbbiakban RÜSZ-FOGARASI 2010)

32 Például a pincéről. *Szent Erzsébet-ispotály számadáskönyvei* 22, 137, 179, 201, 203, 314, 335, 373, 388, 397, 398, 399, 415.

33 KvPlébLt, SztLéleLt, Inventárium, 1591, fasc. A, nr. 53.

A megválasztott és beiktatott ispotálymesterek, akárcsak más tisztségviselők, hivatali idejük alatt adómentességet élveztek.³⁴ Ezt nemcsak Domokos Mátyás, a Szent Erzsébet-ispotály mestere esetében lehet nyomon követni,³⁵ hanem Fodor Gergely esetében is,³⁶ ugyanis amikor a tisztségviselők a város vagy az ispotály számára dolgoztak, feltehetően kijárt nekik a napszám és az élelem.

Az ispotálymester fizetségéről kevés adat maradt ránk. A Szent Erzsébet-ispotály mesterének számadásaiban elég gyakran olvashatjuk, hogy „Az mit magam asztalára költöttem”.³⁷ Máskor a neki szánt bort jegyzik fel,³⁸ vagy az asztalára kerülő búzáról,³⁹ húsról,⁴⁰ szalonnáról⁴¹ számol el. A Szentlélek-ispotály esetében semmilyen hasonló információ nem áll rendelkezésünkre. Nyilván nem gondolhatunk arra, hogy az ispotálymester fizetség nélkül végezte ezt a sokszor terhes feladatot, csupán az a furcsa, hogy a némelykor kemény számvetői kritikával megtüzdelt számadásokban ilyen feljegyzés nem került be, és a számvetők ezt nem is kifogásolták. Megtörténhet, hogy az ispotály bizonyos szőlőset vagy szántóját ingyen használták a mesterek, esetleg a vámkenyerekből is részt kaptak. De a kérdés az marad mégis, hogy miért nem jegyezték fel ezeket az adatokat.

Az ispotálymester bizonyára saját házában lakott, onnan igazgatta az intézményt, és intézte a rászorulóknak felelti gondoskodást. Az ispotálymesterek többnyire mesteremberek voltak, találunk közöttük ötvöst (Dési Ötvös János),⁴² kádárt (Maurer Kádár Máté)⁴³ vagy mészáros (Lincz György).⁴⁴ Bizonyára a város ezen tiszteletreméltó mesteremberei és egyben polgárai nem hagytak fel mesterségükkel ispotálymesteri hivataluk viselése idején sem. Ezt támasztaná alá az az adat is, amely szerint a Szent Erzsébet-ispotály mestere, Kapusi Szabó András 1661-ben az ispotály számára nyolc hordót rendelt Kádár Mátétól, aki ekkor a város egyik adószedője volt.⁴⁵

Az ispotályon kívüli szegény rászorulóknak felelti gondoskodás nem mindig csak az ispotálymester feladata volt. 1571. június 4-én a százférfiak tanácsa úgy határozott, hogy az egyháziak járjanak el és oldják meg a kóborló szegények kérdését.⁴⁶ Máskor azonban az ispotálymeste-

34 MIHÁLY Melinda: *Telkek és tulajdonosok a kolozsvári Belmagyar utcában a XVI–XVII. században = Erdély XVII–XVIII. századi építészeti forrásaiból*. Szerk. Kovács Zsolt. Scientia, Kvár, 2004. 224, 226–227, 254.

35 KISS András: *Kolozsvár város XVI. századi adókönyveinek forrásértéke* = KISS 2003. 215.

36 MIHÁLY: *i. m.* 226.

37 *Szent Erzsébet ispotály számadáskönyvei* 63, 104, 147, 427.

38 Uo. 148, 183.

39 Uo. 182.

40 Uo. 76, 133.

41 Uo. 76.

42 RÜSZ-FOGARASI 2012. 88.

43 Uo. 100–104.

44 Uo. 91–92.

45 „Az kádárnak való fizetés. Kötette[m] Kadar Mathe Vramal 6 öregh hordót atta[m] fr. 2. Itte[m] kettőt egy általagot fr. – d. 20. dongat feneket vont bele fr. – d. 32. Itte[m] keötöt két kádat d. 50. Az kádárnak való fizetés tesz fr. 3 d. 02.” KvSzám 33/XVII (1661). (Mfgy. 74. tek.) (a Szent Erzsébet-ispotály számadásai)

46 „két egyházia mellé ökegyelmek válasszanak az tanácsbeli uraim közül kettőt kik az templom alatt heverő szegényeket lássák meg, és az kik az espotályban valók rendelje oda, az kik pedig gyermekesek volnának,

rekre hátrították a szegények és koldusok ellátásának megszervezését is, így válsághelyzetben nem csupán az intézményben található rászorultakra kellett gondot viselniük. Ilyen rendkívüli helyzetnek vagyunk tanúi 1600-ban, amikor a háborús időbeli állapotok kézbentartására a centumvirek az október 21-én tartott gyűlésen a koldusok kérdésének sürgős megoldását szorgalmazták. A források tanúsága szerint a várost ellepő kéregető koldusok miatt kialakult uralhatatlan helyzet orvoslása érdekében a város vezetése úgy döntött, hogy az ispotálymesterek az egyháziak segítségével szervezzék meg a szükségben lévők ellátását. Első lépésként megállapították, hogy a koldusok sokasága közül kik azok, akik a város szegényei és kik azok, akik a vármegyéből húzódtak be a város falai közé. Ezt követően a város vezetése felhatalmazta tisztségviselőit arra, hogy az idegen koldusokat a városból kivezethessék, remélve, hogy ezt követően meg tudja majd oldani a saját szegényeiről való gondoskodást.⁴⁷ Úgy tűnik, hogy az intézkedés mégsem tudta megoldani a városba özönlött menekültek, nyomorultak és rokkantak kérdését, ugyanis két hónappal később ismét elé került az ügy. Most azonban a tanács név szerint is megnevezte azokat, akiket az ispotálymester segítségére kijelölt.⁴⁸

Ezen rendkívüli esetekben tehát az ispotálymesterek mellé a város segítséget is állított. A centumvirátus 1600. december 30-án tartott ülésén többek között a „nyomorultak és koldusoknak a városon való szertelenségéről” tárgyaltak, és a tanácsstagok úgy vélték, hogy az ispotálymesterek semmiképpen sem elégségesek arra, hogy meglátogassák és gondját viseljék a rászorulóknak. Ezért a felső ispotály mestere mellé Radnaszegi Istvánt és Beck Jánost választották, az alsó ispotály mestere mellé pedig Csiszár Mihályt és Kádár Mihályt. Nem csupán segítséget rendeltek a két ispotálymester mellé, hanem meg is határozták mit vártak el tőlük. Ezek szerint az ispotálymesterek és a melléjük kirendelt személyek feladata volt, hogy minden szegény helyzetét külön-külön elbírálják, és megállapítsák ki volt az igazi rászoruló és kinek milyen segítségre volt szüksége. Abban az esetben, ha túl sok olyan szegényt találtak, akinek nem volt fedél a feje fölött, és az ispotályházban sem volt már elegendő hely, felhatalmazták őket, hogy hajlékot béreljenek, ahol meleg szállást és ételt biztosíthattak számukra.⁴⁹

A szegényekkel járó költségeket többnyire az ispotály jövedelméből fizették. Amennyiben a segítség mértéke meghaladta az intézményeknek a bevételét, akkor a várostól kérhették a hiányzó összeget. Különösképpen az említett rendkívüli állapotok között a város hatóságának gyors segítségére számíthattak. A szegények kérdésével foglalkozó hatos csapat felelt az alamizsna méltányos elosztásáról, de arról is, hogy akik az alamizsnára nem voltak jogosultak,

hogj az espotálba nem férnének, azoknak ökegyelmek rendeljenek az quartából valami segítséget vagy d. 10 vagy 20 vagy több illik, keljen az espotálybeli és azon kívül való szegényekre az öfelsége donációja. Hul penig kik az szegények közül sem espotálba nem akarnak menni, sem az segítséggel meg nem elégeznek, az, mint öfelségétől információkn vala, üzetessenek ki az városból.” KvTanJk I/3. 41°. (Mfgy. 143. tek.)

47 *„A koldusok dolgáról ennek előtte is szólottanak ökegyelmek, mostan is tetszett, hogy ispotály mester uraimat az egyháziakkal egyetemben bíró uram kényszerítte reá, és az idegen csalárd kuldusokat vizsgálják meg, és coacte igazítsák ki az város határáról, mert mi magunknak is elég nyomorultink vadnak az szük időben, csak azokat tartatbassuk. Bíró uram ezt meg is kiáltassa, hogy az kuldusok az házak alól ki tisztuljanak.” KvTanJk I/5. 186°. (Mfgy. 145. tek.)*

48 KvTanJk I/5. 190°. (Mfgy. 145. tek.)

49 *„szorgalmatosan az szegényeket meg látogassák, és megcirkálják meg, kik érdemlik meg az alamizsnát, s kik nem. Akik megérdemlik, ha azoknak az ispotályban elegendendő helyek nem lészen, tehát házat fogadjanak nekik és étellel, meleggel tartassák.” Uo.*

azok ne részesülhessenek belőle. Az akkori helyzetben azonban ezek az intézkedések nem bizonyultak elégségesnek, mert a vármegyéből egyre több szegény áramlott be a városba. A város vezetősége más intézkedéseket is kénytelen volt hozni: a vármegyei szegények kikísérése mellett utasították a kapuőrző darabontoknak, hogy a vármegyéből jövő koldusokat ne engedjék be a város kapuin.

Egyébként az ispotálymesternek teljes cselekvési szabadsága volt a beiktatott javak adminisztrálásában, feladatait legjobb belátása szerint végezhetette; csupán a számvevők értékelték a munkáját, néha maró iróniával, máskor kemény kritikával.⁵⁰

A gazdálkodásuk idején a számukra átadott javak fölött a döntés az ispotálymester kezében volt. Ő volt tehát az ispotály vagyonának a sáfára, és csak olyankor fordult segítségért a városi nagytanácshoz, ha jelentős, az intézmény anyagi lehetőségeit meghaladó javításokról, vagy építésekéről volt szó. Abban az esetben is a tanács döntött, ha az ispotály vagyonának egy részét értékesíteni akarták. Erre talán az a legjobb példa, amikor, feltehetően 1578-ban, a Szentlélek-ispotály mestere, a tanács határozata értelmében, a megtartott három szőlő mellett a többit eladta, az árából a megmaradt szőlőskerteket körülkerítette és az ispotályházat feljavította.⁵¹

Úgy tűnik viszont, hogy a tanács és a bíró joghatósága alá tartozott azt eldönteni, hogy kit vegyenek be az ispotályba.⁵² Csak rendkívüli esetekben, például amikor a rászorulóak száma jelentősen megnőtt, adták át ebben a kérdésben a döntési jogot az ispotálymesternek.

Kolozsváron a szüret megkezdését a városi tanács határozta meg, mivel így könnyebb volt a bordézsma összegyűjtése. Így minden szőlősgazda, polgár vagy intézmény egyaránt, tiszteletben kellett tartsa a szüretnek a tanács által meghatározott időpontját és sorrendjét. A szőlőszüret időpontjának meghatározásánál az ispotályok is a városi tanács véleményét tiszteltben tartva járhattak csupán el. 1600. október 21-én a tanács úgy döntött, hogy a következő pénteken fogjanak hozzá a szürethez, de úgy, hogy a vasárnapi prédikáció alatt senki se merjen szőlőt szedni, s aki azt mégis megtenné, azt „erős büntetés” illesse.⁵³ 1617. szeptember 17-én a szőlő rothadása miatt elég korai szüretet rendeltek el a város vezetői.⁵⁴ A szüret menetét, vagyis azt, hogy hol kezdődik és melyik hegyen, mikor fognak hozzá a betakarításhoz, 1617. októberében is részletesen leírták;⁵⁵ egyébként a százférfiak gyűlésének egyik visszatér-

50 Lásd Werner Szócs Péter 1624-es, a Szent Erzsébet-ispotály számadásához fűzött számvevői megjegyzését: „Vöttem egy eleven jubot per Fr.1 d.-. Talán elevenen nyelte el az molnár-mester, de hol azért a bír?” *Szent Erzsébet ispotály számadáskönyvei* 265.

51 RÜSZ-FOGARASI 2012. 23; MÁRTON Tünde Mária: *A kolozsvári ispotálylakók a 17. század első felében = Árpád-házi Szent Erzsébet. Magyar-német kultúrkapcsolatok Kelet-Közép-Európában*. Szerk. GÁBOR Csilla–KNECHT Tamás–TAR Gabriella-Nóra. Verbum, Kvár, 2009. 214–226.

52 1624. április 27. „bíró uram és becsületes tanács akaratából vöttem két szegény asszonyt be az isputaljba” *Szent Erzsébet ispotály számadáskönyvei* 250.

53 KvTanJk I/5. 186^v. (Mfgy. 145. tek.)

54 „Látván ő kegyelmek városul az szőlőnek veszedelmét az rothadás miatt, tetszett annak okáért őkegyelmeknek, hogy ispotály mester uramnak szabad legyen, az régi mód szerint, az holnapi napon szedni. Közönségesen pedig az Alhegyekre az jövő hétfőn költözzenek ki, és ugyan azon nap szedjenek is. Az Felhegyekre pediglen költözzenek azonképpen az régi mód szerint, harmad napon, melyet bíró uram őkegyelme publicaltasson” KvTanJk I/6. 86. (Mfgy. 145. tek.)

55 KvTanJk I/6. 241–242. (Mfgy. 145. tek.)

rő témája az ispotályszőlő szüretelésének időpontja. A tanácsi határozatokból úgy tűnik, hogy minden alkalommal az ispotálymester kérte a szüret időpontjának a meghatározását.

A kolozsvári Szentlélek-ispotály élén az ispotályok összeolvadásáig 36 ispotálymester tudtunk azonosítani. Munkájuk során sikerült az intézmény javait megtartaniuk és a rászoruló szegényekről is tudtak gondoskodni. Nehéz megítélni, melyik tisztségviselő végezte a legjobban a rábízott feladatokat, hiszen egyesek annak ellenére is az ispotály élén maradtak, hogy a számvevők keményen bírálták gazdálkodásukat. Ez történt Gebauer Szíjgyártó Mihály esetében is, aki 1628–1633 között vezette a Szentlélek-ispotályt.⁵⁶ Legtöbbször azonban a számvevők csupán elfogadták a beszámolókat, nem fűztek hozzá megjegyzéseket. Talán a számvevők és városvezetés is kedvezően ítélte meg Dési Eötvös János ténykedését, aki olyan hatékonyan gazdálkodott, hogy az intézmény bevételeiből még a városnak is juttatott, amellet pedig gondos gazdaként még a szegények hagyatékát is gyarapította. Tisztsége végeztével az ispotály évek óta veszteséges szőlőset kérte használatra a maga és felesége számára. A tanács szavazata alapján meg is kapta, és 1638–1643 között használta, ezután visszakerült az ispotály vagyonába, de már nem dolgozták meg többé.⁵⁷

A Szent Erzsébet-ispotály élén is több tucat ispotálymester fordult meg az ispotályok egybeolvadásáig. Ezek közül kiemelném Fodor Gergelyt, aki 1605–1609 között a Szentlélek, majd 1610–1613 között a Szent Erzsébet-ispotályt vezette. Munkáját a városvezetés bizonyára pozitívan értékelte, amennyiben a kisebbik ispotályban való gazdálkodása után négy évre a Szent Erzsébet vagyona felett is sáfárkodhatott.⁵⁸ Fodor Gergelynek nagyon hálásak lehetünk, ugyanis az ő munkája után maradt fenn az egyik legrészletesebb ispotályszámadás, amelyben nem csupán azt jegyezte fel, hogy mennyit költött a szegények kosztjára, hanem az általuk elfogyasztott élelmiszereket is leírta.⁵⁹ Kanta Mihály gazdálkodása is jelentősnek bizonyult az intézmény számára. Habár a számvevők mesterünk számadását kérdésekkel tűzdelték tele, ő mégis három és fél évet igazgatta az ispotályt. Gondoskodott az intézmény javairól, az ingó és ingatlan javak karbantartásáról, és megteremtette a gondoskodás anyagi kereteit is.⁶⁰ Kanta Mihály nevével a Szent Erzsébet Kalandos-Társaság története során is találkozunk. 1623-ban neki, mint a társulat vezetőjének az idejében fordították le magyar nyelvre a társaság keretén belül a német nyelvű alapszabályzatot.⁶¹ 1590-től az ötvös céhben találjuk, de számvevőként is megjelenik a forrásokban.⁶² Balogdi Farkas egy másik érdekes figurája a kolozsvári ispotálymestereknek, hiszen minekutána a Szent Erzsébet-ispotály mestere volt, és számos más városi feladatot ellátott, tanácsi határozattal távolította el az elégedet-

56 RÜSZ-FOGARASI 2012. 82–84.

57 Uo. 23–24, 88–91.

58 *Szentlélek ispotály számadáskönyvei* 41–108, 225–229; *Szent Erzsébet ispotály számadáskönyvei* 124–150, 431–438.

59 Megjegyzendő, hogy ekkor még az ispotály biztosította a meleg ételt a rászorulóknak. *Szentlélek ispotály számadáskönyvei* 41, 108; *Szent Erzsébet ispotály számadáskönyvei* 124–150.

60 *Szent Erzsébet ispotály számadáskönyvei* 150–206, 445–447.

61 KISS András: *Kalandosok – Kalandos temető Kolozsvárt* = Uő: *Források és értelmezések*. Kriterion, Buk., 1994. 83–103.

62 JENEY-TÓTH Annamária: *Műves emberek a kincses Kolozsvárott. Iparos társadalom a 17. századi Kolozsváron*. EME–Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Kvár–Debrecen, 2004 (Erdélyi Tudományos Füzetek 247). 66.

len városi közösség az intézmény éléről. Élete végén ő is a Szentlélek-ispotály gondozottjává vált.⁶³

Az 1667-es évig mindkét kolozsvári ispotálynak külön ispotálymestere volt. Az ezt követő zavaros idők az ispotályok is megérezték. Évente két ispotálymestert is említenek forrásaink, azonban a feladatkörüket nem korlátozzák csupán egyik vagy a másik ispotályra. Ebben az időszakban a két ispotály vagyona egyesült és a rászorulókról való gondoskodás is többnyire egy helyen történt. A kutatásunk jelenlegi állása szerint még nem világos hogyan oszlott meg a két ispotálymester között a javak fölötti gondoskodás. Az viszont teljesen egyértelmű, hogy az 1668–1714 közötti időszakban gyakran (de nem mindig) fordult elő, hogy a két hivatalban lévő ispotálymester közös számadást készített (1675,⁶⁴ 1676,⁶⁵ 1678,⁶⁶ 1679,⁶⁷ 1680⁶⁸).

Az ispotálymesterséget elvállaló kolozsvári polgárokat e tisztségük előtt vagy azt követően más közéleti szerepekben is megtaláljuk. Dési Eötvös János,⁶⁹ Hermann András,⁷⁰ Kádár Maurer Máté,⁷¹ Kapusi Szabó András,⁷² Lakatos György,⁷³ Lutsch Péter⁷⁴ és Lutsch István⁷⁵ például mindannyian osztóbírákként is tevékenykedtek. Az ispotálymesterség úgy tűnik, hogy nem volt könnyű feladat, és nem tekinthető a más hivatalokba való bekerülés feltételének. A források alapján nem is a fizetség, hanem többnyire az adómentesség, valamint a városi hivatalviselésből eredő előnyök miatt vállalták a kolozsvári polgárok. Eddigi ismereteink alapján nincs tudomásunk olyan ispotálymesterről, aki a későbbiekben esetleg a városbírói hivatalig is eljutott volna. A kolozsvári polgárkarriernek nem alapultak ennek a hivatalnak a viselésén, teljesen más pályát futottak be azok a polgárok, akik a legmagasabb hivatal felé irányultak.⁷⁶ De a város gondoskodott a tisztségviselőiről, így az ispotálymestereiről is amennyiben bajba jutottak.

63 RÜSZ-FOGARASI 2010. 28–32.

64 KvSzám 35/I. (Mfgy. 76. tek.)

65 KvSzám 35/III. (Mfgy. 76. tek.)

66 KvSzám 35/V. (Mfgy. 76. tek.)

67 KvSzám 35/VII. (Mfgy. 76. tek.)

68 KvSzám 35/XII. (Mfgy. 76. tek.)

69 1626, 1629–1631, 1636, 1638-ban. Kovács Kiss Gyöngy: *A kolozsvári osztóbírói intézmény és a kibocsátott osztálylevelek*. Korunk–Komp-Press, Kvár, 2012. 33.

70 1628, 1630, 1639–1640, 1654-ben. Uo. 34.

71 1654-ben. Uo.

72 1662-ben. Uo.

73 1633–1635, 1637–1640, 1642, 1647-ben. Uo.

74 1614, 1616-ban. Uo.

75 1654-ben. Uo.

76 FLÓRA Ágnes: *Polgári karrier – polgári élet Kolozsváron a reneszánsz korában*. Történelmi Szemle 2009, 4. sz. 482–501; Uő: *A kora újkori kolozsvári elit portréja*. Urbs. Magyar Várostartörténeti Évkönyv III(2008). 139–140.

THE MASTERS OF THE ALMSHOUSES FROM THE EARLY MODERN CLUJ

Keywords: *early modern Cluj, almshouse, hospital magister, urban government, poor*

In the early modern Cluj two almshouses functioned at the same time, one of them named after Saint Elizabeth, the second after the Holy Spirit. Both were under the authority of the town. Their masters – called *magister xenodochii* in the documents – were elected by the Assembly of the Hundred Men, the main legislative body of the town magistrate. By presenting certain aspects of their job, the study focuses on their duties, their instructions, on the way they managed the institutions, their social status and place in the society of the town. All of them were citizens of Cluj, and, besides running the hospitals, they continued their formal job as artisans, craftsmen or merchants. After completing their assignments as masters of the hospitals, the majority of them were elected in other offices of the town management. Although all of them were citizens with respectable careers, none of them had the chance to become first judge of the town.

MAGIȘTRII OSPITALIERI DIN CLUJUL PREMODERN

Cuvinte-cheie: *Clujul premodern, așezământ ospitalier, magistrul ospitalier, guvernare orășenească, săraci*

În Clujul premodern au funcționat în paralel două așezăminte ospitaliere: unul cu hramul Sfintei Elisabeta, celălalt cu cel al Spiritului Sfânt. Ambele instituții s-au aflat sub guvernare orășenească. Conducătorii lor – numiți de izvoare magiștri ospitalieri (*magister xenodochii*) – au fost desemnați de consiliul celor o sută de bărbați (centumvirat), forul cel mai important de conducere al orașului. Studiul de față prezintă atribuțiile și instrucțiunile magiștrilor, modul în care aceștia au administrat instituțiile amintite, statutul și locul lor din societatea clujeană, prezentând exemple pentru buna gospodărire a patrimoniului investit. Toți cei aleși în funcția de magistrul au fost cetățeni ai orașului, care și-au continuat meșteșugul care i-a consacrat chiar și după investirea în funcție. După terminarea stagiului mulți dintre ei au fost desemnați în alte slujbe orășenești. Cu toate că toți au fost orășeni cu cariere respectate, niciunul nu a devenit însă jude primar al orașului.

DERZSI JÚLIA*

A VÁROSI STATÚTUMOK ÉS A KÖZRENDÉSZETI SZABÁLYALKOTÁS KAPCSOLATA AZ ERDÉLYI VÁROSOKBAN A 16. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Kulcsszavak: *városi statútumok, közrendészeti szabályok, közrend, városi hatóság, erdélyi városok, kora újkori társadalom*

A késő középkori és kora újkori közrendészeti szabályalkotás jeles német kutatója, Karl Härter, a közép-európai városok statutáris joga és a közrendészeti szabályok közötti összefüggést vizsgáló tanulmányában¹ utal arra, hogy Worms birodalmi város 1531-ben Frankfurtban megjelent jogkönyve már a címében összeköti a városi jogi normákat a közrendészettel, ti. mint a „jó rendszet”/politia (*ordentliche Policei*) fogalmával. Härter megfogalmazása szerint ez „kevesbé mint törvény vagy még kevésbé mint valamilyen intézmény, hanem mint jó rendtartás (*gute Ordnung und Policey*) konstituálódik, állapot, amelyet éppen a szabályozás teremt meg.”² A wormszi reformáció, folytatja Härter, a normatív szövegek két ideáltípusát köti össze, melyek a régebbi kutatásokban mint ellenpárok állítottak szembe egymással: a kommunális, az előírásokban és statútumokban visszaköszönő városi jogot, illetve a hatóságok által kibocsátott kora újkori közrendészeti törvényt.³ A kérdést érintő kutatás új álláspontjára támaszkodva,⁴ Härter a késő középkori és kora újkori közrendészeti szabályalkotásnak a városi statútumok-

* Derzsi Júlia, dr. (1972), történész. 2012-ben a nagyszabenyi Lucian Blaga Tudományegyetem Történelem és Patrimónium Szakán védte meg doktori értekezését, melynek címe: *Büntetőbíráskodás az erdélyi városokban a 16. században*. Főbb kutatási területei: a kora újkori várostörténet és jogtörténet. Fontosabb munkái: *Schuld und Süne. Zur Strafgerichtsbarkeit in den siebenbürgischen Städten des 16. Jahrhunderts*. Berichte und Forschungen. Jahrbuch des Bundesinstitut für Kultur und Geschichte der Deutschen im Östlichen Europa 16/2008(2009); *Organizarea acțiunilor caritabile din Sibiu în deceniile de după Reformă*. Historia Urbana XVIII(2010); *Zur Problematik der städtischen Armenfürsorge. Sozialleistungen in Hermannstadt im Spiegel der frühneuzeitlichen Rechnungsbücher. Einführungsstudie* = Petre BEȘLIU MUNTEANU: *Hermannstädter Spital und Spitalskirche. 13.-18. Jh. Hermannstadt*, 2012.

1 Karl HÄRTER: *Statut und Polizeyordnung: Entwicklung und Verhältnis des Statutarrechts zur Polizeygesetzgebung zwischen spätem Mittelalter und Früher Neuzeit in mitteleuropäischen Reichs- und Landstädten* = *Von der Ordnung zu Norm. Statuten in Mittelalter und Früher Neuzeit*. Szerk. Gisela DROSSBACH. Ferdinand Schöningh, Paderborn–München–Wien–Zürich, 2010. 127–152, 127.

2 Uo. 127. [A tanulmányban olvasható fordítások tőlem: D. J.]

3 Idézett tanulmányában Härter itt elsősorban Knemeyer *Polizeibegriffe in Gesetzen des 15. bis 18. Jahrhunderts* című, 1967-ben megjelent írását említi. Referenciaként lásd F.-L. KNEMEYER: *Polizeibegriffe in Gesetzen des 15. bis 18. Jb. Kritische Bemerkungen über die Entwicklung des Polizeibegriffs*. Archiv des Öffentlichen Rechts 92(1967). 153–180; HÄRTER: *i. m.* 127 (3. jegyz).

4 A közrendészeti normaalkotás kutatásának újra felfedezése a kilencvenes években a frankfurti *Max-Planck-Institut für Europäische Rechtsgeschichte* által meghonosított, Karl Härter és Michael Stolleis

kal való összefonódását hangsúlyozza és kimutatja, hogy a közrendészeti büntető szabályzatok a régi rendtartásokból – különösen a városi statutáris jogból – fejlődtek ki, és nemcsak az uralkodói, illetve a hatósági törvényhozói hatalom származékai, hanem a közösségi önrendelkezésé is.

A városoknak a kora újkori territoriális államba való integrációs folyamatának kontextusában a közrendészeti szabályalkotás fejlődését, a statutáris jogtól való elválását és hatósági tiltó joggá való alakulását Härter meggyőzően mutatja ki hét birodalmi város és 10 terület közrendészeti szabályainak a repertóriumai segítéségével.⁵

Az erdélyi városok – de a területi vagy megyei törvényhatóságok – közrendészeti szabályainak hasonló repertóriumai nem áll rendelkezésünkre. Ennek oka nemcsak a vonatkozó források hiányában kereshető – a nagyszzebeni tanács statútumalkotásának késő középkori emlékét (1463 körül)⁶ és néhány más példát leszámítva, városi statútumok számottevő mennyiségben csak a 16. század második felétől kezdve maradtak fenn –, hanem a hazai kutatásnak a téma iránti érdektelenségében és a meglévő források feldolgozatlanságában is. A birodalmi városok közrendészeti szabályainak repertóriumaihoz hasonló munkaeszköz hiányában próbálkozásunk arra szorítkozik, hogy a városi statútumalkotás közrendészeti vonatkozású szabályainak területeit beazonosítsa, a statútumszövegek indoklásában a tanács új, „rendőri” hatalmának felbukkanását végigkövesse. Ha a 16. századi közrendészeti szabályalkotás változásáról pontos képet nem is tudunk alkotni, néhány kérdés problematizálása, reményeink szerint, előbbre visz a kutatás irányainak feltárásában.

A módszeres vizsgálat mindenekelőtt a városi szabályrendeletek és az azokkal kapcsolatos adatok összegyűjtésén és feldolgozásán alapszik, beleértve minden olyan határozatot, amelyet közvetlenül a városi tanács hozott meg – nemcsak alapszabályok, hanem „rendőri” feladatokat ellátó hatósági (polgármester, városbíró, városnagy, kapitány, választott polgárok/tisztviselők, hatósági szolgák) és testületi szervek (céhek, szomszédságok, fertályok) működésének szabályozására, feladatkörük behatárolására hozott rendeletek is –, továbbá a vizsgálat kiterjed azoknak a körülményeknek a tisztázására is, amelyekben belül a polgárok közvetlen védelmi feladatukat ellátták. Ezen túlmenően a városi statutáris és az országos vagy uralkodói törvényhozás kapcsolatának tisztázása a gazdag városi iratanyag (például a fejedelmi parancsok) átnézését feltételezi, a törvénykezési jegyzőkönyvek által kínált adatok pedig a szabályrendeleteknek nemcsak a sorát bővítik ki, hanem az alkalmazásukról is felvilágosítást nyújtanak.

A 16. századra szorítkozva, az erdélyi városok tekintetében számszerűen is vizsgálható mennyiségben városi statútum csak a legnagyobb városok esetében maradt fenn (elsősorban Kolozsvár, Nagyszeben és Brassó esetében, illetve a Szász Universitas statútumaival is számolnunk kell). Ezekben a városokban a közrendet érintő kérdésekben a városi tanács autonóm módon rendelkezett, amely jogot privilégiumként a mindenkori uralkodóval elismertette. A városi tanács megállapodott és intézkedett az igazgatási területén belül minden, a vá-

vezette projektnek köszönhető, amely a kora újkori rendőri szabályzatok repertóriumának (*Repertorium der Polizeyordnungen der Frühen Neuzeit*) összeállítását célozta meg.

5 Frankfurt, Köln, Ulm, Nördlingen, Schweinfurt, Speyer és Worms, valamint Kurmainz, Kurtrier, Kurköln, Kurbrandenburg, Kurpfalz, Kurbayern, Jülich-Berg, Baden, Württemberg, Pfalz-Zweibrücken.

6 Megjelent: Gustav SEIVERT: *Hermannstädter Lokalstatute*. Hermannstadt, 1869. 6–22.

ros rendjének helyreállítását megcélzó eljárásban, törvényhozói és végrehajtói minőségében normaalkotó és szociális kontrollt gyakorló hatóságként működött. Ebben az értelemben, a városi szabályalkotás szorosan összefonódott a polgárok önrendelkezési jogával.

Az első lejegyzett statútumok, Erdély sajátos rendi berendezkedésének megfelelően, az országrész rendi/nemzeti jogalkotási törekvéseihez köthetőek (említjük itt az 1469-ből fennmaradó szász nemzeti statútumot, a székely nemzeti constitutiók sorát a 16. század első feléből és a Fogaras vidéki constitutiót 1508-ból), törvényhatósági-városi statútumok először Nagyszébenből maradtak fenn (1469), a székely városi vagy a vármegyei igazgatás statútumai csak a 17. század elejéről maradtak fenn (marosvásárhelyi városjog 1604, vármegyei statútumok: Küküllő vármegye 1610–1668, Belső-Szolnok 1643, 1646, 1649, Dés oppidum 1678).⁷

A városi statútumok és rendtartások a kezdetektől fogva számos közrendészeti normát tartalmaztak. Bár a „jó rendészet” fogalma, szemben a németországi városokkal, ahol már a 16. század legelején számolhatunk jelenlétükkel,⁸ a városi szabályrendeletek szövegeiben kifejezett formában csak a 16. század végén jelenik meg⁹ – először az 1589. évi nagyszébeni városi statútumban találjuk a „*gute Ordnung und Policey*” megfogalmazást; 1590-ben Kolozsváron „*vegeztek azért eo kegyelmek varosul, hogy az Jo rendtartas es engedelmesség megmaragion*”; továbbá az 1595. évi kolozsvári városi statútum is így fogalmaz: „*Hogy penigh ennek Vtannais ez io rendtartasnak esze ne vezhessen*”¹⁰ –, a mindennapi élet, a gazdasági tevékenységek, a társadalmi konfliktusok, a deviáns viselkedések szabályozására, ellenőrzés alá helyezésére, illetve az előírások megszegésére kiszabott szankciók alkalmazásával természetesen már korábban találkozunk. A céhszabályzatok maguk is számos hasonló rendelkezést tartalmaznak.

A közrendészeti szabályokat megfogalmazó statútumok normatípusukat tekintve többfélék: a tulajdonképpeni „*törvények*”/szabályzatok mellett városi alkotmányok (constitutiók) és egyszerű tanácsi határozatok/végzések, a (korábbi) határozatok magyarázatát vagy kiegészítését szolgáló végzések kerestek választ a városi élet minden területén felmerülő problémákra. Megnevezésük gyakran nem mentes az ambivalenciától, egy kolozsvári 1595. évi statútum például „*az Lexnek es az Vegheznesnek Constitutioia*”-ról tesz említést, mely szerint a végzés megalkotása előtt a városban már letelepedett lakók minden további eljárás nélkül polgárjogot élveztek.¹¹ A különböző elnevezések megjelenése ellenére továbbra is statútumnak nevezik a városi öngazgatás normaalkotásának minden termékét (a német nyelven megfogalmazott rendszabályok esetében a leggyakrabban a „*statuirt*” igével találkozunk), ahogy statútumként vagy konstitúcióként nevezik mind a területi (az 1508-as Fogaras vidéki constitutió) és a rendi/nemzeti szokásjog kodifikációit (a székely nemzeti constitutiók, de az 1583-ban nyomtatásban is napvilágot látott, Mathias Fronius brassói jegyző, tanácsos és városnagy által lejegyzett szász jogkönyv: *Statuta juriurum municipalium Saxonum in Transsilvania. Das*

7 Lásd Friedrich SCHULER VON LIBLOY: *Siebenbürgische Rechtsgeschichte*. I. Hermannstadt, 1854. 127 (4. jegyz).

8 HÄRTER: *i. m.* 140.

9 Megállapításunk itt csupán a statútumok sorát tekintve érvényes.

10 *Corpus statutorum Hungariae municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye*. I. Szerk. KOLOZSVÁRI Sándor–OVÁRI Kelemen. MTA, Bp., 1885. 234, 242, 542. (a továbbiakban CSHM)

11 Uo. 241.

Eigenlandrecht der Siebenbürgen Sachsen), mind a városi jogkönyvet is (Thomas Bomelius nagyszzebeni városi és provinciális jegyző 1560-ban lejegyzett műve: *Statuta jurium municipalium civitatis Cibiniensis, reliquarumque civitatum et universorum Saxonum Transilvanicorum*). Ennek megfelelően a kutatás és forráskiadás sem tesz különbséget az elnevezések terén (azaz a statútum és más hatósági rendeletek normatípusai között), statútumnak nevezve a törvényhatósági (területi, vármegyei, városi) normaalkotás minden formáját¹² (jóllehet a normatípusok különbségére való utalás megjelenik már Schuler von Libloy-nál akkor, amikor a nagyszzebeni magisztrátus és a Szász Universitas jegyzőkönyveiből példáz: „*Statutarische und solcherart Bestimmungen aus den Hermannstädter Magistrats – zugleich Universitäts – Protokollen*”¹³).

A jó rendtartás/politia-fogalomnak a statútumszövegekben való késői megjelenése természetesen nem jelenti, hogy a közrendészeti vonatkozású intézkedések, mint hatósági rendeletek ismeretlenek lettek volna a városi normaalkotók számára. Az uralkodói rendeletek (parancsok) vagy az országos törvények a városi statútum- és rendszabályalkotásra jelentős impulzust gyakoroltak; ezen túlmenően a szász városok előszeretettel fordultak a birodalmi törvényhozáshoz is olyan esetek szabályozási kísérletében, amelyekben a helyi vagy az országos jog nem szolgált megoldással, jellemzően az egyes intézkedések szintjén és nem kidolgozott közrendészeti szabályzatok (*Policeyordnungen*) átvételénél. Így például a Szász Universitas a céhszabályzatok 1539–1582 között lebonyolított általános revíziójakor¹⁴ a céhszabályzatok bevezető indoklásában „*minden német bölcs tanácsá*”-ra hivatkozik a céhstatútumok eligazításainak elrendelésében,¹⁵ és a császári rendőri szabályzat artikulusaiból is átvesz olyankor, amikor vitatott kérdésekben a helyi igazgatás nem kínált megoldást. E tekintetben példaként a nagyszzebeni tanács levélváltását említhetjük Augsburg és Nürnberg birodalmi városok, valamint Bécs városának tanácsai között, de Beszterce és a pomerániai Stettin városa között is a borbélycéhek 1562. november 29-i, a Szász Universitas által kibocsátott első statútumának kiállítását megelőző időből. A levélváltást megelőző vita a borbélyok elégedetlensége okán

12 Lásd a *Statutarische Gesetzgebung* alcímet: SCHULER VON LIBLOY: *i. m.* 126–127. A statútumok kiadásairól lásd SEIVERT: *i. m.*; Uő: *Akten und Daten über die gesetzliche Stellung und der Wirkungskreis der sächsischen Nations-Universität*. Hermannstadt, 1870; Friedrich SCHULER VON LIBLOY: *Merkwürdige Municipal-Constitutionen der Siebenbürger Sekler und Sachsen*. Hermannstadt, 1862; továbbá a magyar nemzeti, törvényhatósági és községi, székely nemzeti és szász nemzeti, illetve városi statútumok mindmáig legteljesebb kiadása a CSHM 1885-ben megjelent első kötete.

13 SCHULER VON LIBLOY: *i. m.* 133. [Kiemelés tőlem, D. J.]

14 *Comerț și meșteșuguri în Sibiu și în cele șapte scaune/Handel und Gewerbe in Hermannstadt und in den Sieben Stühlen. 1224–1570*. Szerk. Monica VLAICU–Radu CONSTANTINESCU–Adriana GHIBU–Costin FENEȘAN–Cristina HALICHIAS–Liliana POPA. Hora, Sibiu/Hermannstadt, 2003. 10. (a továbbiakban *Comerț și meșteșuguri*)

15 „*Myr, Pürgermaster, Rychter vnnnd Radtgeschworne Purger der Statt Hermanstat vnd der Sybenn vnd Czwayer Stüell der Saxen von Sybenpurgen, Cronstat vnd Nösenn thuen zu Wissen allen vnnnd yklichenn, so gegenwertigen Prieff lesen und hören werden, das myr zu Guet und Wolffaren gemeynes Nütz des ganzen Landts mit gemeynem Willen vnd rayffem Radt aller Deutscher, angeffangen vnd vollendet habenn eyn Ordnung, ader Rechtfertigung der Statuta, ader Gemech, aller Czech der Hanthwerker*”. *Eingang und Schluss der großen Regulations-Urkunde für sämtliche Zünfte des Sachsenlandes von 1539 bis 1580 = Akten und Daten über die gesetzliche Stellung und der Wirkungskreis der sächsischen Nations-Universität*. Hrsg. Gustav SEIVERT. Hermannstadt, 1870. 28; *Comerț și meșteșuguri* 305.

robbant ki, mivel a fiaiknak megtagadták a helyi ötvöscéhbe való felvételt. A vita tárgyának eldöntésére – miszerint a borbélyok által üzött ipar a „*becsületes*” mesterségek közé sorolható-e vagy nem – a nagyszebeni tanács, bizonyos Gall Vischer helyi kereskedő közbenjárása által, a birodalmi városok tanácsát kérte.¹⁶ A megkérdezett városok leveleikben igazolták, hogy a birodalom minden részében a borbélyok fiai minden céhben felvételt találnak, mivel apáik mestersége a „*becsületes*” mesterségek közé tartozik, és, hogy e jogukat törvény is védi, amelyet, ahogy a bécsi levél fogalmaz, „*Ófelsége a római császár rendelt el császári politia rendeletben és adott ki nyilvánosan.*”¹⁷ A levélváltás kapcsán felmerülő kérdés, miszerint a nagyszebeni tanács eljárását – ti. hogy éppen azokhoz a városokhoz fordult eligazításért, ahol a császári kontroll a közrendet illetően a leginkább megnyilvánult¹⁸ – tudatos intervenciónak kell-e tekintenünk, vagy csak a kereskedő utazásával összekapcsolható körülményként értelmezzük, egyelőre megválaszolatlan marad. Közel sem érdektelen azonban, főleg ha azt a szerepet tekintjük, amelyet a szászok statútáris jogkönyve szánt a császári jognak, s amelynek érvényességét (szubszidiáris jogként való alkalmazását), a szász *Statútumok* privilégiumként való elismerésével, az erdélyi fejedelem is szentesítette.¹⁹

Az országos törvényeknek és uralkodói parancsoknak a városi közrendészeti szabályalkotásra való hatását jelen összefüggésekben nem tudjuk kimutatni, érvényükhöz azonban rendszerint nem fért kétség. Az országgyűlések vonatkozó határozatait gyakran közigazgatási szinten is statútumba foglalták (leginkább az árlimitációk, súlyok és mértékek szabályozásának, a paráznság és általában a szexuális devianciák szankcionálásának, büntető eljárások, cirkálások és arestatio kérdésköreiben), némelykor még annak ellenére is, hogy azok a helyi jogszabályokkal ellenkeztek. Így például a kolozsvári tanács 1597. évi határozatában annak ellenére fogadja el az 1596. november–decemberi gyulafehérvári országgyűlés egyik végzését²⁰ – „*Megbertwen eo keyvelmek Varosul az Orzagb mostani vegbezeset, articullussat az Creditorok*

16 Lásd Johann Ehinger augsburgi diakónus a szebeni előljáróknak címzett levelét, valamint az augsburgi tanács 1560. február 8-án keltezett kísérő levelét, továbbá Nürnberg polgármesterének és városi tanácsának 1560. február 29-i, Bécs polgármesterének és tanácsának 1560. március 26-i levelét a nagyszebeni tanácshoz. Ugyanebben a kérdésben lásd még a pomerániai Stettin városának 1560. április 22-én kelt és a besztercei bíróhoz és tanácshoz intézett levelét. *Comerț și meșteșuguri 380–385. Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen 1203–1570. II. Begründet von Albert BERGER, Hrsg. Ernst Wagner. Böhlau, Köln–Wien, 1986. 722.*

17 Lásd a nürnbergi tanács levelében a következőket: „[...] *die vorig Röm(isch) Kay(serliche) Maj(estät) vnsser aller gnedigsten Herr hochloblichster Gedechnus auch Churfürsten, Fürsten vnd gemeine Stende dess Heiligen Nation haben ein solches Anno achtundvürzig der wenigern Zahl nechstuerschinnen uf dem damals zu Augspurg gehaltenen Reichstag auch lauter statuir vnd geordnet vnd in irer Maiestat Policyordnung öffentlich in Truck aussgeen lassen*”, és csaknem ugyanazt a megfogalmazást találjuk a bécsi levélben is: „*auch höchsernente Rom(isch) Khay(serliche) Maj(estät) haben solches lautter statuir vnd geordndt in irer Khay(serlichen) Maj(estät) Policyordnung vnd öffentlich in Druk ausgeen lassen.*” *Comerț și meșteșuguri 383, 384.*

18 HÄRTER: *i. m.* 129.

19 Lásd a szász *Statútumok* I. könyve 3. fejezetének 32. paragrafusát. *Das Eigen-Landrecht der Siebenbürger Sachsen.* Hrsg. Adolf LAUFS. München 1973; Felix SUTSCHEK: *Statutele municipale ale sașilor din Transilvania.* Constant-Verlag, Stuttgart, 1997. 153.

20 *Erdélyi országgyűlési emlékek. Monumenta comitialia regni Transsylvaniae, 1540–1699.* IV. Szerk. SZILÁGYI Sándor. MTA, Bp., 1878. 106.

feleol az adosságoknak Executioiarol” –, hogy az „noha lattatik Városunk privilegiumanak es reghii zokassinknak derogalny.”²¹

Az országos és birodalmi törvények átvétele mellett a városi közrendészeti normaalkotásra a legerősebb impulzust a reformáció gyakorolta, elsősorban a közerkölcsiség és a fegyelmi rendszabályok területén. Mivel a protestáns jogi gondolkodás a fékevesztett viselkedésben és engedetlenségben a bűnözés melegágyát látta,²² a tiltások a deviáns magatartások és cselekedetek teljes sorát érintették. A paráznság,²³ henyélés, szerencsejáték, éjszakai mulatozás megfegyelmezésére hozott közerkölcsi vonatkozású szabályozások mellett az egyházi fegyelmi intézkedések közegészségügyi vonatkozású kérdéseket is érintettek. Így például pestis idején, a templomba járás kivételével, mindenféle társas összejövetel (*Wirtschaften, Nachbarschaften, Weingang, Kränzeln, Tanze*) tilalmát rendelik el,²⁴ feltehetőleg a rendelkezés kihirdetésének nagyobb hatékonysága miatt.

Az egyedi problémákra hozott intézkedések köre a 16. század végén kibővül, a közrendészeti szabályok csaknem teljes tematikus körét felöleli, de tárgyspecifikusan – tulajdonképpeni rendőri, ruházkodási, szomszédsági, lakodalmi – kidolgozott szabályzatokat csak később, a 17. század második felétől kezdve találunk (az *Articuli Civitatis Seghesvariensis* 1608. évi szabályzatnak a *Nuptiales leges* fejezetét leszámítva; Nagyszében város statútuma 1652-ből szomszédsági szabályzat; Segesvár városi szomszédsági szabályzat/*Nachbar Buch* 1665-ből; szászvárosi ruházkodási szabályzat/*Kleider Ordnung* 1723-ből; szászvárosi szomszédsági szabályzat/*Nachbarschafts Artikel* 1741-ből; Nagyszében városi statútuma 1752-ből ruházkodási és rendőri szabályzat/*Kleyder und Polickey Ordnung*; a segesvári *Neü Stabilirte Kleider und Pollizey Ordnung der Stadt Schász-Burg* 1755-ből).²⁵ Ezeket – Härter véleményére támaszkodva – aligha nevezhetjük már statútumoknak.²⁶

21 CSHM 245. Lásd még: Uo. 3. jegyzet.

22 Martin DINGES: *Justiznutzungen als soziale Kontrolle in der Frühen Neuzeit = Kriminalitätsgeschichte. Beiträge zur Sozial- und Kulturgeschichte der Vormoderne*. Hrsg. Andreas BLAUERT–Gerd SCHWERHOFF. UVK, Konstanz, 2000. 503–544, 524.

23 Az 1558–1580 között fennmaradó brassói ítéletkönyv egyik bejegyzése arra enged következtetni, hogy a megesett lány részére a bíróság 24 forint tartásdíjat ítél, amely rendelkezést először a reformációs iratokban találjuk (ugyanazt a rendeletet megtaláljuk a barcasági káptalan jegyzőkönyveiben 1573-ban, és bekerülnek a szász jogkönyv büntetőjogi fejezetébe is). A brassói ítéletkönyv bejegyzése a következő: „1561 Kroner. Am Montag für Conuersionis Paulj hatt Blesch Gyrde Jörg, in statt seiner tochter Catharina so vom Jacob Buser beschwengert worden war geteydiget. Dieweils aber bewehrlich worden ist das er bey ihr gewest, vnnd keinen andren darein stellen kundt, jst das Vrteil gefunden, das der Jacob die Catharina oder zur Ehe nemen sol, oder fl. 24 noch der Reformation Inhalt geben sol, dieweil er ihr die Ehe verbeissen hat. So ist er bey dem vrteil plieben, das er sie nemen wol.” Román Nemzeti Levéltárak Brassó megyei Osztálya, Brassó, Brassó város levéltára, Seria IV. A., 1558–1852. Nr. Fond 1/15, nr. inv. 909, nr. crt. I. 178 (Registru cu evidența sentințelor judecătorești date de senatul orașului Brașov). 1558–1580. Gerichtliches Rathspratokoll. 1558–1580. 54.

24 *Instruktion in pestilentialichen Läuften Anno 1571. Mense Julio = Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt/Documente privind istoria orașului Brașov*. Hrsg. Elisabeta MARIN. Achter Band, Heft 2, vol. VIII, fasc. 2. Aldus, Kronstadt/Brașov, 2002. 73–74.

25 CSHM 554, 572, 611–613, 614–615, 616–624, 624–626, 626–631.

26 HÄRTER: *i. m.* 141.

Kezdetekben a szabályok egyszeri problémákat kívántak mindenki meglegedésére rendezni, amely kérdések szabályozására a statútum műfajilag megfelelő formát jelentett. A 16. század elejétől kezdve találkozunk olyan szabályokkal (főleg a szász nemzeti statútumokban), ahol már néhány jellegzetes tiltás is megfogalmazódik: így az átkozódás, a játék, a keresztelőkön és mennyegzőkön való mértéktelen pazarlás tilalma, a deviáns magatartások fegyelmezése (a céhek és főleg a céhlegények testvériségének statútumai ennél jóval több rendelkezést tartalmaznak multságokon, utcán való viselkedés szabályozására²⁷), továbbá legelők használata, hitelezőiket megcsalni akarók letartóztatása, elveszett marhák nyomon követése, tolvajok üldözése, károkozások, őrzéssel és tűzveszéllyel kapcsolatos intézkedések. A sajátosan alkotmányjogi témák – polgárjog, városi alkotmány (tanács) és bírászkodás – mellett, nagyvonalakban a 16. század második felétől kezdve jelennek meg a statútumokban a sajátosan a közrendszet területéhez sorolható témák, mint a szitkozódás és a szerencsejáték tiltása (tipikusan egyházi indíttatásra), szexuális devianciák (bigámia), erőszakos cselekedetek, tűzvédelem, a hatvanas évektől kezdve pedig a tiltások sora kibővül a vásár rendjének szabályozásával és közbiztonsági intézkedésekkel (bormérés/csaplárkodás, ünnepek, paráznság, luxus, dözsolés, munkakerülés, árszabályozások és bérlimitációk, súlyok és mértékek szabványozása, közegészségügyre és köztisztaságra vonatkozó intézkedések, utcák takarítása). A közrendszeti szabályok száma növekedésének fontos mutatója a szerencsejáték és szexualitás (kerítés, paráznság) visszatérő tiltása, általában a rend, fegyelem és közbiztonság fenntartására vonatkozó intézkedések (fegyverviselés békeidőben, éjszakai kijárási tilalma, stb). A statútumok témakörében – a jogkodifikáció késői lefolyása miatt – még mindig nagyon fontos szerepet játszott az örökség, gyámság és magánjogi viszonyok rendezése. Az örökösödési és magánjogi kérdéseket a Szász Universitas kötelekeibe tartozó közigazgatások, a jogegységesítő erőfeszítések folyamán, nagy vonalakban a század első felében rendezték (ehhez képest a szász magán-, eljárás és büntetőjogot tartalmazó jogkönyv, a *Statuta iurium municipalium Saxonum in Transilvania. Das Eigenlandrecht der Siebenbürgen Sachsen* csak 1583-ban jelenik meg nyomtatásban), Kolozsváron viszont csak a nyolcvanas évek végén jegyezték le (1587, 1588).

A rendszeti intézkedések leginkább a hétköznapi élet behatárolt problémáit érintették, a városi tanács egyre inkább krízisjelenségekre is reagált: a kereskedők és városlakók közötti feszültségek oldására, megoldásokat keresett szociális konfliktusok rendezésére, a társadalom peremén állók és a szegényügyre vonatkozóan, ugyanakkor a deviáns magatartások megfékezésére és súlyosabb büntetésekre a város büntetőügyi normák és eljárások kidolgozásával válszolt.²⁸ Olyan kérdéseket kellett megoldjon, amelyeket sem a szokásjog, sem az országos törvények kielégítő módon nem rendeztek. A városi tanács igyekezett a város lakóit érintő ügyekben lehetőleg autonóm módon és flexibilisen megalkotni a szabályokat,²⁹ úgy, hogy azok a körülményekhez igazítva akár visszavonhatóak legyenek (1595-ben „*effele regi Ceremonianak obserualasat artalmasnak es nem meltonak lenni*” találva, a kolozsvári tanács „*vox zerent*

27 Többek között lásd a nagyszebeni szabók céhkönyvét 1499-ből, a nagyszebeni posztókészítők statútumait 1500 körül, a nagydisznódi takácslegények statútumait 1561-ből, a nagyszebeni vargalegények és ötvöslegények testvériségeinek szabályzatait 1556–1599 között, illetve 1575-ből. *Comerfői mestességuri* 220, 234, 387, 370, 442.

28 Lásd e tekintetben HÄRTER: *i. m.* 135.

29 Uo. 133.

*ezt a Zokast ez mai nap abrogáltak es le tettek*³⁰), vagy a kérdésekre szükség szerint vissza lehesen térni. Rendszerint csak olyan rendelkezéseket kívánt örök érvénnyel meghozni, amelyeket több ízben sem tudott betartatni (a kolozsvári tanácsnak a szitkozódás megfékezésére hozott 1592. évi statútuma kijelenti, hogy „*ez wegheztes nem csak Egi Bjro Ideyeben, hanem eoreokeosen megh gjwkerezsek*”³¹), vagy ha valamely alapvető, polgárjoggal összefüggő állapotot kívántak megteremtteni (Kolozsváron 1595-ben „*vegheztek erreol eoreokeoseon*”, hogy a polgárok neveit a városkönyvbe beírják és hogy a kapitányok felelősek a lakosság fertályonként történő ellenőrzésében³²).

Az intézkedések érvényének ideiglenességéhez hasonlóan a devianciákra kiszabott büntetés is rendszerint változó volt: gyakran csak annak a megfogalmazásával találkozunk, hogy a büntetést a vétekekhez igazították, a büntetések és bírságok mértéke (vagy formája) pedig továbbra is rendszerint nem a vétséghez, hanem a krízishelyzethez igazodott. Jellemző volt a vétekekhez mérten aránytalanul magas büntetés kiszabása (a kolozsvári tanács 1592. évi határozata elrendeli, hogy „*Senki Coloswari ember feie, Jozaga veztese alatt Monostori és fenessi emberteol veott mustbol dezmajat ne aggia megh, hanem zeoleieiben termet mustbol*”³³), számtalan esetben pedig az elkövető személyéhez volt kötve a büntetés (a szegényeket, ha a bírságot nem tudták kifizetni, kalodába zárták, de az előkelők ugyanazon vétekekért, vagy a szankció kirovásáért felelős tisztek kötelességük elmulasztásáért akár nagyobb árat is fizethettek³⁴).

A végzések számának megnövekedése magával hozta a kontroll alkalmazásával járó feladatokat is. A statútumok kijelölték az eljáró tiszteket, illetve behatárolták autoritásukat (kapitány, tizedesek, szomszédnagyok/fertálmesterek, vásárbírók, városi szolgák, választott polgárok, stb.), amely folyamat részeként a közrendészet fokozatosan elkülönült a közigazgatás más területeitől. Az 1649. évi nagyszzebeni városi statútumot, ebben a tekintetben, talán az egyik legfontosabb intézkedésnek tekinthetjük. A statútum szétválasztja a rendes bíróság, a városi tanács mint rendkívüli bíróság, illetve a polgármester hatásköreit, a tumultust/gyülekezést, rendzavarást, verekedést, átkozódást és más magatartást, *secundum delicti qualitatem, exceptis Criminalibus* (amely esetek a városi tanács rendkívüli ülése elé tartoztak), a polgármester elé rendeli. A rendes bíróságnak meghagyta azokban az ügyekben a pénzbírság kiszabását, ahol vérontás és becsületsértés történt, amikor a kárvallott fél panaszt tett (magánvádlóként).

30 A statútum azt a régi városi szokást törli el, amely szerint az új bírónak, megválasztása után, az őt hazakísérő polgárokat vendégül kellett látnia. CSHM 241.

31 Uo. 235.

32 Uo. 241.

33 Uo. 239.

34 Uo. 232. Lásd még a kolozsvári tanács 1592. évi határozatát, mely szerint: „*Ha penig zegheny rend essik megh, akin megh nem vehetnek ez fr. 1 vagj nem akarna megh adni az kolodaban tegiek feyet holot harmad napigh legien*”, továbbá a nagyszzebeni tanács 1589. évi határozatát: „*Wo auch gleich woll beyde teutscher Nation sich ungebürlich vermischen und sich beim Altar kaufen wollen lassen sollen arme gemeine Leut fr. 12 zaln der Stadt zu verrechnen, jöchere und reichere Personen aber sollen auch böher nach Erkendtnis eines Ers. W. Radt gestraft werden. Im fall aber das sie zu der forigen Miszethat ihre heimliche Uebertretung verlangen und auch bisweilen mit verschwörung leunen dieselben sollen filbarer und toppelt auch dreifeltig gestraft werden nach Erkendnüß eines Ers. W. Radt sonnst macht geringe und kleine Straff keinen Sehen und Forcht.*” Uo. 235, 546.

A statútum megfogalmazásában: „*ha nincz panaszos vagy felperes, nincz bíró sem.*”³⁵ Az eljáró hatósági személyek feladatköreinek kialakulásával párhuzamosan a statútumok szorgalmazták a polgárok nyilvántartását, idegenek ellenőrzését, a büntetések végrehajtásának ellenőrzését és általában a feljelentéstevést a deviáns magatartások észlelésében.

A statútumok komplex indíték és motivációs tárházzal dolgoznak, a formulák alakulása a közrendészet fokozatos fejlődését is jelzi.³⁶ Az erdélyi városok statútumainak szövegeiben megjelenő indoklásokat tekintve, a legtöbb 16. századi szabályrendelet még mindig a város szabadságának megőrzését nevezi meg a normaalkotás céljául. A hagyományokhoz és szokásokhoz folyamodik például az 1592. évi kolozsvári statútum akkor, amikor úgy fogalmaz, hogy „*Eo keyelmek varosul Reghy Attiainknak niomdokat keowetwen*” egyeztek meg és utasították el a tanácsosok évi fizetésre vonatkozó kérését azzal az indoklással, hogy a „*venssegh nem emlekezik*” arra, hogy a város régi szabadságát szerző elődök évi fizetést kívántak volna fáradozásaikért, továbbá úgy rendelkeztek, hogy a tanácsstagok ezentül is „*favadzagokat Polgarsagok visselesk terbet nem a feoldeon felwennj fizetessel, hanem annak minden Erdemeert az Vr Istenteol*” várják.³⁷

A statútumok szövegeiben gyakran visszatérő indoklás a kár elkerülése, a közösség java és a polgárok és a város általános hasznára, boldogulására való hivatkozás, csakúgy mint a baj és visszaállapotok, túlkapások és visszaélések, zavargások elkerülésének szándéka. Ez a típusú motiváció főképpen a vásárok és a kereskedés szabályozásakor tipikus,³⁸ de a szerencsejáték tiltásakor is hasonló megfontolásokra hivatkoznak.³⁹

A régi szabadságokra vagy a város hasznára hivatkozó szabályozás mellett a statútumba foglalás kritériuma némelykor a rendelkezés hasznának tényezője. Így például a kolozsvári tanács 1592-ben a polgárok adósságainak behajtását „*in satisfacione debiti*” rendeli el, azért hogy „*ezzel nem adunk okot zegeni Attiankfiaynakis az Varosbol kwlseo Nemesseghez kifutasra.*”⁴⁰ 1586-ban a kolozsvári tanács a vámcedulákkal való visszaélés megelőzéséért a következő

35 „*Das löbliche Gericht hatt macht alle blutsachen zu assumiren, zu discutiren, auch secumdum gaulitatem delicti zu straffen; criminal oder capital sachen ausgezogen so vor einem Amplissimum Senatus gehöriq die bluttlassungen geschehen zu welcher Zeit si wollen, es sey zu nacht oder Tags, sintemabl dieselbe Pflegen durch citationen zu geschehen so durch Gerichtsdiener mussten vollbracht werden, findet sich aber kein citator oder Actor, so kan auch kein Richter sein. Die Tumultaten aber gehören dem Burgermeister in seinem Forum, auch im fall sich wieder die Wacht iemandt setzett empörett es sey mitt Schmebeworten, schlägen, hüben ebener massen was nutter den Wächtern im Thor oder Gassen hanessen die Ehr und blutt betreffend Geschicht, diesser hatt der W. u. h. Consul secumdum delicti gaulitatem macht zu straffen. Exceptis Criminalibus.*“ Nagyszében város statútuma 1649-ből. Uo. 562.

36 A németországi városi statútumokban megjelenő indoklásokat lásd HÄRTER: *i. m.* 134.

37 CSHM 236.

38 Lásd a kolozsvári 1597. évi statútumot, amely szerint „*nagi fogiatkozast hoz az is a keozsegnek, hagi georeogeokeot es egieb kwlseo kereskedeeket harmadnapnal towabit nem akarnak az Aros Vraim Zenwedny, es akkor is marbaiokat balonkent es massankent adbatnak es ki miat az zegensegh fogiatkozik [...] derekasan nem vehetnek marbat, azon arron penigh az Aros Vraimtol megh nem vehetik, az mellien az Georeogeokteol megh vehetnek.*” Uo. 246.

39 A Szász Universitas 1551. évi statútuma „*propter scandala multifaria evitanda*” tiltja meg a szerencsejátékot városon és falun egyaránt. Uo. 525.

40 Uo. 238.

megfontolással határoz: „*miert hōgi nem keweseb Munkawal gondwiselessel tartanak megh a zabadsagok a mennywel azt meg nyerik.*”⁴¹

A 1580-as évektől kezdve egyre inkább találkozunk a deviáns magatartások – szitkozódás, esküdözés, túlkapások, erkölcstelenség, henyélés, zavargások – megfékezésére azzal az indoklással, „*hōgi az Vristennek Bozzusaga es haragia az wetkes emberek miath a varosra ne zallion*” (Kolozsváron, 1588-ban hozott rendszabály a házasságtörők, többnejűek és tisztátlanok megbüntetésére).⁴² Hasonló motivációt jelentett az országos törvények vagy uralkodói parancsok meg nem tartása miatt elkerülni a következményeket: „*hōgi effele engedetlen emberek miat az Varosra se Vrunknak nehesege ne zallion se karwallasa ne keovetkezsek*” (kolozsvári városi statútum 1592-ből a bíró autoritásáról, az engedetlenek megbüntetésére).⁴³

Ugyanakkor, leginkább a fegyelmi rendszabályok területén, a tanács új, „*rendőri*” hatalma is kifejezésre talált: büntetéssel engedmességre bírni azokat, akik ellenszegülnek a város törvényeinek.⁴⁴ A büntetéssel való fenyegetésnek korábbi példája a kaloda felállítása: 1557-ben a Szász Universitas elrendeli, hogy az istentiszteletet elmulasztók büntetésére kalodát állítsanak fel ott is, ahol addig még nem volt;⁴⁵ Kolozsváron 1592-ben a tanács elrendelte, hogy a lélekkel szitkozódók megbüntetésére, legyen az „*feo vagy kicsiny rend*”, továbbá azon szegények számára, akik a bírságot nem tudták fizetni „*a Biro hivasson acsot es a gonozsagnak buntetesere es a keozsegnek riadasara a kalodat ujolag megepitesse*”;⁴⁶ nemkülönben az esti összejövetelek résztvevőit – dőzsölőket, kiáltókat, maga hegedültetőket – a bíró „*ereos bwntetes alatt*” szorgalmasan büntesse, és „*megkialtasson, Az eleobbj veghezések zerent penigh valaminemeo disciplina vegeztetet az Eyelj kialtok fegwerhordozok es Rezeghek felelol, abban zorgalmasan eljarion.*”⁴⁷ A hatósági büntető hatalom alapját a tanács azonban továbbra is a városi szabadságban és önrendelkezésben látta. A kolozsvári tanács 1592. évi statútuma például így fogalmaz: „*miert hōgi minden Zabadsagunkat ereossegel, bwntetessel zoktuk megtartani, az Zabadsag penigh tiztan igi maradhat meg, hōgi semminemew Zin alatt valo dolgot ne zenweggien.*”⁴⁸

A 16. század végén még mindig találunk olyan rendszabályt, amely a statutáris jog sajátos régi argumentációs készletét használja – mint például az egység és a városi béke, szabadság megőrzésének kísérlete –, de amelyet már az új, a tanács „*rendőri*” és törvényhozói hatalmának megindokolásával kapcsol össze.⁴⁹ Így Nagyszében városi statútuma 1589-ből⁵⁰ – ahol először találkozunk a „*gute Ordnung und Policey*” fogalmával – a tanács hatósági hatalmát is a városi szabadságból eredezteti, de a rend megőrzésének kísérletében már saját, törvényhozói felelősségéhez is viszonyul. A korabeli erdélyi városi (és tágabban törvényhatósági) szabályrendeletek megfogalmazásaihoz képest szokatlan módon ünnepélyes hangvételű bevezetéssel in-

41 Uo. 207.

42 Uo. 232.

43 Uo. 237.

44 Lásd például az 1565. évi szász nemzeti statútumot: Uo. 537–538.

45 Uo. 531.

46 Uo. 236.

47 Kolozsvári városi statútum, 1588-ból. Uo. 233.

48 Uo. 239.

49 Az argumentációk ilyen összekapcsolásáról lásd, Härtert követve, a heilbronni 1541-es reformációt (*Statuten, Satzung, Reformation und Ordnung, Bürgerlichen Pollicey*). HÄRTER: i. m. 135.

50 A statútum szövegét lásd SCHULER VON LIBLOY: i. m. 75; SEIVERT: i. m. 63; CSHM 543–548.

dul. A bevezetés kifejti a szász nemzet összetartozásának két konstitutív elvét, és pedig a Királyföld birtoklását (azaz vitéz és hűséges szolgálataikért cserében a régi királyoktól elnyert föld birtoklását) és a nép fáradhatatlanságát a jó és hasznos szabályok megőrzésében. A statútum felsorakoztatja azokat az erényeket, amelyekre a törvényhozók büszkén tekintenek: városokat és falvakat építettek, amelyeket erős falakkal kerítették be és amelyeket jó rendtartással és nagyon hasznos szokásokkal láttak el, megszerelve hozzá a királyok megerősítését is. A „jó rendtartás” fogalmának értelmezésében a statútum szövege tulajdonképpen egy hermeneutikai kört zár be: a jó szokások megőrzését a továbbadásban, a szokások átörökítésében látja (szokások, amelyek a kezdetektől fogva apáról fiúra, és így tovább, örökösről örökösré szálltak), a jó szokások megtartása pedig, a maguk során, éppen a továbbadás lehetőségét teremti meg, mely által „ez a város – amely a többi szász város fővárosa – békében és egységben megmaradt.” Ebben az értelemben a jó szokások magának a városnak a hagyatékát képezik, amely dolog a statútumalkotókat felhatalmazza arra, hogy olyan rendelkezéseket hozzanak, amelyek révén a jó szokások megőrzését biztosítják, megakadályozván ezáltal a városlakók széthúzását és az egység megbomlását. Itt említésre méltónak találjuk, hogy a statútum az egység felbomlásának szemléltetésére Kolozsvár példáját hozza fel: ahol nemcsak a lakók húznak szét, hanem maga a város is, amely valamikor a közeli múltban kivált a szász városok közösségéből, és a mai napig csereberélik a templomot és évenként a bírókat, amilyen dologról soha keresztény földön még nem hallottak, és a hatalmas Isten segítse és óvja meg őket az ilyen változásoktól és széthúzástól. De hogy a rossz példából tanuljanak, eleibe mennek a dolognak, mert ha az már megtörtént, nem segít semmi orvosság.

Ezzel tulajdonképpen a statútum megalkotói elérkeztek a voltaképpeni céljukhoz, és pedig a városi örökség elidegenítésének megakadályozásához, a városi ingatlanok idegeneknek való eladása és az idegenekkel való házasság, idegen gyám fogadásának tiltása révén. Nem célunk itt, hogy ennek a rendelkezésnek a következményeit megtárgyaljuk, csupán a tanácsnak a törvényekhez és törvényhozáshoz való viszonyulását szeretnénk hangsúlyozni. Amennyiben a jó rendtartás a városlakók egységének megmaradását biztosítja, a tanács szerint jó törvényt hozni tulajdonképpen a városon múlik, azaz politikai opció. A statútumalkotók úgy tekintenek tehát a törvényhozó szabadságára mint a nép boldogulásának elengedhetetlen velejárójára: „Mert aki szabadságával és privilégiumaival nem tud élni, az visszaél velük. *Qui non utitur, abutitur.*”⁵¹

A közrendészeti intézkedések nemcsak a városi normaalkotás szintjén érhetőek tetten, hanem a korabeli bírósági jegyzőkönyvek adataira támaszkodva kimutatható az is, hogyan interiorizálja, mi több, használja azokat a korabeli közvélemény. Ennek remek példája egy, a besztercei tanács elé kerülő, házasságtörés miatt indított perben (a szászrégeni polgármesternek és tanácsnak egy 1585. május 5-i, a besztercei bíróhoz és tanácshoz címzett átküldő levele egyfelől Faber/Kovács Márton, másfelől neki felesége: Veronika és Fejér/Weis András közötti ügyben⁵²) a megvádolt feleség és a csábító mellett kiálló ügyvédek (procuratorok) védő-

51 „[...] den wer sein Fraitumb und Privilegia nicht gebraucht, der miszbraucht dasselb. *Qui non utitur, abutitur.*” CSHM 544.

52 *Transmissionales pro Andrea Feier et Veronica, consores providi Martini Fabri etc. contra et adversis Martinus Fabrum etc.* Román Nemzeti Levéltárak Kolozs megyei Osztálya, Kolozsvár, Beszterce város levéltára, Seria I, Documente, nr. 5225.

beszéde. A vádra – amely szerint a kovácsmester a feleségét a lakatos inas haló kabinjában találta volna (tulajdonképpen in flagranti) – válaszolva az asszonyt védő procurator, Vincentius Caÿao nem tagadta az asszonynak és a legénynek a helyiségben való tartózkodását, hanem azzal magyarázta a helyzetet, hogy az asszony tulajdonképpen fedhetetlenül viselkedett: mint jó feleség és gondos háziasszony lefekvés előtt végigjárta a házat és ellenőrizte, hogy a szolganép hazatért-e. A lakatoslegény ügyvédje, Paulus Urecter, pedig azzal védte az inast, hogy ő is időben hazatért, *„mint az jó és helyes is, mert akkoriban a polgármester úr parancsba adta, hogy senki se lézengjen az utcákon, így ő sem lézengett, hanem hazament urának házába, az ágyába.”*⁵³

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy az erdélyi városok statutáris szabályalkotásában, a német birodalmi városokhoz képest, később jelennek meg a hatósági, tiltó intézkedések. A közrendészeti szabályozás fejlődése azonban – a témák körét, a közerkölcs, közbiztonság és fegyelem fenntartását és kontrollját ért impulzusokat, valamint a szabályzatok indoklásainak argumentációs tárházát tekintve – alapvetően hasonlóan alakult mint a német városok esetében. Annak ellenére, hogy tulajdonképpen (kidolgozott és tárgyspecifikus) rendőri szabályzatok csak a 17. század közepétől kezdve, és nagyobb számban főleg a 18. századtól maradtak fenn, a városi tanács hatósági hatalma már korábban megnyilvánult. A városi béke, a lakosság biztonsága és a fegyelem megtartása érdekében hozott intézkedések fokozatosan kiterjedtek a tisztviselők (városkapitány és a parancsnoksága alá tartozó fegyveres őrség – muskétások és darabontok –, továbbá strázsák, kapuőrök, toronyőrök, éjjeliőrök és vigyázók, helyi rendőri feladatokat ellátó választott polgárok – tizedesek, vásárbíró, látómesterek – és hatósági szolgák) rendőri hatásköreinek kezdetleges tisztázására, a közrendészet pedig fokozatosan elkülönült a közigazgatás más területétől, elsősorban a bíraskodástól. Továbbá a rendtartások szorgalmazták a polgárok nyilvántartását, az idegenek ellenőrzését, a büntetések végrehajtását és a deviáns cselekedetek feljelentését.

THE RELATION BETWEEN THE STATUTES AND THE LEGISLATION CONCERNING PUBLIC ORDER IN THE TOWNS OF TRANSYLVANIA IN THE SECOND HALF OF THE 16TH CENTURY

Keywords: *urban statutes, police ordinances, public order, town government, Transylvanian towns, early modern society*

By investigating the evolution of the Transylvanian urban legal regulations concerning the public order, the study identifies the areas of action of different regulations included in the urban statutes in the second half of the 16th century, and presents the traceable aspects of „police” authority of the town council in the complex argumentation of the statutes. In comparison to the German imperial and regional processes of legislation, the actual regulations on public order occurred relatively late in the Transylvanian towns, only in the second half of the 17th century. However, the differentiation of the

53 *„[...] wie es dan recht vnd billig ist, wen czu der czeit auch ein gebott vom herr Burger Meister auß gegangen war, das kein knecht noch gesunde, nicht auß solte laien, so ist er auch nichts auß getrien, gelaien, sondern czw seinem hern in der schmett auf sein vorigen bett.“* Uo.

areas to be controlled and the crystallization of the officers' jurisdiction took place in the second half of the 16th century.

RAPORTUL DINTRE STATUTELE ORĂȘENEȘTI ȘI LEGISLAȚIA PRIVIND
ORDINEA PUBLICĂ ÎN ORAȘELE DIN TRANSILVANIA ÎN A DOUA PARTE
A SECOLULUI AL XVI-LEA

Cuvinte-cheie: *legislație statutară, regulamente polițienești, ordine publică, autoritate publică, orașe transilvănene, societate premodernă*

Analizând evoluția legislației privind ordinea publică în orașele din Transilvania, lucrarea de față își propune identificarea principalelor domenii ale reglementărilor statutare din a doua parte a secolului al XVI-lea, respectiv surprinderea apariției unei noi forme a autorității publice, a celei „polițienești”, în contextul argumentației complexe a statutelor. Chiar dacă legile propriu-zise privind ordinea publică vor fi redactate doar mai târziu, începând cu a doua parte a secolului al XVII-lea – cu o relativă întârziere față de orașele imperiale din Europa Centrală –, statutele orășenești din a doua jumătate a secolului al XVI-lea reglementează deja domenii extinse ale ordinii interne (conflicte sociale, comportamente nedorite sau deviante, aflate sub pragul infracțiunilor grave), conturând în același timp și modul de organizare și funcționare a organelor locale însărcinate cu menținerea ordinii în oraș.

BOGDÁNDI ZSOLT*

WESSELÉNYI MIKLÓS. EGY ÍTÉLŐMESTER ÉLETÚTJA A 16. SZÁZAD VÉGI ERDÉLYBEN**

Kulcsszavak: *Wesselényi Miklós, ítélőmester, jogtudó értelmiség, bíraskodás, Erdélyi Fejedelemség*

A Mohács utáni évtizedekben az egykori Magyar Királyság keleti és egyúttal elmaradottabb részén létrejövő államalakulat politikatörténetéről jóval pontosabb ismeretekkel rendelkezünk, mint az egyes eseményeket irányító vagy a különböző „intézményeket” vezető személyekről, főképp ha azok életútját nem kísérték a történetírók képzeletét megragadó tragikus események, vagy a fennmaradt források nem tették lehetővé a pálya részletes rekonstruálását. Ez a megállapítás fokozottan érvényes az ún. „hivatalnok-értelmiség” tagjaira, akik gyakran alacsonyabb sorból vagy az ország távoli vidékeiről elszármazva vállaltak szerepet a születő ország megszerveződő jogi vagy gazdasági adminisztrációjában.¹

A tanulmányunk címében szereplő Miklós mesterről is csupán hézagos ismeretekkel rendelkezünk, annak ellenére, hogy az Erdélybe szakadt Wesselényiek későbbi sikeres és hosszan tartó szereplésének egyik megalapozójaként tarthatjuk számon. A forráshiány leginkább annak a következménye, hogy az utóbb ítélőmesteri hivatalba lépő Miklós jövevénynek számított Erdélyben, nem hozott és nem is hozhatott magával jelentős mennyiségű iratanyagot. Ezenkívül tevékenysége idejének nagy része alatt az erdélyi hiteleshelyek működése szünetelt, a táblai levéltár pedig (ha egyáltalán volt e korszakban ilyen) elpusztult. Emiatt kényszerültünk arra, hogy megállapításainkat ne kizárólag az 1567–1584 között protonotariusként tevékenykedő Wesselényi Miklóstra vonatkoztassuk, hanem a rá és a 16. század második felének

* Bogdándi Zsolt, PhD (1977) történész, az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kutatóintézetének tudományos munkatársa. 2000-ben szerzett történelem szakos diplomát a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen, PhD disszertációját 2011-ben védte meg a Debreceni Egyetemen. Kutatási területe a fejedelemség kori intézmény- és jogtörténet, valamint forráskiadás. Eddig megjelent kötetei: *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599*. EME, Kolozsvár, 2006 (társ szerző: GÁLFI Emőke); *A kolozsmonostori konvent a fejedelemség korában*. EME, Kolozsvár, 2012.

** A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Rövidebb változata elhangzott *A Szilágyság és a Wesselényi család* című, 2012. szeptember 7–8-án, Kolozsváron megrendezett konferencián. Köszönöm az EME Kutatóintézetében dolgozó kora-újkorász munkatársaimnak a segítségét.

1 Az irodalom és a források hiányosságairól, valamint az elmúlt évtizedek eredményeiről újabban lásd DÁNÉ Veronka: *„Országul választottuk... directorrá”*. *Kolozsvári János deák fiscalis director életútja (1549k.–1610. április 3., Beszterce)* = *A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszonyok*. Szerk. PAPP Klára–PÜSKI Levente. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen, 2013. 47–48. (az 1. jegyzetben szemlézés az irodalomból) (a továbbiakban *A magyar arisztokrácia*).

erdélyi ítélőmestereire vonatkozó adatok alapján vázoljuk fel azokat a teendőket, melyek egy fejedelemségkori protonotariusra hárultak.

SZÁRMAZÁS, ERDÉLYBEN VALÓ MEGTELEPEDÉS

A Wesselényiek származásáról Deák Farkas írt hosszabb lélegzetű tanulmányt még a 19. század végén.² Ezek szerint a család a 14. században jelenik meg a forrásokban, tagjai Nógrád vármegyei középbirtokos, hivatalviselő nemesek. Életükben a Mohács utáni évtizedek hoztak fordulatot, a Bebekek familiárisaiként a Szapolyai párthoz csatlakoztak, ezért 1556-ban jószágait elkobozták. Deák megállapítása szerint Wesselényi Miklós Simon fiaként született, sírkövének feliratából kikövetkeztethetően 1504-ben. Birtokrészei Nógrád, Gömör, Abaúj és Zemplén megyében feküdtek, első felesége pedig a helybéli nemesi családból származó Horvát Kata volt.³ Dióhéjban csupán ennyi az, amit Miklósról tudni lehet, mielőtt Erdélybe került volna.

Deák Farkasnak Miklósról vonatkozó első erdélyi adata 1553-ból származik, ekkor jelenik meg Báthory András erdélyi vajda egyik kiadványában, mint homo regius.⁴ Sajnos e szűkszavú és számunkra ellenőrizhetetlen említésből nem derül ki, hogy melyik erdélyi vármegyéből jelölték ki királyi emberként Wesselényi Miklóst, de – ha Deák olvasata és keltezése helyes – akkor már évekkel notáztatása előtt rendelkezett erdélyi jószággal, és a tekintélyesebb nemesek közé tartozhatott.⁵ A Wesselényi család Erdélybe való telepedéséről a kolozsmonostori konvent levélkeresői által 1581. december 20-án írásba foglalt tanúvallatás már részletesebben tájékoztat.⁶ Ekkor a kolozsmonostori hiteleshely requisitorai Wesselényi Miklós protonotarius ügyében veszik fel az egykori Sáros vármegyében fekvő Budamérről származó Wesselényi Mihály vallomását, aki kijelentette, hogy Dobó István egri kapitánysága idején, egy évvel Eger vára ostroma előtt, amikor látták „*hogy az pogán teoreok miatt megh nem maradhatunk*”, atyafiaival, Miklóssal „*most Erdély iteleo mester*”-rel és Wesselényi Farkas nevű öccsével együtt megosztottak és három felé váltak. Ha hiszünk ennek a történetnek, akkor Miklós 1551-ben került Erdélybe, ahol hamarosan kamatoztathatta bizonyára valamelyik főbírói kancellárián szerzett jogi ismereteit és ott szerzett kapcsolatait.

A kérdéses bírói „iroda” mibenlétét illetően talán nem tévedünk, ha Miklós jogi szakemberré való alakulását Bódi Gáspár erdélyi királyi személynöki ítélőmester környezetéhez kötjük, aki Pécsi Anna szerint 1545-ig Fráter György udvarában töltötte be a protonotariusi hivatalát.⁷ A Heves megyéből származó, de Nógrádban is birtokokkal rendelkező Bódi feltéte-

2 DEÁK Farkas: *A Wesselényi család őseiről*. MTA, Bp., 1878.

3 Uo. 16–17.

4 Uo. 17.

5 A királyi emberekről, Valkó megye példája alapján lásd ENGEL Pál: *Királyi emberek Valkó megyében = Uó: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Vál, szerk, jegyz. CSUKOVITS ENIKŐ. Osiris, Bp., 2003. 578–599.

6 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MOL), A Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára, F 15 – Protocolla, libri regii et styliionaria, VII. 118^v–119^r. (a továbbiakban KmProt)

7 PÉCSI ANNA: *Az erdélyi fejedelmi kancellária kialakulása és okleveles gyakorlata 1571-ig*. Bp., 1938. 24.

lehetően már 1551-től, Erdély Habsburg kézre való kerülésétől bíraskodott ebben az országrészben, személynöki ítélőmesterként nyert el Ferdinándtól előbb 1549-ben, majd 1551-ben Nógrád megyei részbirtokokat.⁸ Bódi tehát ugyanarról a környékről került Erdélybe, mint Wesselényi, 1552 februárjából pedig már okleveles adatunk is van itteni ügyéről: Sombori Mihály ekkor tiltakozott a leleszi konvent előtt amiatt, hogy Bódi Gáspár, „*personalis presencie regie maiestatis prothonotarius*”, az ő Erdélyben levő házánál kötött egyezségüket megszegve nem jelent meg a kijelölt időpontban Leleszen.⁹ Bizonyára a Wesselényi és Bódi közötti egykori szoros kapcsolatra utal az a tény, hogy 1553 végén Miklós volt az, aki a Heves megyéből való Tarcsai István társaságában, Bódi György leleszi prépost és testvére, a néhai erdélyi személynöki ítélőmester Hunyad vármegyei családból való özvegye között közvetített.¹⁰

ÜGYVÉDKEDÉS, FISCALIS DIRECTORI HIVATAL

A vélhetően szerény anyagi háttér kiegészítéséhez, családi vagyona megalapozásához Wesselényi sikerrel kamatoztatta jogi ismeretei mellett „hazai” kapcsolatait is. Erre vall az, hogy 1553 márciusában Kabos Mihály Kolozs vármegyei ispánnak, 100 Ft fejében megígérte, hogy visszaszerzi az annak gyámsága alatt álló Keresztúri Tamás Zemplén, Abaúj és Borsod vármegyei jószágait.¹¹ Hogy mekkora sikerrel járt e kétségkívül ügyvédi megbízásnak tekinthető eljárás során, nem tudjuk, de sokatmondó az, hogy nevével már 1555 elején találkozhatunk az ügyvédvallásokban,¹² 1559-ben pedig már annyira közismert procurator volt, hogy neve szerepel az erdélyi ügyvédek jegyzékében,¹³ egyebek mellett a később szintén ítélőmester

-
- 8 *Királyi Könyvek* 1–9. kötet 1527–1647 (CD-Rom). 1549. december 4-én kelt bejegyzés: II. kötet, 345.; 1551. december 4-i adomány: II. kötet, 541–542.
 - 9 Román Nemzeti Levéltárak Kolozs Megyei Osztálya, Kolozsvár (a továbbiakban RNLTKol), Kemény cs csombordi lt 79. sz.
 - 10 *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)*. Kiv, bev. JAKÓ Zsigmond. II. 1485–1556. Akadémiai, Bp., 1990. 5253. sz. (a továbbiakban KmJkv). Bódi Gáspárnak zálog címen bírt erdélyi jószágairól lásd Uo. 5256–5257. sz. Bódi 1553. áprilisában még életben volt, ekkor még ő lectázta Báthory András erdélyi vajda oklevelét a Suckyak birtokai és Kolozsvár közötti határról, lásd Kiss András: *Oklevéltár Kolozsvár történetéhez 1592-ig*. Kézirat. 432, 434. sz. kivonat. E kézirat tanulmányozásának lehetőségét ezúton is köszönöm.
 - 11 KmJkv 5186. sz.
 - 12 1555. január 6-án Kendi és Dobó vajdák oklevelében, Keserű Mihály özvegyének, Bánffy Magdolnának ügyvédvallásában a megbízott ügyvédek: Wesselényi Miklós, Valkai Miklós, Bessenyei Józsa deák, Dobszai János, Csoronk Márton, stb. Az iratot Mekcsei László ítélőmester látta el kézjeggyel. Lásd BÁRÓ PETRICHEVICH HORVÁTH Emil: *A Petrichevich család történetének regesztái*. Első rész. II. kötet 1069–1942. Pécs, 1942. 54. (251. sz.); 1560 júniusában a Szörényi vármegyei Gámánok vallották mások mellett Wesselényit is ügyvédjüknek lásd MOL, P 291 – Gámán cs lt, 1 tétel, 7.
 - 13 *Első erdélyi magyar ügyvédi lajstrom*. Századok XI(1877). 567. Az egyelőre még nem világos, hogy milyen célból készültek ezek a jegyzékek, csupán feltételezhetjük, hogy amolyan segédeszközként használták őket az ügyvédvallások felvételekor. Tény az, hogy ezek a listák a legtöbbet foglalkoztatott prókátorokat sorolják fel.

Dobszai János, az ítélőszéki ülnök, majd director Csoronk Márton vagy a szintén jogi szakember Tetei Lőrinc társaságában. Szolgálatait olykor fogott bíróként is igénybe vették, ami a bizalom egyértelmű jeleként értelmezhető, így 1554 májusában az erdélyi ítélőmester Mekcsei László és mások társaságában Szék mezővárosában hozott döntést a Bánffyoknak Valkó várában elkallódott okleveleiről és az erre vonatkozó eskütételről.¹⁴ Wesselényi prókatori tehetségét egyértelműen jelzi az, hogy neves erdélyi nagybirtokos családok jelentős pereiben képviselte érdekeiket; 1559 végén – már gyekei előnévvel – a Bánffyak perét vitte Telegdi Mihály és felesége, Bánffy Zsófia ellen bizonyos Kraszna vármegyei jószágok elfoglalása ügyében.¹⁵ Ennek az ügynek külön érdekessége, hogy utóbb éppen Wesselényi volt az, aki ítélőmesterként a Bánffyak javára döntött a Telegdiék kárára, a szintén krasznai Valkó vára ügyében, és 1560-ban ő képviselte ügyüket Báthory Gáspár, Elek és Imre ellen is.¹⁶ Valkó váráról folyt perről, minthogy az ügynek jogtörténeti szempontból is különös jelentősége van, a későbbiekben még szólunk. Szintén 1560-tól a somkeréki Erdélyiek részére is prókátorkodott Barlabási Lénárd héderfájai nemesi udvarháza és több Küküllő vármegyei jószágának felosztása ügyében.¹⁷

Bár ügyvédi szolgálatai során szerzett elsőrangú összekötetéseként biztosan volt komoly anyagi hozadéka is, ebből az időszakból csupán az 1559 előtti gyekei birtokszerzéséről van tudomásunk. Társadalmi emelkedését viszont egyértelműen jelzi, hogy 1564 táján a székelyek felkelésekor fogságba vetett Kornis Mihály kiszabadításáért vállalt kezességet olyan nagy befolyású nemesek, mint Bethlen Farkas, Bánffy Boldizsár, Wass György és Bogáthy Boldizsár társaságában.¹⁸

Tekintettel a hasonló jogász-karrierre talán joggal feltételezhetjük, hogy Wesselényi prókatori szolgálatait Csoronk Márton director is igénybe vette a fiskus ügyeinek képviselőtéért.¹⁹ Ez a lehetőség annál is inkább fennáll, mert az utóbb directorságot viselő hivatalnokok jelentős része korábban a jogügyigazgató „irodájában” szolgált prókátorként.²⁰ Miklós mester 1563 szeptemberében tűnik fel először fiscalis directorként, amikor annak a II. János által kijelölt jogtudó „bizottságnak” tagja – Mekcsei László ítélőmester, Radicsics János, Frátai

14 KmJkv II. 5316. sz.

15 MOL, A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, F 4 – Cista Comitatum (a továbbiakban F 4), Cista Kraszna, fasc. 1, nr. 4.

16 MOL, P 702 – Wesselényi cs lt. (a továbbiakban P 702)

17 MOL, DL 36594, 74407. Vö. MOL, F 4, Cista Küküllő, fasc. 5, nr. 4. Mátyás király 1486. évi decretuma szerint egy prókátor legfeljebb 14 ügyet vállalhatott el egy időben, lásd *Decreta Regni Hungariae. Gesetze un Verordnungen Ungarns 1458–1490*. Francisci Döry collectionem manuscriptam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius BÓNIS–Geisa ÉRSZEGI–Susanna TEKE. Akadémiai, Bp., 1989. 304.

18 PETRICHEVICH HORVÁTH: *i. m.* 60 (283. sz.). Kornis Mihályról bővebben lásd: BALOGH Judit–HORN Ildikó: *A hatalomépítés útjai: A homoródszentpáli Kornis család története* = BALOGH Judit: *Székelyföldi karrierek. Az udvarhelyszéki nemesség hatalomszerzési lehetőségei a 16–17. században*. L'Harmattan–Transsylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, Bp., 2011. 60–67.

19 Vö. BOGDÁNDI Zsolt: *Szentgyedői Somlyai Gergely deákról = A magyar arisztokrácia*. 37–46.

20 A Trócsányi által ismert 14 fiscalis procurator közül hatan lettek jogügyigazgatók lásd TRÓCSÁNYI Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*. Akadémiai, Bp., 1980. 365.

Gergely és Nagy Menyhért ítélőszéki ülnökök társaságában –, amelynek feladata volt a kaján-tóiak és kolozsváriak közötti határvita eldöntése.²¹

A 15. századra jelentős tisztséggé emelkedő directorság olyan hivatalnak számított, amelynek viselője az uralkodó teljes bizalmát élvezte.²² Erdélyben a bírósági szervezet kialakítására, így jogügyigazgató kinevezésére is Izabella és János Zsigmond visszatérése után, 1556 végén kerülhetett sor, amikor az országgyűlés ítélőmesterek, táblai ülnökök és fiscalis director kijelölését írta elő, fizetésüket az uralkodókra bízta, és meghatározta a magyarországi és az erdélyi nemesek részére tartandó terminusokat is.²³ Középkori előzmények alapján valószínűnek tartjuk, hogy a fiscalis director a táblán mindig jelen volt, hogy a királyi-fejedelmi jogokat képviselve beavatkozhasson azokba a perekbe, amelyekben az uralkodó jogait sérelem érte (hűtlenség, királyi jog eltitkolása, stb.). Trócsányi szavaival élve „mai terminussal, főállamügyi szí feladatkört töltött be” ezen tisztség viselője.²⁴

Arra vonatkozóan, hogy Wesselényi milyen ügyekben járt el jogügyigazgatói minőségéből adódóan, a fentebb említett mellett csupán egy adattal rendelkezünk. II. János választott király 1563. október 31-én kelt, Fehér vármegyei nemesekhez intézett parancsleveléről van szó.²⁵ Ebben az uralkodó tudtul adja, hogy amikor ítélőmestereivel és ítélőszékének ülnökeivel ítélkezett – az ő megintő, tiltó és idéző oklevele, illetve Piski János és Versendi János királyi embereknek erre írott jelentése értelmében – megjelent előtte udvari familiárisának, Oláh András felperesnek képviseletében Wesselényi Miklós „*director causarum nostrarum regiarum*”, aki előadta, hogy a Fehér megyei Tompaháza birtokának egész tizedét, melyet a király szolgálataiért a felperesnek adományozott, az alpereseken be akarja hajtani, minthogy a nevezett településen korábban keresztények laktak, ott filiális egyház volt, a lakosok a tizedet fizették, most pedig csak a románok tagadják meg annak törlesztését. Minthogy az alperesek a birtok tizedmentességét készen álltak bizonyítani, a felperes pedig szintén hajlandó volt állításait egy régi registrum és tanúbizonyások alapján igazolni, a parancslevélben elrendelték, hogy a felek 15 napon belül mutassák be bizonyítékaikat, a kijelölt királyi emberek közül pedig kettő 16 márka büntetés terhe alatt tartson köztudományvételt a nevezett birtokon arról, hogy Tompaházán korábban laktak-e keresztények és hogy fizettek-e tizedet. A tanúvallatást követően végül az a döntés született, hogy amint eddig, a településen lakó románok a tized fi-

21 KISS: *i. m.* 482. sz.

22 A hivatal kialakulásáról és jellegzetességeiről lásd HAJNIK Imre: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt*. MTA, Bp., 1899. 182–185. Vö. BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Akadémiai, Bp., 1971. 182–185.

23 *Erdélyi országgyűlési emlékek. Monumenta comitialia regni Transsylvaniae, 1540–1699*. Szerk. SZILÁGYI Sándor. I–XXI. MTA, Bp., 1875–1898. (a továbbiakban EOE) II. 58.: „*Et quum imperia, non minus legibus quam armis conserventur, conclusum atque visum est, ut quam primum iudices, prothonotarii, assessores, director causarum, publicarum et fisci regii eligantur ac iudicia celebrantur sine intermissione in regno. Iudex tamen assessores prothonotarii et director causarum nihil ex proventibus tabulae attingere et sibi vindicare audeant, sed, sicuti per nos, Filiumque nostrum Illusterrimum, cum illis conventum fuerit, e manibus nostris, salarium expectent.*” Sajnos arra vonatkozóan nem rendelkezünk adatokkal, hogy mekkora fizetés járt a fiscalis directoroknak a fejedelemség korában.

24 TRÓCSÁNYI: *i. m.* 363.

25 KmProt XVI. 6–7°.

zetése alól továbbra is mentesek maradnak, az ott lakó magyarok viszont azt beszolgáltatni kötelesek, a felperes pedig az alperes két forint és 20 dénárt kitevő perköltségeit térítse meg.

WESSELÉNYI MIKLÓS, AZ ÍTÉLŐMESTER

Az ítélmesterek az ország nagybírúinak (országbíró, nádor) segédeiként a 13. század második felében jelennek meg a forrásokban.²⁶ Eredeti pecsétóri funkciójukból utóbb két szerepkörük alakult ki, nevezetesen a bírói és a kancelláriai.²⁷ Az ítélmesterek bírói szerepköre a középkor folyamán nem csupán a törvénykezési szakaszokon való részvételben merült ki, hanem bírói feladatkört láttak el vidéken is, illetve alkalmanként saját szállásukon, hospitiumukon is hozhattak kisebb ügyekben és a törvényi tiltás ellenére is ítéleteket. Az utóbbiból fakadt a protonotariusok hiteleshelyi jellegű tevékenysége, a nagybírák autentikus pecsétjét magánál tartó ítélmesterek, Bónis György szavaival élve „egy országszerte mozgó hiteleshely szerepét” töltötték be a középkorban.²⁸

Mint említettük a különálló erdélyi államszervezet, így az igazságszolgáltatás megszervezésére is Izabella és II. János választott király visszatérte után, 1556 végén került sor.²⁹ Ekkor döntöttek arról is, hogy a táblán tárgyalt ügyeket a személyes jelenlét, a personalis praesentia elé lehet továbbvinni, ahol azokat az illetékes ítélmester adta elő, a perben pedig tanácsurak és jogtudó személyek döntöttek, olykor a fejedelem jelenlétében. Az erdélyi igazságszolgáltatás legfelsőbb fórumának tehát a personalis praesentia bírósága számított, ahova – legalábbis a 16. század második felében – bármilyen ügyet feljebb lehetett vinni.³⁰

Magyarországon már a 15. második felére kialakult az a gyakorlat, hogy a személynöki szék beosztásában két protonotarius állott.³¹ 1556-tól kezdődően Erdélyben is mindig két ítélmester működött, mint ahogyan Trócsányi Zsolt, Erdély központi kormányzatát bemu-

26 A tisztség kialakulásáról és az ítélmesterek jogköréről lásd HAJNIK: *i. m.* 48–50.; BERTÉNYI Iván: *A nádori és az országbírói ítélmester bírósági működése a XIV. században*. Levéltári Közlemények XXXV(1964). 187–203.

27 BÓNIS: *i. m.* 189.

28 Uo. 192. Vö. BOGDÁNDI Zsolt: *Az erdélyi ítélmesterek hiteleshelyi jellegű tevékenysége a 16. század második felében* = „...éltünk mi sokáig két hazában...”. *Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére*. Szerk. DÁNÉ Veronka–OBORNI Teréz–SIPOS Gábor. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012. 135–146. (a továbbiakban BOGDÁNDI 2012)

29 Az erdélyi fejedelemségkori jogszolgáltatás kezdeteiről, a felmerülő kérdésekről újabban lásd DÁNÉ Veronka: „*Minden biradalmak... törvénnyel is oltalmaztatnak*”. *Az Erdélyi Fejedelemség törvénykezése*. Korunk XXIV(2013). 3. sz. 50–56.

30 1569–1571 közötti időszakból maradt fent egy igen érdekes fellebezés magyar nyelvű fogalmazványa, melyben Bernáld Ferenc árvái nevében tételesen felsorolták, hogy miért tartották sérelmesnek a tábla marosszéki jóságaira vonatkozó ítéletét és mi „*leon oka hogy f(elseged) tulajdon zemelie eleijbe kelleteek ez... dolgot appellalnunk*” lásd *Székely Oklevéltár*. I–VIII. Kiad. SZABÓ Károly–SZÁDECZKY Lajos–BARABÁS Sámuel. Kv–Bp., 1872–1934 (a továbbiakban SzOkl). II. 277–286.

31 SZILÁGYI Loránd: *A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban 1458–1526*. Turul XLIV(1930). 3–4. sz. 76–79. Vö. HAJNIK Imre: *A király bírósági személyes jelenléte és ennek helytartója a vegyesházbeli királyok korában*. Bp., 1892 (Értekezések a történeti tudományok köréből XV/4). 4.

tató alaplóművében is helytállóan megállapította, arra viszont már nem adott magyarázatot, hogy miért volt szükség két protonotariusra.³² Ez talán részint a personalis praesentia bíróságának mintájára alakulhatott így, részint pedig az új államalakulat azon jellegzetességével magyarázható, hogy a Fejedelemség egyfelől az egykori erdélyi vajdaság, másfelől pedig Magyarország részeiből, a későbbi Partiumnak nevezett területből alakult ki, és e két terület lakossága jogrendjét tekintve is jelentős mértékben különbözött. Elég ha csak arra gondolunk, hogy az erdélyi nemesek vérdíja nem érte el a magyarországiakét, a vármegyei szervezet is más volt, illetve a székelyek és a szászok is saját törvényeiket követték. Az 1558 márciusában tartott országgyűlés végzéseiből arra következtethetünk, hogy föltehetően az eljárásbeli különbségek folytán az eredeti elképzelés szerint a Partium ügyeit külön ítélőmester előtt kívánták tárgyalni. Ekkor ki is jelölték e feladatra Földvári Bálintot, aki ítélőszéki ülnökeivel együtt a régi magyarországi szokások szerint volt köteles törvényt szolgáltatni a partiumi nemesek részére.³³ Ugyanezen év júniusában a rendek megismételték e két terület bírósági szervezetben való elkülönítését eldöntve, hogy az említett Földvári Bálint mester legyen magyarországi ítélőmester, Mekcsei László pedig erdélyi, de az ítélethozatalnál mindketten legyenek jelenek.³⁴ A peres ügyeknek a különböző „nemzetek”, jogrendek szerinti megkülönböztetését és külön tárgyalását az 1559 júniusában tartott országgyűlésen is megerősítették.³⁵ Ekkor határoztak úgy, hogy a magyarországi nemesek számára két terminus tartassék: az első október 18-tól december 6-ig, a másikon pedig április 24-től 32 napon keresztül szolgáltatassanak igazságot. Az erdélyieknek szintén két törvényszakot jelöltek ki: január 6-tól egy 32 napig tartót és egyet június 1-től a hónap végéig, és két terminus jutott a székelyeknek is: március 10-től április 7-ig és augusztus 1-től e hónap végéig. E beosztásból is látható, hogy mindkét ítélőmester ideje zömét az ítélőszéken, a terminusokon ítélkezve töltötte. A kezdeti bizonytalanságok után a 16. század végére a terminusok helyszíne is tisztázódni látszik: az erdélyi és partiumi nemesség törvényszakát Kolozsvárott tartják, a székelyek ügyeiben pedig általában Székelyvásárhelyen döntenek.

E rövid bevezető után térjünk vissza Wesselényi Miklós ítélőmesteri kinevezésének körülményeire és arra, hogy milyen feladatok hárultak rá e tisztségében. Forrásaink szerint Wesselényi 1567-ben lett protonotarius³⁶ a korábban említett Mekcsei László és Földvári Bálint halálát követően és a mezővárosi származású Szigethi Pállal egy időben.³⁷ Hivatalba állásának körülményeiről, a korábban szolgált ítélőmesterek irathagyatékának átvételéről egy kelte-

32 TRÓCSÁNYI: *i. m.* 356–358.

33 EOE II. 89.

34 EOE II. 99.: „*magister Valentinus sit prothonotarius Hungaricus, Ladislaus vero Mechkej Transylvanicus: judicia exercentur utrisque presentibus.*” Földvári Bálint 1554–1555-ben Báthory András országbírói kancelláriáján működött lásd *A Nagy-Károlyi gróf Károlyi család oklevéltára*. Kiadja gróf KÁROLYI Tibor, s.a.r. GÉRESI Kálmán. Harmadik kötet. Oklevelek és levelezések 1491–1600. Bp., 1885. 279–283, 286–287. Vö. PÉCSI: *i. m.* 27–28. (Az adatokat tévesen teszi Báthory erdélyi vajdasága idejére!)

35 EOE II. 114–115.

36 PESTY Frigyes: *A szörényi bántság és Szörény vármegye története*. III. Oklevéltár. MTA, Bp., 1878. 356.

37 Szigethi Pálról lásd HORN Ildikó: *Tündérország útvesztői. Tanulmányok Erdély történelméhez*. ELTE–BTK, Bp., 2005. 79–83.

zetlen, de bizonyára 1567-ben megszerkesztett formuláskönyvi bejegyzés tájékoztat.³⁸ Az egykoron valószínűleg II. János nevében kiállított oklevél megfogalmazása szerint a Szent Lukács nyolcadán tartott törvényszakon a magyarországi és erdélyi országlakosok előadták, hogy az őket illető oklevelek közül több maradt az egykori protonotariusok kezénél. Ezért az ítélőszék elrendelte, hogy a Mecssei és Földvári szállásán maradt (*apud domesticos dictorum protonotariorum*) iratokat az újonnan kinevezett Wesselényi Miklós és Szigethi Pál kezéhez adják, hogy ők a maguk során átadhassák azoknak, akiket illet. A pecsételetlen és aláírás nélküli iratok hitelességét az azokat lejegyző íródeák – az utóbb szintén ítélőmesterré lett Radváczy Márton - esküvétele alapján ellenőrizték, majd az új ítélőmesterek kezénél levő bírósági pecséttel megpecsételték és kiadták.

E fenti adat nemcsak az ítélőmesteri hivatalba állítás lefolyásához szolgál értékes adalékkal, de egyúttal arra is fényt derít, hogy a fejedelemség korának ebben az időszakában hiába is keresnénk különálló táblai levéltárat: a bírósági/kisebb kancelláriai iratokat az ítélőmesterek saját házukban őrizték, az iratanyagot pedig haláluk után az újonnan kinevezett protonotarius kezelte. Arról, hogy hány évtizeden keresztül hagyományozódhatott ilyen módon az ítélőmesteri „levéltár”, éppen Wesselényi Miklós működésének köréből van egy késői, 1631. december 14-én kelt forrásunk.³⁹ Ekkor Rákóczi György ítélőszéke előtt megjelent Patkó János nagyobb kancelláriai és ugyanakkor ítélőszéki (!) íródeák, aki – hadadi Wesselényi Pál özvegyének, Gyulaffy Zsuzsannának a nevében – a Rákóczi György által kiállított és általa bemutatott oklevél átírását kérte. Az átírt szöveg szerint a fejedelem 1631. december 6-án, az özvegy kérésére arra utasította ítélőmesterét, Thoroczkai Mihályt, hogy a kezénél levő iratok és könyvek (registrumok?) közül (*in dictis libris et exemplaribus*) keresse ki a hadadi jószágra vonatkozó ítéletlevelet, és arról állítson ki bírói pecséttel megerősített átíratot. A protonotarius erre a fejedelem nevében kiállított oklevelében átírta Báthory Zsigmond erdélyi vajda 1582-ben kelt mandatumát, melyben az arra utasította ítélőmesterét, Wesselényi Miklóst, hogy a bírói székén hozott döntés értelmében szálljon ki néhai Jakcsi Boldizsár jószágaihoz, és iktassa be a fiskust azok birtokába, illetve különítse el az özvegyének és leányainak jutó hitbért és leánygyedetet. Ebből a forrásból egyértelműen kiderül, hogy az ítélőmesterek – a hiteleshelyek mintájára – iratmegőrző szerepet is elláttak, Wesselényi hivatali működésének iratanyagát pedig szinte fél évszázaddal halála után is hűen őrizte még Thoroczkai Mihály. Ha pedig ilyen hosszú ideig sikerült egy-egy hivatalviselő iratanyagát átörökíteni, talán azt a feltételezést is megkockáztathatjuk, hogy a Wesselényi működése során keletkezett okleveles anyag, a protonotariusi „iratár” egy része átvészelte a fejedelemség korának veszedelmeit, és bekerült a 18. század elején felállított királyi táblai levéltárba, majd Budapestre az Országos Levéltárba, ahol az 1945-ös tűzvészben csaknem teljesen megsemmisült.

Az ítélőmesterek azonban nemcsak a saját hivatali működésük során keletkezett iratanyagot, hanem – vélhetően jóval ritkábban – a mások által letétbe helyezett okleveleket is megőrizték.⁴⁰ Egy erre vonatkozó adat éppen Wesselényi személyéhez köthető: 1574 januárjában Báthory István vajda arra utasította protonotariusait, Miklós mestert és Sulyok Imrét, hogy

38 Jelzete: MOL, F 15, XII. 121–122. (A következőkben: *Formulárium*). A szöveg kiadását lásd BOGDÁNDI 2012. 144–145.

39 RNLtKol, Wesselényi lt, 5. doboz (időrendben).

40 A középkori gyakorlatra lásd BÓNIS: *i. m.* 381–382.

Bocskai György özvegyének, Sulyok Krisztinának kérésére állítsanak ki másolatokat néhai Árhándi Kelemen jószágaira vonatkozóan, az okleveleket pedig abból a ládából vegyék ki, melyet maga a vajda helyezett letétbe ítélmestereinél.⁴¹ Azt nem sikerült megállapítani, hogy miért őriztette a vajda ítélmestereinél az Árhándiak levelesládáját, de középkori analógiák alapján valószínűsíthetjük, hogy a nemesek csak kivételesen bízták jogbiztosító irataikat a protonotariuskra, azokat inkább a nagyobb biztonságot nyújtó hiteleshelyi conservatoriumokban helyezték el.

E rövid kitérőt követően térjünk rá arra, hogy milyen feladatok hárulhattak Wesselényi Miklóstra miután ítélmesteri hivatalát elvállalta. A protonotariuskok munkájának jelentős része az év nagy részét igénybe vevő terminusokon folyt. A peres felek vagy ügyvédjeik itt mutatták be a különféle végrehajtásokról kelt jelentéseket, és ezekre a zárt levelekre rá is jegyezték, hogy azokat valamelyik protonotarius nyitotta fel. Szintén az ő feladatuk volt annak eldöntése, hogy milyen sorrendben tárgyalják az ügyeket, és hogyan adják ki az ítéletleveleket.⁴² Ezekről biztosan készültek jegyzékek, magunk csak egy kései, 1676-ban kelt listát ismerünk, amely a Sárpatoki Márton protonotarius által a segesvári terminuson tárgyalt ügyeket veszi számba.⁴³ Ha az ítéltőszék előtt mindkét fél megjelent, elkezdődhetett az ügy érdemi tárgyalása. A perfolym során gyakran kérték az ellenfél által bemutatott oklevelek hiteles átiratát, és ezeket az okleveleket szintén az ítélmesterek állították ki és ellenőrizték (gyakran arra is utaltak, hogy a szöveget az eredetivel összevetették: *lecta et collata*). Szakképzettségükre, az évszázados oklevelek olvasásában szerzett gyakorlatukra, talán éppen Wesselényi szakértelmére is jó példa az, hogy míg a Telegdiek középkori okleveleinek átírására a váradi hiteleshely levélkeresői nem vállalkoztak, addig a tábla szakértői azokat különösebb nehézség nélkül kiolvasták és lemásolták.⁴⁴

Az oklevelek átírásánál azonban sokkal jelentősebb volt az ítélmesterek szerepe az ítélethozatalban. A perek kimenetelében lényegében az ő kezükben volt a döntés, ők írták meg deákjaikkal, ellenőrizték és adták ki az ítéletleveleket, mely eljárásra törvényi szabályozást is hoztak. Ennek értelmében miután az ítéletlevelet megírták, az ítélmester a szék színe előtt olvassa fel, és anyanyelven magyarázza meg az ülnököknek és kollégáinak, nehogy különbözzenek a határozatuktól. Az ítéletlevél kihirdetését az oklevelek hátlapján a szokott formulával jelölték: *Lecta, proclamata, publicata et extradata*.⁴⁵ Ezeket az iratokat rendszerint a másik ítélmester is ellenjegyezte. A Wesselényi által kihirdetett ítéletlevelek közül a legismertebb bizonyára az, amelyben a Bekes párti lázadókat fő és jószágvesztésre ítélték, a távolmaradók – mások mellett éppen az egyik volt protonotarius, Szigethi Pál – ügyében pedig új vizsgálá-

41 Az oklevél megfogalmazása szerint: „*paribus universorum litterarum et litteralium instrumentorum... per nos in ladula quadam manibus vestris assignatarum.*” Lásd MOL, DL 36601.

42 Az ügyek tárgyalásának középkori gyakorlatáról lásd BÓNIS: *i. m.* 390–392.

43 Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kézirattára a Kolozsvári „Lucian Blaga” Egyetemi Könyvtár Kézirattárának őrzetében. Ms 309. 12–23. A bejegyzés címe: *Series causarum levatarum in anno 1676 in civitate Segesvar pro dominis regnicolis magistro S.[?] ac domino Stephano [!] Sarpataki existente celebratarum.*

44 1569: „*requisitores et conservatores Waradiensis ad transsumendam copiam earundem insufficientes et minus idonei fuissent*” lásd BLAZOVICH László–GÉCZI Lajos: *A Telegdiek pere, 1568–1572*. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 1995 (Dél-Alföldi Évszázadok 6). 74–75. Vö. BÓNIS: *i. m.* 392–393.

45 BÓNIS: *i. m.* 394–395.

tot rendelték el. Ezt az ítéletet a történetírói hagyomány szerint Wesselényi könnyes szemmel olvasta fel.⁴⁶

A fejedelemségkori bírósági szervezet megismeréséhez, a személyes jelenlét bíróságának működéséhez is adalékol szolgál a következő adat, amely Wesselényi táblai ítélőmesteri tevékenységéhez köthető. 1573. május 31-én kelt ítéletlevelében Báthory István erdélyi vajda tudtul adta, hogy midőn a május 24-től kezdődően Torda mezővárosban tartott rész-országgyűlésen az ítélőszékéről személyes jelenléte elé terjesztett ügyekben tanácsuraival és jogtudó személyekkel együtt ítélkezett,⁴⁷ előadta Sulyok Imre ítélőmester, hogy az elmúlt Szt. György nyolcadán Wesselényi Miklós protonotarius és az ítélőszék ülnökei a szebeniek és a karánsebesiek közötti ügyben ez utóbbiak javára döntöttek, minthogy azok adófizető polgárok és nem idegen kereskedők, áruikkal ezért szabadon kereskedhetnek. Az elégedetlen szebeniek a fejedelem elé vitték az ügyet (*causam eandem pro maturiori eius discussione in solius nostram appellasset presenciam*), ahol viszont Miklós mester és társai ítéletét mindenben helybenhagyták, minthogy a döntés igazságos volt.

Mint korábban említettük, az ítélőmesterek a terminusok alatt és azokon kívül is folytattak a hiteleshelykéhez hasonló jellegű tevékenységet, és ezzel lényegében a Mohács előtti gyakorlatot folytatták.⁴⁸ 1575-ig, a kolozsmonostori konvent és a gyulafehérvári káptalan újjászervezéséig, de azután is elég gyakran találunk olyan fogott bírói okleveleket, melyekben kikötik, hogy az előttük tett bevallásról valamelyik ítélőmester előtt is iratot állíttatnak ki. 1574-ben, az udvarhelyszéki Bethlenfalváról kelt magyar nyelvű egyezséglevelbe is belefoglalták, hogy „*Szent-Mártonnap tájába Chyány Miklós uram, miért hogy közelb lakik az ítélőmesterhöz, hagyjon egy napot, mel napra megértvén az itilőmesterrel alkalmas helen való, vagy*

46 Ennek az oklevélnek nemrégiben megjelent részleges magyar nyelvű közlésébe több hiba is csúszott, Wesselényi például tévesen főjegyzőként, Sombori László pedig helytelenül ítélőmesterként és nem fiskális directorként szerepel, annak ellenére, hogy a Szalay László féle 1860-ban megjelent közlés ezeket a zavart okozó tévedéseket még nem tartalmazta. Lásd BETHLEN Farkas: *Erdély története III. (1571–1594)*. Ford. BODOR András; ellenőrizte GALÁNTAI Erzsébet–KASZA Péter–KRUPPA Tamás; jegyz. KRUPPA Tamás. Enciklopédia–EME, Bp–Kvár, 2004. 82–86. Vö. SZALAY László: *A magyar történelemhez*. Pest, 1860. 233–242.

47 “*Cum nos sabbatho proximo post festum beati Urbani pape, instante scilicet parciali congregacione dominorum nobilium Hungarorum et trium nationum Transsylvaniensium ad vigesimum quartam diem mensis maii novissime transactum, hic in oppido Thorda ex edicto nostro celebrata, ad quem videlicet congregacionem nos discussionem uniuersarum causarum eorundem dominorum regnicolarum de sede nostra iudiciaria pro earum saniore reversione (helyesen: reuisione) in solius nostri presenciam appellatarum distulleramus una cum dominis consiliariis nostris ac aliis prestantibus iurisperitis veris (!) nobiscum pro faciendo iudicio personaliter tribunali consedentes*” lásd *Quellen zur Geschichte der Stadt Hermannstadt*. Herausgegeben vom Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde Heidelberg. Zweiter Band: Handel und Gewerbe in Hermannstadt und in den Sieben Stühlen 1224–1579. Hrg. Monica VLAICU–Radu CONSTANTINESCU–Adriana GHIBU–Costin FENEȘAN–Cristina HALICHIAS–Liliana POPA. Hora–Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, Hermannstadt–Heidelberg, 2003. 428–431.

48 A középkor végi gyakorlatról lásd BÓNIS: *i. m.* 380–383. A 16. század végi hasonló tevékenységről lásd BOGDÁNDI 2012. Egy példa Wesselényi gyekei házánál tett bevallásra, birtokcseréről lásd *Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei. I. 1569–1602. Báthory Zsigmond Királyi Könyvei (1582–1602)*. Mut, jegyz, reg. FEJÉR Tamás–RÁCZ Etelka–SZÁSZ Anikó. EME, Kvár, 2005 (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 3). 159. sz. (a továbbiakban ErdKirKv).

*házánál, vagy háza kívül, szemben lételeknek módját, tartozzék Ferencz uramné és János uram mester uram eleiben menni és ott módja szerint gyermekinek, atyafiainak terhetek felvenni és ezen végezést ezen móddal előtte bevallani és róla levelet venni.*⁴⁹

A kiállított oklevelek ára a protonotariusok számára komoly jövedelmet hozhatott, és bevételüket alkalmanként a díjak szabálytalan emelésével is kiegészítették. Erre utal az, hogy habár az 1556 márciusában tartott országgyűlés végzése értelmében az ítélmestert „szakasztott jövedelem” illette meg, a levelek ára pedig a tárházba került, és egy oklevélért 12 forintnál többet nem kérhettek,⁵⁰ János Zsigmond már 1561-ben „tudós személyekkel meg iratta vala az leveleknek árrát”, majd ezeket a középkori mintára megszerkesztett díjszabásokat az 1569. évi országgyűlési végzésekben rögzítették, hogy „az mesterek is meg ne bántassanak az ú igaz jövedelmek felől, mi is meg ne fáradjunk az leveleknek kétszer való árra megfizetésébe.”⁵¹

Ákárcsak a középkorban, a fejedelemség korában is a protonotariusok amolyan „mozgó hiteleshelyként” is tevékenykedtek, megbízásaik folytán gyakran jártak az ország különböző területein, ügyfelek számára lehetővé téve a bevallást. Nagy előnynek számított az, hogy míg a káptalant vagy a konventet szinte minden esetben fel kellett keresni, addig az ítélmester kiszállhatott a helyszínre is.⁵² A köztudat tehát az ítélmestereket közokiratok kiállítására jogosult személyeknek tartotta, az általuk kiállított oklevelek tekintélyét pedig az is nagy mértékben növelte, hogy a kezüknél levő vajdai/fejedelmi pecsétet alkalmazták, és uruk nevében adták a leveleket. Különböző szerződések megkötése mellett, a felek gyakran tiltakoztak a protonotarius előtt sérelmes jogcselekmények ellen: így tett például 1573-ban Sásvári Gergely, aki a Kolozsvárott tartozkodó Wesselényi előtt tett tiltást a Telegdiék feleségei, Bánffy Borbála és Zsófia, illetve Serédi István özvegye, Várdai Klára nevében.⁵³ A szövegből megtudjuk, hogy miután a Kraszna vármegyei Valkó várát véglegesen Bánffy Pálnak ítélték, a döntés végrehajtására kiküldött Wesselényi Miklós ítélmestert a várba nem engedték be, de nem engedetlenségéből tették ezt, hanem amiatt, mert a nevezett asszonyok rokonukat a császárhoz küldték, hogy kérje a per személyes jelenlét előtti tárgyalását. Ezen ügy érdekessége éppen az, hogy még Báthory István uralkodása idején is felmerült lehetőségként egy pernek a magyar királyi kúriába való áttétele, annak ellenére, hogy e tiltakozás szövegében is többször megfogalmazták, hogy a perlekedő felek illetékes bírósága a vajdai (fejedelmi) ítélőszék.⁵⁴

A fejedelmek ítélmestereiket gyakran küldték ki olyan végrehajtásokra, melyeket a hiteleshelyek ún. külső tevékenységéhez hasonlíthatunk, így például iktatásokra, ítéletek végrehajtására, tanúvallatásra, határmegállapításra, stb. Minthogy már elég nagy számban állott a kúria rendelkezésére írástudó személyzet, protonotariusokat általában jelentősebb ügyek vagy

49 SzOkI V. 96.

50 EOE I. 572.

51 EOE II. 355–360.

52 Vö. BÓNIS: *i. m.* 382.

53 MOL, F 4, Cista Kraszna, fasc. 2, nr. 14.

54 Uo.: „ipse domine cum parte adversa egregio scilicet Paulo Bamffy Lossonczy superinde transigere et concordare deberent quomodoquidem nos iudices ordinarios essemus et citra voluntatem partis adversae cuiscum eandem prorogare minime possemus, sed juxta nostram functionem et auctoritatem nobis in hac parte attributam pondere deberemus et teneremur. . . sperantes ut majestas eius cesaream contra auctoritatem nostram super appellationibus nobis semel atque iterum attributam et concessam easdem appellationes dominarum protestantium nihilominus in sui presentiam per nos deduci et transmitti facere dignaretur. . .”.

személyek esetében rendelték ki. Tekintélyes személynek számított például Bekes Gáspár főkamrás, akit 1569-ben maga Wesselényi és Décsei Pál ítélőszéki ülnök iktatott Alvinc és Borberek birtokába, a végrehajtásról pedig bírósági függőpecséttel megerősített oklevél kelt.⁵⁵ Wesselényi szolgálatait a kolozsváriak is elég gyakran igénybe vették vitatott határai bejárásához. Báthory Kristóf 1577. május 12-én utasította Miklós mestert arra, hogy állapítsa meg újból a város határait,⁵⁶ amire az egyes birtokok, így Szamosfalva, Kolozsmonostor, Bács, Fejérd, Kajántó, stb. felőli határrészek bejárásáról Wesselényi jelentéseket tett, melyeket a másik ítélőmester, Dobszai István nyitott fel.⁵⁷

Az ítélőmesterek rendszeresen eljárhattak kiküldött bírakként is, minthogy a vitás kérdések eldöntésében szükség lehetett szakértelmükre és tekintélyükre. 1568-ban például II. János arra utasította Wesselényi Miklós ítélőmestert, Décsei Pál és Frátai Gergely ülnököket, Torda vármegye ispánjait, Újvár várának praefectusát és egy helybéli nemes, hogy szálljanak ki az ajtonyiak és a tordaiak között vitatott határrészhez, a helyszínen vizsgálják meg az okleveleket, hallgassák meg a tanúkat és hozzanak ítéletet.⁵⁸ Szintén jelentős ügy lehetett az, amelyben a Báthory Zsigmond nevében kiállított parancslevél Wesselényi Miklós és Radványi Márton ítélőmesterekre bízta a tordaiak és Koppánd közötti határvita lezárását.⁵⁹ Az oklevél hosszasan taglalja az ügy előzményeit, és pedig azt, hogy a per éppen amiatt kezdődött, mert 1577-ben Dobszai István ítélőmester a határ megállapításakor egy bizonyos részt Tordához akart csatolni. Az ügy érdekessége az, hogy bizonyítékul szolgál egy különleges eljárás, a földeskü Mohács utáni erdélyi továbbélésére. A határviták végleges lezárásának ezen módja az Árpádok korától volt szokásban Magyarországon, az eddigi vélekedés szerint a 16. század harmincas éveiben jelent meg utoljára a forrásokban.⁶⁰ A formuláskönyvbe foglalt szöveg 1583-ban vagy az ezt követő év elején kelhetett, és részletesen leírja a földeskü letételekor alkalmazandó rituálét: a felperes Torda mezőváros bírása a vitatott területen jelenjen meg, az ott ássott gödörbe ereszkedjen le köldökig, majd fedetlen fölvel és mezitlábosan, jobb kezével egy marék földet feje fölött tartva tegyen esküt arról, hogy a peres föld Tordához tartozik. 1578 májusában éppen Wesselényi járt el olyan ügyben, amelyben végül földeskühöz folyamodtak a határ megállapításához.⁶¹ Ekkor az ítélőmester a Küküllő vármegyei Kisszőlőre szállt ki, ahol szentbenedeki Márton Gergely 16 nemessel együtt tett a leírt módon esküt arról, hogy a vitatott terület a felperesek birtoka.

A kolozsmonostori konvent levéltárában fennmaradt 16. század végi kisebb kancelláriai formulárium alapján arról is képet alkothatunk, hogy milyen jellegű lehetett az ítélőmesteri oklevélkiadás, és ebből a Wesselényi által folytatott hasonló tevékenységre is következtethetünk.⁶² A formuláriumba az ítéletlevelek és parancslevelek mellett jelentős részben Radványi

55 Az oklevelet Szigethi Pál ítélőmester lectázta lásd MOL, F 4, Cista Albensis, Cista IV, fasc. 1, nr. 1.

56 Kiss: *i. m.* 546. sz.

57 Uo. 554–555, 570. sz.

58 MOL, DF 252903.

59 *Formulárium* 183–191.

60 VARGA JÁNOS: *Földeskü. Határviták lezárása a 12–15. században.* MTA, Bp., 2000 (Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián). 14.

61 RNLTKol, Haller cs lt., 2. fasc.

62 Lásd a *Formulárium* bejegyzéseit.

Márton ítélőmester előtt kelt, a fejedelem nevében kiállított bevallásokat (birtokcserék, egyezségek, egyezés visszavonása, életkor-megállapítás, adásvétel, tiltakozás, zálog, bevallás visszavonása stb.) vezették be. Külön kérésre az ítélőmester vajdai embereket küldhetett ügyvédvallás felvételére, mint például Glezsán Kristóf feleségéhez, Mikó Fruzsínához, aki a távolság és asszonyi állapota miatt elébe vagy más hiteleshely elé nem járulhatott.⁶³ Wesselényi működése idejéről is van hasonló példánk: 1578 októberében Gyekén kelt oklevelével több székely nemest utasított, hogy Dónát Jánosné Julianna, Daczó Györgyné Lázár Borbála és Nemes Tamásné Katalin kérésére szálljanak ki, és vegyék fel ügyvédvallásaikat.⁶⁴

Az ítélőmesterek mások mellett a vármegyei tisztségviselőket is utasíthatták végrehajtásokra. Wesselényi működési köréből is van erre több példa, 1577-ben Kolozs megye szolgabíráit, megyei nemeseket és a kúriából kirendelt (de curia nostra missis) ítélőszéki írnokokat, Pápai Dánielt, Fejér Mátét, Ádámosi Mártont, Balsaracz-i⁶⁵ Vitus Gáspárt, Ombóci Jánost és Temesvári Andrást rendeli arra, hogy – Kolozsvári Gábor kancelláriai titkár kérésére – nyolcadnapra idézzenek egy hatalmaskodót a kúriába.⁶⁶ Szintén Miklós mester lehetett az, aki 1583 februárjában gyekői birtokán kelt parancsával utasította Kraszna vármegye tisztségviselőit és helyi nemeseket, hogy iktassák be Balogh Györgyöt egy Bagoson levő ház birtokába.⁶⁷ A felsorakoztatott példák alapján világos, hogy ebben a korszakban is a protonotariusi „iroda” az ország nagybírájának, a vajdának, illetve a fejedelemnek mozgó audientiaja volt, ahol az ügyfelek kérésére különféle parancsleveleket is kiállíthattak.⁶⁸

A fölmerülő kérdések között tarthatjuk számon azt, hogy milyen „segédszemélyzettel” rendelkezett egy-egy ítélőmester, kik dolgoztak állandó jelleggel a vándorló protonotariusi „irodában”. Azt biztosan állíthatjuk, hogy a kisebb kancellária jegyzői rendelkezésére álltak, de további kutatások talán arra is választ adnak, hogy hány íródeák tartozott egy-egy protonotarius udvarához, és milyen viszonyrendszerek fűzték a személyzetet a hivatal vezetőjéhez. Egyértelműnek tűnik, hogy a kisebb kancellária íródeákjai ezekben az ítélőmesteri „irodáknak” sajátíthatták el azt a gyakorlati tudást, melyet később maguk is protonotariusként alkalmaztak, vagy pedig más pályán kamatoztatták az itt megszerzett ismereteiket. Wesselényi deákjai közül egyedül a balsaráti Vitus családból való Gáspárról tudjuk azt, hogy az ítélőmester halála után Lengyelországba került. Erről Petricsevics Kozma 1584 októberében kelt leveléből értesülhettünk, melyben arról írt a Lengyelországban levő Wesselényi Ferencnek, hogy „*parancyloltha wala N. nekem ez el mwltth ydeokban hogy az zegyeny Weseleny Myklos wram*

63 *Formulárium* p. 48.: „*eadem cum ob loci distantiam tum vero ob muliebris sexus conditionem et fragilitatem nostram in presentiam, vel alium locum credibilem pro constituendo procuratoribus venire nequeat.*”

64 RNLtKol, Kemény cs csombordi lt, 127. sz.

65 Elpusztult település Arad megyében, Pécska közelében. Az íródeák valószínűleg rokona lehetett Balsaráti Vitus János református lelkésznek és orvosdokornak. Róla lásd RITÓÓKNÉ SZALAY Ágnes: *Balsaráti Vitus János, magyar orvosdoktor a 16. században*. Orvostörténeti Közlemények 78–79(1976). 13–42.

66 MOL, A Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára, F 17 – Cista Comitatum, Comitatus Kolozs, nr. 40.

67 *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei. 1222–1599*. Mut, jegyz, reg. BOGDÁNI Zsolt–GÁLFI Emőke. EME, Kvár, 2006 (Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 1). 336. sz. (a továbbiakban ErdKáptJkv)

68 A hasonló középkori gyakorlatról lásd BÓNIS: *i. m.* 192.

*deyaki kozol Nnak egyeth zorzenek es beys yktathvan (?) kiwalth kepen olljath ki az N. Hadady yozagaban forgodoth wolna az zegyeny Weseleny wram wtan azerth gondom wolph reya es meg yzerzetem beys koldem wram mennel hamareb lebeth, yo yambor yfyw legyeny.*⁶⁹

Az előbbi adat arra is jó példa, hogy miként tudta egy ítélőmester a saját vagy nemzetsége anyagi gyarapodása érdekében felhasználni hivatalával járó befolyását. A protonotariusok kúriában és azon kívül folytatott tevékenysége a középkorban is nagy lehetőségeket biztosított az anyagi gyarapodásra és – olykor visszaélések árán is – a társadalmi felemelkedésre.⁷⁰ Bizonyára nem tévedünk, ha Wesselényi Miklós ítélőmesteri beosztásának is komoly szerepet tulajdonítunk a hadadi uradalom Wesselényiek általi megszerzésében, és Gáspár deák „forgódását” is ekképpen értelmezzük. Ezt támasztja alá az is, hogy 1582-ben Gyekén, a fejedelem nevében kelt levelével Miklós mester utasította a kisebb kancellária íródeákjait, többek között az említett Vitus Gáspárt, hogy miután Somlyai Gergely fiskális direktor előadásából értesült, hogy kusalyi Jakcsi Boldizsár fiági örökösök nélkül elhunyt, szálljanak ki és idézzék özvegyét a kúriába a hadadi és zsidói jószágokra vonatkozó oklevelei bemutatására.⁷¹ Egy újabb oklevélből arról is tudomást szerezhetünk, hogy hamarosan el is rendelték a magvaszakadt személy jószágainak lefoglalását és a kincstár részére való iktatását; ekkor az ítélőszék jegyzői, az említett Gáspár deák és dési Somogyi Boldizsár jártak el, az özvegy pedig megint ellentmondott.⁷² Végül 1583-ban a fejedelem éppen Wesselényi Miklóst küldte ki, hogy az utóbb hűségesei szolgálataiért unokaöccsének, Ferencnek adományozott jószágokat foglalja le a fiskus számára.

A hadadi és zsidói birtokokhoz viszonyítva Wesselényi Miklós birtokszerzéseiről keveset tudunk. A caput bonorumának számító gyekei udvarházhoz és részjószágához utóbb Doboka vármegyében Marokházán⁷³ és Móricon⁷⁴ szerzett birtokrészeket, de arról is van tudomásunk, hogy 1583 előtt Gyulaféheváron is birtokolt Tetei Lőrinc királyi jogügypigazgatóval és Cserényi Istvánnal közösen egy hajdani kanonokházat, melyet utóbb – a többiek részeit felvásárolva – Ferenc nevű testvérének engedett át.⁷⁵

Az ingatlanok mellett Miklós mester pályája során tekintélyes értékű ingóságokat is felhalmozott. Ezeknek jó részét három ládában Kolozsvárott, Veres Péter esküdt polgár özvegyének házában őriztette pecsét alatt; 1584 márciusában bekövetkezett halála után néhány nappal gyermekei, Gáspár és Sükösd Gáspárné Katalin már nyugtát állítottak ki a ládák kézhezvételéről.⁷⁶ Az ítélőmester haláláról a Hármastanács is tájékoztatta Báthory István lengyel királyt, az új protonotarius kiválasztására vonatkozó választ, zárszóként Veress Endre közléséből idézzük: „*Az mi nezy az itileo mester dolgath, zwksegh az meg holt heliben haladek nelkeol mast rendelny Kegielmeteknek, ne legyen a teorweny silentiumban. De myerthogy twggya*

69 MOL, P 702, 2. tétel.

70 BÓNIS: *i. m.* 383.

71 MOL, P 702, 3. doboz, 1. tétel.

72 Lásd a 39. jegyzetnél idézett forrást.

73 ErdKáptJkv 212. sz.

74 ErdKirKv VII/3. 119. sz.

75 ErdKáptJkv 355. sz.

76 KmProt IX. 29°. Wesselényi Miklós 1584. március 10-én hunyt el gyekei birtokán. Sirkövének feliratát és fényképét közli BALOGH Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század.* MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja, Bp., 1985. 263–264 (283. kép).

*Kegielmetek, melly Isten feleo yambor, ygaz, yo lelky esmereteo es io ertelmeo embernek kell annak lenny, qui de aliorum bonis, fortuna, vitaque ius dicit, zewksegħ hogy kegielmetek yol megh lassa, kyre byz illien tiztet, Sydo hwteo emberth, Anabaptistat et alios eiusmodi pestifere opinionis homines ne praeficiallyon kegielmetek, theorweny administracioiaba.*⁷⁷

MIKLÓS WESSELÉNYI. THE CARRIER OF A PROTONOTARY IN THE LATE 16TH CENTURY TRANSYLVANIA

Keywords: *Transylvanian Principality legal intelligentsia (scholars), legal proceedings, Miklós Wesselényi, protonotary*

The study focuses on the career of Miklós Wesselényi, one of the so-called protonotaries (*ítélő-mesterek*) of the Principality of Transylvania between 1567 and 1584. The Wesselényi family originated from Nógrád county (nowadays Hungary). Around 1551, before the siege of Eger (1552), Miklós and his brothers have left the region and settled in different parts of the former Hungarian Kingdom. Miklós arrived to Transylvania probably at the beginning of the 1550's. Supposedly he worked as a scribe at the Chancellery of the Transylvanian protonotar Gáspár Bódi. The paper presents all the information available in the written sources concerning the activity of Wesselényi, first as a lawyer (*procurator*), than as *director causarum* and at the end of his career as a *protonotarius*. We emphasized more on his activity as a protonotary and tried to describe his work at the *sedria* of the princes, or during his journeys as a charter issuer.

MIKLÓS WESSELÉNYI. CARIERA UNUI PROTONOTAR DIN TRANSILVANIA LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XVI-LEA

Cuvinte-cheie: *Principatul Transilvaniei, intelectualitate juridică, activitate judecătorească, Miklós Wesselényi, protonotar*

Studiul prezintă cariera profesională a lui Miklós Wesselényi, unul dintre protonotarii Principatului Transilvaniei între anii 1567–1584. Familia Wesselényi a fost originară din comitatul Nógrád (Ungaria de azi), dar membrii familiei și-au părăsit domeniile înainte de asediul cetății Eger (1552), stabilindu-se în diferite zone ale vechiului Regat Maghiar. Miklós s-a stabilit în Transilvania probabil încă la începutul anilor 1550. Deși nu avem dovezi concludente, presupunem că a fost scrib în anturajul protonotarului transilvănean Gáspár Bódi. În lucrare sunt înșirate toate acele date pe care le deținem în legătură cu activitatea lui Wesselényi, care a activat inițial ca procurator (avocat), apoi ca director al pricinilor legate de fiscalitatea (*director causarum*) și, ca o încoronare a carierei, ca protonotar. Studiul se axează în mod special pe prezentarea activității sale de protonotar desfășurată cu ocazia întrunirii scaunelor de judecătă, sau ca emitent al documentelor autentice.

77 *Báthory István király levélváltása az erdélyi kormányval (1581–1585)*. Kiadja Dr. VERESS Endre. MTA, Bp., 1948. 167–168.

PAKÓ LÁSZLÓ*

PRÓKÁTOROK KOLOZSVÁRON A 16. SZÁZAD UTOLSÓ ÉVTIZEDEIBEN

Kulcsszavak: *Erdélyi Fejedelemség, kora újkori Kolozsvár, városi bírászkodás, jogtudó értelmiség, prókátorok*

A 16. század végi Kolozsváron számos prókátor tevékenysége adatolható, az eddigi kutatás mégis csupán Igyártó György ténykedéséről adott számot.¹ Az alábbiakban a város levéltárában fennmaradt adatokra támaszkodva rövid áttekintést adunk a kolozsvári prókátorság intézményéről, majd pedig egyes személyi karrierek példáján szemléltetjük azokat a lehetőségeket, melyeket a kora újkori prókátorság nyújtott. Akárcsak más városok bírósági gyakorlatában, Kolozsvár esetében is találunk prókátorokat, akik kizárólag magánszemélyek ügyvédjeként tevékenykedtek, és olyanokat akik a város peres ügyeiben is eljártak.

PRÓKÁTOROK A VÁROS SZOLGÁLATÁBAN

Városi prókátor alkalmazása bevett szokás volt a kora újkori erdélyi városi bírászkodási gyakorlatban. A gyulafehérvári tanács például 1588-ban a magánszemélyek prókátoraként is tevékenykedő Sárdi Miklós deákot fogadta városi prókátornak,² 1614-ben pedig azt a Bun Lukácsot, aki a 17. század első felének legtöbbet foglalkoztatott gyulafehérvári ügyvédje volt.³

* PAKÓ László, dr. (1980), történész, az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kutatóintézetének tudományos munkatársa. Kutatási területei az erdélyi fejedelemség kori város-, intézmény-, jog- és társadalomtörténet, különösen Kolozsvár város kora újkori bírászkodási gyakorlata és bűnöző társadalma; kora újkori erdélyi jogtudó értelmiség; város és nemesség a kora újkori Erdélyben. Fontosabb munkái: *Kényszer vagy erkölcsi romlottság? Csacsemőgyilkosságok Kolozsvárt a 16. század utolsó évtizedében*. Korunk, 2005/3; *Városi polgár–vármegyei nemes? Nemesek ingatlanszerzése Kolozsváron a fejedelemség korában = A reneszánsz Kolozsvár*. Szerk. Kovács András–Kovács Kiss Gyöngy. Kolozsvár, 2009; *A városi közügyigazgatók Kolozsvár 16. század végi bírósági gyakorlatában*. Erdélyi Múzeum LXXIV(2012). 3. sz.

1 Kiss András: *Farsangolás Kolozsvárt – 1582-ben = Uő: Források és értelmezések*. Kriterion, Buk., 1994. 103–109; PAKÓ László: *A korrupt boszorkányüldöző. Igyártó György prókatori tevékenységéről*. Erdélyi Múzeum LXXIII(2011). 3–4. sz. 97. (a továbbiakban PAKÓ 2011)

2 *Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei*. Közzéteszi Kovács András. EME, Kvár, 1998 (Erdélyi Történelmi Adatok VI. 2). 9, 17. (a továbbiakban GyJk) – Sárdi szintén 1588-ban Mészáros Gergely – Báthory Boldizsár marosigeni jobbágya és a település bírója – fiának, Istvánnak volt ügyvédje, aki Gyulafehérvár külvárosában lévő házát és két szőlőjét próbálta per útján visszaszerezni. *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei. 1222–1599*. Mut, jegyz, reg. BOGDÁNI Zsolt–GÁLFI Emőke. EME, Kvár, 2006 (Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 1). 524, 577, 779, 789. sz. (a továbbiakban ErdKáptJk)

3 „Mivelhogy Bun Lukács a város prókátora” GyJk 300. Működésére 1603-tól (bizonyosan korábban is tevékenykedett már, de a törvénykezési jegyzőkönyvek elkallódtak) 1621. júniusáig vannak adatok.

Neve feltűnik a negyven tagú városi tanács listáján, 1613-tól pedig többször beválasztották a 12 tagú felső tanácsba is.⁴ Már első adatolt fellépései során fontos városi személyek voltak a megrendelői: 1604-ben Mészáros Mátyás városbíró, 1605-ben pedig az alsó tanács testületileg fogadta meg prókátornak. A városbírák képviselőjeként mindig olyan bűncselekmények – mérgezés, hatósági személy megtámadása, nőtlen paráznság és teherbeesés – miatt indított perekben jelent meg, melyekben a városbíró mint közvádoló szerepelt.⁵ Joggal feltételezhetjük tehát, hogy már jóval 1614-es feltűnése előtt a város szolgálatába szegődhetett. Elismerését az is jól példázza, hogy prókátortársai is, ellenfeleinek az ügyvédjei is többnyire a város elismert prókátorai közül kerültek ki: Bottalnősző Bessenyei Menyhárt, Gáltói Mihály, Széles Lukács, Lénárt István vagy Fodor Tamás. 1612-ben Barkai Ambrus nemes, a fejedelmi kancellária íródeákja, majd a gyulafehérvári hiteleshely levélkeresője is igénybe vette szolgálatait.⁶

Kolozsvár esetében rögtön az elején ki kell emelnünk Báthory Kristóf 1577. márciusi kiváltságlevelét, melyben a vajda engedélyezte, hogy – más közhitelű pecséttel rendelkező szabad királyi városok mintájára – Kolozsvár magisztrátusa is ügyvédvalló levelet állítson ki a várost egyházi, vagy világi bíróságok előtt képviselő prókátorok részére.⁷ A város prókátorainak a kinevezése a városi magisztrátus hatáskörébe tartozott. 1577-es és 1581-es adatok szerint a százférfiak tanácsa az ortálymondóknak – a tanács törvénykezési ügyekkel megbízott tagjainak⁸ – adta feladatuk ezeknek a megfogadását.⁹ Általában azonban a százférfiak kérésére és az általuk alkalmasnak ítélt személyekre tett javaslatok alapján a főbíró és az esküdtek nevezték ki a legmegfelelőbbnek ítélt személyeket.¹⁰ Hivatali esküformulájuk nem maradt ránk, azonban Sárdi Miklós gyulafehérvári városi prókátor fennmaradt esküjének szövege jó párhuzamot kínál. Abban a prókátor vállalta, hogy mind a város által indított, mind a város ellen kezdeményezett perekben hűséggel szolgál, nem vállal fel olyan pereket, melyben a város mint közösség volt az alperes, és azt is megfogadta, hogy a város privilégiumainak tartalmát mások előtt fel nem fedi. Fizetségként megmunkálható nyílföldet és pénzt kívánt.¹¹

4 GyJk 31, 35–36, 39.

5 GyJk 141, 143, 171, 233–234, 236, 281–282, 284.

6 GyJk 268; GÁLFI Emőke: *A Barkai család = „...éltünk mi sokáig ’két hazában’...” Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére*. Szerk. DÁNÉ Veronka–OBORNI Teréz–SIPOS Gábor. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012. 148–151.

7 JAKAB Elek: *Oklevéltár Kolozsvár történetéhez*. II–III. Bp., 1888. 101–103. (LIII. oklevél) (a továbbiakban JAKAB 1888a); Uő: *Kolozsvár története*. II. Bp., 1888. 240. (a továbbiakban JAKAB 1888b)

8 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. X. Szerk. SZABÓ T. Áttila et alii. Akadémiai–EME, Bp–Kvár, 2000. 52.

9 A Román Nemzeti Levéltárak Kolozs megyei Osztálya, Kolozsvár (a továbbiakban RNLtKol), Kolozsvár város levéltára (a továbbiakban KvLt), Tanácsülési/Közgyűlési Jegyzőkönyvek I/3. 148^v, 237. (a továbbiakban KvTanJk)

10 KvTanJk I/3. 226^v; I/4. 3^v; I/5. 3^v; 5^v, 31.

11 Esküjében azonban azt is kikötötte, hogy, nemesi rangjára való tekintettel, a nemesség szabadságai ellen indított perekben a város érdekében nem lépik közre, mert „*az féle causákban magamra nem illik támadnom.*” GyJk 17. Kolozsvár esetében azonban városi polgár hasonló kikötéssel nem élhetett, mivel, ha netán volt is nemesi rangja, annak előnyeit a város falain belül nem érvényesíthette. A kérdés egyes vetületeiről lásd: PAKÓ László: *Városi polgár–vármegyei nemes? Nemesek ingatlanszerzése Kolozsváron a fejedelemség korában = A reneszánsz Kolozsvár*. Szerk. Kovács András–Kovács Kiss Gyöngy. Kolozsvár Társaság, Kvár, 2008. 222–255.

A várost szolgáló ügyvédek számáról a rendelkezésünkre álló adatok nem adnak pontos eligazítást. Úgy véljük, hogy egy, esetenként két prókátort alkalmaztak állandó jelleggel, s csak szükség esetén vette újabban szolgálatait is igénybe a tanács.¹²

A városi dolgaiban eljáró prókátorok között meg kell különböztetnünk a teljes évre alkalmazott, többnyire csak a város belső ügyeiben tevékenykedő, valamint az esetenként felfogadott, a fejedelmi tábla, a vármegyék vagy más törvényhatóságok bírósága előtt szereplő perbeli képviselők között.¹³ Mivel a város törvénykezési szokásainak, törvényeinek és statútumainak, valamint a különféle peres ügyek részleteinek a beható megismeréséhez idő kellett, a teljes évre szegődtetett prókátorok legtöbbször több éven keresztül szolgálta a várost. Az idegen törvényhatóságok bíróságai előtt hosszasan húzódó városi perek esetén is gyakran fordult elő, hogy ugyanazt a személyt hosszabb időn keresztül foglalkoztatták.

A főbíró és az eskütek feladata volt, hogy – a centumvirek jóváhagyása mellett – kiegyezzenek a prókátorokkal bérükről.¹⁴ Gyér forrásaink azt valószínűsítik, hogy a teljes éven keresztül foglalkoztatott prókátoroknak az 1580-as évek elején évi 10 forintos fizetése volt, ezt az 1590-es évekre a magisztrátus megduplázta. Mentessültek a városi adó, illetve szolgáltatások fizetésétől, a többi városi tisztségviselőhöz hasonlóan a város védelme alatt álltak,¹⁵ és időnként még bizonyos anyagi javakat is kaptak.¹⁶ Emellett a magisztrátus megtérítette a város pereire fordított kiadásait is.¹⁷ Velük szemben az időszakosan megfogadott ügyvédek mindig az aktuális munkáik után kapták fizetségüket.¹⁸ A jegyzők évi 100 forintos bérének viszonylatában éves járandóságuk kevésnek tűnhet, mivel azonban mindannyian magánszemélyek ügyeiben is tevékenykedtek még, a városi szolgálat, anyagi hozadéka mellett, bizonyára jelentős szakmai és tekintélybeli előnyökkel járhatott. A város pereiben is tevékenykedő prókátorok joggal számíthattak előkelőbb és szélesebb körű klientúrára, mint kizárólag magánszemélyek szolgálatában álló társaik.

A főbíró nemcsak megfogadta őket, hanem irányította és felügyelte is a tevékenységüket. Felvilágosította őket a város pereinek a részleteiről, felhívta figyelmüket a város legfontosabb privilégiumaira, tanácsokat adott arról, hogy szükség esetén kihez forduljanak jogi tanácsért,¹⁹ tanúvallomások bevételére vagy bűnözők letartóztatásának végrehajtására küldte ki

12 A legtöbb adat egy prókátorról beszél (KvTanJk I/3. 148^v, 226^v, 237; I/4. 3^v), 1581-ben azonban „az ket feo procator” dolgáról határoztak a centumvirek. KvTanJk I/3. 238.

13 1588. január: „Az procurator vrainm walasztasat, mind it a varosba, s mind tablara, warmegiekre eo kegyelmek varosul hattak biro vramra tanaccharwal egjetembe.” KvTanJk I/5. 31. 1580: „Miért penig hogy az warmegien is sok perink essjk, az varas procatora penigh egjedwl elegtelen annj dologra...” KvTanJk I/3. 226^v. 1585. január: „... minemio nehez perej volnanak az varosnak, feokeppen az hatarok feleol, es procuratorok kellenenek azoknak gondwisselessere ...” KvTanJk I/5. 3^v.

14 KvTanJk I/3. 164.

15 KvTanJk I/3. 184^v, 185, 237, 251, 252; RNLtKol, KvLt, Számadáskönyvek 5/I. 105; 5/XXI. 65; 6/V. 9. (a továbbiakban KvSzám)

16 1592-ben a városi prókátor például 25 forint értékben kapott gránát posztót a sáfárpolgártól. KvSzám 5/XIV. 325.

17 A sáfárpolgárok, a városi közügyigazgatók és az adószedők 1580–90-es évekből való számadásai gyakran sorolnak a prókátoroknak kifizetett pénzüsszegeket.

18 KvTanJk I/5. 6^v; KvSzám 4/XXI. 22.

19 1573. július 1-jén a százférfiak a következő utasítást adták a főbírónak: „Biro vram az varos procuratorat [...] hjwatna ide es az mjnemw perek az varost nezik azokrwol zolna vele, es az mj igassaga,

őket,²⁰ folyamatosan figyelmeztette vállalt kötelességeik betartására,²¹ és, ha kellett, az ügyintézés meggyorsítására szólította őket.²² Mindez a százférfiak tanácsának felügyelete, nem ritkán erélyes beavatkozása mellett történt.²³

Ami a városi prókátorok által képviselt ügyeket illeti elsőként említjük a fejedelmi tábla előtt rendszerint a városnak a kincstár vagy a szomszédos településeken birtokos nemesek által elfoglalt birtokai, vagy e jószágok feletti másfajta ellentétek miatt indult pereit. De fogadott prókátorok által lépett fel a város 1569-ben ebesfalvi Apafi Gergely, majd 1584-ben annak fia, Miklós ellen is, akik káposztásszentmártoni birtokukon jogtalanul vámfizetésre kényszerítették a kolozsvári kereskedőket.²⁴ Vármegyék vagy más törvényhatóságok bíróságai előtt is megjelentek Kolozsvár prókátorai a polgárok olyan ügyeiben, melyeket nem a kolozsvári bíróság tárgyalta.²⁵ A város belső ügyeiben illetékes prókátorokat a centumvirátus 1579-ben eskü által kötelezte arra, hogy minden tudomásukra jutott gyilkosság, paráznság, házasságtörés vagy rablás esetén azonnal eljárjanak.²⁶

A város törvénykezési jegyzőkönyveinek adatai bizonyítják, hogy ezek valóban számos büntetőjogi ügyben indítottak eljárást. Vádlottjaik között gyilkosok, paráznák, házasságtörők, kerítők, boszorkányok, gyűjtogatók, tolvajok vagy adósságaikat nem törlesztő személyek voltak. Felléptek olyanok ellen is, akik sértő szavakkal illették a város előjáróit, akik kifecsegték a városi magisztrátus titkait, és akik elsikkasztották a város vagy egyes városi intézményeknek a javait. Bíróság elé állítottak bűncselekmény elkövetésével gyanúsított prókátort, városi darabontokat és a város falvainak visszaélésekkel gyanúsított ispánjait is.

Mindezek mellett e prókátorokra hárult az örökös nélkül elhunyt városiak javainak, illetve a végrendeletileg a városra testált javaknak a megszerzése és adminisztrálása is.²⁷ Báthory István fejedelem 1575-ös kiváltságlevelében ugyanis engedélyezte, hogy az utód nélküli kolozsváriak vagyona ne a kincstárra, hanem a városra szálljon saját épületei és a városfalak karbantartására.²⁸ E megszerzett kiváltság érvényesítése azonban gyakran ütközött a kincstár

priuilegiuma vagion az varosnak, elejbe adna, hogj ertene mikeppen kellien az varos zabadsagat oltalmaznj [...] hrvassak elj, zollianak vele, vegezzenek mindent elj, hogj ne maradjon azkorra, mjkor chiak az teorwenre eleh kellien allanj. Ez mellet, ha zwksej, az iteleo mestereket is thanachoznj. KvTanJk I/3. 88.

20 KvSzám 3/V. 11, 16, 18; 5/XIV. 157; RNLtKol, KvLt, Törvénykezési jegyzőkönyvek, II/8. 86. (a továbbiakban KvTJk)

21 „... fenjtekbe tarchja, hogj tjztekbe hrvwen el jarjanak amj az varos dolgait illetj.” KvTanJk I/3. 207.

22 „... zorgalmaztassa az procatort hogj az warmegien vjgjek zorgalmatosson vegbe az dolgot.” KvTanJk I/3. 226^v.

23 1571. január elején például megtiltották, hogy a város prókátorai idegen ember várossal szembeni ügyében eljárjanak. KvTanJk I/3. 30.

24 Kiss András: *Privilegii si acte privind istoria orasului Cluj (1203–1592)*. Kézirat (a továbbiakban Kiss: *Privilegii*). A kéziratot Kiss András jóvoltából tanulmányozhattam.

25 Egy városi prókátor Magyarlónán[?], egy másik Bonchidán intézkedett városiak ügyeiben. KvTJk II/7. 5–9; KvSzám 3/V. 11, 16, 17, 18, 42, 43; 6/VI. 15.

26 KvTanJk I/3. 184^v.

27 1579: „... ha hul penig valamj magwa zakat jozagh essjk, tehat arra is zorgalmatos gondot wjsjeljenek.” KvTanJk I/3. 184^v. 1580-ban például a százférfiak arra buzdították a városi prókátorokat, hogy minél előbb vegyék kezelésbe azt az 50 forintot, melyet Kappa Antal felesége végrendeletében a városra hagyott, de közben az utódok kezelésébe került. KvTanJk I/3. 208.

28 JAKAB 1888a. 97–98. (L. okl.)

vagy a javakra igényt formáló örökösök ellenkezésébe, az ilyen ügyek megoldása pedig kezdetben szintén a városi prókátorok hatáskörébe tartozott.²⁹

Igyártó György 1586-os számadásai azt mutatják, hogy a városi prókátorok mindkét szerepkörben igyekeztek helytállni.³⁰ A városi közügyigazgatók intézményének a megjelenése az 1580-as évek második felétől azonban fokozatosan visszaszorította a városi prókátorok hatásköreit. Miután ugyanis a centumvirek 1587-ben pontosan körülhatárolták a direktorok teendőit, a közbűntettek üldözésének hivatali kezdeményezése, akárcsak az utód nélkül elhunyt városiak öröksége megszerzésének a joga ez utóbbiak kezébe ment át.³¹ Így az 1590-es évektől a város fogadott prókátorainak közreműködését leginkább az idegen törvényhatóságok előtt folyó perekben igényelte.

PRÓKÁTOROK MAGÁNSZEMÉLYEK SZOLGÁLATÁBAN

Előbb már említettük, hogy minden bíróság elé idézett személy jogosult volt érdekeinek perbeli képviselőre prókátort fogadni. Habár Báthory Kristóf 1577. márciusi kiváltságlevelének értelmében magánszemélyek csupán hiteleshelyek előtt vallhattak prókátort, a városvezetés határozott fellépését követően a vajda engedélyezte, hogy a városi bírák és esküdtek Kolozsvár minden lakója számára az ország minden világi vagy egyházi bírósága előtt érvényes ügyvédvalló levelet állíthassanak ki.³² Egy 1582-es nótáriusi instrukció szerint prókátort a bíró jelenlétében lehetett vallani, a vallomás írásba foglalásáért pedig két forint járt a jegyzőnek.³³ A fejedelmi tábla ítélmestereinek a példájára hivatkozva azonban a centumvirek ellenezték, hogy prókátorvallásért a főbíró is fizetséget kérhessen.³⁴

A magánszemélyek nevében fellépő prókátorok tevékenységének szabályozása és felügyelete is a városbírák és az esküdtek hatáskörébe tartozott, a százférfiak tanácsa csupán felülbírálta határozataikat, illetve ellenőrizte azok gyakorlati alkalmazásának módját.³⁵ A prókátorokkal foglalkozó városi statútumok nagy száma azt sugallja, hogy munkájukkal kapcsolatban számos probléma merült fel. A főként perrendtartási intézkedéseket tartalmazó 1577-es, majd az azt kibővítő 1588-as statútumok hangot is adtak a legégetőbb gondoknak: a keresetek előadása és a feleletek beadása során a jogi jártasságukat, elméjüket fitogtató ügyvédek anyagi haszon reményében késleltették a perek végleges megoldását, ami a peres felek anyagi kimerüléséhez vezetett.³⁶ Mindezek megelőzése érdekében a szabályzatok eskü által kötelezték őket, hogy ügyfeleikkel szemben tanúsítsanak őszinteséget és hűséget, pereikben igazsá-

29 PAKÓ László: *A városi közügyigazgatók (direktorok) Kolozsvár 16. század végi bírósági gyakorlatában.* Erdélyi Múzeum LXXIV(2012). 3. sz. 92 (kiemelten a 23. jegyz.). (a továbbiakban PAKÓ 2012)

30 PAKÓ 2011. 97.

31 PAKÓ 2012. 97–98.

32 JAKAB 1888a. 105–108 (LV. okl.); JAKAB 1888b. 241.

33 KvTJk II/1. (Liber civitatis) 187.

34 KvTanJk I/3. 6, 8^v.

35 KvTanJk I/3. 18, 147, 164^v; I/5. 89, 243.

36 *Corpus statutorum Hungariae municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye.* I. Szerk. KOLOZSVÁRI Sándor–ÓVÁRI Kelemen. MTA, Bp., 1885. 189–190, 229. (a továbbiakban CSHM); JAKAB 1888b. 243.

gosan, szorgalommal és körültekintően járjanak el, ne pártoljanak át az ellenfél oldalára, és hamis tényállású perben szánt szándékkal ne vállaljanak szerepet. Kikötötték továbbá, hogy a saját szakmai mulasztásból – bíróság előtti megjelenésnek, feleletek beadásának, perakta-másolatok kikérésének vagy perbeli lépések jegyzőkönyvbe vetetésének az elmulasztása – ügyfeleknek okozott károkat ők maguk térítsék meg.³⁷ Emellett túlzó anyagi követeléseik megfélézése érdekében folyamatosan foglalkoztak honoráriumuk kérdésével is.³⁸ A prókátorok díjszabásainak a problémáját az 1577-es perrendtartási statútum szabályozta részletesen, melynek előírásait kisebb változtatásokkal az 1588-as is átvette.³⁹ Határozat írta elő azt is, hogy ha a peres felek még a per folyamán kiegyeztek, akkor az ügyvéd csak az addig végzett munkája után kaphatott fizetést, melynek összegét szükség esetén a főbíró állapította meg.⁴⁰ Források hiányában e határozatok gyakorlati alkalmazásának mértéke nehezen mérhető le, Igyártó György alább ismertetésre kerülő prókatori tevékenysége azonban azt sugallja, hogy volt példa visszaélések elkövetésére is.

Néhány adat arról is megőrződött, hogy a prókátorok és ügyfelek milyen furfangos megoldásokat találtak anyagi érdekeik egyeztetésére. Leggyakrabban a megrendelők a perek sikeréhez kötötték az ügyvédek munkájának honorálását. 1585-ben Henter Benedek 15 forintért vállalta el Nyíró István képviselőt, ebből előlegben csak 2 forintot kapott meg, a maradék összegre pedig csak siker esetén számíthatott.⁴¹ Szemléletes Ötvös Orbán 1586-os esete is, aki úgy egyezett meg Igyártó Györggyel, hogy prókátora a kialakított 25 forintos bérét csak a per folyamán visszaszerzett összegből kaphatja meg. Ötvös kikötése akkor érthető meg igazán, ha tudjuk, hogy ő maga is prókátorkodott.⁴² Volt olyan eset is, amikor a megrendelő fizetség gyanánt termőföldjének használati jogát engedte át bizonyos időre ügyvédjének.⁴³

Mivel mindnyájuk szakmai pályafutását jogi ismereteik és gyakorlatuk által megalapozott hírnevük, elismertségük vitte előre, mindig hevesen felléptek az ellen, aki megkérdőjelezte ezeket. 1573-ban egy bizonyos Tamás deák bíróság elé idézte azt a férfit, aki kocsmai nyilvá-

37 KvTanJk I/3. 8°; CSHM 189–190, 229–231; JAKAB 1888b. 243–244.

38 1569-ben például 5 dénárban maximálták a bíróság elé benyújtott kérvények árát. JAKAB 1888b. 134. 1570-ben elhatározták, hogy a 10 forint alatti perekben egy beállítás ára nem lehet egy garasnál, azaz 5 dénárnál magasabb, a 10 forint fölötti perekben pedig az ügyféllel kellett egyezsége jutniuk. KvTanJk I/3. 8°.

39 Adóssági ügyekben az 50 forint értékű vagy kevesse afölötti perekben a prókátor az összeg tizedét kapta meg, a 100 forint feletti ügyek esetén 10 forintot, a 200–500 forintos ügyekben 20 forintot, az 500 forint feletti ügyek esetében pedig az összeg huszad részét. Becsület és hatalmaskodási ügyekben, ahol holtidő fizetése forgott fenn, 10 forintot, ahol éldődj vagy nyelvváltság – mely büntetésnek csak a harmadát kapta meg a felperes – ott a felperest megillető résznek csak negyedére volt jogosult az ügyvéd. Az 1588-as rendtartás a fentiekben csak apróbb változtatásokat eszközölt. CSHM 191, 230; JAKAB 1888b. 243–244.

40 KvTanJk I/5. 39°.

41 KvTjk II/7. 401, 401a–d, 407, 528, 528a.

42 KvTjk. 558. Hasonló esettel Gyulafehérváron is találkozunk. Sárdi Miklós prókátor Mészáros Istvánnal való megegyezése értelmében magára vállalta a per költségeit, Mészáros pedig vállalta, hogy a jószágok visszaszerzése után pénzben vagy igazbecsű útján a visszakapott javakból törleszti ügyvédje költségeit. ErdKáptjk 577. sz.

43 KvTjk II/8. 225.

nosság előtt gyenge prókátornak, cigánynak és más deáknál képzetlenebbnek nevezte őt.⁴⁴ A tapasztaltabb ügyvédek pedig egyenesen elálltak az olyan kétes tényállású vagy bizonytalan végkifejletű ügyektől, melyek beszennyezhetnék hírnevüket. 1583-ban például Baki Pál kérte Ötvös Orbánt, hogy Balázsfői Gergelytől szerezzen vissza bizonyos letétbe helyezett és tőle el tulajdonított javakat. Ötvös azonban visszamondta a felkérést, mert megítélése szerint a háborús időkben történt dolgok miatt indult perek végkifejlete legtöbbször bizonytalanul alakult.⁴⁵

A prókátorok irányába támasztott városi követelmények között kiemelt helyet foglalt el a városi bírósági gyakorlat és perrendtartás részleteinek az alapos ismerete. 1585-ben a magisztrátus megtiltotta az idegen prókátoroknak a városi bíróság előtti megjelenését addig, amíg az újonnan hozott perrendtartási szabályok gyökeret nem vernek a városi bírósági gyakorlatban.⁴⁶

PRÓKÁTORKARRIEREK KOLOZSVÁRON

Eddig csupán általánosságban szóltunk a kolozsvári prókátorság intézményéről, a következőkben viszont néhány olyan személy szakmai pályafutását vesszük számba, melyek 16. század végi kolozsvári prókátorkARRIEREK egy-egy tipikus példáját szemléltetik.

Igyártó György Kolozsvár 16. század végi bírósági gyakorlatának meghatározó és egyben legvitatottabb prókátora volt. Csak sejtjük, hogy jómódú városi polgárcsalád tagja lehetett, akinek kolozsvári magánszemélyek ügyvédjeként teljesített tevékenysége 1576-tól adatolható. Személyére először 1582-ben akkor terelődött a figyelem, amikor farsangi álruha viselésének vádjával indított pere során házasságtöréssel, titkos kapcsolatából született csecsemőjének a meggyilkolásával és első feleségének a szándékos megmérgezésével vádolták. A vádatok úgy hátrította, hogy azok felívelő prókatori pályájára nem lettek hatással. Magánpraxisa mellett 1584-től a város fogadott prókátoraként említik a források, ebben a beosztásában a közérkölcset, a közbiztonságot és a városlakók vagyontát veszélyeztető bűncselekmények elkövetőit idézte bíróság elé. Fényesnek ígérkező ügyvédi karrierje azonban hirtelen megtorpant. 1586-ban a centumvirátus, noha méltányolta korábbi eredményeit, beszűkítette városi prókatori hatásköreit, és minden perbeli lépését a főbíró engedélyéhez kötötte. Egy 1586 áprilisában kezdődő persorozat azt sugallja, hogy az intézkedésre azért került sor, mert Igyártónak számos törvénytelen ügyvédi praktikájára derült fény: több perben egyszerre vállalta mindkét peres fél képviselőjét; titkos egyezsége lépett megbízói ellenfeleivel vagy azok ügyvédekkel; per közben pártolt át ellenfele oldalára vagy vesztegette meg azok ügyvédekét. Valószínű e vádak miatt mentették fel városi ügyvédi beosztásából, ezután ugyanis semmilyen adat nem szól ezirányú prókatori tevékenységéről. 1592-ben özvegyét említik forrásaink, aki elhunyt férje után maradt sok adóssága miatt kérte a tanács segítségét.

Szakmai pályafutása tekintetében ügyvédi felkészültségéről nincsenek adataink, feltehetően a családi környezet hatott rá, majd a gyakorlat során tanult bele a mesterségbe. Városi pol-

44 KvTJk II/6. 143–144.

45 KvTJk II/7. 197.

46 KvTanJk I/5. 5°.

gárok szolgálatában kezdte karrierjét, megbízóinak több mint fele a várost vezető elithez tartozott. Közel egy évtizedes magánügyvédkedés után lett a város fogadott prókátora, s e beosztásban az ő nevéhez köthető a hivatali perindítás szokásának a meghonosítása a város bírósági gyakorlatában. Pályafutása ugyanakkor azért is tanulságos, mert nemcsak prókatori tevékenysége révén hozott újítást a kolozsvári igazságszolgáltatási gyakorlatba, hanem bukásával is. Kétszínű tettei ugyanis arra mutattak rá, hogy egy, a városi közzvádó szerepét is betöltő, de ugyanakkor magánszemélyek pereit is felvállaló prókátor kezében összpontosuló hatalom könnyen felhasználható személyes előnyök szerzésére. Ez a felismerés vezethetett oda, hogy a százférfiak 1587 márciusában a hivatalból indítandó perek kezdeményezésének jogát kizárólag közzvádók, a nemrég létrehozott városi közügyigazgatók kezébe adták. Ettől kezdve magánszemélyeket is képviselő prókátorokat nem találunk ilyen szerepben.⁴⁷

Igyártót a városi prókatori tisztségében *Kalmár János* követte. 1588-as adatok szerint a sáfárpolgár negyedévenként utalta fizetését a város érdekében indított perekhez kapcsolódó teendőiért.⁴⁸ E tevékenységét azonban rövid ideig folytathatta, 1589 szeptemberében ugyanis már néhaiként említik.⁴⁹ Származását tekintve ő is előkelő városi család sarja, apja az 1550–1560-as években esküdtpolgári és királybírói tisztségeket is betöltő kolozsvári polgár, Kalmár László volt.⁵⁰ 1567 januárjában apjuk már halott, árvái közül az akkor serdülőkorú János és Péter nevű öccse függetleníti magát Nyíró Kálmán és Vicei János gyámsága alól.⁵¹ Valószínű tehát, hogy János az 1550-es évek első felében a család elsőszülöttjeként látta meg a napvilágot. 1569-ben már a centumvirátus tagjai között találjuk, 1572–1586 között többször töltött be esküdtpolgári, vonásigazgatói és számvevői tisztségeket is, 1572–1573 folyamán esküdtpolgárként tanúkihallgatásokon vett részt.⁵² Ez idő tájban keletkezett adatok árulkodnak magánszemélyek ügyvédjeként teljesített korábbi szolgálatairól is.⁵³ Jogi kérdésekben való jártasságát, akárcsak Igyártó esetében, csak feltételezzük, hogy családi környezetben szerezhette. Bizonyos viszont, hogy prókátorként vált a városi magisztrátus prominens tagjává. Feleségét, Budai Tamás Margit nevű lányát, a város szintén előkelő családjából választotta.⁵⁴ Apósa révén (akinek első felesége Pécsi Erzsébet volt, a második Herceg Antal lánya)⁵⁵ rokonságba került a Nyíró családdal – közülük Kálmán futotta be a leglátványosabb városi karriert⁵⁶ – to-

47 Személyéről és tevékenységéről bővebben lásd PAKÓ 2011. 93–103.

48 KvSzám 4/III. 4, 8, 19.

49 KvTJk II/1. 227–228.

50 KvTJk II/1. 43; KvTanJk I/1. a borító belsején; I/2. 131^v; Kiss: *Privilegii* 451, 461, 471, 473. sz.; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MOL), R 314, Városi iratgyűjtemény, 10. doboz, Vegyes iratok, 2a csomag, 14^v.

51 Az apa halálát követően hosszú persorozat indult a hátramaradt vagyon elosztása felett részint az utódok és a gyámok, részint az utódok és Kalmár második felesége, részint pedig a gyámok és Kalmár özvegye között. KvTJk II/1. 65–183, passim.

52 BINDER Pál: *Közös múltunk*. Kriterion, Buk., 1982. 287; KvTanJk I/3. 53^v, 107, 130^v, 156^v, 180^v, 204^v; I/5. 20^v; KvTJk II/6; II/7. 552; KvSzám 3/II. 1a; 3/XXIII. 1.

53 KvTJk II/6. 108a-b.

54 KvTJk II/1. 227–228.

55 Uo. 191–195.

56 Felesége, Anna, Pulacher István testvére volt. 1566–1582 között centumvir, esküdtpolgár, királybíró, főbíró és számvevő is volt, mígnem a szolgálóival fenntartott parázna kapcsolatai miatt menesztették a magisztrátusból. KvTJk II/1. 55; KvTanJk I/2. 131^v; I/3. 2, 95^v, 107^v, 139^v; *Boszorkányok*,

vább Herceg Gáspárral és Pulacher Istvánnal, akik apósával együtt meghatározó befolyásra tettek szert a városi szenátusban.⁵⁷ Végül testvére, Kalmár Orsolya házassága révén a családba került Bornemissza Gergely ötvös is, aki szintén jelentős városi karriert futott be.⁵⁸ Kalmár Jánosnak Budai Tamás lányával kötött házassága tehát csak tovább konszolidálta a városi elit soraiban elfoglalt helyét,⁵⁹ 1589 körüli magtalan halála azonban véget vetett ígéretes városi prókatori karrierjének.

Más pályát járt be az a szintén kolozsvári származású *Horvát Imre*, akinek 1595–1598 között rendszeresen fizetett a város peres ügyeiben való közbenjárásáért.⁶⁰ 1577–1590 között a fejedelmi nagyobb kancellária íródeákjaként tevékenykedett, 1585-ben nemesnek titulálják.⁶¹ 1590-ben már biztosan nős, felesége, Cementes Katalin⁶² annak a Cementes János ötvös mesternek volt a lánya, aki 1560-tól kolozsvári centumvirként, 1574-től esküdt polgárként,

kuruzslók, szálmakoszorús paráznák. Vál, bev, jegyz. Kiss András. Kriterion, Kvár, 2004. 35–36, 80–96; PAKÓ László: *Hatalmi konfliktus vagy testületi összefogás? A kolozsvári százérfiúk tanácsa és a városi igazságszolgáltatás a 16. század második felében.* Erdélyi Múzeum LXXII(2010). 3–4. sz. 83. (a továbbiakban PAKÓ 2010)

- 57 A Herceg–Budai–Pulacher rokonság kapcsolatairól és városvezetésben betöltött szerepéről lásd FLÓRA Agnes: *Prestige at Work. Goldsmiths of Cluj/Kolozsvár in the Sixteenth and Seventeenth Centuries.* Saarbrücken 2009. 51–52. (a továbbiakban FLÓRA 2009) Hatásuk a város igazságszolgáltatásra is szembetűnő: a rokonságnak legalább egy tagja a 16. század utolsó két évtizedében – egyetlen év kivételével – folyamatosan jelen volt a város bíróság első- vagy másodfokú ítélkezési fórumainak munkájában. Három évben a főbíró, a királybíró, és egy, de akár két esküdtpolgár is közülük került ki. PAKÓ László: *Valoarea vieții umane în Clujul ultimelor două decenii ale secolului al XVI-lea. Infracțiunile de omucidere.* Doktori értekezés, Babeș–Bolyai Tudományegyetem, Kvár. 41–42. További adatok: KvTJk II/1. 191–195; *A kolozsvári osztóbírói intézmény és a kibocsátott osztálylevelek.* S.a.r., bev, jegyz. Kovács Kiss Gyöngy. Korunk–Komp–Press, Kvár, 2012. 44. (a továbbiakban *A kolozsvári osztóbírói intézmény*)
- 58 1563-ban belépett az ötvös céhbe, 1573-ban céhmester lett és beválasztották a százérfiúk tanácsába is. Volt vonásigazgató, adószedő és számvevő is, többször került be az esküdtpolgárok soraiba. FLÓRA 2009. 75; KvTanJk I/3. 107^v, 130^v, 134^v, 139^v, 141, 156^v, 202^v, 204^v, 205^v, 234^v, 248^v; I/4. 2, 3^v; I/5. 1^v, 11^v, 29, 78, 86^v, 104^v, 145^v, 154^v, 165; KvSzám 3/X. 8; 3/XXIII. 1; 3/XXIX. 1; 4/XVI. 2a; 7/IV. 1. 1585-ben a fejedelem aranykamarásaként (*auricamerarius*) említi. MOL, Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak, A Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára, F 15 – Protocolla, libri regii et styliionaria, IX, 54^v–55^r. (a továbbiakban KmProt) (Az adatra Bogdándi Zsolt hívta fel a figyelmem.)
- 59 Az asszony férje halála után is előkelő körökben maradt: 1606 körül a Bácsi család János nevű tagjának lett a felesége, akinek anyja, Igyártó Sára, révén Igyártó Ötvös Mihály aranykamarás és városi előjáró, valamint a Vicei család tagjai is a rokonságába kerültek. *A kolozsvári osztóbírói intézmény* 101–102.
- 60 KvSzám 6/XIV. 37, 53; 6/XVI. 13, 26; 6/XVII. 147; 6/XXIX. 65–66, 69, 81; 7/XIV. 3, 7, 55; 7/XVI. 96.
- 61 TRÓCSÁNYI Zsolt: *Erdély központi kormányzata. 1540–1690.* Akadémiai, Bp., 1980. 191; ErdKáptJkV 403, 460, 486, 687. sz.; *Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei. I. 1569–1602. Báthory Kristóf Királyi Könyve (1580–1581).* Mut, jegyz, reg. FEJÉR Tamás–RÁCZ Etelka–SZÁSZ Anikó. EME, Kvár, 2003 (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 2). 52, 64, 82, 97, 182. sz.; *Báthory Zsigmond Királyi Könyvei (1582–1602).* Mut, jegyz, reg. FEJÉR Tamás–RÁCZ Etelka–SZÁSZ Anikó. EME, Kvár, 2005 (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 3). 447, 1186. sz. (a továbbiakban ErdKirKv); KmProt IX. 41^r–42^r; X. 10^v.
- 62 KmProt X. 10^v.

előbb a kolozsvári, majd 1571-től a Szebenbe áthelyezett pénzverde aranyelválasztójaként szerzett magának érdemeket.⁶³ Horvát tehát kancelláriai íródeákként alapozta meg későbbi karrierjét, ott szerezhette meg a gyakorlati jogban való jártasságát, melynek birtokában prókátorsággal is foglalkozott. E tevékenysége társadalmi előhaladását is segítette, nemesi rangot szerzett és előkelő családból nősült. Egyelőre nincs adatunk olyan perről, melyben városiak magánügyeit képviselte volna, ha azonban a forrásokban megjelenő Imre deákot helyesen azonosítjuk vele, akkor az erdélyi unitárius szuperintendens ítélőszéke előtt is ügyvédkedhetett.⁶⁴ Mivel védenecsei között a kolozsvári Vicei család egyik tagja mellett sárvári, azaz Doboka vármegyei személyeket is találunk, továbbá mivelhogy Bélteki Sámuel és Kolozsvári Márton deák⁶⁵ voltak prókátortársai, illetve ellenfelei azt mutatják, hogy hírneve jócskán túllépte a városi kereteket.

Trauzner Lukácsot szintén a város prókátorai között tarthatjuk számon. A szakirodalomból tudjuk, hogy kolozsvári szász polgárcsalád sarja lehetett, aki itáliai tanulmányainak befejeztével, 1576-ban elvállalta a kolozsvári jegyzői hivatalt. Dávid Ferenc lányát vette feleségül, később a vallásújításért perbe fogott apósa védelmében lépett fel. 1582-ben felhagyott a városi jegyzőséggel, és nagy valószínűséggel ügyvédkedésre adta a fejét. Habár ez idő tájt kifejtett prókátóri tevékenysége alig dokumentált, a kutatás azt valószínűsíti, hogy addigra kialakult egy olyan vármegyei klientúrája, melynek támogatására támaszkodva belevághatott a prókátorkodásba. Tény, hogy a Gerendi család érdekében kifejtett szolgálatai jutalmául 1588-ban birtokadományban részesült, és a Torda vármegyei nemesség sorába léphetett. 1590-ben a fejedelem utódaival együtt megnemesítette, 1593-tól pedig az országos adóigazgatásban jutott szerephez. 1600-ban ítélőmesterként említik, 1607-től pedig elnyerte a fejedelmi tábla elnöki tisztségét, melyet következő évben bekövetkezett haláláig töltött be.⁶⁶

Noha az eddigi kutatások nem részletezték, a városi források alapján újabb adatokkal bővíthetjük kolozsvári tevékenységéről szóló ismereteinket. Azt tudtuk, hogy 1576–1582 között a város jegyzője volt, 1578-ban pedig bekerült a százférfiak tanácsába is. A jegyzőség felhagyásának körülményei azonban egyelőre homályosak. A megfejtéshez Kolozsvár város tanácsülési jegyzőkönyvei nyújthatnak újabb fogódzót. Trauzner ugyanis az 1582-es év első negyedére megkapta még jegyzői szolgálatainak kántoros (negyedévi) bérét,⁶⁷ az év áprilismájusában azonban a százférfiak tanácsának több üléséről is hiányzott. Az akkor született

63 BUNTA Magdolna: *Kolozsvári ötvisők a XVI–XVIII. században*. Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., 2001 (Bibliotheca Humanitatis Historica XVII). 185; FLÓRA 2009. 23, 39–40.

64 Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára, Kvár, Parciális (és Főtanácsi) Jegyzőkönyv I. 1587–1606. 101, 106, 116, 139–141. (a továbbiakban Unitjlk)

65 Béltekiről lásd alább; Kolozsvári Márton deák kolozsvári centumvir, Kolozs vármegyei jegyző, kolozsmonostori requisitor, fejedelmi táblai ülnök és ítélőmester is volt, kiemelkedő jogi ismeretei és jártasságai tehát megkérdőjelezhetetlenek. BOGDÁNDI Zsolt: *A kolozsmonostori konvent a fejedelemség korában*. EME, Kvár, 2012 (Erdélyi Tudományos Füzetek 274). 74–76.

66 BALÁZS Mihály: *Trauzner Lukács megtérése = Uő: Felekezeti és fikció. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*. Balassi, Bp., 2006 (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 8). 109–118; DÁNÉ Veronka: *A Trauznerek a fejedelemség korában = Emlékkönyv Kiss András nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk. PÁL-ANTAL Sándor–SÍPOS Gábor–W. KOVÁCS András–WOLF Rudolf. EME, Kvár, 2003. 81–89.

67 KvSzám 3/V. 56.

közgyűlési határozatok azt sejtetik, hogy a jegyző a városon kívül kényszerült tartózkodni.⁶⁸ Ez pedig nagy valószínűséggel a Báthory István által 1582 tavaszán a radikális antitrinitarizmus több kolozsvári képviselője, nevezetesen Trauzner Lukács, Bogáti Fazekas Miklós és Jacobinus Bernát ellen elrendelt vizsgálat lehetett.⁶⁹ Egyelőre kérdéses, hogy Trauznert a vizsgálat vezetői – Kovacsóczy kancellár és a fejedelmi tanács tagjai – rendelték-e magukhoz, vagy Bogátihoz hasonlóan az esetleges büntetés elől menekülve hagyta el a várost, a tanács viszont az ügy elhúzódása és bizonytalan kimenetele miatt, egy hónapi várakozás után, új jegyző megválasztásáról döntött. Tette ezt annak ellenére, hogy elismeréssel nyilatkozott Trauzner addigi tevékenységéről, és biztosította őt további támogatásáról.⁷⁰ E lépésük – amellet, hogy bizonyítja a jegyzőnek a városigazgatásban és bíraskodásban betöltött pótolhatatlan szerepét – Trauzner kolozsvári jegyzői tisztségéből való távozásának okairól is beszélni látszik. Ha a korábbi adatok alapján úgy tűnhetett, hogy Trauzner önszántából vált meg kolozsvári jegyzői hivatalától – minthogy addigra kialakulhatott egy igen előkelő ügyvédi ügyfélköre –, adataink azt sugallják, hogy valójában a városi tanács döntött mellőzéséről. Továbbá tekintve, hogy 1582 előtti prókátori tevékenysége egyelőre csupán Dávid Ferenc védelmében való 1579-es fellépése által adatolt, elképzelhető, hogy a városi jegyzői tisztségéből való kényszerű távozása készítette a prókátorkodásra és ügyvédi karrierjének kibontakoztatására, s nem addigra kiforrott klientúrája miatt tért át a prókátorságra.

A jegyzői tisztségéből való távozása ellenére jó kapcsolatban maradt a városi magisztrátussal. 1582 decemberében már a városi vízfolyások ellenőrzésére választott nyolc centumvir között találjuk,⁷¹ 1582–1604 között többször volt városi számvevő és vonásigazgató, miközben

68 „1582 Sabato magno [ápr. 14.] domini centum electi congregati hoc modo decreverunt domino notario Luca Trausznero absente: Biro vram, Thanachiarwal Jzennienek Notariusnak es hiuassak megh ha meg Jeó, Aggjak elejbe Doctor vramtol mynemeo walazt hozot Jstwan vram Ferencz vrammal egietembe. Eomaga tuggia vetket, dolgat, lassa miheöz tarcha magat. Mert az waros Jambor zolgalathiat meg bechwöllye, es erthenj akariak ennek vthanna az eo maga akarattiat is. Es minden otalommal legien eo kegyelmek Nekje, ha az zwksege kiwannia penigh esmeg meg talliak az warostis feleolle.” KvTanJk I/3. 252^v. „Sabato post Georgii domini [ápr. 28.] centum viri convocati [...] predicto domino notario absente deliberaverunt: Mierthog a Gwls eleottewnk wagion, Tecczik eo kegyelmeknek warosul, hog ez alat a Notarius dolga legien haladekba, lassak myre valik dolga, kelle erette megis teorekednj Awag Nem. Ha hol olj Nehezen lezen dolga hog heliere Nem Alhat, hiuatalliaa Nem mehet, [kiemelés PL] Az vthan eo kegyelmeknek gongia lezen rea. Ez alat penig kj kj vigiazzon az gywles alat a theorwenjyre. Eo kegyelme ha az vram keozswal bochate, awag penig chak valakit eg bizonios Zemelt lewellel, awag ki ot lassan zallion, az eo kegyelmek itiletyre haggiuk.” KvTanJk I/3. 253.

69 PIRNÁT Antal: Gerendi János és Eössi András. Irodalomtudományi Közlemények LXXIV(1970). 5–6. sz. 681; DÁNÉ: i. m. 82.

70 „Dominica proxima ante rogationum domini [máj. 13.] centum electi convocati, adhuc notario absente concluderunt: Mjyerthog eo kegyelmek warosul eg nehaniat tudnak Coloswarj fiakot, kik elegnek latatnak az Notariussagnak tiztire, tecczet azert eo kegyelmeknek warosul, hog akj jobnak es alkalmatosbnak, versatusbnak tecczik affele vocatioban lennyje, eo kegyelmek aggiak a waros elejbe, eo kegyelmekis zolnak feleolle, es vgian akkor a notariussagrol walo instructiotis keressek megh es hozzak elo, minemeo instructiowal attak az elot walo notariusoknakis az notariussagnak tiztit, hog azon se kyweol se beleol ne bagion a notarius.” KvTanJk I/3. 253^v.

71 KvTanJk I/4. 1.

más városi megbízatásoknak is eleget tett.⁷² Számunkra legfontosabbként, 1586 márciusában a fejedelmi tábla előtt több fontos ügyben védte Kolozsvár érdekeit.⁷³ Egyik ilyen ügy a város és Apafi Miklós között, a kolozsváriaknak Apafi káposztásszentmártoni birtokán való törvénytelen megvámoltatása okán kirobbant viszály volt.⁷⁴ Másik ügyében azokat a városi bírákat és esküdteket képviselte, akiket Szentegedyi Somlyai Gergely fiskális direktor azért idézett a tábla elé, mert fejedelmi parancsot megtagadva, nem hajtottak be két kolozsvári személyen vallomástétel-megtagadásért kirótt bírságot.⁷⁵ Harmadik ügyében szintén Kolozsvár érdekeit képviselte a városi magisztrátus és a szomszédos Szentmiklós település nemesei közötti évtizedes határrendezési perben.⁷⁶ Szolgálatait a város méltóképpen megjutalmazta, novemberi elszámolásai szerint a sáfárpolgár a tanács utasítására 75 forintot utalt ki számára.⁷⁷

Emellett élete végéig tagja maradt a kolozsvári centumvirátusnak, még 1604-es katolizálását követően is folyamatosan feltűnik a neve a százférfiak listáján.⁷⁸ A tanács többször igénybe vette szakértelmét bonyolult jogi kérdések megoldása kapcsán. Ilyen volt az a fejedelem elé fellebezett jogi vita, mely 1587–1588 folyamán folyt a százférfiak tanácsán belül Ötvös András onnani kizárását követően. A konfliktus során Trauzner 1588 áprilisában Kolozsvári Márton deák, Pulacher István, Vicei Gáspár és mások társaságában a fejedelem előtt védelmezte a város régi rendtartását.⁷⁹ 1590 januárjában pedig – Budai Tamás, Pulacher István és Vicei Gáspár mellett – őt is felkérték, hogy bonyolult jogi ügyleteknél segítse a városi közügyigazgatók tevékenységét.⁸⁰

A vármegyei nemesi környezetben, majd 1593-tól az országos politikában való egyre hangsúlyosabb jelenléte ellenére továbbra is vállalt szerepet városa életében. 1592, 1597 és 1598-ban is kapott 50–50 forintot a város sáfárpolgárától, feltehetően a város érdekében végzett ügyvédi ténykedéseinek honorálására,⁸¹ 1598 végén pedig adószámvevő volt.⁸² Az Ötvös András személye körüli konfliktusban a város még 1593-ban is tanácsért fordult hozzá, 1594-ben és 1597-ben pedig a fejedelemtől járt közben az ügy megoldása érdekében.⁸³ 1602 márciusában az országos politikától némiképp félrevonult Trauzner a városi tanács kérésére részt

72 Számvevő: 1582–1583, 1585–1589, 1601–1602, 1604; vonásigazgató: 1583, 1585, 1587, 1589. KvSzám 3/VI. 1; 3/X. 1; 3/XXIII. 1; 3/XXIX. 1; 4/II. 1a; 9/XX. 1; 9/XXXIV. 1; KvTanJk I/4. 1, 2^v; I/5. 1v, 2^v, 29, 49^v, 59^v, 214^v, 245.

73 A városi számadások szerint Trauzner írásban számolt el a február 27-én kezdődő táblai terminuson a város pereire elköltött 92,5 forintról. KvSzám 3/XXVII. 13.

74 Kíss: *Privilegii* 623. sz.

75 Uo. 615, 616, 618, 624, 625. sz.

76 Uo. 627. sz.

77 KvSzám 3/XXVII. 16^v.

78 1600-tól évente fennmaradt centumvirátusi taglistákon Trauzner neve mindig az elsők között szerepel. KvTanJk I/5. 188, 190, 201, 217, 233^v, 247; I/6. 3, 23, 45.

79 KvTanJk I/5. 38^v–39, 40–40^v, 41^v; PAKÓ 2010. 82–86.

80 KvTanJk I/5. 65.

81 50, illetve 100 forintot kapott minden évben a sáfárpolgártól. KvSzám 5/XI. 7; 7/IV. 8; 7/VI. 3; 7/XVI. 86.

82 KvTanJk I/5. 165.

83 KvTanJk I/5. 107^v–108, 119^v, 156^v; PAKÓ 2010. 82–86.

vett a városi plébániaház leltározásában,⁸⁴ a hónap végén pedig azok között volt, akiknek meg kellett találniuk annak a módját, hogy a város lakossága miként esküdjék hűséget a császárnak.⁸⁵

Jogi ismereteit a város örökösödési és vagyonháramlási ügyekben is felhasználta. 1599 közepén fogott bíró volt egy kolozsvári ház megosztásánál,⁸⁶ 1603 májusában pedig a Brozer György házánál folyó osztály során Heltai Gáspár osztóbíró helyett intézkedett, aki személyes érintettség miatt nem tölthette be osztóbírói tisztségét.⁸⁷ 1603-ban a városra kirótt sarc miatt szedett adóba Monostor fertálybeli háza után 10 forintot fizetett.⁸⁸ 1603-ban letartóztatták, de szabadulása után is tevékenykedett. Május elején újra egy vagyonosztálynál találkozunk a nevével,⁸⁹ 1604. november 26-án számvevőnek nevezték ki, 1605. februárjában pedig a centumvirátus, másik hét társával együtt, bevalasztotta abba a szakértői csoportba, melynek a nyolc osztóbíróval, illetve a bíró által kinevezett négy esküdtppolgárral együtt a városi öröklés problémás kérdéseiben kellett megoldásokat találnia.⁹⁰

Prókátori tevékenységéről klientúrája alapján,⁹¹ továbbá mivel pereit során Kolozs és Torda vármegyék bíraskodási fórumai mellett a fejedelmi tábla és az erdélyi unitárius szuperintendens ítélőszéke előtt is többször megfordult,⁹² állíthatjuk, hogy Trauzner kiemelkedő jogi felkészültséggel rendelkező, a fejedelemség igazságszolgáltatási hierarchiájának minden szintjén otthonosan mozgó, országosan elismert ügyvéd volt.⁹³ Jegyzői gyakorlata mellett műveltségére és alapos jogi felkészültségére támaszkodó prókátori tevékenysége is meghatá-

84 KvTanJk I/5. 204^v.

85 KvTanJk I/5. 205^v.

86 KvTJk II/9. 345a.

87 RNLtKol, Asztalos céh iratai, Jegyzőkönyvek, nr. 2. 27^v.

88 KvSzám 9/XXIV. 3.

89 RNLtKol, Asztalos céh iratai, Jegyzőkönyvek, nr. 2. 27^v.

90 KvTanJk I/5. 251^v. – DÁNÉ: *i. m.* 87–88.

91 A Gerendi család tagjai (DÁNÉ: *i. m.* 82–83; ErdKáptJk 566–568, 587. sz.; ErdKirKv VII. 3. 784–785. sz. A szakirodalomban említett adatok mellett 1589-ben Gerendi György gyermekeinek: Pálnak és Borbálának nagybátyjukkal, Medgyesi Miklóssal anyai ági örökségük felett folytatott perükben is szerepelt prókátorként. MOL, A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, F 4 – Cista Comitatum [a továbbiakban F 4], Comitatus Alba, Cista 3, fasc. 5, nr. 18.) mellett Kovacsóczy Farkas és testvére János (ErdKáptJk 634. sz.), bátosi Tímár Pál marosvécsi tisztartó (KmProt IX. 190^v–191^v), Sulyok János (ErdKáptJk 900. sz.), háportoni Forró János Fehér vármegyei ispán (MOL F 4, Comitatus Alba, Cista 1, fasc. 5, nr. 15.), illetve Szerdahely mezőváros lakóinak is prókátorkodott (ErdKirKv VII. 3. 846. sz.).

92 1592-ben Gerendi János testvérét, Annát, majd Peterdi András szavai prédikátort, 1593-ban Sövényfalvi János deák ügyét képviselte az unitárius szuperintendens széke előtt, 1596 elején pedig lánytestvére képviselétét látta el ugyanott. UnitJk I. 24, 32, 40–41, 114–115. Gerendi Anna ügyét lásd: KÉNOSI TÖZSÉR János–UZONI FOSZTÓ István: *Az erdélyi unitárius egyház története*. I. Kvár, 2005 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai 4/1). 774.

93 A vármegyei nemesség közötti elismertségét az is bizonyítja, hogy Gerendi Pál – Angyalosi János, Kolozsvári János és Királyfalvi János mellett, akik mindannyian kiváló ügyvédek, a kancellária és a kincstári igazgatás jelentős szereplői voltak – őt is gyermekei testamentáriusának nevezte meg. HORN Ildikó: *Gerendiek a kora újkorban = Uő: Tündérország útvesztői. Tanulmányok Erdély történelméhez*. ELTE–BTK, Bp., 2005. 113. Halála előtt fél évvel, 1608 februárjában, kápolnai Bornemisz-

rozó volt karrierje alakulására.⁹⁴ A városi magisztrátus tagjai valószínűleg még jegyzősége idején meggyőződtek jogi jártasságairól, ezért igyekeztek azt a városi közösség számára kamatoztatni.

Bélteki Sámuel deák prókatori tevékenysége szintén a városhoz köthető. Horvát Imréhez hasonlóan, ő is kolozsvári származású volt, és karrierjét ugyancsak a központi kormányzatnál kezdte. 1586-ban kisebb kancelláriai íródeák volt,⁹⁵ 1589-ben a fejedelem ugyane beosztásában teljesített szolgálatait jutalmazva utódaival együtt megneemesítette és címet adományozott neki.⁹⁶ Ez idő tájt már foglalkozott prókátorkodással: 1588-ban a Bánffyakat képviselte a fejedelmi tábla előtt,⁹⁷ az 1589. február 23-án kezdődött törvényszak alkalmával pedig Bogáthy András és Boldizsár ügyét képviselte a radnóti Kendi Ferenc tanácsúr és Küküllő vármegyei főispán elleni jogvitában.⁹⁸ Ekkortájt képviselte alsójárai Bagaméri György nemes ügyét is Torda vármegye ítélőszéke, majd fellebbezés során a fejedelmi személyes jelenlét bírósága előtt. Őt féltestvére, Lupsai Menyhárt meggyilkolásával vádolták és ítélték fej- és jószágvesztésre.⁹⁹ 1590-ben háportoni Forró János nevében is eljár annak bodolai ősi jószágáa felett folytatott perében.¹⁰⁰ Hírneve a székelyek közé is eljutott, ugyanis valamikor az 1590-es évek folyamán nyújtódi Sete György Sennyei Pongrác, a várhegyi vár kapitánya előtt tett ügyvédvalló levelében Tordai János deák, Sámsondi András, székelyvásárhelyi Köpeci János, bongárdi Pistaki Lukács mellett őt is prókátornak fogadta.¹⁰¹

Az említett 1589. februári táblai törvényszak alkalmával nemesi kliensei mellett Kolozsvár nevében is tevékenykedett. A kolozsvári magisztrátusnak Apafi Miklóssal a káposztás-szentmártoni vámszedés kapcsán kialakult jogi konfliktusában ő vette át Pistaki Lukácstól a város jogi képviselőjének a szerepét, és maradt a város képviselője a per 1592. februári sikeres lezárásáig.¹⁰²

sza Boldizsár tanácsúr és Fehér vármegyei ispán is őt, Mindszenti Benedeket és Angyalosi János nevezte meg testamentáriusainak. KmProt XVII. 10–11’.

94 Szamosközy István tudománya és bölcsessége révén elhíresült embernek nevezte, Giovanni Argenti jezsuita gazdag műveltségét, számos tudományban való jártasságát, de legfőképpen kiemelkedő jogi műveltségét, Giorgio Basta generális pedig az erdélyiek között kivívott tekintélyét és rendkívüli tájékozottságát dicsérte. BALÁZS: *i. m.* 111, 113; DÁNÉ: *i. m.* 84.

95 MOL, F 4, Comitatus Alba, Cista 3, fasc. 1, nr. 18 (Bogdándi Zsolt adata); MOL, P 702 – Wes-selényi cs lt (a továbbiakban P 702), 3. doboz, 1. tétel, 45. (Az adatra Fejér Tamás hívta fel a figyelmem.)

96 ErdKirKv VII. 3. 978. sz.

97 RNLtKol, Fügőpecsétes oklevelek gyűjteménye, nr. 29.

98 RNLtKol, Haller cs lt, 45. csomó, 3’–4’. (Az adatra Szabó András Péter hívta fel a figyelmem.)

99 1568-ban mindkettőjük neve szerepel alsójárai Keresdi Dénes által vallott prókátorok között, 1578-ban mindketten vajdai emberként jelennek meg Báthory Kristóf vajda tanúvallatást elrendelő parancsában, 1579-ben pedig Bagaméri neve feltűnik Hosszúaszói Mihály és felsójárai Hesdāti Márton ügyvédvalló levelének prókátornévsorában is. Kiss: *Privilegii* 500, 579, 592. sz. A gyilkosság minden bizonnyal 1588. december 11-e előtt történt, ugyanis ekkor már az áldozat kiskorú lányának új gyámot jelölnek. ErdKirKv VII. 3. 856. sz. A per idejéről annyit tudunk, hogy a fejedelmi személyes jelenlét bírósága döntését az 1592. márciusi törvényszak idején hozta meg. KmProt XII. 108–111.

100 MOL, F 4, Comitatus Alba, Cista 3, fasc. 1, nr. 18.

101 MOL, P 702, 3. doboz, 1. tétel, 116.

102 Kiss: *Privilegii* 634a, 644, 657. sz.

Ami további Kolozsvárhoz köthető ügyvédi tevékenységét illeti, a városi törvénykezési jegyzőkönyveknek egy 1591-es, nem egészen egyértelmű adata alapján azt feltételezzük, hogy városi polgárok ügyében is vállalt szerepet.¹⁰³ Továbbá 1596 szeptemberében Beuchel András, Rot Tamás, Schmelzer Lőrinc és Filstich Péter társaságában fogott bíró volt Szentmiklósi Ötvös Gergely és felesége, Filstich Borbála közötti osztozás során.¹⁰⁴ Ha a város polgári bírósága előtti szereplése egyelőre meglehetősen gyéren dokumentált, annál több adat van az unitárius szuperintendens ítélőszéke előtti szerepléséről. 1592 vége és 1597 eleje között ugyanis több kolozsvári és vármegyei személy képviseletében jelent meg. Megrendelői között volt Vicei Erzsébet, Brozer Tamás lánya: Anna, Nyári Márton és mások.¹⁰⁵

Prókátori karrierje csúcsának egyelőre azt az 1592-es esetét tekinthetjük, melyben Királyfalvi János fiskális direktor nevében járt el a fejedelmi tábla előtt.¹⁰⁶ Az ügy azért érdemel kiemelt figyelmet, mert Béltéki a per során három külön szerepkörben mutatkozott: 1586-ban kisebb kancelláriai íródeákként utasítást kapott tanúvallomások bevételére, 1590-ben a felperes képviselőjeként jelent meg a fejedelmi tábla előtt, 1592-ben pedig a fiskális direktor mint perbeavatkozó nevében védte a kincstár érdekét. Lényegében tehát egyetlen per során betöltött szerepei a kora újkori sikeres prókátori életutak egyik tipikus esetét rajzolják ki, ti. a kancelláriai írnokoskodás során a gyakorlati jogban szerzett ismereteit vármegyei nemesi környezetben kamatoztató ügyvéd karrierjét, akit eredményes tevékenysége a központi hatalom figyelmébe emelt.

Béltékiről elmondhatjuk tehát, hogy a gyakorlati jogi műveltségben a fejedelmi kancellárián pallérozódott kolozsvári származású íródeák ismereteit a prókátorkodás területén is sikeresen kamatoztatta. A vármegyei prókátorok körében szerzett hírnevét mutatja, hogy abosfalvi Radványi Márton ítélőmester másolati könyvének egy, valamikor 1594 és 1599 között keletkezett, ügyvédvalló levele olyan ismert ügyvédekkel szerepelteti együtt, mint Királyfalvi János, Trauzner Lukács, bongárdi Pistaki Lukács, Köpecsi János, szőkefalvi Sámsondi András, Laskai János vagy Pápai Dániel.¹⁰⁷ Kliensei között megtaláljuk a Küküllő, Torda és Fehér vármegyékben birtokos Bogáthy András, Belső-Szolnok vármegyei főispánt, Bogáthy Boldizsár maroszekei királybíró, vagy Suky Péter nemes. De előkelő kolozsvári polgárok is többen voltak megrendelői között. Az ő esete is azt mutatja, hogy Kolozsvár magisztrátusa – bevett szokásaihoz híven – azt követően alkalmazta őt is városi fontos pereinek képviseletére, miután mind a kancellárián, mind a vármegyei szedrián, vagy éppen a fejedelmi tábla előtt már tanúságot tett jogi képességeiről és rátermettségéről.

103 KvTJk II/8. számozatlan lap a 171. oldal után.

104 UnitJk. I. 135–136.

105 UnitJk I. 31–34, 38, 61, 67, 86, 93, 101, 139–141.

106 MOL, F 4, Comitatus Alba, Cista 3, fasc. 1, nr. 18.

107 KmProt XII. 1.

ÖSSZEGRZÉS

A fennebb bemutatott és más ismert, de jelen írásban nem részletezett, ügyvédi életpályáknak a vizsgálata azt mutatja, hogy a gyakorlati jogban jártas, rátermett prókátorok megbecsült tisztségviselőknek számítottak a 16. század végi Kolozsváron. Származásuk tekintetében több mint kétharmaduk született Kolozsváron. Tevékenységük áttekintése alapján elmondható, hogy a magisztrátus a város különféle jogi ügyleteinek a megoldására jól kitapintható és következetesen alkalmazott szempontok szerint válogatta meg embereit. A várost mint közösséget, annak vagyonát és függetlenségét érintő, kívülről jövő fenyegetésekkel szembeni kiemelt fontosságú ügyeiben – ti. a fejedelmi tábla előtt más törvényhatóságokkal viselt birtokpererek vagy a városi kiváltságok megsértői ellen indított eljárások során – kizárólag jól képzett, jogi ismereteiket a fejedelmi kancellárián vagy külföldi egyetemeken szerzett, az ország legmagasabb ítélkezési fórumainak peres eljárásaiban is jártas és országos hírnévvvel rendelkező prókátorokat foglalkoztatott. Közöttük egyaránt találunk városi, illetve vármegyei származású személyeket, akik azonban mindannyian a városi kereteken túllépő, országos ismerettséggel, hírnévvvel rendelkeztek.

A város belső rendjét és a lakók személyi vagy vagyoni biztonságát érintő ügyei esetében azonban kivétel nélkül kolozsvári városi környezetben szocializálódott, a város törvényeit és a helyi szokásjogot behatóan ismerő, a prókátorkodás területén már gyakorlattal és széles városi klientúrával rendelkező polgárokat foglalkoztatott. Nagyrészüik családi környezetben szerezték prókatori tudományát, de voltak a fejedelmi kancellárián pallérozódtott ügyvédek is. Noha többségük eleve a város előkelő családjaiból származott, városi prókatori tevékenységük tovább egyengette előttük a vagyoni és a társadalmi felemelkedés útját. Fontos városi vezető funkciók esélyes várományosaivá válhattak, házasságaik során a legbefolyásosabb városi familiáknak válhattak a tagjaivá, ezáltal pedig széles társadalmi kapcsolatháló alakíthattak ki maguk körül. Mondhatni, hogy az egész városi elittel, sőt akár az országos politika kulcsszereplőivel is kapcsolatba léphettek.

A prókátorság megteremthette tehát a sikeres karrierépítés lehetőségét, de amint Igyártó György esete példázza, a bukás lehetőségét is fenntartotta. Abban, hogy másoktól eltérően Igyártónak nem sikerült sem a város vezető testületeibe bekerülnie, sem a városi kereteken túllépnie, abban jelleme és magatartása akadályozták őt meg. Annak ellenére, hogy a jogi kérdések megoldásában otthonosan mozgott, magánéletének és szakmai tevékenységének gyakori botlásai akadályozták előhaladását.

ADVOCATES (*PROCURATORES*) IN CLUJ (KOLOZSVÁR)
IN THE LATE 16TH CENTURY

Keywords: *Transylvanian Principality, early modern Cluj, judicial activity, legal intelligentsia, advocates*

Based on records preserved in the town archives, the first part of the study focuses on the general presentation of the institution of the advocates in Cluj at the end of the 16th century. In the second part the author details the carriers of György Igyártó, János Kalmár, Imre Horvát, Lukács Trauzner and Sámuel Bélteki, reflecting on the career possibilities of the early modern advocates. The analysis points

out that in Cluj at the end of the 16th century the able advocates were among the most respected office-holders of the town. In cases which prejudiced the community of the town, the wealth and goods, or the liberties of the town as a whole the magistrates hired only advocates, who had gained their judicial knowledge in the chancellery of the principality or at foreign universities, who had experience at all levels of the judicial institutions of the country, and had a good reputation countrywide. On the other hand, in the cases concerning the internal peace and order of the town, the material stability and personal safety of its citizens, the town leaders worked exclusively with advocates from Cluj, who were familiar with the laws and the consuetude of the town, and whose activity was highly appreciated among the citizens. The analysis revealed as well that in the case of the latter their activity as advocates facilitated their vertical mobility. At the same time, as György Igyártó's case exemplifies, although the office of an advocate could offer the perspectives of a great carrier, it could also lead to breakdown.

PROCURATORI (AVOCAȚI) ÎN CLUJ ÎN ULTIMELE DECENII ALE SECOLULUI AL XVI-LEA

Cuvinte-cheie: *Principatul Transilvaniei, Clujul premodern, activitate judecătorească, intelectualitate juridică, procuratori (avocați)*

Bazându-se pe informații păstrate în arhiva orașului, prima parte a studiului oferă o prezentare generală a instituției procuratorilor din Cluj de la sfârșitul secolului al XVI-lea, după care prin analiza carierelor lui György Igyártó, János Kalmár, Imre Horvát, Lukács Trauzner și Sámuel Bélteki reflectă asupra posibilităților pe care le oferea „meseria” de avocat. Cu ajutorul datelor adunate autorul a reliefat că în Clujul sfârșitului de secol XVI avocații pricepuți în problemele juridice erau considerați funcționari respectați ai orașului. În cazul proceselor care primejduiau comunitatea orășenească, averea ori libertățile urbei magistratul a angajat întotdeauna avocați reputați, bine instruiți, care și-au însușit cunoștințele juridice în cancelaria țării, sau la universități din străinătate și care aveau experiență la toate forurile de judecată ale țării. În procesele privind ordinea internă a orașului, siguranța materială și personală a locuitorilor în schimb magistratul a angajat în exclusivitate avocați socializați în mediu clujean, familiarizați cu cutuma locală și cu legile orașului, și care aveau deja o clientelă orășenească extinsă. Analiza a reliefat de asemenea că, mai ales în cazul celor din urmă, avocatura le-a facilitat ridicarea pe scara socială și economică a orașului, sau chiar a țării. În paralel însă, cazul lui György Igyártó a evidențiat faptul că avocatura putea oferi într-adevăr perspectivele unei cariere strălucite, dar și decăderea.

GÁLFI EMŐKE*

A GYULAFEHÉRVÁRI HITELESHELY LEVÉLTÁROSAI AZ 1658-AS TATÁR BETÖRÉS IDEJÉN

Kulcsszavak: *Gyulafehérvár, hiteleshely, levéltár, levélkereső (requisitor), tatár betörés, Erdély*

A gyulafehérvári hiteleshelyi levéltár menekítése 1658 nyarán a feltartóztathatatlanul közelgő pusztítás elől Szalárdi János krónikáirónak köszönhetően közismert mozzanata az akkori eseményeknek.¹ Neki tulajdoníthatóan ismerjük a levéltárosi testület két tagjának nevét, Pápai Jánosét és Taracközi Ferencét, akik közül az első a menekítés áldozataként, utóbbi pedig ugyanezen menekítés hőseként jellemezhető.

A testület harmadik tagjáról hallgat Szalárdi krónikája. E körülmény azért is feltűnő, minthogy, amellett, hogy e harmadik személy fontos tisztségeket viselt levéltárosi funkciója mellett és előtt, minden jel arra utal, hogy a kérdéses időpontban a levéltár vezetője volt. Bárdi István 1647–1666 között töltötte be a gyulafehérvári hiteleshelyi requisitori hivatalát, ilyen módon tehetsége mellett rangidősként is bizonyára őt illette a levéltár vezetésének joga, hiszen társai csak később nyerték el e fontos hivatalt. Így Pápai János 1650–1658 között, míg Taracközi Ferenc 1655–1667 közötti időszakban viselte a levéltárosi funkciót. A testület tagjai az erdélyi írás- és jogtudó réteg képviselőiként azért is méltók személyük megörökítésére, mert nekik köszönhető, hogy a Gyulafehérvárról Szebenbe való szállítás következtében a hiteleshelyi levéltár állagai viszonylag szerencsésen vészelték át a kérdéses időszakot. A következőkben e három requisitor hivatali és életpályáját tekintjük át, megpróbálván válaszolni a személyüket érintő legfontosabb kérdésekre.

A testület legifjabb tagja, Pápai János címeradománya alapján,² amely Mórinak nevezi, a Fejér vármegyében fekvő két Mór nevezetű település egyikéről származott, és már hazájában is nemes volt. Erdélybe jövetelének időpontja nem ismeretes, de tehetségével már korán kitűnhetett társai közül, mert 1639-ben, gyulafehérvári kollégiumi tanulmányok után, a fejedelem alumnusaként 24 évesen külföldi tanulmányútra távozott. Erről kötelezvénye számol

* GÁLFI Emőke, dr. (1972), történész, az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kutatóintézetének tudományos munkatársa. Kutatási területei: Erdély kora-újkorai egyház- és intézménytörténete, különösen a kora-újkorai hiteleshelyek működése és személyi összetétele; forráskiadás. Főbb munkái: *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei (1222–1599)*. Mut, jegyz, reg. BOGDÁNDI Zsolt–GÁLFI Emőke. Kolozsvár, 2006 (Erdélyi Történelmi Adatok VIII/1.); *Az aradi káptalan jegyzőkönyv-töredéke (1504–1518)* Előszó, mut, jegyz, reg. GÁLFI Emőke. Kolozsvár, 2011 (Erdélyi Tudományos Füzetek 270.); *Az erdélyi káptalan és hiteleshelyének kapcsolata a XVI. század elején*. Fons XVIII(2011). 1. sz.

1 *Szalárdi János siralmas magyar krónikája*. S. a. r., bev., jegyz. SZAKÁLY Ferenc. Magyar Helikon, Bp., 1980. 439–440. (a továbbiakban *Siralmas krónika*)

2 *Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689) – Erdélyi Királyi Könyvek* DVD. Szerk. GYULAI Éva. Bp., 2005. (a továbbiakban *ErdKirKv Dvd.*) 29. kötet. 706–707.

be,³ amelyben vállalta, hogy a fejedelem költségén végzett németországi tanulmányai után hazatérve a gyulafehérvári, vagy a sárospataki iskolában fog tanítani három évig. Peregrinációja négy esztendeig tartott. Külföldi állomásai közül Herepei csupán a leideni egyetemet említi,⁴ ahova 1643. április 30-án iratkozott be a teológia karra. Ez a diák azonban nem biztos, hogy azonos a requisitor Pápai Jánossal, minthogy a források 1539–1543 között Johannes Nyikos Papai Ungariae, Johannes Papai Ungariae e civitate Papouw és Johannes Papai Ungariae nevű személyeket említnek,⁵ amelyek közül a két utóbbi bizonyosan nem a fejedelem által támogatott alumnus volt.

Tanulmányai végeztével 1643-ban visszatért Erdélybe, és kevéssel ezután, vélhetőleg a fejedelem megbízásából Pápara utazott.⁶ Nem volt tagja egyik fejedelmi kancelláriának sem, címeradománya szerint hazatérte után a fejedelmi familiárisok sorába lépett. Életének következő ismert mozzanata levélkeresővé való kinevezése. 1650. március 26-án került Hercegszőlősi János egykori levéltáros helyére. Kinevezését a következőkppen indokolta társa, Bárdi István: „Anno 1650. die 26. Martii. Duobus desideratis requisitoribus Capituli Ecclesiae Albensis Transilvaniae, egregius dominus Johannes Papai creatus est in requisitore (v. in requisitoratu officio).”⁷ Levélkeresői hivatalát 1658-ig viselte, itt jegyezzük meg, hogy jegyzőkönyve nem maradt fenn. Két évvel halála előtt, 1656-ban II. Rákóczi György újból megnemesítette, és nemessége jeléül címert adományozott neki. Az adomány külön kiemeli, hogy Pápai külföldi híresebb akadémiákon pallérozta műveltségét.⁸

Pápai János halálának pontos körülményei nem ismeretesek, azonban Szalárdi alapján tudjuk, hogy ő volt a requisitori testület azon legfiatalabb tagja, akit az 1658 őszén bekövetkező tatár betörés a gyulafehérvári hiteleshely sekrestyéjében talált.⁹ A pusztítás elől a requisitorok az utolsó pillanatig menekítették a levéltárat, a maradékot pedig úgy próbálták megóvni, hogy a sekrestye ajtaját befalazták, és a nyomokat eltüntetendő, a falazást bemeszelték. Maga Pápai az ablakon bújt be és elrejtőzött. Azonban Szalárdi szavaival szólva „a fűtyésző, prédáló nép megsajdítván a segestyt, könnyen ráhágák, s magát, hogy jó szabású, termetes és ifjú ember is volna, rabba tevék. [...] Pápai János Váradig való hurcoltatásának hallott híre, ki öreg, testes, kövér legény voltára minden ruhájától, csak lábabélitől is megfosztatván, gyalog, mezitlábbal hurcoltatott, korbácsoltatott, hogy a nagy bőségben a ló mellett úgy nem érkezhettek, mint a pogány szerette volna. Váradá egy rabasszonytól be is izent volt, de az ott lakos becsületes

3 A gyulafehérvári Batthyaneum Könyvtárban (a továbbiakban Batthyaneum) őrzött oklevél teljes szövege közölve HERPEI János: *Adatok a külső országokban tanuló fejedelmi alumnusok számontartásáról és a róluk való gondoskodásról*. Bp–Szeged, 1965 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 1). 533–534.

4 Uo. 534.

5 BOZZAY Réka–LADÁNYI Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*. ELTE Levéltára, Bp., 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 15). 49; Franz TEUTSCH: *Die Studirenden aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Leyden 1575–1875*. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde XVI(1880). 209–210.

6 HERPEI: i. m. 535.

7 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MOL), A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, F 2 – Protocolla (a továbbiakban F 2), XV. 206.

8 ErdKirKv Dvd. 29. kötet. 706–707.

9 *Síralmas krónika* 439.

*emberek szerénszerte lévén a várban, Gyulai Ferenc a többi utána való tisztekkel semmiben hajtotta, és hibetű, a szokatlan nyomorúságtól meggyőzöttetvén vagy magában holt meg, vagy a pogány is, ha úgy akarta hurcolni, s nem akart menni, úgys levághatta, mert azután soha semmi híre nem halathatott.*¹⁰

A bizonytalanságra jellemző, hogy Barcsai Ákos fejedelem csaknem egy évvel Pápai eltűnése után, 1659. július 3-án nevezett ki új levélkeresőt.¹¹ Alvinci (ottani házában levő, vagy oda menekített) levelesládáját 1659 márciusában fejedelmi mandátumra kollégája Taracközi Ferenc felnyitotta és tartalmát a hiteleshely ügyfeleinek rendelkezésére bocsátotta.¹² Ugyancsak 1659-ben Barcsai Ákos azzal a feltétellel adományozta el Pápai János gyulaféhvári házhelyét a Vinci utcában, hogy ha a hajdani requisitor a fogságból visszatérne, a megadományozott személy tartozzon neki a házat visszabocsátani.¹³ A házat azért adományozta el Szabó György gyulaféhvári udvarbírónak, mert Pápainak sem örökösei, sem vér szerinti rokoni nem maradtak.

A testület másik tagja, Taracközi Ferenc több forrás egybehangzó tanúsága szerint¹⁴ az 1658 őszen bekövetkező tatár betörés idején a káptalani levéltár menekítésének kulcsszereplője volt. Az ő vezetésével folyó mentésnek köszönhető, hogy a gyulaféhvári hiteleshelyi levéltár jó része, valamint a fejedelmi levéltár és könyvtár töredéke napjainkig fennmaradt.¹⁵

Jóllehet a levéltárügy, továbbá az elveszett oklevelek és könyvek kapcsán sokat levelezett a káptalan régi ügyfeleivel, és magával a fejedelemmel is, személyéről igen szórványos adatokkal rendelkezünk. Származásával kapcsolatban csupán annyi bizonyos, hogy Taracközi Péter egykori levélkeresőnek (1614–1623) volt rokona, de nem a fia. Ez egy 1630-ban kelt jegyzőkönyvi bejegyzésből derül ki, amikor a debreceni iskola rektoraként tiltakozott amiatt, hogy rokonának (consanguineus), Taracközi Péter gyulaféhvári levélkeresőnek Gyulaféhváron, a falakon belüli, a Kis Szász utcában levő nemesi házat és telkét a gyulaféhvári egyház superintendense, Keserű Dajka János és enyedi Harippi György, örökösödési joga sérelmére néhai Bethlen Gábor fejedelemtől kieszközölték és elidegenítették. Ugyanakkor tiltakozott említett rokona javai miatt, amelyek Jászberényi Istvánnál voltak letétben (*quae premanibus ... fuissent depositis*), és amelyet idővel törvényes úton kívánt visszaszerezni.¹⁶ Minthogy az oklevél mellett, hogy tudósít debreceni rektorságáról, Taracközi előneveként kiteszi a gyulaféhvári jelzöt is, valószínűnek tartjuk, hogy Gyulaféhváron született.

Taracköziről a következő információnk tíz évvel későbből származik, és némileg meglepőnek tűnik, bár ennek tükrében érthetővé válik a levéltárakhoz fűződő majdani elkötelezett-

10 *Síralmas krónika* 439–440.

11 Az Erdélyi Káptalan Levéltára a Batthyaneum kezelésében X. 55. sz.

12 Batthyaneum X. 46. sz.

13 ErdKírkv Dvd. 30. kötet. 206–207.

14 *Síralmas krónika* 439; MOL, F 2, XXV. 113; JAKÓ Zsigmond: *A nagyenyedi Bethlen Kollégium könyvtárának kezdetei és első korszaka (1622–1658)* = Uő: *Írás, könyv, értelmiség*. Kriterion, Buk., 1976. 204–206. (a továbbiakban JAKÓ 1976)

15 Itt a fejedelmi levéltárnak csupán arról a töredékről van szó, amely Gyulaféhvárról nem került a MOL-ba, következésképpen nem pusztult el 1956-ban. A fejedelmi levéltárra lásd JAKÓ Zsigmond: *Az erdélyi fejedelmek levéltáráról = Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Szerk. CSUKOVITS Enikő. MOL, Bp., 1998. 105–129. (a továbbiakban JAKÓ 1998)

16 MOL, F 2, VI. 160^r.

sége. 1640-ben a későbbi levélkereső mint „*suae celsitudinis archiv[ari]us, et aulae familiaris*” jelenik meg egy saját protocollumában szereplő bejegyzésben.¹⁷ Egy későbbi, 1645-ös adat szerint is ugyanezt a funkciót töltötte be.¹⁸ Ezzel szemben Jakó Zsigmond az erdélyi fejedelmi levéltárról szóló tanulmányában a következőket írja: „Míg Bethlen Gábor a fejedelmi könyvtár és titkos levéltár őrzését bízta azonos személyre, I. Rákóczi György, amint ez 1632. évi adatokból kiderül, a káptalani levéltár egyik requisitorságával kapcsolta össze a könyvtárosságot; a titkos levéltárat pedig 1634 után, legalábbis saját uralkodása idejére, teljesen függetlenítette és Szalárdi János kezelésébe adta. Az öreg fejedelem halála (1648) után azonban az új uralkodó a korábbi állapotot állította helyre. [...] a gyulafehérvári palotában maradt könyveket és a titkos levéltárat Samarjai Lökös Péter őrizte a székváros 1658-ban bekövetkezett pusztulásáig.”¹⁹

A fent idézett rész alapján a következő kérdés merül fel: ha a fejedelmi titkos levéltárnak először Szalárdi, majd Samarjai viselte gondját, akkor miért volt szükség Taracközire? Tény, hogy krónikájában Szalárdi önmagát conservatornak mondja, és a kontextusból az derül ki, hogy viszonylag hosszú ideig.²⁰ Mégis feltételezhetően előbb ő, majd Taracközi voltak a fejedelmi levéltár őrői, és Samarjai csak később, 1651-től kezdve ügyelte azt.²¹ Maga Taracközi pedig bizonyára kárpótlásképpen a káptalani levéltárba került e tájban, noha levélkeresői tisztségére az első adatunk jegyzőkönyve alapján 1655-ből származik.²²

Taracközinek a káptalani levéltár Szebenbe való menekítésében játszott szerepe Szalárdinak köszönhetően közismert. Mégis úgy véljük, hogy Jakó Zsigmond tanulmánya alapján nem árt felidézni az eseményeket, minthogy a Taracköziről kialakult képet árnyalja és alátámasztja.²³ A tatár-török büntető hadjárat 1658 júliusában indult meg Erdély ellen. A pusztító ellenséges hadsereg közeledése július 15-től fogva előrelátható volt. A requisitorok ekkor még a helyükön voltak, és a munkájukat végezték. Ezt egy 1658. július 15-én kelt oklevelük tanúsítja, amely szerint Taracközi és Pápai János felvették bodolai Béli Pál felesége, Vitéz Zsuzsanna tiltakozását.²⁴ A levéltár menekítését már kevéssel ezután elkezdhették. Taracközi saját költségén fogadott szekereket, és a hiteleshelyi levéltárat valamint a fejedelmi levéltár egy részét Szebenbe és a dévai várba menekítette.²⁵ A menekítés egészen az ellenség megérkeztéig

17 MOL, F 2, XXV. 83; *Erdélyi egyháztörténelmi adatok*. Szerk. VESZELY Károly. Kvár, 1860. 262.

18 SUNKÓ Attila: *Levélkeresők. A Gyulafehérvári Káptalan és a Kolozsmonostori Konvent requisitorainak archontológiája a XVI–XVII. században*. Fons XI(2004). 2. szám. 312. Minthogy a tanulmány több adatáról is bebizonyosodott, hogy megbízhatatlan, a fenti is fenntartással kezelendő, annál is inkább, mert Taracközit 1634 áprilisában a gyulafehérvári kollégium tanáranak mondja, jelzetéül a következőt adva meg: F 2 Protocollum Deus ad auxilium 143. Mindazonáltal sem itt, sem más protocollumban nem lertük fel a hivatkozott információt, noha illeszkedne a Taracköziről kibontakozó tanult ember és hivatását szenvedéllyel művelő levéltáros képéhez.

19 JAKÓ 1998. 111.

20 „*Azhol Szalárdi János conservátorának, kit csak igen ifjú korában, 1634-ben kezdett vala házába venni [...]*” *Síralmas krónika* 300.

21 JAKÓ 1976. 203.

22 MOL, F 2, XXV. 1.

23 JAKÓ 1976. 204–206.

24 MOL, F 2, XXV. 3–4.

25 „*[...] a sok munkával, költséggel szerzett sok szép könyveket s leveleket is, és protocollumokat, avagy fejedelmi könyveket, valamelyeket Torockközi Ferenc nevű egyik káptalan magával Szebenbe el nem vihettek*

folytatódott, talán Enyed és Kolozsvár irányába is, mert az utolsó szállítmányt a tatárok Vajasad környékén érték utol.²⁶ Itt emeljük ki, hogy Bárdi István könyvtárosként illetőleg Taracközi fejedelmi levéltárosként betöltött hivatala nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Samarjai Péter távollétében a káptalani levéltár állagain kívül a fejedelmi levéltár és könyvtár bizonyos darabjai is megmenekültek.

Taracközi a tatár pusztítás után haláláig kétlaki életet élt, időnként Szebenben, máskor Gyulafehérváron tartózkodva. Úgy tűnik élete utolsó évében Szebenben viselte gondját az oda menekített levéltárnak.²⁷ A pusztítás után Apafi fejedelemhez intézett levelein keresztül sürgette az „*eltévedt bibliothecabeli levelek, könyvek*” felkeresését az országban.²⁸ Minthogy a sekrestyére törő tatárok 1658-ban a Pápai János őrizetére bízott káptalani pecsétnyomót is elrabolták, Taracközi érdeme volt, hogy Szebenben újat vésetett,²⁹ ily módon az oklevelezés továbbra is, rövid megszakítással, viszonylag zökkenőmentesen folytatódhatott. Az új pecsétnyomón nem tüntették fel az évszámot,³⁰ három tallérba került, a pecsétmetsző munkadíja pedig négy forintba.

Bárdi halála után (1666) Taracközi lett a hiteleshely főrequisitora, ennek bizonyosága az a tény, hogy Böszörményi István levélkereső a Bárdi házában talált protocollumok között a káptalani pecsétet is az ő kezébe tette le.³¹ Abból a jelentésből, amelyet Böszörményi Taracközi halála után három nappal, 1667. február 14-én írt a fejedelemhez megtudhatjuk, hogy Gyulafehérváron bizonyára a saját házában, Szebenben pedig két bérelt szálláson tartotta a levéltár megmentett részeit. Ezen kívül Déván egy „*hosszú zöld ládában*” is voltak „*Káptalanhoz való levelek*”.³² A Gyulafehérváron talált levéltári anyagot Böszörményi magához vette, a Szebenben levő pedig még hosszú ideig ott maradt.

Taracközi szűkebb családjáról és birtokairól kevés adattal rendelkezünk. Úgy tűnik nem nősült meg, Böszörményi jelentéséből tudjuk, hogy volt egy húga.³³ Gyulafehérvári házán kívül rendelkezett még egy szentimrei réttel.³⁴ Jegyzőkönyve máig fennmaradt,³⁵ azonban bejegyzései igen nagy összevisszaságban követik egymást, mintegy jelezve írójuk és a levéltár

volna (egy darab gránát posztója lévén, a szekereseknek avval fizetett), azon könyvtartóháznak közepire rakásra bordonván, úgy gyűjták és égeték meg rettenetes és becsülhetetlen kárral.” *Siralmas krónika* 439.

26 JAKÓ 1998. 113.

27 Erre utal az 1666-ban hozott egyik országgyűlési végzés, amely elrendelte, hogy Szebenben tartózkodjon. *Erdélyi országgyűlési emlékek. Monumenta comitialia regni Transsylvaniae, 1540–1699.* XIV. Szerk. SZILÁGYI Sándor. MTA, Bp., 1889. 173. (a továbbiakban EOE)

28 JAKÓ 1976. 204–206.

29 Taracközi 1658. szeptember 25-én kelt elismervényének teljes szövegű közlése: SUNKÓ Attila: *A Gyulafehérvári Káptalan és a Kolozsmonostori Konvent Levéltárának működésére vonatkozó iratok.* Lymbus. Magyarisztudományi forrásközlemények. Bp., 2003. 90.

30 Fényképére lásd <http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a110505htm?v=pdf&a=start>, DL 74220.

31 MOL, F 2, XVII. 8; SUNKÓ: *i. m.* 93–94.

32 SUNKÓ: *i. m.* 94–96.

33 Uo. 95.

34 MOL, F 2, XXV. 289.

35 MOL, F 2, XXV.

hányatott sorsát. A kötet lapszámozása későbbi, mint a tulajdonképpeni jegyzőkönyv vezetése, emiatt, jöllehet a lapszámozás folyamatos, a bejegyzések eredeti rendje felborult.³⁶

A levéltárosi testület harmadik tagja és egyben vezetője Bárdi István levélkereső volt. Bárdi Péter gyulafehérvári ügyvéd³⁷ fiaként született, igen nagy valószínűséggel Gyulafehérváron. Bárdi Péter deákról viszonylag gazdag adatokkal rendelkezünk, minthogy ügyeiben többször is felkereste a gyulafehérvári requisitorokat. Több ingatlannal rendelkezett a székvárosban és a közelében fekvő településeken is. Személyét jól jellemzi egy 1623 elején kötött tranzakció. Ebben Péter deák eladta a Szász utcában levő házat Szakács, másként Német Györgynek 110 forinton.³⁸ Az oklevél érdekes kitétele volt, hogy a vásárló a vételár 10 forintos összegéért képet kellett fessen Péter deáknak.³⁹ Ügyvédként és vagyonos emberként Gyulafehérvár tekintélyes lakója volt, amit mutat az is, hogy fejedelmi emberként többször vett részt különböző jogügyletekben.⁴⁰ Pályája csúcás a váradi portus (Marosportus) szószámvevőjeként érte el 1635 tájékán.⁴¹ Ekkori vagyoni helyzetét jól érzékelteti az a tény, hogy 1635 szeptemberében egyetlen személy 1024 forinttal tartozott neki.⁴²

Bárdi Péter 1636 után halt meg, 1639 márciusában már néhaiként emlegetik.⁴³ Ismereteink szerint háromszor nősült, 1623 és 1626 között egy Selye Anna nevű, vélhetőleg nemesasszony volt a felesége,⁴⁴ akit a források időnként Ilonának is mondanak.⁴⁵ István nevű fia, a majdani requisitor vélhetően ettől a feleségétől született. Második felesége Bánffyhunyadi Katus volt, akinek egy 50 forintot érő szőlőt ajándékozott Gyulafehérvár Nagy Előmal nevű szőlőhegyén.⁴⁶ Harmadszor kevéssel halála előtt nősülhetett, akkor egy Szegedi Anna nevű özvegy nemesasszonyt vett feleségül. Az asszony 1631-ben első férje halála után volt özvegy,⁴⁷ 1639 márciusában azonban néhai Bárdi Pétert immár harmadik férjeként emlegetik a források.⁴⁸ Ebben az időben az asszony már öreg és beteg volt, ugyanezen esztendő végén vagyonáról is végrendekezett.⁴⁹

Végrendeletének kedvezményezettjei – rokonain és második férje után maradt Szabó Tamás nevű mostohafián kívül – a gyulafehérvári kollégium diákjai voltak, akiknek 50 forintot hagyott. Másik mostohafiát, Bárdi Istvánt a végrendelet meg sem említi. Hogy nem volt egészen felhőtlen a kapcsolat az özvegy és Bárdi István között, mutatja ez utóbbi ellentmondása

36 Pl. a 242. lap alján egy oklevél tárgya van lejegyezve, de folytatása nincs, a 250. és 251.-en Csicsói György későbbi levélkereső kézírása található, ezután következik a 261. lap Taracközi írásával stb.

37 Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kézirattára a Kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár Kézirattárának őrzetében, Ms. 309. 111'.

38 MOL, F 2, V. 467.

39 "*picturam pingere debet*"

40 MOL, F 2, V. 469; VII. 29'.

41 MOL, F 2, XII. 88^{r-v}.

42 MOL, F 2, XII. 73^{r-v}.

43 MOL, F 2, XII. 88^{r-v}, 103^{r-v}.

44 MOL, F 2, V. 467.

45 MOL, F 2, VI. 98^v–99^r.

46 MOL, A Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára, F 15 – Protocolla, libri regii et stylonaria (a továbbiakban F 15), XXXII. 46^v–48^r.

47 MOL, F 2, IX. 65^v–66^r.

48 MOL, F 2, XII. 103^{r-v}.

49 MOL, F 2, IX. 34^r–36^v.

a hiteleshelyen, amely a végrendelettel egy napon kelt.⁵⁰ Ekkor Bárdi István éppen a végrendelet miatt tiltakozott, minthogy bevallása szerint az apja, Bárdi Péter csakis olyan feltétellel hagyott feleségének, Anna asszonynak 1000 magyar forintot, hogy ha az asszony hamarabb halna meg, mint a fia, akkor az összeg ez utóbbit illesse.

A majdani requisitorról a fentiek alapján elmondható, hogy vagyonos értelmiségi családból származott. Éppen ezért meglepőnek tartjuk, hogy semmilyen jel nem utal egyetemjárására. Minthogy apja nem járt egyetemre, hanem minden valószínűség szerint domidoctus volt, úgy tűnik ezt fia számára is elegendőnek tartotta. Bárdi István először a nagyobb kancellária íródeákjai között tűnik fel 1631-ben,⁵¹ azon újonnan verbuvált csoport tagjaként, akik az új fejedelemnek köszönhették a hivatalba való bekerülésüket. Itt 1638-ig teljesített szolgálatot, pályájának újabb állomása 1639-ben a marosportusi sószámvevőség (perceptor) volt, 1641-ben Fehér vármegye adószedői tisztét látta el,⁵² 1642–1647 között pedig tordai sókamárásként tűnik fel.⁵³

Az okot, ami miatt megvált sókamárási tisztiségétől minden bizonnyal az szolgáltatta, hogy 1647. november 12-étől az erdélyi káptalan levélkeresője lett a kevéssel azelőtt elhunyt Barsi Mihály helyén.⁵⁴ Ez az adat egyrészt arra a messzemenő következtetésre sarkall, hogy a gyulafehérvári hiteleshely requisitorsága ebben az időben felért a tordai sókamárás hivatalával, sőt úgy tűnik azt felül is múlta. A legkézenfekvőbb bizonyosság arra, hogy a levélkeresői állás igen jól jövedelmezhetett, képviselőjének pedig súlyt és tekintélyt biztosított, az a tény, hogy Bárdi haláláig viselte más funkciók mellett. Másrészt valamelyest rávilágít Bárdi vagyonának mértékére is requisitorsága kezdetén, hiszen előző hivatalának képviselői, a sókamárások által letett eskü szövegéből tudjuk, hogy a kamarásnak saját vagyonával kellett szavatolnia a bányajövedelmek ügyében és, a jövedelmek rossz adminisztrálása esetén, ha a helyzet úgy kívánta saját pénzéből megfizetnie a kincstárat ért kárt.⁵⁵

Levélkeresői hivatala mellett elődjéhez, Barsi Mihályhoz hasonlóan már kezdettől a fejedelmi könyvtár őre volt feltehetően a könyvtár 1658 szeptemberében bekövetkezett pusztulásáig, jöllehet erre vonatkozólag csupán 1648⁵⁶ és 1657⁵⁷ között rendelkezünk adatokkal. Eb-

50 1639. december 16. MOL, F 2, IX. 17^v–18^r.

51 TRÓCSÁNYI Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*. Akadémiai, Bp., 1980. 189. (a továbbiakban TRÓCSÁNYI 1980)

52 MOL, F 15, XXVII. 75^v.

53 WOLF Rudolf: *Exploatarea sării în Transilvania în perioada principatului (1541–1691)*. Teză de doctorat. Universitatea Babeş–Bolyai, Facultatea de Istorie și Filosofie, Cluj-Napoca. (Kézirat) 264.

54 *In nomine Sacro Sanctae Trinitatis ac Individuae unitatis. Omnis sufficientia mea a Deo est. Protocollum Capituli Ecclesiae Albensis Transilvaniae. In Anno Domini et Salvatoris nostri Jesu Christi 1647. Die 12. Mensis Novembris per Stephanum Bardy Requisiteorem factum. Mane Deum lauda cum surgis sicut alauda*. MOL, F 2, XV. első számozatlan oldal.

55 „Ebben lévő defectusokat, ha lennének ratiomban, kit el nem igazíthatnék ő Nagyságát contentálom. Kit ha nem cselekdénném, vagy cselekedni nem akarnám szabadságot adok ő Nagyságának, praefectus uramnak, mind magamboz, s mind egyéb javaimhoz hozzá nyúlhassanak és valami kárt, defectust tennék az én javaimból, örökségemből satisfactiot inpendialtathasson ő Nagysága s mind praefectus uram.” WOLF: i. m. 189.

56 JAKÓ 1976. 342 (16. jegyz.).

57 Bibliothecariusi funkciójának általunk ismert végpontja a Bárdi készítette káptalani jegyzőkönyvek indexének címéből derül ki: *Index omnium rerum in protocolis Capituli Ecclesiae Albensis Transilvaniae*

ben a minőségében nagy szerepe lehetett, a gyulafehérvári fejedelmi könyvtár kettéválasztásában, amelynek jelentős részét Sárospatakra szállították 1653-ban, itt maradt felét pedig két részre osztották a Collegium Academicum és a fejedelmi titkos levéltár között.⁵⁸

Bárdi fejedelmi könyvtáros voltával kapcsolatban azonban felmerül egy igencsak lényeges kérdés. Jakó Zsigmond köztudottan alapos kutatásai alapján Samarjai Lökös Péterről a következőket írja: „Annak a lecsökkent mennyiségű könyvtári anyagnak, amely továbbra is a fejedelmi palotában maradt, a titkos levéltárral együtt könnyen gondját viselhetette egyik secretarius. 1651-től fogva [...] Samarjai (Lökös) Péter deákat ugyanis az egykorú források csak ebben az esetben emlegethették, egészen Gyulafehérvár pusztulásáig, hol fejedelmi secretariusnak, hol a fejedelem levelei conservatorának, hol pedig «az országh Bibliothecaja»-nak.”⁵⁹ Ha 1651-től a fejedelmi könyvtáros Samarjai volt, akkor miért írja a fejedelem még ugyanebben az évben Bárdit könyvtárosnak,⁶⁰ és 1657-ben Bárdi önmagát suae celsitudinis bibliotecariusnak?

Egyrészt II. Rákóczi György Jakó szavaival szólva „nem érdeklődött különösebben az iskolák és a művelődés kérdései iránt,”⁶¹ másrészt 1653-ban a fejedelmi könyvtár felosztása, amely ekkor, mint láttuk, összezsugorodott, nem indokolta két könyvtáros alkalmazását. A választ Taracközi Ferenc levélkereső Apafi Mihály fejedelemhez intézett levelének részlete adhatja meg, amelyben a következőket írja: „Az réghi Diplomák, contractusok, compositiok, confederatiok voltak az Bibliothecában az kiket az Tatar el talált, de azok az akkori tisztek gondviseletlensége miatt oda vadnak. Az más rendbéli diplomák voltak az fel vívő grádics alatt való boltban Lökös Péter gondviselése alatt, mely mind oda vagyon. Az harmadik rendbéli diplomák válogatott levelek voltak az auditoria ház mellett az eregeb[b] ház felett melyhez maga [...] idősebbik Rakoci [...]”⁶²

Ha a fejedelmi levéltár egy részét a könyvtárban őrizték, ez megmagyarázná, hogy Samarjait miért nevezik időnként „az országh Bibliothecaja”-nak, ugyanakkor válasz lehetne arra, hogy miért volt szükség külön könyvtárosra is. Valószínűnek tartjuk a fentiek alapján, hogy Samarjai titkár volt és fejedelmi levéltáros, Bárdi pedig levélkereső és bibliotecarius.

Bárdi könyvtáros és levélkereső volta ily módon egy sor olyan kérdésre válaszol, amelyek eddig találgatásra adhattak okot. Elsősorban arra, hogy Bárdi levélkereső kollégája, Taracközi Ferenc miért nem csupán a hiteleshelyi levéltárat menekítette 1658 őszén a tatárok pusztítása elől, hanem Samarjai távollétében bizonyos mértékig a fejedelmi könyvtárat és levéltárat is. A fentiek fényében ez utóbbi állományok menekítése, feltételezhetően nem pusztán Taracközinek köszönhető, hanem egyenlő mértékben Bárdinak is. Ismerve harmadik levélkereső kollégájukat, Pápai Jánost, aki külföldi egyetemeket járt, tanult ember volt, immár az a legvalószínűbb, hogy a menekítés a teljes requisitori testület összehangolt munkája lehetett.

universis conscriptarum et repositarum per egregium Stephanum Bardí de Alba Iulia requisitorem literarum Capituli eiusdem Ecclesiae Albensis Transilvaniae et suae celsitudinis bibliotecarius excerptus ac propria manu conscriptus in anno domini et salvatoris 1657. MOL, A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, F 14 – Segédkönyvek.

58 JAKÓ 1976. 202–203.

59 Uo. 203.

60 ErdKirKv Dvd 28. kötet. 409–410.

61 JAKÓ 1976. 203.

62 MOL, F 2, XXV. 113.

Ezt annak tudatában is fenntartjuk, hogy a későbbiekben Taracközi és Bárdi között a viszony megromlott, és az 1666-ban tartott fogarasi országgyűlésen, Trócsányi szavaival szólva „rútul összekaptak a rendek előtt”.⁶³

Ha az előbbi eszmefuttatás nem lenne helyes, és Bárdi nem állt volna helyt jelesül a levéltárat ért vészhelyzetben, akkor bizonyosak lehetünk afelől, hogy levélkeresői állását nem tarthatta volna meg a továbbiakban. Márpedig nemcsak hogy megtartotta, hanem halála előtt is nagy valószínűséggel ő volt a káptalan főrequisitora.⁶⁴ Ezzel magyarázható, hogy közvetlenül halála után, 1666-ban a nála levő levéltári anyagon kívül Taracközi és Böszörményi István requisitor magához vette a káptalani pecsétet is.⁶⁵ Bárdi autoritására jellemző, hogy Taracközi a következőket írta róla: „*Mostan Bárdi akar egyedül pecsételni, mintha a többi collegáknak semmi tiszttük a pecséthez nem volna.*”⁶⁶

Az Erdélyre zúduló újabb pusztítás közepette, Bárdi igyekezett kihasználni a zavaros helyzetet és ily módon is gyarapítani vagyonát. Erre utal az 1666-ban született országgyűlési végzés szövege, amely a Porta kielégítésére a nemesek által beszolgáltatott ékszerek és javak kapcsán a következőket mondja: Bárdi Istvánt, Samarjai Pétert és Árkosi Benedeket az országgyűlésen amiatt faggatták, hogy adjanak számot a székelyektől és más nemesektől a fejedelem parancsára beszedett és a szász városokba szállított javakról.⁶⁷ A székelyek kijelentették, hogy Bárdi Imecs Páltól 500 birodalmi tallért vett el, miközben utóbbi tatár fogságban volt, továbbá állították, hogy az egyes székely nemesek által Brassóban elhelyezett különféle javak mellett, patyolatvásznat is rabolt magának.⁶⁸

Az itt bemutatott életrajzi részlettől eltekintve, Bárdi István szűkebb családjáról és birtokairól, annak ellenére, hogy csaknem 20 évig volt requisitor, és két kötetnyi jegyzőkönyve⁶⁹ maradt ránk, szinte semmit nem tudnánk, ha kollégái feljegyzései és egyetlen saját nevében kelt levele nem tanúskodnának róluk. Úgy tűnik nem tartotta fontosnak, hogy az életét érintő eseményeket jegyzőkönyvébe rögzítse, ahogyan ezt elődei (különösképpen Debreceni János), vagy éppen utódai tették. Levéltárosi és könyvtárosi ténykedéséről is ezért rendelkezünk kevesebb adattal.

Bárdi első felesége 1641-ben gyalui Komáromi Márton dévai várnagy és Szalánczy Judit leánya, Komáromi Borbála volt.⁷⁰ Házasságuk még 1649-ben is tartott, azonban gyermekük nem volt, jöllehet Bárdi saját bevallása szerint: „*Mivel ezért noha az Ur Isten bennünket szerel-*

63 TRÓCSÁNYI Zsolt: *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben*. Gondolat, Bp., 2005. 214; „[...] *adest Franciscus Taraszközius et alter capitularis Stephanus Bárdi et turpiter contendunt [...]*” EOE XIV. 173.

64 Levélkeresői hivatala mellett, kevéssel halála előtt Fehér vármegye főbíróságát is viselte. TRÓCSÁNYI 1980. 189.

65 MOL, F 2, XVII. 1.

66 SUNKÓ Attila: *Debreceni János életpályája. A Gyulafehérvári Káptalan levéltárosának élete, végrendeletének tükrében*. Fons IX(2002). 1–3. szám. 311, 18. jegyzet; MOL, A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, F12 – Lymbus, XIV. 3.

67 A török Portának küldendő adóról és a mellé csatolt javakról van szó.

68 „*referentes [...] eundem Bardium quorundam nobilium Siculorum etiam syndones et id genus alia inter cetera bona, Coronae deposita sibimet rapuisse.*” EOE XIV. 172.

69 MOL, F 2, XV; XVI.

70 MOL, F 15, XXVII. 75^v.

mes csemetecsekkel is meghaldott vala, de azokat szemeink elöl Isten el szedegette [...].⁷¹ Emiatt a házaspár kölcsönösen egymásnak kötötte le birtokait a következőképpen: Bárdi feleségének inscribálta 400 grazi talléron Gyulafehérváron a Boldogasszony utcában lévő kőházát, a város határában levő két hold szőlőjét a Borza málon, továbbá a Nagy Előmálon és az Ökrös nevű szőlőhegyen levő szőlőit, borbándi házát és rétjeit, gáldtői, fahídi, bükkösi örökölt és zálogos rétjeit. Komáromi Borbála a férjének kötötte le 300 grazi tallér értékben gyalui kőházát, vásártelki és türei jószágait Kolozs vármegyében, valamint nagykeréki és pókafalvi birtokrészeit Fehér vármegyében.⁷²

1649-ben a pár gyermektelenségén kívül más okok is közrejátszhattak abban, hogy Bárdi és felesége kölcsönösen egymásnak kötötték le javaikat. A jogügyletet rögzítő bevallás napján ugyanis Komáromi Márton másik leánya, Trombitás János özvegye, Katalin és testvére, a már említett Borbála asszony teljhatalmú megbízottjuknak nevezték ki Bárdit, míg jószágaik ügyében tart a fivérével, Komáromi Andrással folytatott perük.⁷³

Az idézett oklevelekből kiderül, hogy Bárdi az előző fejedelemnek kedvelt híve lehetett, minthogy a Borbála asszony birtokában levő „*Colosvarmegyebeli Gyalui bazamat megh idvözült atyam, anyam idejekben Istenben el nyugot Eöregbik Rakoczi Geörgy Erdeli orszaganak akkori fejedelme eö magba el akarvan foglaltatni, megh emlitet uram tekintetiére intercessiojara remittalta.*” Itt jegyezzük meg, hogy Bárdi már 1641-ben is elegendő befolyással rendelkezett ahhoz, hogy anyósa, Szalánczy Judit pókafalvi és nagykeréki birtokaival kapcsolatos ügyeinek képviseletét rábízza.⁷⁴

A már említett per kimeneteléről nincs tudomásunk, az azonban bizonyos, hogy a gyalui ház Bárdi birtokába jutott, igaz nem örökség, hanem fejedelmi inscribálás (zálogadomány) útján. 1651-ben ugyanis II. Rákóczi György hűséges szolgálatai jutalmául néhai Komáromi Márton nemesi sarokházát Gyalu mezővárosban, továbbá egy pusztát Türebén gyulafehérvári Bárdi Istvánnak, általa feleségének, Komáromi Borbálának, valamint Komáromi Katalinnak kötötte le 100 magyar forinton. Feltételül szabta, hogy a jószágokat fejedelmi utódai csak 500 magyar forint lefizetése árán válthatják vissza.⁷⁵

Nem ismeretes előttünk Komáromi Borbála halálának időpontja, csupán későbbi adatokból következtetünk arra, hogy Bárdinak e házasságából születhetett István nevű fia.⁷⁶ A requisitor felesége halála után ismét megnősült, második (esetleg harmadik) felesége 1665-ben Csernátoni Katalin volt.⁷⁷ Az asszony valószínűleg abból a Csernátoni családból származott, amelynek egyik tagja, Csernátoni István 1641-ben Leidenben, 1643-ban pedig Frane-

71 1649. május 13. MOL, F 15, XXXII. 46^v–48^r.

72 „*E converso enis Bardi Istvanne Komaromi Borbala, az én édes uramnak, nemzetes Bardi Istvannak bozzam valo hazassagbeli szeretetit előttem viselven, mivel engemet eddegh böcsületesen tartot, tisztessagesen ruhazat, de az mi legb nagyobb ennehanyaszori rettenetes nehez halálos hoszu beteghségimben minemü szorgalmatossan kegyesen es megh unás nélkül velem dajkalodot, orvosoltatot, es ighen sokat költöt, [...]*”, Üo.

73 MOL, F 15, XXXII. 48^v.

74 MOL, F 15, XXVII. 75^v.

75 ErdKirKv Dvd 28. kötet. 409–410.

76 MOL, F 2, XVII. 75.

77 MOL, F 2, XVII. 41–44.

kerben járt egyetemre,⁷⁸ és később 1655–1663 között a nagyobb kancellária írnoke lett.⁷⁹ A családnak, úgy tűnik az ezt megelőző időkből is számos tagja szolgált a kancellárián, a legkorábban egy ugyancsak Csernátoni István nevezetű 1612-ben.⁸⁰

Katalin asszony előző férje a portai követként ismert Sebesi Boldizsár volt,⁸¹ az ő halála után ment férjhez Bárdihoz. Ekkoriban nem lehetett túlságosan idős, mert második férje halála után ismét házasságot kötött árkosi Nagy Ferencsel, és 1675-ben is életben volt.⁸² Csernátoni Katalin és ugyancsak Bárdi István névre hallgató mostohafia között a viszony megromlott, miután kevéssel a requisitor halála után, 1667 szeptemberében az özvegy eladta az apai örökséget képező Boldogasszony utcai házat.⁸³ Az ügy peres útra terelődhetett, mert az asszony pár nappal mostohafia tiltakozása után ügyvédet vallott.⁸⁴

Bárdi fia sok szempontból apja nyomdokaiba lépve kezdte karrierjét. Hozzá hasonlóan domidoctus volt: 1675 februárjában a sárospataki Református Kollégium diákjai között tűnik fel mint *praeceptor classis Syntacticae*.⁸⁵ Ez a diák valószínűleg azonos volt azzal a személlyel, aki kevéssel azután, még ugyanazon év szeptemberében Enyeden megvásárolta Fogarasi K. Ferenc gyulafehérvári másodpap, majd vizaknai és enyedi lelkipásztor könyveit annak özvegyétől. A benne található possessor bejegyzés szerint akkortájt a filozófia és a teológia tanulmányozásával foglalatoskodott.⁸⁶ 1681. december 12-én subscriált Enyeden, majd szintén az apai modellt követve a kancelláriára távozott.⁸⁷ A családi háttér és vagyon megléte bizonyára sok szempontból szolgált támaszul, azonban az ígéretes pálya további alakulásáról nincsenek adataink.

A hiteleshely levéltárosainak bemutatása után egyetlen kérdésre kell még kitérnünk, nevezetesen arra, amely már a bevezető részben is felmerült: miért írja le Szalárdi a levéltár menekítését oly módon, hogy Bárdi István nevééről említést sem tesz? Ismert tény, hogy Szalárdi váradi requisitorsága előtt⁸⁸ a fejedelem levéltárának őre és ugyanakkor vice-secretariusus volt feltételezhetően 1649-ig.⁸⁹ Ebben az esetben ismernie kellett nemcsak Taracközi Ferenc és

78 SZABÓ Miklós–TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. JATE, Szeged, 1992 (Fontes Rerum Scholasticarum 4). 262 (2630. sz.).

79 TRÓCSÁNYI 1980. 190.

80 Uo.

81 I. Rákóczi György portai követe. Személyére lásd még: MOL, F 2, XVII. 41–44; XV. 301–303; XXIV. 97–98.

82 MOL, F 2, XXIV. 177.

83 MOL, F 2, XVII. 75.

84 MOL, F 2, XVII. 87.

85 HÖRCSIK Richárd: *A Sárospataki Református Kollégium Diákjai 1617–1777*. Sárospataki Ref. Koll. Tud. Gyűjt., Sárospatak, 1998. 119.

86 *Erdélyi könyvesházak*. III. S. a. r. MONOK István–NÉMETH Noémi–VARGA András. Scriptum Kft., Szeged, 1994 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3). 220.

87 „*ivit ad cancellistas*” Vö. JAKÓ Zsigmond–JUHÁSZ István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Kriterion, Buk., 1979. 108.

88 1649–1660 között töltötte be e hivatalt. BOGDÁNDI Zsolt: *A váradi hiteleshely a szekularizációt követően*. Erdélyi Múzeum LXXIII(2011). 3–4. sz. 104–116.

89 Életrajzi adataira lásd még *Siralmas krónika* 16–63. Kolozsmonostori requisitorságára vonatkozóan: BOGDÁNDI Zsolt: *A kolozsmonostori konvent a fejedelemség korában*. EME, Kvár, 2012 (Erdélyi Tudományos Füzetek 274). 95.

Pápai János személyét, hanem Bárdiét is, aki 1647-ben lett a gyulafehérvári hiteleshelyi levéltár egyik hivatalnok, de előtte is a fejedelmi nagyobbik kancellária tagja volt. Mégsem emlékezik meg egyetlen szóval sem Bárdiról az 1658-as eseményekről szólva, noha ugyanakkor Taracközi és Pápai tetteit leírja, utóbbiét részletekbe menően. Egy lehetséges válasz a Taracközi és Bárdi között fennálló rossz viszony lenne, de elfogadhatóbb magyarázatul szolgálhat Bárdi negatív megítélése a kortársak szemében, hiszen az 1666-ban tartott országgyűlésen bizonyára nem véletlenül emlegették fel gátlástalan harácsolását és ügyfeleivel szembeni kíméletlenségét. Szalárdi némasága ellenére is Bárdi mellett szólnak azonban a gyulafehérvári hiteleshelyi levéltár máig megmaradt állagai, minthogy az 1658-ban történő menekítés egyike volt azon kevés számú szerencsés eseménynek, amelynek következtében ma is kézbe vehetjük e levéltár egyes darabjait.

THE *REQUISITORS* OF THE PLACE OF AUTHENTICATION FROM ALBA IULIA
(GYULAFEHÉRVÁR) DURING THE TARTAR INVASION IN 1658

Keywords: *Alba Iulia, loca credibilia, archives, requisitor, Tartar invasion, Transylvania*

Among the *requisitors* (letter searchers) of the secularized chapter of Alba Iulia (Gyulafehérvár) there were some important figures of the Transylvanian cultural history, such as the chronicler István Szamosközy, Gáspár Bojti and Mihály Barsi, who was professor at the college founded by Prince Gábor Bethlen, and became the prince's librarian as well. Among them there were as well a few other personalities forgotten by the historians, like János Pápai, Ferenc Taracközi and István Bárdi, who had a major role in the conservation of the archives during the Tartar invasion in 1658. Before the invasion the archives of the place of authentication had been transported from Alba Iulia to Sibiu (Hermanstadt/Nagyszeben). The study aims to discuss the activity of the *requisitors* at the probably most important charter-issuer institution of the Principality during the above mentioned period.

REQUISITORII LOCULUI DE ADEVERIRE DIN ALBA IULIA
ÎN TIMPUL INVAZIEI TĂTARILOR DIN 1658

Cuvinte-cheie: *Alba Iulia, loc de adeverire, arhivă, căutător de scrisori (requisitor), invazia tătarilor, Transilvania*

Printre requisitorii locului de adeverire din Alba Iulia figurează personalități cunoscute ale istoriei culturii transilvănene, precum cronicarii István Szamosközy, Gáspár Bojti sau Mihály Barsi, profesorul Colegiului întemeiat de către Gabriel Bethlen, devenit mai târziu și bibliotecarul principelui. Între membrii instituției s-au numărat însă personalități aproape uitate de istoriografie, care au avut un rol capital în ocrotirea și mutarea arhivei în timpul atacului tătarilor din 1658. Este vorba de cei trei membri ai locului de adeverire: János Pápai, Ferenc Taracközi și István Bárdi. Studiul de față încearcă să reconstituie evenimentele premergătoare invaziei tătare și consecințele acestora în viața instituției, precum și activitatea membrilor ei în încercarea de a salva cea mai de seamă arhivă a Transilvaniei.

MÁRTON TÜNDE MÁRIA*

AZ EGYHÁZ NORMÁIN TÚL.
EL NEM FOGADOTT VÁLÓOKOK A SZÉKI EGYHÁZMEGYE
PARCIÁLIS ZSINATAINAK JEGYZŐKÖNYVÉBEN

Kulcsszavak: *Erdély, 17. századi református egyház, válóperek, válóokok, norma*

Az úgynevezett Széki Protocollumot¹ forgatva 17. századi házassági ügyek (válóperek, eljegyzések felbontását tárgyaló perek, vagy más egyházfegyvelmezési témájú esetek) tömkelegével találkozik a kutató, és itt egyaránt használhatjuk a tömkeleg² szót régi, azaz labirintus, útvesztő jelentéssel, vagy a mai, tömeget, sokaságot jelző értelemmel. A jegyzőkönyv 674 oldalán 1622-től kezdődően sorakoznak a gyakran csak néhány soros bejegyzések, legtöbb eset néhány oldallal hátrább újra felbukkan, vagy végképp elvész a régmúlt idők homályában. Jelen tanulmányban néhány olyan esetre fókuszálok, amelyek némiképp eltértek a feljegyzett házassági ügyek nagy részétől azáltal, hogy az egyházi törvényszék „nem elválásra való okként” minősítette a felperes indoklását. Érdeklődésem azért irányult erre az elemzési kategóriára, mert amellet, hogy a jogi – jelen esetben egyház- és házassági jogi – források kiváló le nyomatai az intézményes ideológiákból és kulturális normákból felépült makrostruktúra, valamint a szubjektív tapasztalatból és az egyéni stratégiákból összeálló mikrotörténetek ütközésének,³ meglátásom szerint ezek az elutasított esetek többlet-információkkal szolgálnak a kora újkori erdélyi család-történet mentalitástörténeti megközelítéséhez, bár hasonló, a 17. századi erdélyi református traktusok házassági ügyeit vizsgáló tanulmányok⁴ nem hasznosí-

* MÁRTON Tünde Mária (1976), történész, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem, Civilizáció, Kultúra doktori iskolájának hallgatója. Kutatási területe a kora újkori erdélyi társadalomtörténet, ezen belül a család és a válás, valamint az ispotályok és szociális gondoskodás története. Fontosabb munkái: *A Szentlélek ispotály számadáskönyvei. 1601–1650.* (társszerzőkkel) L'Harmattan, Bp., 2006; *A Szent Erzsébet ispotály számadáskönyvei. 1601–1650.* (társszerzőkkel) L'Harmattan, Bp., 2010; *Divorce in the Szék District during the Mid-seventeenth Century.* Colloquia. Journal of Central European History XVI(2009).

- 1 Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár, Kolozsvár, *A széki egyházmegye partialis synodusainak protocolluma 1622–1725.* (a továbbiakban SzékEhmLvt prot. I.)
- 2 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* III. Ö–Zs. Akadémiai, Bp., 1976; *A magyar nyelv értelmező szótára.* VI. Sz–Ty. Akadémiai, Bp., 1962.
- 3 Sara F. MATTHEWS–GRIECO: *Corp și sexualitate în Europa Vechiului Regim = Istoria corpului. I. De la Renașterea la Secolul Lumii.* Szerk. Alain CORBIN–Jean-Jacques COURTINE–Georges VIGARELLO. Art, Buc., 2008. 205.
- 4 Lásd KISS Réka: *Matrimonialis Causák a Küküllői Református Egyházmegye jegyzőkönyveiben = Fia-tal Egyháztörténetészek Kollokviuma.* Szerk. KÓSA László. ELTE, Bp., 1999 (ELTE BTK Művelődés-történeti Tanszék Kiadványai 1). 41–57 (a továbbiakban KISS 1999); Uő: *Keszegh János és Porkoláb Anna házassági ügye. Egy XVII. századi erdélyi példa a házasság felbontásának kísérletére = Fehéren, fekete-n.* Varsánytól Rititiüg. *Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére.* Szerk. BORSOS Balázs–SZARVAS

tották az ilyen típusú bejegyzéseket. Tanulmányomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy melyek voltak azok az élethelyzetek, amelyek annak ellenére, hogy nem jelentettek a hivatalos egyházi álláspont szerint elfogadott válóokot, arra ösztönöztek egyes – a 17. századi erdélyi köznéphez tartozó – embereket, hogy házasságuk felbontását kérik az illetékes elsőfokú egyházi bíróságon. Lehet-e ezekből az esetekből a házassággal kapcsolatos közösségi normára vonatkozó általános megállapításokat megfogalmazni? Hol találkozik (vagy ütközik) az egyházi ideológia az egyéni vagy közösségi mentalitással? Mielőtt azonban a konkrét esetekre rátérnék, a váláshoz kötődő két lényeges aspektusra, a 16. századi házassági reformokra, valamint ehhez kapcsolódóan az egyházi norma kérdéskörére szeretnék kitérni.

A 16. század eleji európai társadalom egyik égető problémáját a házasság intézményének morális válsága képezte. A reformátorok és reformátor-nemzedékek között létező véleménykülönbségek, teológiai viták ellenére a házasság, valamint a család társadalmi szerepének kérdésében egyetértés, legalábbis egy irányban gondolkodás uralkodott. Egyrészt alapvető szemléletváltás következett be a szüzesség, cölibátus és a házasság teológiai megítélésében a családi élet javára, és így ennek társadalmi vetülete is az elemzés és kommentárok középpontjába került.⁵ Másrészt a reformátorok a nyilvános ceremónia, a tanúk jelenléte és a szülői beleegyezés fontosságát próbálták nyomatékosítani, tudatosítani,⁶ bár ez utóbbi, valamint a felek szabad akaratból történő házasodásának ellenőrzése nem tartozhatott a könnyen megvalósítható feladatok közé.⁷ A 16. század első felének feszült légkörében a reformátorok nagy elvárásokat fűztek a házasság és a család intézményéhez, azt remélvén, hogy a ez a társadalmi béke eszközévé válik. Steven Ozment megfogalmazásában a kor teológusainak elképzelése szerint a család a „polgárság bölcsőjévé” (*the cradle of citizenship*) kell váljon, egy olyan helyé, amely engedelmességet, erkölcsöt, önfeláldozást és önzetlenséget sugároz, olyan értékeket tehát, amelyek a társadalom alapját kell képezzék.⁸ A protestáns családfelfogás új szerepekkel ruházta fel a családfőt, akinek az új egyházi tanítások szerint úgy kellett vezetnie háztartását, mint egy papnak a gyülekezetét, vagy egy fejedelemnek az országát. A cölibátus több évszázados hagyományát elutasítva a protestáns lelkészek felvállalták az a felelősségteljes feladatot, hogy a családi életben is példát mutassanak a közösségnek. Véleményem szerint ez automatikusan áttemelte a lelkész egész családját a közzszférába, és az engedelmesség, erkölcsösség és egymásért vállalt felelősség mintájává tette, legalábbis elméletileg, és az elvárások szintjén. Ebben az olvasatban a lelkészfeleségnek kötelessége volt férjét támogatni az új értékrend meggyökereztetésében, így családjuk publikus jellege még hangsúlyozottabbá vált. A patriar-

Zsuzsa–VARGYAS Gábor. L'Harmattan, Bp., 2004. 293–309 (a továbbiakban Kiss 2004); SIPOS Gábor: *Református eljegyzések, házasságok és válások az erdélyi traktusok jegyzőkönyveiben = Amor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténetében*. Szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza. Universitas, Bp., 2002. 105–122 (a továbbiakban erre a kiadásra hivatkozom); az írás újabb kiadása: Uő: *Reformata Transylvania. Tanulmányok az erdélyi református egyház 16–18. századi történetéhez*. EME, Kvár, 2012. 127–158.

5 Gerald STRAUSS: *Luther's House of Learning. Indoctrination of the Young in the German Reformation*. Johns Hopkins University Press, Baltimore–London, 1978. 117.

6 Steven OZMENT: *When Fathers Ruled: Family Life in Reformation Europe*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts–London, England, 1983. 30.

7 PÉTER Katalin: *Házasság a régi Magyarországon 16–17. század*. L'Harmattan, Bp., 2008. 61.

8 OZMENT: *i. m.* 9.

chális családmódellyel egyébként fontos szerepet kapott a jelentős belső reformokat megelőző katolikus egyház felfogásában is. Példaként Loyolai Ignác véleményét idézem, aki szerint „az egész keresztény társadalom a házastársak békés és tisztességes magatartásán alapszik”, és aki támogatta olyan intézmények létrehozását, ahol házas asszonyokat és hajadonokat oktattak a házasságban elvárt fegyelmezett viselkedésről.¹⁰

A protestáns reformáció a házasság szentségi jellegének elutasításával is hozzájárult egy teljesen új szemlélet kialakításához. A teológiai és egyházi reformok a házasság intézményének megerősítését szolgálták amellyel, hogy elutasították a házasság szentségi jellegét és felbonthatatlanságát.¹¹ Az új felfogás azt jelentette, hogy bizonyos indokokkal fel lehetett, illetve fel kellett bontani a házasságot, és a válóper új házasságkötésre is szabadságot adott. A reformáció során a házassági ügyek kezelésének eltérő modelljei alakultak ki, szoros összefüggésben a reformáció egyik központi kérdésével, azaz az egyházi és a világi hatalom kapcsolataira reflektáló problémakörrel,¹² ezekre azonban jelen tanulmány keretein belül nem térünk ki.

Az új protestáns házassági törvénykezések eltérően szabályozták a házasság felbontásának lehetséges okait is, volt ahol a válás egyetlen lehetséges okaként a házasságtörést ismerték el, mások rugalmasabbnak mutatkoztak a válóokok megítélésében. A lutheránus Bugenhagen és Brenz a házasságtörést találta az egyedüli elismert, a Bibliában megalapozott válóoknak, bár a társadalom javát szolgáló egyéb eseteket is figyelembe vettek, ezen felül pedig a megbékélést, reconciliációt mindennél fontosabbnak tartották. Strasbourgban a „legliberálisabb” 16. századi protestáns, Martin Bucer válóokként ismerte el a házasságtörést mellett az impotenciát, az akaratlagos elhagyást, a leprát, az elmebetegséget és a szexuális életre való képtelenséggel járó betegséget, amennyiben az egészséges fél nem tudta vállalni az önmegtartóztatást. Bazelben Johannes Oecolampadius az impotenciát, a szándékos elhagyást és a leprát olyan terheknek vallotta, amelyeket az igaz keresztények „igaz házastársi szeretettel”, türelemmel elviselnek. Ezzel szemben a városban működő házassági bíróság válóokként ismerte el a házasságtörést, az impotenciát, az elhagyást, a főbenjáró bűnöket, a leprát, de elválasztották azokat is, akiket életveszélyesen megfenyegetett, vagy fizikailag bántalmazott a házastársuk.¹³ Genfben az első válások során az általánosan elfogadott indokot egyedül a házasságtörés, illetve a szándékos elhagyás jelentette.¹⁴ Az tehát, hogy az egyház mit tekintett olyan normának, amelyet túllépve a házasság felbontása lehetővé vált nagyban függött a régióban működő teológusoktól, markáns személyiségektől, és azok személyes tapasztalataitól (lásd Kálvin esetét,¹⁵ aki állást kellett foglaljon testvére, Antoine, valamint munkatársa, Guilloim Farel há-

9 Charmarie J. BLAISDELL: *Calvin's and Loyola's Letters to Women: Politics and Spiritual Counsel in the Sixteenth Century = Calviniana. Ideas and influence of Jean Calvin*. Ed. Robert V. SCHNUCKER. Sixteenth Century Journal Publishers, Kirksville, 1988 (Sixteenth Century Essays & Studies X). 244.

10 Uo. 244.

11 KISS 2004. 296.

12 OZMENT: *i. m.* 29–34.

13 Uo. 83–99.

14 KISS 2004. 298–299.

15 Robert M. KINGDON: *Adultery and Divorce in Calvin's Geneva*. Harvard University Press, Cambridge–London, 1995. 71–97.

zassági ügyében is). Ugyanakkor, a 16. századi nyugat-európai válóperek elemzői arra a következtetésre jutottak, hogy azokban a városokban, ahol a törvény tágabb lehetőséget biztosított a válásra, a hatóságok a házasságok felbontását igyekeztek a gyakorlatban megnehezíteni abbéli félelmükben, nehogy az új lehetőség az elhagyások számát gyarapítsa.

A magyar reformátorok álláspontja szerint a házassági bíraskodás kizárólag az egyházat illeti meg. Ezen elvet megtaláljuk az 1555-ös II. erdői zsinat cikkelyei között is, amelyek rendelkeztek a válóperekről, s azokat a zsinatok elé rendelték. Az Erdélyben érvényben levő egyházi törvények terén két korszak különül el: a 17. század közepéig az 1567-ben tartott debreceni zsinat határozatai (Articuli Maiores), a Méliusz Juhász Péter által összeállított hitvallás (1561–62) és a Tasnádi Ruber Mihály püspök 1606-ban elfogadott kánonjai voltak irányadóak. A 17. század közepén, 1649-ben vált törvénné a Geleji Katona Istvánról elnevezett, száz kánont tartalmazó kánonoskönyv¹⁶, amelyet a püspök I. Rákóczi György felkérésére állított össze.¹⁷ A Méliusz Juhász Péter-féle hitvallás a házasság felbontásának számos okát elismerte: a házasságtörést, a tiltott rokonsági fokokat, az impotenciát és a frigiditást, a vallási különbséget, az elhagyást, az emberölést, a titkos és tilalmas házasságkötést, valamint a nőrablást. Ezzel szemben a Geleji-kánonok jóval szigorúbb szabályozást rögzítettek a válást illetően, főként azért, mert rendkívül szigorúan szabályozták magát a házasságkötést is. Így tehát a szabályosan megkötött házasságot, amelynek megtörténte előtt gondosan megvizsgálták a házasulandók vérségi kötelékét (LXVIII. kánon), életkorát (LXIX. kánon), az összeállítás és egyenlőség feltételét (nem túl nagy korkülönbség, mert ilyen házasságból gyermeket remélni – mi pedig a házasságnak kiváló célja – nem lehet, LXLXX. kánon), csupán két okból lehetett felbontani: a házasságtörés és ezzel összefüggő nős parázsnaság, valamint hűtlen elhagyás okán (LXXI. és LXXII. kánon). Külön kánonban említi a püspök az el nem hált házasságok esetét, amikor hidegség vagy bármi más tehetetlenség miatt nem jött létre a testi egysülés, mondván: azok között semmi házasság nem létezett, következésképp ha elkülönítetnek is, az semmi házassági elválás nem lesz (LXXIII. kánon).¹⁸

A kánonok azonban csak nagy vonalakban vázolták a házasságra vonatkozó hivatalos egyházi rendelkezéseket, azokat az egyes zsinatok szabályozásai, ezen túl pedig a helybeli esperei gyakorlat egészítette ki. Ez a kibővített hivatalos egyházi norma képezte tehát a széki espretség területén is a parciális zsinatokon tárgyalt válóperek jogi keretét. Annak azonban tudatában kell lennünk, hogy a parciális jegyzőkönyvekben tárgyalt esetek többsége a kánonoknak megfelelően megfogalmazott, több szűrőn (prókátor, jegyző) átment szöveg, amely a siker elérésének érdekében a valós konfliktushelyzet bizonyos elemeit kiemeli, vagy felnagyítja, másokat nem említ. Egészen egyszerű példa: 1668 március 13-án jegyezték fel, hogy a feketelaki Gaál Györgyné férjére panaszokodik, „*hogy nem tartja*”. Egy hónap elteltével, április 24-én az asszony ismét megjelent a szent szék előtt, ekkor azonban ezt írta fel a jegyző: „*Feketelakon lakó Gaál Györgyné compareált, férje pedig hitetlenül elhagyta, nem is comparealt. Deliberatum.*

16 *Egyházi kánonok melyeket részint a magyarországi, részint az erdélyi régi kánonokból egybegyűjtött s a kor kivánatahoz képest több másokkal is bővített és kissé jobb rendbeszedett Geleji Katona István, az erdélyi igazhitű egyházak püspöke 1649.* Ford. Kiss Áron. Kecskemét, 1875 (a továbbiakban *Egyházi kánonok*).

17 Kiss 1999. 43.

18 *Egyházi kánonok* 35–38.

*Keresse férjét.*¹⁹ Ebben az esetben nem sikerült az ügy további részleteit kibogozni, az azonban látszik, hogy míg az első megjelenéskor, bár valószínű, hogy már egyedül élt, a felperes egy olyan indokot említett, amely legfennebb a társadalom szemszögéből volt elítélendő (vagyis azt, hogy a férje nem gondoskodik róla), a második megjelenéskor már egy, a kánon, azaz az egyházi norma szerint elfogadható okot, a hűtlen elhagyást fogalmazta meg.

A fent említett eset csupán egy a széki egyházmegye parciális zsinatainak jegyzőkönyvében fellelhető olyan ügyek közül, amelyekben felbukkan a vád, hogy a férj nem tartja, táplálja feleségét, azaz nem gondoskodik róla az elvárt módon. A férj családfenntartó szerepének kérdésére, ugyanakkor a felnőtt gyermekek idős szülei iránti felelősségére, valamint a közösség ezzel kapcsolatos normáira világít rá egy 1660-ból származó eset. A bejegyzés szerint *„Kisberéthi Kerekes Katha Váraljá[n] lakó Nagy Gaál felesége el válást kíván férjétől Nagy Gáltól ilj ok alatt, mivel külön szakat férje tölle fiával lakván, és sem ételével, sem italával nem tartja. Deliberatum. Tetzet az partiálisnak, hogy mind Gaál feleségét vissza fogadjja, ételével, italával, ruházattjával, gondviselésével táplálja. Az asszony isa pedig redealjon, mert különben sem az asszonynak nem leszen tisztességes sem maradása, sem temetése, azonképpen az férjeteket [meg] fogják kosztolni [?] Nagj Gált mind fiával egyetemben, ha az Ecclesianak intését és deliberatumát meg nem böcsüllik.*²⁰

Adott tehát egy olyan eset, ahol egy asszony kéri a válást. Feltehetően idős, mert felnőtt gyermeke van, és korából kifolyólag már a vég sem lehet nagyon távol, talán ezért emlegeti a szent szék a tisztességes temetés megtagadásának lehetőségét. De feltevődik a kérdés, hogy esetleges válás esetén lett-e volna az asszonynak valós lehetősége újabb házasságkötésre? Vagy esetleg inkább a férje és fia megleckéztetése volt a célja? Amint láttuk, bár válásra nem, a család férfitagjainak megintésére annál inkább sor került, a korabeli egyház- és társadalomfegyelmezési gyakorlatnak megfelelően.

A következő esetben szintén felmerül a férjjel szemben megfogalmazott vád, miszerint az nem biztosítja felesége számára a szükséges javakat. Az 1697-es bejegyzés a férj, décsei Kis Gergely Márton kérését rögzíti, aki feleségét, az őt ok nélkül elhagyó Kelemen Kis Annát *„hite mellé kívánja*”. Az elsődleges bejegyzést, amelyben a férj *„divortiumot”* kívánt egyidejűleg javították. Az alperes replikáját egyes szám első személyben kezdi rögzíteni a jegyző: *„én nem megyek”,* majd egyes szám harmadik személyben összegzi a hallottakat: *„mert nem tartja, táplálja”*. A döntés szerint *„nem méltó oka az asszonynak az el válásra, ezért redeálljon, s férjét megböcsülje”*.²¹

Mindhárom esetben az ügyet jelentő felet elhagyta a korábbi házastársa. Míg azonban Gaál Györgyné és Kerekes Kata esetében a feleséget anyagi bizonytalanságban hagyó, a kapcsolatból kilépő férjről olvashatunk, a harmadik eset egy olyan asszonyról szól, aki maga döntött úgy, hogy férjét elhagyja. A parciális előtt tett nyilatkozata révén Kelemen Kis Anna azt tolmácsolja az utókor számára, hogy legyen bár az általa felhozott indok valós, avagy sem, az egyházi norma szerinti válóok, vagy nem, a közösség – legalább egy része – nem tartotta elfogadhatónak azt, hogy egy házasságban a férj ne gondoskodjon feleségéről. Másképpen fogalmazva, az volt a természetes, ha a férj biztosította felesége számára a korábban megszokott

19 SzékEhmLvt prot. I. 103.

20 Uo. 88.

21 Uo. 301.

vagy megígért anyagi egzisztenciát. Ugyanakkor a szent szék válasza a protestáns egyházak házassággal kapcsolatos azon elvére is utal, miszerint a házasságban élők türelemmel kell viseljék a rájuk mért nehézségeket és csak rendkívüli esetben folyamodhatnak a válás lehetőségéhez.

A széki jegyzőkönyvből az is kitűnik, hogy a „nem tartja” jelenség csak akkor vált az esperesség előljárói szemében is a házasság esetleges felbontását megalapozó indokká, ha például az hosszas, több éve tartó elhagyással párosult. Az 1659-ben Bálványosváraán tartott parciális tárgyalta a málomi Gelenczei Jánosné Nagy Kata ügyét, aki „*jelenté, hogy hat esztendőttől fogva az ura semmi keresményivel nem tartotta.*”²² Ugyanazon a parciálison a Váraán lakó Tót Mihály leánya, Anna, prókátora révén kért abszolutiót férjétől aki „*hitetlenül elhadta, kilencz esztendőttől fogva semmivel sem tartotta.*”²³ Mindkét esetben arra utasították a feleségeket, hogy a következő parciálisra citáltassák férjeiket. Az elválásra volt esély, ezt sugallja a második esetben lejegyzett utasítás: „*ha szintén az ura nem compareálna is, de az asszony jelen legyen.*” Egy másik válóperes ügyet, amelyben a felperes asszonyt elváltakozták a róla gondoskodni képtelen, „*dologtalan, élbetetlen, gyermeki eszű*” urától, a küküllői parciális jegyzőkönyvben jegyezték fel 1643-ban.²⁴ Csávási István saját bevallása szerint „*ő elégtelen arra, hogy felesége szabását Fazekas Annokot (kit gyermek eszével ijedségből vött volt is el) tarthassa, táplálhassa, ruházhassa nem is leszen soha elégséges mindeneknek ítélete szerint is*”. A fenti esetekből tehát kitűnik egy, a férj családfenntartó szerepére és felelősségére vonatkozó közösségi norma, amely azonban csak azokban az esetekben vált az egyház által is felvállalt válóokká, amikor egyértelmű volt az egyik házastárs munkaképtelensége, esetleg szellemi fogyatékosága, vagy pedig a több éve tartó elhagyás lehetetlenné tette el a másik fél egzisztenciális boldogulását.

A hűtlen elhagyás ugyan az egyházi norma szerint elfogadható válóok volt, azonban a házassági kötelék felbontására csak akkor kerülhetett sor, ha a szent szék megbizonyosodott arról, hogy a felperes mindent megtett társa megtalálására, de a keresés eredménytelennek bizonyult. Ha azonban a parciális zsinat tagjai úgy ítélték, hogy van esély a megbékélésre, a házasságot nem bontották fel. 1655. március 10-én tárgyalta az *ecclesia* a váraljai Láposi István ügyét, aki jelentette, hogy a felesége többször is elhagyta, annak ellenére, hogy „*száz forint alatt való kötése is volt ha többször elugrik [...]. Hogy utolszor elment annak is vagyon már közel esztendeje. Azért tőle elválást kíván.*” A jegyző a következőket rögzítette a protocollumba: „*Mégis hozza maga mellé, mert könnyen feltalálhatik a mint hallatik. Szakadgyon el az annyátul Láposi István, mivel talán az anya lehet az meneczke idegenységének az oka. Igyis próbállyá, s talá[n] állandó leszen.*”²⁵ Az elhagyás tényét ez esetben nem vitathatjuk, azonban egyértelmű, hogy a Láposi által felhozott, kánonilag elfogadható válóok mögött egy olyan élethelyzet található, amely a társadalmi norma szerint sem volt egészséges.

A főbenjáró bűnnek számító lopás nem tartozott az erdélyi református egyház által elfogadott válóokok közé, azonban a világi hatóságok súlyos szankciókkal büntették. Gyakran előfordult, hogy a lopás ténye más, hasonlóan súlyos vétséggel párosult (például hitszegéssel, a társadalmi státusz önként való feladásával és ezáltal a házastárs szabadságának veszélyezte-

22 Uo. 85.

23 Uo. 86.

24 Kiss 2004. 302.

25 SzékEhmLvt prot. I. 76.

tésével, vagy hűtlen elhagyással), és így az egyház ítélete egybeesett a felperes elvárásával. Beszédes példa az 1669-ben feljegyzett eset, amely szerint *”Aknán lakó Keestsinaló Simonnak felesége Nemes Ilona kíván férjétől Keestsinaló Simontól absolutiót illy okok alatt: mert lopása miat megse[ten]tiáztatot, az akasztófa alá vötetet, egigik [!] füle elmetzetet és meghfavertált [?] hütit vallásáhtul szegte. Annak felette jobbágyságra kötelezte magát melyel feleségének szabadságát el rontotta. Deliberatum. Az okokat meljekre nézve kívánnja az absolutiot docealja az jövendő partialisban es valassza leszen.”*²⁶

Hasonlóképpen, az 1658 decemberében Décsén tartott parciális zsinat két olyan esetet²⁷ is tárgyal, amelyeknek indoklásában más, a válás szempontjából nyomósabb okok mellett felmerül a lopás vádja is. Eszerint *„Bethlenbe[n] lakó Sala János vallja procuratorának Széken lakó Sigmond deákat, ki által proponál Burján Annók ellen és kíván tülle elválást illy okok alatt: 1. lopással vádoltatik; 2. alkalmatlan az házasságra, maga nyelve vallása; 3. egynehány úttal elhadta, s most is hat hétig oda volt; 4. sententiát mondott maga fejére, hogy ha többször elhagyná egymástul elvöl[aszt]hassák. Deliberatum. Sala János az jövö székre citáltassa feleségét.”* A másik esetben *„Tsitso Keresztúrat lakó Szabó Ersébet jöve az Ecclesia eleiben és kíván urától separatiót illy okon, hogy lopó és hogy tülle hütetlenül el ment. Deliberatum. Ez jövö partialison compareáljon.”* Az idézett ügyek pontos kimenetelét nem ismerjük, feltehetőleg válással végződtek, azonban feltűnő, hogy mindhárom esetben a lopás, mint indok, első helyen szerepel. Ennek egyik lehetséges magyarázata, hogy a világi hatóságok által szankcionált büntett a közösség oly mértékű negatív ítéletét vonhatta maga után, amely a házastársat is terhelően érintette.

Önmagában a betegség szintén nem tartozott a házasságot felbontó okok közé. Ennek ellenére a betegeskedés esetenként felbukkan a felperesek indokai között. Példaként említem azt az 1669-es bejegyzést, amelyből kitűnik, hogy Rátz Miklós feleségétől, Fogarasi Kis Annától kíván absolutiót, oka: *„mert nem alkalmatos férffival való lakásra, cohabitatióra, vérfolyást szenvedő”*. A szent szék azt kéri Rátz-tól, hogy bizonyítsa be, *„hogy az felesége olyan alkalmatlan, erőtlen ember volt mikor elvötteis, s eltitkolta erőtlenségét”*.²⁸ Amennyiben ez így történt, a házasság érvénytelen volt, és így a LXXIII. Geleji-kanon szerint a feleket el lehet különíteni. A házaselet és az utódnemzés tehát egyaránt volt egyházi és társadalmi elvárás, az arra való képtelenség pedig a házasság megsemmisítését alátámasztó ok, de csak abban az esetben, ha ez az állapot a házasságkötés előtti időben gyökerezett.

Ugyanígy a házaselet hiányára célzott Magyar Simon, amikor 1658-ben prókátora által így jelentett a szent ecclesia előtt: *„Az én feleségem oly bűdös, dohos, mely az orrhából származik ki, hogy én semmiképpen vele nem lakhatom, vele annak törvénye szerint nem közösködhetem. Annakfelette fogságomban semmi gondomat nem viselte. Azért válást kíván.”* A felesége szintén prókátoron, Veres Miklóson keresztül válaszolt, visszautasítva a vádakát: *„Én nem hagytam el, hanem ő hagyott el engemet hütötenül. Eő széllel járt, s mint élt én nem tudom, hibető, hogy nem élt tisztas életet. Midőn az tiszték kérettették és fogságba vettették, ha engemet melléje hívatott volna vissza mentem volna mellé. Az bűdösséget hogy forgattja [?], talán a jó uram mikor azt a bűzt értette maga posszantotta meg magát. Én mindazáltal nem bánom, ámbár legyen válásunk. Delib[eratum] Ecclesiae. Semmi el válásra való okot egymáshoz nem athatnak, azért mennyenek*

26 Uo. 105.

27 Uo. 85.

28 Uo. 105.

össze.”²⁹ Úgy tűnik tehát, hogy az asszony volt a türelmesebb fél: míg az ura széjjel járt vagy fogságban volt ő nem élt tisztességtelen életet. Ha így tett volna, a felperes indoka nem a betegségre, vagy a higiénia hiányára utaló bűdösség lett volna. Ugyanakkor a férj, kissé esetlenül, azt próbálta megindokolni, miért nem tud az asszonyával házasesetletet élni.

Egy másik, részben a higiénia hiányával kapcsolatos esetre ugyanazon parciális alkalmával, egy kikényszerített házasság révén derült fény. A füzesi Birtha András fogadott prókátora, Sigmond Mihály révén kérte a válást, arra hivatkozva, hogy a házasság tulajdonképpen zsarolás következménye, mivel ő nem nyilvánította ki házassági szándékát, de nem mulasztotta el megemlíteni azt sem, hogy nincs megelégedve a felesége tisztaságával. „*Mivel elsőbenis egybe kelésünk, házasságunk nem löt I[ste]nes úton módon, hanem körpiczétes ördögi practicalás által, mert akkoris énnemem nem kellett volna, de kételen oda kellett mennem. Annakfelette koszos. Továbbá akkoris mikor Ikafalvi Uram a Prédikátor öszve eskütöt, meg mondottam hogy nem szeretem. Azert tüle való válást kívánok.*”³⁰ A feleség tagadta a vádakat, ezért az egyházi bíróság nem hozott végleges döntést. Egy évre rá Birtha a generális zsinatra vitte ügyét, azonban források hiányában a történet vége ismeretlen marad számunkra.³¹ Valószínűleg a döntést nem folyósolta be az asszony tisztátlansága, főképp azért, mert az egyéb okok jóval súlyosabbak, és kánonjogilag megfontolandók voltak. A Magyar Simon és Birtha András-féle esetek, valamint a Sipos Gábor által közölt, Rih Mihály és Dersi Margit közötti ügy³² érdekességére Péter Katalin hívta fel a figyelmemet. Ugyanazon régióban, néhány évtized, vagy az első két esetben néhány óra különbséggel rögzített bejegyzések arra a nagyon lassú civilizációs folyamatra irányítják a figyelmünket, amely az emberi testtel, szagokkal, testnedvekkel kapcsolatos türelmi küszöb elmozdulását regisztrálja. Bár Norbert Elias az udvari társadalommal kapcsolatban megfogalmazott, nagy hatású elmélete szerint a társadalom alsóbb rétegeiben az arisztokráciához képest jóval később módosult az a társadalmi kód,³³ amely a viszolygás és undor megjelenését, valamint az arra való hivatkozást tematizálta, a fent említett esetek arra utalnak, hogy a 17. századi Erdélyben élő, akár egyszerű embereket is érzékenyen érinthetett a betegségre vagy higiénia hiányára utaló szag.

A házaseset olyan helyzetei mutatkoznak tehát meg a Széki Protocollum oldalain, amelyek, néha torzultan ugyan, de lenyomatát képezik a hivatalos egyházi értékrend, valamint a valós élet által megkövetelt mindennapi választások, és közvetve a közösségi norma találkozásának.

29 Uo. 83.

30 Uo. 84–85.

31 Uo. 86.

32 1632-ben Rih Mihály többek között azt róttá fel feleségének, hogy szerelembe és paráznaságba esett szolgálójával, azt is jelentette az asszonyról, hogy „*ugian az szolgálómnak szagolván az száját az is mondotta, hagi az te szádból igen jó illat jó ki, de az én uramé ollian bűdös salvo honore mint az szar.*” SIPOS: *i. m.* 111–112.

33 Norbert ELIAS: *Procesul civilizării. Cercetări sociogenetice și psihogenetice. Vol. I. Transformări ale conduitei în straturile laice superioare ale lumii occidentale.* Polirom, Iași, 2002. 113.

BEYOND THE NORMS OF THE CHURCH.
UNACCEPTED GROUNDS FOR DIVORCE IN THE REGISTER OF
PARTIAL SYNODS OF THE SIC SENIORITY

Keywords: *Transylvania, Calvinist Church in the 17th century, divorce suits, grounds for divorce, norm*

After a brief presentation of the 16th century European marriage reforms and of the different strategies that reformers adopted to resolve divorce requests, the author turns to the question of divorce in the Reformed Church in the 17th century Transylvania. Based on the entries of the Register of Partial Synods of the Szék Seniorate, the present study focuses on a group of divorce requests that were not accepted by the official ecclesiastical opinion as thoroughly grounded cases. The author presents different situations of life that urged men and women from the lower strata of the society to ask the official dissolution of their marriage even if the presented reasons were not part of the official ecclesiastical ideology that permitted divorce. But the question is whether or not these cases can contribute to the formulation of general statements concerning the norms of the community related to marriage? Where came into collision the individual strategies, collective mentalities and the official ideology? However, the author argues that the evoked grounds for divorce could represent valuable sources for understanding marriage and married life in the 17th century Transylvania, especially from the perspective of collective mentalities and social sensibilities.

DINCOLO DE NORMELE BISERICII.
MOTIVE NEACCEPTATE DE DIVORȚ ÎN PROTOCOLUL
SINOADELOR PARȚIALE DIN PROTOPOPIATUL SIC

Cuvinte-cheie: *Transilvania, Biserica Reformată din secolul al XVII-lea, procese de divorț, motive de divorț, normă*

După o scurtă prezentare a reformelor maritale din Europa secolului al XVI-lea, și ale diferitelor strategii adoptate de reformatori pentru rezolvarea cererilor de divorț, autoarea își îndreaptă atenția spre problematica divorțului în Biserica Reformată din Transilvania în secolul al XVII-lea. Bazat pe însemnările din Protocolul sinoadelor parțiale din Protopopiatul Reformat Sic, prezentul articol se concentrează asupra unui grup de cereri de divorț, care au fost respinse de către oficialii Bisericii drept cazuri insuficient argumentate. Autoarea prezintă diferite cazuri în care bărbați și femei din straturile inferioare ale societății au simțit nevoia dizolvării căsătoriei în mod oficial, chiar dacă motivele invocate nu făceau parte din ideologia ecleziastică oficială privind divorțul. Se pune însă întrebarea, dacă aceste cazuri pot contribui la formularea unor afirmații generale privind normele comunității privind căsătoria? Care este întrepătrunderea între strategiile individuale, mentalitățile colective și ideologia oficială? Autoarea argumentează, că motivele de divorț evocate sunt surse valoroase pentru înțelegerea căsătoriei și a vieții familiale în Transilvania secolului al XVII-lea, în special din perspectiva mentalităților colective și a sensibilităților sociale.

ÓSZ SÁNDOR ELŐD*

A GÖRGÉNYI REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYE EGYHÁZI TÁRSADALMA A KORAI ÚJKORBAN

Kulcsszavak: *egyháztörténet, értelmiségtörténet, lelkipásztori és tanítói életpályák, egyházmegyétörténet, Görgényi Egyházmegye*

KUTATÁSTÖRTÉNET

Az erdélyi egyházmegyék története iránti érdeklődés már a 18. század közepén érezhető volt. Benkő József *Filius Posthumus* című munkájában az Erdővidéki Egyházmegye történetét írta meg,¹ Hermányi Dienes József az Enyedi Egyházmegye történetéről készített feljegyzéseket,² Kónya Ferenc kükküllői esperes egyházmegyéje gyülekezeteinek lelkész- illetve tanító-névsorait készítette el.³ Bod Péter a *Historia Ungarorum Ecclesiastica*-ban ismerteti az erdélyi egyházmegyéket, tételesen felsorolja a hozzájuk tartozó gyülekezeteket, némelyik egyházmegyéről vagy egyházközségről adatokat is közöl.⁴

A következő egyházmegye-kutatási hullám a 19. század második felében jelentkezett. Ez a kutatás elsősorban az *Erdélyi Református Egyház Névkönyvéhez* kötődik. Az 1858-ban kezdődő kiadványsorozat köteteinek elején 1863-tól valamennyi erdélyi egyházmegye történetéről olvashatunk. A gyülekezetekre vonatkozó cikkeket általában az akkor ott szolgáló lelkipásztorok írták, így azok minősége, szakmai megbízhatósága nagyban függ szerzője felkészültségétől. Néhány egyházmegyéről (pl. a Gyulafehérváriról) nem is készült gyülekezetekre lebontott leírás, csupán általános történelmi áttekintés. Szerencsés esetben az egyházmegye történeti érdeklődésű előjárója vagy valamelyik elkötelezett lelkipásztor adatai szolgáltak

* Ósz Sándor Előd (1982) lelkész, egyháztörténész. 2005–2007 között a Kolozsvár–Alsóvárosi Református Egyházközség segédlelkipásztora, 2007 óta az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár munkatársa. Kutatási területe: egyháztörténet, könyvtörténet, iskolatörténet. Fontosabb munkái: *A Szászvárosi Református Kollégium diáksága 1669–1848*. Kvár, 2006; *A hunyad–zarándi református egyházközségek történeti katasztere. 1686–1807*. I–III. Kvár, 2003–2007 (társszerző); *A történelmi Kükküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere 1648–1800*. I–IV. Kvár, 2005–2009. (társszerző)

- 1 BENKŐ JÓZSEF: *Filius Posthumus*. S. a. r. CSAKI ÁRPÁD–DEMETER LÁSZLÓ. Erdélyi Református Egyházkerület Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontjának Nyomdája, Kvár, 2004 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 14).
- 2 HERMÁNYI DIENES JÓZSEF: *A nagyenyedi venerabilis tractus legrégebbi protocollumából 1752-ben = Hermányi Dienes József szépprózai munkái*. Szerk. S. SÁRDI MARGIT. Akadémiai–Balassi, Bp., 1992. 33–47.
- 3 A Kükküllői Református Egyházmegye levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban (a továbbiakban EREL), *Protocollum Venerabilis Dioeceseos Reformatus de Kükküllő nuncupatae*.
- 4 BOD PÉTER: *Historia Hungarorum Ecclesiastica*. I. Leiden, 1888. 274–306.

nyersanyagul a cikkekhez. Így történt ez a Dési Egyházmegyében, ahol Almási Sámuel esperes 1851-ben 242 oldalas, 1866-ban 620 lapos kéziratban dolgozta fel az egyházmegye történetét.⁵ Az 1882–83-as Névkönyvbe ezek az adatok kerültek be. Ugyanebben az időszakban születtek a nagyszabású vármegye-monográfiák. Ezek némelyike (pl. Kádár József: *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*. Dés 1901; Petri Mór: *Szilágy vármegye mographiája*. h. n. 1902.) igen részletesen foglalkozik egyháztörténeti kérdésekkel.

A következő hullám a 20. század harmincas-negyvenes éveire esett. A Református Szemlében több ilyen témájú cikk jelent meg (gondolunk itt Nagy Géza és Illyés Géza munkáira). Az Egyháztörténet című folyóirat nagyobb lélegzetű tanulmányokat is leköszölt, Illyés Géza a Küküllői,⁶ Imreh Barna a Marosi Egyházmegye történeti névtárát tette itt publikussá.⁷ Ebben az időszakban született az egyetlen ilyen jellegű monografikus munka: Juhász István a székelyföldi egyházmegyéek történetét foglalta össze.⁸

Az 1990-es években újrainduló kutatásokra a bivalencia jellemző. A falu-, illetve egyház-község-monográfiák egyháztörténeti adatai általában megbízhatatlanok. Ha a szerző (szerencsés esetben) áttekintette a helyben fellelhető dokumentumanyagot, a szélesebb kitekintésre, a környező közösségekkel való kapcsolat feltárására nem terjedt ki figyelme. A központokban folyó kutatások már jóval szisztematikusabbak. Kiss István a Hunyad–Zarándi és a Dési Egyházmegye történeti névtárát készítette el.⁹ Az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár, a Protestáns Teológiai Intézet és Babeş–Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző Karának egyháztörténeti tanszékei összefogásával zajló kutatások az egyházmegyéek történetének legfontosabb forrásait (vizitációs és parciális zsinati jegyzőkönyvek) adja ki. Immár négy egyházmegye (a Hunyad–Zarándi, a Sepsi, a Nagysajói és a Küküllői) anyaga látott napvilágot.

Azt is mondhatjuk, hogy a Görgényi Egyházmegye az erdélyi helyi egyháztörténetírás egyik „mostohagyermek”, hiszen az elmúlt két és fél évszázadban alig írtak a történetéről. A 18. század végén Péterfi László esperes a traktus egyik protokollumába bemásolt néhány adatot az egyházmegye történetéről. Adatai felbecsülhetetlen értékűek, de tíz oldalas összefoglalója nem közelíti meg Benkő, Hermányi vagy Kónya munkájának színvonalát. Bod Péter az egyházmegye ismertetésekor csupán annak 32 gyülekezetét sorolja fel tételelesen, történelméről hallgat.¹⁰ Benkő József *Transsilvania specialis* című munkájában is csupán az egyházmegye gyülekezeteit illetve azok lélekszámát sorjázza. (Adatai helyenként tévesek, a meglévő 32 helyett 41 anyaegyházközségről beszél. A filiákat kivétel nélkül anyaegyházközségként tünteti fel, de olyan településeken – Bátos, Dextrád, Vajola, Mezőbanyica vagy Mezőkerked – is

5 *ADési reformált egyházi vidék történeti és statisztikai vázlat*. Kézirat az Erdélyi Püspöki Levéltárban F 1. (a továbbiakban F 1)

6 ILLYÉS Géza: *A Küküllői Református Egyházmegye papjai a reformáció korától az Erdélyi Református Generális Zsinat fennállásáig, 1971-ig*. Egyháztörténet. II(1944). 281–333.

7 IMREH Barna: *Papok, levíták, mesterek a marosi református egyházmegyében a XVII–XIX. században*. Egyháztörténet II(1944). 137–162.

8 JUHÁSZ István: *A székelyföldi református egyházmegyéek*. EME, Kvár, 1947 (Erdélyi Tudományos Füzetek 201).

9 KISS István: *A Hunyad–Zarándi Református Egyházmegye papjai és tanítói*. Református Szemle XCI(1998). 210–222, 304–326; Uő: *A Dési Református Egyházmegye történeti névtára*. Református Szemle XCII(1999). 142–158, 215–232.

10 Bod: *i. m.* 292–293.

anyaegyházközségeit „kreál”, ahol sem istentiszteleti hely, sem rendszeres szolgálat nem volt.)¹¹ Az Erdélyi Református Egyház Névkönyvének 1891-től 1894-ig megjelent négy kötetének bevezető tanulmányában közölték a Görgényi Egyházmegye gyülekezeteinek történetét. A cikkek színvonala változó. Némely lelkipásztor elődeinek névsorát sem készítette el (pl. Abafája), mások számos levéltári forrás felhasználásával adatolták cikküket (pl. Görögyszentimre).¹²

Kiss Lajos 1938-ban az egyházmegye évkönyvében írt rövid cikket a traktus történetéről.¹³ Bőjtke Andor kislelkipásztor 1957-ben, majd 1975-ben írt két kisebb tanulmányt az egyházmegye múltjáról.¹⁴ A cikkek sok novumot nem hoznak, az előbbi Péterfi adataira épül, utóbbi a vizitációs jegyzőkönyvek adatait felhasználva mutatja be vázlatosan az esperesek életrajzát. 2010-ben Magyarai Hunor „szerkesztésében” és képeivel album jelent meg az egyházmegyéről. A gyülekezettörténetek színvonala (a százhusz évvel korábbiakhoz hasonlóan) változó, olvasása során semmiféle szerkesztői, egységesítő koncepció sem fedezhető fel, az adatok kb. negyede pedig téves.

Ilyen előzmények mellett láttunk hozzá az egyházmegye történeti névtárának elkészítéséhez. Kutatásunk elsődleges forrását a vizitációs jegyzőkönyvek jelentették. A Görgényi Református Egyházmegye egyházlátogatási iratai 1737-ben kezdődnek. Az 1737–1758-as időszak jegyzőkönyvei kötetlenül, ívfüzetekben maradtak ránk, magukon hordozva ezen, rongálásnak inkább kitett állapot minden nyomát. Kisebb-nagyobb hiányoktól eltekintve a kötet 576 oldalt tesz ki. (Levéltári jelzete XI/1.) Az 1759-től 1799-ig terjedő időszak jegyzőkönyvei vastag, 940 oldalt tartalmazó corpusban maradtak ránk, teljes mértékben Péterfi László notárius majd prosenior kézírásával. (Levéltári jelzete XI/2.)

Az egyházmegye legrégebb fennmaradt protocolluma (levéltári jelzete X/1.) számos értékes adatot tartalmaz. A kötet 1722-ben a lelkészi fizetések és az egyházközségi javak összeírásával kezdődik. Az összeíró esperes dicséri, hogy számos, a lelkészi fizetést illető 17. századi vizitációs határozatot bemásolt a jegyzőkönyvbe, nemcsak a végzéseket idézte pontosan, hanem az egyházlátogatás időpontját és a vizitációs bizottság összetételét. A protocollum a parciális zsinatok jegyzőkönyveivel folytatódik, ezek 1729-től kezdve maradtak ránk. A parciális zsinatok természete szerint ezekben a forrásokban csupán az egyházmegyei hivatalt (esperes, jegyző, tractualis director, assessorok) viselő lelkészek neve fordul elő, illetve azoké, akiket valamely kihágás miatt a „Szent Szék” elé idéztek.

Ugyanebbe a protocollumba bemásolták az 1677 és 1722 között itt szolgált lelkészek névsorát. Sajnos ez a névsor nem tartalmazza sem a szolgálat időhatárait, sem a szolgálati

11 BENKŐ József: *Transilvania specialis. Erdély földje s népe*. I. Ford, bev. jegyz. SZABÓ György. Kriterion, Buk–Kvár, 1999. 310–311. (a továbbiakban BENKŐ 1999)

12 *Névkönyv az Erdélyi Református Egyház Számára*. Szerk. VAJDA Ferenc–TÓTFALUSI József. Kvár, 1891–1894. (a továbbiakban *Névkönyv*)

13 KISS Lajos: *A Görgényi Egyházmegye = „Uram segít!” A Görgényi Református Egyházmegye évkönyve*. Szerk. VAJDA István. Görgényi Református Egyházmegye Lelkészerkezte, Marosvásárhely, 1938.

14 BÖJTKE Andor: *Keresztény élet a Görgény mentén s a Görgényi Református Egyházmegye 300 éves múltjában*. Református Szemle L(1957). 157–158, 271–274; Uő: *„A Marosi egyházmegyébe” visszatért „Görgényi ev. ref. egyházmegye” esperesei 1648 és 1968 között*. Református Szemle LXVIII(1975). 233–236.

helyet, így – ha más forrás nem utal az illetőre – csupán annyit állapíthattunk meg a lelkípásztorról, hogy ebben az időszakban valamikor az egyházmegyében szolgált.

A központi egyházigazgatási szervek, elsősorban a Főkonzisztórium levéltára 1710 után több, az egyházmegyére vonatkozó iratot őrzött meg, bennük számos lelkésznevvel.

Kutatásunk szempontjából kulcsfontosságú forráscsoportot alkotnak az erdélyi kollégiumok beiratkozási anyakönyvei. Az iskola figyelemmel kísérte egykori diákjainak pályáját, foglalkozásukat, működésük helyét utólag bejegyezték a matricolába. Az egyházi szolgálatba lépett egykori diákok (lelkészek, iskolamesterek, kántorok, professzorok) itt szereplő életrajzi adatai – tapasztalatunk szerint – pontosak és hitelesek.

Az Erdélyi Református Egyházban a 18. század harmadik harmadában kezdték el az anyakönyvek rendszeres vezetését. A Görgényi Egyházmegye 19 gyülekezetéből ismerünk 18. századi anyakönyvet. Ezek többségét a Román Országos Levéltár Maros, illetve Beszterce-Naszód megyei fiókintézményeiben őrzik. Legkorábbi közülük a nagyölyvesi, ez 1739-ben indul. A fennmaradó 18 gyülekezet anyakönyvét a 18. század 70-es, 80-as éveiben kezdték vezetni.

1943-ban a Magyar Református Egyház Generális Konventje a magyarországi református egyházközségek lelkészeitől bekérte a hivatalukban őrzött anyakönyvek lelkípásztorokra és családjukra vonatkozó adatait. Az adatokat Debrecenben összesítették, és ma is a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában őrzik.¹⁵ Az egykori Görgényi Egyházmegye 35 anyae gyházközsége közül húsznak a lelkésze válaszolt a kérésre.

Az anyakönyvi adatok a vizitációs jegyzőkönyvekhez képest számos többletinformációt tartalmaznak: innen tudjuk meg a lelkészek szolgálati idejének pontos kezdetét, feleségük nevét és hozzávetőleges születési idejét (a halotti anyakönyvbe többnyire bejegyezték az elhunyt életkorát).

Az egyházi források mellett számos adat maradt fenn világi közigazgatási iratokban. Ezek közül kiemelkednek az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei, illetve Torda vármegye jegyzőkönyvei, mely források számos 17. századi lelkész nevét őrizték meg. A Görgényi Egyházmegye patrónus családjai közül pedig a Telekiek levéltára őrzött meg számos egyházi vonatkozású iratot.¹⁶

Az Erdélyben szolgáló egyházi személyek történeti névtárának elkészítése már régen foglalkoztatja a kutatókat. Az elmúlt század két kimagasló szakembere, Kelemen Lajos és Szabó T. Attila cédulára jegyezték azon lelkész- és tanítóneveket, amelyekkel a forrásokban találkoztak. Szabó T. Attila gyűjteményét az Erdélyi Múzeum-Egyesület őrzi, céduláinak másolata megtalálható az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban is. Kelemen Lajos cédulái – hagyatékával együtt – a Román Országos Levéltár Kolozsvári fiókjához kerültek, Sebestyén Kálmán az 1970-es években még használta őket,¹⁷ mára nyomuk veszett. Az elmúlt két évtizedben Szabó T. Attila céduláinak másolata mellé ez Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban újabb cédulák kerültek. Kutatásunk során ebből a gyűjteményből is számos adat előkerült.

15 A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára. I. 8. Személyi adattár 1944.

16 Az innen származó adatokért Sipos Gábornak mondunk köszönetet.

17 SEBESTYÉN Kálmán: *Kalotaszeg népoktatása a XV. századtól 1848-ig = Művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. CSETRI Elek–JAKÓ Zsigmond–TONK Sándor. Kriterion, Buk., 1979. 232.

Ezekre a forrásokra alapozva készítettük el legelőször az egyházközségek lelkésznévsorait, illetve az itt szolgált lelképásztorok és tanítók életrajzait.

Az alábbiakban bemutatjuk az a közeget, ahol a lelképásztorok és tanítók működtek, majd a lelkészvénsorok alapján levont következtetéseket sorjazzuk.

A GÖRGÉNYI REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYE RÖVID TÖRTÉNETE

A 17–19. századi Görgényi Egyházmegye határai – kisebb eltérésekkel – megegyeznek a középkori Ózdi főesperesség hatáiraival. A főesperesség Torda és Kolozs vármegyék felső kerületének gyülekezetit foglalta magába, az 1332–1336-os pápai tizedjegyzékek szerint a főesperességhez 52 plébánia tartozott hozzá. A főesperességen belül új egyházi struktúráként jelenik meg a 19 plébániát magába foglaló Régeni dékánátus. Ez utóbbiba (Kisfülpös kivételével) Torda vármegyei plébániák tartoztak.¹⁸ A vidéken a 14–15. században vegyesen éltek magyarok és szászok. A közös egyházi struktúrának viszont nem volt semmiféle hitbéli akadály.

A 16. század közepe táján valószínűleg a főesperesség is reformálódott, és – ahogy Erdélyben szokás volt – a római egyháztól örökölt területi beosztás élt tovább a reformált egyházban is. A század utolsó harmadában, a reformáció felekezeteinek egyre markánsabb elkülönülése már az Ózdi esperesség és a Régeni káptalan határait is feszegette. Az események úgy alakultak, hogy az erdélyi szászok – elsősorban Mathias Hebler és Lukas Ungler püspökök munkásságának eredményeképpen – a reformáció lutheri irányához csatlakoztak, amíg a magyar ajkú lakosság „továblépett” a helvét hitvallások felé. (Ez a klasszikus tézis, a valóság azonban jóval árnyaltabb: Kolozsváron például a 17. században volt német református és unitárius gyülekezet, Alvincen is sejthető ilyen közösség stb., mégis az esetek többségében a magyar–német nyelvi határ felekezeti határt is jelentett.)

1569-ben az egyre erőteljesebben terjedő unitarizmussal szemben Méliusz Juhász Péter vezetésével zártak össze a Szentháromságot valló partiumi és erdélyi lelkészek. Nagyváradon elfogadták a *Sententia Catholica* című iratot, és ezzel végleg szakítottak Dávid Ferenc „táborával”. Az aláírók között ott van Göcsi Máté marosvásárhelyi lelkész, későbbi erdélyi református püspök mellett Huszti Mátéfi Péter geryneszegi lelképásztor is (*Petrus Matthaei Husztius minimus Sanctorum in Gernyeszeg*).¹⁹

1583-ban Josef Kimp szászrégeni, Georg Rasoris alsóidecsi és Georg Emerici felsőidecsi (valószínűleg lutheránus) lelkészek a Régeni káptalan képében panaszolták a fejedelemnek, hogy néhány nemes elűzte a birtokán szolgáló (a káptalan joghatósága alá tartozó) papokat, helyükbe mást hívott, a nekik járó tizedet elvették, az istentiszteletek tartását ellehetetlenítették, a „szász egyház szokásos vizitációit megakadályozták”, kivonták a gyülekezeteket a káptalan joghatósága alól. A fejedelem helyreállítja a dékán és káptalan joghatóságát, és kijelenti, hogy a lelkészválasztás illetve az egyházi szolgák eltávolítása csak a felsőbb hatóság engedélyével lehetséges. Kötelezi a nemeseket a tized megfizetésére, és figyelmezteti őket az egyház

18 *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*. II. (1301–1339). Kiad. Jakó Zsigmond. Akadémiai, Bp., 2004 (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. II: Forráskiadványok 40). 405–408.

19 Bod: *i. m.* 421.

anyagi javainak sértetlenségére. A fejedelem a felszólítást a marosvécsi uradalom prefektusaihoz és a marosfelfalui nemesekhez intézi.²⁰ A fejedelmi rendelet nem tudósít arról, hogy a konfliktus oka a felekezeti különbség lenne. Érdekes módon száz évszázad múlva Marosvécsen és Felfaluban kizárólag református gyülekezettel találkozunk. Tény viszont, hogy ezek a gyülekezetek (lettek légyen lutheránusok vagy reformátusok, magyar vagy német többségűek) 1583-ban a Régeni lutheránus káptalan joghatósága alá tartoztak. Marosfalu két 16. századi németajkú lelkipásztorát név szerint is ismerjük: Joseph Kraus 1563-ban szolgált itt, bizonyos Andreas pap pedig 1579-ben.²¹

Szintén emellett szól az a tény, hogy a felfalui határ teljes dézsmája az ottani református gyülekezetnek járt. Az 1722-ben átmásolt összeírásban megjegyzik, hogy a dézsma *a felső üdőkben a parochiatól abalienáltatott volt, mindazonáltal HerczegSzőlősi István senior industria-jára Bethlen Péter őnagysága, úgymint dominus terrestris integre remittált.*²² A száz lutheránus gyülekezetek lelkészei még a reformáció előtt is megtarthatták a dézsmát, amíg a gyulafehérvári püspökséghez tartozó magyar eklézsiák papjainak csupán annak negyede, a quarta járt. A reformáció után a püspöki jövedelmeket államosították, ám a helyi lelkészek jövedelmei megmaradtak, a szászoknál a dézsma, a református és unitárius papoknál a dézsmanegyed.

Szintén német jelenlétre utal az a kő, amely a disznajói templom tornyának építése során került elő. Feliratát 1892-ben Jakab Zsigmond lelkész a következőképpen közölte: „Hicc jacet filia pastoris ev. ref. Samuelis Trauzner Anno domini MDLXXXVI.”²³ A kőnek mára nyoma veszett.²⁴ A felirat több kérdést is felvet, Jakab több dolgot tévesen olvashatott, hiszen a 16. században egyetlen erdélyi felekezet sem használta magára az *ev. ref.* megnevezést, ez a 19. század szüleménye. Ekkora tévedés láttán akár a név vagy az évszám helyes kiolvasásában is kételkedhetünk. Ám az, hogy Disznajó papját 1586-ban Trauzner Sámuelnek hívták, és – nevéből ítélve – valószínűleg németül beszélt, tökéletesen illik a három évvel korábban elhangzott panasz kontextusába.

A fenti szórványos adatokat összerakva az Ózdi főesperesség 16. századi történetéről a következő hipotézis alakítható ki: A főesperesség eredetileg két részre, a Régeni és a Tekei káptalanra szakadt. A két káptalan sorsa különbözőképpen alakult. A régeni a száz, a tekei a magyar reformált püspök fennhatósága alá került. A német nyelvű gyülekezetek (egyházigazgatási hovatartozásuktól függetlenül) lutheránusokká lettek, a magyar református gyülekezetek pedig a (Telegdi főesperesség Maros melléki kerületéből alakult) Marosi református egyházmegyéhez csatlakoztak. Ezeknek számát a 16. században megbecsülni sem tudjuk.

Kérdés, hogy az 1570-es években igen széles körben elterjedt unitarizmus (egyesek szerint ekkor Erdély gyülekezeteinek legalább háromnegyede unitáriussá lett) milyen hatást gyakorolt ezen a vidéken. A 18. századi unitárius egyháztörténetírás szerint Abafáján, Tancson,

20 *Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei. I. 1569–1602. Báthori Zsigmond Királyi Könyvei 1582–1602.* Mut, jegyz, reg. FEJÉR Tamás–RÁCZ Etelka–SZÁSZ Anikó. EME, Kvár, 2005 (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 3). 115.

21 Ernst WAGNER: *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A. B. In Siebenbürgen.* I. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 1998. 47, 80.

22 A Görgényi Református Egyházmegye levéltára. Szászrégen. (a továbbiakban GörgEhmLt) prot. XI/1. 91.

23 *A görgényi egyházmegye története.* II = *Névkönyv* 1892. 1.

24 Páll Botond disznajói lelkipásztor szóbeli közlése 2011. május 3-án.

Uzdiszentpéteren, Tuzsonban, Gernyeszegen, Sáromberkén és Marossárpatakon volt unitárius eklézsia a reformáció századának végén.²⁵

A 16. század utolsó évtizedéből még három lelkipásztor nevét ismerjük: 1591-ben Tamásfalvi Boldizsár Görgényszentimrén, 1594-ben Csabai (Czyobay) Péter Oroszfáján és Seky Mihály Vajdaszentiványon szolgált.²⁶ Nevükből ítélve mindhárom magyar volt.

A 16–17. század fordulójának tragikus eseményei valószínűleg megrikították a vidék lakosságát, a legyilkolt vagy elmenekült szászok helyét magyar telepesek foglalták el, így az 1605 után következő békésebb évtizedekben újabb református közösségek alakulhattak.

A 17. század első feléből 13 lelkészt ismerünk, ők az egyházmegye 11 gyülekezetében szolgáltak: Kidei János Marosjárában (1602–1603), Somodi Bálint Görgényszentimrén (1617), Enyedi Miklós (1628) és Szalacsi György Marosfelfaluban (1628), Gyergyai Miklós Pókában (1632), Árpástói Péter Beresztelkén (1633), László pap Mezőpagocsán (1635), Csengeri György Görgényszentimrén (1636 előtt), Gálfalvi Megyes János Disznajón (1640), Bálint pap Magyarfülpösön (1642), Besenyei István Vajdaszentiványban (1642–1643), Bölkenyi Mihály Erdőcsinádon (1647) és Baczoni Tamás Alsóbölkényben (1648–1649).²⁷ A neveket és az ezek alapjául szolgáló településneveket vizsgálva úgy tűnik, hogy kivétel nélkül magyarul beszélő lelkészekkel, valószínűleg magyar (többségű) gyülekezetekkel kell számolnunk ebben az időszakban. A felsorolt gyülekezetek között szerepel Disznajó is, ahol az előző század végén még németajkú lelkész szolgált, és Marosfelfalu, amely a Régeni lutheránus káptalanhoz tartozott.

Tény az, hogy 1641-ben a Marosi egyházmegyéből kiváltak a Torda és Kolozs vármegyék területén található gyülekezetek és megalakult a Görgényi egyházmegye.²⁸ Ebben az időszakban két hasonló folyamat zajlott egyházunkban: 1624-ben a Széki egyházmegye vált ki a Désiből, 1654-ben az Erdővidéki a Sepsiből.²⁹ Az utóbbi folyamatok hátterében a fejedelmi támogatást élvező református egyház lassú de biztos térnyerése állt. Ez elsősorban az unitárius közösségek lélekszámának csökkenését vagy éppen teljes megszűnését jelentette. Nem tudjuk, hogy a Görgényi egyházmegye megalakulásában – a fent említett nyelvváltás mellett – játszott-e szerepet ez a folyamat.

25 KÉNÓSI TÖZSÉR János–UZONI FOSZTÓ István: *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*. II. Kvár, 2009 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/II). 281, 283, 285.

26 JAKAB Elek: *Görgényvár és a görgényi kastély a múltban*. Századok XVII(1883). 416.; Szabó T. Attila céduláinak másolatai az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban (a továbbiakban SZTACédulák, illetve EREL); Ghillányi Jakab levéltára az EREL-ban (a továbbiakban Ghillányi hagy) Vajdaszentivány csomó, 8.

27 SZTACédulák; *Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689) – Erdélyi Királyi Könyvek DVD*. Szerk. GYULAI Éva. Bp., 2005. 11. kötet. 239^r; 14. kötet 75^r; 21. kötet. 139–140; Román Nemzeti Levéltárak Kolozs Megyei Osztálya, Kolozsvár (a továbbiakban RNLtKol), Torda vármegye lt, Jegyzőkönyvek, I. 282, 363; Ghillányi hagy 151, 186, 249.; RNLtKol, Beszterce város lt, 12451 (az adat SZTACédulák közül); RNLt Maros Megyei Osztálya, Marosvásárhely, Alsóbölkényi Református Egyházközség Anyakönyve, 1r.

28 A Marosi Egyházmegye Matricolája 1687-ből a EREL Marosvásárhelyi fiókintézményében, 7.

29 ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon*. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp., 1977. 180, 587.

Az – esetenként a szászok rovására történő – magyarosodási folyamat tetten érhető a 17. század második felében is. 1659-ben Johann Rosmann Brassóban tanult lelképásztort a magyarrégeni eklézsiába ordináltak.³⁰ Szekundér forrásokból tudjuk, hogy Magyarrégen mezővárosban 1673-ban a magyar reformátusok elfoglalták a németajkú lutheránus gyülekezet templomát és elűzték a prédikátort. Az 1873-as Névkönyv vonatkozó szócikkének szerzője a szászrégeni lutheránus anyakönyvre hivatkozik, amelyben ez áll: *Thomas Leprich anno 1673, erepto templo, per furorem Calvinianorum misere est pulsus.*³¹ A lutheránus lelkész valószínűleg visszaköltözött Magyarrégenbe, hiszen gyülekezet még hatvan évig fennállt a településen. 1743-ban ugyanis Georg Bogner lelkész arról panaszkodott püspökének, hogy vizitáció alkalmával a reformátusok a helyi lutheránusoktól is be akarták hajtani a papi bért, s amikor nem adták elhajtatták marháikat, jöllehet a dézsma minden portáról a református papnak járt. Az úgy a Főkonzisztórium elé került, a testület pedig jogtalannak ítélte a reformátusok követelését. Érdekes megemlíteni a magyarrégeni lutheránusok önmeghatározását, amely némileg rávilágít a helyi viszonyokra: *sub jugo calvinianorum gementes Saxo Evangelici in M[agyar]Régen.*³²

A szintén szászok lakta Ludvégen 1690 körül, Técsi S. János esperessége (1687–1696?) idején tartották az első vizitációt,³³ valószínűleg ez a gyülekezet is az Apafi kor végén alakult vagy önállósodott. Szászfülpös helyzete sokkal bonyolultabb. Biztosan tudjuk, hogy 1715 előtt Tancs filiája volt, az 1740-es években lett önálló lelkésze.³⁴ A falu nevének előtagja illetve a 18. században előforduló néhány német hangzású családnév alapján arra következtethetünk, hogy itt is németajkú közösség volt.

Az egyházmegye 18. századi története alig különbözik valamiben a többi erdélyi egyházmegyéjétől. A Habsburg berendezkedéssel új idők köszöntöttek a református egyházra. Ez a cseppet sem barátságos viszonyulás a kezdetektől érezte hatását a gyülekezetek szintjén is. Sajnos az egyházmegye korabeli iratai eltűntek, így csupán a Főkonzisztóriumhoz küldött panaszokat sorjázhatjuk. Az „új világ” legelső jelei, hogy a kormányzati támogatást élvező görög katolikusok a református egyház rovására kívánnak terjeszkedni. Az erdőszengyeli gyülekezet valószínűleg az 1658-as tatárjárás után néptelenedett el annyira, hogy egykori leányegyházának, Sáromberkének lett a filiája. A református parókiára román pópa költözött, aki 1698 körül meghalt. A puszta telekre ismét református mester érkezett, de 1711-ben a helyi románok el akarták onnan űzni.³⁵ Ugyanezen évben Athanasie Anghel görög katolikus püspök felszólította az oroszféji falusbíró, hogy jelöljön ki helyet, ahová hívei templomot építhetnek.³⁶

A római katolikus támadások sem vártak magukra. 1711-ben Boér Ferenc katolikus nemes az abafáji eklézsia kaszálóját foglalta el.³⁷ 1713-ban Enyedi István esperes arról panaszkodott, hogy az egyházközségek vagyongazdálkodását illetve az egyházmegye adminisztráci-

30 WAGNER: i. m. 263.

31 *Névkönyv* 1894. 2; WAGNER: i. m. 234.

32 Az Erdélyi Református Főkonzisztórium levéltára az EREL-ban 43/1743. (a továbbiakban FőkonzLt)

33 GörgEhmLt prot. XII/1. 97.

34 Uo. 85.

35 FőkonzLt 30/1711.

36 Uo. 84/1711.

37 Uo. 51/1711, 21–23/1712, 54/1712.

óját próbálják ellehetetleníteni: a görgényszentimrei és magyarrégeni kincstári birtokról a helyi lelkésznek járó fizetést a tisztartó nem akarja kiadni, a világi karhatalom pedig nem hajlandó elkísérni a vizitációt, így határozatainak nem lehet érvényt szerezni.³⁸

A 18. század legnagyobb sérelme az egyházmegyében kétségtelenül az abafői templom elfoglalása volt: 1752. március 23-án a katolikus kántor ismételtén kérte Győri Nagy Ferenc református lelkipásztort, hogy temessen el egy jövevény (ismeretlen felekezetű) legényt. A temetés alatt a kántor megszerezte a templom kulcsát, báró Huszár Sándorhoz küldte, aki udvari cselédeivel, jobbágyaival és gyergyói katolikus székelyekkel elfoglalta a templomot. Ezután ultimátumot adtak a református lelkésznek, hogy záros határidőn belül hagyja el a parókiát is.³⁹

A 18. század erdélyi református egyháztörténetének van egy derűsebb oldala is: a háborúmentes időszak – a negatív közhangulat ellenére – lassú gyarapodást hozott, a gyülekezetek lélekszáma lassan nőtt, leányegyházközségek anyásodtak. Ezt a növekedést az egyházi szolgák számának növekedése is tükrözi.

Teke – Musnai László szerint – eredetileg Kolozsnagyida filiája volt, majd 1741-ben Szászpéntekhez csatlakozott. Úgy tűnik, hogy már ebben az időben több református élt Tekében, mint Pénteken, a vizitáció ugyanis gyakrabban látogatta ezt a közösséget. Lelkészei a század végéig Szászpénteken laktak, valószínűleg amiatt, hogy a tekei lutheránus szászok nem nézték jó szemmel a gyülekezet növekedését, és minden eszközzel megpróbálták megakadályozni a reformátusok ingatlanszerzését.⁴⁰

1746-ig Kisfűlpösön csupán lévita szolgált, 1746-ban lesz önálló egyházközséggé, első lelkipásztora Barátosi Mihály.⁴¹ 1751-ben Mezőpagocsa birtokosai egyházközséget alapítottak és papot hoztak.⁴² A komlódi leányegyházközség már 1744-ben több szolgálatot kívánt anyaegyháza, Oroszfája lelkésztől, majd 1760-ban Bodoki János akadémiát járt prédikátor személyében saját lelkészt hívtak.⁴³ 1797-ben pedig Magyaró filiája, Holtmaros önállósodását hagyta jóvá a Generális Zsinat.⁴⁴

A gyülekezetek erősödését jelzi az is, hogy ebben az időszakban megszorodott azon egyházközségek száma, akik oskolamestert is tartottak. Gernyeszegen 1758-tól, Mezőköbölkúton 1763-tól, Sáromberkén 1772-től, Nagyercsében 1775-től, Pókakeresztúron és Tekében 1788-tól, Radnótfáján pedig 1792-től szolgált a lelkipásztor mellett tanító is.

Az egyházmegye legkorábbi demográfiai adatai a 18. század közepéről maradtank ránk. Benkő József *Transilvania*-jában 1766-os adatok szerepelnek. Benkő forrását nem ismerjük, valószínűleg nem egyházi dokumentumokból inspirálódott, hiszen olyan falvak református közösségeit nevezi anyaegyházközségeknek, ahol ebben az időszakban a vizitáció meg sem

38 FőkonzLt 2/1713.

39 Uo. 40/1753.

40 MUSNAI László: *Teke monográfiája*. S. a. r. NAGY Alpár–SIPOS Gábor; jegyz. DÁNÉ Veronka. Kvár, 1999 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 4.). 60–64.

41 GörgEhmLt prot. XI/1. 265.

42 Uo. prot. XI/1. 374.

43 Uo. prot. XI/2. 349.

44 *Erdélyi református zsinatok iratai*. IV. Szerk. BUZOGÁNY Dezső–DÁNÉ Veronka–KOLUMBÁN Vilmos József–SIPOS Gábor. Kvár, 2001 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 1). 123. (a továbbiakban ERZSI)

fordult. A Görgényi Egyházmegye Torda vármegyéhez tartozó húsz anyaegyházközségében ekkor 6162, Kolozs vármegyéhez tartozó 13 máter eklézsiájában 2275 református élt. Az egyházmegye összlakossága tehát 8437 református lelket tett ki.⁴⁵ Az erdélyi egyházmegyék sorában lélekszám szempontjából közepesnek számított. Összehasonlításként álljon itt néhány egyházmegye egykorú lélekszáma: Gyulafehérvári 3670, Hunyad–Zarándi 4371, Dési 4964, Küküllői 6964, Széki 10616, Enyedi 14370, Kolozs Kalotai 14765.⁴⁶

Ebben az időszakban demográfiai szempontból leginkább a Görgényi Egyházmegye a Küküllőihez hasonlított leginkább. Anyaegyházközségeinek száma 33 illetve 36. Továbbá hasonlóság, hogy egyik egyházmegyének sem volt 500 lelket meghaladó, kiemelkedő gyülekezete. A legnépesebb görgényi gyülekezetek Erdőcsinád (422), Vajdaszentivány (420), Póka (382), Magyaró (376), Marosjára (374), Magyarrégen (370), Marosfelfalu (365) voltak. A legkisebb lélekszámú közösségek pedig Komlód (91), Kisfilpös (80), Kolozsnagyida (66) és Ludvég (31). A többi gyülekezet lélekszáma 100–300 fő között ingadozott.⁴⁷

A GÖRGÉNYI EGYHÁZMEGYE LELKIPÁSZTORAI ÉS TANÍTÓI

Az Erdélyi Református Egyházban alapvetően két egyházi tisztség ismert: a mester és a lelkész.

Bár a Geleji-kánonok megkülönbözteti a tanítómestert és a kántort (előbbi szolgálatát a XCIV., az utóbbiét a XCVIII. kánon szabályozza), de az orgona templomi használatának bevezetése előtt ugyanaz a személy látta el a két hivatalt. Mivel csupán a tehetősebb egyházközségek (pl. Déva) engedhették meg maguknak, hogy harangozót fizessenek, nagyon gyakran az ő feladata volt a harang megkondítása is. A mesterek közé tartoztak az ún. léviták is. Az ószövegségi eredetű megnevezéssel azokat a mestereket illették, akik leányegyházközségben tejesítettek szolgálatot, tanítottak, prédikáltak, temettek, csupán a sákrámentumokat nem szolgáltathatták ki. Úgy tűnik, hogy a léviták jelentették a fel nem szentelt (ordinált) egyházi személyek (ecclesiastica persona) legképzettebb rétegét.

Az egyetlen dolog, ami a lelkészeket a mesterektől megkülönböztette, az ordináció volt. A rendi társadalom református lelkészei két jól megkülönböztetett kategóriába sorolhatók. Az egyikbe tartoztak azok, akik tanulmányaikat a három erdélyi (Nagyenyed, Kolozsvár, Marosvásárhely) vagy valamelyik partiumi (Debrecen, Sárospatak) kollégiumban fejezték be. Kollektív megnevezésük a *domidoctus* (itthon tanult) volt, egyenként pedig *reverendus* (tiszteletes) címmel illették őket. Fekete tógában jártak illetve szolgáltak. Közülük a legképzettebbeknek (pl. a sokat emlegetett nagyajtai lelkipásztor Benkő József) kijárt a *reverende ac doctissime* címzés. A másik csoportba azok a lelkipásztorok tartoztak, akik valamelyik nyugati akadémián is tanultak. Akadémitáknak nevezték őket, megszólításuk *reverende ac clarissime* (tiszteletes tudós) volt. Viseletük is megkülönböztette őket: violaszín tógát és parókát viseltek.⁴⁸ Általában közülük kerültek ki az esperesek, notáriusok, egyéb egyházmegyei tisztségviselők, de a

45 BENKŐ 1999. I. 310–311.

46 Uo. 244, 248, 277, 370, 408, 443, 506.

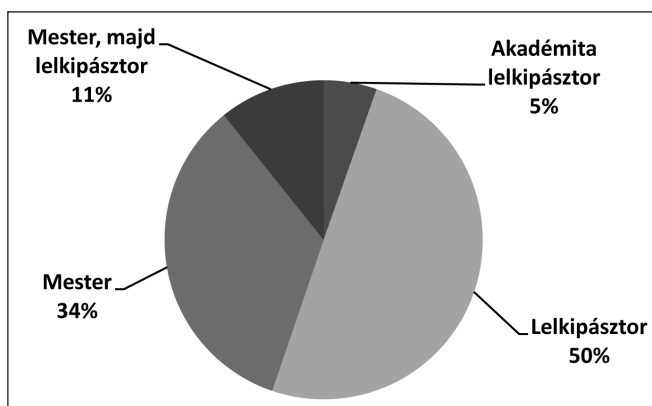
47 Uo. 310–311.

48 ERZSI III. 188.

peregrináció nem volt ezen tisztségek betöltésének szükséges feltétele. A 17–18. században kollégiumi tanárok, főjegyzők illetve püspökök – bár ezt sem írta elő törvény – kivétel nélkül az akadémiták közül kerültek ki.

A tanítói és lelkészi státusz között nem volt átjárhatatlan szakadék. Nagyon sok tanító néhány évi szolgálat után visszatért a kollégiumba, néhány évet tanult és azután ordinálták. Olyan esettel is találkozunk hogy hosszabb-rövidebb mesterkedés után, további tanulmányok nélkül ordináltak valakit.

A Görgényi Egyházmegye 16–18. századi egyházi szolgálói közül 356-nak sikerült nyomára bukkanni. Közülük 120 oskolamester, 198 lelkipásztor és 38 olyan oskolamester, aki később lelkészi hivatalt töltött be (1. grafikon).

1. grafikon: Egyházi szolgák hivatal szerinti megoszlása a Görgényi Egyházmegyében

AZ EGYHÁZI SZOLGÁK KÉPZÉSÉNEK FOKOZATAI

Az erdélyi református tanintézetek közül a 18. században három iskolának – a nagyenyedinek, kolozsvárinak és a marosvásárhelyinek – volt ún. kollégiumi státusa. Ez egyháztársadalmi szempontból azt jelentette, hogy csupán ezen iskolák végzőseit szentelheték pappá. A többi iskolának (Székelyudvarhely, Szászváros) gimnáziumi ragja volt. Végzősei az egyházi hierarchiában legfeljebb iskolamesterként helyezkedhettek el, ha lelkészi szolgálatot akartak végezni, tovább kellett tanulniuk valamelyik kollégiumban.

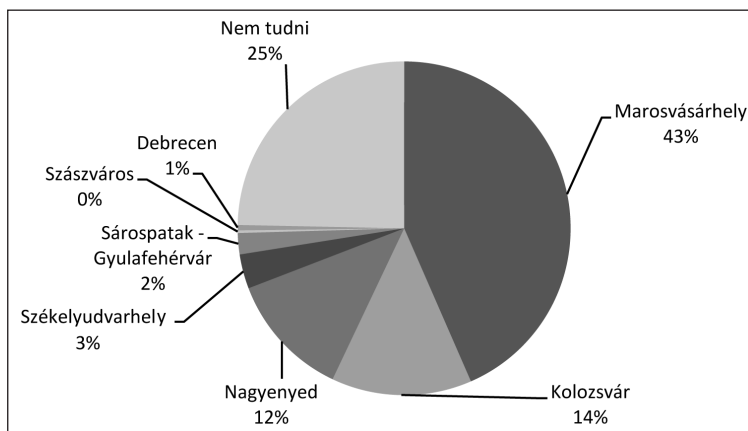
Hogy egy terület egyházi szolgálói melyik iskolából kerültek ki, abban kulcsszerepet játszott a földrajzi távolság. Ha valamelyik gyülekezet kollégiumból hívott lelkészt, akkor a közeli iskolák diákjai közül választott.

A Görgényi Egyházmegye 356 egyházi szolgálója közül 107-nek a nevét egyetlen erdélyi kollégiumi adattárban sem találtuk. Ennek több oka is lehet. A beiratkozási anyakönyvek a 17. század harmadik harmadától maradtak ránk, az ezt megelőző időszak lelkészeit hiába is keresnénk. A családnevek csupán a 18. század végén állandósultak. Gyakran előfordult, hogy valaki bizonyos családnévvel subscribált a kollégiumban, szolgálati helyén pedig más család-

nevet használt. Kibédi József 1735-ben írta alá a marosvásárhelyi kollégium törvényeit,⁴⁹ 1747-ben pedig bizonyos Gergelyfi József nevű lelkipásztort kebeleztek be a Görgényi Egyházmegyébe,⁵⁰ ahol fél évszázadon át szolgált. Közel ötven alaklommal fogadta a vizitációt, és mindössze egyszer említették Kibédi Gergelyfi József néven. Ha ez az említés elmarad, soha nem azonosíthatjuk volna a két személyt.

249 személy tanulmányi helyét azonosítottuk. Több olyan személlyel találkoztunk, aki több iskolában tanult, és olyan esetekkel is szembesültünk amikor két azonos nevű személy nagyjából ugyanazon időszakban más-más kollégiumban tanult. Gyakran az utólagos bejegyzések sem segítettek annak megállapításában, hogy a mi lelkészünk vagy tanítónk melyik közülük. Ezekben az esetekben mindkét iskolát feltüntettük, tehát több tanulmányi hellyel kell dolgoznunk, mint ahány személyt vizsgálunk.

Az eredmény nem tartogat különösebb meglepetést. A legközelebb eső kollégium a marosvásárhelyi volt, ahol 151 egyházi szolga tanult. Az egyházmegye nyugati régiójához közel esett Kolozsvár is, itt 55-en tanultak. Erdély – kronológiailag – első és legjelentősebb református iskolájában a nagyenyedi kollégiumban 45 majdani görgényi lelkész és tanító tanult. A székelyudvarhelyi gimnáziumban kilenc mester tanult, és a Gyulafehérvárra száműzött sárospataki kollégium (1671–1711) padjait is kilencen koptatták. Egyetlen görgényi lelkész pedig a szászvárosi kollégiumból indult. (Lásd a 2. grafikont.)

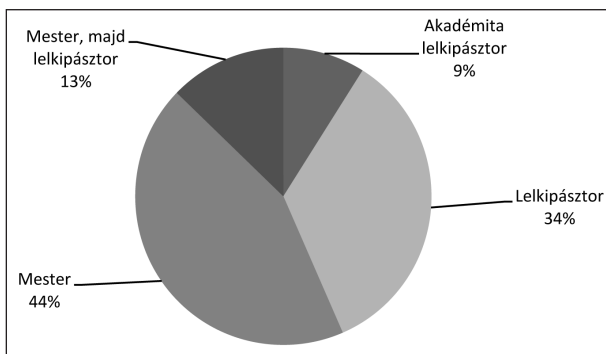
2. grafikon: A Görgényi Egyházmegye lelkészeinek és tanítóinak iskolái

A 236 (198+38) lelkipásztor közül mindössze 21 tanult külföldi akadémián. Ez a 8,9 %-os arány viszonylag alacsony. A hasonló nagyságú és struktúrájú Küküllői egyházmegye 326 (252+74) lelkipásztorainak 16 %-a (szám szerint 52) peregrinált (lásd az 1. és a 3. grafikont).⁵¹

49 TONK Sándor: *A Marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága 1653–1848*. JATE, Szeged, 1994 (Fontes Rerum Scholasticarum 6). 71 (2002. számú diák).

50 GörgEhmLt prot. XII/1. 20.

51 A szerző számításai *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye gyülekezeteinek történeti katasztere I–IV*. Szerk. BUZOGÁNY Dezső–HORVÁTH Iringó–KOVÁCS Mária Márta–ŐSZ Sándor Előd–SIPOS Dávid–TÓTH Levente. Koinónia, Kvár, 2008–2011. című kiadvány történeti névtárai alapján.

3. grafikon: Egyházi szolgák hivatal szerinti megoszlása a Küküllői Egyházmegyében

A Görgényi egyházmegye peregrinus-lelkészeit érdemes közelebbről is megvizsgálni. Hármukat nem találtuk egyik peregrinus-adattárban sem, csupán *clarissimus* titulussal utal külföldi tanulmányaikra. Legtöbben (nyolcan) Marburgban tanultak. Öt lelkész az utrechti, négy az oderafrankfurti, három-három a franekeri, a leideni és a berni, egy-egy pedig a groningeni, göttingai, baseli valamint genfi egyetemen gyarapította tudását.

Fontos megvizsgálni azt is, hogy melyik gyülekezetben szolgált a legtöbb akadémia lelekipásztor. Marosvécs és Magyarrrégen lelkészei között négy-négy peregrinus található. Dedrádszéplak, Gernyeszeg és Marosfelfalu szószékein két-két külföldön tanult lelkész hirdette az Igét, Alsóbölkény, Disznajó, Görgényszentimre, Komlód, Marosjára, Marossárpatak, Oroszfája, Sáromberke, Tancs és Vajdaszentivány eklézsiájában pedig egy-egy.

EGYHÁZI SZOLGÁK ÉLETPÁLYA-MODELLJEI

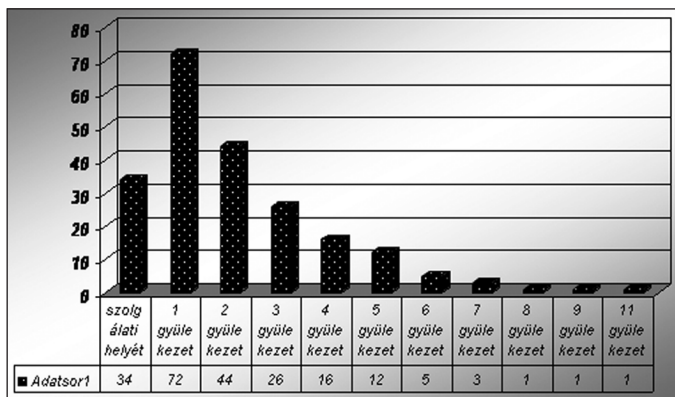
Az egyházi szolgák körében különböző életpályák rajzolódnak ki. Bár történt néhány kísérlet arra, hogy megrajzolják az erdélyi lelkész életpályáját, egyik sem vezetett a várt eredményhez. Joggal kimondhatjuk, nincs standard erdélyi lelekipásztori vagy oskolamesteri életpálya. A 356 életrajz vizsgálata során kirajzolódik néhány életpálya-modell, és az életrajzok többsége valamelyik modellbe beleillik. Két hibát nem szeretnénk elkövetni: nem akarunk egyediből általánosra következtetni, illetve nem szeretnénk kizárólagossá tenni ezeket. Modelljeink tehát elsősorban leíró és nem előíró jellegűek.

A lelekipásztorok lehetséges életpályái

Azok a diákok, akik lelkészi szolgálatra készültek, a tanintézet törvényeinek aláírása, illetve a tóga felöltése után a 18. században nyolc-tíz évet töltöttek valamelyik kollégiumban.

A tanulmányok elvégzése után az értelmesebbek külföldi akadémia mentek tanulni. A peregrinációt megelőzhetett valamelyik tekintélyesebb gyülekezet iskolájában vagy gimnáziumában eltöltött három esztendő. Ebben az időszakban általában nem egyetlen egyetemre látogattak el az erdélyi ifjak, hanem az előző században megszokottnak számító németalföldi akadémia mellett beiratkoztak valamelyik németországi vagy svájci akadémiaira is. A külföldi egyetemjárás általában három-öt évig tartott. Miután hazatértek, következett a lelkészi ál-

lás keresése, hiszen parókia nélküli, ún. *vacans* lelkészt nem ordináltak. A lelkészi állás elfoglalása után következő zsinaton tudásukról is bizonyosságot tettek, a zsinati atyák ordinálták őket. A peregrinusok egy részét már külföldön meghívták valamelyik tekintélyes egyházközség jól jövedelmező lelkészi stációjára. Ők általában több évtizedet töltöttek ezen a helyen, és legfeljebb egy alkalommal váltottak gyülekezetet. Másik részük hazajövetele után keresett magának parókiát. Ők általában udvari lelkészként vagy kisebb gyülekezetek pástoraiként kezdtek. Innen két-három év múlva továbbléptek. Néhányan közülük olyan gyülekezetbe, ahol élethossziglan szolgáltak, mások viszont többször költöztek. Sokkal inkább nyitva állt előttük a hierarchiában való emelkedés lehetősége, általában közülük kerültek ki az eszerek, egyházmegyei jegyzők és assessorok. A Görgényi egyházmegye ebben a tekintetben kivétel. Amíg a sokat emlegetett analógiánk, a Küküllői traktus 17–18. században szolgált tizenegy eszere közül nyolc peregrinus, addig traktusunk első tizenkét eszere közül csupán ketten jártak akadémián.

4. grafikon: Lelkipásztorok szolgálati helyeik száma szerinti csoportosítása

A domidoctus lelkészek a kollégiumi évek után nyomban szolgálatba álltak, és a legközelebbi zsinaton ordinálták őket. Mivel számszerűleg is ők vannak többen, az ő szolgálati palettájuk a legszínesebb. A vizsgált 356 lelkész közül 31-ről csupán annyit tudunk, hogy 1677 és 1722 között valamikor az egyházmegyében szolgált. A többieknek ismerjük legalább egy szolgálati helyét. A továbbiakban grafikon-szerűen szemléltetjük a lelkipásztorok szolgálati helyeinek számát. (4. grafikon) Statisztikánkban több hibalehetőség is van. Az 1737 előtti időszakból csak esetlegesen ismerjük a gyülekezetek lelkészeit, a már említett 1677–1722-es lista 77 neve közül 31-re nem akadtunk rá más forrásban. Az a lelkész, akinek egy vagy két szolgálati helyét ismerjük, szolgálhatott jóval több gyülekezetben. Másik hibalehetőség a lelkészek mobilitása. Bár a szomszédos egyházmegyék (Marosi, Küküllői, Dési, Nagysajói) rendelkezésre álló történeti névtárainak adatait beépítettük az életrajzokba (75 adat), valószínűleg számos, a Görgényi egyházmegyén kívül eső szolgálati helyre nem derült fény. Az egy szolgálati hellyel rendelkező lelkészek nagy száma tehát fenntartásokkal kezelendő.

A 18. század középső harmadától részletesen ismert lelkészéletrajzok igen változatosak. Néhányan három évtizeden túl is szolgáltak ugyanabban a gyülekezetben, mások ugyanennyi idő alatt – és ez az egyházmegye „rekordja” – 11 gyülekezetben fordultak meg. A legtöbben

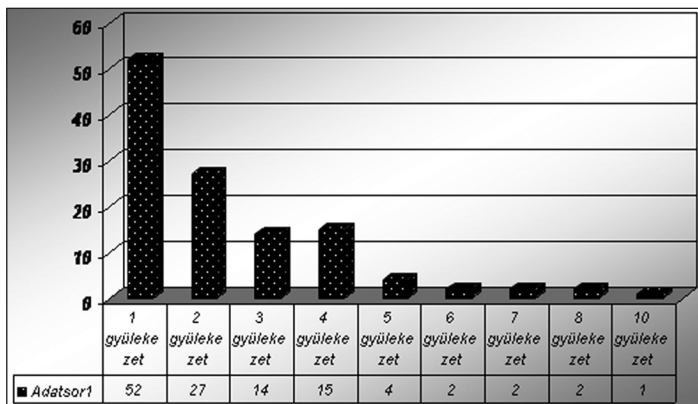
két-három eklézsiában hirdették az Igét, számuk összesen 70. 23 lelkész öt vagy annál több településen szolgált, ez a vizsgált állomány alig tíz százalékát teszi ki. Nyilvánvalóan ők azok, akiket felkészületlenségük, erkölcsi életük (részegesség, paráznaság), összeférhetlenségük vagy más ok miatt csak rövid ideg voltak hajlandók elviselni a gyülekezetek.

Gyakorlatilag két életút rajzolódik ki. Az egyik azon lelkészeké, akik hosszabb időt töltöttek bizonyos gyülekezetben, és pályájuk alatt maximum két-három alkalommal váltottak gyülekezetet. Általában kisebb lélekszámú közösségekből tartottak a nagyobbak felé és kevésbé jövedelmező stációkról a nagyobb fizetéssel kecsegtető irányába. A másik pedig azoké, akiket gyakran nem akartak megmarasztani, így menni kellett a gyülekezetből, és csupán az egyházmegye két-három üresen maradt ekléziája egyikében helyezkedhetek el. Az is előfordult, hogy a lelképásztor egy-két évig gyülekezet nélkül élt.

A mesterek lehetséges életpályái

A mesterek alkották az egyházi rend másik, „alsóbb” kategóriáját. A 18. század közepéig a tanítói hivatal sokak számára ugródeszka volt. Az oskolamesterek – a tóga felöltésétől számítva – átlagban öt évet töltöttek a kollégiumban.

Aki „belső hivatalra” (lelkési szolgálatra) szánta el magát, és vagy nem volt elég pénz tanulni, vagy éppen kitanulta a tíz évet csak nem hívta meg egyetlen gyülekezet sem, az tanítói hivatalt vállalt. Azok számára, akik lelkészek akartak lenni a mesteri státusz vagy a lévitai szolgálat amolyan – mai kifejezéssel élve – segédlelkési feladatnak számított: valamelyik nagyobb eklézsia lelkésze mellett munkálkodtak, alkalmuk volt (a lévitáknak különösen) prédikálni, ismerkedni a gyülekezeti munkával. A mesterkedés lehetőség volt arra is, hogy a környékbeli, papot kereső gyülekezetek felfigyeljenek rájuk és meghívják. 356-os „keretünkben” 41 olyan egyházi szolga szerepel, aki mesterként kezdte, majd lelképásztorként folytatta hivatalát. Közülük 30 egyetlen gyülekezetben, maximum öt évig volt mester, azután ordinálták. Elenyésző, mindössze öt azon *scholae rectorok* száma, akik hosszabb, egy-két évtizedes tanítóskodás után léptek a lelkészek sorába. Igen gyakori, hogy a mesterek más egyházmegyében kerestek maguknak lelkési stációt. A Marosi, illetve a Küküllői egyházmegye mesterei gyakran jöttek át papnak a Görgényi traktusba és fordítva.

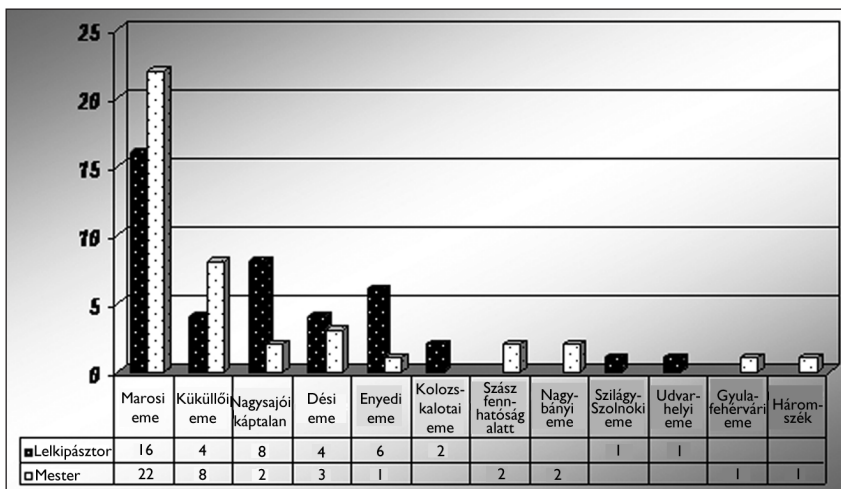

5. grafikon: Oskolamesterek szolgálati helyeik száma szerinti csoportosítása

119 olyan mestert ismerünk, aki élete végéig az iskolát és az éneklő pulpitust választotta. Megvizsgáltuk hogy a rektorok életük során hány gyülekezetben szolgáltak (5. grafikon). A százalékarányok csaknem ugyanazok. Az egy gyülekezetes mesterek száma itt is nagy (52). Véleményünk szerint ez a szám itt sokkal relevánsabb. Egyrészt a 18. század utolsó harmadában nagyon sok mester állapotodott meg valamely gyülekezetben, másrészt nagyon nagy azok aránya, akik néhány évi tanítóskodás után világi pályára léptek. Az ötnél több gyülekezetben szolgálókról többnyire ugyanaz mondható el, mint a hasonló sorsú lelkipásztorokról.

A lelkészek mobilitása

Milyen térbeli perspektívák álltak az erdélyi lelkipásztorok előtt? Hová hívhatták meg őket, meddig merészkedhettek el a térképen, milyen kicsi vagy nagy volt számukra Erdély? Erre a kérdésre akkor lehetne kielégítően válaszolni, ha rendelkezésünkre állna a 16 történelmi egyházmegye névtára, ennek elkészítése e sorok írójának és munkatársainak jövőbeli tervei közt szerepel. Mégis abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a közeli egyházi struktúrák (Marosi, Küküllői, Dési egyházmegye, Nagysajói káptalan) lelkésznévsoraik ismerjük. Ezekkel illetve más forrásokkal összevetve adattárunkat, kiderül, hogy 75 egyházi szolga fordult meg előzőleg vagy utólag más erdélyi egyházmegyében. (6. grafikon) Legtöbb kapcsolódási pont a marosi traktussal van, de figyelemre méltó, hogy mindössze nyolc református gyülekezetet számláló Nagysajói káptalannal 10 kapcsolódási pont mutatható ki. Érdekes módon, a nem szomszédos Küküllői, Dési és Enyedi egyházmegyék gyülekezeteiből hívtak lelkipásztorokat a Görgényibe vagy fordítva.

6. grafikon: Lelkipásztorok mobilitása

Az egyházmegye forrásait áttekintve 356 lelkész és mester életpályája rajzolódott ki több-kevesebb részletességgel. Van közöttük kiemelkedő műveltségű, gazdag könyvtárat birtokló akadémita, és van közöttük hiányos műveltségű, erkölcsstelen, haszontalan szolga is. Életrajzuk és pályájuk együttes vizsgálata talán árnyalja az erdélyi református lelkipásztorokról és iskolamesterekről alkotott képünket.

THE ECCLESIASTICAL SOCIETY OF THE REFORMED DIOCESE OF GURGHIU
(GÖRGÉNY) IN THE EARLY MODERN PERIOD

Keywords: *ecclesiastical history, history of intelligentsia, biographies and carriers of priests and teachers, history of dioceses, Diocese of Gurghiu*

Following a short historiographical presentation, the first part of the study outlines a brief history of the Reformed Diocese of Gurghiu (Görgény). After a short introduction about the medieval ecclesiastical structure of the former Archdeaconry of Ózd, it presents its disintegration on ethnic and confessional grounds in the time of the Reformation. In the 16th century the Hungarian parishes adhered to the Reformed Diocese of Mureș (Maros), but in 1641 those from the territory of Turda (Turda) and Cluj (Kolozs) counties have separated again, forming the Diocese of Gurghiu. By highlighting the biographies of certain priests, the author discusses the influences of the governmental politics on the everyday life of the diocese, with parishes being formed or depopulated, or with churches being constructed or occupied by other confessions.

The second part of the paper analyzes the ecclesiastical society of the diocese. It underlines the differences between the social reputation of the priests and that of the teachers, reflects on the relationship between them, and reconstructs certain models of ecclesiastical carriers from the pre-modern Transylvania as well. The author points out the most important culture generating institutions – reformed colleges from inside, and universities from outside the country –, that had a major influence on the shaping of the local clerical intelligentsia. It also details the migration of the clericals both in and outside of the diocese, presents statistical data, that are compared with similar data from the Reformed Diocese of Târnava (Küküllő).

SOCIETATEA ECLEZIATICĂ A PROTOPOPIATULUI REFORMAT GURGHIU
DIN EPOCA PREMODERNĂ

Cuvinte-cheie: *istorie ecleziastică, istoria intelectualității, biografii și cariere de preoți și dascăli, istoria protopopiatelor, Protopopiatul Gurghiu*

După scurta prezentare istoriografică a temei, prima parte a articolului schițează istoricul Protopopiatului Reformat Gurghiu. Pornește de la structura ecleziastică medievală antecedentă (Arhidiaconatul Ózd), și prezintă divizarea acestuia pe criterii etnice și confesionale în timpul Reformei, respectiv alipirea parohiilor maghiare la Decanatul Reformat al Mureșului în sec. al XVI-lea și desprinderea acestora în anul 1641, care este de fapt anul înființării Protopopiatului. Prin reconstituirea biografiei unor preoți sunt prezentate influențele politicii princiare și guberniale asupra vieții cotidiene din partea locului, cu înființarea și depopularea parohiilor, cu construirea noilor biserici, sau cu ocuparea acestora de către alte confesiuni.

Partea a doua analizează societatea bisericească a protopopiatului. Prezintă diferențele principale dintre reputația socială a preoților respectiv a dascălilor, respectiv raportul dintre aceștia. Autorul reconstituie modelele carierelor bisericești din Transilvania premodernă, de asemenea dorește marcarea focarelor de cultură (colegii reformate din țară respectiv universități occidentale) care au influențat în mod determinant formarea intelectualității clericale locale. Prezintă migrația personalului bisericesc atât în interiorul protopopiatului, cât și peste granițele acesteia. Statisticile prezentate sunt comparate cu datele similare ale Protopopiatului Reformat al Târnavelor din aceeași perioadă.

TÓTH LEVENTE*

REFORMÁTUS NEMESÉK UDVARHELYSZÉK ÉS AZ UDVARHELYI REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYE IGAZGATÁSÁBAN (17–19. SZÁZAD)

Kulcsszavak: *református egyház, református nemesség, református elit, egyház és nemesség kapcsolata, egyházi és világi közigazgatás, egyházgondnokok, egyháztámogatás, Udvarhelyi Református Egyházmegye*

Írásomban Udvarhelyszék és az Udvarhelyi Református Egyházmegye történetében meghatározó szerepet játszó református családok és személyek hivatali tevékenységét, közigazgatási és egyházügyi munkáját vizsgálom a 17. századtól a 19. század közepéig. Célom a törvényhatóságon belüli tevékenység, a karrier állomásainak bemutatása. Kutatásaim során felhasználtam a szék közigazgatás-történettel kapcsolatos adatait, ezt összevettem az egyházmegyei adminisztráció forrásanyagával. Megpróbáltam minden olyan információt figyelembe venni, ami e kapcsolat jellemzőit, sajátosságait rögzíti és dokumentálja. Olyan eseteket elemeztem, amelyek rávilágítanak egy-egy személy vagy család egyházigazgatásban való részvételére, amelyben a laikus elem az egyházi vezetők döntéseinek befolyásolója (személyi ügyek, közigazgatási és peres ügyek), de azokra is kiterjesztettem figyelmemet, akik az egyháznak a világi hatalommal való kapcsolatában közvetítőként, egyházi ügyintézőként játszanak szerepet (a vármegyei gyülekezetek ügyintézését segítő kurátorok).

BETHLEN JÁNOS, A FEJEDELMI BIZTOS

Egyházigazgatási kérdésekben intézkedő nemések a 17. századi egyházi forrásanyagban bukkannak fel legkorábban. Tevékenységük nem kimondottan az egyházmegyei közigazgatás körébe tartozik, inkább a fejedelemség országos (egyház)politikájának részeként értelmezhető. Az 1638-as dési gyűlést követően jószágvesztés terhe alatt tulajdonképpen kötelezték a szombatos vallás követőit, hogy a négy bevett felekezet valamelyikére térjenek. A kivizsgálások, vallatások és felekezeti összeírások Erdély-szerze elkezdődtek, minek következtében nemcsak a szombatos vallás követői, de az unitáriusok is nemegyszer célponttá váltak. Az intézkedések végrehajtásában fontos szerepet játszottak a református nemesség képviselői, fellépésük nagy-

* TÓTH Levente, dr. (1978), történész, egyháztörténész. Doktori disszertációját 2012-ben védte *Református egyház és nemesség Udvarhelyszéken (16–19. század)* címmel. Kutatási területei: a református egyház története (17–19. század), egyházi és laikus elit kapcsolata, oktatástörténet. Fontosabb munkái: *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye történeti katasztere*. I–IV. Kvár, 2008–2012 (társ-szerző/szerkesztő); *A Sepsői Református Egyházmegye történeti névtára 1900-ig*. Gondolat, Bp., 2013; *Szolgából nemes. Egyházi karrierlehetőségek a Bethlen család környezetében*. Iskolakultúra XXI. 2011. aug–szept.

mértékben hozzájárult egy-egy település felekezeti viszonyainak meghatározásához, gyakori átrendeződéséhez. Az Udvarhelyi Református Egyházmegye területén Bethlen János említendő ebben a tekintetben.

A későbbi kancellár és történetíró Erdély egyik leggazdagabb főura volt, kiemelkedő támogatója a református egyháznak és iskolaügynek. A század negyvenes éveiben többnyire Kisbúnon tartózkodott. II. Rákóczi György idejében táblai ülnök, majd 1656-tól külkülmegyei főispán, 1657-től fejedelmi tanácsos, 1660-tól Udvarhelyszék főkapitánya. Élete utolsó szakaszában kancellári teendőit többnyire Keresdről látta el. Az udvarhelyszéki reformátusságért kifejtett tevékenysége kapcsán többnyire iskolaalapító és főgondnoki érdemeinek kiemelésével és méltatásával foglalkoztak. Egyháztörténeti szempontból azonban legalább ilyen fontosságú és jelentőségű munkát végzett a szék területén több alkalommal is fejedelmi biztосként.

Az Udvarhelyi Református Egyházmegye területén Héjjasfalván, Székelykeresztúron, Székelymuzsnán, Szenterzsébeten, a két Solymosban és Böződön folytattak kivizsgálásokat. Ezek a későbbi törvénygyűjteményben, az *Approbatae Constitutiones* I. rész I. cím 7. c.-ben leírtak szerint folytak: minden egyes felekezeti településen, ahol csak egy templom volt, a négy bevett vallás tagjaiból álló bizottság helyszíni vizsgálatát követően a számbeli többséget alkotó felekezet (*maior pars*) kezébe került a templom és az egyházi vagyon, ugyanakkor a kisebbségben lévő más vallásúak (*minor pars*) részére elrendelték egy újabb építését a két felekezet közös erőfeszítésével.

A héjjasfalvi református-unitárius vitát 1639-ben említették először egy vallatás során.¹ A falubeli reformátusoknak ekkor még nem volt saját lelkészük, de a fejedelem augusztus 25-én kiadott levelében védelméről biztosította őket. Nemsokára biztosokat küldött a két felekezet tagjainak összeszámlálására, református részről Bethlen Jánost. Következő évből Rákóczinak két levele is fennmaradt, egyiket Bethlennek címezte, másikat a négy felekezetet képviselő küldötteknek. Előbbiben közvetlen hangnemben fejezte ki meglegedettségét a végbevitt „connumeratio” miatt (dicsérte Bethlent, amiért a nemes embereket nem egy, hanem két személynak számolták), második levelében pedig utasította a négy biztost, hogy az összeírást ismételjék meg, és a többséget alkotó felekezetnek a templomot és parókiát adják át. A biztosok 1640. március 29-én kelt levelükben jelentették, hogy a templomot átadták a reformátusoknak. Bethlen ekkor már nem szerepelt az összeírók között, helyette más tekintélyes református személy – Csulai György fejedelmi udvari pap – írta alá a Rákóczinak címzett levelet.² A reformátusok kezére átment egyházi javak és vagyon mellett a fejedelem a falubeli dézsmát is a kálvinista lelkésznek adományozta, a vármegye tiszti karát pedig ennek teljesítésében való segítségnyújtásra kötelezte.

1 KONCZ József: *A héjjasfalvi orthodoxus és unitárius atyafiaknak tusakodása a XVII. században*. Keresztény Magvető XIX(1884). 27–32. Itt található meg a Héjjasfalva kapcsán felhasznált többi irat is.

2 A bizottság tagjai Csulai mellett Daniel János udvarhelyszéki alkapitány, Tiboldi Tamás, a segesvári polgármester és Benedekfy Tamás. Lásd *A vargyasi Daniel család közpályán és a magánéletben*. Szerk. VAJDA Emil. Franklin Nyomda, Bp., 1894. 158–159. (a továbbiakban *A vargyasi Daniel család*)

A héjjasfalvi ügy „megoldása” után újabb felekezeti viták rendezését bízta Bethlenre a fejedelem. Ezúttal a muzsnai³ és székelykeresztúri⁴ vallási villongások lecsillapításában vett részt. Fennmaradtak a biztosok helyszíni vizsgálódásairól készült beszámolók 1642. július 29-i és 30-i keltezéssel. A muzsnai beszámoló egyebek között megemlíttette, hogy a faluban háromnegyed arányban unitáriusok és egynegyed arányban reformátusok laknak, ezért a meglévő templom az unitáriusok kezén maradt. Ugyanakkor kötelezték a többségi felekezetet, hogy a „minor pars” számára templomot építsenek, melynek költségeit negyed részben viseljék is. A következő évben már júniusban jelentette Geleji püspök, hogy a muzsnaiak nem építettek templomot, a mulasztásért pedig Daniel Jánost, a szék unitárius alkapitányát okolta levelében.⁵ Július 29-én a korábbi bizottság ismét Muzsnába érkezett, és látván, hogy az unitáriusok nem építettek, megpróbálták a templomot lepecsételni. Az unitáriusok ennek ellenálltak, élükön a helyi és környékbeli lelkészekkel. Bethlenék így dologvégezetlenül távoztak a helyszínről. Közös jelentést küldtek a fejedelemnek, de Bethlen augusztus 6-án,⁶ 15-én és szeptember 18-án személyes levélben is beszámolt a muzsnai eseményekről. A tudósítást követően a fejedelem 1644. január 15-én öt pontban rendelkezett a muzsnai unitáriusok és reformátusok közötti viszály elcsendesítése végett: az unitáriusok építsenek új templomot a reformátusok számára; mellé parókiát és mesteri házat; amíg elkészül, addig a templomot közösen használja a két felekezet; a harangot mindenki szabadon használhassa; az új templom – amennyiben nem lesz elfogadható a reformátusok számára – az unitáriusoké marad, a meglévő pedig a reformátusoké lesz. Két év telt el, mire ismét utasításban fordult a fejedelem Bethlenhez, hogy ellenőrizze, teljesítették-e a muzsnai unitáriusok a fejedelmi rendelkezéseket. Ugyanebben a levélben arra is utasította őket, hogy a keresztúri lakosokat is számolják össze, és a templomot azoknak adják át, akik többen vannak. A Bethlennek írt levél Fogarasban kelt 1646. február 12-én. Április 11-én ismét levelet intézett hozzá, melyben újfent Muzsnára és Keresztúrra küldte, a „complanálandó dolgokat” végrehajtani. Mindkét küldötti beszámoló április 18-án készült Székelykeresztúron. Muzsnáról jelentették, hogy az unitáriusok a templomot és parókiát nem építették fel, és, hogy új határidőnek 1647. Szent Mihály napját (ti. szeptember 29) tűzték ki. Székelykeresztúron pedig ugyanezen a napon a két felekezet között megosztották az egyházi vagyont és az épületeket is: a „nagy templom” a reformátusoké, a „kis templom” az unitáriusoké lett.

1646 végére tulajdonképpen a muzsnai maradt az egyetlen megoldatlan kérdés. Hamarosan azonban ennek végére is pont került. A fejedelem már 1647 tavaszán felszólította a helybeli unitárius lelkészt a parókiáról való kiköltözésre, majd 1648-ban egy másik bizottság a régi templomot a reformátusoknak engedte át. Ekkor Bethlen már nem volt tagja a helyszínen intézkedő küldöttségnek, de Udvarhelyszék főkapitányaként más vitás ügyek eligazításánál is felbukkant, melyekben szintén a református egyház érdekeit képviselte. 1666. március 11-én

3 Az itteni felekezeti harc iratainak egy részét lásd KONCZ József: *A muzsnai orthodox és unitárius atyafiak tusakodása a XVII. században*. Keresztény Magvető XIX(1884). 94–97. Az iratok másik része: Udvarhelyi Református Egyházmegye Levéltára (a továbbiakban UREL), Régi iratok, 16/1/a, 16/9, 16/13, 16/14, 16/15 alatt.

4 Az itteni felekezeti ellentétekre és megoldására: UREL, Régi iratok, 13/2, 16/10, 16/21, 16/22.

5 *A vargyasi Daniel család 178–179.*

6 UREL, Régi iratok, 16/19.

jelen volt abban a bizottságban, mely az Udvarhely városi református és katolikus eklézsiák között a temetőút használata miatt kialakult vitában keresett megoldást.⁷ Határozatukban a katolikus ekléziákat kötelezték, hogy a reformátusoknak tisztességes feljárást biztosítsanak a temetőbe. Négy nap múlva már Szederjesen tevékenykedett, ahol azért vizsgálódtak, mert Jósika István helybéli birtokos a református lelkészről megtagadta a dézsmát.⁸ Hosszas vizsgálat folyt – „majd estve feléig fárasztván őkegyelmek bennünköt” –, mire végső határozat született. A hat oldalas vizsgálati jegyzőköny a következő ítélettel zárult: „...az elvett dézma readjudicáltatik az orthodoxa ecclesianak.”⁹

A kancellár ismerte és figyelemmel követte az egyházmegyében történő eseményeket, országos politikusként, befolyásos főemberként részt is vett a felmerült problémák megoldásában. Már egészen fiatalon, 27 évesen fejedelmi biztosként járt el a héjasfalvi unitáriusok és reformátusok ügyében, majd később, immár tapasztalt és tekintélyes politikusként olyan kényes kérdések megoldását irányította, ahol egyes birtokosok, vagy éppen az udvarhelyi katolikusok ellen kellett ítélnie. Szerepe és egyháza iránt végzett munkája csak úgy értékelhető teljességében, ha ezeket a momentumokat is hozzáillesztjük patrónusi és főgondnoki tevékenységéhez.¹⁰

SZÉKI FŐKIRÁLYBÍRÓK ÉS ALSÓBB HIVATALNOKOK

Bethlen János mellett mások is meghatározó szerepet játszottak a szék és az egyházmegye történetében. A 17. század közepére az udvarhelyszéki nemes családok közül a Danielek és Ugronok konszolidálták hatalmukat a székben.¹¹ Ennek kézzelfogható bizonyítékait a legfontosabb széki hivatalok megszerzése is jelentette. 1633-ban Ugron Pál kezébe került a szék

7 A Székelyudvarhelyi Református Egyházközség Levéltára, Régi iratok, 35. (a továbbiakban UREkL)

8 UREL, Régi iratok, 23/14. Az országgyűlés Szederjesre vonatkozó cikkelyét lásd *Erdélyi országgyűlési emlékek. Monumenta comitialia regni Transsylvaniae, 1540–1699.* Szerk. SZILÁGYI Sándor. XIV. MTA, Bp., 1889. 29.

9 UREL, Régi iratok, 23/3.

10 Hasonló ténykedései más területen, így Küküllő vármegyében is ismeretesek. Ő a Nagyteremi református egyház alapítója és fenntartója. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MOL), P 56, Bethlen cs küküllővári lt, 111. cs, 239; *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere IV. 1638–1800. Maroscsapó–Vámosgálfalva.* Szerk. BUZOGÁNY Dezső–HORVÁTH Iringó–KOVÁCS Mária Márta–Ősz Sándor Előd–SÍPOS Dávid–TÓTH Levente. Koinónia, Kvár, 2012 (Fontes Rerum Ecclesiasticarum in Transylvania I/4). 288.

11 BALOGH Judit: *Székely karrierlehetőségek a kora újkor kezdetén = Uő: Székelyföldi karrieriek. Az udvarhelyszéki nemesség hatalomszerzési lehetőségei a 16–17. században.* L'Harmattan–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, Bp., 2011. (a továbbiakban BALOGH 2011) 228. Balogh Judit a Daniel család birtokát, Dobót Udvarhelyszéken lokalizálja, Bögöztől északra. A család birtoka azonban nem ez, hanem az Erdőfüle szomszédságában található Dobó pusztai birtok (prédium) lehetett. Lásd BALOGH Judit: *A vargyasi Daniel család karrierjének kezdetei a 16–17. század fordulóján = BALOGH 2011. 40–56.*

főkirálybíróága,¹² majd nem sokkal később II. Rákóczi György Daniel Ferencet ajánlotta ugyanerre a tisztségre 1653-ban.¹³ A Danielek ezzel egy olyan dinasztia alapját tették le, amely a 18. század közepétől a század végéig meghatározó volt Udvarhelyszék történetében. Korda Zsigmond¹⁴ és Gyulafi László¹⁵ után előbb id. Daniel István, majd ennek fia, ifj. István 1788-ig tartották kezükben a szék sorsát.¹⁶ Vagyonának, műveltségének és nem utolsósorban családi kapcsolatainak köszönhetően id. István kiváló viszonyt ápolt korának református főnemességével és az egyház vezetőivel egyaránt. Lányát, Polixéniát ifjabb Wesselényi Istvánhoz adta feleségül. Főkirálybírói tisztségében 1745-ben erősítette meg Mária Terézia.¹⁷ A főtisztí kinevezés gyakorlatilag egész életre szólt.¹⁸ Bár a széki gyűléseknek helyet adó épület már 1733-ban felépült Udvarhelyen,¹⁹ a már kinevezésekor idős főkirálybíró (1684-ben született) hivatali munkáját többnyire Vesszősről vagy Vargyasról intézte, utóbbi helyen többször is gyűlésezett a szék előjárósága. 1760-tól fiát is bevonta az adminisztratív munkába, István „coadministrator”-nak történt kinevezését örömmel nyugtázta.²⁰ Segítői a székben református részről Borsai Nagy István alkirálybíró, Dályai Kandó Ferenc nótárius és Kerekes Pál adószedő voltak.²¹ Borsai azonban 1763-ban a Folytonos Tábla felállítása ellen szervezett lázadás résztvevőjeként börtönbe került, ahol következő évben meg is halt. Bizalmi embere volt Danielnek, mert az 1750-es években – betegsége akadályozván a szék gyűlésén való megjelenésben – őt bízta meg az elnöki feladatok ellátásával.²²

Kényes kérdést jelentett a felekezeti alapon fölálló tiszti kar megfelelő összetételének kialakítása. Már a kinevezést követő években szembesült Daniel a katolikusok részéről érkező nyomásgyakorlással és az intrikáktól sem mentes támadásokkal. 1747-ben a szék katolikus nemesei azzal vádolták, hogy szándékosan mellőzi őket a hivatalok odaítélésekor.²³ A panaszt a gyulafehérvári kanonok is jelezte a királybíróknak küldött levelében, megfontoltságra és a katolikusok iránti tiszteletre szólítva fel Danielt.²⁴ Daniel válaszában alapos indokokkal alátá-

12 *Székely Oklevéltár*. I–VIII. Kiad. SZABÓ Károly–SZÁDECZKY Lajos–BARABÁS Sámuel. Kv–Bp., 1872–1934. IV. 247. (a továbbiakban SzOkl)

13 *A vargyasi Daniel család* 211–212.

14 Az 1720-as években volt a szék főkirálybírója. SzOkl VII. 300.

15 Az 1730-as évektől főkirálybíró, 1745-ben lemond a hivatalról, 1754-től udvari kancellár. SzOkl VII. 387; NAGY Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal*. IV. Pest, 1858. 484.

16 PÁL-ANTAL Sándor: *Székely önkormányzat-történet*. Mentor, Marosvásárhely, 2002. 132.

17 DANIEL Gábor: *A vargyasi Daniel család eredete és tagjainak rövid életrajza*. Franklin Társulat, Bp., 1896. 216.

18 HERMANN Gusztáv Mihály: *Náció és nemzet. Székely rendi nacionalizmus és magyar nemzettudat 1848-ig*. Teleki László Intézet–Pro-Print, Csíkszereda, 2003. 67. Főkirálybíróként éves fizetése 1000 ft. volt. A keresztúri és udvarhelyi alkirálybíró 150–150 ft-ot, a bardócszéki pedig 80 ft. fizetést kapott. Uo. 71.

19 Uo. 64.

20 Román Nemzeti Levéltárak Kolozs Megyei Osztálya, Kolozsvár (a továbbiakban RNLtKol), Wesselényi cs zsbói lt – F 250, 287. cs, 24.

21 RNLtKol, F 250, 288. cs, 353–355.

22 RNLtKol, F 250, 289. cs, 101.

23 RNLtKol, F 250, 437. cs, 74–75.

24 „...és fődirectioja alatt valóokban a regnans religiot respectálmi, hogy e színű despectusban (megvetés, lenézés), mint mostan találatik, továbbra ne maradjon, annál is inkább, mivel találatnak ollyas capax

masztva magyarázta meg a helyi viszonyokat minden valószínűség szerint alig ismerő kano-noknak, hogy miért nem lehet Bardócszéknek katolikus alkirálybírója, miért nehéz megfelelő személyt találni adószedőnek.²⁵ Válaszának stílusa, megfontolt és körültekintő, ugyanakkor határozott jellege a pozíciójának teljes tudatában és teljes felelősségében eljáró hivatalnok fellépését mutatja: visszautasítja az ellene felelőlegesen vádakat, határozottan kijelenti, hogy nem hajlandó a katolikus előljáró ajánlásainak engedni. Az esetről a gubernátornak is beszámolt, levelében a székben és a környező törvényhatóságokban fennálló állapotokat is jelezte, szavaiból az igazságérzetében megsértett főúr kesergő panasza olvasható ki.²⁶ Daniel tehát világosan tudta, hogy hivatalát akkor végzi jól, ha körültekintően jár el, és a szék minden előkelőjével jó viszonyt ápol, de tekintélyének erejét is ismerte. Körültekintően járt el akkor, amikor bizalmasa, Borsai Nagy István alkirálybíró tanácsára adószedői hivatalra a katolikusok jelöltjei közül Török Eleket jelölte, mert „... hazánknak méltóságos gubernátora és cardinalis columnai, úgymint méltóságos catholicus püspök és thesaurarius őexcellenciaik recommendályák...”,²⁷ de tekintélyét vetette latba akkor, amikor Kerekes Pál kérésére megintette a katolikus alkirálybíró, Török Pált, amiért az zaklatta a reformátusokat.

Utóda, István nevű fia, nemcsak hivatalát, hanem vezetési modorát is örökölte.²⁸ Nevéhez fűződik a szék házának építtetése 1768–1772 között.²⁹ 1783-ban guberniumi tanácsos lett, rövid idő múlva azonban lemondott a hivataláról és visszavonultan élt 1788-ban bekövetkezett haláláig.³⁰

Szigethi Gyula Mihály a 19. század elején a Danielekről ma már közzismert mondással kezdte Udvarhelyszék Daniel-korszakának summázását – az Isten az égben, Mária Terézia Bécsben, Daniel István a székben – majd így folytatta: „... munkásságának köszöni lételet a piac közepén épült reformátusok temploma, és az azzal általellenben csak 12 lépésnyire fekvő három emeletű reformatum nemes collegiom négy oldalra készült gyönyörű épülete belső szép curiajával egybe.”³¹

subjectumok, akik inspector commissariusságot, notariusságot és más színű hivatalt is akárbolott is végben vihetnek, nevezet szerint Szombatfalvi László és János uraimék, nemkülönbén Nagy András uram notariusságra nem utolsó, ezekben azért ott való catholicusoknak nyújtandó vizsgatlasokat csálthatatlan reménység alatt recommendádom...” RNLtKol, F 250, 437. cs, 72, 73v.

25 RNLtKol, F 250, 437. cs, 76–78.

26 „... amely statusban helyeztette és hagyta volt az én méltóságos praepotens antecessorom székünkben a catholicus atyafiakat, nemcsak megtartottam őkegyelmeket abban, hanem szép számmal meg is bővítettem, vicetisztet pedig többet egynél ob difficultates insuperabiles nem tehettem. De bizony mi reformátusok panaszkodhatnánk inkább éfélékről, mert nemes Háromszéken annyi sok szép florens nemességből négy vicekirálybírák között egy reformatus sincsen, négy notariusok között edgyetlen edgy akadott meg, Küküllő vármegyében éppen hasonlóképpen.” RNLtKol, F 250, 437. cs, 79–80.

27 RNLtKol, F 250, 289. cs, 68, 71.

28 HERMANN: *i. m.* 68.

29 Uo. 100.

30 DANIEL: *i. m.* 273–287.

31 SZIGETHI Gyula Mihály: *Székely-Udvarhely, a nemes székely nemzet anyavárossának leírása*. Felső Magyarországi Minerva IV(1828). 2. sz. 1745.

A szék hivatalnoki apparátusának Daniel utáni névsora Szigethi munkáiból rekonstruálható.³² A város és a szék történelmi eseményeinek kortárs megörökítője igen gazdagon dokumentálta korának eseményeit. Feljegyzése szerint ifj. Daniel István után a csíki Sándor családból származó László volt a szék főkirálybírója, őt gróf Bethlen János követte 1792-ig, majd Dályai Kandó Mihály. Ezután előbb rangidősként, majd választott főtisztként Henter Antal vezette a széket 1824-es haláláig. Ügyvivőként ezt követően a rangidős alkirálybíró, Ugron János látta el az adminisztrációs feladatokat, aki később kinevezést is kapott. Közülük Sándor és Henter nem volt református. Az alsóbb hivatalnokok közül reformátusok voltak ebben az időben Lukácsfi László, Ugron János (†1832) és Sebesi István alkirálybírók, valamint Ferenczi István nótárius.

Láthatóan két meghatározó időszaka volt az udvarhelyszéki reformátusság 17–18. századi történetének. Első a Bethlen János tevékenységével, egyházügyi intézkedéseivel csúcsosodott, mely a fejedelmi hatalom nyílt református-párti intézkedéseinek eredménye. Ezekben az évtizedekben kristályosodott ki a református egyház alapszervezete az ország több, vallásilag heterogén vidékén – köztük az udvarhelyi egyházmegye dél-nyugati peremén –, és vált a 17. század végére meghatározó felekezetté. A következő század protestánsok számára kedvezőtlen időszakában egyértelműen a Danielek megjelenése hozott változást. Tekintélyről, műveltségéről, fejlett politikai érzékről tanúskodó fellépésükkel nemcsak a reformátusokat nyerték meg, hanem az egész szék lakosságát. Udvarhely és a környék reformátusai számára szimbolikus jelentőségű volt a 18. század második felében megvalósított építkezés-sorozat: 1770–1773 között hathatós anyagi támogatásukkal épült a kollégium új épülete, majd 1780–81-ben a főtéri református templom. A főkirálybíró és főgondnok Daniel a Mária Terézia elveivel szakító és új politikát meghirdető József trónra lépését követően azonnal kihasználta az új helyzet kínálta lehetőségeket.

GIMNÁZIUMI ÉS EGYHÁZMEGYEI GONDNOKSÁG

A szék és az egyházmegye tekintélyes református családai jelen voltak az egyházmegye és az udvarhelyi református gimnázium gondnoki karában is. Személyük az egyházi eljárók mellett a sikeres érdekképviseletet jelentette. Az 1671. évi nagyenyedi zsinat hagyta jóvá az udvarhelyi gimnázium törvényeit, melynek III. pontja kimondta, hogy az iskola gondnokaivá két személyt válasszanak a világiak közül és hármat az egyháziak részéről (az udvarhelyi lelkész és az egyházmegyéből mellérendelt másik két lelkész). Ezen öt személyen kívül a gondnoki testület tagja volt mindenkor a Bethlen család egyik képviselője is.³³ A világi és egyházi személyekből álló kettős gondokság azonban 1709-ben megszűnt, az ekkor kinevezett iskolai gondnokok közül kimaradtak az esperesek és a papok.³⁴

32 Uo; Uő: *Nemes Udvarhely-Szék statisztikai leírása*. Nemzeti Társalkodó 1831. 1. félév. 40, 46–48, 53–56, 62–71, 73–78, 81–88.

33 GÖNCZI Lajos: *A székelyudvarhelyi ev. reform. kollegium múltja és jelene*. Becsek Nyomda, Székelyudvarhely, 1895. 8.

34 SIPOS Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736)*. EME, Kvár, 2000 (ETF 230). 60.

Az iskolai és egyházmegyei gondnokok hatáskörét a Főkonzisztórium 1713-ban történt átszervezése alkalmával szabályozták először írásban. Legfontosabb előírásai az esperesekkel és kollégiumi tanárokkal való egyetértést és együttműködést hangsúlyozták, az egyházi épületek és vagyon pontos nyilvántartását és felügyélését.³⁵ Bár konkrétan sosem szabályozták, hogy az udvarhelyi kurátorok iskolai vagy traktust illető ügyekben tevékenykedjenek-e, már az 1709-es gondnoklista egyik változatában az iskolához „és az egész székbeli ecclesiahoz” nevezték ki őket.³⁶ Világos tehát, hogy az iskola felügyelői egyben az egyházmegyei ügyek vitelével is foglalkoztak.

Az udvarhelyi iskola első kurátora maga az alapító Bethlen János kancellár volt, aki 1670-től haláláig viselte e hivatalt.³⁷ Őt a források szerint valószínűleg Pál és Sámuel követték, mindketten 1678 után. 1697-ben Pál fiát, Jánost nevezték ki, aki haláláig, 1712-ig töltötte be a funkciót. Mellette viselt iskolai felügyelő gondnokságot Borbély János.

1709-ben a Főkonzisztórium újjászervezésekor Bethlen Jánost, Korda Zsigmondot, Nagy Zsigmondot és Ugron Jánost nevesítették az iskola és az egyházmegye kurátoraiként. Az Egyházfőtanács 1713-ban történt második átszervezésekor Ugron János helyett Teleki József neve szerepelt. 1729-től Nagy Zsigmond halála után Nemes Mátyás került az iskola gondnoki székébe. 1733-ban gróf Bethlen Sámuel és id. Ugron János viselték a főkurátorságot, majd 1736-tól három évtizeden keresztül (1765-ben bekövetkezett haláláig) Bethlen Imre vezette az udvarhelyi iskola ügyeit. 1744-től az enyedi kollégium kurátorságát is rábízták, ezért Bethlen Dávid lett segítője. 1745-ben Daniel Istvánt beiktatták főkirálybírói hivatalába, ezzel párhuzamosan a főkurátorságot is viselte. A század közepétől egyre pontosabb névsor maradt fenn, Borsai Nagy István, Kerekes Pál, Ferenczi Pál, Sebesi Miklós, Borsai Nagy József, Dályai Kandó Mihály és Lukácsfi László neve bukkan fel a gondnokok soraiban, majd 1768-tól ifj. Daniel István szerepel 1788-ig főkurátorként. Őt 1788–1795 között gróf bethleni Bethlen János követte, ez idő alatt Ferenczi György és Ugron János alkurátorok voltak. 1796-tól Bethlen János mellé Dályai Kandó Mihályt is beeskették főkurátorrá, mivel előbbi Árokaljára költözött, így távol került az egyházmegyétől.

35 POKOLY József: *Az erdélyi református egyház története*. V. Bp., 1904. 32–33. Idézi: SÍPOS: *i. m.* 77.

36 SÍPOS: *i. m.* 60.

37 A gondnokok és algonokok névsorának összeállítása során a következő forrásokat használtam: Kiss Ferenc: *A székely-udvarhelyi ev. ref. collegium történelme*. Székelyudvarhely, 1873; GÖNCZI: *i. m.*; SÍPOS: *i. m.* Az itt található névsorokat összevettem és kiegészítettem a következő levéltári állagok adataival: UREL, UREkL; Román Nemzeti Levéltárak Hargita Megyei Osztálya, Csíkszereda, Udvarhelyi Református Kollégium lt – F 39; Egyházi anyakönyvek gyűjteménye – F 47; Borsai Nagy és Ugron cs lt – F 351; Ugron cs lt – F 447; RNLtKol F 250; Wesselényi cs hadadi lt – F 460; Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár, Kolozsvár, az Erdélyi Református Főkonzisztórium Levéltára (a továbbiakban FőkLt). A Bethlen család tagjainak biográfiájához: LUKINICH Imre: *A bethleni gróf Bethlen család története*. Athenaeum, Bp., 1927; MOL, Bethlen cs birtokjogi iratai – P 55, 56; Bethlen cs birtokigazgatási és gazdálkodási iratai – P 1951; Bethlen Miklós és felesége Rhédey Júlia iratai – P 1952; Bethlen József és felesége Kemény Krisztina iratai – P 1953; Bethlen Pál és felesége Teleki Sára iratai – P 1954; Családtagok iratai – P 1955; Vegyes iratok – P 1961. Ezen kívül NAGY: *i. m.*; PÁLMAY József: *Udvarhelyszék nemes családjai*. Székelyudvarhely, 1900; Genealógiai Füzetek: családtörténeti folyóirat címekkel és leszármazási táblákkal. 1903–1913. (a továbbiakban GenFüz)

Toldalagi László 1800-tól hat éven keresztül volt főkurátora az udvarhelyi reformátusoknak, kurátorként segítették munkáját Gyulai Ferenc, Sebesi Sámuel és Ugron János. Ez utóbbi később főkurátor is lett. Toldalagi halála után Bethlen Imre vette át az egyházmegye igazgatását, mellette új algondnokként Ferenczi István jelenik meg. A Bethlenek főkurátorságát 1812-től gróf Bethlen Sándor folytatta, mellé 1821-ben nevezték ki ugyancsak főgondnoknak Kemény Miklóst. 1821-től a két algondnok Székely Sámuel és Lukácsfi János volt. 1848-ig még három főgondnoka volt az udvarhelyi reformátusoknak: Bethlen Domokos 1828–1849, gróf Teleki Domokos 1833–1856 és gróf Bethlen János 1838–1859 között, mellettük Sebesi István, Fronius Imre, Donát József és ifj. Sebesi István vállalt részt az egyházmegye és iskolák ügyeinek felügyelésében.

<i>Főkurátorok</i>		<i>(vice)kurátorok</i>	
<i>Név</i>	<i>Időszak</i>	<i>Név</i>	<i>Időszak</i>
Bethlen János	1670–1678		
Bethlen Pál, Bethlen Sámuel	1678–		
Bethlen János, ifj.	1697–1712	Borbély János	1697–
		Korda Zsigmond	1709–1712
		Petki Nagy Zsigmond	1709–1729
		Ugron János	1709–
		Nemes Mátyás	1729–1746
Bethlen Sámuel, Ugron János, id.	1733-tól		
Bethlen Imre	1736–1765	Borsai Nagy István	1746–1764
Bethlen Dávid	1744-től		
Daniel István	1745–1774	Kerekes Pál	1768–1776
Bethlen János	1765–1788		
		Ferenczi Pál	1768–1779
		Sebesi Miklós	1772–1788
Daniel István, ifj.	1768–1788	Borsai Nagy József	1776–1791
		Dályai Kandó Mihály	1776–1796
Bethlen János	1788–1812	Lukácsfi László	1787–1808
		Ugron Pál	1787–1801
		Ferenczi György	1788–1794
		Ugron János	1788–1794
Dályai Kandó Mihály	1796–1797	Borsai Nagy István	1791–1805
Toldalagi László	1800–1805	Sebesi Sámuel	1802–
Gyulai Ferenc	1800–1806	Ugron János	1805–1832
Bethlen Imre	1806–1816	Ferenczi István	1808–1821
Bethlen Sándor	1812–1838	Donát József	1814–1844
Kemény Miklós	1821–1828	Székely Sámuel	1821–
		Lukácsfi János	1821–1845
Bethlen Domokos	1828–1849	Sebesi István	1828–1849

REFORMÁTUS NEMESEK

<i>Főkurátorok</i>		<i>(vice)kurátorok</i>	
<i>Név</i>	<i>Időszak</i>	<i>Név</i>	<i>Időszak</i>
Teleki Domokos	1833–1856	Fronius Imre	1844–1847
Bethlen János	1838–1859	Kis Sámuel	1845–
		Sebesi István, ifj.	1845–1874

Az Udvarhelyi Református Egyházmegye és az udvarhelyi református kollégium gondnokainak névsora 1848-ig

A Református Főkonisztórium főgondnokai hagyományosan az országos „nagypolitikában” edződött és fontos pozíciókat viselő református főnemesek közül kerültek ki. Hozzájuk hasonlóan az egyházmegyék felügyelő kurátorságát is többnyire a törvényhatóságok magasabb tisztségeit betöltő református előkelők viselték. Az iskolaalapító Bethlen Jánosról már korábban szó volt. 1668-tól Miklós fia vette át tőle a szék főkapitányságát, akit 1691-ben kancellárrá választottak. Miklós testvére, Sámuel előbb Küküllő vármegye főispánja, majd Marosszék kapitánya. Az ifjabb János a kuruc szabadságharc idején fejedelmi táblai ülnök volt. Ezt a pozícióját haláláig megtartotta. Borbély János 1703–1704-ben Udvarhely város bírójaként tevékenykedett. A gondnokok közt szereplő Korda Zsigmondot Apor István fogadta örökbe, így udvarhelyszéki birtokainak örökösévé vált, 1709–1733 között a szék főkirálybírója volt, a Fiatalfván lakó Nemes Mátyás alkirálybíróként segítette munkáját. Petki Nagy Zsigmond az országos politikában játszott szerepet a 18. század legelején, 1703-ban a moldvai vajdánál járt követségben.³⁸ Karrierjéről több adat nincs, 1715-ben az egyházak és iskolák vagyonzvizsgálatára rendelt főkonisztórium bizottság tagja. Algondnok, majd főkurátor volt idősebb Ugron János, akiről mindössze annyit sikerült kideríteni, hogy a szék országgyűlési követeként vett részt a Rákóczi szabadságharcot követően. Bethlen Sámuel jelentős karriert futott be, 1748 után guberniumi tanácsos lett, majd 1755-ben az erdélyi református eklézsiák és iskolák főkurátoraként halt meg.

Bethlen Imre három évtizeden keresztül vezette az udvarhelyi kollégium ügyeit, 1747-től kővárvidéki főkapitány, 1752–1755 között Doboka vármegye főispánja, 1754-től pedig guberniumi tanácsos volt. Vele egyidőben id. Daniel István töltötte be az iskola és egyházmegye főkuratori tisztségét, őt előbb segítőként, majd főgondnokként 1768-tól azonos nevű fia követte. Mindketten egyben a szék főkirálybírói hivatalát is viselték. Az idős Danielt egyházügyi munkájában is segítette az alkirálybírósként viselő Borsai Nagy István (1751–1764), mohai Kerekes Pál királyi adószedő és országgyűlési követ, Sebesi Miklós alkirálybíró és Ferenczi Pál. A Danielek mellett a Bethlenek részéről főkurátor volt Bethlen János.³⁹ A Danielek mellett tevékenykedő kurátorok közül Borsai Nagy József és Dályai Kandó Mihály a közigazgatás alsóbb hivatalában működtek, mindketten Táblai ülnökséget viseltek, utóbbi később főkirálybíró lett.

38 Kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Ms 1788. *Petki Nagy Pál perceptio pecuniarum [s egyéb naplójegyzetek] 1702–1703.* f. 160–161.

39 FőklT, 2/1796.

Ifj. Daniel István 1784-ig viselte a főkurátori hivatalt, ekkor guberniumi tanácsossá nevezték ki, melyet haláláig viselt. Az iskola főgondnokaként Bethlen János követte (nem azonos az 1788-ig gondnokságot viselt Jánossal), akit 1790-ben főkirálybírónak is beiktattak, majd Árokljárásra költözött, ezért a már említett Kandó Mihályt nevezték ki 1795-ben főgondnoknak. Kettejük főgondnoksága alatt Lukácsfi László és Borsai Nagy István alkirálybírók, Ferenczi György széki nótárius, Ugron János széki ülnökök voltak az egyházi ügyekben segítők. Ugron Pál pedig nem más, mint a homoródszentmártoni református eklézsia újjászervezője. Toldalagi László 1800-tól 6 éven keresztül volt főkurátora az udvarhelyi reformátusoknak, királyi kamarás, 1806-ban hunyt el. Főgondnoktársa Gyulai Ferenc volt, algondnokként Sebesi Sámuel, Udvarhelyszék főkirálybírója és Ugron János alkirálybíró segítették.

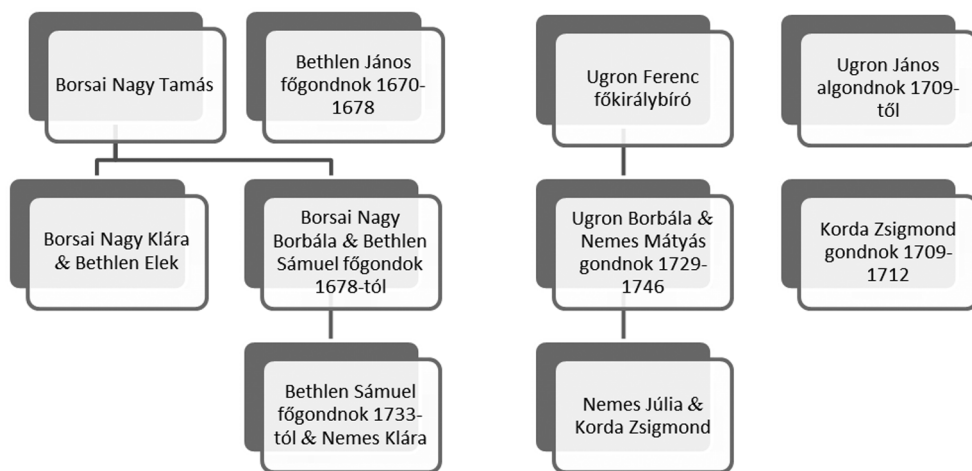
Toldalagi halála után Bethlen Imre vette át az egyházmegye igazgatását. Az egyházmegye és a kollégium főgondnokságát egyaránt ellátó Bethlen család képviselője 1812-ben Küküllő vármegye főadminisztrátora lett, ezért értesítette az egyházfőtanácsot, hogy elfoglaltságai miatt az egyházmegyei főgondnokságról lemond, viszont kollégiumi gondnoki tisztét megtartja. A megüresedő hivatalra Bethlen Sándort ajánlotta, aki többnyire Kisbúnun tartózkodott, tehát az egyházmegye területén.⁴⁰ A Főkonzisztórium Imre mellé kinevezte Sándort is. Mellettük Ferenczi István udvarhelyszéki főjegyző, Donát József fehérvármegyei alispán és 1821-től Székely Sámuel, Sepsiszek alkirálybírója tevékenykedett. 1821-től viselt főkurátori tisztelet Kemény Miklós aranyosszéki főkirálybíró, aki az ügyek gyors intézésében volt hasznára az egyháznak, a Főkonzisztórium székhelyéhez lévén közel lakhelye. A Bethlen Sándor kérésére kinevezett újabb főgondnok mellé Lukácsfi János adóbeszedő (duló) került vicekurátorként. 1848-ig még három főgondnok neve ismert: iktári Bethlen Domokos királyi kamarásé, Teleki Domokosé és Bethlen Jánosé, a későbbi udvarhelyszéki képviselőé. Gondnokként Sebesi István udvarhelyszéki alkirálybíró, Fronius Imre, Kis Sámuel és ifj. Sebesi István, Udvarhely vármegye főjegyzője vállalt részt az egyházmegye és iskolák ügyeinek felülvizsgálására.

Világosan látszik, hogy a főkurátori kinevezések gyakorlatilag ugyanakkor születtek, amikor az illető személy fontos törvényhatósági tisztséget nyert el, így például Korda Zsigmond, id. Daniel István, Dályai Kandó Mihály mondhatni azonnal főkurátor lett, amint a Főkoronásnök elfogadta jelölésüket és megerősítette őket hivatalukban. Rajtuk kívül tulajdonképpen a szék összes református vallású alkirálybírója megtalálható az egyházmegye felügyelő gondnokainak listáján. Magyarazatként a 17. századvégi főhatalomváltással bekövetkezett fordulat szolgál. A Habsburg berendezkedéssel az országos politika vezető tisztségeit betöltő református nemesi elit és velük együtt, illetve rajtuk keresztül, a saját érdekeit érvényesítő református egyház így próbálta megőrizni pozícióit a katolikus egyházat nyíltan támogató bécsi udvarral szemben. Az országos főtisztségekbe a 18. században bekerült református főurak és a törvényhatósági hivatalokat elfoglaló társaik lettek az erdélyi református egyház legfőbb támaszai a korábbi fejedelmi hatalmat némiképpen helyettesítő Főkonzisztóriumon keresztül.

⁴⁰ FőkLt, 132/1812.

CSALÁDI KAPCSOLATOK, ROKONSÁGI HÁLÓK

Az egyházmegye világi vezetésében helyet foglaló személyek és családok között szoros családi kötelékek, rokonsági kapcsolatok működtek, ami az évszázadok során hálózatok, csoportok kialakulásához vezetett. Feltérképezéséhez a már említett források adatait használtam fel. Legkorábbi példát a Bethlen és a Borsai Nagy család szolgáltatta. Bethlen János legkisebb fia, Sámuel ugyanis 1684-ben ülte menyegzőjét Keresden Borsai Nagy Tamás lányával, Borbálával. A család másik ágából származó Elek már korábban feleségül vette Borsai Tamás másik lányát, Klárát,⁴¹ így Sámuel és Elek sógorságba kerültek. A 18. század elején kurátor Nemes Mátyás felesége Ugron Borbála (apja az algondnok János testvére, Ferenc) volt, kettejük gyermekei közül Júliát a szintén gondnok Korda Zsigmond azonos nevű fia vette feleségül, míg másik lányuk, Klára férje épp a főkurátor Bethlen Sámuel lett.

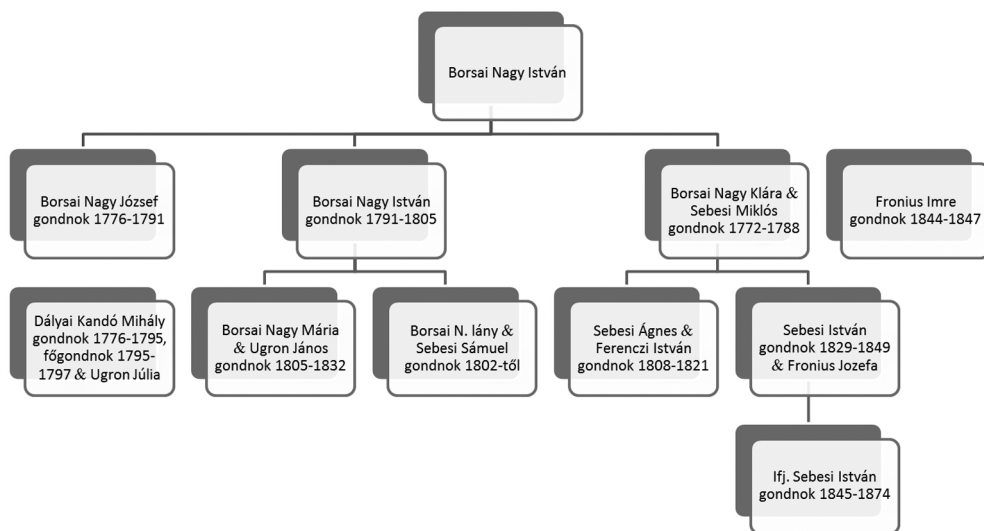
1. tábla: Rokoni kapcsolatok az egyházmegye gondnokai között (I.)

A későbbi főkurátorokat és gondnokokat is meglehetősen szoros családi szálak fűzték egymáshoz. Mindenekelőtt a Sebesi – Borsai Nagy – Ugron rokonság szembetűnő. Sebesi Miklós Borsai Nagy Klarával házasodott, tőle született fia Sebesi István, ennek fia az ifj. István. Az 1802-től algondnok Sebesi Sámuel Borsai Nagy István egyik lányát vette nőül,⁴² míg Ugron János királybíró a másik lányát jegyezte el.⁴³ Tovább erősítette e kapcsolatrendszer, hogy Ferenczi István algondnok neje Sebesi Ágnes lett, valamint az is, hogy a főgondnokká előlépett Dályai Kandó Mihály Ugron lányt vett feleségül.

41 LUKINICH: *i. m.* 360.

42 FőkLt, 44/1802.

43 FőkLt, 82/1805.

2. tábla: Rokoni kapcsolatok az egyházmegye gondnokai között (II.)

Id. Ferenczi György gondnok Lukácsfi Ilonával házasodott, tehát a Ferenczi család rokonsága kiterjedt a Sebesi és a Lukácsfi családokra is. A 19. század elején főgondnok Toldalagi László személye sem számít meglepőnek, hiszen felesége, Anna abból a Korda családból származik, akik közül Zsigmond az egyházmegye kurátora volt a 18. század elején.

A rokonsági szálakkal körbeásta református elit, amely egyidőben a törvényhatóság fontos tisztségeit is kézben tartotta, komoly súllyal tudta képviselni érdekeit, érvényesíteni akarátát, akár egyházi kérdésekben is. Politikai funkciójuk, közigazgatásban való jártasságuk és nem utolsó sorban felkészültségük pedig fontos kiegészítője volt a képnek.

Az esetek túlnyomó többségében csak olyankor történt személyi változás a gondnokságon belül, amikor azt kellőképpen indokolt okok követelték meg: betegség, öregség, haláleset, az egyházmegyéből való elköltözés, más hivatali elfoglaltság. A kurátorságot haláláig viselte az arra kinevezett személy, a feladat felvállalása tehát egyrészt egyházuk iránti elkötelezettségük jele volt, másrészt megtiszteltetést és kötelezettséget is jelentett viselőjének. Az is szinte szabályszerű volt, hogy a megyei szintű egyházkormányzásban való részvétel feltételét a törvényhatósági tisztség (széki fő- vagy alkirálybíró, jegyzői hivatal; vármegyei ispánság, alispánság stb.) viselése jelentette, tehát egyfajta szelekciós szempontként érvényesült a vidék politikai életében való aktív részvétel.

Tevékenységük, feladatkörük szerteágazó volt, ugyanakkor gyakran ellentmondásokkal tele, főleg a gyakori funkcióhalmaz miatt. Gondnoki munkájuk során egyrészt az egyházmegye és iskola vagyoni, közigazgatási, fegyelmi és más belső ügyeiben hoztak döntéseket, ők közvetítették az Egyházfőtanács és az egyházmegyei lelkesi vezetés között, de ők álltak kapcsolatban a törvényhatóság képviselőivel is. A többszörös hivatalviselés következményeként fordult elő, hogy a gondnokságot viselő személy – széki, vagy vármegyei hivatalnok minőségében – gyakran intézkedett olyan kérdésekben, végrehajtott olyan felsőbb utasítást, melyek nem feltétlenül egyházuk érdekét szolgálták. Szemléletes példa id. Daniel István főkirálybíró-

nak 1778-ban Kovásznai István espereshez címzett levele,⁴⁴ melyben tudósítja az egyházmegye vezetőjét, hogy a papi és kántori özvegyek a továbbiakban nem mentesülnek a katonai adókirívás alól.

A 19. században megszorodtak az egyház peres ügyei. Főleg a javadalmak visszatartása, a dézsma elmaradása, a kölcsönök és kamatok be nem fizetése jelentett problémát. A sorozatos bírósági ügyekben az egyház részéről a kurátorok vettek részt. Néhai Bethlen Sámuelné Nemes Klára a fiatalfalvi papnak adományozott dézsmajövedelmet, ezt az utódok nem fizették, emiatt per indult az örökösök ellen. Az egyházmegyét felperesként Bethlen Sándor főgondnok képviselte, alperesként vett részt benne néhai Bethlen János főkurátor özvegye, Wesselényi Zsuzsa és Kemény Lajos, az enyedi egyházmegye főkurátora. Az 1814-től 1831-ig elhúzódó bírósági ügy pikantériáját az érintett személyek közötti kapcsolatok jelentették, hiszen az özvegy Wesselényi Zsuzsa néhai férje, a korábbi főgondnok egyben Bethlen Sándor nagybátyja volt, özvegy Kemény Lajos mint másik alperes pedig az enyedi egyházmegye főkurátora.⁴⁵

A gondnokok és felügyelők feladata többnyire az eklézsiák és iskolák vagyoni ügyeinek igazgatása és felvigyázása volt. A Daniel István főkurátorságával kapcsolatos iratok között ennek minden részlete megtalálható. Évente bekérte magához a gimnázium számadásait, majd leveleiben módosításokat, kiegészítéseket, javításokat követelt a perceptortól.⁴⁶ Gondja volt az iskolában tanuló diákokra is, maga jelölte ki az általa felállított alapítványra az alumnusokat, előzetesen kikérve a professzorok véleményét azok jelleméről, előmeneteléről.⁴⁷ Kis Gergely halálát követően a felmerült személyi problémák során is fontos szerepet játszott. Megpróbálta Csernátoni Sámuel rábírní a megüresedett professzori állás elfoglalására, de az elutasította a felkérést, így Benkő József és Bodola Sámuel került a gimnáziumba.⁴⁸

A Főkonzisztórium kérésére a gondnokok rendszeresen beszámoltak a gimnáziumban lezajlott vizsgákról, a diákok tanulási előmeneteléről és felkészültségükről.⁴⁹ Jelentést tettek minden alkalommal, amikor bármiféle javítást vagy felújítást végeztek a kollégium épületén, így 1750. szeptember 22-én Borsai Nagy István egyenesen Lázár János konzisztóriumai főgondnoknak számolt be az építkezésekről, majd 1781-ben, mikor az iskola újjáépítését határozták el, ugyancsak a felsőbbséghez fordultak a szükséges engedély beszerzéséért.

A fegyelmi ügyeket is figyelemmel kísérték: a kihágások és törvényszegések minden esetben kivizsgálással és a felsőbbséghez intézett jelentéssel zárultak. Így történt 1761-ben, mikor Daniel István főkurátor hosszas levélben panaszolta az akkori professzor, huszti Körösi József részegeskedéseit és felesége kicsapongó életét, egyúttal elmozdítását is követelte.⁵⁰ Málnási Dávid petki lelkész magaviseléséről is jelentést küldött fel Bethlen János, melynek folyamodványaként felszólították a vétkest életének törvények szerinti folytatására.⁵¹ 1821-ben a kol-

44 UREL, Régi iratok, 41/1/1.

45 A per részletei: UREL, Régi iratok, 9/5–9/22.

46 RNLtKol, F 250, 446. cs, 14–15, 71–72.

47 RNLtKol, F 250, 446. cs, 85–86, 254, 257–258.

48 RNLtKol, F 250, 446. cs, 267, 269–270, 271–272.

49 FőkLt, 87/1775. – patakfalvi Ferenczi Pál inspector kurátor jelentése, ill. FőkLt, 139/1776 – Borsai Nagy József beszámolója a vizsgákról.

50 FőkLt, 67/1761.

51 FőkLt, 116/1788.

légium professzorai levélben fordultak Bethlen Sándorhoz, mert a perceptori munkát Arдай Pál már évek óta rosszul végezte. A felmerült problémát Bethlen jelentette is a felsőbbséghez, amely nyomban kérte Arдай számadásainak kivizsgálását, és elrendelte Ferenczi Istvánnak⁵² vicekurátori hivatalból való felmentését.

A felügyelő kurátorok rendszeresen részt vettek a parciális zsinatokon, az itt hozott döntésekbe azonban ők nem folyhattak bele. Erre az egyházmegye másik fóruma, a tractuale consistorium, adott lehetőséget számukra. Az Udvarhelyi Egyházmegye egyetlen konzisztórium-i jegyzőkönyve az 1776–1796 közötti időszakból maradt fenn, üléseinek jegyzőkönyveit olvasva néhány általános megjegyzésre és következtetésre nyílik lehetőség.⁵³ Ezekben a gyűléseken jelen volt az egyházmegye legmagasabb szintű egyházi és világi kormányzata, az esperes és a jegyző néhány tekintélyesebb lelkésszel, az egyházmegye főkurátora és vicekurátorai. Rajtuk kívül megjelent a kollégium felügyeletével megbízott gondnok, és rendszeresen jelen voltak az iskola professzorai is. A napirendi pontok között többnyire azok az ügyek szerepeltek, melyek később a kurátori felterjesztések alkalmával a Főkonzisztórium elé kerültek: iskolai ügyek, vagyoni ügyek, eklézsiák számadásai, adósok, adósságok, kurátori kinevezések és néhány esetben lelkészekkel, iskolamesterekkel kapcsolatos személyi ügyek. Hatáskörük többnyire gazdasági, pénzügyi és iskolai kérdésekre korlátozódott.

A világi elem befolyását jelzi, hogy a '80-as évek második felétől a konzisztóriumot leginkább a „vármegye háza”, „praetoralis ház”, azaz a törvényhatóság gyűléseinek helyet adó épületben bonyolították le. Szervezetét, működését és hatáskörét 1783-ban fektették le. A március 14-i gyűlésen Daniel István főkurátor, Borsai Nagy József és Dályai Kandó Mihály vicekurátorok, Kis Gergely professzor és Arдай Sámuel udvarhelyi lelkész jelenlétében első napirendi pontként szerepelt a traktus konzisztóriumának felállítására.⁵⁴ Ugyanitt nevesítették a szervezet összetételét is.⁵⁵

Mindössze ez az egyetlen, csonka konzisztórium-i jegyzőkönyv maradt fenn az egyházmegye levéltárában, de ebből is jól körvonalazható az egyházigazgatás szervezeti felépítése: az egyházmegyei szinten működő parciális zsinat (személyi, fegyelmi és tanfegyelmet érintő kérdések, házassági ügyek fóruma) mellett a 18. század második felében megjelent az egyházmegyei konzisztórium, mely többnyire vagyoni és iskolai ügyekkel foglalkozott. A konzisztóriumnak a lelkészi rend ügyeibe kevés beleszólása volt, viszont utóbbi súlya csak kevésbé esett latba a vagyoni ügyek kezelésénél és kézbe tartásánál. Az egyházmegyei zsinat fellebbezési fóruma az évente összeülő generális zsinat volt, a Főkonzisztórium pedig az egyházmegyei kurátorok jelentései és beszámolóai alapján hozta meg intézkedéseit, tájékozódott. Természetesen egyik sem volt kizárólagos, a konzisztórium-i gyűléseken folyamatosan a lelkészi rend jelenléte, de ugyanígy mindig figyelemmel kísérte a zsinat munkáját is valamelyik felügyelő

52 Ferenczi a számvevő Arдай sógora volt, és 700 forinttal tartozott a gimnáziumnak.

53 UREL, Régi protokollumok, I/4. – jegyzőkönyvtöredék borító nélkül, fűzve, utolsó lapjai rongálódva.

54 UREL, Régi protokollumok, I/4. 19–20.

55 Világi tagok (assessor consistorialis) a kurátorok mellett: Ugron Pál, Borsai Nagy István, Lukácsfi László, Ferenczi György, Jeddi Pál, Dályai Kandó István. Egyháziak: Kis Gergely professzor, Kovásznai Csorja István esperes, Huszár Mihály notárius, Baktsi László, Arдай Sámuel, Benkő Mihály, Jósza János, id. Baktsi László, Sándor János, Kis András, Lőrinczi Márton és Kövecsi István lelkészek.

gondnok. Buzogány Dezső szerint már a 17. században kialakult az egyházi igazgatás azon struktúrája, mely a nemesi rend és a közigazgatási szerkezet mintáját követte.⁵⁶ A párhuzamba állított generális zsinat–országgyűlés, egyházmegye–vármegye (ez esetben szék), egyházmegyei gyűlés (parciális zsinat)–székgyűlés mellett a 18. században megjelent a vegyes, világi és egyházi összetételű egyházmegyei konzisztórium, ami működését és összetételét tekintve talán az Egyházfőtanács szervezetéhez hasonlítható leginkább.

Az egyházmegye és gimnázium felügyelő kurátorai kivétel nélkül olyan nemes családokból származtak, akik a szék területén birtokkal rendelkeztek. Egyházi hivatalviselésük szoros összefüggésben állott a politikai életben betöltött szerepükkel. A főkurátorok jelentős részének nem volt állandó lakhelye a törvényhatóságban. Az egyházmegyei gondnokok és algondnokok azonban kivétel nélkül az egyházmegye területén éltek, és ott is tevékenykedtek, a helyi viszonyok kiváló ismerői voltak. A megyei szintű vezetésben részt vállaló személyek és családok között gyakorta alakult ki házasság, így eléggé szoros rokoni szálak, ezzel együtt rokonsági csoportok jöttek létre. Az egyházi hivatalt viselő, rokonsági kapcsolatban lévő személyek – politikai funkcióikkal hátuk mögött – jelentős befolyásoló tényezőket képviseltek és egyben a református egyház biztos támaszát jelentették a 18. század protestáns-ellenes politika körülményei között.

THE REFORMED NOBILITY IN THE ADMINISTRATION OF UDVARHELY SEAT AND OF THE REFORMED DIOCESE OF UDVARHELY (17–19TH CENTURIES)

Keywords: *reformed church, reformed nobility, reformed elite, church–nobility relationship, ecclesiastical and secular administration, church curators, founding, Reformed Diocese of Udvarhely*

The study focuses on the activity of the calvinist nobles that had a high impact on both the secular and the ecclesiastical life and administration of Udvarhely Seat and of the Reformed Diocese of Udvarhely. It shows the level of their implication in the administration and in the government of the ecclesiastical offices, and details the existing relationships between different families, and their social network. It details different personal careers, and studies cases that show the implications of persons or of whole families in the life of their church.

56 KOLUMBÁN Vilmos József: *A Sepsi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei. Aldoboly – Zalán.* Református Teológiai Intézet, Kvár, 2005 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 3). 5.

NOBILI REFORMATĂȚI ÎN ADMINISTRAȚIA SCAUNULUI ODORHEI ȘI A PROTOPOPIATULUI REFORMAT DIN ODORHEI (SECOLELE XVII-XIX)

Cuvinte-cheie: *biserică reformată, nobilime reformată, elită reformată, relația biserică–nobilime, administrație ecleziastică și laică, curatori de biserici, fundații, Protopopiatul Reformat Odorhei*

Studiul își propune să urmărească implicarea nobilimii calviniste în administrarea Scaunului Odorhei și a Protopopiatului Reformat Odorhei. Detaliază aportul personalităților calviniste cu influență majoră în viața politică a scaunului în administrația și conducerea forurilor bisericești diecezane, și trece în revistă relațiile de rudenie existente între membrii elitei laice. Prezintă totodată cariere personale și analizează cazuri care reflectă devotamentul unor persoane, respectiv familii față de Biserica Reformată, precum și participarea lor în administrația instituțiilor bisericești.

GIDÓ CSABA*

UTAZÁS A 19. SZÁZADI ERDÉLYI VASÚTVONALAKON

Kulcsszavak: gőzmozdony, vasút, vasúti utazás, Erdély, Székelyföld

„*A fantasztikus új találmányok terveinek nem lévén barátai, csak nevetnünk lehet azon hasznavehetlen eszme fölött, hogy oly vasút építtethessék, melyen gőzerővel utazhatnánk. Képzeltető-e esztelenebb és nevetségesebb valami, mint, hogy egy jármű gőz által vontathassék s e mellett diligen- ceunknál¹ gyorsabban haladjon?*”² Az 1819-ben a *Quarterly Review* angol lapban a vasútról megjelent vélemény nem sok esélyt adott az új technikai találmány elterjedésének. A korabeli cikk írója még nem tudhatta, hogy rövid időn belül világszerte a George Stephenson angol mérnök által készített *Locomotion* féle gőzmozdonyok fogják vontatni a teher és személyszállító kocsikat, és a történelemben először az ember átlépi tér és időbeli korlátait. Stephenson más szempontból is korszakalkotó szerepet töltött be. Az általa kivitelezett és 1825. szeptember 27-én megnyitott Stockton–Darlington pálya nyomtávja 1,435 méter volt,³ a későbbiekben ez az úgynevezett normál nyomtáv terjedt el leginkább az egész világon, így a Kárpát-medencében is.

Egy nem mindennapi látványban lehetett részük azoknak a nézőknek, akik 1829. október 6-án kilátogattak a Liverpool mellett rendezett lokomotív versenyre. A verseny tétje, hogy annak a mérnöknek a mozdonyai fognak közlekedni a Liverpool–Manchester vonalon, akinek a találmánya a leggyorsabb. A versenyre négy mozdony érkezett: *Novelty* (Újdonság), *Rocket* (Rakéta), *Sanspareil* (Páratlan) és a *Perseverance* (Kitartás).⁴ A történelem első lokomotív versenyén a vetélkedés ténylegesen csak a *Rocket* és a *Novelty* közt folyt, mert a *Sanspareil* nem felelt meg a verseny kiírási feltételeinek, a *Perseverance* pedig már az elindulás előtt elromlott. A verseny Stephenson *Rocket* mozdonyának fényes győzelmével ért véget.⁵ A vasúttársaság a versenyt követően a vonalon közlekedő mozdonyokat Stephenson és fia newcastlei gyárában rendelte meg, amelyet akár a történelem első mozdonygyárának is nevezhetünk.

Az új technikai találmány révén az ember függetlenítette magát a tértől és a távolságoktól. Lehetővé vált nagy tömegek gyors, olcsó, biztonságos és pontos időben való szállítása. A vasúti közlekedés nem elhanyagolható előnyének számított, hogy az időjárástól függetlenül biz-

* GIDÓ Csaba, dr. (1973), történész, tanár. 2012-ben doktori fokozatot szerzett a Pécsi Tudományegyetemen történelemből. Jelenleg a székelyudvarhelyi Kós Károly Líceum történelem tanára. Kutatási területe: a vasút és közút szerepe Székelyföld modernizációjában. Eddig megjelent kötete: *Vasszekér és mozdonygőz. A székelyföldi vasút története (1868–1915)* Pro-Print, Csíkszereda, 2013.

1 *Diligence*, a magyar megfelelője delizsánsz, lófogató, személyszállító postakocsi.

2 *Vélemény a gőzmozdonyú vasutakról 1819-ből*. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye IX(1875). 46.

3 KÉPESSY Árpád: *A magyar vasútügy története*. Wodianer F. és Fiai Műintézete, Bp., 1908. 20.

4 UJHELYI Géza: *A vasútügy története*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Bp., 1910. 18.

5 Uo.

tosította a gördülékeny személy- és teherszállítást. Megtörtént a tér és az idő legyőzése, a vasútra úgy tekintettek, mint arra az erőre, amely betört az eddig korlátlanul uralkodó természetbe. Hogy van-e mozgás és az milyen, az ettől kezdve a mechanikus erőttől függött, amely megteremtette saját új térbeliségét.

Először a magyar reformnemzedék külföldön tartózkodó tagjai ismerkedtek meg a gőzmozdonnyal és hamar felismerték a vasút fontosságát. Ezek közé tartozott a nagy erdélyi utazó, Bölöni Farkas Sándor, aki 1831-ben járt Angliában. Így írt a vasúthoz fűződő élményeiről: „*Liverpoolból Manchesterig a gőzszekérrel jöttünk. Az emberi elmének egyik legnagyobb diadalma a gőzszekér. A város végén felültünk a szekérre mintegy 130-an, s ezen utat Manchesterig, – amely 30 ½ angol, vagyis mintegy hét magyar mérföld – egy óra és fél minuta alatt tettük meg. De néha 58 s még 57 minuta alatt is megfutja ezen utat a gőzszekér. Sem madár, sem a legsebesebben vágató ló ily gyorsasággal nem haladhat. Különösen gyönyör nemét érzi az ember, midőn egyik városból csaknem egyszerre a más messze városban teremhet. Manchesterből annyi ágzatokra van megindítva a gőzszekér útja, hogy a felszámlálás szerint tíz esztendő múlva tizenöt óra alatt egész Angliát hosszába és végig futhatja az utazó.*”⁶

Széchenyi István 1832-ben tett angliai látogatásán ismerkedett meg a vasúttal. Október 24-én adódott alkalma először gőzmozdonnyt látni, majd a következő nap, október 25-én felült a *Comet* nevű mozdonyra.⁷ Hazatérve, a magyar vasútépítés élharcosa lett. A reformnemzedék egy másik tagja Szemere Bertalan szemléletesen írta le 1837-es angliai vasúti élményeit: „*Már valék Woolwich s Greenwich-ben is, mi városkák a Temze partján fekszenek, a tenger felé. Ez utóbbiba, magas kőoszlopokra épített boltozaton folyó 3 angol mérföldnyi vasút vezet, melyen végig a gőzkocsi tíz perc alatt ragadt bennünket, 400 személyt tíz összecsatolt kocsiiban, s oly szédítő gyorsasággal, miként sem szél, sem sas nem megy. A lámpaoszlopok s közel tárgyak, mint káprázatok tűnnek el, a szemnek mely pillantása meglátta, ugyanaz elveszté, s midőn a visszatérő kocsisorral találkozánk, annak sokféle mázú oldalai, a mindenféle színű rubák, selyemernyők, kalapok, kendők s alakok megkülönböztethetlen tarka zavarként rohantak el mellettünk, s a 25–30 öl hosszú vonat valóban csak olyan volt, mintha egy rövid tarka pántlikát rántottak volna el szemünk előtt. Nagy élmény a léleknek, midőn a szokott lassú utazás helyett gőzkocsin első ízben sugárként löveltetünk, s ha soha nem, ilyenkor hajlandók vagyunk csodálni azt az állatot, mely embernek nevezetik.*”⁸

A reformnemzedék korán felismerte a vasút gazdasági, társadalmi és kulturális hatását. Az 1840-es években Magyarországon is elindult a vasútvonalak tervezése majd építése. Az első normál nyomtávra, gőzmozdonnyvontatásra berendezett magyar vasútvonal 1846. július 15-én Pest és Vác között nyílt meg. Az első vonatot a pálya mellett mindenütt hatalmas kíváncsi tömeg fogadta. A Vác előtti megállónál az utasok elragadtatva nézték a tiszteletükre rendezett tűzijáték fényeit, később derült csak ki, hogy valójában a város körülbelül 30–40 háza égett.⁹ Az újonnan felavatott Pest–Vác vonalon Petőfi Sándor állítólag háromszor utazott oda-vissza

6 BÖLÖNI Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában*. S.a.r., bev. jegyz. BENKŐ Samu. Kriterion, Buk., 1966. 74–75.

7 ZELOVICH Kornél: *Széchenyi és a magyar közlekedésügy*. MTA, Bp., 1925. 37–38.

8 SZEMERE Bertalan: *Utazás külföldön*. Második bővített kiadás. Pest, 1846. 25.

9 BALÁZS Károly: „*Tebetyi mert vasútyi ...*” *Vasutas anekdoták*. Notesz-K Kft, Bp., 1996. 26.

az első napon.¹⁰ A vasúti utazás élményének hatására írta a *Vasúton* című versét. A költő versén keresztül tolmácsolta azt az örömet, amelyet a kor embere érzett a távolság legyőzésekor.

„Tenger kéj veszen körül,
Közepében lelkeim fürdik...
A madár röppült csak eddig,
Most az ember is röppül!”¹¹

Petőfi Sándor és ifjú felesége, Szendrey Júlia 1847. december 13-án utazott Pestről Vácra. A vasút iránti csodálat tűnik elő Szendrey Júlia naplójából is: „*A vasúton mentünk vagy igazság szerint inkább repültünk, Vácra. Hideg fagyos idő volt, s olyan nehéz sűrű köd borította indulásunkkor mindkét oldalról a kilátást, hogy lehetetlen volt megkülönböztetni a tárgyakat, mellyek mellett csak úgy suhantunk el, mintha versenyt nyargaltunk volna a szél paripájával. A nap is csodálkozni látszott e vakmerőségen mert noha reggel úgy elfödte magát, mintha egész hétig nem akarna lepillantani, egy párszor még is olyan bámulva bujt elő, mintha saját magának se hihetné, mit ide lenn lát. [...] A szüntelen egyhangú morajt úgy hallgattam, mint e madár szárnysubogását, mellyet koronként éles füttyével visít keresztül, szilaj tűzzel ösztönözve magát még ördögibb futásra.*”¹²

Az új közlekedési eszközzel való első utazás mindenki számára hatalmas élmény volt. Az első magyarországi vasutak megnyitását követően a pálya menti községek lelkészei kötelesek voltak a szószékről hirdetni a vasúti biztonsági előírásokat és rendelkezéseket.¹³ Egy vasútvonal építése majd megnyitása egy régió legnagyobb eseményeinek egyike volt. Az erdélyi fővasútvonal kiépítése által 1870–1873 között olyan jelentős városok mint Kolozsvár, Marosvásárhely, Gyulafehérvár, Segesvár, Brassó vagy Nagyszeben is bekapcsolódtak a vasúti forgalomba. Ezen városok illetve környékbeli falvak lakossága számára a vasúti utazás kézzel fogható élménnyé vált, míg a kisebb településeknek vagy Székelyföld nagy részének a vasút egy távoli vágyálom maradt. 1880-tól a helyi érdekű vasútépítkezéseknek köszönhetően Erdély-szerte több száz kilométernyi vasútvonal épült ki és a XX. század elejére minden jelentősebb erdélyi település bekapcsolódott a vasúti hálózatba.

A vasúti utazás élménye gyakran ott szerepel a korabeli napilapok, újságok, kis novellák vagy regények oldalain. A kolozsvári *Ellenzék* 1888-ban a Héjjasfalva–Székelyudvarhely vasútvonal átadásakor megpróbálja szemléltetni a helyi lakosságban megmutatkozó kíváncsiságot.

„Minden állomásnál nagy tömeg várta. A székely asszony megfogta az ura kezét.

- Hallja kend apjok, ülünk fel egy kicsit a vasútra.
- Vak apád! Hadd próbálja más.
- Egy futamodásnyira bár édes emberem.
- Űm, hátha elromlik a masina?
- Jaj lelköm Gábor úr csinálta azt.
- No, no!

10 Uo.

11 *Petőfi Sándor összes költeményei.* Szépirodalmi, Bp., 1974. 618–619.

12 *Szendrey Júlia ismeretlen naplója, levelei és halálóságyán tett vallomása.* Szerk. MIKES Lajos–DERNŐI Kocsis László. Genius, Bp., 1930. 203.

13 BALÁZS: *i. m.* 26.

Ez annyit tesz, hogy legyen meg a te akaratom és kézen fogva járulnak a pénztárhoz.

- Bilétet istállunk Udvarhelyig.

A gazda megrántja az asszonyt.

- Csak egy futamodásnyit mondtál.

- Annyi lelkem gazdám csak. Hiszen úgy megyünk mint a pereszlen.

A gazda csendesen mormolja: Mégis hunczut a német, máskor egy félnap kellett!

E jelenet megismétlődik minden állomásnál zsúfolásig telnek a kocsik s a masina nagy füst felleget fúj a csendes székely völgyekbe. A mezőn foglalatoskodó átkiált a szomszéd földre:

- Érzik-e kendétek!

- Mit koma?

- A vasút füstjét.

- Már hogyné. Ahajt megyen né. Katona koromba sem láttam különbet. Alig várom, hogy bele üljek.¹⁴

Az erdélyi vasútvonalak birtokbavételét a helyi közösségek mindenütt nagy ünnepek keretében tették meg. Az első vonatot virággal díszítették fel, az állomásoknál díszkaput állítottak, a beérkező vonatot a helyi lakosság éljenzéssel és a Rákóczi-induló eléneklésével fogadta.

A Tövis–Marosvásárhely vasút megnyitása után a kolozsvári *Kelet* újság szerkesztője beutazta a vonalat és közzé tette élményét. „Ami magát az utazást illeti: a személykocsik I. és II. osztályú coupéi oly ízléssel, csinnal, kényelemmel vannak berendezve, hogy azok a legkényesebb ízlést is méltán kielégíthetik. A III. osztályú kocsik is még mindig elég kényelmesek arra, hogy az erdélyrészi kevésbé módos, közép és polgárosztálybeli utasok által túlnyomóan vétessenek igénybe, sőt a IV. osztályú kocsik ellen melyek kivétel nélkül üvegablakkal vannak ellátva sem lehet kifogása a szegényebb munkások és napszámosoknak.¹⁵ Az újságíró kitért a hiányosságokra is. Az I. és II. osztályú várótermek a téli időszak alatt fűtetlenül s bezárva álltak, ezért a III. és IV. osztályú egyesített váróhelyeket lehetett csak igénybe venni „sokszor igen ronda passagierjei között.¹⁶ A másik hiányosság, amely a vasúttársaságnak is számos gondot okozott, a vonatok téli idején való fűtése volt. A marosvásárhelyi vagy a gyulafehérvári állomáson meleg vízzel telt és tarka szőnyegbe burkolt pléhszelencéket helyeztek el a vagonokban, melyek rövid egy óra alatt azonban kihültek, az utasok pedig a célállomásig hidegben folytatták útjukat. A kocsik téli fűtését a későbbiekben is sok kritika érte, mint ahogy az egy 1912-es sajtóhírben is olvasható: „... a csíki 30–35 fokos [...] hidegben 3 szorosán fokozódik a teher súlya és nem kifagy, hanem kiszámíthatatlan gyorsan elfogy a gőz, mely az állítólag most használt rossz szénfűtéssel nehezen is fejleszthető. Mindezekben csak úgy segíthetünk, ha Szentmihálytól Szentgyörgyig a bundát vasúton is magunkra vesszük, mert különben a Gréczesen gőz mellett is könnyen megfagyunk.”¹⁷

14 Ellenzék IX(1888). 67. sz. (március 20.)

15 Kelet II(1872). 13. sz. (január 18.)

16 Uo.

17 Csíki Lapok XXIV(1912) 3. sz. (január 17.)

A kocsik korszerű fűtését és világítását csak az 1860-as évek végétől sikerült megoldani. Gondot jelentett továbbá az illemhelyek kérdésének a megoldása. Kezdetben csak a pályaudvarokon volt lehetőség azok használatára, később a poggyászkocsikon helyeztek el mellékhelyiséget, de komoly próbatételt igényelt az oda való eljutás. Az 1870-es években jelentek meg a fűtéssel és illemhellyel is rendelkező személykocsik. Kezdetben a vasúti kocsik oldalfeljárósak voltak, egyik fülkéből a másikba csak a külső lépcsőn lehetett átjutni, ami mozgásban lévő kocsi esetében veszélyes volt. Az egyre nagyobb sebességet elérő szerelvényeken azonban a kocsik közötti külső átjárás lehetősége megszűnt.¹⁸ Az I. és II. osztályú fülkék egymástól elszigeteltek voltak, az utazók a megállóknál a vasúti peronról egyből a fülkébe szálltak fel. A vasútvonalon előforduló balesetek, gyakori rablások, gyilkosságok az 1860-as évektől előtérbe állította a fülkék közti kommunikációt, az átjárás biztosítását. A vitákban mint alternatíva jelent meg az amerikai szalonkocsi-típus bevezetése, de egyetlen európai vasúti rendszerben sem hajlottak erre. A fülke rendszerrel az európai vasúttársaságok nem voltak hajlandóak lemondani, inkább olyan riasztószervezeteket terveztek, melyek baleset esetén lehetővé tették az utazók számára a gyors segélykérést. Így például Lehr Benő a Duna–Dráva vasút tisztviselője egy elektromos riasztórendszer beszerelését javasolta, amely összekötné a vasúti kocsikat a kalauzkocsival, baleset esetén pedig a riasztókészüléket a kocsi osztályozásának megfelelő számban kellett volna megnyomni.¹⁹ Franciaországban az 1860-as években több vasúton a fülkék közötti falon figyelőablakot alakítottak ki, ami természetesen hamar karikatúrák céltáblájává vált.²⁰ A fülkék, illetve a kocsik közötti hatékony, biztonságos és kényelmes kommunikáció csak egy belül elhelyezett folyosóval volt megoldható. Ilyen irányba tett lépést az 1860-as évek elején a svájci északkeleti vasút által forgalomba állított kocsi típus, ahol a fülkéket a válaszfalakon kialakított ajtókkal kapcsolták össze.²¹ Ezt a rendszert is több bírálat érte, leginkább azt hangoztatták, hogy a fülkéken való átjárás zavarja az utasok nyugalmat. Edmund Heusinger von Waldegg találta meg a végső megoldást, mely szerint a kocsikba a bejutást az azok két végén található ajtókon keresztül oldotta meg. A fülkék zártsága megmaradt, de már nem a peronról, hanem a kocsiban található folyosóról lehetett oda belépni.²² A 19. század végétől a nagy távolságokon közlekedő vonatokon már étkező- és hálókocsik is álltak az utazók rendelkezésére.

A vonaton való utazás tömeges elterjedésével párhuzamosan illemtankönyvek, irodalmi művek, sajtóhírek, turista könyvek látták el az utazókat hasznos tanácsokkal a vonaton való viselkedési szabályokról, arról, hogy mire kell figyelni az utazás során, mekkora csomagot érdemes vinni hosszabb utazásra, vagy esetleg hogyan lehet megszabadulni a kellemetlen útítársztól. Dohányozni az I. osztályú kocsikban csak az összes utazó belegyezésével lehetett. Minden

18 KOMORÓCZKI István: *A magyarországi vasúti kocsik fejlődésének története 1836 és 1875 között = Magyar Vasúttörténet. A kezdetektől 1875-ig.* I. Szerk. Kovács László. Közlekedési Múzeum, Bp., 1995. 339.

19 LEHR Benő: *Villanydelejes segélyhívó utasok számára vasúti vonatoknál.* Vasút I(1874). 12–13. sz. (december 13.)

20 SCHIVELBUSCH, Wolfgang: *A vasúti utazás története. A tér és az idő iparosodása a 19. században.* Napvilág, Bp., 2008. 98.

21 Uo.

22 Uo. 99.

vonaton voltak nem dohányzó szakaszok is.²³ Az 1904-ben hozott rendelet további szigorításokat tartalmazott: megtiltotta a dohányzást a vasúti várótermekben és több vagon, illetve fülkét tartottak fent a nem dohányzók részére.²⁴ A szigorú rendeleten azonban hamarosan változtattak: „*De úgy látszik, a vonatokon több a dohányos ember, mert míg a nem dohányzóknak fenntartott kocsikban alig utazott néhány utas, a többi szakaszok zsúfolva voltak füstölő alakokkal. Az újítás tehát nem vált be s maga a pénzügyminisztérium is amely érthetően a dohányzók érdekeit védi, lépett közbe, hogy a rendszeren változtassanak. Most a MÁV igazgatósága elhatározta, hogy csupán a hölgyszakaszokat tartja fenn, a nem dohányzók részére nem lesz külön koci.*”²⁵ A higiéniai előírások szigorításának jele, hogy 1905-től a nyilvános helyeken és a vasúti várótermekben, illetve fülkében megjelentek a „*Kéretik a földre nem köpni!*” feliratok.²⁶

A vasúti előírás szerint a magányosan utazó nők kérhették, hogy lehetőleg csak nőekkel együtt utazzanak. A vonatokon külön női szakaszokat tartottak fent.²⁷ Kutyá vagy más állatok szállítása csak ketrecben történhetett, külön jegyváltás ellenében. A fülkébe csak annyi csomagot lehetett bevinni, amennyi az utazó ülése feletti poggyásztartóban elfért.²⁸ A vasúti és hajózási felügyelőség 1913-ban megtiltotta a vasúti kupék folyosóján való tartózkodást. A tiltás oka az volt, hogy a folyosón álló személyek, a cigarettázók, a kíváncsiskodó utasok akadályozzák a ki- és beszállást, az étkezőkocsihoz való eljutást. A rendelet azonban nem aratott tetszést az utazók körében, többen sérelmezték, hogy a hosszú utakat a fülkében szorongva kell végigszenvedni.²⁹ Végül a rendeletet a háborús események semmisítették meg.

A vasúti kocsikban nem voltak számozott helyek. 1912-ben merült fel az ötlet, hogy a német vasúti kocsik mintájára, a magyar vonatokon is számokkal lássák el az ülőhelyeket. „*Mindeki tudja, hogy a magyar vonalakon mennyi kellemetlenség támad abból, amikor valaki a vonatban helyet foglal s míg pár percre elhagyja helyét, már más telepedik oda s különösen kellemetlen az ilyen helyfoglalás olyankor, amikor a vonat túltömött s egyáltalán nem tartható ideális rendnek, hogy az ember a vonaton a helyéért kénytelen veszekedni, vagy drága pénzen kénytelen a vasúti koci folyosóján óraszámra ácsorogni.*”³⁰

Az illetéktankönyvek óvva intették a fiatal nőket és lányokat a kupéban való lefekvéstől és a túlságos kényelmeskedéstől, biztatva őket, hogy az utazás alatt végéig igyekezzenek külsejük csínját megőrizni.³¹ „*Éjjelre soha sem vetnek le semmit, legfeljebb, hogy papucsot húznak, ezt is csak akkor, ha külön coupéban utaznak családjukkal. Megtörtént velünk, hogy az első osztályú nő-coupéban egy asszonyság jelenlétünkben egészen sans gêne³² levetette fűzővállát. Ez már az illetlenség netovábbja. A ki a fűzést vasúton éjjel nem tűri, ne vegyen fel fűzővállat utazásra vagy pe-*

23 *Kalauzok kézikönyve*. Összeáll. VÁCZY István. Kvár, 1894. 7. (a továbbiakban *Kalauzok kézikönyve*)

24 Maros-Torda V(1904). 15. sz. (április 14.)

25 Székely Lapok 1905. 38. sz. (február 16.)

26 Uo. 1905. 123. sz. (június 4.)

27 *Kalauzok kézikönyve* 6.

28 Uo. 11.

29 Székelység IX(1913). 13. sz. (március 30.)

30 Csíki Lapok XXIV(1912). 37. sz. (szeptember 11.)

31 *A művelt és udvaris ember. Társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illetéktankönyvekben (1798–1935)*. Szöveggyűjtemény. Szerk. FÁBRI Anna. Mágus, Bp., 2001. 244.

32 *sans gêne*, fesztelenül

dig öltön olyat, mely elég kényelmes arra, hogy éjjel is kiállja.”³³ Az illemtankönyvek figyelmeztették az olvasókat arra, hogy vasúti kocsiban illetlenség a piszkos cipőt felrakni a plüss, mokett vagy bőrülésre. Azt is hangoztatták, hogy ha valaki belép a fülkébe vagy onnan távozik illik köszönni és meghajolni, az újonnan érkezők köszönését pedig fejbólintással illik viszonozni.³⁴ Ugyanezen kiadványok az utasoknak tartózkodó nyájasságot tanácsoltak útítársaikkal szemben, „mivel az ember soha sem tudja, kivel utazik, s ugyancsak sajnálná, ha később megtudná, hogy olyan útítárs iránt volt udvariatlan, kit örömmel számítana ismerősei közé.”³⁵ Hangsúlyozták továbbá, hogy nem illő több helyet elfoglalni a kellettnél, nem illik azt hazudni, hogy nincs több hely csak azért, hogy kényelmesebb legyen az utazás.³⁶

E tankönyvek az utazás közbeni étkezésre is kitértek: „... igen illetlen dolog, ha erős szagú eledelket költünk el a coupéban. Ily szűk helyen összeszorítva, az efféle csakis kellemetlen lebet útítársainkra nézve. Ha gyümölcsöt vagy bonbonokat eszünk (ezek tulajdonképpen az egyetlen dolog, melyeket vasuton elkölteni illő, miután úgyis minden 3–4 órában étkezhetünk az állomásokon) csak akkor kínáljuk meg azokkal útítársainkat, ha már beszédbe ereszkedtünk velök.”³⁷ A vasúti kupéban való étkezés, az illemtankönyvek tiltásai ellenére, továbbra is társadalmi szokás maradt, a II. és III. osztályú kocsikban pedig szinte divattá is vált. „Egy-két állomás múlva az apa előszedte az elemőzsiás kosarat, mert ha az ember vonatban ül, mindjárt enni kell. Ez az illem. A harmadik osztályban. Mert itt a legszebb dolog, amit mívelni tud az ember, legúrabb, a legfinomabb, az: ha eszik! Ha van mit enni neki. Pláne, ha jó falatok vannak. Rántott csirke! Azt kipakolni. Az a beszéd.”³⁸ A III. osztályú kocsik sajátos hangulatát leginkább az irodalmi művek, vagy egy-egy sajtóhír adta vissza szemléletesen: „Iszonyatos, büdös, keserű pipafüst van az egyik vagonban. A deszkaulésen három kosár. A legfelsőben libák gágognak. Kővér kofák tanyáznak a kosarak körül, trécselnek. [...] Felfordított koffer tetején négyen ramslit³⁹ játszanak. [...] A kalauz keresztülhalad a vagonon, belenéz a kosárba. A libák ijedtükbe még hangosabban kezdenek gágogni. A kofák kacagnak. Valaki szeges drótot vett kerítésnek, mutatja a szomszédainak. [...] Két legény egy kendős, fiatal parasztlányt szorongat. Nevetnek. Valaki eszik. Kicsomagolja a térdére a szalonnát, meg a zöldpaprikát. A szomszéd kupéban egy kóbor koldus, egy cigány játszani kezd. [...] Kődön, pipafüstön, vastag emberszagon keresztül, mindenünnen az élet dús ereje árad. [...] Hiába üres az első osztály, hiába gyászos a második, itt van a harmadik osztály egészséges zsivajgásával.”⁴⁰ E harmadosztályú kocsik hangulata tehát éles ellentétben volt az illemtankönyvek világával.

Fizetési eszközként az osztrák és magyar arany, ezüst és váltópénzeket, valamint az állomásokon kifüggesztett külföldi aranypénzeket fogadták el.⁴¹ A gyerekek négy éves korig in-

33 WOHL Janka: *Illem. A jó társaság szabályai. Útmutató a művelt társaséletben.* Az Athenaeum R. Társulat, Bp., 1891. 227.

34 FÁBRI: *i. m.* 245.

35 WOHL: *i. m.* 228.

36 FÁBRI: *i. m.* 247.

37 WOHL: *i. m.* 226.

38 MÓRICZ Zsigmond: *A bicska = Történetek a vonaton. Magyar írók novellái.* Fel. szerk. HÁY János, vál., összeáll. D. SZABÓ Mária. Palatinus, Bp., 2004. 55. (a továbbiakban *Történetek a vonaton*)

39 *Ramsli* a kor divatos kártyajátéka, melyet 3–5 személy játszhatott magyar kártyával.

40 HUNYADY Sándor: *Első, második, harmadik = Történetek a vonaton* 36–38.

41 *Kalauzok kézikönyve* 3.

gyen, 4–10 éves korig pedig féláras jegyekkel utazhattak.⁴² Aki jegyet váltott használhatta a várótermet, a beszállási jel hallatán köteles volt a vonathoz menni, utazását pedig egyszer bárhol megszakíthatta.⁴³ A vonatba való beszállásra az állomási harang kétszeri megkondítása vagy egy kikiáltás adott jelt. A nem megfelelő módon viselkedő, vagy egyenesen részeg személyeknek az utazását a vasúti személyzet megtilthatta. Menet közben tilos volt a kocsiból kihajolni vagy az ajtókra támaszkodni, vagy bármit az ablakon kidobni. Az ablakokat csak az összes utas beleegyezésével lehetett kinyitni, ha az utasok nem tudtak megegyezni, akkor a vitában a kalauz döntött.⁴⁴ Szintén a kalauzok feladata volt, hogy állomásra érkezéskor kikiáltás az állomás nevét, a tartózkodás idejét és az esetleges átszállási lehetőségeket, majd ki nyissák azon kocsik ajtaját, amelyekben kiszálló utasok voltak. A tovább indulást a mozdony háromszori sípolással jelezte.⁴⁵

A vasúti utazás általánossá válásával egyre gyakoribbakká váltak a működési rendellenességei elleni panaszok. A 70-es években Székelykocsárd–Marosvásárhely vasút igazi végvonal hangulatát idézte, a vonatok gyakran késtek, és előnytelen volt a csatlakozás a nagyvárosok és a főváros irányába. „[...] a Magyar Keleti Vasút Igazgatósága nappali közlekedéssel akar az utazóknak kényelmet nyújtani. A nappali közlekedés annyival kívánatosabb lenne, mivel nappal a kitört ablakú coupéban is kellemesebb utazás esik, mint az éjjeli ép ablakúban, hát még éjjel utazni kitörött ablakoknál.”⁴⁶ Az 1907-ben megnyitott Gyergyószentmiklós–Madéfalva vonalon közlekedő kocsikról a helyi lap a következőket írta. „Rozoga ókori kocsik közlekednek. Ablaktá nyérok, lámpák, ajtók hiányosak, rosszul zárnak, szíjjak helyeit jelzik a kiálló szegmaradványok, arról pedig, hogy tisztogatni is szokták volna a kocsikat nincs alkalmunk meggyőződni.”⁴⁷ A magyar vasúthálózat peremén elhelyezkedő székelyföldi vasútvonalakra az ünnepélyes megnyitást követően vagonhiány miatt sok esetben más vonalokról már leutazott vagy felújított kocsik kerültek. A peremvonalak, megnyitásukat követően, még évekig nélkülözték a modern vasúti kocsik jelenlétét.

A legtöbb panasz az előnytelen vasúti csatlakozások kapcsán született. Marosvásárhelyről például, a rossz csatlakozás, illetve a következtelenül kialakított menetrend miatt, az 1870-es években egy nap alatt nemhogy Kolozsvárt, de még a közeli Marosludast sem lehetett megjárni. „A keleti vasút igazgatósága azt hiszi talán, hogy mi vásárhelyiek az éj sötét kedvelő madarak, baglyok vagyunk, hogy éjnek idején utaztat bennünket a vasúton. Ezennel tudatjuk, hogy mi nem félünk a világosság sugaraitól, amiért nagyon jól tenné, ha egy nappali vonatot is rendezne legalább innen Kolozsvárig. A vasúti pénztárba is ez által több picula vándorolna, mert mi tudunk több helybéli és vidéki hazafit, akik ha Kolozsvár felé kell utazniok örömebb utaznak fogadott szekérral, mint vasúton, hogy az éjjeli alkalmatlanságokat kikerüljék.”⁴⁸ Az előnytelen vasúti menetrend és csatlakozás miatt a vasút megnyitása után is sokan továbbra is szekérral utaztak Kolozsvárra vagy a közeli településekre. Kezdetben a személyvonatok az utasok mellett még

42 Uo. 4.

43 Uo. 5.

44 Uo. 8–9.

45 Uo.

46 Székely Hírlap VI(1874) 7. sz. (január 24.)

47 Gyergyó VIII(1908) 1. sz. (január 5.)

48 Székely Hírlap V(1873). 73. sz. (szeptember 17.)

a fővonalakon is gyakran szállítottak árut, minek következtében egyes állomásokon akár fél órát is vesztegeltek a szerelvények.⁴⁹ Marosvásárhely irányából némileg akkor terelődött normális kerékvágásba a vasúti utazás, miután 1874-től nappali vonatok is indultak Gyulafehérvár és Kolozsvár irányába.⁵⁰

A menetrenddel kapcsolatos bírálatok újra és újra előbukkantak az erdélyi sajtóban, illetve a brassói, kolozsvári és marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamarák éves jelentéseiben. A helyi érdekű szárnyvonalak esetében komoly gondot jelentett a fővonal menetrendjéhez való kapcsolódás. Ez leginkább Székelyföld esetében okozott sok bosszankodást, ugyanis a székelyföldi utazó közönségnek a székelykocsárdi, balázsfalvi, héjjasfalvi, majd később a segesvári, madéfalvi, sepsiszentgyörgyi és brassói állomásokon több órát is el kellett töltenie, mielőtt az erdélyi és magyarországi nagyvárosokba, vagy a zsákutcában végződő székely, helyi érdekű vasutak állomásai felé tovább indulhatott volna.

Az Udvarhely vármegyei vicinális esetében többször kérelmezték egy harmadik vonatpár beindítását, a vonatok sebességének fokozását és a vegyes vonatok megszüntetését.⁵¹ Az udvarhelyi sajtó több esetben vicclapokba illő kis tudósításokat közölt a székely gőzös gyorsaságáról: *„A mi kedves vonatunk minden alkalmat felhasznál, hogy nagyokat fűtyüljön. Különben is azt hiszi a vasúti közlekedésről, hogy nem áll egyébből mint sípolásból és késésből. Amiért a nagy vasutak néha fűtyölnek és néha késnek, a madzagvasutak mindig sípolnak és késnek. A mi vonatunk természetesen nem tud kisiklani, mert csak cammog, zakatol és ráz, kegyetlenül ráz. Nem robog, nem megy, csak mászik. Amíg tudniillik a gépész az úton nem fődöz föl biciklistát. Ettől a látványtól elveszti az esztét, megvadul tőle, ő maga is, a gép is. Kiforgat minden befelé forgatandó csavart ... rá-
rak a tűzre minden szenet, keresztet vet és kiindítja a masinát. A szekértől eltűri, hogy eléje jusson, a csordától eltűri, hogy mellette cammogjon, s talán elállja útját, a gyalogostól nem bánja, hogy utasaival az ablakon keresztül az időről és a vetések állásáról társalogjon, csak a biciklistának nem bocsájta meg, hogy nálanál gyorsabban jár. [...] Ahol kerékpár akad útítársnak ott megbomlik és gyorsvonattá lesz. Az utasok arca kiragyog és szóval jellel biztatják a kerékpárost, hogy még gyorsabban. Minél sebesebb a kerékpár annál gyorsabb a vonat, amelyben ágaskodik az ambíció a karikázó láttára.”*⁵² Az újságíró szemléletesen érzékelteti az udvarhelyi vicinális gyorsaságát. Évtizedek múltán is visszatérő panasz maradt a helyi érdekű vicinálisok menetideje, a döcögő, gyakran késő székely gőzösök.

A székely körvasút első szakaszának megnyitása után a Brassó–Csíkszereda vonalon naponta két pár vonat közlekedett. A szerelvények azonban közel nyolc óra alatt tették meg a két város közötti 100 km-es távolságot. Háromszék és Csík vármegye közigazgatási bizottsága kérte emiatt a MÁV Igazgatóságát a menetrend megváltoztatására és a sepsiszentgyörgyi várakozási idő lecsökkentésére.⁵³ A Budapestre utazó vagy onnan hazatérő csík vármegyei

49 Uo. VI(1874). 21. sz. (március 14.)

50 Erdély IV(1874). 35. sz. (augusztus 27.)

51 Udvarhelyi Híradó V(1902). 7. sz. (február 16.)

52 Uo. V(1902). 19. sz. (május 11.)

53 A 7612-es vonat reggel 8:50 perckor indult Brassóból és 10:31 perckor érkezett Sepsiszentgyörgyre, ahol bevárta a Kézdivásárhelyről érkező vicinális, amely déli 12:15 perckor volt Sepsiszentgyörgyön, így csak délután 13:05 perckor indult tovább a vonat Csíkszereda irányába és 16:30 perckor érkezett a Csík vármegye székhelyére. A másik 7614. számú vegyes vonat délután 14:12 perckor indult Brassóból és 16:12 perckor érkezett Sepsiszentgyörgyre, ahol bevárta a Kézdivásárhelyről

utasokat az előnytelen csatlakozás Brassóban 6–8 órás várakozásra kényszerítette.⁵⁴ A kezdeti vonatközlekedés nem kedvezett a postaszállításnak sem, ugyanis a Csíkszeredába csupán délután megérkező vonattal küldött postai szállítmányok csak másnap reggel kerültek kézbesítésre.⁵⁵ Ez eredményezte azt a visszás helyzetet, hogy a Csík vármegyei vasúti közlekedés megindításának évében a Héjjasfalva–Székelyudvarhely vonalon, majd onnan kocsiküldöncjarral továbbított posta korábban érkezett meg a Csíkszeredába, mint vonattal a Sepsiszentgyörgy irányából érkező küldemények.⁵⁶

A székely körvasút kiépítését követően az utazóközönség többször elégedetlenségét fejezte ki a régi, lepusztult kocsik állapota, illetve a vonatok gyakori késlekedései okán. Azt is nehezményezték, hogy a sepsiszentgyörgyi állomásról a vonat Csíkszereda irányába a peron nélküli negyedik vágányról indult, ami fokozottan nehezítette a beszállást. A csíkszeredai állomáson, amely a város szélén helyezkedett el, kezdetben nem alkalmaztak hordárokot.⁵⁷ A csíki utasoknak visszatérő kérése volt, hogy a Madéfalva–Gyimes vonalon közlekedő vonatok végállomása ne Madéfalván, hanem Csíkszeredában legyen. A nem megfelelő csatlakozások miatt még 1913-ban is „a Csíkszeredából Gyimes-féle és ellenkező irányba utazók a vármegye székhelyétől 9 kilométerre fekvő Madéfalván 1½–2 óráig kénytelenek a csatlakozásra várni.”⁵⁸ A 56 km-es utat a vonat 4 óra és 13 perc alatt tette meg.⁵⁹ Szintén panasz tárgyát képezte, hogy Csík vármegyéből Budapestre Marosvásárhely, majd Székelykocsárdon keresztül három órával hosszabb volt az út, mint Brassón keresztül. A személydíjszabás szempontjából azonban a vasúti jegy a Brassót érintő útvonalra jóval drágább volt, mint az ellenkező irányba.⁶⁰ A székely körvasút befejezését követően az illetékes körök kérték egy Brassó–Budapest útvonalon közlekedő, a székely városokat érintő, gyorsvonat beindítását. Az ügy azonban különböző okok miatt évről-évre halasztást szenvedett. 1912. március 16-án a Székelykocsárd–Marosvásárhely közötti felújított pályatesten próbautat rendezett a MÁV, melynek a menetideje mindössze 1 óra lett.⁶¹ Csík vármegye és a Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara közbenjárásának köszönhetően 1913. május 1-től közvetlen vonatpár létesült Csíkszereda és Budapest között. A vonat Csíkszeredából reggel 9:52-kor indult és másnap reggel 5:15-kor érkezett Marosvásárhely érintésével Budapestre. Az új gyorsvonat-párnak köszönhetően a Csíkszereda és Budapest közötti utazás ideje két és fél órával megrövidült.⁶² A helyi közösség nagy örömmel fogadta a menetrendváltozást: „Május elsejével sok év sérelme orvoslást nyert. Reggel kilenc órákor berobogott az első közvetlen vonat az állomásra. A legújabb típusú gépóriás által von-

érkező vonatot és csak 17:22 perckor indult tovább 20:41 perckor érkezve meg Csíkszeredába. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MOL), K 229, 626. csomó, 2. tétel, 1897, 76456.

54 Csíki Lapok IX(1897). 41. sz. (október 13.)

55 GIDÓ Csaba: *A vasút szerepe Csíkszereda város fejlődésében a 19–20. század fordulóján*. A Csíki Székely Múzeum évkönyve 2007–2008. Csíkszereda, 2008. 125.

56 MOL K 229, 627. csomó, 2. tétel, 1897, 8109.

57 Csíki Lapok IX(1897). 17. sz. (április 28.)

58 Székelység IX(1913). 5. sz. (február 1.)

59 Uo.

60 Uo.

61 Gyergyó XII(1912). 13. sz. (március 31.)

62 Székelység IX(1913). 16. sz. (április 20.)

*tatott három Pullmann koci látványa kellemes érzéseket keltett a megjelentek szívében. [...] Csík-szereda indító állomássá vált, huszonhét vasutas családnak lett állandó lakóhelye.*⁶³ A menetrend megváltozása következtében a vasúti személyzet száma növekedett, Csík vármegye központja pedig most már nem egyszerű közbenső, hanem indító állomássá vált.

A fentiek azt mutatják, hogy a székely társadalom a vasútvonalak megnyitását követően is még mindig a vasúti forgalom perifériáján érezte magát. Körülményes, hosszú, több átszállással együtt járó utazással lehetett csak az ország fővárosába, Budapestre eljutni. Ugyanakkor a székely városok közötti vasúti csatlakozás is sok kívánni valót hagyott maga után.

A magyarországi személydíjzabásban 1889-ig a kilométerikus rendszer volt érvényben. A menetdíjakat a kilométerszámnak és az egy kilométerre eső egységárnak egyszerű szorzata által számolták ki. A személyforgalom nem volt jövedelmező, a menetdíjak túl magasak voltak, az utazás kevesen engedhették meg maguknak.⁶⁴ Baross Gábor miniszter felismerte, hogy csak a teljes tarifapolitika átszervezésével lehet radikális változást elérni.⁶⁵ Az általa bevezetett új zónadíjzabás meghatározott zónákra osztotta az utazási távolságokat. A legkisebb távolságú zóna 5 km volt, a legnagyobb 225 km-nél kezdődött. Összesen 14 vonalszakaszt, azaz zónát állapítottak meg. A legnagyobb árcsökkenést a 25 km-nél rövidebb és a 225 km-nél hosszabb vasúti utazásoknál állapítottak meg. 225 km felett, függetlenül a táv hosszától, azonos menetjegyárak érvényesültek, így Kolozsvárról az utazás Budapestre ugyanannyiba került mint Brassóból.⁶⁶ A 25 km-nél rövidebb utak esetén a szomszédos települések közötti forgalmat lendítette fel az új díjzabás. A Budapesten való átutazásnál a távolságszámítás megszakadt, mely intézkedésével Baross miniszter Budapest kereskedelmi és idegenforgalmi helyzetét erősítette meg.⁶⁷

Az új zónatarifa-rendszert 1889. augusztus 1-jén vezették be és rövid időn belül közkedvelté is vált, ami Baross számára nagy népszerűséget hozott. A zónáról vers és dal is született, az állomási vendéglőkben még a zónapörkölt nevű fogás is megjelent.⁶⁸ Brassóban 1890. február 14-én Zóna-bált rendeztek, mely multság nevét onnan kapta, hogy költségei jóval alacsonyabbak voltak, mint a szokásos estélyeké.⁶⁹ A székelyföldi Előpatakon 1892-ben *Zóna villa* is épült, mely „*azért is megérdemli a Zóna elnevezést, mert mérsékelt árakat szab. Ez az egész gyógyhely legszebb és legtisztább épülete.*”⁷⁰

A zónarendszer bevezetésének köszönhetően milliók ültek vonatra, a vonat ténylegesen a magyar társadalom közlekedési eszközévé vált. A vasút a XIX. század végére tehát már nem egy új technikai találmánynak, sokkal inkább a társadalom személy- és áruszállítási szükségleteit kielégítő intézménynek számított. A vonat minden utazni vágyó embert elszállított, a több száz kilométer távolságba való utazás már nem kizárólag egy szűk réteg kiváltságára volt. A hétköznapi ember számára is lehetővé vált, hogy vasúton tegye meg az utat a legközelebbi

63 Uo. 18. sz. (május 4.)

64 SZEKULA Gyula: *A vasúti díjzabások és a tarifapolitika alapelemei.* Wodianer F. és Fiai Műintézete, Bp., 1909. 79–80.

65 ÚJHELYI: *i. m.* 231.

66 *Baross Gábor.* Szerk. FRISNYÁK Zsuzsanna. Dinasztia, Bp., 2000. 68.

67 Uo.

68 Uo. 69.

69 *Zóna-bálok.* Székely Nemzet VIII(1890). 26. sz. (február 16.)

70 *Előpatak.* Brassó VIII(1892). 86. sz. (július 19.)

városba, vásáros helyre, vagy a régió illetve az ország központjába. A vasút mentén lévő fürdőhelységek gyors fejlődésnek indultak, kialakult a modern értelemben vett turizmus. Az erdélyi polgárság számára is elérhető közelségbe kerültek a csehországi, ausztriai fürdők, a dalmát vagy az olasz tengerpart. A vasúti utazás élménye megjelent a sajtóban, az irodalomban, a szépművészetben, a népköltészetben, a születendő új dalokban vagy vicces történetekben egyaránt. A 19–20. század fordulóján pedig már új találmányok, a repülő és az autó hozták lázba a társadalmat, és vetítették előre azt, hogy az emberiség újabb mérföldkövet lép át a tér és az időbeli korlátok legyőzésében.

TRAVELLING ON THE TRANSYLVANIAN RAILWAYS IN THE 19TH CENTURY

Keywords: *steam locomotive, railways, railway travel, Transylvania, Szeklerland*

Due to the railway the man has earned independence from places and distances. A fast, cheap, safe and punctual transport of the crowds has become possible. One of the main advantages of the railway transportation was its independency of the weather conditions. In Transylvania the railway system was built in the second half of the 19th century, the date after which thousands of people got the chance to try the new way of transportation. The paper details the conditions of contemporary travelling, the etiquette, the conditions of the railway-stations, and the civilizing effects of the railway on the society of the time.

CĂLĂTORIA PE CALEA FERATĂ DIN TRANSILVANIA ÎN SECOLUL XIX

Cuvinte-cheie: *locomotiva de abur, calea ferată, călătorie pe calea ferată, Transylvania, Ținutul Secuiesc*

Grație căii ferate omenirea s-a eliberat pentru prima dată în istorie de dependența de spațiu și de distanță. Transportul rapid, ieftin, sigur și punctual al maselor de populație a devenit un lucru obișnuit. Unul dintre avantajele cele mai importante ale transportului feroviar a fost asigurarea transportului de persoane și de mărfuri indiferent de condițiile meteorologice. Construirea și dezvoltarea rețelei de cale ferată a Transilvaniei din a doua jumătate a secolului al XIX-lea a făcut posibilă deplasarea unei mase de oameni nemaiîntâlnite până la acea dată. Studiul de față oferă detalii despre modul în care s-au derulat primele călătorii de odinioară, despre normele de conduită care trebuiau respectate în călătorii, despre amenajarea stațiilor de cale ferată și în general despre rolul căii ferate în modernizarea Transilvaniei.

NAGY BOTOND*

ERDŐVAGYON-ÚJRAELOSZTÁS ÉS FAIPARI NAGYVÁLLALATOK MEGJELENÉSE HÁROMSZÉKEN

Kulcsszavak: *gazdaságtörténet, társadalomtörténet, dualizmus, Moldva, Székelyföld, faipari vállalat, határ*

Az 1880-as évek végén Háromszéken léptékváltás következett be az erdőkiélés gyakorlatában: a hagyományos vízierőművek által működtetett fűrészek helyett a gőzerő vált dominánssá a feldolgozásban, az ökrös vontatás helyett pedig erdei iparvasutak hálózták be az erdőket. Mindennek előfeltétele volt a vállalkozói likviditás és a nagy kiterjedésű erdők rendelkezésre állása. Gyorsan mozgósítható befektetési tőke helyi szinten kevésbé volt elérhető, az erdők tulajdonviszonyában pedig olyan változások történtek, amelyekre érdemes odafigyelni a folyamat megértéséhez. A kérdés alapvetően közgazdasági természetű, ám magánjogi, közigazgatási és diplomáciai vetületei ugyanolyan mértékben képezik tanulmányunk tárgyát. Mivel az egész folyamat helyszíne földrajzilag jól behatárolható – a Keleti-Kárpátok vonulata – a vizsgáldást az országhatárral kell kezdenünk.

A HATÁR KÉRDÉSE

A székely határőri intézmény fennállásáig a határszéli birtokokat a szomszédos országok csak igen ritkán háborgatták. A határőrezredek feloszlata után a határrend őrizete 1851-től kizárólag a pénzügyőrségre hárult, melynek legénysége – az esetek többségében idegen származású lévén – a határvonal pontos ismeretével nem rendelkezett. Személyes érintettség hiányában pedig a határok megvédésében sem voltak olyan mértékben motiváltak, mint a saját földjükön lakó volt határőrök. Ilyen körülmények között a moldvaiak részéről egyre több alkalommal került sor határsértésekre. A határvédelem hiányos működése nyilván bátorította az

* NAGY Botond (1976), történész, levéltáros. Doktori tanulmányait az ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténet doktori programján 2008-ban fejezte be. 2008 óta a Román Nemzeti Levéltárak Kovászna Megyei Osztályának munkatársa, levéltáros beosztásban. Kutatási területei: határ menti régiók gazdasági kohéziója; Székelyföld gazdaság- és társadalomtörténete; az Osztrák–Magyar Monarchia külkereskedelme, gazdasági diplomácia Romániával és a balkáni országokkal. Fontosabb írásai: „Több előnnyel jár egy teljesen meg nem tartott jó szerződés, mint a szerződés nélküli állapot” (Kereskedelmi szerződések és vámtarifák az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia között) = *Trádió és modernizáció a XVIII–XX. században*. Szerk. BODNÁR Erzsébet–DEMETER Gábor. Bp., 2008; *A magyar és román pénzügyi bürokrácia ütközéspontja. Sóexport a Balkánra a 19. század utolsó negyedében*. Öt Kontinens. Az ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék tudományos közleménye. Bp., 2008; *Megélhetési taktikák válság idején: a kézdívásárhelyi csizmadia- és cipésmesterek az osztrák–magyar–román vámháború körülményei között*. Acta Siculica. A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve 2010.

efféle megnyilvánulásokat, a problémát igazán elmélyítő tényező azonban maga a pontos határvonal hiánya volt.¹

1868-ban Háromszék határvonalának északi és déli részén is incidensekre került sor. Június közepén Zágón községgel szembe lépett fel Páltineanu Constantin, romániai birtokos, bejelentve igényét olyan erdős területekre, amelyek hosszú idők óta a zágoniak birtokában voltak.² Oda nagytételű zsidelygyártásra rendezkedett be, és a következő években számos munkást foglalkoztatott.³ A kézdivásárhelyi tulajdonában lévő Kecskés-Zsíros erdőn ugyanazon év őszén a román határőrség foglalt el egy részt, amire a város polgárai maguk között és a maguk módján kerestek megoldást, anélkül, hogy terveikbe a felsőbb közigazgatási szerveket beavatták volna: *„Jelen hó 8-án 62. sz. a képviseleti jegyzőkönyv határozata folytán kötelességünk kértetett, városunk birtokára az úgynevezett Kecskés havasára a szomszéd Románia kormánya által önkényüleg, alattomosan, jogtalanul építésbe vett katonai tanya egyszerűen a helyszínéről való eltávolítása, mely oknál fogva még hó 9-én délelőtt 10 órakor nevezett helyen megjelentünk, kísérvén önként bennünket városunk lelkes fiai [...], kiknek segítségével és buzgó közreműködésükkel sikerült a moldvai határ szelét őrző három oláh katonát szépszerével lefegyverezni, minek megtörténte után legtanácsosabbnak véltük a beszarufázott és lécezett, de zsendellyel még bé nem fődött épületet, mely a mi kárunkra és veszedelmünkre éppen saját ősbirtokunkon, illetőleg Szent István király birodalmának területére megalapítva szándékolva volt, egyszerűen a lángok martalékává tenni, s a rémült katonáknak a következő tartalmú iratot kezekbe adni. <Mivel a commando ház magyar területre saját birtokunkra lett volna felállítva, mit meg nem tűrbettünk, ez oknál fogva minden perpatvarnak véget vetve, a mai napon folyújtottuk és a három őrkatonát hazánk földéről barátságosan kiutasítottuk, hogy erről saját előljárókat értesítsék. Kecskés pusztája, 1868. szeptember 9-én. A székely nemzet fiai> Melynek megtörténte után, fegyvereiket becsületesen visszanyújtva nekik, az útra még kevés szalonnát is adva, vérrel szerzett hazánk földjéről a mély bámulat könnyezte orcákkal eltávoztak.”*⁴ Ezek az események nemcsak a közvetlenül érintett, illetve a többi határszéli községek lakosságát ingerelték, hanem minden jel szerint a szék teljes lakosságát általánosan lázba hozták,⁵ és a szék képviselő-testületét a határrend-védelem állandó militarizálására szorgalmazta.⁶ A zágoni határszél 1876 tavaszán újfent tűzfészekké változott, amikor a hat évvel korábban vitássá vált területen, a Bóta-havasban, a saját erdejükről fát vágni szándékozó zágoniakat a román határőrök tűzgyerekekkel zavarták el.⁷

Az '80-as évek a határincidenseknek egy újabb hullámát hozták. 1881 nyarán a román katonaság egy őrházat építtetett a Bereck és Ozsdola közös tulajdonában lévő Paltin-havasban, ahol állandó őrséget állomásoztatott.⁸ A körülmények vizsgálatára kirendelt magyar-román

1 Román Nemzeti Levéltárak Kovászna Megyei Osztálya (a továbbiakban RNLtKov) Fond 9 (Háromszék vármegye lt), 2. állag (főispáni iratok), 122. csomó, 28.

2 Uo. F 8 (Három- és törvényesen egyesült Miklósvárszék lt), 8. áll. (közigazgatási iktató-, mutató- és jegyzőkönyvek), 7. kötet, 1868/2795. iktatmány (a továbbiakban ikt.)

3 Uo. F 8, 8. áll, 1. köt, 1869. 09. 02./25. jegyzőkönyvi pont. (a továbbiakban jkvp.)

4 Uo. F 20 (Kézdivásárhely város lt), 2. áll. (Képviselőtestület jegyzőkönyvei), 39. köt, 1868. 09. 25./65. jkvp.

5 Uo. F 8, 8. áll, 1. köt, 1868. 11. 14./2. jkvp.

6 Uo. F 8, 8. áll, 1. köt, 1868. 11. 14./46. jkvp.

7 Uo. F 8, 8. áll, 15. köt, 1876/3138, 3354, 4170, 4328. ikt.

8 Uo. F 9, 2. áll, 29. cs, 82–88.

vegyes bizottság összesen 1600 kataszteri hold terület elfoglalását állapította meg. A magyar fél a katonaság azonnali kiűrésére szólította fel a román határőrséget.⁹ Ők a felszólításnak nem tettek eleget, 1884-től kezdődően pedig megtagadták a bereckiek tulajdon- és használati jogát is.¹⁰ 1886 nyár elején – miután a román határőrök fegyveres erővel zavartak el juhos gazdákat a Berectől haszonbérbe vett területről – a város lakói elérkezettnek látták az időt, hogy saját maguk oldják meg a kérdést. Június 3-án hatvan, tűzfegyverekkel és fejszékkel fel-fegyverkezett személy lerohanta a Paltin-havason épült román őrházat és a lángok martalékává tette, a három határőrt pedig lefegyverezték és elzavarták.

A háromszéki határvonal déli, problémás szakaszán a fentiekhez hasonló események zajlottak le. 1883 szeptemberében Zágon község – addig hagyományosan határvonalnak számító – Herceg-patakon inneni erdőterületén az erdőarányosításában működő mérnököket és segédeiket a román határőr katonák letartóztatták és Romániába kísérték.¹¹ A zágoniak válaszlépése nem várattot sokáig magára. December 20-án egy községi előjáró irányításával 23 fegyveres ember Herceg-patakon innen, a Bóta-havas aljában két román tulajdonú fűrészművet szétrombolt és 1500 szál deszkát elégetett.¹²

A magyar belügyi tárca a kormány megalakulásától kezdve kiemelt fontosságot tulajdonított a keleti határszélek rendezése véghezvitelének. A birtokviszonyokra vonatkozóan 1870 tavaszán a magyar minisztertanácsban egy elvi döntés született: ha az 1868-as birtokháborítást megelőző 32 éven át egy magánszemély vagy egy közösség egy területet békében birtokolt, akkor azt a magyar-román vegyes bizottság a birtoknak élvezetében megtartja, birtokba helyezheti, arra való tekintet nélkül, hogy a terület a kijelölésre kerülő országhatár melyik felére esik, illetve jogában állt megállapítani, hogy egy terület felperese az illető országban lévő bírósághoz forduljon jogorvoslatért.¹³ Az előírásokon a román kormány ellenállása miatt különböző technikai megoldásokkal igyekeztek finomítani, azonban a tényleges birtoklás kérdésénél a továbbiakban is a fenti alapelven maradtak.¹⁴ A magyar kormány tehát a tulajdonjogot teljesen szétválasztotta a határrendezés kérdésétől. Döntéséhez nyilván hozzájárult a modern államhatár funkcióinak előtérbe helyezése is: a nemzeti ipar és gazdaság fejlődésének kerete; a migráció ellenőrzése; a járványok terjedésének meggátolása; nem utolsósorban pedig az állam integritására nézve veszélyes eszméknek a gátja. Itt azonban még nem állapítható meg, hogy polgárai érdekeinek hátrányára készült volna cselekedni, ugyanis az 1875-ben megkötött és 1876-ban ratifikált kereskedelmi és vámegegyezményben Románia és az Osztrák-Magyar Monarchia kölcsönösen garantálta mindkét állam polgárainak tulajdonjogát a másik állam területén,¹⁵ így ez a kérdés megoldódni látszott.

A határvonal véglegesítésének tárgyalásai a '80-as években egy újabb szakaszba érkeztek, ami a magyar kormány részéről az irányelvek tekintetében fordulatot jelentett. Ugyanis, míg

9 Uo. F 9, 2. áll, 122. cs, 44.

10 Uo. F 9, 2. áll, 122. cs, 27.

11 Uo. F 9, 2. áll, 122. cs, 135.

12 Uo. F 9, 34. áll. (alispáni iratok), 1884. év/II. osztály/1. csomag.

13 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MOL) K 27. (Minisztertanács jegyzőkönyvei), 1870. 05. 11./8. napirendi pont (a továbbiakban np).

14 Uo. K 27, 1873. 04. 27./2. np; 1873. 10. 03./5. np.

15 *Corpus Juris Hungarici – Magyar Törvénytár*. 1875–1876. évi törvénycikkek. Franklin-társulat–Révai testvérek, Bp., 1896. 426–438. XIX. törvénycikk.

a '60-as évek végén a helyszínelések és tárgyalások megkezdésekor a tulajdoni viszonyok tulajdonjog biztosítása számított egyik legfontosabb célnak, addig 1883-ban az érdemi tárgyalások megkezdésekor a határvonal mint a modern állam egyik legfőbb attribútuma került előtérbe.¹⁶

A határegyezmény egyik legforróbb pontjának a zágoni tulajdonjogi kérdés bizonyult. A román fél ragaszkodott, hogy 2 624 kataszteri hold terület kerüljön át a román állam tulajdonába. Ez végül meg is történt, a zágoniak holdanként 30 forintot (60 lej/frank), összességében 78 720 forintot (157 440 lej/frank) kaptak érte.¹⁷ A határegyezmény megkötése és ratifikálása után a belügyi tárca a zágoni modell alapján a határvonal túloldalára szakadt területek eladását kezdeményezte: *„A magyar alattvalók tulajdonát képező, s a határvonal által kettészelt, s így tehát Romániába átszakadt birtokrészeket illetőleg a tulajdonosok érdekeinek biztosítása céljából oly javaslattal járultam a Minisztertanács elé, hogy a nevezett területeknek a Román állam által leendő megvételére célzó lépések megtéssenek.”*¹⁸

A magyar kormány magatartásában bekövetkezett fordulat okai az 1886 nyarán kezdődött vámháborúban keresendők. 1886. június 1-től kezdődően a Román Királyság és az Osztrák-Magyar Monarchia büntető vámokat alkalmaztak egymással szembe és kölcsönösen áruforgalmi szigorításokat vezettek be¹⁹ Ennek az intézkedésnek látszólag semmi köze a határszéli ingatlanok tulajdoni jogviszonyaihoz, azonban mivel az 1875-ben megkötött kereskedelmi és vámegegyezmény teljességgel megszűnt, természetesen az a paragrafusa is érvényét veszítette, amelyik kölcsönösen garantálta az egyik állam polgárainak tulajdonjogát a másik állam területén.

ERDŐVAGYON ELIDEGENÍTÉSE KÖZÖSSÉGI TULAJDONBÓL

A Zágoni önálló birtokosok és kisebb birtokosok képviselői – vagyis az arányosítás során külön természetbeli kisajátításra jogosult nagybirtokosok és a kisbirtokosok osztatlan erdeit tömörítő testület, a közbirtokosság – a határegyezmény kétoldalú ratifikációja után, 1888 második felében adták át a 2 624 kataszteri hold területet a román kormány képviselőinek.²⁰ Az aktus a két évtizedes viszálykodás után *„barátságos egyetértéssel folyt le és nyert befejezést.”*²¹ A teljes összeget a Kézdivásárhelyi Törvényszék több évre zárolta, majd 1902-ben, az arányosítás végleges befejezése alkalmával, a maradék 54 082 korona tőkét (aránykulcs szerint) szétosztották az 583 jogi- és magánszemély, illetve a közbirtokossági tagok között.²² A vitatott erdő eladásából tehát Zágon község, illetve a közterületek kezelése tekintetében annak jogutódja, a közbirtokosság számára az volt a nyerség, hogy a tagosítás és arányosítás helyszíni mérnöki munkálatait és egyéb járulékos költségeit finanszírozni tudta.

16 MOL K 255 (Pénzügyminisztérium. Elnöki iratok), 244. cs, 410.

17 RNLTkov F 9, 34. áll, 1918/1781. alapszám 1888./6014. ikt.

18 Uo. F 9, 34. áll, 1918/1781. asz. 1889/6085 ikt.

19 Pénzügyi Közlöny 1886. 20. sz. 239–243; Uo. 1886. 25. sz. 295.

20 RNLTkov F 9, 1 áll. (Képviselőtestület jegyzőkönyvei), 51. köt, 1888. 06. 02./16. jkvp.

21 Uo. F 9, 1 áll, 52. köt, 1888. 10. 12./121. jkvp.

22 Uo. F 9, 34 áll, 1904/4652. asz.

Bár a magyar kormány szorgalmazta a határon kívül rekedt erdőségek gyors eladását, a felhívásra az érintett községek – arra a feltevésre alapozva, hogy a következő években az eladási ár emelkedni fog – vagy passzivitást tanúsítottak, vagy olyan ajánlatokat tettek (Bereck például 52 forintot, Ozsdola pedig 50–150 forintot követelt holdanként) amelyet a belügyminisztérium eltűzöttnek ítélt és így a közvetítésről lemondott.²³

Az erdő-elidegenítési folyamat egyik sajátos esete volt a kézdivásárhelyi, ti. a Kecskés és Zsíros havasnak az ügye. A 19. század második felében a város tanácsának egyre nagyobb gondot jelentett a havas tulajdonlása a szomszédos román fejedelemségekkel való konfliktusok, ezzel összefüggésben pedig a haszonbérlet sorozatos hiányos működése miatt. A bérlők ugyanis a szerződéseik lejártá előtt gyakran felmondták az egyezségeiket, mentséggként pedig azt hozták fel, hogy egyrészt a román területen való legeltetés és favágás meghiúsult azáltal, hogy a román hatóságok önkényesen lezárták az átvezető utakat, másrészt, hogy az állategészségügyi intézkedések is gátolták őket a közlekedésben.²⁴ A haszonbérlők által elkövetett számos visszaélés okán a Belügyminisztérium megtiltotta fűrésztelepek felállítását és működtetését a Kecskés–Zsíros havason.²⁵ Ezután már csak a magyar–román államhatár kijelölése során kivágott famennyiséget szállították el a helyszínről.²⁶ Az új határ rögzítése után a tanács a határon átszakadt teljes famennyiség letarolását és értékesítését helyezte kilátásba, ami iránt jelentős érdeklődés mutatkozott. A tervet nem sikerült azonban kivitelezni, mert a román kormány felügyelete alatt álló Szent Szpiridon kórház gondnoksága (Epitropia Spitalului Sfântul Spiridon) a területet kisajátította és a város számára elfogadhatatlan kárpótlást kínált érte.²⁷ A város ezért 1893 tavaszán, a Belügyminisztérium jóváhagyásával, pert indított a Târgu Ocna-i járásbírószágon, amiért 2 500 forintnyi (5 000 lej) összeget kellett letétbe helyezni, amit takarékpénztári hitelből fedeztek.²⁸ A kétes kimenetelű per előrehaladtával a Belügyminisztérium jelezte a tanácsnak, hogy a 898,93 hektár területért állapítson meg egy számára elfogadható összeget. Ez végül 30 000 forint lett.²⁹ A román kórház gondnoksága viszont csak 20 000 forintnak megfelelő összeget ígért. A konfliktust végül a magyar kormány akkor oldotta meg, amikor úgy döntött, hogy további pereskedés elkerülése végett a különbözetet Kézdivásárhely javára az államkincstárból pótolja.³⁰

Bereck község képviselő-testülete 1896. április 29-én határozott arról, hogy a tulajdonát képező Paltin és Kalabucs, Romániához átszakadt erdős területeken lévő faterményt (bükk és fenyő) eladja. A vármegye alispánja engedélyében nem emelt kifogást a határon innen elhelyezkedő 652 kataszteri hold kiterjedésű erdő fatermésének eladása ellen, de figyelmeztette a községet, hogy a határon túli erdő faanyagát csak feltételesen árvezetetik el azért, hogy a községet esetleg jogi felelősség ne terhelje. Az első árverés 1896. augusztus 31-én sikertelen lett, a község által meghatározott három év vágási határidőt kevesellték a versenyzők, ahelyett

23 Uo. F 9, 34 áll, 1918/1781. asz. 1889/8003. ikt.

24 Uo. F 20, 2. áll, 39. köt, 1870. 12. 09./144. jkvp.; 1872. 12. 30./114. jkvp.

25 Uo. F 20, 2. áll, 42. köt, 1883. 03. 26./26. jkvp.

26 Uo. F 20, 2. áll, 42. köt, 1888. 05. 25./40. jkvp.

27 Uo. F 20, 2. áll, 42. köt, 1889. 04. 27./41. jkvp.

28 Uo. F 20, 2. áll, 47. köt, 1893. 02. 03./11. jkvp.; 1893. 04. 12./22. jkvp.

29 Uo. F 20, 2. áll, 47. köt, 1894. 07. 28./29. jkvp.

30 MOL K 27, 1896. 09. 24./1. np.

8–10 évet kértek. Az egy év múlva megismételt árverést Bajkó Barabás nyerte, aki 10372 forintot fizetett három részletben (a becsár 9880 forint volt). A vásárló feltételnek szabta, hogy 390,30 kataszteri hold terület esetében – amely Románia egyik községével kérdés tárgyát képezte – addig ne kötelezzék a vételár törlesztésére, amíg a tulajdonjog törvényes úton nem rendeződik. 1897 végén Bereck község képviselő-testülete határozott a Paltin-havas további 948 kataszteri holdon levő, 132 273 köbméterben megállapított lúcs- és jegenyefenyő műfa egyben történő eladásáról, amelyet újfent Bajkó Barabás nyert meg (ajánlata 26 502 forint volt). A kitermelési határidőt a két területre tíz, illetve tizenöt évben állapították meg. 1900 tavaszán Bajkó Barabás továbbadta mindkét berecki szerzeményét a nagyváradai Diósi Ignác fia Lajos cégnek.³¹ 1906-ban, miután a Diósi Ignác fia Lajos cég többekkel együtt megalapította a *Magyar Erdőipari Részvénytársaság*-ot, a berecki erdőségek eladott favagyona ennek a tulajdonába ment át. A társaság igazgatója Bajkó Barabás volt.³²

1904 év áprilisában Ozsdola község képviselő-testülete a 920 kataszteri holdat kitevő teljes terület faanyagának árverésen való eladását határozta Zsögön István községi bíró előterjesztésére. A bíró azzal indokolta az eladás szükségességét, *„hogy Tulnics község ezen visszaszerzett erdős terület iránt a peres eljárást folyamatba tette.”* Helyzetnek megfelelően az eladást azzal a kikötéssel szándékoztak véghezvinni, *„hogy a község, mint testület, semminemű szavatosságot nem vállalva, hanem vevő belátására bíztnék a per lejárata és azon erdős terület faterményének belátása szerint való kihasználása is.”* Anélkül, hogy a község a per jellegével kapcsolatban bármiféle információval rendelkezett volna, vagy arra idézést vettek volna át, Cseh Gyula, Kézdi járás főszolgabírója, a megye alispánjának tett jelentésében pártolta az előterjesztést, mert *„Romániával a per megnyerésére nincs kilátása a községnek.”* Egy júniusban tartott községi képviselő-testületi gyűlésen már azt terjesztette elő a bíró, hogy a fatermék mellett a talajt is adják el, amit mindenki megszavazott. Az erdészeti szakszervek a szakmai felelősséget egyértelműen elhárították, mert *„az erdő sem állami felügyelet, sem állami kezelés, sem vármegyei őrzés alatt nem áll, faanyagának eladása csupán a vagyonfelügyeleti hatóság engedélyét igényli.”* Ebből a szempontból a vármegye közgyűlése értékbecslést javasolt. Az árverésre azonban már nem került sor, mert 1905 augusztusában Bajkó Barabás ajánlattal kereste meg Ozsdola község képviselő-testületét és Háromszék vármegye közgyűlését. Előbbiben felajánlotta a per átvállalását, ha Ozsdola községe pernyerés esetén 45 000 korona vételárban az erdőt neki adja, amiért 5000 korona előleget helyezett kilátásba. Perverstés esetén nem tartott igényt erre az összegre és további fizetésre nem kötelezte magát. Pernyerés esetén a hátralékos 40 000 koronát négy, évi 10 000-es, részletben 4 év alatt vállalta kifizetni az erdő haszonba vételének pillanatától számítva. Ozsdola községet a rendelkezésre álló iratok átadására és *„a per megnyerésében segédkezni”* kérte fel. Utóbbi ajánlatban hivatkozott arra, hogy a Bereck községtől nyolc évvel azelőtt törvényhatósági jóváhagyással megvásárolt erdő hasonló helyzetben volt, *„s egy magában a Bereck községtől átesett, s általam megvett terület nem érdemes, hogy egy költséges perbe belemenjek. [...] s abban az esetben, ha biztosíthatnám afelől, hogy ezen már-már ügyis veszendőbe menendő területet pernyerés esetén illő árban megkapom, belemennék Ozsdola község átesett erdeje tulajdonjogának bírói megállapításába, s illetve azért a perbe olyképpen, hogy összes költségeket a sajátomból kész lennék hordozni, minden megtérítés nélkül.”* Kelemen Lajos vármegyei tisztifő-

31 RNLtKov F 9, 34. áll, 1918/16203. asz.

32 Uo. F 9, 34. áll, 1906/4826. asz.

ügyész lelkesen szorgalmazta az ajánlat elfogadását mivel a per meglátása szerint „*Ozsdolára nézve aligha kedvező eredménnyel végződik, éppen ezért kapni kell az alkalmon*”. Október harminadikán Ozsdola község őszi rendes közgyűlése elfogadta az ajánlatot, Háromszék vármegye törvényhatósági bizottsága az 1906. február 9-én tartott közgyűlésen jóváhagyta, és Ozsdola község perelhetési jogát is átengedte a vásárlónak. Közel hat év elteltével, 1911. augusztus 25-én Ozsdola község képviselő-testülete arról határozott, hogy Bajkó Barabást peresíti, mivel a „*Romániához átesett erdő perének folytatását elhanyagolta, s emiatt a megkezdett pert, illetve peres ügyben az eljárást a semmitőszék elévülés címén ítéletileg kimondotta*.” Kelemen Lajos tisztiügyész ekkor már nem emlékezett semmire és Ozsdola számára kedvezőtlen szakvéleményt hozott: „*a perelhetési engedély megadhatása iránti véleményem csak akkor terjeszthetem elé, hogyha Ozsdola község és Bajkó Barabás között létrejött szerződés közöltetik, az ügyiratok között pedig nem találtam meg*.” A tisztiügyésznek három nappal később, csodával határos módon, visszatért az emlékezete anélkül, hogy a szerződés előkerült volna (mentségére lehet az, hogy közben az alispáni irattárban lévő ügyiratot áttanulmányozhatta), így újabb véleményében két olyan pontot közölt, amely ellen Bajkó védekezhetett: „*főszolgabíró vegye be Bajkó nyilatkozatát, arra nézve, hogy az Oláhországi bíróság előtt a szerződés szerint Ozsdola községtől átvett erdőper be van-e fejezve, avagy még folyamatban van?*” 1912 márciusában Cseh Gyula főszolgabíró azt a jelentést tette, hogy Bajkó és a körjegyző bejártak Romániába ez ügyben, s ott saját ügyvédjétől azt a tájékoztatást kapta, hogy a romániai bíróság ezen ügyben a birtokháborítási pert megszüntette, továbbá, hogy egyúttal Tulnici község pert indított. Ennek alapján a tisztiügyész Ozsdola község részére a perelhetési engedély kiadásának mellőzését javasolta.³³

Lemhény és öt társközsége – Kézdiálmás, Csomortán, Nyújtód, Kézdisárfalva, Kézdiszászfalu – 1906 februárjában hirdette meg árverésre az osztatlan tulajdonlású 682 kataszteri hold kiterjedésű Zsíros nevű erdejét talajjal való eladására, ami szokatlanul nagy érdeklődést eredményezett. Habár Háromszéknek ezt a térségét azokban az években már az erdőterületek legnagyobb részét felvásárló *Magyar Erdőipar Rt.* dominálta, versenytársként megjelent a *Erdélyi Erdőipar Rt.*, amely ott sem vágási területtel, sem infrastruktúrával nem rendelkezett. Hasonlóképpen új versenyző volt egy romániai cég, amelyik a szomszédos Bákó megye faiparát monopolizálta, és amelynek érdekében Sárfalva község bírója élénk propagandát fejtett ki. A májusban sorra került árverést a *Magyar Erdőipar Rt.* nyerte meg 113 772 korona ajánlattal, amire az *Erdélyi Erdőipar Rt.* utólag rálicitált, de végül azt visszautasították. Két év múlva a Bajkó Barabás igazgatása alatt álló társaság az erdő tulajdonjogát átruházta a Romániában működő bécsi bejegyzésű *P&C Götz & Cie konzern Actiengesellschaft für Holzgewinnung und Dampfenbetrieb* vállalata részére.³⁴

Háromszék vármegyében az 1888 előtt vitatott hovatartozású, majd vitatott tulajdonjogú erdőségek faanyaga (esetenként talaja is) elidegenítési folyamatának záróakkordja Gelence község esete volt. Az előljárárság 1907 folyamán hozott határozatot és kezdte meg az engedélyezési procedúrát az 1379 kataszteri hold kiterjedésű Ráduly Putna erdő eladására 1 374 737 korona minimális kikiáltási áron.³⁵ A faanyag végül négy sikertelen árverés után, 1913-ban kelt el a becsült áron jóval olcsóbban, 784 000 koronáért. Az ajánlatot a *Gróf Mikes Zabolai*

33 Uo. F 9, 34. áll, 1914/1760. asz.

34 Uo. F 9, 34. áll, 1910/1911. asz.

35 Uo. F 9, 34. áll, 1917/7186. asz.

Erdőgazdasága és Fűrésztelepei Rt. tette, majd következő év tavaszán az agrártárcához intézett beadványában erre rálicitált és felajánlotta, hogy a Putna völgyében már kihasználásra engedélyezett, illetve még azután engedélyezendő faanyagért – amennyiben azt 1915. október végéig rendelkezésére bocsájtják, lehetőleg további árverés nélkül – köbméterenként 4,50 korona egységárat hajlandó fizetni. A minisztérium ezt elfogadta és létrejött az üzlet.³⁶

A közel húsz év alatt lezajlott erdő-elidegenítési folyamat vezérelvének mindenképpen a közösségi érdek tekinthető. Ebből a megfontolásból óvakodott Kézdivásárhely város a kétes kimenetelű pertől, mivel az nyilván a háztartásra nehéz terhet rótt. Az eset egy általános bizonytalan légkört teremtett az érintett községekben, mely bizonytalanságban a vármegye vezetése és a központi kormány is osztozott. Végeredményben ez megteremtette a precedens lehetőségét a panamázásra, amint az Ozsdola esetében be is bizonyosodott.

ERDŐVAGYON ELIDEGENÍTÉSE MAGÁNSZEMÉLYEK TULAJDONÁBÓL

Az 1888-as esztendő fordulópontot jelentett a magánszemélyek tulajdonában lévő erdők tekintetében is, függetlenül, hogy a tulajdonlás jogalapja székely örökség vagy arányosítás nyomán természetbeli kiszakítás, esetleg korábbi adásvétel volt. Az erdővagyon elidegenítése ebben a közegben még radikálisabban nyilvánult meg, az erdő-kihasználási jog az esetek többségében alig fél évtized alatt kétszer is gazdást cserélt. A folyamat vizsgálatánál fontos kiemelni két kulcsfigura, Zathureczky Gyula és Bajkó Barabás tevékenységét.

A felvidéki Zathureczky család két tagja, István és Ferenc fivérek, a 19. század elején telepedett meg Háromszéken. Ferenc Papolcon választott magának lakhelyet és szerzett jelentős vagyont, István családi fészke Erdővidék lett. István a szétszórt birtokok szakszerű gondozásában jeleskedett, ezért több székelyföldi és belső-erdélyi nemes bizalmát nyerte el.³⁷ 12 gyermeke született, a róluk való gondoskodás miatt fivérénel szerényebb vagyont sikerült felhalmoznia, bár annak anyagi gyarapodásához is valószínűleg hozzájárult. A tizedik gyermekként született Gyula, jogi tanulmányainak befejeztével, Ferenc nagybátyjánál telepedett le Papolcon,³⁸ akinek halála után a birtokait is megörökölte. Ferenc már az '50-es években hatalmas erdőségek birtokában volt, amelynek forrása az lehetett, hogy fivéréhez hasonlóan ő is foglalkozott nemesi birtokok gondozásával. *Adómentes földbirtokosok képviselője*-ként említették 1852-ben,³⁹ ebben a minőségben az elővásárlási lehetőség megadatott számára. Abból a birtok együttesből 1866-ban két társtulajdonossal közösen a Közérdő nevű osztatlan helyet Papolc községnek adták el örökösen.⁴⁰ Gyula egyik nővére által 1880 nyarán írt levélből már képet kaphatunk arról, hogy hogyan működött egy általa igazgatott fűrészgyár: „*Gyulával rég nem találkoztam, van 3 hete, ha több nem. Ritkán van otthon, a múltkor egy hétig Brassóba volt s az után majd mindennap a gyárban kaptam. A fák és munkások közt bolyong. Lőwynek nem adta*

36 Uo.

37 SZŐCSNÉ GAZDA Enikő: *A Zathureczky család székelyföldi ága a 19. században. Gazdaság- és mentalitástörténeli vázlat.* Acta Siculica. A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve 2011. 283.

38 Uo. 286

39 RNLtKov F 377 (Papolc község lt), 13. ie. 1–4.

40 Uo. F 377, 12. ie, 153.

*ki a birtokot, nem tudtak megegyezni.*⁴¹ Úgy tűnik, hogy a család gazdaságszervezői stratégiájában a papolci birtok – mint legjelentősebb vagyonrész – vezetése jutott számára szerepként, ennek fejében pedig testvéreivel szemben anyagi kötelezettséget vállalt. Az apa 1881-ben bekövetkezett halála után, annak végrendelete szerint, több örökösnek készpénzzel törlesztett.⁴² 1888-ban, a 12000 kataszteri hold birtok faanyagának eladása évében már jelentős ipartelep működött a Ménesbérc nevű havason, amelynek Gyulafalva néven való törzskönyvezését az adásvétel után fél évvel személyesen ő kérelmezte: „naponta többszáz munkás van alkalmazva és hivatalnokok, állandóan letelepedettek (Csík megyéből is); tovább fog fejlődni, a gyárvezetés gondoskodott gyógyszer-tárral, orvossal, pappal, tanítóval és iskolával való ellátásról; a postát nem kézbesítik, mert nincs helyesen megcímezve; az ott lakók száján már Gyulafalva néven használják, Csík, Háromszék, Brassó megyében már így ismert.”⁴³

Zathureczky Gyula 1888 márciusában azonban eladta egy budapesti vállalkozónak, Horn Dávidnak a (korlátozott) fahasználati jogot.⁴⁴ Ennek okaival a témában napvilágot látott számos történeti munka a legújabb időkig nem foglalkozott. A tanulmányban, melyben felvetődik a kérdés, a szerző a helyzet alakulását a klasszikus oknak számító vámháború és a párizsi tőzsdekrach okozta kedvezőtlen pénzügyi helyzettel magyarázza.⁴⁵ Ha figyelembe vesszük, hogy 1880-ban egy potenciális vásárlót visszautasított, részben elfogadható is lenne ez a feltevés (a vámháborút okolni ebben a kontextusban azonban kevésbé lehet, mivel nem ismert, hogy az eladónak lett volna exporttevékenysége). Az is nyilvánvaló, hogy a saját tőkefelhalmozása nem volt elegendő arra, hogy olyan rendszert alakítson ki, ahol a nehéz terepen való vágás és a szállítás, illetve az elsődleges feldolgozást, majd a készárú elszállítását gyorsítani lehetett volna. A likviditási gondok miatt külső forrásra volt szüksége, amire a térség hitelintézetei nem tudtak kielégítő megoldást nyújtani számára. A fővárosi bankok viszont nyitva álltak előtte, részben mert jó kapcsolati hálóval rendelkezett (1884–1887 között ugyanis a nagyajtai választókerület képviselője volt), részben mert maga a birtok megfelelő jelzálognak ígérkezett, amint az a későbbi vállalkozók esetében is bebizonyosodott. A kérdés tehát az, hogy szándékában állt-e mindez Zathureczky Gyulának? A válaszhoz habitusának néhány vetületét kell megvizsgáljunk. Az 1880-as kudarcos adásvételi kísérletnek kellett legyen egy előzménye: feltehetően már akkor eladásra hirdette meg a birtokot, csak nem kapott megfelelő ajánlatot. Valószínű, hogy rossz tapasztalatai voltak a faiparral kapcsolatban (ezt támasztja alá az a későbbi, 1898-as epizód, amikor Szentkereszty Zsigmonddal közösen megkapták 15 évre a Jáhoros, Ebhát és Rozsdás patak nevű határszéli erdők korlátlan kihatás jogát, majd rögtön továbbadták a nagyváradi cégnek), továbbá más iparágak iránt – mint például a szeszipar, amivel már korábban is próbálkozott⁴⁶ – jobban érdeklődött. Megfigyelhető, hogy apja halála után egyre inkább Erdővidék felé kezdett orientálódni. Az adásvétel évében már gya-

41 Uo. F 64 (Zathureczky cs lt), 8. cs, 540.

42 Uo. 548–550.

43 Uo. F 9, 34. áll, 1889/XXI/190.

44 Vemes Péter brassói közjegyző előtt kötött 135/1888 ügyszámú adásvételi szerződés. Uo. F 9, 10. áll, 1900–1909/1. ie. 62.

45 Szőcsné GAZDA: i. m. 294.

46 Uo. 292.

korlatilag kétlaki életet élt, és a kisebb léptékű ipari szféra (szesz- és malomipar), vendéglátás, illetve a közelet iránt mutatott fogékonyságot.⁴⁷

A papolci születésű Bajkó Barabás⁴⁸ a fakereskedői pálya magasabb szintjére a húszas éveinek közepén jutott, nagyrészt apja tapasztalataira, kapcsolataira és az összegyűjtött családi tőkére alapozva. Az apa, Ferenc központi szerepet játszott a falu közéletében, a községi előljárásnak évtizedeken keresztül tagja volt,⁴⁹ több rendben bírónak is megválasztották. Vagyont a marhacsempészettel szerzett, ugyanakkor mészáros mesterségét is űzte, amiért a község ellentáborának feljelentései miatt 1887-ben (igen későn) iparüzési engedélyért volt kénytelen folyamodni.⁵⁰ Az állatkereskedéssel a későbbiekben sem hagyott fel, 1897 tavaszán Romániából 4000 juhot hozott be a zabolai határon, figyelmen kívül hagyva azt, hogy a földművelésügyi minisztérium az erre szóló engedélyt számára megtagadta.⁵¹ Ezen kívül a falu határában egy lisztelő malom volt a tulajdonában.⁵² A határrögzítés és az erdőarányosítások nyomán előállt tulajdonviszonyokban rejülő konjunktúrát jól megértette, ugyanis fiával közösen jelentős erdővagyon felvásárlásba kezdtek. Községi bíró lévén, személyesen találkozott a településen szép számban megfordult idegen fakereskedőkkel és fogalmat alkotott a jövődő üzlet nagyságáról, aminek folytán fiát is ebbe az irányba ösztönözte.

Bajkó Barabás első jelentősebb vásárát 1888 folyamán bonyolította le. Az Ozsdola és Gelence községekkel határos romániai Păulești községben (Putna megye) lévő Novițel (Noviczelle) nevű erdő fatermékét vásárolta meg,⁵³ majd röviddel ezután ismeretlen romániai tulajdonostól a Goidești község (Buzău megye) területén elhelyezkedő Musa (Mușă Mare) és Kabalás (Cabala de Sus) nevű erdőségek kitermelési jogát szerezte meg.⁵⁴ A következő évben Zabola, Kovászna, Kőrös és Páké községek területén elhelyezkedő, összesen több ezer kataszteri holdat kitevő, többé-kevésbé összefüggő erdőség kihasználásának jogát vásárolta fel magánszemélyektől. Az adásvételek zöme Zabola község kötelekéhez tartozó erdőket érintett. Cseh Viktortól a Romániába átszakadt Feketehalom erdő,⁵⁵ Gyárfás Lajos és társaitól a Haralyi-oldal erdő nagyobbik, Romániába átszakadt része,⁵⁶ Székely Gergely és a Gyárfás család tulajdonából a határon túli Gőr erdő,⁵⁷ Hadnagy Károlytól a szintén a határon átesett

47 RNLtKov F 9, 34. áll, 1888/VII/27; 1888/VII/45; 1889/XXIII/31; 1892/XXIII/24; 1893/XXI/237; 1894/XIII/562; 1896/VI/24.

48 Született 1863. február 26-án (RNLtKov F 105 [Egyházi anyakönyvek gyűjteménye], 518. köt. [Papolci Református Egyházközség anyakönyve], 47–48.), Bajkó Ferenc (született 1839. február 4-én [Uo. 11–12.]) és Csorja Terézia (született 1841. július 10-én [Uo. 13.]) első gyermekeként. Mindkét szülő a gyalogkatonárendhez tartozott, számottevő vagyoni különbség nem volt kettejük között. Felnőttkort megért testvérei: Elvira (született 1870. november 10-én [Uo. 70–71.]), Zsigmond (született 1877. március 11-én [Uo. 99–100.]) és Ferenc (született 1883. július 1-én [Uo. 127–128.]).

49 Lásd RNLtKov F 377, 12. köt.

50 Uo. F 9, 34. áll, 1888/V/103.

51 Uo. F 9, 34. áll, 1897/V/46.

52 Uo. F 9, 34. áll, 1896/XXIII/113.

53 Uo. F 9, 10. áll, 1890/5. ie. 10–12.

54 Uo. F 9, 10. áll, 1900–1909/1. ie. 40–42.

55 Uo. F 100 (Dénes Lajos közjegyző levéltára), 1890/166. ügyiratszám (üzsz.), 192–193.

56 Uo. F 9, 34. áll, 1893/XXIII/295.

57 Uo. F 100, 1889/150. üzsz., 152–155.

Dobroszlán erdő⁵⁸ fáját vásárolta fel. Kovászna területén Bányai Kristóf és özvegy Bányai Bogdáné, született Moldován Erzsébet tulajdonából a Kismanyicska erdő egy részére,⁵⁹ Kőrös község területén az arányosítás előtti Kőrös és Páké községek kezelésében lévő Kalabucs erdőre szerezte meg a kitermelés jogát.⁶⁰ Legvégül pedig zágoni fekvőségét Beczási Kristóf birtokostól a határral közvetlenül érintkező Kis Gyalu Batrin (Dealu Bătrân) és Csihányos erdőt szerezte meg.⁶¹ Az eladókról általánosságban kijelenthető, hogy a '80-as évek végén nem voltak érdekeltek az erdőkitermelésben, egyikük esetében sem látható a faipari vállalkozói szándék. A közjegyzői okiratok a legtöbb esetben nem tartalmazták a vételárat, ám feltételezhető, hogy Bajkó Barabás ajánlata volt a legkedvezőbb. Három esetben fordult elő, hogy ugyanannak ez erdőnek egy-egy részét ugyanabban az időben Bajkó Barabás és Horn Dávid vásárolta meg. Ilyen a Haralyi oldal, amelynek a határon belüli részére adott csak ajánlatot Horn Dávid, ugyanis cégének akkor még nem volt kilátásban a romániai terjeszkedés. A másik eset a Kismanyicska erdő,⁶² melyiknek két részét úgy vásárolták meg ketten, hogy azok egy tagban legyenek az általuk korábban már megszerzett területekkel. Gyárfás Lajos a Feketehalom határon belül elhelyezkedő 545 kataszteri hold terület vágási jogának átruházása alkalmával elővásárlási jogot biztosított a határon túl lévő Gór erdejére is, amely lehetőséggel azonban Horn Dávid nem élt.⁶³

Felmerül az a kérdés, hogy az ilyen mértékű vásárlásokat milyen forrásokból finanszírozta a meglehetősen szerény eszközök birtokában álló ifjú? Az adásvételek kuszaságából rögtön ki is bontakozik a kézenfekvő válasz. A Beczási Kírstóffal kötött vásár tárgya az addigiakhoz mérten a legjelentősebbnek számított, ugyanis 3157 kataszteri hold kiterjedésű erdő famenyynyiségéről volt szó. Ennek fejében korábbi szerzeményeiből helyezett zálogba az eladó javára, azonban mindezt ajándékozásnak álcázva azzal indokolta, hogy „zágoni Beczási Kristóf úr velem több vásár alkalmával sok jót és hasznost tett”.⁶⁴ Az ajándékozási szerződést azonban adóslévé kísérté.⁶⁵ A likviditási gondok miatt üzlettárs bevonását látta szükségesnek a brassói vállalkozó Gross Ede személyében, akivel 1890 nyarán közösen fogtak hozzá a Kis Gyalu Batrin havas kihasználásának.⁶⁶ Valószínű más irányban is eladósodott, mivel következő évben a Feketehalom nevű erdőt kedvezőtlen feltételekkel adta tovább Singer Gyula aradi fakereskedőnek.⁶⁷ 1892-ben a Groedel testvérek cége vásárolta meg Bajkó Barabástól a Gór, Haralyi oldal és a Feketehalom erdőket. Utóbbinak egy részét Bajkó kénytelen volt visszavásárolni Singer Gyula kereskedőtől, akinek egy évvel korábban adta el, illetve tartozását törleszteni Beczási Kristóf irányába. 1895-ben a romániai területen lévő Dobroszlán, Musa és Kabalás erdők kitermelési jogát adta át szintén a Groedel testvéreknek. Az egyezés ezekre is már 1892-ben megtörtént, a késedelmet azonban a romániai ügyintézés vontatott menete okoz-

58 Uo. F 9, 10. áll, 1900–1909/1. ie, 40–42.

59 Uo. F 100, 1889/150. üsz, 152–155.

60 Uo. F 100, 1895/34. üsz, 51–58.

61 Uo. F 100, 1890/167. üsz, 194–195.; F 9, 34. áll, 1895/XXIII/39.

62 Uo. F 9, 10. áll, 1900–1909/1. ie, 70.

63 Uo. F 100, 1889/185. üsz. 180–183.

64 Uo. F 100, 1890/166. üsz. 192–193.

65 Uo. F 100, 1890/167. üsz. 194–195.

66 Uo. F 9, 34. áll, 1891/V/149.

67 Uo. F 100, 1895/25. üsz. 33–35.

ta.⁶⁸ Ugyanabban az évben cserélt gazdát a Csomakőrös község területén lévő Kalabucs erdő faanyaga is, amit korábban Trattner Henrich, brassói kereskedőnek adott el, majd utólag szerzett vissza tőle Bajkó Barabás.⁶⁹ A Brassó–Háromszék helyi érdekű vasút kiépülése után, 1893-ban állított üzembe egy kisebb kapacitású gőzfűrész Barátoson, amely működtetéséhez a nyersanyagot a szomszédos községbeli erdőkből fedezte.⁷⁰ Néhány év múlva a fűrész továbbadta a nagyvárad *Diósi Ignác fia Lajos cég*-nek, a maradék erdővágási jogokat pedig a brassói *Hecks és Mattner cég*-nek.⁷¹ 1896-tól kezdődően északra helyezte át tevékenységének súlypontját, és a továbbiakban a Kézdi járás községeinek területén lévő közösségi tulajdonlású erdők kihasználási jogait szerezte meg.

Feudális eredetű jogon birtokolt erdők hasznélvezeti joga szintén jelentős mértékben áramlott át közvetítő nélkül vállalkozói kézbe. 1889 júniusában báró Szentkereszty Ferenc és Zsigmond a papolci határon lévő Csihányos és a zágoni határon lévő Hosszúhavas, összesen 6 430 kataszteri hold kiterjedésű erdő (derékmagasságban 28 cm átmérőnél vastagabb) fenyőfáit bocsájtották Horn Dávid rendelkezésére.⁷² Közvetlenül ezután a Nagy Gyalu Batrin erdő hosszútávú bérletében egyeztek meg a felek (1914-ig), Antos Józseftől pedig a Vajna Karalyos erdőt vette hasznbérbe a budapesti vállalkozó.⁷³

VÁSÁRLÓI SZEMPONTOK

A vállalkozói akaratot a rendelkezésre álló nyersanyag nagy mennyisége és alacsony ára befolyásolta. A fajta tekintetében a fenyő (lúc- és jegenyefenyő) volt a legkeresettebb. Háromszéken a Kárpátok vonulatán voltak egybefüggő fenyvesek, a megye belsejében lévő Baróti- és Bodoki-hegységekben csak a lombhullató fajták léteztek. A határszéli községekben és Kézdivásárhely városban a talpon álló, illetve levágott fa ára viszonylag alacsony volt, húsz év alatt a konjunktúra ellenére sem volt tapasztalható változás. A hátországnak számító községekre vonatkozóan nem is közöltek hivatalos adatokat.

	<i>Sepsiszentgyörgy város, Sepsi- és Miklósvári járások községeiben</i>	<i>Kézdivásárhely és a Kézdi járás községeiben</i>	<i>Orbai járás községeiben</i>
1885			
I. oszt. szálfa	n. a.	2,20 frt/m ³	2,00 frt/m ³
II. oszt. szálfa	n. a.	2,00 frt/m ³	1,80 frt/m ³
I. oszt. fűrészrönk	n. a.	4,40 frt/m ³	4,00 frt/m ³
II. oszt. fűrészrönk	n. a.	2,20 frt/m ³	2,00 frt/m ³

68 Uo. F 9, 10. áll, 1900–1909/1. ie. 39–42.; F 100, 1895/65. üsz. 79–80.

69 Uo. F 100, 1895/34. üsz. 51–58.; 1895/35. üsz. 59–60.

70 *Háromszék Vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünnepére.* Szerk. Porsa József. Sepsiszentgyörgy, 1899. 208.

71 RNLtKov F 9, 34. áll, 1908/6926. asz.

72 Uo. F 9, 10. áll, 1900–1909/1. ie. 64.

73 Uo. F 9, 34. áll, 1916/4190. asz.

1905			
I. oszt. szálfa	n. a.	4,40 K/m ³	4,00 K/m ³
II. oszt. szálfa	n. a.	4,00 K/m ³	3,60 K/m ³
I. oszt. fűrészrönk	n. a.	8,80 K/m ³	8,00 K/m ³
II. oszt. fűrészrönk	n. a.	4,40 K/m ³	4,00 K/m ³
Forrás: KML F 9. 34. á. 1888./ V./ 59.; 1903./ 622. asz.			

A háromszéki fenyő árképződését több tényező befolyásolta. Az árat elsősorban a magas kínálat nyomta le, ezt pedig fokozta az, hogy a fenyvesek igen nehéz terepen helyezkedtek el, ahol ráadásul az infrastruktúra is fejletlen volt. Nem hagyható figyelmen kívül a határincidensek hatása sem, továbbá az sem, hogy az arányosítás nyomán nagyszámban jelentek meg a válalkozásban nem érdekelt magánbirtokosok.

Horn Dávid a felvidéki erdőkitermeléseken szerzett tapasztalatainak birtokában érkezett Háromszékre, kezdeti elképzelései a hagyományos erdőkitermelési módtól annyiban különböztek, hogy vízi erőt a fűrésztelep működtetéséhez egyáltalán nem szándékozott alkalmazni.⁷⁴ Az 1888-ban Zathureczky Gyulával kötött adásvétel után rögtön egy erdei út megnyitását kezdeményezte, ami Papolc községben találkozott a községi/megyei úthálózattal. Használatát felajánlotta Papolc község részére annak fejében, ha az engedélyezi az építést a saját erdejében, a közmunkaerejével pedig hozzájárul a karbantartáshoz.⁷⁵ Az erdei út megépítését és a fűrésztelep Gyulafalva néven történt törzskönyvezését követően tovább lépett, és azt kérelmezte, hogy az erdei utat minősítsék át községi útnak. Ezzel pedig egy több évtizedes konfliktus magvait hintette el, mivel a község képviselő-testülete megfellebbezte az erről szóló törvényhatósági határozatot.⁷⁶ Vasút tervét csak következő év októberében terjesztette elő a szakhatóságnak, amikor a Brassó-Háromszék helyi érdekű vasút építése is már elkezdődött. Ekkor gyulafalvi fűrésztelepét szándékozott összekötni a Kovásznán megépülő vasútállomással.⁷⁷ A vágási területek és fűrésztelep közötti távolságok áthidalására ekkor még nem szándékozott gőzerőt alkalmazni, a kivágásra váró erdőterületekhez rövidebb lóvontatású vasutat vett igénybe, mely technikai megoldás azonban fenntartotta a jövőbeni gőzüzemre való áttérés lehetőségét.⁷⁸ Úgy tűnik ezen ambíciója utóbb ébredt, mivel az 1888–1889 között megkötött adásvételi szerződésekben a vasútépítési jog még egyáltalán nem szerepelt. A vasút mellett a rönkök vízen való szállítását is tervbe vette. 1890 októberében követelte, hogy a törvényhatóság ne engedélyezze a *Schmidt & Ungár és Gross cég* fűrészmalma számára a Baszka vizén épített duzzasztógát üzemeltetését, sőt bontassa azt le, mert ő a hegyi patakot faüsztatásra szándékszik kihasználni.⁷⁹ A Baszka, majd a Buzău vizén át Romániába, illetve a térség többi hegyi patakán a faüsztatásnak az volt az akadálya, hogy azok mentén számos, a korábbi évtizedekben épült vízerőmű (gyapjúványoló, lisztelő malom, fűrészmalom) helyezkedett el,

74 Uo. F 9, 34. áll, 1888/VII/61.

75 Uo. F 9, 34. áll, 1905/686. asz.; 1888/XIV/127.

76 Uo. F 9, 34. áll, 1889/XIII/252.

77 Uo. F 9, 10. áll, 1900–1909/1. ie. 99.

78 Uo. F 9, 34. áll, 1891/V/111.

79 Uo. F 9, 34. áll, 1893/VIII/29; 1895/XXIII/39.

duzzasztógátjaik pedig lehetetlenné tették ezt a szállítási módot. Másfelől a Papolc községgel folytatott vita az erdei útert egyre inkább a vasút felé irányította Horn Dávid figyelmét. Szállítási eszközök tekintetében az áttérés két hullámban valósult meg. Az első 1891 folyamán történt, amikor új üzlettársak megjelenése következtében az addig csak *Horn-cég a Morpurgo és Társa Erdélyi Faipar Vállalat (Siebenbürgische Waldindustrie Morpurgo et Comp)* néven jelent meg.⁸⁰ Az első, a vágási területet (Karalyos) és a fűrésztelepet (gyulafalvi József-fűrész) összekötő vasút meg úgy jöhetett létre, hogy kiegyezett a *Schmidt & Ungár és Gross cég*-gel arról, hogy ennek fűrészáruit a Horn-féle vasúttal szállítják, így rentabilitására egy plusz garanciát szerzett.⁸¹ A faipari vállalat 1892-ban részvénytársasággá alakult, *Erdélyi Erdőipar Részvénytársaság* néven. Vezérigazgatója a következő években Horn Dávid maradt, de az igazgatósági tagok között az erőgyensúly a máramarosi Groedel család (Zadig és fiai: Ármin, Bernát, Albert) javára billent el.⁸² A szállítóeszközök tekintetében is egy új szakasz kezdődött. Első lépésben a Horn Dávid által korábban kötött adásvételi szerződéseket írták felül, és kiegészítették a tulajdonosok vasútépítésre vonatkozó beleegyezésével.⁸³ Hasonló klauzula kapott helyet a Bajkó Barabástól 1892–1895 között felvásárolt erdővagyon szerződéseiben, valamint az azt követő szerzeményeknél is. Ezután rendelkeztek az északi, Dobroszlán-Gór és a Musa telep felé vezető vonalak kiépítéséről,⁸⁴ aminek nyomán 1898-ra egy olyan vasúthálózat jött létre, amely több ponton érintkezett az országos határral, illetve át is lépte azt.

A részvénytársasággá alakulás új fejezetet nyitott a vágási területek szerzésében is: míg korábban Horn Dávid igyekezett a határon belül eső erdőket felvásárolni, addig az új vállalatigazgatás kimondottan a határon túliakra koncentrált. Ez, a vámháború 1891 nyarán történt megszűnésével teremtődött kedvező fiskális környezetet kívül, elsősorban annak volt köszönhető, hogy a társaság helyi üzemigazgatása felismerte a korábban vitatott hovatartozású erdők *tartalék* funkcióját. A *tartalék* funkció megértéséhez pedig vissza kell tekinteni a korábbi évek gyakorlatára. A vágási területek kihasználása minden esetben, kisebb-nagyobb mértékben, korlátozott volt. Ennek forrása egyrészt a faállomány adásvételi szerződése volt, amelyben leszögezték, hogy adott magasságban (30 cm-től derékmagasságig) adott átmérőjű (18–30 cm) fenyőfákat vághat ki a vállalat. Ez önmagában azt jelentette, hogy tarvágást nem lehetett végezni, mivel az a gyakorlat – az erdőtörvény előírásai szerint – kizárólag újraerdősítéssel együtt volt kivitelezhető, ezt pedig az erdőtulajdonos és a haszonbérli is igyekezett elkerülni. Az úgynevezett *szálalásos* favágás pedig végeredményben egyszerre csak korlátozott számú munkás jelenlétére adott lehetőséget. Más szempontból – szintén az erdőtörvény előírásainak megfelelően – az erdők besorolása szerint az úgynevezett *véderdők és feltétlenül erdei talajon álló erdők* kihasználása hatósági engedélyhez volt kötve, ezért üzemterveket kellett készíteni. Az üzemterv szerint pedig az évente vágásra engedélyezett mennyiség is korlátozva volt. Így, haszonbérli szempontból, „csak pár hónapra biztosítana munkát a fűrésznek, a gőzműbe és az utak fenntartásába fektetett tőke sem térülne meg.”⁸⁵ Horn Dávid 1890-ben próbálkozott, hogy a

80 Uo. F 9, 34. áll, 1916/4190. asz.

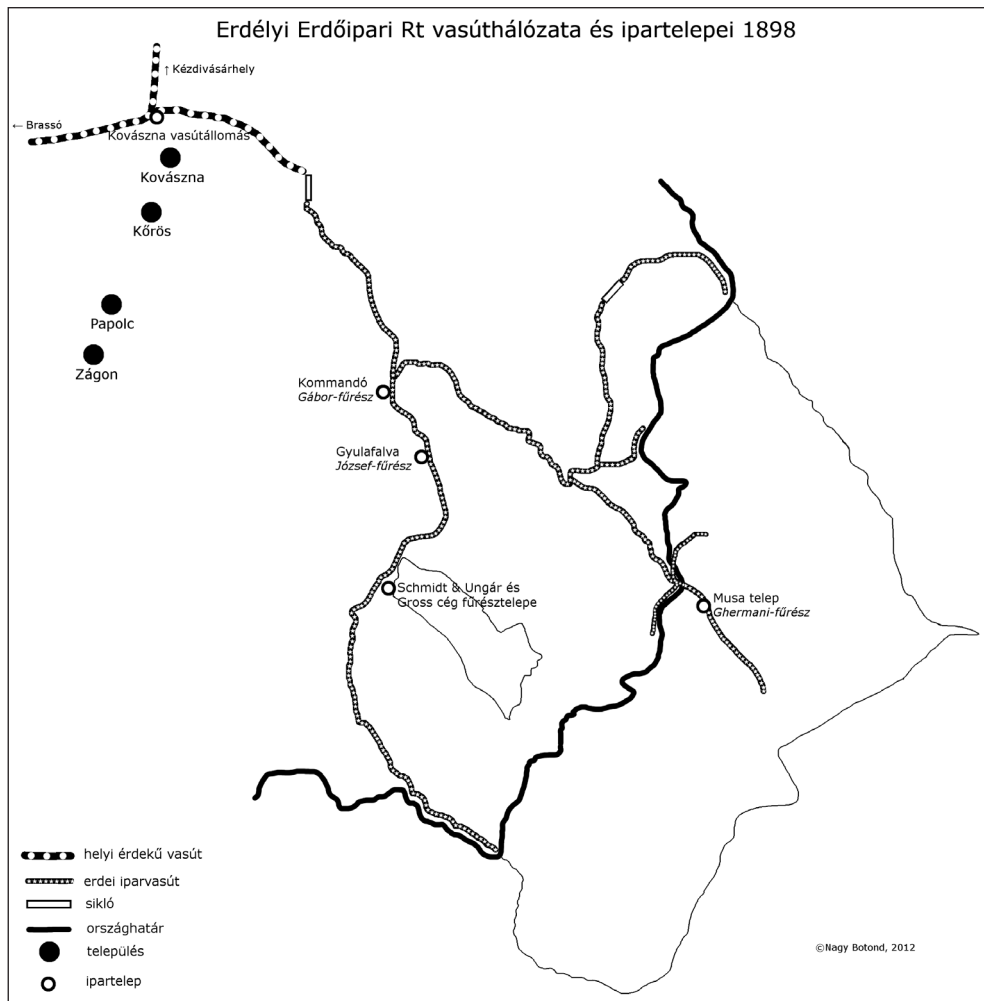
81 Uo. F 9, 10. áll, 1900–1909/1. ie. 55–56.

82 Magyar Compass XXIII(1895/1896). II. rész. 227.

83 RNLtKov F 9, 10. áll, 1900–1909/1. ie, 62, 66.

84 Uo. F 9, 10. áll, 1900–1909/1. ie, 18.

85 Uo. F 9, 34. áll, 1911/752. asz.

Ménésbércen egy nagyobb terület átsoroltasson a feltétlenül erdei talajon álló erdő kategóriából a nem feltétlenül erdei talajon álló erdő kategóriába, ám a vármegyei erdészeti albizottság ezt megtagadta. Következő évben megpróbálta érvényesíteni az átsorolást egy másik területre, de hasonló eredménnyel járt.⁸⁶ A fűrészek szünetmentes működtetésének biztosítására tett szerény próbálkozásoknak értékelhető a lerakóhelyek és fűrésztelepek túlméretezése, vagy az erdőlő utak indokoltnál szélesebbé tétele, mivel ezek mind nyersanyag többletmennyiséget jelentettek. A fűrészek folyamatos, maximális kapacitást megközelítő működtetését tehát a vágási területek szaporításával lehetett elérni, azonban ezek a területek is korlátozott számban

⁸⁶ Uo. F 9, 34. áll, 1891/V/48.

voltak. Így a romániai erdők jelentették a megoldást. Az ottani erdőtörvény a kitermelés tekintetében engedékenyebbnek bizonyult, és maga a jogállamiság hiányosabb működése által vállalkozó-barátiabb környezet teremtődött a földrajzi periferián. A Románia irányába terjeszkedés első lépése egyértelműen a befektető nyomásnak engedelmessé vált.

A határszéli erdők egy másik, az ún. *hídfőállás* funkciója szintén az ebbe az irányba való terjeszkedést készítette elő. Az *Erdélyi Erdőipari Rt.* és jogelődje a kezdetektől fogva hosszútávra rendezkedett be Háromszéken. Bár Horn Dávid még nem vette célba a romániai terjeszkedést, a stratégiailag fontos erdőségek adásvételi szerződésai már tartalmazták a következő klauzulát: „*Használat ideje alatt a vásárló utakat létesíthet, a használat letelte után azokat ingyen használhatja.*”⁸⁷ Ennek szerepe azután bontakozott ki, miután a háromszéki birtokosok romániai erdővagyonának felvásárlása 1892 után gyorsan megtörtént. A következő években a térségben több kisebb-nagyobb konkurens jelent meg, minek következtében – legalább is az Orbai járásban – a további forgótóke gyarapítás lehetősége plafonálódott. Ezek a tényezők, a hosszútávú stratégia tekintetében, feltétlenül előrevetítették a romániai orientációt. 1895-ben létrejött a Ghermani-fűrész a határ túloldalán lévő Musa-telepen, amit iparvasút kötött össze a kommandói és a gyulafalvi telepekkel, illetve a kovásznai vasútállomással.⁸⁸ 1897-ben, amikor a részvénytársaságból kilépett Horn Dávid, a forgótóke egyik jelentős tételének számító, betelekkönyvezett, talpon álló famennyiség 1/3-ad része Romániában helyezkedett el, amihez az átjárást a háromszékieknek a Romániába átszakadt területeik biztosították.

<i>Az Erdélyi Erdőipari Rt. haszonbérbe vett területei</i>	
Háromszék területén	40 372 kh
Románia területén háromszéki birtokos	2 765 kh
Románia területén romániai birtokos	22 000 kh
<i>Összesen</i>	65 000 kh
Forrás: Sümegh Ignác: <i>Az Erdélyi Erdőipar Részvénytársaság keletkezéséről és jelen üzemének berendezéséről. Kézdivásárhely 1898. 8.</i>	

A századfordulón két hivatalos határátkelési pont jött létre a kistérségben, északon a Gőr és délen a Karalyos pénzügyőri kirendeltségek, amelyek a gyulafalvi-kommandói szakasznak⁸⁹ voltak alárendelve, azok működtetésének minden költsége a társaságot terhelte, melynek igényeit voltak hivatva egyébként kielégíteni.⁹⁰ Tehát a déli szárnyvonal is továbbterjeszkedett újabb romániai vágási területek felé.⁹¹

87 Ennek ellenpéldája a Schmidt & Ungár és Gross cég, amely nem a terjeszkedésre rendezkedett be, a szerződésben megszabott határidő lejáta után távozott a térségből. RNLtKov F 9, 10. áll, 1902/4. ie. 1.

88 SÜMEGH Ignác: *Az Erdélyi Erdőipar Részvénytársaság keletkezéséről és jelen üzemének berendezéséről. Kézdivásárhely, 1898. 6.*

89 A pénzügyőri szakasz létesítését 1890-ben Horn Dávid kezdeményezte, amely működtetésének minden anyagi vonzatát felvállalta (RNLtKov F 9, 34. áll, 1890/XXI/2.)

90 Uo. F 9, 34. áll, 1905/4961 asz.

91 Uo. F 9, 10. áll, 1900–1909/1. ie. 132–135.

<i>Alapítási év</i>	<i>Székhely</i>	<i>Vállalat</i>	<i>Profil</i>	<i>Vágási terület</i>
1905	Kézdivásárhely	Magyar Erdőipar Rt	puhafa	Kézdi járás; Románia
1905	Budapest	Gróf Mikes Zabolai Erdőgazdasága és Fűrésztelepei Rt	puhafa	Orbai járás; Románia
1892	Budapest	Erdélyi Erdőipar Rt	puhafa/ keményfa	Orbai járás; Románia
1907	Nagyvárad	Papolt-Barátosi Faipar Rt	puhafa	Orbai járás
1911	Prázsmár	Magyarbodzai Bükkipar Rt	keményfa	Sepsi járás

Az *Erdélyi Erdőipar Rt.* modellje nyomon követhető a Mikes Ármin faipari vállalata esetében is, amely 1905-ben lépett magasabb szervezési formába *Gróf Mikes Zabolai Erdőgazdasága és Fűrésztelepei Részvénytársaság* néven.⁹² A modell érvényes mind a vágási területek halmozásánál,⁹³ mind a saját szállítási infrastruktúra kialakításánál.⁹⁴ A *Magyar Erdőipar Részvénytársaság* 1905-ben jött létre⁹⁵ Bajkó Barabás vállalkozásának és Diósi Ignác fia Lajos cégnek fúziójából, amelyhez csatlakozott több helyi birtokos is. A forgótőke gyarapítása 1896-ban elkezdődött az elsősorban közösségi tulajdonlású erdők faállományának felvásárlásával, a romániai terjeszkedés a részvénytársasággá alakulás előtt nagyjából már lezárult. A társaság nem épített saját iparvasutat, hanem a Romániában bejegyzett *P&C Götz & Cie konzern*-hez tartozó *Fakitermelő és Gőzfűrészüzem Rt.* országhatáron átnyúló infrastruktúráját vette bérbe.⁹⁶

A *Papolt-barátosi Faipar Részvénytársaság* 1907-ben jött létre, mint a nagyvárad *Diósi Ignác fia Lajos cég* jogutódja,⁹⁷ utolsóként pedig 1911-ben Magyarbodza (1912-ben Prázsmárra áthelyezett) székhellyel alakult a *Magyarbodzai Bükkipar Részvénytársaság*.⁹⁸ Gróf Mikes Zsigmond és gróf Béli Tivadar feudális eredetű, a háromszéki Bodza-vidéken, illetve Keresztvár (régbben Nyén) és Bodola községek területén lévő erdőségek kihasználására jött létre, brassói befektetők részvételével. Mindkettő rendelkezett saját iparvasúttal, de romániai tevékenység esetükben nem azonosítható.

A konjunktúra helyi szintű befolyásoló tényezői tehát az erdők tulajdonlását befolyásoló magánjogi változások és az országhatár funkcióit felülíró, központi kormányzati szinten történt irányváltás voltak. Az ennek nyomán teremtődött gazdasági környezetben áramolhatott be a nagy mennyiségű befektetési tőke, ami a faipart végeredményben a térség húzó ágazatává tette, és országhatáron átívelő struktúrába emelte be.

92 Magyar Compass XXXIII(1905/1906). II. rész. 174.

93 RNLTkov F 9, 34. áll, 1914/3527. asz.; 1917/7186. asz.

94 Uo. F 9, 34. áll, 1916/2204. asz.

95 Magyar Compass XLIV(1916/1917). II. rész. 443.

96 RNLTkov F 9, 34. áll, 1917/14517. asz.

97 Magyar Compass XLIV(1916/1917). II. rész. 449.

98 Uo. 462.

THE REDISTRIBUTION OF THE FOREST-PROPERTY AND THE APPEARANCE OF THE CORPORATIONS IN THE FOREST-INDUSTRY OF HÁROMSZÉK

Keywords: *economic history, social history, Dualist period, Moldova, Szeklerland, wood company, border*

In the last quarter of the 19th century the forest industry has become the leading sector of the economy of Háromszék county. One must consider the huge forest properties that had changed their owners, the dimensions of the investment capital flowed, the development of the infrastructure in production and transport, and ultimately the amount of transported goods. The essentially economical process had antecedents regarding private, administrative and diplomatic law. The present study focuses on the interplay of the presented factors during several decades. Influences of private and community ownership changes, the attitude of the local administration towards the natural environment and the interests of the community, the border functions of the territory – marked from above by the reorientation that took place in the field of the state-theory at the level of the central government – are the factors that have crystallized in a medium-sized period, and that influenced the whole process. The study points out that in this economical environment the forest industry fitted successfully in a continental and cross-bordered structure.

REDISTRIBUIREA AVERII FORESTIERE ȘI APARIȚIA MARILOR ÎNTREPRINDERI ÎN INDUSTRIA FORESTIERĂ DIN TREI SCAUNE

Cuvinte-cheie: *istorie economică, istorie socială, perioada dualistă, Moldova, Ținutul Secuiesc, întreprindere forestieră, graniță*

În ultimul sfert al secolului al XIX-lea, într-o perioadă de doar jumătate de deceniu, industria forestieră a devenit sectorul cel mai important în economia comitatului Trei Scaune. Vorbim despre o suprafață semnificativă de păduri care și-au schimbat proprietarii, despre cuantumul investițiilor de capital, despre dezvoltarea infrastructurii de producție și de transport, respectiv despre volumul mare al mărfurilor transportate. Problema economică în esență a avut antecedente de natura dreptului privat, administrativ și diplomatic. Studiul de față are ca obiect analiza interacțiunii tuturor acestor factori pe parcursul mai multor decenii. Influența schimbărilor în forma de proprietate privată sau comunitară a pădurilor, atitudinea administrației locale față de mediul natural și interesul comunitar, funcția de graniță a teritoriului discutat – suprascris la nivel guvernamental central în urma reorientării în domeniul teoriei de stat – sunt factorii care s-au cristalizat într-o perioadă medie de timp, și care au marcat întregul proces. Studiul de față concludă că în acest mediu economic creat industria forestieră s-a potrivit cu succes într-o structură transfrontalieră, continentală.

NAGY RÓBERT-MIKLÓS*

KOLOZSVÁR IPARI MUNKÁSSÁGÁNAK ETNIKAI, VALLÁSI ÉS FÖLDRAJZI SZÁRMAZÁSA 1896–1940 KÖZÖTT**

Kulcsszavak: *Erdély, Kolozsvár, XX. század, iparosodás, ipari munkásság, etnikai és felekezeti összetétel*

E tanulmány egy nagyobb kutatási projekt része, amelynek témája az erdélyi ipari munkásság etnikai, nyelvi, felekezeti és születési hely szerinti összetételének alakulása a 19. század végén és a 20. század elején. A bemutatásra kerülő időszakban nemcsak a régióra, hanem Közép-Európára nézve is meghatározó politikai, gazdasági, társadalmi és demográfiai folyamatok zajlottak. Kolozsvár 1920-ban *de iure* is megszűnt Magyarországhoz tartozni, tágabb értelemben véve az Osztrák–Magyar Monarchia része lenni, és Romániához csatolták. Ez a politikai-területi változás az eddigiektől eltérő gazdasági és demográfiai folyamatokat indított el. Az államhatárolm-váltás előtti és utáni évtizedek demográfia történeti aspektusait már tanulmányozták, de az egyre növekvő számú ipari munkásság kérdésével kevesen foglalkoztak, 1948–1989 között pedig a hivatalos kommunista ideológiának megfelelően kezelték azt. E hiányt próbáljuk e tanulmánnyal részben pótolni.

Kolozsvár a 19. század végén a Magyar Királyság tizenegyedik legnépesebb városa volt.¹ Erdélyen belül a legnagyobb számú lakossággal rendelkező településsé és egyben a régió pénzügyi-, kereskedelmi-, közigazgatási és oktatási-művelődési központjává nőtte ki magát. A település újkori fejlődéséhez a központi kormányzat nagyban hozzájárult azzal, hogy ide telepítette a regionális szintű közigazgatási intézményeket, és a korabeli Magyarország második egyetemét is itt alapította meg 1872-ben. A tanintézmények mellett az egyetemi klinikák megépülésével a város a régió első számú egészségügyi központjává lépett elő. Mindezeknek köszönhetően, az ún. *központi hely* (*Central placel/Zentraler Ort*) elmélet alapján, a kettős monarchia magyar felének tíz regionális központja között a harmadik helyet foglalta el.²

* NAGY Róbert-Miklós, dr. (1976) gazdaságtörténész. 1999-től a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Újkortörténeti Tanszékének gyakornoka, majd tanársegéde, 2011-től a BBTE Magyar Történeti Intézetének adjunktusa. Doktori disszertációját 2008-ban védte meg *A német tőke szerepe Erdély iparosításában a dualizmus korában* címmel. Kutatási témája Erdély és a közép-európai térség gazdaság- és társadalomtörténete a 19–20. században. Önálló kötete: *Capitalul – forță a transformării. Rolul capitalului german în industrializarea Transilvaniei (1880–1918)*.

** A tanulmány egy korábbi magyar nyelvű változata megjelent az *Ablakok a múltra*. Szerk. NAGY Róbert-Rűsz-FOGARASI Enikő. Egyetemi Műhely-Bolyai Társaság, Kvár, 2012 (Egyetemi Füzetek 14). kötetben.

- 1 DEÁK Ernő: *Das Profil einer Mittelstadt im Spiegel der Zahlen. Klausenburg in der Ausgleichepoche = Klausenburg: Wege einer Stadt und Ihrer Menschen in Europa*. Hrsg. Ulrich BURGER–Rudolf GRÄF. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2007. (a továbbiakban *Klausenburg*) 36.
- 2 GYÁNI Gábor–KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris, Bp., 2006. 60; BELUSZKY Pál–GYŐRI Róbert: „A városi láz, a nyugtalanság és a fejlődés”: *Magyarország városhálózata a 20. század elején*. Korall 11–12(2003). 213.

A város dinamikus fejlődése, érdekes módon, nem a klasszikus 19. századi modell szerinti iparosodásnak volt köszönhető, hanem a többi ágazatnak, azaz a kereskedelemnek, a pénzügynek és a szolgáltatásoknak. A statisztikákban ugyan mindvégig viszonylag nagy számban szerepeltek az iparban foglalkoztatottak, hiszen 1900-ban 30%, 1910-ben pedig 35% volt az arányuk a városban élő kereső személyek között. Azonban a látszat megtévesztő, ugyanis a kor felfogása szerint a valódi ipari létesítménynek számító vállalatoknál dolgozók számaránya az iparban foglalkoztatottak körében alig haladta meg 1900-ban a 40%-ot (2 454 személy), 1910-ben pedig csak 45% volt (3 295 személy).³ Ezen adatok alapján az iparban foglalkoztatottaknak több mint a fele kisiparos, kézműves volt. A nagyipari munkásság aránya pedig, annak ellenére, hogy valós számokban növekedett, a város keresőinek csupán 10%-át tette ki ebben az időszakban.⁴ Az ipari jellegű vállalatok (a korabeli Magyarországon a 20-nál több alkalmazottal rendelkezők számítottak annak) száma ekkor még elég alacsony volt a város területén és ezek közül is a 100-nál több alkalmazottat foglalkoztató három üzem közül kettő állami tulajdonban volt. A legtöbb munkása az Állami Dohánygyárnak volt, több mint ezer, majd utána a Magyar Államvasutak Javítóműhelye következett, a harmadik pedig az 1899-ben a városba költöztetett gyufagyár volt.⁵ 1910 után ezekhez csatlakozott a Renner-féle börgyár, amely azonban már az I. világháború utáni időszakban nőtte ki magát a város legnagyobb vállalatává, immáron Dermata név alatt.⁶ Az 1890 utáni majdnem három évtized a város ipara számára a lassú fejlődést jelentette, de már közvetlenül a háború kitörése előtti években olyan jelek mutatkoztak, amelyek a szektor dinamikusabb növekedését vetítették előre. Az I. világháború és az azt követő államhatalom-váltás – amikor Erdélyt az 1920-as párizsi békeszerződések értelmében Romániához csatolták – nem szakítják meg ezt a tendenciát, hiszen annak ellenére, hogy némiképp megváltoztak a körülmények, egy fellendülés következik be. Az 1929-es gazdasági világválság ugyan itt is érezte hatását, de összességében véve a két világháború közötti időszakban a város ipara felvirágzik. A Dermata mellett a '20-as években olyan vállalatok alapítanak, mint az IRIS porcelángyár, a RAVAG Fémipari Rt., majd a '30-as években az „Ady” Harisnyagyár Rt. vagy a „Schul” selyemgyár.⁷

A gyártelepek szaporodásával egy időben, természetes módon megindult az ipari munkásság számbeli gyarapodása is. Az új létesítmények a város északi-északkeleti peremére, a fő vasútvonal mellé telepedtek, így itt alakultak ki a munkásnegyedek is. Az IRIS Porcelángyár környékén a '20–30-as évek folyamán alakult ki az Iris-telep, ennek szomszédságában, a Bul-

3 NAGY, Robert: *Die Rolle der Infrastruktur und der Industrie in der Entwicklung Klausenburgs zwischen 1867 und 1914 = Klausenburg* 157–158.

4 *Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat. 48. kötet. A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglakozása és a nagyipari vállalatok községenként.* Bp., 1913. 28, 1070; THIRING Gusztáv: *A magyar városok statisztikai évkönyve.* Bp., 1912. 300.

5 *A Magyar Szent Korona Országainak közgazdasági állapota az 1899. évben. A kereskedelmi és iparkamarák jelentései a kereskedelemügyi miniszterhez.* Bp., 1900. 377, 397.

6 NAGY Robert: *The Demographic Changes and the Industrial Workers of Cluj between 1890–1948 = Demographic Changes in the Time of Industrialization (1750–1918).* Transylvanian Review XVIII(2009). Suppl. 1. Edited by Ioan BOLOVAN–Rudolf GRÁF–Harald HEPPNER–Ioan LUMPER-DEAN. Romanian Academy–Center for Transylvanian Studies, Cluj-Napoca, 2009. 51–52.

7 Csak azon vállalatokat soroljuk fel amelyeknek kutatható levéltári anyaguk van.

gária-telep, valamint a Kerekdomb.⁸ E növekvő számú ipari munkásság születési hely szerinti származásra, illetve felekezeti és nyelvi-etnikai identitását tekintve is elég színes képet mutatott. Ahhoz, hogy megértsük mi is történt az a 45 év alatt, amit kijelöltünk, először meg kell ismernünk, hogy milyen irányba alakult a város lakosságának nyelvi-etnikai valamint születési hely szerinti összetétele 1880 és 1941 között.

A dualizmus korában Kolozsvár is részese volt a 19. századi nagy demográfiai változásoknak. A város egyre nagyobb számban vonzotta a betelepülőket. A dolgozni, tanulni vagy csak egyszerűen boldogulni vágyók ezrei érkeznek a kincses városba. A bevándorlók aránya évtizedről évtizedre növekedett. Az alábbi táblázat hivatott ezt a folyamatot bemutatni. Míg az 1880. évi népszámlálási adatok szerint a város lakosságának 50,36% jelölte meg Kolozsvárt, mint születési helyét, a dualizmus végén ezek aránya 50% alá csökkent. A két világháború közötti időszakban pedig 40%-ra esett vissza. Ezzel párhuzamosan növekedett a Kolozs vármegyén kívül születettek aránya.⁹

Év	Kolozsvár	Kolozs vármegye	Egyéb vármegyék
1880	50,36	13,41	32,37
1890	49,32	12,63	37,05
1900	46,55	12,24	39,02
1910	42,66	12,92	42,53
1930	35,60	16,42	44,09

A betelepülők meglehetősen nagy területről érkeztek. Három kört különíthetünk el: egy belsőt, amelyet maga Kolozs megye képezett; a másodikat, melyet a határos megyék alkottak (Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos, Maros-Torda, Szilágy, Bihar); és a harmadikat, a külső kört, melyet a többi erdélyi és partiumi megyék alkottak (Alsófehér, Szatmár, Udvarhely, Háromszék, Hunyad, Arad, Máramaros, Temes, Krassó-Szörény, Szeben, Fogaras, Nagyküküllő, Kisküküllő). Egy 200–300 kilométeres sugarú körrel van szó. Természetesen ezen a három körön kívülről is érkeztek bevándorlók, főleg a korabeli Magyarország többi vármegyéiből, sőt a birodalom osztrák feléből is. Emellett a Német Birodalomból és a szomszédos Román Királyságból is érkeztek betelepülők a városba.

Kolozsvár, etnikai és felekezeti összetételét tekintve, a dualizmus korában abszolút magyar többségű település volt, amely többség 1920 után relatívvá alakul, majd 1940 után ismét abszolúttá válik.¹⁰

8 ASZTALOS Lajos: *Kolozsvár. Helynév és településtörténeti adattár*. Kolozsvár Társaság–Polis, Kvár, 2004. 93–94, 218.

9 EGYED Ákos: *A korszerűsödő Kolozsvár három évtizede 1867–1900 = Uő: A korszerűsödő és hagyományörző Erdély*. II. Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 1997. 86; *Recensământ general al populațiunei României din 29 decembrie 1930*. 9. köt. 562–563.

10 VARGA E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája*. Bp., 1998–2002. 4. köt. 2.

Év ⁹⁶	Összes lakos	Román %	Magyar %	Német %	Egyéb %	Zsidó, jiddis %
1890 ^a	32 756	9,8	84,0	4,1	2,1	-
1900 ^a	49 295	12,3	82,9	3,6	1,3	-
1910 ^a	60 808	12,3	83,4	2,8	1,4	-
1920 ^b	83 542	33,8	49,8	2,5	13,9	12,7
1930 ^a	100 844	34,5	54,3	2,7	8,5	6,6
1930 ^b	100 844	34,6	47,3	2,5	15,6	13,0
1941 ^a	110 956	9,0	88,1	1,6	1,3	0,7
1941 ^b	110 956	8,8	86,5	1,4	3,2	2,4

1900-ban a város ipari létesítményein alkalmazott személyek több mint 85%-a a magyart vallotta anyanyelvének, 9,8% pedig a románt. 1910-ben a románajkúak aránya már 12%-ra nőtt.¹² Kellően részletes adatok hiánya miatt sajnos nem tudjuk rekonstruálni az összes fontosabb kolozsvári gyár és üzem munkásainak etnikai és felekezeti hovatartozását. Használható adatsorok csak 1900-ból és 1910-ből maradtak fenn. Az alábbi táblázatban, az adott időszakban, a három legnagyobb számító ipartelep munkásainak etnikai arányait mutatjuk be.

Üzem	<i>A MÁV kolozsvári javítóműhelye</i>		<i>Állami Dohánygyár</i>		<i>Gyufagyár</i>	
	1900	1910	1900	1910	1900	1910
Munkások száma	326	513	1080	1307	134	226
Román	n. a.	12	n. a.	229	n. a.	60
Magyar	292	491	875	929	113	163
Német	n. a.	7	n. a.	9	n. a.	1

Születési helyüket tekintve, egy bűvópatakhoz hasonlítható forrásra vagyunk utalva, az Állami Dohánygyár 1890–1894 között dolgozó alkalmazottainak egy listájára, amely 647 nevet tartalmaz. Eszerint a gyár munkásainak (munkásnőinek) 38%-a született Kolozsvárt, 29% pedig Kolozs vármegyében. Etnikai összetételét tekintve 26,6% vallotta magát románnak, a többi pedig magyarnak.¹³

Az első világháborút követő változások eredményeként a város népessége, etnikai összetételében jelentős mértékben átalakult. 1930-ban, a világháború után 12 évvel, a román ajkú és etnikumú népesség mind arányában, mind abszolút számokban jelentős mértékben növekedett. A magyar ajkú népesség viszont arányában csökkent, de abszolút számokban nőtt. E je-

11 a – anyanyelv, b – nemzetiség

12 *Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. A népesség foglalkozása az anyanyelvvel és a hitfelekezettel egybevetve. Kézirat gyanánt. A népszámlálási mű VII. kötetének kiegészítő része.* Bp., 1906. 214; *Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 48. kötet.* 1070–1071.

13 EGYED: i. m. 85.

lenséget annak tulajdonítjuk, hogy amint azt már korábban említettük a város elsősorban közigazgatási és pénzügyi, valamint oktatási központ volt, így a magyar közigazgatásnak az első világháború végén történt kivonulásával/felszámolásával jelentős számú magyar lakos hagyta el a várost, a helyükbe érkező román közigazgatás pedig jelentős számú román etnikumú lakos beköltözését jelentette. Állításunkat az 1930. évi román népszámlálás adataira alapozzuk. Ha a népszámlálás eredményeit összegző kiadványnak az etnikumok és foglalkozási ágak összevetését tárgyaló oldalait vizsgáljuk, ugyancsak érdekes kép tárul elénk. A közigazgatásban, közoktatásban és igazságszolgáltatásban alkalmazott román etnikumú kolozsvári lakosok száma (az általuk eltartott hozzátartozóikkal együtt) 11099, ami az illető foglalkoztatási ágazatokban tevékenykedők 65%-át tette ki. Ezzel szemben az iparban alkalmazott román etnikumú kolozsvári lakosok (az általuk eltartott hozzátartozóikkal együtt) 5 529, ami az iparban dolgozók alig 21,2%-át tette ki. Az iparban alkalmazott kolozsvári magyarok aránya viszont 59,9% (14 985 személy az eltartottakkal együtt) volt. Ahhoz, hogy világosabb képet kapjunk, összeállítottuk az alábbi táblázatot, a két világháború közötti időszakban Kolozsvárt élt két legnagyobb számú etnikum foglalkoztatási ágak szerinti szerkezetét mutatja be az 1930. évi adatok alapján.¹⁴

	<i>Mezőgazdaság</i>	<i>Ipar</i>	<i>Keresk. pénzü.</i>	<i>Szállítás</i>	<i>Közig.</i>	<i>Egyéb és ism.</i>	<i>Összesen</i>
Román	7,47	18,30	6,82	11,97	31,80	23,61	100
Magyar	6,22	37,82	11,11	11,77	7,49	25,55	100

A népszámlálási adatok szerint az iparban alkalmazott személyek 59,9%-a vallotta magát magyarnak, 21,2% románnak, 2,4% németnek, és 15,1% zsidónak.¹⁵ Gyakorlatilag az ipari munkásság abszolút többsége magyar volt. Megjegyezzük, hogy az 1930. évi román népszámlálás a zsidóságot, mint nemzetiséget és az izraelita felekezetet is jegyezte, a korábbi magyar népszámlálások viszont csak az izraelita felekezetet tartották számon.

A két világháború közötti időszakban Kolozsvárt működő ipari létesítmények munkásságának összetételét vizsgálva még színesebb képet kapunk. Anélkül, hogy általánosítanánk, bemutatjuk néhány gyár adatait. Az első az IRIS porcelángyár, amit 1922-ben alapított egy román tőkés csoport a város segítségével. 1929-ben a 275 alkalmazott 42%-a vallotta magát román nemzetiségűnek, 52% magyarnak, 3% németnek és 1% zsidónak.¹⁶

Egy másik üzem, a RAVAG Fémáru Rt. amit az 1920-as években alapított Rappaport Miksa (Max Rappaport), és a folyamatos fejlesztéseknek köszönhetően a város egyik fontos üzemévé nőtte ki magát. Az 1935–1940 közötti időszakban alkalmazott munkások 63%-a vallotta magát magyarnak, 30% zsidónak, és 6,3% románnak.¹⁷ A harmadik eset a Schul selyemgyáré, melynek az 1930–1940 közötti években alkalmazott munkásai között a magukat

14 *Recensământ general al populațiunii României din 29 decembrie 1930*, 5. köt. 133

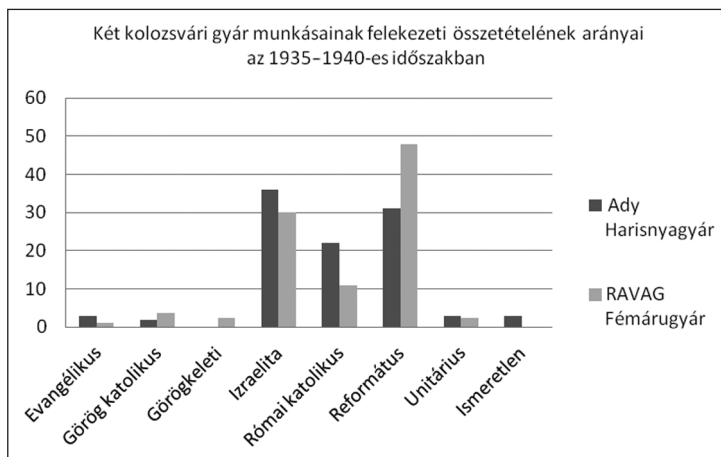
15 Uo. 133.

16 A kolozsvári IRIS porcelángyár alkalmazottainak fizetési listája 1929. évből. Román Nemzeti Levéltárak Kolozs Megyei Osztálya, Kolozsvár (a továbbiakban RNLTKol), F 146 (Fabrica de Porțelan IRIS Cluj-Napoca), 4/1929. köteg, 1–9.

17 A kolozsvári RAVAG Fémipari Rt. munkáslistája az 1935–1946. évekből. RNLTKol, F 818 (Întreprinderea RAVAG Cluj), 11/1935. köteg, 1–100.

románnak vallók voltak többségben 56%-kal, a magyarok 38%-kal, a zsidók pedig 5%-kal szerepeltek.¹⁸

Ami a munkásság felekezeti megoszlását illeti, az még színesebb képet mutat, hiszen tükrözi az erdélyi felekezeti viszonyokat. Erdélyben az újkor folyamán kialakult felekezeti viszonyok miatt az etnikum és a vallás között szoros kötődések mutathatóak ki. Míg a román etnikumú lakosság majdnem kizárólag a görög katolikus és a görög keleti felekezetekhez tartozik, addig a magyarság a római katolikus, a református, az unitárius és evangélikus egyházak között oszlik meg. Az erdélyi magyar lakosság körében érezhető egy enyhe számbeli túlsúly a protestáns felekezetek javára. A német etnikumhoz tartozók túlnyomó többsége a lutheránus felekezethez tartozott, egy kisebbség pedig a római katolikushoz. Konkrétan az 1934 és 1940 közötti időszakban a kolozsvári üzemek munkássága felekezeti alapon, a következőképpen oszlott meg: a RAVAG esetében a reformátusok voltak a legtöbben 48%, őket követték az izraeliták 30%-kal, majd a római katolikusok 11%-kal. A többi egyházakhoz tartozók jóval kisebb arányszámokkal szerepeltek.¹⁹ Amint az alábbi ábráról is kiderül, az Ady harisnyagyár alkalmazottai körében 1930 és 1940 között a reformátusok voltak a második legnépesebb csoport (31%), az izraeliták viszont a maguk 36%-ával az első helyet foglalták el, a római katolikusok 22%-kal a harmadik legnagyobb felekezet voltak, míg a többiek 2–3% között mozogtak.²⁰

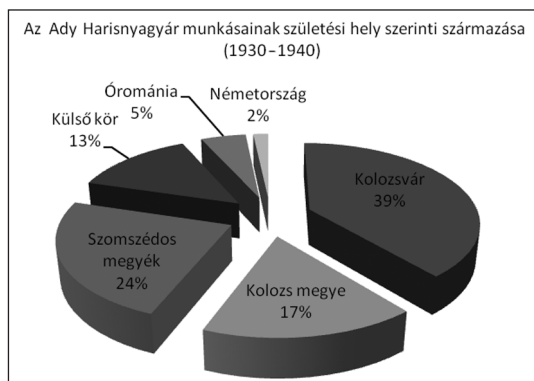
18 A kolozsvári Schul selyemgyár munkásainak fizetési listája az 1935–1940. évekből. RNLtKol, F 1206 (Fabrica de basmale „Schul” Cluj), 1/1935. köteg, 1–144; 2/1935. köteg, 1–128; 6/1935. köteg, 1–99; 9/1937. köteg, 1–151.

19 Lásd a 18. jegyzetet.

20 A kolozsvári „Ady” harisnyagyár munkáslistája az 1930–1940. évekből. RNLtKol, F 972 (Fabrica de ciorapi „Ady” Cluj), 2/1930. köteg, 1–96; 3/1931. köteg 1–184.

Az ipari munkások, akárcsak a város többi lakói, születési helyüket tekintve több csoportra oszthatóak fel. 1. akik a városban születtek, 2. akik a megyében, 3. akik a közvetlenül szomszédos megyékben, 4. a közvetetten szomszédos megyékben, ami egyben a külső kört képezi, 5. a dualizmus kori Magyar Királyság más megyéiben, 6. a Kárpátokon túli román területeken, vagy más néven Regátban (vagy Ó-Romániában). A RAVAG munkásainak több mint 50%-a született Kolozsvárt, 25%-a a szomszédos megyékben, 9%-a a külső körhöz tartozó területen, és alig 8%-a Kolozs megyében. Ugyanakkor elég magas volt azoknak az aránya, akik a dualizmus kori Magyarország más megyéiben születtek. A könnyűipari üzemek esetében volt egy enyhe eltérés. Amint az alábbiakban is látható, az Ady harisnyagyár munkásainak már csak valamivel több mint harmada született a városban. De a szomszédos megyékben születettek aránya ugyanúgy megelőzi a Kolozs megyeiekét, mint a RAVAG-nál (14).

A Schul selyemgyár esetében már érezhetően nagyobb volt a Kolozsvárt születettek aránya, mint az Adynál, de ami feltűnő, hogy a Kolozs-megyeieké 20% fölött volt. A szomszédos megyékből származók pedig a harmadik helyre szorultak vissza. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy mindkét vállalatnál mérhető arányban vannak jelen a régi Osztrák–Magyar Monarchia területein kívüli idegen államokban születettek, mint a németek vagy az oroszok.

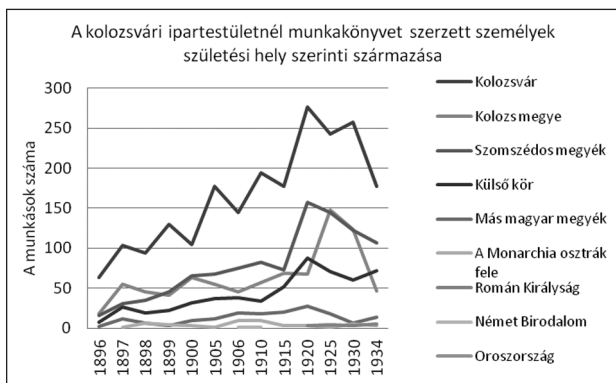

Érdekes a különböző felekezetekhez tartozó egyének születési hely szerinti származása. A RAVAG református munkásainak 63%-a Kolozsvárt született és 21%-uk a szomszédos megyékben, Kolozs megye minimális aránnyal szerepel. Az izraeliták 33%-a született a városban míg 44%-a a szomszédos vármegyékben, a dualizmus kori Magyarország más vármegyéiben pedig 13%. Kolozs megyében alig 4%-uk született. A római katolikus munkások 56%-a a városban, 22%-uk Kolozs megyében született. A görög katolikusok többsége Kolozs vagy a szomszédos megyékből származott.²¹ Az Ady harisnyagyár református alkalmazottainak 55%-a Kolozsvárt látta meg a napvilágot, az izraelitáknak viszont csak 14%-a, 42%-uk pedig a szomszédos megyékből, a többi pedig még távolabbról származott. A római katolikus felekezetűeknek 53%-a volt a város szülőtte. Az izraelitáknál figyelhető meg egy érdekes jelenség, mégpedig az, hogy a több mint 40%-uk a környező megyékből érkezik a városba munkát keresni.

21 Lásd a 18. jegyzetet.

Az ipari munkásságot azonban nem szabad teljesen elválasztanunk a kisiparosoktól, a mesteremberektől. A fokozatosan teret nyerő gyáripar nemcsak a piacát hódította el a kisiparosoknak, hanem a sorsukkal elégedetlen segítők, vagy tönkrement mesteremberek a gyárakban kerestek munkát maguknak. Így a valamikori kisiparosok duzzasztották tovább a gyáripari szakmunkásság sorait. Az Osztrák–Magyar Monarchia magyar felében a kézműipar hanyatlása, pontosabban az önálló vállalkozást vivő mesteremberek számának csökkenése statisztikailag már az 1890-es évektől kimutatható.²² Arra már vannak információink, hogy a kisiparosok Kolozsvárt sem voltak könnyebb helyzetben, de azt egyelőre csak feltételezzük, hogy közülük is sokan kerestek munkát a nagyiparban.

A kolozsvári iparosokra vonatkozó adatainkat a Kolozsvári Ipartestület által kiadott munkakönyvek eredeti törzslapjaiból merítettük. Ezek azonban csak az 1896–1934 közötti évekből maradtak meg. A törzslapokon 1914. október elejéig a név, foglalkozás, születési év, születési hely mellett szerepelt a felekezeti hovatartozás is. Ez utóbbi azonban ezután eltűnik a rubrikatúrából, így ettől kezdve sajnos már nem rendelkezünk ilyen jellegű információkkal. A több évtizedre vonatkozó adatok részleges feldolgozása után érdekes kép bontakozott ki előttünk. Ahogy az alábbi ábrából is kiderül, a Kolozsváron munkakönyvet kapott kisiparosok számának alakulása hűen tükrözte a gazdasági növekedés vagy épp a nagy gazdasági világválság okozta visszaesést.

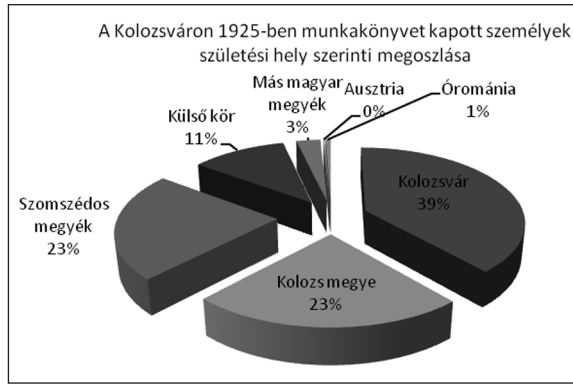
Míg 1925-ig állandó emelkedés mutatható ki, ezután folyamatos csökkenés figyelhető meg. A születési hely szerinti megoszlás tekintetében a két világháború közötti időszakban végig jelen vannak a birodalom osztrák felében született személyek. Az általános csoportosítás ugyanaz, mint a gyári munkásoknál: 1. a város, 2. Kolozs megye, 3. a szomszédos megyék, 4. a távolabbi megyék (külső kör), 5. a régi Osztrák–Magyar Monarchia magyar felének többi megyéi, 6. a Monarchia osztrák felében születettek, 7. a Kárpátokon túli román területek szülöttei, 8. egyéb európai államokban születettek.

A kisiparosság körében a legnagyobb számban mindig a városban születettek voltak jelen, míg a második helyet váltakozva a szomszédos megyékből illetve a Kolozs megyéből száрма-

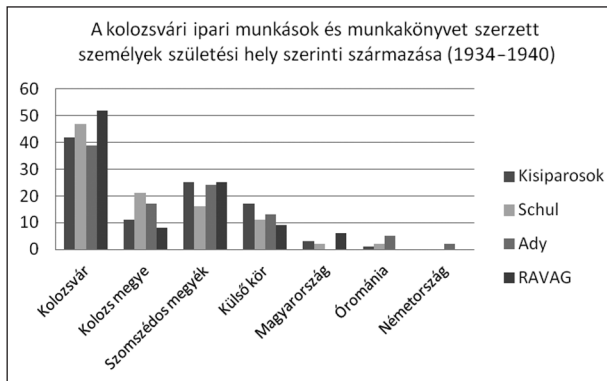
22 RÉZLER Gyula: *A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867–1914*. Bp., 1938. 27–28.

KOLOZSVÁR IPARI MUNKÁSSÁGÁNAK SZÁRMAZÁSA

zók foglalhatták el. Ezután pedig a külső körből származók következtek, majd a még távolabbról származók. Ez a logika csupán az 1920-as évben borult fel, amikor úgy a szomszédos megyebeliek, mint a külső körben születettek megelőzték a Kolozs megyéből származókat. A jelenség pontos okát még nem sikerült tisztáznunk, de azt feltételezzük, hogy valószínűleg a bekövetkezett államhatalom-váltás játszott nagy szerepet ebben a mozgásban. A következő, általunk feldolgozott évben, 1925-ben már kezdtek visszaállni a megszokott állapotok (lásd az alábbi ábrát). A munkakönyvet szerzett kisiparosok majdnem 40%-a város szülőtte volt, kb. ¼-e a megyében, egy másik ¼-e a szomszéd megyékben született.²³ Ez azt jelenti, hogy a jelentkezők 85%-a egy maximum 150 km-es sugarú körből származott.

Ha összehasonlítjuk a munkakönyvet szerzett kisiparosok és legalább három gyár munkásainak ugyanazon időszakra vonatkozó adatait, elég érdekes képet kapunk. Az alábbi grafikonon az 1934-ben munkakönyvet kapott kisiparosok és az ugyanazon időszakban a RAVAG Fémárugyárban, a Schul selyemgyárban és az Ady harisnyagyárban alkalmazott ipari munkások adatait állítottuk párhuzamba.²⁴

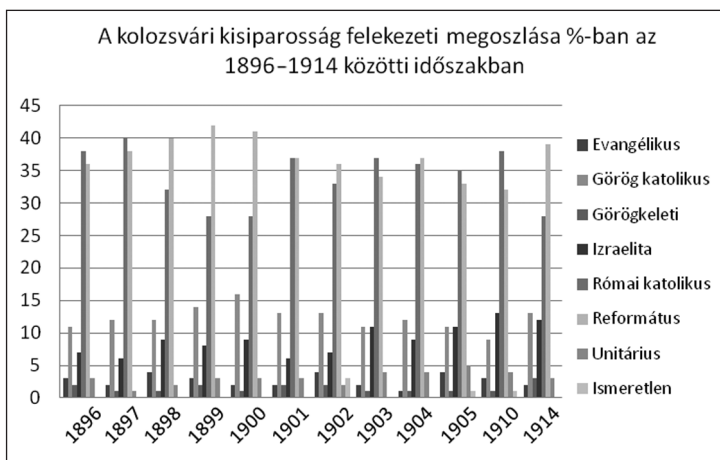

23 A Kolozsvári Ipartestületnél munkakönyvet szerzett személyek listája. RNLtKol, F 202 (Corporația industrială a meseriașilor Cluj), 294/1922. kötet; 333/1925. kötet, pp. 1–100.

24 Uo. 413/1931. kötet, 1–100.

Amint azt láthatjuk mind a négy esetben a Kolozsvárt született alkalmazottak voltak a legtöbben. A második helyen viszont, míg a „Schul” alkalmazottai körében a Kolozs megyeiek, addig a kézműiparosok csoportjában, akárcsak az „Ady”-nál és a RAVAG-nál, a szomszédos megyékből származók álltak. A külső körből érkezők pedig a kisiparosok között többen voltak, mint a Kolozs megyeiek. Ami feltűnő, hogy egyedül a „Schul”-nál következnek második helyen a Kolozs megyeiek, a többieknél viszont a szomszédos megyék szülöttei foglalják el ezt a pozíciót. Ez azzal magyarázható, hogy ez az egyedüli üzem, ahol a románság abszolút többségben van, márpedig a román munkások többsége a városból és közvetlen környezetéből (Kolozs megyéből) származtak. Egy másik érdekes jelenség, hogy a kisiparosok között volt a legnagyobb a külső körből érkezettek számaránya. Azt feltételezzük, hogy ez a jelenség elsősorban annak a következménye, hogy Kolozsvár kisiparos társadalma, akárcsak az egész város ebben az időszakban, magyar jellegű, márpedig Kolozs megye lakosságának több mint 60%-a román etnikumú ebben az időben. Így történhetett meg, hogy a kisiparosság rekrutációs bázisa a város után inkább a szomszédos és azokon túli megyékből állott, mint a települést körülölelő megyéből.

Amint azt már az előbbieken jeleztük, a kisiparosok felekezeti hovatartozására vonatkozó adatokkal csak az 1896–1914 közötti időszakra rendelkezünk.²⁵ Ismételten felhívjuk a figyelmet arra, hogy 1914 novemberétől a forrásul szolgáló munkakönyvi törzslapok rubrikatúrájából eltűnt a felekezeti hovatartozás megjelölése. Ezért ebben az évben a bejegyzettek 23%-ának nem ismerjük a felekezetét. Az erre az évre megjelenő adatok csak a fennmaradt 77%-ot kitevő személyekre vonatkoznak. Tehát annak ellenére, hogy az alábbi ábrákon úgy látszik mintha a bejegyzettek száma csökkenne, valójában az összlétszámuk tovább növekedett!

25 Uo. 2/1896. kötet; 60/1902. kötet; 173/1911. kötet; 229/1914 kötet.

KOLOZSVÁR IPARI MUNKÁSSÁGÁNAK SZÁRMAZÁSA

A kolozsvári kisiparosok felekezeti összetétele hűen tükrözte a város összlakosságát. A településen egyetlen egyház hívei sem voltak abszolút többségben, a legtöbben a protestánsok voltak, őket követték a római katolikusok, majd a többi közösségek tagjai. Ehhez hasonló volt a helyzet a kézművesek körében is. Amint a fenti ábrán is látható az első helyen váltakozva a reformátusok és a római katolikusok voltak, harmadik helyen a görög katolikusok következtek, akiket 1900 után utolértek az izraeliták. A két kisebb protestáns felekezet tagjai, akárcsak a görög keletiek néhány százalék körül mozogtak mindvégig. A százalékok azonban nem mutatják a számbeli növekedés ütemét. Márpedig a vizsgált időszakban állandóan növekedett a munkakönyvet szerzetek száma, és amint a következő ábrán megfigyelhető, a leglátványosabban az izraelitáké.

Az izraeliták számaránya azonban csak 20. század elején haladta meg a 10%-os küszöböt, ahhoz, hogy majd 1910-re a harmadik helyre kerüljön. A túlnyomó többségében román etnikumú görög katolikusok száma 1900-ig folyamatos növekedést mutat, majd ezután egy kisebb csökkenés következik be, ahhoz, hogy 1914-re ismét megemelkedjen. Százalékos arányban 1900-ra érték el a legmagasabb szintet 16%-al, ezután csökkent, majd 1914-re enyhén emelkedett. A két legnépesebb felekezet, a református és a római katolikusok csoportja abszolút számokban mindvégig növekedett. Az arányszámuk viszont hullámzó értékeket mutat. A római katolikusok a legnagyobb arányban (40%) 1897-ben szerepeltek, majd ezután folyamatosan teret veszítettek 1900-ig, ettől fogva ismét emelkedett az arányuk. A reformátusok pedig egy ezzel ellentétes folyamat részesei voltak, már 1896-tól növekedett a részesedésük 1899-ig, ekkor érték el a legmagasabb értéket (42%). Ezután csökkenni kezdett az arányuk 1910-ig, innen pedig ismét növekedett 1914-ig, amikor újból az első helyre kerültek. E két legnagyobb lélekszámú felekezet 1905. év körüli térvesztése szorosan kapcsolódott a sorban utánuk következő másik kettő, a görög katolikusok és az izraeliták térnyerésével, valamint az a tény sem elhanyagolható, hogy a két kisebb protestáns felekezet tagjai ekkor szerepeltek a legnagyobb arányban (4% és 5%).

Ami a különböző felekezetű kisiparos csoportok mobilitását illeti, a reformátusok esetében maga a város jelentette a legfontosabb utánpótlást, a csoporton belül 40–50% között

mozgott a Kolozsvárt születettek aránya. A legmagasabb 1905-ben több mint 60% volt. A Kolozs és a szomszédos megyékből származó reformátusok akkor szerepeltek a legnagyobb számban (összesen 50%), amikor maga a felekezeti csoport is az első helyre került, pontosabban 1898–1900 között. Tehát az a többletnépesség, amelynek köszönhetően ebben a három évben ez a protestáns felekezet a munkakönyvet szerzők között a legnépesebb kategóriát alkotta, a megyéből és a szomszédos megyékből származott. A várostól távolabb fekvő megyékből, az ún. külső körből származók aránya is ebben az időszakban éri el a legmagasabb értéket. A római katolikusokon belül a helyben születettek végig 50% körüli, gyakran azon felüli többséget képviseltek. A többi övezetből érkező katolikusok 1900-ban érik el a legmagasabb számot. A római katolikus csoport tagjai között voltak azok, akik a legtávolabbi vidékekről érkeztek Kolozsvárra. Itt végig jelen voltak a távolabbi magyarországi megyékből származók,²⁶ és a birodalom osztrák felében²⁷ születettek is feltűntek a századforduló körüli esztendőkből. A leginkább mobilisnek azonban az izraelita felekezethez tartozók bizonyultak, ugyanis e rövid időszak alatt is szemmel látható arányeltolódás megy végbe a városban születettek és a szomszédos megyékből érkezők között, ez utóbbiak javára. Míg az általunk kutatott időszak elején még a Kolozsvárt születettek voltak a legtöbb a munkakönyvet kapott izraeliták körében, néhány éven belül a szomszédos megyékben születettek lépnek az első helyre. A római katolikusok mellett az izraeliták körében találunk olyan kisiparosokat, akik igazán távoli vidékekről érkeztek. A birodalom osztrák feléből (Galíciából) betelepülők aránya viszonylag alacsony volt, ellenben annál nagyobb számban érkeztek a külső körből illetve a Magyar Királyság távolabbi vidékeiről. Az eddig tárgyalt felekezetekéhez viszonyítva teljesen más volt a többségében román ajkú görög katolikusok rekrutációs területe. Már a tárgyalt időszak elejétől a Kolozs megyéből származottak veszik át a vezetést. Annak ellenére, hogy a városban születettek is jelentős tömeget képviselnek, a legtöbb görög katolikus a Kolozs és a szomszédos megyékből érkeztek. A külső körből és a Magyar Királyság egyéb területeiről elenyésző számban költöztek a településre a tárgyalt korszakban. Megjegyzendő, hogy máshonnan nem is nagyon jöhettek, mert abban a korban Erdély északi, Kolozsvár körüli és ahhoz viszonylag közel fekvő részein élt a görög katolikus népesség 90%-a.

Összességében, a bemutatott időszakban a kolozsvári munkásság nyelvi-etnikai, felekezeti és születési hely szerinti összetétele érezhető változáson ment keresztül, de néhány meghatározó elemet megőrzött. Etnikai téren, annak ellenére, hogy az első világháború után a város Romániához került, a magyar maradt a meghatározó, a városban születettek pedig, annak ellenére, hogy az arányszámuk lassan csökkent, megőrizték súlyukat, a felekezeti struktúra pedig megmaradt ugyanolyan színesnek, mint a korszak elején. Ami változott, az a különböző etnikumok és felekezetek közti arány. Az izraeliták, illetve a zsidóság aránya állandóan növekedett, akárcsak a többségében görög katolikus románságé. A város munkásságának rekrutációs területe pedig, a város magyar jellege miatt mindig is a város, illetve a vármegye román etnikai többsége miatt inkább a szomszédos és azon túli vármegyék voltak. Ez a tendencia megmarad a második világháború utáni időszakig.

26 A Magyar Királyság északi és nyugati régiói.

27 Csehország, Szilézia és Alsó-Ausztria.

THE ETHNIC, RELIGIOUS AND GEOGRAPHICAL ORIGINS OF THE INDUSTRIAL WORKING-CLASS OF CLUJ BETWEEN 1896–1940

Keywords: *Transylvania, Cluj/Kolozsvár, 20th century, industrialization, workers, ethnic structure and denomination*

The study is part of a larger research project, the topic of which is the development of the composition of the Transylvanian industrial workforce according to ethnicity, language, religious denomination and birthplace in the late 19th and early 20th centuries. In the period to be presented political, economic, social and demographic changes took place, that were decisive not only for the region, but also for the whole Central Europe. In 1920 Cluj (Kolozsvár), being attached to Romania, ceased to be *de jure* part of Hungary, and thus a part of the Austro-Hungarian Monarchy as well. This political and territorial change launched economic and demographic processes different from those of the previous era. The demographic historical aspects of the decades before and after the change in state sovereignty have already been studied, but only a few works have dealt with the ever-increasing number of industrial workers, or have only done so according to the official Communist ideology between 1948 and 1989. The present study will try to fill this gap, at least partially.

ORIGINEA ETNICĂ, RELIGIOASĂ ȘI GEOGRAFICĂ A LUCRĂTORILOR DIN INDUSTRIA CLUJEANĂ ÎNTRE 1896–1918

Cuvinte-cheie: *Transilvania, Cluj, secolul XX, industrializare, muncitori industriali, structură etnică și confesională*

Studiul de față face parte dintr-un proiect mai larg, menit să studieze compoziția clasei muncitorimii industriale din Cluj de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea din punct de vedere etnic, religios, precum și pe baza originii și a limbii vorbite a fiecărui individ. În perioada prezentată s-au derulat procese politice, economice, sociale și demografice definitorii atât pentru regiunea cu care ne ocupăm, cât și pentru întreaga Europă Centrală. Din 1920 Clujul, fiind atașat României, a încetat a mai fi parte a statului maghiar și implicit a Monarhiei Austro-Ungare. Aceste schimbări politice și teritoriale au pornit procese economice și demografice diferite față de perioada premergătoare. Aspectele privind istoria demografică a deceniilor de dinainte și de după schimbarea autorității statale au fost deja studiate, dar numai câteva lucrări a adus în discuție problema muncitorilor din industrie, ai căror număr era în continuă creștere. Alții au tratat problema în concordanță cu cerințele ideologiei oficiale comuniste dintre anii 1948–1989. Studiul de față încearcă să aducă noi informații pe aceste subiecte.

GIDÓ ATTILA*

TÁRSADALOMSZERKEZET ÉS KULTURÁLIS INFRASTRUKTÚRA ERDÉLYBEN AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ UTÁN

Kulcsszavak: *demográfia, társadalmi rétegződés, oktatás, kultúratermelő intézmények, média, egyházak*

Vizsgálatunk kezdete, 1918, korszakhatárt jelent a régió történetében. Az első világháborút a vesztesek oldalán befejező Magyarország 1918 őszén fokozatosan visszavonult a magyarok, románok, németek, zsidók és szerbek által vegyesen lakott keleti és északkeleti területeiről. A ma már együttesen Erdélyként emlegetett, 1918-ban elvesztett kelet-magyarországi területek lényegében három, etnikai összetételük, gazdasági fejlettségük, kulturális intézményhálójuk, urbanizációs szintjük szempontjából sok esetben eltérő jellegzetességekkel bíró régiót foglalnak magukba: történelmi Erdély, Bánság és Partium. A tanulmányunkban Erdély alatt tehát e három régió összességét értjük. Csak abban az esetben használjuk a történelmi megnevezéseket, amikor az adatsoraink nem a teljes volt magyarországi területekre, hanem csak valamelyik régióra, tehát a történelmi Erdélyre, a Bánságra vagy a Partiumra vonatkoznak.

Az alábbi tanulmány egy tágabb, társadalomtörténeti és oktatástörténeti vizsgálat részét képezi. Az első két fejezet ezen munkáknak a felhasználásával készült.¹ Célja az, hogy olyan lehetséges modernizációs indexeket ismertessen, amelyek hozzájárulnak egy későbbi modernizációs vizsgálat eredményeihez.

* GIDÓ Attila, dr. (1979) történész, a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet kutatója. Főbb kutatási területei: az erdélyi zsidóság a 20. században, az erdélyi cionista mozgalom 1918 után, romániai kisebbségi szerveződések 1944–1953 között, az 1989-es rendszerváltás és a romániai kisebbségek. Fontosabb munkái: *Úton. Erdélyi zsidó társadalom- és nemzetéptéti kísérletek (1918–1940)*. Dokumentumválogatás. Pro-Print, Csíkszereda, 2009; *From Hungarian to Jew: Debates Concerning the Future of the Jewry of Transylvania in the 1920s = Between Minority and Majority. Hungarian and Jewish/Israeli ethnical and cultural experiences in recent centuries*. Ed. HATOS Pál–NOVÁK Attila. Bp., 2013; *The Transylvanian Jews in Romania, 1918–1940 = State and Minority in Transylvania, 1918–1989*. Ed. HUNYADI Attila Gábor. New York, 2012.

1 Lásd GIDÓ Attila: *School Market and the Educational Institutions in Transylvania, Partium and Banat between 1919 and 1948*. Working Paper, nr. 39. Institutul pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale, Cluj-Napoca, 2011 (<http://www.ispmn.gov.ro/node/school-market-and-the-educational-institutions-in-transylvania-partium-and-banat-between-1919-and-1948>); Uő: *Oktatási intézményrendszer és diákközpontok Erdélyben 1918–1948 között*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2013.

AZ ERDÉLYI NÉPESSÉG ETNIKAI ÉS VALLÁSI MEGOSZTLÁSA

Erdélyre nézve 1930-ig nem rendelkezünk etnikai statisztikákkal. A magyar népszámlálások csak az anyanyelvre és a vallásra kérdeztek rá. Az 1930-as román népszámlálás viszont már nemzetiségi adatokat is közölt. 1910-ben a történelmi Erdély, a Bánság és a Partium területén 5 247 205 lakost írtak össze. Közülük 53,6% (2 811 719 fő) volt román anyanyelvű, 31,5% (1 653 943) magyar, 10,7% (562 079) német, 1% (50 370) szerb és 0,6% (31 034) szlovák.²

1930-ra – 1910-hez képest – a terület lakossága több mint 300 000-rel gyarapodott. Ezzel együtt az etnikai arányokban is változások következtek be. 1930-ban 58,3%, azaz 3 233 216 személy vallotta magát román anyanyelvűnek és valamivel kevesebben, 57,8% (3 207 880) román nemzetiségűnek. A magyar anyanyelvű népesség aránya 26,7%-ra (1 480 712), a magyar nemzetiségűeké pedig 24,4%-ra (1 353 276) csökkent. Őket arányukban a német anyanyelvűek követték 9,7%-kal (540 793), illetve a német nemzetiségűek 543 852 személlyel, amely 9,8%-ot tett ki.³

1941-ben, a román és a magyar népszámlálások alkalmával, Észak- és Dél-Erdély területén összesen 5 882 600 főt regisztráltak. A román nemzetiségűek aránya 55,9% (3 288 400), a magyaroké 29,5% (1 735 700), a németeké 9,1% (533 600) és a zsidóké 1,4% (82 500) volt.⁴ Látható, hogy a zsidó etnikumúak száma jóval alatta maradt a zsidó/izraelita felekezetű személyekének. Ez főként annak tudható be, hogy az erdélyi zsidóság nagy része magyar kultúrájú és magyar vagy magyar–zsidó identitású volt. Az 1930-as román népszámlálás során erőteljes nyomás nehezedett az erdélyi zsidóságra a tekintetben, hogy ne magyarnak, hanem zsidó nemzetiségűnek vallják magukat. Sok esetben a népszámlálást végző biztosok önkényesen döntöttek az izraelita felekezetű lakosok zsidó nemzetiségüként való regisztrálásáról. Ennek következtében az 1930-as népszámlálás 192 373 izraelita vallását és 178 284 zsidó etnikumú személyt mutatott ki Erdély területén. Az 1941-es észak-erdélyi magyar népszámlálás esetén már sokkal kisebb arányban vallották magukat az izraeliták zsidó nemzetiségűnek.

Ha az 1941-es észak- és dél-erdélyi adatokat külön vizsgáljuk, akkor az látható, hogy a Magyarországhoz visszakerült részekben a magyar lakosság volt számbeli fölényben. A 2 590 811 lakosból 1 069 242 fő (41,3%) volt román anyanyelvű és 1 029 493 (39,7%) román nemzetiségű. Magyar anyanyelvűnek 52,1% (1 349 545), magyar nemzetiségűnek pedig 53,5% (1 386 670) deklarálta magát. A német anyanyelvűek többsége Dél-Erdélyben élt, így az 1941-es magyarországi népszámlálás csak 1,8%-ot (47 556) mutatott ki. Azok, akik etnikailag is németeknek vallották magukat, még kevesebben voltak (1,7%, azaz 44 704 fő). A jiddis anyanyelvűek aránya 1,92% (49 970), a zsidó nemzetiségűeké pedig 1,87%-ot (48 704) tett ki. Dél-Erdélyben jelentősen másképp néztek ki az etnikai viszonyok. Itt az 1941-ben regisztráltak

2 VARGA E. Árpád: *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből. Tanulmányok*. Püski, Bp., 1998. 364–373.

3 *Recensământul general al Populației Românei din 29 decembrie 1930*. II. Szerk. Sabin MANUIȚĂ. Institutul Central de Statistică, Buc., 1938. XXVIII–XXIX.

4 VARGA E.: *i. m.* 364–373.

3 332 898 lakosból 68,2% (2 274 561) volt román nemzetiségű, 10,9% (363 206) magyar, 14,7% (490 640) német és 1,2% (40 937) zsidó.⁵

Erdély esetében a vallási megoszlás nagy vonalakban az etnikai határokat követi. A görögkeletiek és a görög katolikusok túlnyomó többsége román volt. A szerbek és rutének ugyan-csak e két előbbi egyházhoz tartoztak. A római katolikusok és a protestáns egyházak hívei a kisebbségi magyar és német lakosság köréből kerültek ki. Az 1910-es népszámlálás adatai szerint Erdélyben a görögkeletiek aránya volt a legmagasabb 34,4%-kal (1 806 960 fő), őket pedig a görög katolikusok követték 23,7%-kal (1 244 928). A római katolikusok 18,9%-ot alkottak (994 748), a reformátusok 13,2-öt (694 895), az evangélikusok 5-öt (262 383), az unitáriusok 1,3-at (68 752), az izraeliták pedig 3,5%-ot (182 484).⁶

A korábbi tendenciáknak megfelelően 1930-ban a görögkeletiek és a görög katolikusok aránya együttesen közel 60%-ot tett ki, őket követték a római katolikusok, a reformátusok, az evangélikusok és az izraeliták.⁷

Az 1940-ben Magyarországhoz visszakerült Észak-Erdélyben az 1941-es népszámlálás adatai szerint 37,2% görög katolikus élt (960 329). A reformátusok aránya 22,9% volt (591 761), a római katolikusoké 20,8% (536 204). A görögkeleti népesség többsége Dél-Erdélyben maradt, ennek tudható be, hogy a Magyarországhoz csatolt részeken alig 8,9%-ot (228 804 fő) tettek ki. Az izraeliták aránya 5,9% (151 312) volt, az unitáriusoké 1,9% (49 193) és az evangélikusoké 1,7% (44 313).⁸

A kulturális infrastruktúra szempontjából fontos kitérni Erdély urbanizációs szintjére és az egyes etnikumok jellegzetességeire. 1920-ban a 40 erdélyi városban 721 546 személy élt, amely a terület lakosságának 14,1%-át jelentette. Tíz évvel később a városi lakosság aránya 17,2%-ra,⁹ 1941-ben pedig 19,4%-ra nőtt. Ez a növekedés nem csupán a népmozgásnak volt köszönhető, hanem újabb városi rangot kapott települések megjelenésének is. Az 1920–1941 közötti időszakban tízzel növekedett a városok száma Erdélyben.¹⁰ Amennyiben egyes népcsoportok esetében vizsgáljuk a városiasodás mértékét, látható, hogy jelentős eltérések mutatkoznak meg ezen a területen. A pólus egyik végletét a zsidó lakosság képviseli, amely a falvakról városokba történő beköltözéseknek köszönhetően a 20. századra jellegzetesen urbánus népességgé vált. 1910-ben 45,3%-uk élt városon, 1930-ra viszont a zsidó népességen belüli városiak aránya meghaladta az 56%-ot. Az 1941-es magyar népszámlálás szerint Észak-Erdélyben a zsidóság 57,6%-a élt városon. Ezzel szemben a román népszámlálások adatai szerint a Romániánál maradt Dél-Erdélyben lakó zsidóknak 80,2%-a volt városi lakos 1941-ben. Mindez azt jelenti, hogy a második világháború alatt Észak- és Dél-Erdély zsidóságának ösz-

5 *Recensământul din 1941. Transilvania*. Szerk. Traian ROTARIU. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2002. 121, 332–335; Ladislau GYÉMÁNT: *Evreii din Transilvania. Destin istoric*. Centrul de Studii Transilvane–Institutul Cultural Român, Cluj-Napoca, 2004. 127.

6 *Erdély településeinek vallási adatai (1880–1941)*. I. Szerk. KEPECS József. Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 2001. 20–21.

7 Uo. 22–23.

8 Uo. 28–29.

9 Ebben az évben, tehát 1930-ban, Romániának 20,2%-a lakott városon és 79,8%-a falun. A városi lakosság arányát tekintve Erdélyt a következő romániai régiók előzték meg: Munténia (27,1%), Dobruzsza (23,8%), Moldova (24,3%), Bukovina (26,6%).

10 VARGA E.: *i. m.* 87.

szesen mintegy 69%-a élt városon.¹¹ A holokauszt után tovább nőtt a városi zsidók aránya, hiszen a falvokról deportált és a holokausztot túlélő zsidóság többsége 1944 után városon telepedett le. 1947-ben a megmaradt zsidóság 85,1%-a volt városi, 1956-ban pedig már több mint 90%.¹²

Ami a régió két legnagyobb etnikumát – azaz a románokat és a magyarokat – illeti, jelentős változásoknak lehetünk tanúi 1918 után. 1910-ben Erdély városi lakosságának 55,6%-át alkották a magyarok, 17,6%-át a románok, 14,2%-át a németek és 9,6%-át a zsidók. Erdély Romániához történő csatolását követő első néhány évben jelentős magyar kivándorlás zajlott Magyarországra, amely főként a városi lakosságot érintette. Ezzel párhuzamosan felerősödött a román népesség városokra történő beköltözése, és megnőtt a városi rangú települések száma. Ilyen körülmények között 1930-ra jelentős arányeltolódásokat figyelhetünk meg: ekkor a városi lakosságnak már csak 37,9%-át alkották a magyarok, a románok aránya pedig 35%-ra nőtt. A németek esetében enyhe csökkenés (13,2%), míg a zsidók esetében enyhe növekedés (10,4%) volt tapasztalható. Mindez azt is jelentette, hogy a 20. század elején túlyomóan rurális népességű erdélyi románságon belül erőteljes urbanizációs folyamat ment végbe. 1910-ben a román lakosságnak 5,4%-a élt városon, 1930-ban már 10,5%. A magyarokon belül a városi népesség aránya 1910-ben 28,9%, a németeken belül pedig 21,7% volt. 1930-ra a magyarok esetében 27%-ra csökkent ez az arány, a német lakosságon belüli városiak aránya viszont 23,3%-ra nőtt.¹³ Az első világháborút követő változások ellenére, a városi társadalmakat tehát továbbra is a magyarok, a németek és a zsidók dominálták, ők határozták meg a városok arculatát. Ennek következtében a két világháború közötti román nemzetépítés fő prioritásai közé tartozott a városok etnikai képének a megváltoztatása. Mindezt elsősorban a városi román állami hivatalnokrétegnek, az állami alkalmazottak számának a felduzzasztásával próbálták elérni.¹⁴

ISKOLÁZOTTSÁGI SZINT

Erdély népességének iskolázottsági szintjét és foglalkozásszerkezetét az 1910-es magyar és az 1930-as román népszámlálások alapján igyekszünk bemutatni.

1910-ben a 6 éven felüli erdélyi lakosság 51,1%-a volt írástudó. Ha viszont csak a történelmi Erdély adatait vizsgáljuk, akkor ez az arány valamivel magasabb, 54%. Mindez viszont jóval alatta maradt az összmagyarországi adatoknak. 1910-ben a 6 éven felüli magyarországi lakosságnak 67%-a tudott írni-olvasni, amely az erdélyi területek népességének jelentős lemaradását jelzi.¹⁵ 1930-ra lényeges pozitív változások történtek. Ekkor a közben Romániához

11 Uo. 187.

12 GYÉMÁNT: *i. m.* 142–143.

13 IRINA LIVEZEANU: *Cultural Politics in Greater Romania. Regionalism, Nation Building, and Ethnic Struggle, 1918–1930.* Cornell University Press, Ithaca and London, 1995. 135.

14 KISS Tamás: *Támpontok az erdélyi etnikai rétegződési rendszer vizsgálatához.* I. Pro Minoritate XX(2010). 2. sz. 17.

15 KARÁDY Viktor–NAGY Péter Tibor: *Educational Inequalities and Denominations, 1910.* III. Database for Transylvania. John Wesley Publisher, Bp., 2009. 12.

került, 7 éven felüli erdélyi (történelmi Erdély, Bánság, Partium) lakosság 67,4%-a volt írástudó, amely a legmagasabbnak bizonyult Nagy-Románia különböző régióhoz képest:¹⁶

1. Az írástudók aránya Románia különböző régióiban

Írástudók	1897–1910	1930
Erdély	51,1% (1910)	67,4%
Bukovina	45,2% (1910)	65,7%
Ókirályság	39,3% (1912)	56,1%
Cadrlater	27,9% (1910)	45,5%
Besszarábia	19,4% (1897)	38,2%
Átlagosan	–	57,1%

Az írástudók aránya a falvak és a városok szintjén, valamint a kisebb régiók szerint is változott. A 7 évet betöltött lakosságot véve alapul 1930-ban az írástudók legmagasabb aránya a bánsági városi népesség körében volt (87,5%), a legalacsonyabb arány pedig a Partium rurális környezetében (55,1%).¹⁷

2. Írástudók Erdélyben 1930-ban

	Városok			Falvak			Összesen		
	7 éven felüli lakosság	Írástudók		7 éven felüli lakosság	Írástudók		7 éven felüli lakosság	Írástudók	
Történelmi Erdély	455 411	401 002	88,1	2 171 979	1 397 067	64,3	2 627 390	1 798 069	68,4
Bánság	151 234	132 261	87,5	663 169	455 219	68,6	814 403	587 480	72,1
Partium	244 965	210 561	86,0	910 147	501 921	55,1	1 155 112	712 482	61,7
Összesen	851 610	743 824	87,3	3 745 295	2 354 207	62,9	4 596 905	3 098 031	67,4

A 7 éven felüli írástudók nemi megoszlása a következőképpen alakult 1930-ban:¹⁸

16 *Recensământul general al Populației României din 29 decembrie 1930*. III. Szerk. Sabin MANUIȚĂ. Institutul Central de Statistică, Buc., 1938. X–XI.

17 Uo. XXVIII–XLIX.

18 Uo. XXVIII.

3. A 7 éven felüli írástudók nemi megoszlása Erdélyben

	Falvak és városok összesen				
	Férfi		Nő		Összesen
Történelmi Erdély	962 435	53,5	835 634	46,5	1 798 069
Bánság	317 214	54,0	270 266	46,0	587 480
Partium	384 651	54,0	327 831	46,0	712 482
Összesen	1 664 300	53,7	1 433 731	46,3	3 098 031

Az 1930-as népszámlálás szerint az írni és olvasni tudó, 7 éven felüli erdélyi lakosságnak 85,6%-a rendelkezett elemi szintű képzéssel. Középiszkolai végzettsége 9,2%-nak volt, egyetemi és főiskolai végzettsége pedig összesen 1,4%-nak.¹⁹

4. A 7 éven felüli írástudó személyek iskolázottsági szintje 1930-ban

	Iskolán kívüli oktatás vagy ismeretlen		Elemi oktatás		Középfokú oktatás		Szakoktatás		Egyetemi oktatás		Egyéb felsőfokú oktatás		Összesen
Történelmi Erdély	16 329	0,9	1 542 028	85,8	162 663	9,0	40 400	2,2	18 780	1,0	8 346	0,5	1 798 069
Bánság	5 439	0,9	508 006	86,5	53 099	9,0	11 457	2,0	4 244	0,7	2380	0,4	587 480
Partium	8 415	1,2	601 138	84,4	70 531	9,9	17 650	2,5	6 423	0,9	2394	0,3	712 482
Összesen	30 183	1,0	2 651 172	85,6	286 293	9,2	69 507	2,2	29 447	1,0	13 120	0,4	3 098 031

1910-ből csupán a történelmi Erdélyre vonatkozóan rendelkezünk pontos adatokkal. Mivel a magyar népszámlálás a nemzetiségi hovatartozásra nem kérdezett rá, ezért 1910-ből a vallási adatokkal foglalkozunk. Korábbi kutatásokból ismert jelenség az erdélyi/magyarországi zsidóság túliskolázottsága az egyéb felekezetekhez/etnikumokhoz képest.²⁰ 1910-ben például a történelmi Erdély területén önálló törvényhatósági jogú városokban (Kolozsvár, Marosvásárhely) lakó, 20–24 év közötti zsidó férfiaknak 3,5%-a volt írástudatlan, 12,4%-uk rendelkezett 4 osztályos iskolával, 28,4% pedig 8 osztállyal. A 20–24 éves zsidó nők körében az írástudatlanok aránya 2,7% volt, a 8 osztályt végzettké pedig 2,3. Ezzel szemben a városban élő 20–24 éves görög katolikus férfi lakosságnak 44,4%-a nem tudott írni-olvasni, 1,1%-uk 4 osztályt, 2,8%-uk 8 osztályt végzett. A hasonló korú görög katolikus nők 56,3%-a volt írástudatlan, és 0,5%-uk rendelkezett 8 osztállyal. A zsidó és görög katolikus lakosságra vonatkozó értékek között helyezkednek el a többi felekezetre vonatkozó adatok: a római kato-

19 Uo. XXVIII.

20 KARÁDY Viktor: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945)*. Replika Kör, Bp., 1997. 79.

likus vallású, urbánus területen élő 20–24 éves férfiak körében 6,5%-os, a reformátusok körében 7,2, a görögkeletiek esetében 39,2%-os volt az írástudatlanság.²¹

Amennyiben megyei szinten vizsgáljuk meg az illető korosztály iskolázottsági szintjét (ide tartoznak a rurális térségek és a nem önálló törvényhatósági jogú városok is), hasonló arányokat tapasztalhatunk: az izraelita férfiaknak 7,2, a nőknek pedig 10,3%-a volt írástudatlan. A férfiaknak 12,2%-a végzett négy osztályt és 13,8%-a nyolc osztályt. A zsidó nők esetében ezek az értékek 16,1, illetve 1,6%-ot mutattak. A görög katolikus népesség körében az elmaradás még szembeötlőbb a városi adatokhoz képest. A történelmi Erdély falvaiban és nem törvényhatósági jogú városaiban élő, 20–24 éves görög katolikus férfiaknak 56,7, a nőknek pedig 73,5%-a nem tudott írni-olvasni. A férfiaknak 0,6%-a rendelkezett négyosztályos végzettséggel és 1,6%-uk nyolc osztállyal. A nőknél ezek az arányok még kedvezőtlenebbeknek bizonyultak: négy osztályt 0,6% végzett, a nyolc osztályt kijárt személyek aránya pedig alig volt mérhető (0,1%). A római katolikus férfiak körében az írástudatlanság 13,2%, a reformátusok körében 16,9%, az evangélikusok esetében 3,4%, a görögkeletiekénél 45% és az unitáriusok körében 13,4% volt.²²

TÁRSADALMI SZERKEZET ÉS SZAKÉRTELMISSÉG

1930-ban Erdély össznépességének 69,7%-a élt őstermelésből, 12,6%-a bányászatból és iparból, 6,1%-a kereskedelemből és hitelből. A közigazgatás és a hadsereg is a népesség 1,5–1,5%-át foglalkoztatta. Az alkalmi munkások aránya 1,7, a közoktatásban dolgozóké 0,8 és a vallásfelekezetek szolgálatában állóké 0,6% volt. Mindez etnikai bontásban jóval összetettebb képet mutatott. A román lakosság körében volt ugyanis a legnagyobb az őstermelésből élők aránya (81%), míg a magyarok és a németek esetében sokkal kiegyensúlyozottabb volt a foglalkozásszerkezet. A magyaroknak 58%-a, a németeknek pedig 54,1%-a foglalkozott őstermeléssel. A korábbi tendenciáknak megfelelően a zsidó népesség körében továbbra is igen alacsony maradt az őstermelésből élők aránya (9,2%), viszont több mint kétharmad részüknek a bányászatból és az iparból (26,7%), valamint a kereskedelem, a hitel és a közlekedés (40,4%) ágazataiból származott a jövedelme.²³

Látható tehát, hogy Erdély összlakosságának többsége az agrárszektorban talált megélhetést, egyes etnikumok szintjén viszont igen differenciált volt a foglalkozásszerkezet. Ennek megfelelően a különböző foglalkozási szektorokban nemzetiségi arányeltolódásokat figyelhetünk meg. Mindez szoros összefüggésben állt a nemzetiségek körében tapasztalható modernizációs szinttel, illetve az írni-olvasni tudásnak és az iskolázottsági szintnek az alakulásával, az iskolaválasztással és a pályaeorientációval.

Az ismereteink meglehetősen hiányosak mind az erdélyi, mind a romániai szakértelmiség számát illetően. A népszámlálási összesítések ugyanis csak a különböző termelési és foglalkozási ágakra vonatkozó adatokat tartalmazzák (pl. agrárszektor, ipar, kereskedelem és hitel), és nem közlik az egyes szakmák terén dolgozó személyek számát.

21 KARÁDY–NAGY: *i. m.* 278–289.

22 Uo. 290–301.

23 KISS: *i. m.* 21.

Az orvosokra nézve a *Magyar Statisztikai Szemle* nyújt a legtöbb információt. Szél Tivadar elemzése szerint 1937-ben 2658 orvos tevékenykedett Erdélyben. Közülük 41,1% volt román nemzetiségű, 15% német és 11,1% magyar. A zsidó orvosok 32,1%-ot tettek ki.²⁴ Szél Tivadar tanulmánya 1940-ben, Észak-Erdély Magyarországhoz történő csatolását követően jelent meg. Ekkor már érvényben volt Magyarországon a zsidók közeleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939:IV. tc., azaz az ún. második zsidótörvény, amely a zsidókat faji alapon különböztette meg. Ezt tükrözi Szél statisztikája is, hiszen a túlnyomórészt magyar anyanyelvű és magyar kultúrájú zsidó orvosok számát külön közölte a magyarokétól. Ennek tudható be az is, hogy a magyar orvosok aránya még a németekéhez viszonyítva is alulmarad az alábbi kimutatás szerint:²⁵

5. Az erdélyi orvosok nemzetiségi megoszlása 1937-ben

	Magyar		Német		Román		Zsidó		Egyéb	Összesen
		%		%		%		%		
Történelmi Erdély	217	14,2	226	14,8	689	45,2	386	25,3	7	1525
Bánság	23	4,9	140	29,7	183	38,9	120	25,5	5	471
Partium	56	8,5	32	4,8	221	33,4	348	52,6	5	662
<i>Erdély összesen</i>	296	11,1	398	15	1093	41,1	854	32,1	17	2658

Az 1940-ben Magyarországhoz került észak-erdélyi területeken 1136 orvos maradt. Ők a magyarországi orvostársadalom 9%-át tették ki. Gyógyszertárakból 250, kórházi ágyakból pedig 5130 volt:²⁶

6. Az észak-erdélyi orvosok, gyógyszertárak és kórházi ágyak száma 1940-ben

	Orvosok		Gyógyszertárak		Kórházi ágyak	
		%		%		%
Észak-Erdély	1 136	9,0%	250	12,7%	5 130	8,7%
Magyarország összesen	12 554	100%	1973	100%	58 700	100%

24 Szél Tivadar: *A visszacsatolt keleti terület. Közegészségügy*. Magyar Statisztikai Szemle XVIII(1940). 8–9. sz. 696.

25 Uo. 696.

26 Uo. 695.

Észak-Erdély Magyarországhoz történő csatolását követően az orvosok száma jelentősen csökkent. A román orvosok közül ugyanis 741 személy a területi változásokat követő egy évben elhagyta a régiót. Ennek következtében 1942-ben már csak 40 orvos jutott 100 000 lakosra, amely jóval alatta maradt a magyarországi átlagnak. A magyar kormány ezt a hiányt a trianoni Magyarország területéről hozott orvosokkal próbálta pótolni. Az észak-erdélyi orvosok száma viszont így is csak 700 körülire emelkedett.²⁷

Az etnikai megoszlás tekintetében elsősorban a zsidók arányát illetően történt változás a két világháború közötti időszakhoz képest. Magyarországhoz olyan erdélyi területek kerültek 1940-ben, ahol a második bécsi döntést megelőzően is jelentős volt a zsidó orvosok száma. Ennek következtében 1941-ben az észak-erdélyi orvosoknak 44,5%-át tették ki a zsidók, 40%-át a románok és 15%-át a magyarok.²⁸

Az ügyvédek számára vonatkozóan 1935-ből és 1936-ból rendelkezünk adatokkal. Egy 1935-ös becslés szerint 1935. december 31-én 2648 ügyvéd tevékenykedett Erdélyben. Közülük 1265 román, 646 zsidó, 535 magyar, 186 német és 16 egyéb nemzetiségű volt.²⁹

7. Az erdélyi ügyvédek nemzetiségi összetétele 1935-ben

Román	1265	47,8%
Magyar	535	20,2%
Zsidó	646	24,4%
Német	186	7,0%
Egyéb	16	0,6%
Összesen	2648	100,0%

A fenti nemzetiségi arányoknak némileg ellentmondanak az 1936-os számok. A román Külügyminisztérium adatai szerint ugyanis a zsidók aránya lényegesen magasabb volt az ügyvédek körében. Habár a Külügyminisztérium nem közöl teljes statisztikát egész Erdélyre nézve, és csak a történelmi Erdély és a Bánság területén tevékenykedő ügyvédekre nézve közöl információkat, az látható, hogy a zsidó ügyvédek aránya megközelítette a 40%-ot. 1936-ban az erdélyi és bánsági ügyvédi kamaráknak összesen 1462 tagja volt. Közülük 60,2% volt keresztény és 39,8% zsidó származású.³⁰

27 Kovács M. Mária: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között.* Helikon, Bp., 2001. 157.

28 Uo.

29 Kiss Árpád: *A romániai magyar ügyvédek.* Magyar Kisebbség XV(1936). 15–16. sz. 428.

30 Arhivele Diplomatice. Ministerul Afacerilor Externe, București, Fond: Problema 33 (Chestiuni privitoare la evrei 1900–1948), dos. 10, 240.

8. Történelmi Erdély és Bánság ügyvédek száma 1936-ban

	Keresztény		Zsidó		Összesen
Erdélyi ügyvédi kamara	670	59,2%	461	40,8%	1131
Bánsági ügyvédi kamara	210	63,4%	121	36,6%	331
Összesen	880	60,2%	582	39,8%	1462

A Magyarországon bevezetett második zsidótörvény a korábbi 20%-ról 6%-ra csökkentette az értelmiségi és szabadfoglalkozású pályákon alkalmazható zsidók számát. A törvény lehetőséget adott további 3% kivételezett személy alkalmazására. A jogkorlátozások kihatótak az észak-erdélyi zsidó orvosokra és ügyvédekre is. Az újjászervezett észak-erdélyi orvosi kamarákba 1941-ben 664 orvos jelentkezett, amelyeknek közel fele zsidó származású volt. Közülük viszont 398 keresztényt (90,9%), 37 (8,4%) zsidót és 3 (0,7%) kivételezett zsidót vettek fel. Az elutasított orvosok fellebbezése nyomán további 97 személy nyert kamarai tagságot.³¹

A zsidók kizárásával találkozunk az ügyvédi kamarák esetében is. Összesen 1315 ügyvéd kérte a felvételét 1941-ben. Közülük 482 (37%) volt zsidó, de az 1939:IV. tc. értelmében csak 6%-ot és 3% kivételezettet, tehát összesen 9% zsidót lehetett felvenni a tagságba. A végül 655 felvett észak-erdélyi ügyvéd között így csupán 57 zsidónak minősülő személynek, azaz 8,8%-nak jutott hely.³²

Az orvosokon és ügyvédeken kívül, az igazságszolgáltatás területéről rendelkezünk adatokkal. Az 1930-as évek közepén Erdélyben több mint négyezer bíró, ügyész és különböző bírósági, ügyészségi tisztviselő tevékenykedett. A közhivatali pályákra jellemzően itt jóval kisebb volt a kisebbségek aránya. A bírák, ügyészek és különböző ügyészségi tisztviselőknek 74,9%-a volt román 1935-ben, 17%-a pedig magyar.³³

KULTÚRATERMELŐ INTÉZMÉNYEK

Múzeumok, népművelés és filmgyártás

A jelen tanulmány keretei nem teszik lehetővé az olyan nagy kultúraszervező és kultúratermelő intézmények külön bemutatását mint amilyen az Erdélyi Múzeum-Egyesület, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület és az Erdélyi Kárpát-Egyesület.³⁴ Ebben a fejezetben csak általános statisztikai adatokkal foglalkozunk.

31 Kovács M.: *i. m.* 159.

32 BÁRDI Nándor: *A múlt mint tapasztalat. A kisebbségből többségbe került erdélyi magyar politika szemléletváltása 1940–1944 között.* Limes XIX(2006). 2. sz. 62.

33 sz. n.: *Bírák, ügyészek, bírósági és ügyészségi egyéb tisztviselők nemzetiségi megoszlása Erdélyben 1934. október 15-én.* Magyar Kisebbség XV(1936). 2. sz. 53.

34 Általánosságban lásd BÁRDI Nándor: *A romániai magyar kisebbség a két világháború között = Kisebbségi magyar közösségek a 20. században.* Szerk. BÁRDI Nándor–FEDINEC Csilla–SZARKA László. Gondolat–MTA Kisebbségkutató Intézet, Bp., 2008. 96; KÁNTOR Lajos: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület utolsó tíz esztendeje = Erdélyi Magyar Évkönyv 1918–1929.* Szerk. SÚLYOK István–FRITZ

1918-ban 14 nagyobb közgyűjtemény került Erdéllyel együtt Romániához, 831 000 múzeumi tárggyal. Észak-Erdély visszacsatolásakor ezekből 7 közgyűjtemény került vissza. Ami a könyvtárakat illeti, az első világháború után 27 olyan erdélyi könyvtár került román uralom alá, amelyeknek az állománya 10 000-nél több kötetet számolt. Mindez 1 127 552 kötetet jelentett összesen. Ezek közül 13 könyvtár került vissza Magyarországhoz az 1940-es bécsi döntés következtében, köztük a 400 000 kötettel rendelkező kolozsvári tudományegyetem könyvtára. 1912-es adatok alapján úgy lehet becsülni, hogy 1940-ben a múzeumi tárgyaknak háromnegyede, azaz mintegy 600 000 tárgy, a közkönyvtári könyvállománynak mintegy fele, azaz több mint 700 000 kötet került vissza Észak-Erdéllyel Magyarországhoz.³⁵

Pontos kimutatással a népművelési intézmények számát illetően az 1941/1942-es évre vonatkozóan rendelkezünk. Észak-Erdély területén 527 dalkör működött ebben az időszakban. A kultúrházak és népművelődési előadótermek száma 587 volt, a közkönyvtáraké 1883. Mindezek mellett 175 vetítőgép szolgálta ki a mozikat.³⁶

9. Népművelődési intézmények Észak-Erdélyben 1941/1942-ben³⁷

Dalkörök, énekkarok	527
Kultúrházak és népművelődési előadótermek	587
Közkönyvtárak	1883
Vetítőgépek	175

A hetedik művészet infrastruktúrájába Erdély igen korán, nemcsak mint felvevőpiac, hanem mint alkotásokat létrehozó terület is bekapcsolódott. Tudjuk, hogy 1898-ban néhány településen már zajlottak filmvetítések. Ilyenek voltak Gyulafehérvár, Erzsébetváros, Kézdivásárhely és Balázsfalva, vagy egy évvel később Kolozsvár.³⁸ Habár korábban is voltak időközönként mozgóképvetítések, Temesváron például csak 1908-ban nyitottak mozgóképszínházat. Brassóban már 1901-től, Kolozsváron és Nagyváradon 1906-tól, Aradon 1907-től, Máramarosszigeten 1911-től, Szatmárnémetiben 1912-től működtek hasonló intézmények. Az 1910-es évek elejére lényegében minden nagyobb és közepes méretű városi településre eljutott a mozi. Ezzel párhuzamosan kezdetét vette az erdélyi filmgyártás is, amelyet elsősorban az 1914-et követő háborús konjunktúra lendített fel. A korábban forgalmazott francia, angol

László. Juventus Kiadás, Kvár, 1930. 216–222; TÖRÖK Borbála Zsuzsanna: *The Ethnic Design of Scholarship. Learned Societies and State Intervention in 19th Century Transylvania = Cultural Dimensions of Elite Formation in Transylvania (1770–1950)*. Ed. KARÁDY Viktor–TÖRÖK Borbála Zsuzsanna. EDRC Foundation, Cluj-Napoca, 2008. 115–137; BÍRÓ Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940*. Pro-Print, Csíkszereda, 2002. 207–213, 401–405.

35 ASZTALOS József: *A visszacsatolt keleti terület. Közműveltség*. Magyar Statisztikai Szemle XVIII(1940). 8–9. sz. 779.

36 *Magyar Statisztikai Évkönyv 1942*. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Bp., 1944. 249–250.

37 Az adatsorból hiányoznak a második bécsi döntés következtében Arad megyétől Magyarországhoz került települések adatai.

38 JORDÁKY Lajos: *Az erdélyi némafilmgyártás története (1903–1930)*. Kriterion, Buk., 1980. 14.

és olasz filmek ugyanis a háború következtében kiszorultak az erdélyi piacról, amely a helyben gyártott filmeknek kedvezett.³⁹

Az első erdélyi filmeket aradi, kolozsvári, nagyváradai és temesvári mozitulajdonosok készítették. Elsőként Udvari András, kolozsvári mozitulajdonos forgatott rövidfilmet 1907-ben, de előtte már 1903-ban készült Aradon dokumentumfilm-felvétel. Az első játékfilm jellegű alkotás ugyancsak Kolozsváron készült el 1913-ban.⁴⁰ Az erdélyi filmgyártás fellendülése és kiteljesedése is a kolozsvári színházigazgató, Janovics Jenő nevéhez fűződik. 1919-ig kilencven filmprodukciónak készült Erdélyben, ebből 68-at Janovics gyártott.

Az első világháborút követően lehanyaglott a filmgyártás Erdélyben, a mozik viszont továbbra is virágoztak. 1919–1930 között csupán 18 dokumentumfilm, 5 moziszekecs és 2 művészfilm készült.⁴¹

A sajtó és a rádió

Az első világháborút követően igen gazdag sajtóélet bontakozott ki Erdélyben. Sorra indultak be az újabbnál újabb román és kisebbségi napilapok, hetilapok, folyóiratok és szaklapok. Míg 1920-ban Erdély területén 50 román, 36 német és 82 magyar nyelvű sajtótermék jelent meg, addig 1929-re a román újságok száma 236-ra, a németeké 70-re, a magyaroké pedig 189-re emelkedett.⁴²

10. Időszaki sajtótermékek Erdélyben 1929-ben

	<i>Román</i>	<i>Magyar</i>	<i>Német</i>	<i>Többnyelvű (román, magyar, német, jiddis/héber, francia)</i>	<i>Egyéb nyelvek</i>	<i>Összesen</i>
Sajtótermékek száma	236	189	70	64	2	561

Észak-Erdély Magyarországhoz történő visszacsatolását követő napokban a berendezkedő magyar katonai közigazgatás a sajtótermékek egy jelentős részét betiltotta. A második bécsi döntés időpontjában 230 lap működött Észak-Erdélyben, 1942-ben már csak 96. A betiltott lapok között egyaránt voltak magyar, román és német nyelvű orgánusok. A megszüntetésükkor elsősorban politikai és nem nemzetiségi kritériumokat vettek alapul.⁴³

39 Uo. 26.

40 Uo. 30.

41 Uo. 115.

42 *Anuarul General al României Mari 1920–1921*. I, k. n., Buc., 7–16; Emanoil BUCUȚA: *Statistica publicațiilor periodice din Transilvania = Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul 1918–1919*. II. Cultura Națională, Buc., 1929. 1292.

43 SEBESTYÉN Elemér–SZABÓ Péter: *Észak-Erdély és Székelyföld magyar katonai közigazgatás alatt (1940. szeptember–november)*. Századok CXLII(2008). 6. sz. 1412; ÉLEKES Dezső: *A szellemi kultúra, különösen az időszaki sajtó számbavételének problémái*. Magyar Statisztikai Szemle XXI(1943). 4. sz. 169–172.

11. A sajtótermékek száma Észak-Erdélyben 1942-ben

	<i>Sajtótermékek száma</i>
Észak-Erdély	96
Magyarország	1379

Az észak-erdélyi 96 sajtóterméknek közel fele Kolozsváron jelent meg. Kolozsvár a 41 újságjával országos szinten a második helyen állt Budapest után. Ezzel szemben Nagyváradon és Marosvásárhelyen jóval kevesebb lap jelent meg. Fővárosi minőségéből adódóan Budapest dominanciája a kiadott sajtótermékek területén is megnyilvánult.⁴⁴

12. A fontosabb magyarországi városokban megjelenő sajtótermékek száma 1942-ben

<i>Rangsor</i>	<i>Városok</i>	<i>Sajtótermékek száma</i>
1.	Budapest	779
2.	Kolozsvár	41
3.	Szeged	32
4.	Debrecen	23
5.	Pécs	21
6.	Győr	18
12.	Nagyvárad	11
16.	Marosvásárhely	10

A rádió-előfizetők számát illetően 1936-ból és 1937-ből rendelkezünk adatokkal. 1936-ban egész Románia területén 162 132 előfizető volt, ebből Erdélyben 62 852. Ekkor országos szinten 1 rádió-előfizetésre megközelítőleg 119 lakos jutott, Erdélyben pedig 81. Amennyiben régiókra bontjuk le az előfizetők számát, akkor a történelmi Erdélyben 30 731, a Bánságban 15 435, a Partiumban pedig 16 686 előfizető volt. A rádió-előfizetők számának gyors növekedését jelzi az a tény, hogy 1937-ben országos szinten már 218 216 előfizető volt (1 előfizetésre 89 lakos). Erdélyben a számuk 80 561-re emelkedett (1 előfizetésre 65 lakos). A viszacsatolt észak-erdélyi területen 1940-ben mintegy 30 000 rádió-előfizető lehetett.⁴⁵

Amennyiben a rádió-előfizetések számát egyfajta modernizációs indexként fogjuk fel, akkor az látszik, hogy Erdély jelentős lépéselőnyben volt az országos átlaghoz viszonyítva. Ezt támasztják alá egyébként a sajtótermékek, könyvtárak, múzeumok adatai, de akár az egy templomra/zsinagógára jutó hívek száma is.

44 ELEKES: *i. m.* 169–172.

45 *Anuarul Statistic al României 1939 și 1940*. Institutul Central de Statistică, Buc., 1940. 549; ASZTALOS: *i. m.* 780.

13. Az erdélyi rádió-előfizetők száma 1936-ban és 1937-ben

<i>Rádió-előfizetők</i>	1936	1937
Erdély	62 852	80 561
Románia	162 132	218 216

Az egyházak

A vallási élet megszervezésén túl az egyházak kultúratermelői és oktatási tevékenységet is kifejtettek. Ebből a szempontból fontosnak tartjuk röviden bemutatni az Erdély területén működő fontosabb egyházak szerkezetét.

A legkiterjedtebb intézményháló a román görögkeleti, a görög katolikus, a római katolikus és a református egyházak működtették. A görögkeleti (ortodox) egyház Erdély területén egy érsekséggel (Gyulafehérvár–Nagyszeben), négy püspökséggel (Arad, Karánsebes, Kolozsvár, Nagyvárad), valamint egy szerb ortodox vikariátussal (Temesvár) rendelkezett, és összesen 2781 templomot tartott fent 1931-ben.⁴⁶ A görög katolikus egyház érseki székhelye Balázsfalván volt. Ezenkívül négy püspöksége működött: Kolozsvár–Szamosújvár, Lugos, Nagyvárad, Máramaros. A templomok száma 2122 volt. Az erdélyi római katolikus egyház négy egyházmegyébe szerveződött, amelyből a gyulafehérvári érsekség, míg a nagyvárad, a temesvári és a szatmári püspökség volt. A reformátusok két püspökséggel (Kolozsvár, Nagyvárad) és 810 templommal rendelkeztek. Az evangélikusoknak és az unitáriusoknak egy-egy püspöksége volt, az előbbieknél Nagyszebenben, az utóbbiaknak pedig Kolozsváron.⁴⁷ Az izraeliták vallási szervezete nem volt központosítva, minden település hitközsége autonóm volt. Ennek tulajdonítható az, hogy Erdély területén a zsidóság csak az 1868–1869-es pesti Egyetemes Zsidó Gyűlést követően kezdett intézményes alapon tömörülni. De az ekkor létrehozott csúcsszervezetek is elsősorban nem egyházigazgatási és hitélet-szervezési funkciót töltek be, hanem az állammal való kapcsolattartást és az adminisztrációs feladatokat látták el. 1918 után az erdélyi izraelita hitközségeket két szervezet fogta össze: az Erdélyrészi Ortodox Izraelita Központi Iroda (Beszterce) és az Erdély-Bánáti Országos Izraelita Iroda (Kolozsvár). A két szervezet közül viszont egyik sem tekinthető a keresztény egyházmegyékhöz hasonló szerveződésnek.

A két világháború közötti időszakban tehát a hat fő keresztény egyház 3 érsekséggel, 15 püspökséggel rendelkezett. 1931-ben a keresztény egyházak 6641 templomot, az izraelita felekezet pedig 215 zsinagógát tartott fent. A templomok és a zsinagógák együttes száma így 6856 volt.⁴⁸

46 *Anuarul Statistic al României 1931–1932*. Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Buc., 1933. 366.

47 Uo. 367.

48 Uo. 366–367.

14. Egyházak Erdély területén 1931-ben

	Egyházmegyéek			Templomok / Zsinagógák	
	Érsekség	Püspökség	Összesen		%
Görögkeleti	1	4	5	2781	40,6
Görög katolikus	1	4	5	2122	31,0
Római katolikus	1	3	4	508	7,4
Református	-	2	2	810	11,8
Evangélikus	-	1	1	307	4,5
Unitárius	-	1	1	113	1,6
Izraelita	-	-	-	215	3,1
Összesen	3	15	18	6856	100

A templomok és zsinagógák számánál szembe tünő az a tény, hogy amíg az erdélyi görögkeleti hívek 34,8%-ot, a görög katolikusok pedig 25%-ot tettek ki, a két egyház a hívek arányszámát felülmúló templommal rendelkezett. 1931-ben a görögkeleti egyház a templomok 40,6%-át, a görög katolikusok pedig 31%-át birtokolták. Meglepő ugyanakkor a római katolikus templomok 7,4%-os aránya, miközben a hívek 17,1%-ot alkottak. A többi egyház által birtokolt templomok aránya nagyjából megegyezett a tagok arányszámával.

Az egy templomra jutó hívek száma további érdekes adatokkal szolgál. Összehasonlítva Románia egyéb régióival az látszik, hogy Erdély lakossága jóval fejlettebb egyházi intézménystruktúrával rendelkezett, mint például az Ókirályság, Besszarábia vagy Bukovina. Az Ókirályságban egy görögkeleti templomra 1180 lélek jutott, Besszarábiában 2372, Bukovinában 2065, Erdélyben viszont csak 695. A többi vallás esetében is az utóbbi területen állt a legtöbb templom a hívő népesség rendelkezésére, ez alól csak az izraeliták képeztek kivételt. Erdélyben 1 görög katolikus templomra 653 egyháztag jutott. A reformátusok esetében 860, az evangélikusoknál 894, az unitáriusoknál 605. A római katolikusoknál érzékelhető némi lemaradás, de az országos átlagot ez is felülmúlja. Itt 1865 hívő jutott egy templomra. Az izraelitáknál Erdélyben 897 személyre jutott 1 zsinagóga, az Ókirályságban viszont 448-ra.⁴⁹

SOCIAL STRUCTURE AND CULTURAL INFRASTRUCTURE IN TRANSYLVANIA AFTER THE FIRST WORLD WAR

Keywords: *demography, social structure, education, culture-generating institutions, press, churches*

This paper proposes to offer a statistical presentation of the ethnic and denominational distribution of the population of Transylvania, the social framework and the professional elites and of the culture-generating institutions between 1918 and 1948 (museums, adult education, film making, press and ra-

49 Uo.

dio, the churches). The study relies primarily on the hitherto published statistical summaries, censuses, annals, and studies, without carrying out any fundamental research or analysis. This is a first step to a larger analysis concerning the modernization indexes and the modernization processes in the inter-war Transylvania.

STRUCTURĂ SOCIALĂ ȘI INFRASTRUCTURĂ CULTURALĂ ÎN TRANSILVANIA DUPĂ PRIMUL RĂZBOI MONDIAL

Cuvinte-cheie: *demografie, stratificare socială, educație, instituții culturale, presă, biserici*

Studiul, pornind cu o prezentare statistică a distribuției etnice și confesionale, respectiv a structurii profesionale a populației din Transilvania, își propune să analizeze structura socială și infrastructura culturală din Transilvania de după 1918. Alături de datele generale, oferă date referitoare la elitele profesionale și despre instituțiile culturale (muzee, instituții de educație, producție de film, presa și radio, biserici) din această regiune între 1918 și 1948. Studiul se bazează în primul rând pe publicații statistice, pe datele recensământului din 1930, pe anuarele diferitelor instituții și pe publicații de specialitate. Acest text este un prim pas spre o analiză complexă privind indicele de modernizare și procesul de modernizare în Transilvania interbelică.

III.
MŰVÉSZETTÖRTÉNET

KISS LÓRÁND*

FALKÉPEK KUTATÁSA ÉS HELYREÁLLÍTÁSA AZ ERDÉLYI SZÁSZ EVANGÉLIKUS TEMPLOMOKBAN

Kulcsszavak: *Darlac, erdélyi szász templomok, középkori falképfestészet, Küküllőkörös, Somogyom, Szászivánfalva, Szászszolna*

A jelen beszámoló egy öt évvel ezelőtt elkezdett kutatási program részeredményeinek a vázlatos bemutatására törekszik.

E kutatás rendszerezetté, programszerűvé tételének ötlete öt-hat évvel ezelőtt kezdett el körvonalazódni. Indítéka az volt, hogy az erdélyi szász templomok falképegyüttese elsősorban a tulajdonosok részéről eddig nem élveztek különösebb figyelmet. A szász művészettörténet-írás elsősorban a gótikus táblaképekre, bútorzatra, illetve az építészeti elemekre, műrészletekre koncentrált, s néhány kiemelkedő együttest (Almakerék, segesvári Hegyi-templom, brassói Fekete-templom stb.) kivéve a falképeket mellőzte. E templomok falképei a nagy ismeretlent jelentették és jelentik ma is a művészettörténészek és a restaurátorok számára, annak ellenére, hogy a falfestmények területén is legalább olyan jelentős emlékek felbukkanása várható, mint az építészet, táblaképfestészet területén.

Kutatásunk, mely asztalosmunkák felmérésével egy időben folyik eleinte elsősorban a megyesi egyházkör templomait érintette, de az elmúlt évek folyamán kiterjedt a segesvári, brassói, besztercei egyházkörökre is. Az érintett templomok egy részében európai uniós pályázat keretében végzett helyreállítás vagy felújítás adott lehetőséget a kutatásra, más esetben a vizsgálat a tulajdonos felkérésére, személyes kezdeményezésre, önerőből, vagy civil támogatásból történt.

Természetes, hogy egy-egy templom falkutatása nem szolgáltatott teljes és kimerítő információt, de legfontosabb lappangó értékeit mindenképpen azonosítani lehetett. Ugyanakkor az ilyen kutatás számos új ismerettel egészíti ki az adott együttes építéstörténetét. Eddig 38 evangélikus templom kutatása történt meg. A kutatás eredményeiről egy-egy képekkel dokumentált restaurátori beszámoló készült. Minden objektumoknál vakolat- és pigmensmintákat vettünk, hogy magalapozzunk egy majdani történeti pigmens- és vakolat-inventáriumot.

Az összegyűjtött adatokat, szakmai beszámolókat, a kutatás eredményeit egy honlapra (*www.monumenta.ro*) töltjük fel, mindenki számára elérhetővé téve azokat.

* Kiss Lóránd (1973), festő-restaurátor, festészeti diplomát a kolozsvári Ioan Andreescu Művészeti Egyetemen szerzett 1996-ban. Fontosabb munkái: az alcinai evangélikus templom falképeinek restaurálása (2008–2010), a megyesi evangélikus erődtemplom Mária-tornya kápolnájában található falképek restaurálása (Pál Péterrel, 2008), a csíkménasági római katolikus templom szentélye falképeinek restaurálása (Pál Péterrel, 2009–2011), a bögözi református templom falképeinek restaurálása (Pál Péterrel, 2011–2012).

A továbbiakban néhány példával szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy milyen mennyiségű és minőségű, nagyrészt teljesen ismeretlen emlékanyaggal állunk szemben.

A **szászivánfalvi** evangélikus templom hajójában és szentélyében mintegy 120–140 négyzetméter középkori falképfelület található vakolat és meszelésrétegek alatt (1. kép). A szakirodalom a templom falképeinek létezéséről csak érintőlegesen emlékezik meg. A nagyméretű hajó északi fala teljes mértékben ki van festve, a falfestmények 140 cm magasságtól a mennyezetig takarják a falfelületet. Három egymás alatti regiszter, s a legelső regiszter alatt egy lábazati díszítőfestés is látható. A kutatóablakok alapján a legfelső regiszter a Szent László-legenda képciklusait ábrázolja (4–5. kép). A két alsó regiszterben szintén szentek alakjai láthatók, de a kutatóablakok egyelőre nem szolgálnak elegendő információval azonosításukhoz. A diadalív hajó felőli oldala szintén teljes mértékben ki van festve, az északi karzat szomszédságában pedig az Utolsó ítélet jelenete figyelhető meg (2–3. kép). Hajdan a szentély teljes felületét is falképek borították, töredékeik a boltozaton és a szentélyzáródásban maradtak meg. A falfestmények stilisztikai és technikai jellemzői alapján kijelenthetjük, hogy a hajó, a diadalív és a szentély falképei egységes kifestés eredményei, amelyek stilisztikailag az almakeréki falképekkel hozhatók szoros összefüggésbe (6. kép). A szászivánfalvi és almakeréki alakok fej- és arcmegoldásait összevetve felmerül az azonos mester vagy azonos műhely lehetősége.

A Beszterce melletti **Szászsolna** evangélikus temploma mintegy 15 éve lett rommá. A hajó boltozata és falainak egy része beomlott, a szentély gótikus bordás keresztboltozata még áll (7–8. kép). A szentély északi és északkeleti oldalán a málló vakolatok alól középkori falképek váltak láthatóvá (hozzávetőleg 20 m²-nyi festett felület). Néhány éve a szentély falképeinek egy részét (a jobb állapotban megmaradt, látványosabb figurák fejét) leválasztották, s a besztercei múzeumban kiállították, a „lefejezett” jeleneteket sorsukra hagyva (9. kép). A falakon maradt festményeken semmilyen állagmegőrzés nem történt. Ez a példa hű érzékeltetője az erdélyi szász kulturális örökséggel kapcsolatosan kialakult állapotoknak.

A Medgyes melletti **Darlac** evangélikus templomát a szakirodalom a külső falképei révén ismeri (10. kép). A szentély külső falfelületeit ugyanis a Passió jelenetei, illetve egy nagyméretű Szent Kristóf-ábrázolás díszíti. Belső falképeiről mindeddig egy, az ülőfülkében feltárt kisebb részlet árulkodott. A kutatás során kiderült, hogy a teljes szentélybelső, beleértve a diadalív bélletét és a boltozatot is középkori falképek díszítik. E falképek azonos stílusjegyeket mutatnak a külső falképekkel, valószínű, hogy készítőjük azonos mester vagy műhely lehetett. A szentély déli falán Szent Katalin, illetve Szent Ilona legendái láthatók (11. kép), az ülőfülkében Szent István és László királyok álló alakjai, a szentély északi falán pedig egy nagyméretű Utolsó ítélet látható (12–14. kép). A falképek stílusa és készítőtechnikája egyértelműen arról árulkodik, hogy készítőjük a bizánci kultúrkörben formálódott.

Medgyes és Erzsébetváros között, a Nagy-Küküllő egyik jobb oldali mellékvölgyében található **Somogyom**. A somogyomi evangélikus templom falképei egy javítás során kerültek felszínre, miközben a templomot időlegesen a falu görög-keleti felekezeti közössége használta (15. kép). A hajó északi oldalán akkor két egymás alatti jelenetet szabadon hagytak, a többi visszameszelték. A falkutatás után nyilvánvalóvá vált hogy a teljes északi hajófal a járászinttől a mennyezetig ki van festve. Három egymás alatti regiszterben, Szent Katalin legendája, Szent Péter keresztre feszítése és az Utolsó ítélet két jelenete (a lelkeket mérő Szent Mihály arkangyal és a Köpönyeges Mária) azonosítható (16–17. kép). A teljes szentélybelső, beleértve annak boltozatát és a diadalívet késő gótikus jellegű figurális kifestés díszíti. A déli ülőfü-

kében Szent István és Szent László királyok térdeplő alakjai ismerhetők fel. A templombelső teljes falképes felülete mintegy 250–280 négyzetméterre becsülhető.

A szentély külső déli falán egy nagyrészt lepusztult, nagyméretű Szent Kristóf, keleti oldalán egy Fájdalmas Krisztus ábrázolás, az északon egy mára felismerhetetlen jelenet látható. E három külső jelenet készítése technikai és az értékelhető stilisztikai elemek alapján a darlaci bizánci jellegű falfestményekkel hozható összefüggésbe.

A Darlactól 5 km-re északi irányban fekvő **Küküllőkörös** evangélikus erődtemplomában is egy, az 1980-as években végzett belső felújítás-meszelés hozta felszínre a középkori falképeket. A 15. század második felében készült falképek a szentély teljes északi oldalát beborítják, három, egymás alatti regiszterben. A középső regiszter sekrestyeajtó fölötti részén Krisztus Pilátus előtt-jelenet látható. A vegyes, freskó-szekkó technikával festett falkép festékrétegének egy része elpusztult, de a freskó technikával festett arcképek viszonylag épen fennmaradtak. Ezek egy kivételes képességű, tapasztalt, kitűnő rajztudású festőről árulkodnak. A plasztikusan, anatómiai hitelességgel megformált arcok mind arra utalnak hogy festőjük valamelyik festő-képipró céh keretében szerezhette meg tudását. A szentély északi falán hozzávetőleg 62 m² falképes felület maradt fenn.

Összegzésképpen, e négy kiragadott példa jól szemlélteti azt, hogy milyen meglepetéseket tartogat az alig ismert szász falképes emlékek. Az eddig kutatott anyag gazdagságát a száraz statisztikai adatok is jelzik: a 38 kutatott templomból 34-ben találtunk középkori falképet, s további két templomban későbbi feliratokat, díszítéseket.

Az általunk programnak titulált kutatássorozat, adat- és információgyűjtés nehézkesen haladt és halad előre, híjával minden állami vagy bármilyen jellegű más állandó támogatásnak. Megteremtettünk egy olyan *on-line* felületet, amelyen ezt az információhalmazt többé-kevésbé rendezetten, bárki számára elérhetővé tudjuk tenni. Ennek a felületnek a ki- és felépítésében erdélyi magáncégek, támogatók voltak a segítségünkre. Jelenleg kb. 120 objektumról vannak adatok feltöltve (ennek az anyagnak az evangélikus templomok természetesen csak egy szeletét jelentik).

Az elsorolt nehézségek ellenére végszóként ki kell mondanunk, hogy a fent vázolt program nem elég koherens, nem biztosított folyamatossága, mégis, tekintettel az adott objektumok és műalkotások jelentőségére, érdemes folytatni. Többek között azért, mert sok esetben vissza nem térő alkalmakról és lehetőségekről, nap mint nap pusztuló értékekről van szó. A felfedezett (részben feltárt) falképek művészettörténeti és ikonográfiai értelmezése, beillesztése az erdélyi művészet történetébe egy távolabbi feladatot jelent. Meggyőződésünk, hogy a kutatások révén felszínre került ismeretanyag által az erdélyi középkori falképekről sokkal teljesebb, összefüggéseiben gazdagabb képet alkothatunk.

RESEARCH AND CONSERVATION OF MURALS IN LUTHERAN CHURCHES OF MEDIAȘ ARCHDEACONRY

Keywords: *saxon churches from Transylvania, Curciu, Dârlos, Ighișul Nou, Jelna, medieval murals, Șmig*

The study presents a five years old project, which initially included churches of Mediaș archdeaconry, later included Lutheran churches of the other administrative areas too.

The project takes aim the research of murals of the denominated area. We would like to stress cause these churches are containing murals with the same artistic value than architectural or like the winged altars, although they are unknown to the specialists too (with some exceptions: Mălâncrav – Malmkrog, Church on the Hill from Sighișoara – Schässburg).

The main proposal of the project was the localization and delimitation of the murals. To the present was made the research of 38 Lutheran churches, and a great number of murals discovered. A good example is the mural of the Lutheran church of Ighișul Nou (Eibesdorf), which painter has worked in the choir of the church of Mălâncrav too. At Ighișul Nou was discovered around 220 mp of mural, at Curciu (Kirtsch) around 70 mp, and at Șmig (Schmiegen) around 210 mp form the 15th Century. The results of the researches are published at the site www.monumenta.ro.

CERCETAREA ȘI CONSERVAREA PICTURILOR MURALE DIN BISERICILE EVANGHELICE ALE PROTOPOPIATULUI MEDIAȘULUI

Cuvinte-cheie: *biserici săsești din Transylvania, Curciu, Dârlos, Ighișul Nou, Jelna, pictură murală medievală, Șmig*

Lucrarea de față încearcă să promoveze în rândul specialiștilor un proiect demarat cu cinci ani în urmă, care prevedea inițial cercetarea picturilor murale în bisericile din Protopopiatul Evanghelic al Mediașului, ulterior fiind incluse biserici evanghelice și din alte zone administrative. Trebuie să subliniem că deși, picturile murale reprezintă valori artistice istorice tot atât de prețioase ca și arhitectura sau altarele poliptice din lăcașurile cercetate, cu excepția câtorva exemple – Mălâncrav, Biserica din Deal de la Sighișoara – aceste picturi nu sunt cunoscute nici măcar de către specialiști (istorici de artă sau restauratori).

Proiectul a propus cercetarea acestor biserici pentru localizarea și delimitarea picturilor murale. Până în prezent s-a efectuat cercetarea a 38 de biserici evanghelice. În urma cercetărilor au fost descoperite numeroase ansambluri de picturi murale, cum ar fi spre exemplu picturile murale din biserica evanghelică Ighișul Nou, ale căror pictor a lucrat și în absida bisericii din Mălâncrav. La Ighișul Nou s-au descoperit cca 220 mp. de pictură murală, la Curciu cca 70 mp., iar la Șmig cca 210 de mp. datând din secolul al XV-lea. Rezultatele cercetărilor sunt publicate și pe site-ul www.monumenta.ro.

KÉPJEGYZÉK / LIST OF ILLUSTRATIONS / LISTA ILUSTRĂȚIILOR

1. A szászivánfalvi (Eibesdorf) evangélikus templom délnyugat felől / The Lutheran church of Ighișul Nou (Eibesdorf) from south-west / Biserica evanghelică din Ighișul Nou (Eibesdorf) dinspre sud-vest

2. A diadalív északi falpillére a hajó felől: Utolsó ítélet-jelenet részlete / The northern pillar of the triumphal arch from the nave: detail with the Last Judgment / Stâlpul nordic al arcului de triumf dinspre navă: detaliul scenei Judecâții de Apoi

3. A hajó pillére a diadalív felől: Utolsó ítélet, harsonás angyalok / The northern pillar of the triumphal arch from the nave: Angels with trumpet / Stâlpul nordic al arcului de triumf dinspre navă: ingeri cu trompetă

4. A kun lefejezése a Szent László-legendából / The Beheading of the Cuman from the legend of king Saint Ladislaus / Decapitarea cumanului din legenda regelui Sfântul Ladislau

5. A kun arca a lefejezés jelenetéből / The face of the Cuman from the beheading-scene / Fața cumanului din scena decapitării

6. Férfifej a szentély keleti falán / Male face on the eastern wall of the choir / Cap de bărbat pe peretele estic al corului

7. A szászszolnai (Senndorf) evangélikus templom romjai / The ruins of Lutheran church of Jelna (Senndorf) / Ruinele bisericii evanghelice din Jelna (Senndorf)

8. Az evangélikus templom belseje / Interior of the Lutheran church / Interiorul bisericii evanghelice

9. Figurális falképtörődék a szentély északi falán / Figurative mural fragment on the northern wall of the choir / Fragment de pictură murală figurativă pe peretele nordic al corului

10. A darlaci (Durlas) evangélikus templom délkelet felől / The Lutheran church of Dârlos (Durlas), from south-east / Biserica evanghelică de la Dârlos (Durlas) dinspre sud-est

11. Szent Ilona halála a szentély déli falán / The death of Saint Helene on the southern wall of the choir / Moartea Sfintei Elena pe peretele sudic al corului

12. Utolsó ítélet jelenete a szentély északi falán / The Last Judgment on the northern wall of the choir / Scena Judecâții de Apoi pe peretele nordic al corului

13. Krisztus arca az Utolsó ítélet jelenetén / Jesus' face from the Last Judgment / Fața lui Isus din scena Judecâții de Apoi

14. Jakab és Pál apostolok alakjai az Utolsó Ítélet jelenetén / Apostles James and Paul from the Last Judgment-scene / Figurile apostolilor Iacob și Pavel din scena Judecâții de Apoi

15. A somogyomi (Schmiegen) evangélikus templom délkelet felől / The Lutheran church of Șmig (Schmiegen), from south-east / Biserica evanghelică din Șmig (Schmiegen) dinspre sud-est

16. A hajó északi fala a feltárt falkép-részletekkel / The northern wall of the nave with the revealed mural fragments / Peretele nordic al navei cu fragmentele de pictură murală dezvelite

17. A hajó északi fala, alsó regiszter: Utolsó ítélet jelenetei / Northern wall of the nave, lower register: scenes of the Last Judgment / Peretele nordic al navei, registrul de jos: scenele Judecâții de Apoi

18. A Szent Katalin-legendája felső regisztere / Upper register of the legend of Saint Catherine / Registrul superior al legendei Sfintei Ecaterina

19. A küüllőkörösi (Kirtsch) evangélikus templom. A szentély északi fala, részlet a Krisztus Pilátus előtt c. jelenetből / The Lutheran church of Curciu (Kirtsch). The northern wall of the choir, detail of the scene Jesus before Pilate / Biserica evanghelică din Curciu (Kirtsch). Peretele nordic al corului, detaliul scenei Isus în fața lui Pilat

20. Férfiarc a szentély északi falán / Male face on the northern wall of the choir / Cap de bărbat pe peretele nordic al corului

21. Férfiarc a szentély északi falán / Male face on the northern wall of the choir / Cap de bărbat pe peretele nordic al corului

WEISZ ATTILA*

A TORDAI REFORMÁTUSOK TEMPLOMAI A 17. SZÁZADBAN: EGYHÁZFALVA ÉS ÓTORDA

Kulcsszavak: *Egyházfalva, Erdély 17. század építészete, gótizálás, Ótorda, református templom, reneszánsz vár, Torda topográfiája*

1. Előadásomban az ótordai református templom mellett csak nyomokban fennmaradt erősségről, a templom jelentős, de ma már alig érzékelhető kora újkori átalakításáról és a Tordába 1602-ben beolvasztott Egyházfalva teljesen eltűnt templomáról lesz szó.¹ Bár az épületek jobbra középkori eredetűek, most kora újkori történetükről beszélek, és néhány olyan körülményről, amely pontosíthatja a mai Torda topográfiájáról alkotott képünket.

Az ótordai református templomról nem is olyan régen, 1996-ban megjelent posztumusz művében néhai Entz Géza még azt állította, hogy kialakítása a koldulórendi épületekre emlékeztet, mégis az a Tordán a 13. század legvégén emlegetett johanniták temploma.² Néhány évvel azelőtt, 1993-ban már ugyancsak néhai kollégánk, Wolf Rudolf 17. századi forrásokkal bizonyította, hogy az épületet a 14–16. században az ágostonos remeték bírták.³ Adatait az 1993-ban elhunyt Entz Géza már nem vehette figyelembe. Újabban sikerült bizonyítani, hogy a templom a 14. század utolsó évtizedeiben épült, az ágostonos remeték számára.⁴

* WEISZ Attila, dr. (1975), művészettörténész, a kolozsvári Művészet és Design Egyetem tanársegéde. Kutatási területe Erdély és Magyarország középkori és újkori művészetének története. Fontosabb munkái: *Hoffmayer Simon tordai oltára*. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából, II (XII)2007. 36 p.; *Az újotordai református templom XVIII–XIX. századi emlékei – néhány adat Kovácsi János és mások pályájához = Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között*. Szerk. ORBÁN János. Maros Megyei Múzeum–Erdélyi Múzeum-Egyesület. Marosvásárhely–Kvár, 2011.; *Az ótordai református templom (volt ágostonos kolostor) lehetséges művészeti kapcsolatai = Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*. Szerk. KOVÁCS Zsolt–SARKADI NAGY Emese–WEISZ Attila. Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány–Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2011.

1 E tanulmány román nyelven is megjelent: WEISZ Attila: *Bisericile reformate de la Turda Veche și Bisericanii în secolul al XVII-lea = Studii de istoria artei. Volum omagial dedicat profesorului Nicolae Sabău*. Coord. Vlad ȚOCA et alii. Argonaut, Cluj-Napoca, 2013. 140–155.

2 ENTZ Géza: *Erdély építészete a 14–16. században*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 1996. 61–62.

3 *Torda város tanácsi jegyzőkönyve 1603–1678*. Bev., jegyz. WOLF Rudolf. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 1993. (Erdélyi Történelmi Adatok VI. 1.) 15–16. L. még *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crisana și Maramureș*. Coord. Adrian Andrei Rusu. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2000. 271.

4 WEISZ Attila: *Az ótordai református templom (volt ágostonos kolostor) lehetséges művészeti kapcsolatai = Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*. Szerk. KOVÁCS Zsolt–SARKADI NAGY Emese–WEISZ Attila. Erdélyi Múzeum-Egyesület–Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, Kvár, 2011. 19–38.

Az ágostonos kolostor működéséről 1553-as az utolsó adatunk, a reformáció elsöpörte az intézményt.⁵ A kolostor temploma, mely Erdély legnagyobb koldulórendi épületei közé számított, egyike a történelmi Magyarország máig álló két ágostonos templomának (a bártfai, ma ferences templom mellett).⁶ A hajdani ágostonos kolostor épülete szinte teljesen eltűnt, és csak sejtjük, hogy a templomtól délre állott a kvadruma.⁷ Ez az együttes, annak ellenére, hogy 1553-ban, vagy kevéssel utóbb a kolostor megszűnt, kulcsszerepet játszott a 17. századi Torda lakóinak védelmében és egyházi életében is, hiszen templomától délre alakul ki a helyiek által csak „kastélynak” titulált vár, a templom pedig az 1670-es évektől újra istentiszteleti helyé fog válni.

Mivel a fordultatos történetű együttes ma szinte semmit sem mutat a 17. századi részleteiből, nem csoda, hogy korunk művészettörténet-írása gyakorlatilag figyelmen kívül hagyta.⁸ A kolostorból származó kora-újkori együttes két fő részre tagolódtott, s ezeket célszerű külön-külön, a hozzájuk kapcsolódó kérdéseket elkülönítve tárgyalni.

2. Vizsgáljuk meg először a védelmi rendeltetéssel együtt járó „problémahalmazt”. A várra vonatkozó legjobb forrásunk egy 1734-re keltezhető, a bécsi Kriegsarchivban fennmaradt, soha ki nem vitelezett átépítési tervrajz (1. kép).⁹ Eszerint a trapézos alaprajzú vár északi kurtináját maga a templomtest alkotta, melyet egy toronnyal hosszabbítottak meg, a déli kurtina két végén egy-egy rombusz alaprajzú torony állt, a nyugati és keleti oldalfalakat helyenként kiszögellésekkel alakították. Nyugaton, a ma is álló délnyugati torony közelében volt az erősség kaputornya. Orbán Balázs illusztrációi még megörökítették ezeket a részleteket (2, 3. kép).¹⁰ Talán a délnyugati tornyot ábrázolja Téglás István egy rajza (4. kép).¹¹ A kaputornyot 1928-ban Debreczeni László még lerajzolta, ma csupán az alapfalaiából látszik egy kevés (5. kép).¹² A tordai „kastély” jellegzetes reneszánsz erősség volt, nem igényes terv alapján kivitele-

5 *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)*. I-II. Kivonatokban közzéteszi és a bev. tan. írta JAKÓ Zsigmond. Akadémiai Kiadó, Bp., 1990. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 7.) 5187, 5190 regeszták.

6 Bártfáról: Stanisław A. SROKA: *Ágoston-rendi kolostor Bártfán*. Történelmi Szemle, LIV(2012), 3. sz. 411–420.

7 WEISZ: *i. m.* 23–24.

8 Legújabbban: Kovács András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben*. Teleki László Alapítvány–Polis, Bp.–Kvár, 2003. 67. A vonatkozó irodalom gyakorlatilag Orbán Balázs megállapításait ismételte (ORBÁN Balázs: *Torda város és környéke*. Pesti Könyvnyomda Rt., Bp., 1889. 330–343).

9 Kriegsarchiv, Inland C 1-1-604. Keltezésről (illetve az ugyanakkor keletkezett, s ugyanazon, egyelőre ismeretlen hadmérnök által rajzolt újtordai átépítési tervről) l. WEISZ: *i. m.* 23., lásd a 31. jegyzetet is! A várak modernizálásának oka (vagy legalábbis a tervek elkészítéséé) a Habsburg Birodalom és a Porta között 1735–1739 közt kiújuló konfliktus volt.

10 ORBÁN: *i. m.* 332, lásd a helyszínrajzot is a 334. oldalon.

11 Téglás István-hagyaték, 51. füzet (1912), 42. Ezúton is köszönöm dr. Bajusz Istvánnak a Téglás-hagyaték tanulmányozásának a lehetőségét.

12 Debreczeni László-hagyaték, Debreczeni László vázlatkönyvei, 1928, 74. Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára (a továbbiakban EREL).

zett nagyszabású vár, inkább csak a szükségletek hatására kialakított védelmi építmény, melyre valóban illet a *kastély* kifejezés eredeti *váracska* (*castellum*) jelentése.¹³

A „kastélyból” mára nem sok maradt: a templomtól kb. 70 méterre délre, egy 5–6 méter magas védőfal részlete, melynek nyugati végéhez egy rombusz alaprajzú, ma teljesen feltöltődött védőtorony csatlakozik, s ebből a templom irányába folytatódó nyugati fal csonkjá (e két fal a Szedilek-udvart határolja). Ebből még kevesebb látszik, mert felemésztették a 19–20. századi építkezések.

A déli fal van a legjobb állapotban, s a déli oldalán levő telekről, ahol legalább 4 méterrel alacsonyabb (!) a feltöltődés, tanulmányozható annak több, mint 10 méter hosszúságú szakasza, illetve a telek sarkán álló torony is (6. kép). A 80–90 cm vastag falak törtkőből épültek, szabálytalanságukat a fal felső részén egy kvádersonnal egyenlítették ki, tömítésként pedig téglas cserépdarabokat alkalmaztak. A saroktorony szabadon álló sarkaiban is fennmaradt néhány kváder, ám innen szemmel láthatóan kibányászták a „jó” köveket. A kváderek származhatnak a romos ágostonos kolostorból, lehetnek római kövek, de készülhettek akár a vár számára is. A várfal rendeltetését néhány kézi tűzfegyverre méretezett lőrés jelzi. A falkorona (mai) keleti felső sarkában, a szomszéd ház tűzfala mellett ismeretlen rendeltetésű, de biztosan a várfalhoz tartozó, kváderekből kialakított, kb. 120 cm széles, fülkeszerű beugrás figyelhető meg.

Mint sok tordai történeti épületben, a várban is számos újra felhasznált faragványt lehet azonosítani. A Szedilek-udvar nyugati szomszédjának pincéjében a kaputorony alapozásából jellegzetes, fecskefarkas formájú gerenda-félszű, hatalmas római kváder maradt fenn „eredeti” pozícióban. A déli kurtinafal felső részén egy római dombormű jobb oldali töredéke látszik, melyen csupán egy erősen megkopott vízszintes osztótagozat és egy szakállas, fejfedős fej vehető ki (a mű halotti tort ábrázolhatott).¹⁴ A fal jobb oldali, alsó szakaszában egy értékes gótikus faragvány, egy körtetagozatos, horony- és hengertagpáros borda illesztési felülete látszik, máltai kereszthez hasonló illesztési jellel. A kitűnő állapotban fennmaradt borda profilja alapján 14. századi, bizonyosan az ágostonos kolostorból származik: a szentély boltozat-indításánál is ez a profil figyelhető meg. Egy csorbulás alapján feltételezhető, hogy a bordát nemcsak a kötőanyaggal, hanem javításra utaló vaskapoccsal is illesztették.

Mit tudunk a „kastély” koráról? Kaputornya az 1616-os (azóta eltűnt) évszámot viselte, építéséhez írott forrásokat is társíthatunk.¹⁵ A munkálatokat Vermes János (több ízben városbíró – 1606, 1607, 1609, 1613, 1615, 1618 – és szenátor) ügyelte fel.¹⁶ A déli fal is hordozott feliratot: *Ez két bástya közfalával edgyüt az kapuig fundamentumából épült meg Bálintfi Zsigmond hadnagyságában. Anno 1678 és 1679-ben* (szintén eltűnt).¹⁷ E falak építését medgyesi

13 A kastély szó terminológiai problémáira vonatkozóan alapvető: KOPPÁNY Tibor: *A castellumtól a kastélyig*. Művészettörténeti Értesítő XXIII(1974), 4. sz. 285–299.

14 Nem szerepel a tordai római faragványok eddigi legteljesebb katalógusában: Mihaela SĂLĂȘAN: *Artele plastice la Potaissa*. Teză de doctorat. Cluj, 2008. Kézirat.

15 ORBÁN: *i. m.* 335, a munkálatokról *uo.*, 339. Wolf Rudolf szerint (*i. m.* 16–17) 1615-ben épületfát gyűjtenek, majd 1616-ban nekifognak az építkezésnek (*uo.* 33).

16 WOLF: *i. m.* 33.: *Melly erősségnek mind az építésében, mind penigh annak utána az bennvaló igazgatásban való gondviselését bízták ő kegyelmek Vermes uramra ...*

17 ORBÁN: *i. m.* 334. A felirat talán a ma is álló tornyon lehetett a Téglás-rajz alapján. A Camil Mureșan által a déli kurtinán emlegetett 1608-as felirat tévedésnek tűnik: Camil MUREȘAN: *Monumente istorice din Turda*. Meridiane, Buc. 1968. 24.

Német Kőmives Mátyas vezette.¹⁸ Mivel minden fontos alkotóelem évszámokkal keltezett, a datálás sem kellene problémát jelentsen. Mégis elgondolkodtató az a tény, hogy a Bethlen Gábor-kori kaputorony több, mint hatvan évvel korábbi a vár déli tornyainál és védőfalánál, s jogos kérdés, hogy nem csatlakozott-e esetleg egy korábbi, késő középkori várfalhoz, mely a mai erősség előzményeként működött volna?

A korábbi vár hipotéziséhez két szempont figyelembe vétele megkerülhetetlen: **1.** Tordának a Kolozsvár felőli Újtorda nevű városrészében áll a biztosan középkori eredetű várfallal övezett református templom, és a másik, ótordai, főtéri templomot is övezte egy megerősített cinteremfal,¹⁹ tehát szükség esetén a 16. században ezeket (is) használhatta a város lakossága, így a korban emlegetett erősségeket lokalizálni nem egyszerű. **2.** 1601-ben, Báthory Zsigmond fejedelem negyedik visszatérésének egyik tragikus következményeként a Désre visszahúzódtott Basta zsoldosai rajtaütöttek Tordán, ahol szinte mindenkit fölkoncoltak. Az újtordai várba húzódtott embereket, élükön Csipkés György bíróval a várba betörő hajdúk mind egy szálig lemészárolták. Szamosközi István több feljegyzésében is szól az eseményekről, melyek folyamánként Újtorda városrészt elnéptelenedett, és csak 1619-ben sikerült Bethlen Gábornak ide telepítenie református vallású gyalogosait, közös nemeslevelet adva nekik.²⁰ Ezzel Újtorda levált Tordáról, s korábban unitárius temploma reformátussá lett.

Torda város levéltárának immár több évtizedes hozzáférhetetlensége okán, csupán a közölt forrásokra hagyatkozva, nem dönthető el egyértelműen, hogy az ótordai kastélynak létezett-e késő középkori előzménye. A legkorábbi adat a tordai kastélyról 1541-es, ám nem derül ki belőle, hogy az ótordairól vagy az újtordairól van-e szó.²¹ Egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy az ekkor még működő kolostort védművekkel látták volna el, hiszen már a 15. század végétől több magyarországi (pl. Keszthely stb.) és ezen belül erdélyi kolostor is rendelkezett védelmi építményekkel (Kolozsmonostor, Marosvásárhely, Székelyudvarhely, bár ezek megerősítése más-más történelmi körülmények között történt), de mindez csupán lehetséges analógia és nem bizonyíték.

18 WOLF: *i. m.* 60: 1678 3 Martii. Szegődtük meg az castélynak kőmivességére Szász Medgyesen lakó Német Kőmives Mátyást kézbe adással. Vastagsága az kőfalnak fél öll. szélességétől, hosszától adtunk den. 60, itelt, italt illendőképpen, hatodmagával, minden személyre edgy nap edgy ejtel bor.

19 Az ótordai római katolikus templomról könyvészettel lásd Attila WEISZ: *Biserica Romano-catolică din Turda Veche. Etapa gotică I. Ars Transsilvaniae* 18(2008). 75–108. Az újtordai templomról uő.: *Az újtordai református templom 18–19. századi emlékei = Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére.* Szerk. ORBÁN János. Maros Megyei Múzeum–Erdélyi Múzeum-Egyesület, Marosvásárhely–Kolozsvár, 2011. 183–196. (A továbbiakban: WEISZ 2011)

20 Újtorda lakosságának újratelepítését részletesen tárgyalja: ORBÁN: *i. m.* 142–147; KISS Andrei: *Relațiile dintre Turda Veche și Turda Nouă în cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea și primul deceniu al secolului al XVII-lea.* Potaișa I(1978). 75–92; WOLF: *i. m.* 7; KISS András: *Ó- és Újtorda viszonya a XVI. század második felében és a XVII. század első évtizedében = Uő: Források és értelmezések.* Bukarest, 1994. 143–161. Bár a források nem fogalmaznak egyértelműen, Újtorda lakosságának lemészárlása a Bethlen Gábor-féle letelepítő- és adományozó irat szövege alapján minden bizonnyal jobbra az újtordai vártemplomban történt, lásd ORBÁN: *i. m.* 142–145. Nyilván, folyhattak harcok a város más pontjain is.

21 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek.* I. Szerk. SZILÁGYI Sándor. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875. 70.

Vizsgálódásunk fontos kérdése, hogy az 1601-es események miért nem érintették annyira súlyosan Ótordát? A városnak ez a része viszonylag hamar talpra állt, 1603-ban újra indítják a város protokollumait, igaz, a városi tanácsba tizenkét szenátor helyett már csak hatot választottak.²² Ugyancsak 1603-ban (keltezése nem egyértelmű, 1608–1612 között is keletkezhetett) már új szabályzatot alkottak a várban való együttélési normákról. Ha a szabályzatot minden kétséget kizáróan az ótordai kastélyra vonatkoztathatnánk, az nyilvánvalóan legalább 1601 elé keltezné az építését. Wolf Rudolf, a tordai régiség legkiválóbb ismerője azonban (Orbán Balázssal szemben) úgy vélte, hogy a szabályzatot az újotordai várra értették.²³

Az elbeszélő források is csupán a homályt sűrűsítik. Szalárdi János, aki Siralmas magyar krónikáját 1662 táján írta, tudni vélte, hogy az ótordai *templom* északi falát Basta zsoldosai ágyúkkal a bent levőkre rontották. Kérdés, hogy Szalárdi mennyire megbízható, hiszen mindezeket I. Rákóczi György fejedelem ótordai építkezéseinek bevezetőjeként mondja el, s könnyen tévedhetett (akár szándékosan is), az újotordai történéseket Ótordára helyezve.²⁴ Az minden esetre bizonyos, hogy az *újotordai* templom középkori falai épek, míg az *ótordai* templom szentélyét a 17. században ki sem javították, tehát elképzelhető, hogy Szalárdi igazat állít. Szalárdi kortársa, Bethlen Farkas csupán annyit ír, hogy a tordaiak a templomokba húzódtak be.²⁵ Bár jó fél évszázad múltán beszéltek a történekről, feltűnő, hogy vár helyett templomokat emlegetnek. A legvalószínűbbnek az tűnik, hogy a Kolozsvár felől érkező hajdúk Újtordát rohanták meg, s a város más részeiben csak kisebb pusztítás történt, aminek hamar véget is vetett a közelben táborozó Báthory Zsigmond egy különítménye. Az események után több mint két évszázaddal író Csipkés Elek 1823-ban befejezett *Torda nemes város statútumai* c. műve szerint az ótordai várba húzódnók sikeresen védekezve távol tartották a hajdúkat.²⁶

A régészeti feltárások sem segítenek a tordai kastély építési idejének pontos meghatározásában. Az ótordai református templom 2010-es, csak rövid jelentésből ismert ásatása idején a templom déli fala mellett közvetlenül előkerült egy 1604-es évszámú kályhacsempe-csoport, fiait a véreből tápláló pelikán ábrájával.²⁷ A kályhacsempék jelölhetnének akár egy fűthető kamarát is (az említett szabályzatban vannak ilyesmire utalások), ám úgy néz ki, hogy csupán egy feltöltés során kerültek oda.

Mindezek fényében kijelenthető, hogy az ótordai kastély 1616 előtti keltezését, a kutatás jelen állása szerint csupán a fentebb elősorolt körülmények valószínűsítik, de biztosan nem állíthatjuk. Szaniszló Zsigmond naplója alapján 1685-ben adományokat gyűjtöttek a kastély javítására, melyet 1690-ben egy tatár csapat is megtámadott, akik fejszével próbálták a templom kapuját bevágni; az ostromlók a kapitánynak fizetett 100 arany, s a többieknek szánt 600

22 WOLF: *i. m.* 17.

23 A szabályzat első publikálása (az ótordai kastély bemutatásába illesztve): ORBÁN: *i. m.* 336–338. Modern kiadása: WOLF: *i. m.* 25–27. Wolf véleménye: *uo.* 16.

24 SZALÁRDI János *Siralmas magyar krónikája*. Kiadja SZAKÁLY Ferenc. Magyar Helikon, Bp. 1980. 294. Szalárdi, I. Rákóczi György kancelláriájának titkára 1661 után talán túlságosan megszépítette az előző évtizedeket.

25 Wolffgangi de BETHLEN *Historia de rebus Transilvanicis*. Tomus quintus, hunc recognovit, supplevit, praefatione ac indice instruxit Josephus Benkő, Cibinii, 1789. 60–63.

26 BICSOK Zoltán: *Torda város története és statútuma. Csipkés Elek kézirata 1823-ból*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2001. (Erdélyi Tudományos Füzetek 229) 47.

27 <http://www.cimec.ro/Arheologie/cronicaCA2011/cd/index.htm>. Hozzáférés: 2011. 06. 10.

tallér átadása után távoztak.²⁸ A vár katonai szerepének Tiege dán zsoldosainak 1706-os tordai „fellépése” vetett véget, akik lerombolták falait, hogy ne kerülhessen kuruc kézre.²⁹ Az 1734-es helyreállítási terv, akárcsak a hasonló újtordai is, mint említettük, csupán terv maradt.³⁰

Orbán Balázs óta a szomszédos sókamaraházról makacsul él az a vélemény, hogy az, vagy annak magva eredetileg a vár északnyugati bástyája lett volna. Ezt a téveszmét számos körülmény cáfolja. A kamaraházat 1524-ben, tehát még az ágostonos kolostor működésének az idején említik, s így a két intézmény nyilván nem keveredhetett (mi több, ekkor a kamaraház épülete már két gótikus építési fázison túl volt).³¹ A kamaraház bejáratai a várból kivezető irányokba néznek. Az 1580-as évek végén Báthory Zsigmond fejedelem reprezentatív céllal bővítette a házat – nehezen tudnánk megmagyarázni, hogy miért a város kastélyának tornyával tette volna mindezt, s nem a fiskális tulajdonban levő épülettel.³² Ám a legjobb érv Orbán tévedésével szemben mégis az 1734-es terv (*1. kép*).

3. Az 1570-es évekre Torda lakossága szinte kizárólag unitáriussá lett, átvette a régi plébániatemplomokat, és Kolozsvár meg Dés mellett a korban Torda is az antitrinitarianizmus erdélyi központjai közé tartozott. Biztos adatok nem igazolják az akkorra Tordával már összenőtt, de közigazgatásilag még különálló Egyházfalva lakosságának valószínűleg református a vallását.

Egyházfalva az aradi káptalan birtokaként tűnik fel 1391-ben, egy, már a 12. században kialakult Torda melletti birtoktest részeként, amely – annyi más Torda környéki egyházi birtokhoz hasonlóan – a só-adminisztrációból származó haszon miatt lehetett fontos.³³ A reformáció és az aradi káptalan megszűnése után a falu valószínűleg fiskális birtok lett, 1602-ben pedig Tordának adományozták.³⁴

A falu templomát nem említették a középkorban. A később számos kézen átment, 1986-ban városrendezés címén lebontott, kőkerítéssel is övezett templomról csupán néhány archív felvétel árulja el, hogy félköríves szentélyű, tornyos, nem túl nagy méretű épület volt a mai Városháza (volt Vármegyeháza) előtti téren (*7. kép*). A templom középkori eredetére nézve egy biztos fogódzónk van: az 1649-es esperesi vizitáció 12 forintos büntetés terhe alatt kötelezte a híveket a falképek bemeszeltetésére.³⁵

28 SZANISZLÓ Zsigmond *Naplói (1682–1711)*. Közzéteszi TORMA Károly. Történelmi Tár XII(1889). 261, 508, 720.

29 SZANISZLÓ: *i. m.* Történelmi Tár XIII(1890). 321.

30 Az újtordai vár 18. századi átépítéséről I. WEISZ 2011. Az építkezéshez készült, kivitelezetlen, ugyanazon hadmérnök által rajzolt, publikálatlan tervrajz: MÖL, S 84 No 0091.

31 A sókamaraházról újabban: VASS Erzsébet: *A tordai sókamaraház*. In: *Acta 1998 (Aluta 22, Acta Hargitensia 5)*. A Székely Nemzeti Múzeum és a Csíki Székely Múzeum Évkönyve. Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda, 1998. 39–58; Horațiu GROZA: *Un monument de arhitectură medievală: palatul voievodal din Turda*. Acta Musei Napocensis 45–46/2(2008–2009). 233–251 és uő: *Palatul voievodal din Turda in documente medievale și moderne*. Acta Musei Napocensis 47/2(2010). 109–122.

32 A dési sókamaraházról hasonló források vannak.

33 Középkori adatok Egyházfalváról: CSÁNKI Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*. V. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1913. 701–702.

34 WOLF: *i. m.* 6. Az adomány hamar trójai falónak fog bizonyulni a tordai unitáriusok számára.

35 HERMÁNYI DIENES József *Szépprózai munkái*. S. a. r. S. SÁRDI Margit. Akadémiai–Balassi, Bp., 1992. 38.

Nem tudjuk, Egyházfalva templomát mikor szerezték meg a reformátusok, a legkorábbi vonatkozó adat Báthory Gábor fejedelem 1608-as adománya, aki kisebb vagyont, évente 500 darab kósót utalt ki Egyházfalva lelkészének³⁶ (1614-ben ezt az adományt Bethlen Gábor, 1637-ben pedig I. Rákóczi György erősítette meg).³⁷ Báthory Gábor ezt az adományt 1610-ben a tordai dézsma negyedével is megtoldotta a pap és a tanító számára (a dézsma kvártája később számos ellentét forrása lett).³⁸ Megjegyezzük, hogy ekkor az egyházközség már az egyházfalvi-tordai névvel tűnik fel.

A fejedelmi adományok nyilván az unitáriusok tordai pozíciójának a gyengítésére irányultak. 1634-ben I. Rákóczi György a város aranyosi malma egyik köve után járó, már megszozott szombati vámot adományozta az egyházfalvi iskolának (1656-ban ezt fia is megerősítette).³⁹ 1635-ben az idegen bor korcsmároltatásának vámját szétválasztotta a fejedelem az egyházfalviak kérésére, hogy a reformátusoktól származó borvám már őket illesse.⁴⁰ Ezt a vámot ugyanis korábban az unitáriusokkal közösen szedték egy közös harang költségére, ám mivel a reformátusok számára közben harangot öntetett a fejedelem, nem volt már szükség a közöskedésre. 1640-ben I. Rákóczi György az egyházfalvi kurátorok házait is mentesítette a beszállásolás alól.⁴¹

A fejedelmek nemcsak adományokkal látták el az egyházfalvi parókiát, hanem épületeinek karbantartását is szorgalmazták: 1627-ben Bethlen Gábor a parókia minden hívét, városlakót, nemest és sóvágót egyaránt a templom, a cinterem és a parókiaépület gondozására kötelezte,⁴² s ezt 1631-ben I. Rákóczi György, 1656-ban pedig II. Rákóczi György is megerősítette.⁴³

4. A számos adomány, a református fejedelmek gondoskodása vezetett oda, hogy az egyházfalvi-tordai reformátusok a város főterén emelkedő nagyobb, reprezentatívabb és 1553 óta üresen álló ágostonos templom átvételére törekedtek. Ehhez a fejedelmi támogatást könnyen megszerezhették, hiszen így szimbolikusan is felemelkedett, a város központjába költözött az addig kültekinek tekintett református egyházközség. A fejedelmi segítség pedig nem is késett: I. Rákóczi György felvállalta a templom helyreállításának a beindítását. Hogy ebben az unitáriusok iránti ellenszenv is szerepet játszott, az 1634-es kijelentéséből is világos: „*az egyházfalvi orthodoxa ecclesia*” hívei „*vadnak ennyen mint búségtek az unitaria religión levők.*”⁴⁴

Szalárdi János I. Rákóczi György építkezéseit sorolva rögtön a Farkas utcai templom helyreállítása után említi a tordai templom kijavítását: „*Tordán is a kamara mellett a melly öreg egyház a kastélyban levő, Basta György idejebeli romlásban az ott való szegény lakosok bele szorultván s az éjszak felől való oldala lövéssel rájok rontatván és a bele szorult szegény lakosnép fegyver-*

36 Ótordai Református Egyházközség Levéltára (a továbbiakban: OREL), letétben az EREL-ben, II/1. Nem csak kuriózumként említhető, hogy Bethlen István 1630-ban az újtordai papnak hasonló, 500 kósóból álló évi adományt juttat.

37 OREL, II/3, II/9, I. még ORBÁN: *i. m.* 347.

38 OREL, II/2.

39 OREL, II/7, II/14.

40 OREL, II/8.

41 OREL, II/10.

42 OREL, II/4.

43 OREL, II/5, II/15.

44 WOLF: *i. m.* 15.

*re hányatván, attól fogva pusztában állott vala, annak is romlását felépítetvén, mind tornyostól szépen héjazat alá vetette, tornyába egy szép harangot öntetett és helyzetni parancsolt vala, méltatlan dolognak állítván, hogy a maga háza ablaki alatt az isten háza olyan pusztaságban tartatnék.*⁴⁵ A maga háza nyilván a sókamaraház. A fejedelem kezdeményezte munkálatokat, mint láthattuk, a harangról szóló adat 1635 tájára keltezi, s ha Szalárdi konkrétan nem is említi, a fejedelmi patrónus célja nyilvánvalóan az épület református templomként való helyreállítása volt.

Úgy vélhetnénk, hogy ezzel a templom rögtön kulcsrakész lett, s nincs több megoldandó művészettörténeti probléma, ám az egyházközség levéltári adatai teljesen mást mutatnak. A reformátusok szinte csak két évtizeddel később, 1653-ban vásároltak a parókia számára főtéri épületet,⁴⁶ s 1655-ben meg 1657-ben legáció (kéregető) leveleket fogalmaztak a templom javításának érdekében, tehát az átköltözésről még szó sem lehetett I. Rákóczi György idejében, Szalárdi rajongó sorai ellenére. Az 1655-ös legációs levél még pusztá templomról beszél,⁴⁷ s az 1657-es levélből néhány konkrétumról is értesülünk.⁴⁸ A templomnak csak egyik részét szeretnék, mint írták, helyreállítani, így a diadalív befalazásával a szentélyt leválasztották a hajóról. 1656-ra készült el a tető, tehát Szalárdi vonatkozó adatát óvatosan kell kezelnünk, s elképzelhető, hogy a későbbi javításokat is visszavetítette idősebb Rákóczi György nosztalgikusan felidézett uralkodásának idejére. 1657-ben a falak még romosak voltak, s a boltozat is be volt omolva. Szó van egy kialakult és kifaragott kőszószelekről is, amit azonban pénz híján nem tudtak megvásárolni. Az 1658 utáni több éves erdélyi hadiállapot nyilván nem kedvezett az építkezésnek, ezért befejezését inkább a hetedik évtized első éveire keltezzük. 1671-re már biztosan megtörtént az átköltözés is, hiszen ekkor az egyházközség egy, a templommal szomszédos telket kívánt megszerezni iskolának.⁴⁹ A liturgikus eszközök feliratai is hasonló dátumot határoznak meg: az utolsó tárgy, amelyet még az egyházfalvi eklézsia rendelt meg, egy 1649-es ezüsttányér, míg az első „tordai” felirat 1697-es, egy középkori részletekkel is rendelkező aranyozott ezüst kelyhen, amit ekkor vásárolhattak.⁵⁰

Kevés maradt ránk az ótordai templom igen fontos 17. századi helyreállításából. A harang elveszett, a valószínűleg még középkori eredetű torony 1862-ben összedőlt, a templom pedig a 19. sz. elején alacsonyabb boltozatot kapott. Ma csupán a szentély és hajó közötti fal áll, egy, mai formájában 19. századi ablakkal a tengelyében (8. kép). A falkutatás alapján az ablak eredetileg magasabb volt (a 19. század eleji boltozat kettévágta), s csúcsívesen záródott (legalábbis az a kevés, ami látszik belőle a mai padlástérben), a 17. század erdélyi gótizálás újabb példájaként.⁵¹

45 SZALÁRDI: *i. m.* 294.

46 OREL, II/12.

47 OREL, II/13.

48 OREL, II/16.

49 OREL, II/18.

50 Téglás István hagyaték, 39. füzet, 22, 128.

51 Az erdélyi gótizálás legismertebb példái a Farkas utcai templom boltozatának Rákóczi-kori újjáépítése (KOVÁCS: *i. m.* 24.), és a brassói Fekete-templom újjáépítése az 1689-es nagy tűzvész után (ZIEGLER BÁLINT Ágnes: *A brassói evangélikus főtemplom (Fekete templom) 18. századi újjáépítése*. Doktori disszertáció. Bp., 2012. Kézirat). E tekintetben sokat ígérőnek tűnnek, de akár 19. századiak is lehetnek a romos egeresi Bocskay-kastély vagy a csíkszeredai Mikó-vár kápolnájának csúcs-

1682-ben újabb, azonosítatlan munkálatok folytak a templomon egy eltűnt felirat szerint.⁵² Egy, ma a padlástérben található, de a 19. századi boltozat megépítése előtt még a templomhajó belsejéhez tartozó, medaillonba komponált, feketével festett felirat értelmében 1726-ban is dolgoztak a templomon (9. kép).⁵³ Ekkoriban volt az egyházközség lelkésze Abacs (Bánffyhunyadi) Márton.⁵⁴ Úgy tűnik, hogy akkor készült a falkorona festett késő reneszánsz fríze is, amely egy kazettás mennyezethez tartozhatott, s amelynek – többek között – Nagyenyeden (ref. templom) meg Újtordán ismerjük párhuzamait.

Történetünk epilógusához tartozik, hogy a felhagyott egyházfalvi templomot az 1690 utáni megváltozott viszonyok közepette, 1721-ben Christoph Prezner sókamaraispán a Tordán megtelepedő pálosoknak juttatta, akik több változtatást is végrehajtottak az épületen.⁵⁵ II. József rendeletei után a templom megint üresen maradt, később a tordai magyar evangélikusok kis közössége vásárolta meg.⁵⁶ Az evangélikusok a 19. század elején átalakításokat hajtottak végre az épületen, melyeket a kolozsvári főtéri evangélikus templom is inspirált. Az evangélikusok a 20. század közepe táján mondhattak le az épületről, amit – állítólag – időlegesen egy neoprotestáns felekezet használt.⁵⁷ A hatóságok 1986-ban bontatták le a templomot, hogy előkészítsék a helyét egy máig befejezetlen, kulturális funkciójú épületnek.

A valószínűleg középkori eredetű egyházfalvi templom maradványai már régészetileg is megfoghatatlanok. A „kastélynak” a református templom melletti telkek árnyékos végeiben málladozó maradványai és a templom mai állaga alig idézi a fontos koraujkori, reneszánsz vagy éppen gótizáló stílusú munkálatokat. Ezért egy módszertani tanulással zárnám a mondanómat: az erdélyi régiség tanulmányozója sok esetben kényszerül a műtárgy képi vagy írott források által kivetített árnyképével dolgozni, míg más esetekben helyszíni/restaurátori kutatások olyan emlékeket tárnak fel, amelyeket hiába nyomozunk az írott forrásokban. E két

íves ablakai (ld. BALOGH Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század.* Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportja, Bp. 1985. 223. kép, illetve Szócs János: *A Mikóvár története.* Csiki Székely Múzeum, Csíkszereda, 2005. 77–79, lásd a 11 o. illusztrációját is.). A témáról alapvető: KOPPÁNY Tibor: *Gótizáló tendenciák a magyarországi későreneszánsz építészetben = Collectanea Tiburtiana, Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére.* Szerk. GALAVICS Géza–HERNER János–KESERŰ Bálint. József Attila Tudományegyetem, Szeged, 1990. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 10) 451–461.

52 Orbán: *i. m.* 341.

53 Szövege: ANNO / 1726 / TISZTELETES HUNYADI MARTON GONDOSSA/GA ALTAL NEMZETES SOLYMO/SI FERENCZ CURATOR ES / ... BELENYESI / ... [IDE]JEK]BEN

54 Hunyadi Abacs Mártonról: ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* 3. jav. és bőv. kiadás. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp. 1977. 45.

55 A templom pálosoknak való juttatásáról: *Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Anyaszentegyház számára. 1868.* XI. Ev. Ref. Főtanoda Könyvnyomdája, Kolozsvárt, 1868. 20. Pálos adatok: *Documenta Artis Paulinorum. A Magyar rendtartomány monostorai.* Anyagát gyűjtötte GYÉRESSY Béla. Bp. 1975–1978. (Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai X, XIII, XIV) III. 35.

56 ORBÁN: *i. m.* 327; KÖVÁRI László: *Erdély régiségei és történelmi emlékei.* Stein János M. Kir. Egyetemi Könyvkereskedése, Bp. 1892. 263–264.

57 A kolozsvári evangélikus püspökség levéltára sajnos hozzáférhetetlen, így a templom evangélikus periódusának történetéről nem állnak rendelkezésünkre új adatok.

véglet között egyensúlyozva kell tovább alakítanunk az erdélyi művészet történetének kirakós-játékát.

CALVINIST CHURCHES OF TURDA FROM THE 17TH CENTURY: BISERICANI AND TURDA VECHÉ

Keywords: *architecture of Transylvania in 17th Century, Protestant church, Bisericani, Renaissance castle, Gothicizing style, topography of Turda, Turda Veche*

The Calvinist (reformed) church of Turda Veche (part of today's Turda) was built at the end of the 14th century for the monks of the Augustinian order, who left the town because of the Protestant reform after 1553. On the southern side of the abandoned church was built a Renaissance castle with two corner/towers on the southern side (1677–1678) and a gate-tower on the western side (1616), the northern side of the fortification was the church. Today from the castle with a trapezoidal shape remains just the south-western corner-tower and the nearby walls. The Calvinist community of Turda (town majority Unitarian at that time) had at the beginning of the 17th century the medieval church of the neighbouring village, Bisericani (donated to the town in the year of 1602) and got many donations and privileges from the Calvinist princes of Transylvania. Around 1635 were important rehabilitation works on the abandoned and ruined Augustinian church financed by prince George Rákóczi the I., no doubt with the purpose to get a Calvinist church in the main square of the town. Newly discovered written sources offers new details about the rehabilitation works, finalized much later than it was believed, just in the second half of the 1660's. Certain details of these works – by which the ruined choir was detached from the nave by walling, forming the today's façade – had Gothicizing style. In 1726 the church get a panelled ceiling, from which is preserved just the painted ornament on the top of the walls and an inscription. The old Calvinist church from Bisericani was got by the Paulin order. After the abolition of the order by the reforms of emperor Joseph the II. in the 1780's, the church was abandoned and bought by the small Lutheran community of the town at the beginning of the 19th century. In the year of 1986 the medieval building was demolished by the authorities.

BISERICILE REFORMAȚILOR TURDENI ÎN SECOLUL AL XVII-LEA: BISERICANI ȘI TURDA VECHÉ

Cuvinte-cheie: *arhitectura Transilvaniei în secolul al XVII-lea, biserica reformată, Bisericani, cetate renașcentistă, goticizare, topografia Turzii, Turda Veche*

Clădirea bisericii reformate din Turda Veche a fost construită la sfârșitul secolului al XIV-lea pentru călugării ordinului augustinian, care au părăsit orașul în urma Reformei, după anul 1553. La sud de biserică abandonată s-a construit o cetate renașcentistă cu două turnuri sudice de colț (1678–79) și un turn de poartă pe latura vestică (1616), latura nordică a fortificației fiind chiar clădirea de cult. Astăzi din cetatea de plan trapezoidal se păstrează doar turnul de sud-vest și mici porțiuni din zidurile adiacente. Comunitatea reformată din Turda (oraș cu o populație majoritar unitariană în această perioadă) la începutul secolului al XVII-lea deținea biserica medievală a unei localități alipite orașului în 1602, Bisericani (Egyházfalva) și obținea numeroase donații și privilegii de la principii reformați ai Transilvaniei. În jurul anului 1635 au avut loc cu sprijinul principelui Gheorghe Rákóczi I. lucrări importante la biserică abandonată și ruinată a augustinienilor, fără îndoială cu scopul amenajării unei clădiri de cult reformate în

piața centrală a orașului. Izvoarele scrise descoperite de noi ne oferă detalii despre reabilitarea clădirii, care s-a finalizat mult mai târziu decât se credea până acum, doar în a doua jumătate a anilor 1660. Anumite detalii ale acestor lucrări – în cursul cărora s-a detașat corul ruinat de navă prin înzidire, rezultând astfel fațada estică de astăzi – erau de stil goticizant. În anul 1726 biserica a primit un tavan casetat din care s-a păstrat doar ornamentica pictată de pe coronamentul zidului și o inscripție. Vechea biserică reformată din Bisericanî a fost preluată în 1721 de ordinul paulin. După abolirea ordinului drept consecință a reformelor iozefine din anii 1780, biserica fusese abandonată și cumpărată la începutul secolului al XIX-lea de mica comunitate evanghelică din oraș. În anul 1986 lăcașul de cult medieval a fost demolat de către autorități.

KÉPJEGYZÉK / LIST OF ILLUSTRATIONS / LISTA ILUSTRĂȚIILOR

1. Az ótordai református templom és a csatlakozó vár 1734-es alaprajza, a vár újjáépítési javaslatával (Kriegsarchiv, Inland C 1-1-604) / Plan of the Calvinist (Reformed) church and the nearby castle from Turda Veche form 1734, with reconstruction proposals (Kriegsarchiv, Inland C 1-1-604) / Planul bisericii reformate din Turda Veche și a cetății alăturate din 1734, cu propunerile de reamenajare a cetății (Kriegsarchiv, Inland C 1-1-604)
2. Az ótordai vár déli tornyai 1886-ban (Orbán Balázs után) / The southern towers of the castle in 1886 (after Orbán Balázs) / Turnurile de sud ale cetății de la Turda Veche în 1886 (după Orbán Balázs)
3. Az ótordai református templom és a csatlakozó vár helyszínrajza 1886-ban (Orbán Balázs után) / Plan of the Calvinist church and the nearby castle in 1886 (after Orbán Balázs) / Planul de situație al bisericii reformate și al cetății în 1886 (după Orbán Balázs)
4. Az ótordai kastély tornya Téglás István rajzán (1912) / The tower of the castle on a drawing by István Téglás (1912) / Turnul cetății din Turda Veche pe desenul lui István Téglás (1912)
5. Az ótordai kastély kaputornya Debreczeni László rajzán (1928) / The gate tower of the castle on a drawing by László Debreczeni (1928) / Turnul de poartă al cetății din Turda Veche pe desenul lui László Debreczeni (1928)
6. Az ótordai kastély déli falának maradványai a délnyugati saroktoronnyal / Remains of the castle's southern wall with the south-western corner-tower / Rămășițele zidului sudic al cetății cu turnul de colț sud-vestic
7. A lebontott egyházfalvi templom (képeslap a 20. század elejéről) / The demolished church of Bisericanî (postcard from the beginning of the 20th century) / Biserica demolată de la Bisericanî (ilustrată de la începutul secolului XX)
8. Az ótordai református templom keleti homlokzatát alkotó elfalazott hajdani diadalív / The walled triumphal arch of the Calvinist church of Turda Veche, today's eastern façade of the building / Arcul de triumf înzidit care constituie astăzi fațada de vest a bisericii reformate de la Turda Veche
9. Felirat a templom keleti falán, a padlástérben / Inscription on the eastern wall, today in the attic / Inscriptie pe peretele estic al bisericii, în pod

KOVÁCS ZSOLT*

„BEATA VIRGO NOSTRA DEÉSIENSIS”.
MÁRIA-KEGYKÉPEK TISZTELETE
A DÉSI FERENCES TEMPLOMBAN**

Kulcsszavak: *barokk kegykép-másolatok (csíksomlyói, kolozsvári, mariazeili, passauai, lorettói, czeŕstochowai, kaltenbrunni), Dés, ferences rend, Kornis Zsigmond, könnyözó ikon, Mária-kultusz*

A barokk korszak mővészetének egyik meghatározó jelensége a zarándokhelyeken tisztelt kegyképek kultusza, melynek terjesztésében fontos szerep jutott a különbözı technikájú és mőfajú másolatoknak is. A korban elterjedt felfogás szerint az isteni kegyelem nyilvánul meg ezeken a képeken, szobrokon keresztül, és imameghallgatások, valamint csodás események történné közvetítésükkel. A 17–18. századi képkultusz egyik jellegzetes megnyilvánulásként másolatokat készítettek a kegyképekrıl, melyek elsıdleges szerepe az eredeti kegykép felidézése, de a kegyzobormásolatok, más képi mőfajoktól eltérően, nemcsak az eredetire emlékeztettek, hanem az eredeti transzcendens erıt is közvetítették, ezért gyakran magukhoz a másolatokhoz is csodás események kötöztek. A barokk kegyképmásolatok általában igyekeztek hően követni az eredetit úgy méretben, mint formában – sokszor a legapróbb részletekig menöz –, a megegyözı formák mintegy biztosították az eredeti csodatevı erejének translációját.¹

* Kovács Zsolt, dr. (1976), mővészettörténész, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem-Filozófia Kara Magyar Történeti Intézetének adjunktusa. Kutatási területe Erdély késı reneszánsz és barokk mővészete, ezen belül fıként az emblematikus ábrázolások és grafikai elıképek használata a kor erdélyi képzımővészetében, a ferences rend templomainak 18. századi újjáépítése és berendezése. Fontosabb publikációi: *„Effigies ad similitudinem”. A bécsi trinitáriusok kalászos feszületének erdélyi másolatai = Stílusok, mővek, mesterek. Erdély mővészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit tiszteletére.* Szerk. ORBÁN János. Maros Megyei Múzeum–Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár–Marosvásárhely, 2011. 295–313; *A gyulafehérvári trinitárius templom és rendház egykori berendezése = Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára.* Szerk. Kovács Zsolt–SARKADI NAGY Émese–WEISZ Attila. Erdélyi Múzeum-Egyesület–Entz Géza Mővelözés-történeti Alapítvány, Kolozsvár, 2011. 197–219; *A kolozsvári Mária-oszlop. Egy közép-európai emléktípus a 18. századi Erdélyben = Ablakok a múltba.* Szerk. NAGY Róbert–RŰSZ-FOGARASI Enikő. Egyetemi Mőhely, Kolozsvár, 2012. 136–160.

** A tanulmány román nyelven megjelent: *„Beata Virgo Nostra Deésiensis”. Despre cultul imaginilor miraculoase ale Maicii Domnului în biserica franciscană din Dej = Studii de istoria artei. Volum omagial dedicat Profesorului Nicolae Sabău.* Coord. Vlad ŢOCA–Bogdan IACOB–KOVÁCS Zsolt–WEISZ Attila. Argonaut, Cluj–Napoca, 2013. 219–248.

1 SERFÖZÖ Szabolcs: *„Vera effigies” – a mariazeili kegyzobor másolatai Magyarországon.* *Ars Hungarica* 33(2005). 2. 257–258. A továbbiakban: SERFÖZÖ 2005.

Az elmúlt két évtizedben a magyarországi művészet- és irodalomtörténeti, illetve néprajzi kutatásokban élénk figyelem követte a képkultusz e sajátos megnyilvánulási formáját,² alap-
kutatások³ hiányában azonban, a jelenség erdélyi vonatkozásai és emlékei jórészt elkerülték a témával foglalkozók figyelmét. Tanulmányunk a dési ferences kolostor egykori kegyképének és írott forrásokban megjelenő kegykép-másolatainak, valamint a máig fennmaradt emlékeknek a vizsgálatán keresztül szeretné felhívni a figyelmet a barokk képkultusz jelenségének erdélyi változataira. Témaválasztásunkat nem a fennmaradt dési emlékek számottevő volta, hanem a rájuk vonatkozó írott források erdélyi viszonylatban meglepő gazdagsága indokolta.⁴

A TEMPLOM BAROKK KORI BERENDEZÉSE

Az obszerváns ferencesek dési megtelepülésének kezdetei a 18. század elejéig nyúlnak vissza. 1701-ben Apor István kincstartó kért ferences szerzeteseket Désre, a település romos ágostonos kolostorának helyreállíttatását ajánlvá cserébe. A rend előjárósága ezt az ajánlatot nem fogadta el, mert először a ferencesek korábbi templomait szerette volna visszaszerezni.⁵ 1703-ban a kolozsvári születésű Lamprich Imre missziós szerzetes próbálkozott a dési megtelepedéssel, azonban a Rákóczi-szabadságharc eseményei meghiúsították kezdeményezését. Többszöri próbálkozás után Szent Ferenc követőinek végül 1712-ben sikerült megtelepedni-

- 2 SZILÁRDFY Zoltán–TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva: *Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről*. Egyetemi Könyvtár, Bp., 1987; BÁLINT Sándor–BARNA Gábor: *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza*. Szent István Társulat, Bp., 1994; SZILÁRDFY Zoltán: *A magyarországi kegyképek és -szobrok tipológiája és jelentése*. Szent István Társulat, Bp., 2004; *Mariazell és Magyarország. Egy zarándokhely emlékezete*. Szerk. FARBAKY Péter–SERFŐZŐ Szabolcs. Budapest Történeti Múzeum, Bp., 2004; SERFŐZŐ 2005, 257–280; TÜSKÉS Anna: *Adatok id. Lucas Cranach Mariabilf képének kultuszához a 17–18. századi Magyarországon*. Művészettörténeti Értesítő 57(2008), 1. 149–156; SERFŐZŐ Szabolcs: *A sasvári pálos kegyhely története. A zarándoktemplom kialakítása és kegyszobrának kultusza a 18. században*. Balassi, Bp., 2012.
- 3 Néhány kivétel: MIHÁLY Ferenc: *Adatok egy erdélyi kegyszobor és egy kegykép történetéhez = Kép, kép-más, kultusz*. Szerk. BARNA Gábor. [Szegei Tudományegyetem] Néprajzi és Kulturális Antropológia Tanszék, Szeged, 2006. (Szegei vallási néprajzi könyvtár 16.) 76–91.; *Mária tisztelet Erdélyben. Mária ábrázolások az erdélyi templomokban*. Szerk. MIHÁLY Ferenc. Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, 2010.
- 4 Kutatásunk során a következő, a dési kolostor levéltárában fennmaradt kéziratok köteteket használtuk: *Protocollum Dees ab anno 1713* (a továbbiakban: *Protocollum*), *Historia V. Conventus Deesiensis F.F. Min. Strict. Observantiae S. Franc. Ref. compilata Anno Domini 1781 et continuata sequentibus* (a továbbiakban: *Historia V. Conventus*), *Manuale reverendorum patrum guardianorum Conventus Deesiensis confectum sub guardianatu rev. patris Martini Péterffy anno 1766* (a továbbiakban: *Manuale guardianorum*), *Inventarium erectum anno 1728 4-ta 9-bris pro Residentia Deesiensi Ordinis Fratrum Minorum Ref. Sanctae Patris nostri Francisci tempore fratris Sebastiani Kús* (a továbbiakban: *Inventarium*), *De Patrociniis* (töredék).
- 5 P. BÍRÓ Lőrincz: *A dési szentferencendi kolostor története. 1712–1912*. Szent Bonaventura Könyvnyomda, Kvár, 1912. 8; P. GYÖRGY József: *A ferencendiek élete és működése Erdélyben*. Szent Bonaventura Könyvnyomda, Cluj, 1930. 192. Minden bizonnyal e felajánlás miatt jelenik meg több helyen is a szakirodalomban az a téves nézet, hogy a ferencesek az egykori ágostonos kolostortemplomot vették át dési letelepedésükkor.

ük Désen. Ekkor Weiner Konrád testvér Hansch Sebestyén, a désaknai sókamara perceptorának támogatásával kezdte el dési tevékenységét. Hansch a dési sókamaraház egyik szobáját engedte át ideiglenesen, majd ugyanazon évben a galgói Rácz Ádám katolikus örökösinek adományából jutott a rend a mai kolostor területén egy kisebb telekhez. Itt a következő évben P. Weiner egy sövényházat emeltetett, majd 1715-ben egy Szent Antal tiszteletére szentelt kis oratóriumot építettek mellé.⁶ A kolostor telke egy újabb telekrésszel bővült Kornis Zsigmond gubernátor és Mikes Mihály belső-szolnok vármegyei főispán adományából, akik 1718-ban a Bethlen Elektől csere útján megszerzett ingatlant adományozták a rendnek kolostor építésére. Ugyanebben az évben készült el a kolostor keleti szárnyának földszinti része, Kornis Zsigmond támogatásával. A belső udvart körülzáró kolostoregyüttes mai képeinek kialakítására csupán a század közepén került sor: 1752 és 1755 között Johann Georg Eisenbach szamosújvári pallér felügyeletével építették fel a déli szárnyat, majd szintén az ő közreműködésével készültek el az 1758–1760 közötti időszakban a nyugati és északi szárnyak. Végezetül 1780-ban az alacsonyabb keleti szárnyat ugyanazon mester közreműködésével emelték meg a többi szárny szintjére.⁷

A kolostor keleti szárnyának felépítését követően kezdték el a templom építését. Alapkövet 1726. május 8-án helyezték el, Kornis Zsigmond kormányzó, a rend apostoli szindikusa jelenlétében. Az 1730-ig terjedő időszakban építették fel kezdetben a szentélyt, majd a templom hajóját, a kolostor felől húzódó folyosóval, 1732-ben a nyugati karzat készült el, a következő évben pedig kimeszelték a templomot, és padok kerültek a belsőbe, majd 1734-ben orgonát építettek.⁸

A Pádúai Szent Antal tiszteletére szentelt főoltárt 1735-ben kezdte el készíteni az egy évvel korábban a kolostorba érkezett Heinrich Wassermann harmadrendi asztalos testvér.⁹ 1736-ban ugyanő a szószéket fejezte be.¹⁰ A főoltár hosszú ideig színezetlenül állt, a kifestésére csak 1764-ben került sor Daniel Tódor guberniumi tanácsos 240 forintos támogatásá-

6 P. GYÖRGY József: *i. m.* 193.

7 P. GYÖRGY: *i. m.* 195; P. BÍRÓ: *i. m.* 27–28 (Eisenbeitel); *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*. Coord. Adrian Andrei RUSU. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2000. 127. A nyugati kolostorszárny építéséhez az ágostonos rendi kolostor templom közeli romjaiból 19 ölnyi építőanyagot hozatott a ferences rendház előjárója. Lásd *Manuale guardianorum...* 10. A kolostort építő pallér neve Eisenbeitel, Eisenbeitel formában is előfordul (Pl. *De patrociniis* 1752, *Manuale guardianorum...* 9–10), azonban mivel a későbbi említéseknél (pl. *Manuale guardianorum...* 16) következetesen Eisenbachként szerepel, ezt a névvariánszt fogadtuk el helyesnek.

8 P. BÍRÓ: *i. m.* 29.

9 *Historia V. Conventus* 1735. Az oltár oromzatának felirata szerint befejezésére mindössze egy évtized múlva került sor. Az oromzat párkányfrízére festett felirat: *ANNO 17 A[d] M[aiorem] D[ei] G[loriam] 46 E[t] S[ancti] A[ntonii]*.

10 *Historia V. Conventus* 1736: *Hoc anno R. F. Henricus Vaszszerman solus et unicus perficit cathedram ita protoc., sed errat cum ipsum appellat firmum ut patet ex eodem protoc.* A következő évben ugyanő rácsot készít a gyóntatószékekhez (*Historia V. Conventus* 1737: *Operatio. R. Fr. Henricus Vaszszerman extruit crates pro communicantibus. Protoc. antiq.*)

val.¹¹ Erre emlékeztetett az adományozónak a főoltárt díszítő címere is.¹² Időközben számos festmény és szobor emelte a templom liturgiai berendezésének fényét. 1744-ben a központi Szent Antal festmény mellett Szent József, a Szűzanya, a Keresztfeszítés és a két magyar királyszent, László és Imre képei díszítették a főoltárt, több kisebb ábrázolás társaságában, az oltár mellett pedig a Megváltó, Pádúai Szent Antal, egy újabb Mária és a Keresztfeszítés képét, valamint a Fájdalmas Szűzanya szobrát helyezték el.¹³ Négy év múlva a fentebbieket a rend legjelentősebb szentjeit megjelenítő szobrok sorával (Szent Bonaventura, Toulouse-i Szent Lajos, Sienai Szent Bernát és Kapisztrán Szent János) és jelvényeket valamint kandelábert tartó angyalszobrokkal egészítették ki.¹⁴

A főoltár mellett az 1730–1740-es években három mellékoltárt is felállítottak. A fényes katonai pályát befutó gróf Koháry András József (1694–1757) 1737-ben a Nepomuki Szent János-oltár felállítására tett adományt, majd oltárképet is adományozott hozzá.¹⁵ 1740 táján került sor a Világosító Szent Gergely tiszteletére szentelt mellékoltár emelésére,¹⁶ állítatójáról azonban a források nem emlékeznek meg. A diadalív déli oldalán máig megtalálható oltár titulusa arra utal, hogy patrónusa minden bizonnyal a közeli szamosújvári örmények köréből kerülhetett ki.¹⁷ Az oltár színezését a rendház fizette; erre és a Szent István protomártír oromzati képének elhelyezésére pár évvel később, 1749-ben került sor.¹⁸

- 11 *Protocollum* 1765. Daniel Tódor (1710–1782) a 18. század második felének egyik meghatározó szamosújvári közszereplője, 1738-ban választották főbíróvá, 1762-től udvari tanácsos. Fontos szerepe volt a ferencesek 1742-es szamosújvári megtelepedésében: az általa adományozott telken és az ő támogatásával építették fel kolostorukat.
- 12 A címert napjainkban a kolostor levéltárában őrzik. A volutás levélornamensekkel keretezett kartusban barna háttér előtt a Daniel család címere jelenik meg, két oldalán festett felirattal: *Beneficio Spec[abilis] ac Mag[nifici] // D[omi]ni Theodori Da[niel] S[acr]ae Ce[sare]ae // Ma[ies]t[er]is Consil[iarius] / Anno // 1764.*
- 13 *Inventarium* 1744. *Altare majus constat Iconibus: S. Antony 1, S. Josephi 1, B. V. Mariae 1, Crucifixi Jesu 1, S. Ladislai 1, S. Emerici 1, et alys minoribus diversorum Ssrum. Credentia ante altare majus. Imagine SS. Salvatoris 1. B. V. Mariae 1. Crucifixi Jesu 1, et statuam B. V. M. Dolorosae decoloratae, constat huic proxima est imago alia Sancti Antony Paduani 1.*
- 14 Lásd 22. jegyzetben. *Inventarium* 1748.
- 15 *Historia V. Conventus* 1737: *Benefactores. Hoc anno Augustissimus Imperator Carolus 6-tus per Provinciam ipsam orientem versus dimisit militiam ducibus Comite Kohári et Francisco Forgáts, qui mense Julio in Moldaviam concesserunt, ubi postquam inimico macte aliquando pugnatum esset, ut notat P. Leonardus, Excellentissimus Comes Andreas Kohári redux probabilis et quod superstes manserit in gratiarum actionem contulit pro altari S. Joannis Nepomuceni Rh. 100, qui etiam subsequentibus temporibus misit imaginem ejusdem Sancti pro altari cum suis insigniis, seu potius regimine ipsius adumbrato.* Ugyanerről lásd a *De patrociniis* kéziratot is.
- 16 Lásd *Historia V. Conventus* 1740.
- 17 PÁL Emese: *Világosító Szent Gergely ábrázolásai Erdélyben = Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára.* Szerk: KOVÁCS Zsolt–SÁRKADI NAGY Emese–WEISZ Attila. Erdélyi Múzeum–Egyesület–Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, Kvár, 2011. 239–254.
- 18 *Historia V. Conventus* 1749. Mai kinézetét alapjaiban meghatározta az 1880-ban végzett átalakítása, amikor Voith Gergely támogatásával új oltárkép készült. Utóbbira lásd: P. BÍRÓ: *i. m.* 57. Az oltár bal alsó sarkának *Sárdi I. 1880* szignója alapján készítője Sárdi István kolozsvári akadémiai festő személyében azonosítható. Lásd: PÁL: *i. m.* 244–245.

A mellékoltárok sorában a hajó északkeleti sarkában álló Szent Ferenc-oltár következett. Ennek állítására Czíkó Imre 70 forintot adományozott 1742-ben.¹⁹ Joben Lőrinc támogatásával 1748-ban fejezték be ugyanezen oltár színezését, és ugyanő festtette meg Brassóban az oromzat Szent Lőrinc vértanút ábrázoló festményét. Az oltár központi képét Bécsből rendelték, a festményen egykor látszott Kornis és Petki címerek alapján feltételezhetően Kornis Antal és felesége Petki Anna költségén.²⁰ Szintén Bécsben, Franz Anton Luzenthal ezredes támogatásával készült a Szent Ferenc kép alatti Szent Anna festmény is.²¹ A dési ferences templom mellékoltárainak sorát 1765-ben az id. Haller Pálné született Perényi Krisztina által állíttatott Szent Kereszt-oltár, valamint a Kászoni Sándor költségén készült Szent Mihály-oltár zárta.²² Előbbi az egy évvel korábban szintén Perényi Krisztina által alapított Agonia Christi-társulat oltáraként szolgált a számára a templomhajó északi oldalán ugyanakkor épített kápolnában.²³

Az oltárok mellett több különálló festmény és szobor gazdagította a templom belső terét. A festmények sorában külön figyelmet érdemel az a két olajfestmény, amelyeket a környéken működő festők adományoztak a templomnak. Az 1738-as leltár a vércseppekkel borított tetű, keresztre feszített Krisztus vászonképét említi, amelyet az elhunyt édesanyja emlékére

-
- 19 *Historia V. Conventus 1742: Ara Sancti Francisci. Circa haec tempora dominus Emericus Czíkó obtulit pro Ara Sancti Patri Francisci flor. 70, qua etiam necessario jam strui debuit hoc anno, et ita probabilius factum est, quantum colligere licet ex donationibus Benefactorum et aliis circumstantiis ex protoc. Conventus ediscendis.* Czíkó Imréhez lásd az 54. lábjegyzetet.
- 20 Kolozsvári kötődéseik miatt valószínűbb az ő megrendelői szerepüket feltételezni (pl. 1744–1746 között ők állíttatják a kolozsvári jezsuita templom előtti Mária-oszlopot), azonban lehetséges megrendelőként nem zárható ki teljes mértékben a Kornis Ferenc és Petki Zsuzsánna házaspár se.
- 21 *Historia V. Conventus 1748: Sumptibus Illustrissimi domini Laurentii a Joben finitur decoloratio Arae Sancti Patri Francisci, cujus imaginem Vienna procuravit Residentia ut loquitur protocollum, sumptibus propriis, contulisse tamen aliquid videntur vel pro ara vel pro pictura imaginis Comites Petki et Kornis ut patet inspicienti ex insignibus eorum in praedicta imagine expressis. Imaginem S. Laurentii pro contignatione arae superiori curavit Coronae D. Laurentius a Joben. S. Annae ad hystam pro eadem ara locata infra imaginem S. Francisci picta est Viennae ex munificentia Illustrissimi domini Colonelli Francisci Antonii de Lucentab. Funditur campana major Budae, librarum 375, quam etiam ex toto exolvit Residentia flor. 240 et anno sequenti mense Februario affertur. Funditur etiam minor Claudiopoli sumptibus Residentiae. Quatuor statuae videlicet Sancti Bonaventurae, Sancti Ludovici, Sancti Bernardini, Sancti Joannis a Capistrano, duo Angeli insignia tenentes cum novo tabernaculo prodire [!] sumptibus residentiae. Item Angeli candelabra liliata tenentes.* A Szent Ferenc-oltárhoz és a szobrokhoz lásd még: *De patrociniis 1748.* Mai oltárképe a templombelső 1880-as átalakításakor készült Govrik Ferenc költségén. Lásd: P. Bíró: *i. m.* 57.
- 22 *Protocollum 1764; P. Bíró: i. m.* 56. Kászoni a déli kolostorszárny építését is támogatta. Erről tanúskodik a szárny földszintjén nyíló félköríves záródású ajtó kőkeretének kronosztichonos (1752) felirata. Lásd 77. jegyzet. A Szent Mihály-oltár középképét 1846-ban egy, Henter Anna adományából festett Mária tanítása témájú képpel cserélték le: *Eodem 1846 anno Illustrissima Domina L. B. Martini Rákovszky Generalis Campivigilarum magistri pientissima vidua Anna e Liberis Baronibus Henter in locum imaginis S. Michaelis dracones ad inferos rudentibus detruentis horrendeque fulminantes a Magnifico quondam Alexandro Kászoni curatae, nuncve ejus filio M. D. Francisco Kászoni redditae novam S. Annae Adolescentulam Virginem Mariam docentis Iconem pingi curavit.*
- 23 A dési kolostor levéltárában fennmaradt a társulat albuma is: *Album Confraternitatis Ssmi Salvatoris Dni Nri Jesu Christi Agonizantis erecta ad Aram Sanctae Crucis in Ecclesia Deésiensi Ordinis Fratrum Minorum sub Provincialatu A.R.P. Augustini Rappain Anno MDCCLXIV.*

mondandó miséért adományozott Zakariás örmény festő. Ugyanazon évben a kolozsvári Georg Grassler Assisi Szent Ferenc stigmatizációját ábrázoló festményét adta a templomnak.²⁴ Szintén ferences vonatkozású Boldog Salvatore da Horta ferences szerzetes képe, melyet a Koháry-ezredben szolgáló Zuráfsky kapitány 1736-ban festetett Bécsben.²⁵ Ugyanazon esztendőben az oltárokon és a templombelsőben szereplő ábrázolások mellett a sekrestyében egy Nepomuki Szent János- és egy Feltámadt Krisztus-képet is feljegyeztek.²⁶

„BEATA VIRGO NOSTRA DEÉSIENSIS”

A dési ferences templomhoz kapcsolódik egy csodatevőnek tartott könnyező Mária-kép kultusza is. A szakirodalomban mindeddig ismeretlen kegykép Kornis Zsigmond erdélyi kormányzó vallásosságának egy újabb felszínre került emléke. A dési kolostor feljegyzései szerint a Máriát ábrázoló kegykép feltételezhetően a Belső-Szolnok vármegyei Alsóhagymásról származik, ahol 1703 táján a helyi román templomban könnyezett, ezután pedig Kornis Zsigmond szentbenedeki családi kápolnájába került. A kegyképet a Rákóczi-szabadságharc hadi eseményei előtt a mikházai ferences kolostorba menekítették, és ideiglenesen az ottani Szent Anna-oltáron helyezték el. A szabadságharc után, 1712-ben visszavitték Szentbenedekre, a Szent Kereszt-kápolnába. A kegykép kultuszának a dési ferencesekhez kötődő újraélesztése feltételezhetően kapcsolatban van az 1730-as évek végén Erdélyen is végigsöprő nagy pestisjárvánnyal. Nagy valószínűséggel ennek hatására szállították át 1742-ben a dési ferences templomba, ahol kezdetben a főoltáron helyezték el, majd a Világosító Szent Gergely-oltárra került.²⁷ Ugyanazon év június 16-án az alsóhagymási Popa Gábor, az alsókosályi görög-katolikus pap és a környék esperese²⁸ valamint a dési ferences házfőnök előtt számolt be a kép

24 *Inventarium 1738: Imago Crucifixi Salvatoris depicta super telam plurimis sanguineis guttis abundans, oblata est pro 20 sacris absolutis pro defuncta matre Pictoris Zachariae Armeni. Imago Sancti Patri Francisci stigmatum dono oblata est a Georgio Pictore Claudiopolitano.* Ebben az időszakban Georg Grassler az egyetlen György keresztnevű kolozsvári festő, így minden bizonnyal fentebbi adat rá vonatkozik. Életéről: B. NAGY Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok.* Kriterion, Kvár, 1970. 302.

25 *Historia V. Conventus 1736: ... Spect. D. Capitaneum Surafitzki ex eodem regimine [ti. Koháry], qui effigiem B. Salvatoris ab Horta Viennae pingi curavit, pro qua dedit sex aureos, pro deauratione ejusdem imaginis listae Rh. 30.*

26 *Inventarium 1736: In sacristia [...] Imago S. Joannis Nepomuceni cincta argento 1. [...] Imago Salvatoris Resurgentis 1.*

27 Egy másik feljegyzés szerint ekkor a Szent Ferenc-oltárra helyezték: *Accessit Imago B. V. Mariae sub vitro exposita ad altare S. P. N. Francisci, ab Illustrissimo Domino Sigismundo Kornis.* Lásd: *Inventarium 1742.* A rendház történetének kötetében a kegykép Désre történő átvitelének említése előtt a bejegyzések írója az illető év pestisjárványáról emlékezik meg, ami szintén arra utalhat, hogy a kegykép kultuszának újjáélesztése a pestisjárvánnyal lehet összefüggésben.

28 Minden bizonnyal Ioan Szabo alsókosályi görög-katolikus esperes, akit az 1730–1750 közötti időszak forrásaiban többször is említenek. Greta-Monica MIRON: „...poruncește, scoale-te, du-te, propoveduește...”. *Biserica greco-catolică din Transilvania. Cler și enoriași (1697–1782).* Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2004. 451–452.

1703 körüli könnyezéséről.²⁹ A fenti adatok mellett a Mária-kép dési tiszteletéről tanúskodnak a különböző *ex votók* elhelyezéséről szóló feljegyzések is. 1748-ban Rácz Péterné négy aranyozott és drágakövekkel díszes rozettát adományozott a kegyképre, egy örmény hölgy pedig egy ezüstkeresztet fia gyógyulásának az emlékére, 1751-ből a galgói Rácz István által adományozott ezüstitláncot említenek a források.³⁰

A kezdetben a Világosító Szent Gergely-oltárra helyezett kegykép számára 1764-ben külön kápolna épült a templom északi oldalán, ifj. Kornis Zsigmond és felesége, Haller Anna támogatásával. 1765 márciusában, a képnek az új kápolnába való áthelyezése előtt, még a régi helyén ismét könnyezni látták a Mária-képet. A kegykép számára ugyanazon megrendelők a kolozsvári Anton Schuchbauerrel készítették el azt az oltárt, amelyre 1765. július 21-én került át a festmény.³¹ Az 1767-ben összeállított leltárban már számos ezüsből készült fogadalmi tárgyat írnak össze az oltáron,³² melynek egykori kinézetéhez a Mária-kegyképen kívül a rajta, vagy közvetlen közelében elhelyezett további négy, berámázott kép is hozzátartozott.³³ Az erdélyi barokk szobrászat egyik legjelentősebb műhelyéből származó oltárnak³⁴ viszonylag egyszerű a szerkezete: hasáb formájú menzára támaszkodó retabulumát, változatos rokokó ornamensekkel dekorált pilaszterek szegélyezik. A retabulum központi részén plasztikusan kiképzett drapéria emeli ki a kagylódíszes keretbe foglalt Mária-képet. A pilaszterek előtt, volutákkal és medalionnal díszített konzolokra támasztva Mária szüleinek, Szent Annának és Joachimnak a szobrai állnak, a retabulumot pedig ugyancsak rokokó motívumokkal gazdagon díszített oromzat zárja. Ennek közepét fektetett ovális ablak töri át. Széleit három, kerubfejekkel díszített aranyozott felhősor emeli ki, közepén egy kisméretű feszület, az ablak fölött az oltár oromzatát pedig a megrendelő házaspár összetett címere zárja. Szűz Máriának a megváltásban játszott kiemelkedő szerepét nemcsak az oltár ikonográfiai programjának fentebbi figurális elemei dicsőítik, hanem ugyanezt fejezi ki az oromzat két oldalán megjelenő bíborcsiga formájú konzolokra támasztott, kezükben füstölőt lóbáló angyalok jelenléte is. A köz-

29 *Historia V. Conventus... Protocollum. Titulus 7-mum. De Altaribus, Imaginibus, Reliquiis etc. 1-mo. Memorabile de Imagine B. Virginis Mariae translata ex S. Benedicto pie defunctus Pater Aloysius Simonffi sequentia refert.* A könnyezéséről szóló beszámolóért lásd tanulmányunk függelékében.

30 *Anno 1748 obtulit domina Rácz Peteriana Imagini Taumaturgae quae in ara Sancti Gregorii sub vitro asservatur quatuor acus ex argento cum suis rosis deauratis et lapidibus. Item eadem imagini voti gratia Armena quaedam ob recuperatam filii sanitatem obtulit crucem argenteam.* Lásd: *De patrociniiis* 1748. Ugyanez a szöveg: *Historia V. Conventus* 1748; *Hoc tempore sepctabilis dominus Stephanus Rácz de Galgó contulit pro Imagine Beatae Matris lachrymosa catenam argenteam constantem ex septem ducturis ... Historia V. Conventus* 1751.

31 Lásd a függelékben közölt forrásban. *Inventarium 1767: Ara Sancti Gregorii. [...] Imago Beatae Virginis est translata ad capellam inferior.*

32 *Inventarium 1767: Ara Beatae Virginis in Capella ab illustrissimo Domino Comite Sigismundo Kornis erecta. Imago Beatae Virginis Mariae celebris in vitro 1. Cor ex argento 2. Statua Beatae Virginis Mariae sine Labe Conceptae ex argento 1. Circulus ex argento in medio imaginem habens 1. Statua muliebrix ex argento 1. Numismata ex argento 2. Acus ex argento cum lapidibus 4. Catena colli pendulae ex argento 2. Diversi lapides penduli 2. Reliquarium in cristallo pendens 1. Statua argentea puerum repraesentans 1. Crucula argentea 1.*

33 *Inventarium 1769: Imagines in ramis 4.*

34 Nicolae SABĂU: *Der Bildbauer Anton Schuchbauer 1719–1789.* Dacia, Cluj-Napoca, 1979. 37–38, fig. 27; Uő: *Metamorfoze ale barocului transilvan. vol I, Sculptura.* Dacia, Cluj-Napoca, 2002. 152.

ponti ábrázolás kegykép voltát az oltár olyan formai megoldásai, mint a drapériamotívum használata, valamint a festmény felett és a képkereten megjelenő gazdag rokokó díszítés is hangsúlyozza.³⁵ Az oltár szobrászati elemeinek és díszítőrészeinek igényessége nemcsak az arisztokrata megrendelők jelenlétének köszönhető, hanem az igényes kivitelezés minden bizonnyal annak is tulajdonítható, hogy erre az oltárra szándékoztak elhelyezni a dési templom legértékesebb emlékét, a csodatevőként tisztelt kegyképet. Az oltár máig őrzi eredeti kialakítását,³⁶ a kegyképnek azonban az idők folyamán nyoma veszett. A 19. század elején még élénken élt kultusza a helybeliek körében,³⁷ az 1860-as évekből még offerek adományát is feljegyezték,³⁸ a következő évtizedekre azonban jelentősége feledésbe merülhetett. A templom fentebb már említett 1880-as felújításakor került sor a kápolna javítására, feltételezhetően ekkor került a kegykép helyére a ma is látható neoreneszánsz jellegű Mária-ábrázolás.³⁹

A dési könnyező Mária-ikon története egy újabb példával bővíti Kornis Zsigmond kormányzó kegykép-tiszteletének eddig ismert sorozatát. Közülük a legismertebb a Füzesmikoláról 1699-ben Szentbenedekre, majd ezt követően Kolozsvárra vitt, és az 1724-ben a frissen felépített jezsuita templom főoltárán elhelyezett kolozsvári kegykép kultusza.⁴⁰ Szintén közismert a szászsebesi evangélikus templom Mária-szobrának esete, amelyet a szászsebesi templom reneszánsz főoltáráról vitetett át kóródi magánkápolnájába.⁴¹ Kornis ugyanezen tő-

- 35 A kegyképek megjelenítésének, szcenírozásának legismertebb hasonló erdélyi megoldása a kolozsvári egykori jezsuita templom kegyképeének esetében látható, de ugyanaz az eljárás előfordul más barokk emlékeken is, mint például a marosvásárhelyi egykori jezsuita templom főoltárán.
- 36 Mostani megjelenése a 20. századi átfestések eredménye. Valószínűleg erre a templom 1970-es évekbeli nagyarányú felújítása során került sor, amikor a templombelső stukkódíszítései is készültek.
- 37 *Manuale guardianorum* 21–22.
- 38 [1862] *Votumok adatnak a Maria oltárra. Fiscalis Ellenőrné Szőcz. Nina asszonyosság szembetegségben sinlődvén, gyavalulása következtében a Boldog Szűz oltárra adat hála adásul két votumokat ezüsből, egy szemet ábrázolat [!] és egy kisfiút térdepelve. [...] 1868. Tekintetes Hajnoczy Gyuláné asszonyosság a Mária oltáraboz ajándékozott egy lilla színű oltár takarót és a képre egy claris gyöngyöt míg ezen utóbit votum által kicserélteti, tette ezt hálából, hogy fiacskája meggyógyult.* Lásd: *Manuale guardianorum...* 32–33.
- 39 Ugyanekkor az oltár átfestésére Fogarasy Mihály erdélyi püspök 100 forintot adományozott. Egy újabb javításra 1910 táján is sor kerülhetett, ekkor a Rózsafüzér Társulatnak az oltár javítására szánt adományát jegyezték fel. P. BÍRÓ: *i. m.* 57–58. A neoreneszánsz Mária-ábrázolással megegyező típust találunk a vöröskői Pálffy-kastély várkápolnájának oltárán is.
- 40 B. NAGY Margit: *Adalékok a mikolai Mária-ikon történetéhez* = Uő: *Stílusok, művek, mesterek. Művészettörténeti tanulmányok.* Kriterion, Kvár, 1977. 24–32; SABÁU, Nicolae: *Icon lachrymans: de la Hodigibtria Niculei la Vera Effigies B(eatae) V(irginis) Mariae Flentis Claudiopol[i].* *Ars Transilvaniae* XVIII(2008). 151–169; SZIKSZAI Mária: *Kegykép az idő sodrában. Egy kolozsvári Hodigibtria.* *Korunk* XIX(2008). 2. szám. 63–69; Ana DUMITRAN–HEGEDŰS Enikő–VASILE RUS: *Fecioarele înlăcrimate ale Transilvaniei. Preliminarii la o istorie ilustrată a toleranței religioase.* Altip, Alba Iulia, 2011.
- 41 B. NAGY Margit: *A kegyes főkormányzó és a műkincsek.* *Utunk* XXIII(1968) 26. (jún. 28). 8–9; Harald KRASSER–Theobald STREITFELD: *Zur Wiederauffindung der Madonna des Mühlbacher Altars = Studien zur Siebenbürgischen Kunstgeschichte.* Hrsg. Gustav GÜNDISCH et al. Kriterion, Bukarest, 1976. 96–110. Az újabb kutatási eredmények arra utalnak, hogy ennek kultusza másolatok segítségével is terjedt. A szászsebesi Madonna kisméretű másolata állt a gyulafehérvári trinitáriusok alsóvárosi kertészlakának homlokzati fülkéjében. Lásd: Kovács Zsolt: *A gyulafehérvári trinitárius*

rekvésebe illeszkedik a mára nyomtalanul eltűnt nagysinki középkori Mária-szobor, ez szintén az ő adományából került egykor a kolozsvári ferences templom főoltárára.⁴² A könnyező görögkeleti Mária-ikonok és a szintén csodatevő hírében álló középkori Mária-szobrok mellett Kornis Zsigmond a Habsburg-birodalom közismert kegyképeinek másolataival is igyekezett birtokközpontjai vagy az általa támogatott templomok fényét emelni. 1713-ban a mikházi ferences templom főoltárára a mariazelli kegyszobor másolatát adományozta, és feltételezhetően akkortájt szerezte Bécsből, az ottani trinitárius templom kalászos feszületének másolatát, a később a kolozsvári ferences templom családi temetkezési kápolnájába került ún. Kornis-feszületet, melynek 1731 után jelentős kultusza alakult ki az óvári templomban.⁴³

A dési ferences templomba került könnyező kegykép kultusza a 17–18. század fordulóján megszaporodó Mária-könnyezések sorába illeszkedik. Ezek közül a legjelentősebbek a pócsi, a győri, a nagyszombati és a mikolai kegykép könnyezései, azonban ezenkívül hasonló jelenségekkel találkozunk Szentantal, Sajópálfala, Királyfalva, Klátóc és Vodica Mária-képei esetében is. E csodás események értelmezésében három fő szempont szokott érvényesülni. Egyrészt a korban élénk uniós törekvések elősegítését szolgálták. Erre utal, hogy a könnyező képek közül több is görög katolikus település (Klátóc, Mikola, Máriapócs, Sajópálfala) templomában található. Másrészt összefüggésben voltak a törökellenes háborúk eseményeivel, így például a könnyezés után a bécsi Stephansdomban elhelyezett máriapócsi kegyképnek tulajdonították a zentai csatában (1697) a török felett aratott győzelmet, és ezt a török ellen mozgósító szerepet a későbbiekben is megőrizte. Más képtípusokkal együtt a könnyező Mária-képek a felszabadító háborúkat követő járványos megbetegedések elleni oltalomként is szolgáltak. Érdemes továbbá kiemelni, hogy ezek a kegyképek jelentős szerepet játszottak a 18. század elején megélénkülő ellenreformációs törekvések sikerében is.⁴⁴

Erdély esetében a közismert füzesmikolai példa mellett több, a 17–18. század fordulóján könnyezett Mária-kép történetét örökítették meg az írott források. E könnyezések közös jellemzője, hogy kivétel nélkül görögkeleti vagy görög katolikus templomok ikonjaihoz kötődnek, és valamennyi ismert példa Füzesmikola környéki, Belső-Szolnok vármegyei településhez kapcsolódik, ugyanazon jelenségkörbe való tartozásukról árulkodva. A szakirodalomban ismert az alsóilosvai Mária-kép esete, amely először 1717-ben, majd 1729-ben könnyezett az alsóilosvai görög katolikus templomban. A füzesmikolaihoz hasonlóan, a szintén az iklódi Lukács rutén festő által festett ikont,⁴⁵ a könnyezés hírére Kornis Zsigmond kormányzó a

templom és rendház egykori berendezése = Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára. Szerk: KOVÁCS Zsolt–SARKADI NAGY Emese–WEISZ Artila. Erdélyi Múzeum-Egyesület–Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, Kolozsvár, 2011. 210.

42 KOVÁCS Zsolt: „*Effigies ad similitudinem*”. *A bécsi trinitáriusok kalászos feszületének erdélyi másolatai = Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit tiszteletére.* Szerk. ORBÁN János. Maros Megyei Múzeum–Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár–Marosvásárhely, 2011. 304.

43 A mikházi szoborról: Uo. 302; *Mária-tisztelet Erdélyben...* 24; A Kornis-feszülethez lásd: Kovács: *i. m.* 300–305.

44 BÁLINT–BARNA: *i. m.* 108.

45 Marius PORUMB: *Dicționar de pictură veche românească din Transilvania. Sec. XIII–XVIII.* Editura Academiei Române, București, 1998. 180, 208; SABĂU: *i. m.* 156.

kastélyába, Szentbenedekre vitette.⁴⁶ A könnyezés körülményeiről az egy év elteltével készült tanúvallatás számol be részletesen.⁴⁷

Kornis Zsigmond gyűjtőszennvedélye nem maradt hatás nélkül a környék többi katolikus világi előljárójára körében. Erről tanúskodik Torma Miklós Belső-Szolnok vármegye főispánjának esete, aki Ispánmező görög katolikus templomából a család csicsókeresztúri templomába hozatta és annak főoltárán helyezte el⁴⁸ az Istenszülő dicsőítése témájú képet.⁴⁹ Az ispánmezői ikon szintén 1717-ben könnyezett,⁵⁰ feltételezhetően összefüggésben az ugyanazon évi pusztító tatárbetöréssel, melynek során Torma Miklóst is rabul ejtették a portyázó pogányok. Csicsókeresztúrra kerülésének pontos ideje nem ismert, a főoltárt 1767-ben állította id. Torma János. A napjainkban is a főoltár középképeként megjelenő kegykép díszes keretét Torma Dánielné, báró Dujardin Mária készíttette Bécsben, a festményt díszítő korall gyöngyöket a Torma és más nemes családok nőtagjai adományozták.⁵¹

MÁRIA-KEGYKÉPEK MÁSOLATAI A DÉSI TEMPLOMBAN

A Kornis Zsigmond kormányzó közismert Mária-tiszteletéhez is kötődő Mária-ikon kultuszának kiépítése mellett a Szűzanya tiszteletét számos nagy tiszteletnek örvendő erdélyi és közép-európai Mária-kegykép másolata hirdette a dési ferences templomban. Már a templom 1736-os leltárkönyvében több jelentős kegyképmásolat feltűnik, köztük a kolozsvári

46 DUMITRAN–HEGEDŰS–RUS: *i. m.* 123–125.

47 Uo. 384–396.

48 Gyulaféhérvári Érseki Levéltár, Canonica Visitatiók, 3 d., 6. k. 147 (Csicsókeresztúr 1765-ös vizi-tációja): *In hac Ecclesia quoad sanctuarium et sacristiam sub fornice, quoad reliquum vero corpus sub tabulato ex asseribus constructo existente, ac honori Sancti Regis Stephani dedicata, invenitur Ara major in cujus summitate est prae-nominati Sancti statua in medio autem Icon Beatae Virginis Mariae in asserere picta, de qua traditur: quod in Possessione Ispány-Mező, tempore Spectabilis Domini Nicolai quondam Torma, ad tunc supremi comitis Comitatus Szolnok Interioris Lacrymata, et ab eodem huc adducta et collocata sit. In hanc Iconem appensa sunt anathemata sequentia: Corda argentea in quorum uno ex utraque parte est effigies B. V. M. 12. Ubera argentea 3. Oculi argentei 4. Nasus argenteus 1. Dens argenteus 1. Supra caput Iconis corona ex unionibus in medio lapillos auro cinctos habens vulgo medály 1. Supra coronam ordines coralli rubri 2. In collo Iconis catenula aurea affabre facta 1. Infra catenulam cirada ex unionibus parvis in medio lapillum argenteo inclusum continens 1. Hanc ciradam tegunt ordines coralli rubri 3. Ex his ordinibus dependet medale aureum sex lapillos pretiosos continens 1. In pectore Iconis B. Virginis ordo magnorum unionum cum duodecim granatis magnis 1. Ex hoc ordine unionum pendens crucula argentea lapidibus expositi 1. Ordines item unionum parvorum granatis interdistinctorum cum dependentia aurea non nullis lapillis ornata 5. Infra haec omnia sunt ordines corallorum rubrorum 22. In capite Jesuli in sinu Matris existentis similis priori corona 1. Penes coronam hanc pendet annulus aureus 1. In collo Jesuli ordines catenarum argentearum 4. Item alia catena argentea constans ex ordinibus 4. Sertum quoddam in se uniones parvulos complectens 1. A templomról lásd: ENTZ Géza: *A csicsókeresztúri római katolikus templom*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1942 (Erdélyi Tudományos Füzetek 134).*

49 *Mária tisztelet Erdélyben...* 10.

50 DUMITRAN–HEGEDŰS–RUS: *i. m.* 385, 387.

51 KÁDÁR József: *Szolnok–Dobokavármegye monographiája*. II. Dé, 1900. 420; ENTZ: *i. m.* 13; SABĀU: *i. m.* 165–166; *Mária tisztelet Erdélyben...* 10.

kegykép, a passauai Segítő Mária ábrázolásai, vagy a mariazelli kegyszobor másolata,⁵² és ezek sora később is több új emlékekkel bővült.

Közismert a ferences rend szerepe az erdélyi rendtartomány legjelentősebb kegyszobrának, a csíksomlyói Napbaöltözött Asszony kultuszának terjesztésében, ezért nem meglepő, hogy dési főoltáruk oromzati képeként ennek másolatát festették meg. A többi oltárképtől eltérően napjainkban is eredeti állapotában fennmaradt oromzatképet 1748-an rendelte meg Czíkó Imre Bécsben,⁵³ amelynek megfestésénél a bécsi festő minden bizonnyal egy korabeli metszetábrázolást követhetett. A kegyszobor ismert sokszorosított grafikai ábrázolásai közül a somlyói ferences nyomda fennmaradt rézmetszet lemezei sorában az *S.N.* szignójú példányon jelenik meg a dési festmény legközelebbi előképe.⁵⁴ A somlyói kegyszobor 18. századi festett másolatai között ugyanezen típus tűnik fel a kőröspataki⁵⁵ és a csíkközvási templomokban.

A dési festményen egy nagyméretű földgolyóra helyezett és közepén emberi arccal ábrázolt holdsarlón áll a balján a gyermek Jézust tartó Napbaöltözött Asszony. A sötét háttér előtt frontálisan beállított Szűzanyát e típus jellegzetességei alapján festették: vörös ruhában és sötétkékek köpennyel, jobb kezében jogart tartva jelenik meg. Mária fején tiara formájú korona figyelhető meg, körülötte pedig hiányzanak a napsugarak, és mindössze a két alak feje körül formáznak dicsfényt. A csíksomlyói kegykép más ismert másolataival összevetve megállapítható, hogy a dési képet a többenél igényesebb kivitelezés jellemzi.

A dési ferences templomban a fentebbi oromzati képen kívül a csíksomlyói kegyszobor tiszteletének más képi példájával is találkozunk: 1748-ban egy azonosítatlan személy adományából készült el a templom számára egy új körmeneti zászló, melynek kék alapja előtt az egyik oldalon a somlyói szobor képe, a másikon pedig Szent Anna ábrázolása volt látható.⁵⁶

52 *Inventarium rerum et supellectilium Residentiae Deesiensis 1736 sub Praesid: Fratris Aloysii Simonffi. In Ecclesia. Imago Sancti Antony Paduani 2. Imago Matris Dolorosae 1. Imago Sanctissimae Matris flentis 1. Imago Sancti Joannis Nepomuceni 1. Imago Sanctissima Matris Passaviensis 1. Imago Beati Salvatoris ab Horta 1. Imagines parvulae hinc inde cum Thesibus variis 36. [...] Cathedra nova 1. [...] Statua Beatae Virginis Cellensis cum vestibus 1. In Sacristia. [...] Imago Sancti Joannis Nepomuceni cincta argento 1. [...] Imago Salvatoris Resurgentis 1.* Lásd: *Inventarium 1736.*

53 *Sumptibus perillustris D. Emerici Czíkó pro flor. 30 pingitur Viennae imago quaedam B. V. Mariae ad formam statucae miraculosae quae in nostra ecclesia Csik Somlyoviensis colitur, in que contignatione superiori Arae Sancti Antony seu majoris residentiae collocatur. Historia V. Conventus 1748.* Ugyanez a *De patrociniis 1748.* töredékben is. Feltételezhetően azonos azzal a csíkmindszenti Czíkó Imrével, aki 1702-ben Székelyudvarhelyen, a következő évben pedig a kolozsvári jezsuitáknál tanult. VARGA Júlia: *A kolozsvári jezsuita gimnázium és akadémia hallgatósága 1641–1773 (1784).* MTA Egyetem-történeti Albizottsága, ELTE Levéltára, Budapest, 2007. 119. Czíkó Imre szerepel a Belső Szolnok vármegyei birtokosok 1745. évi listájában is. Lásd: KÁDÁR: *i. m.* VII. 396. A Czíkó családnak a vármegyében Füzesszentpéteren, Magyarszarvaskenden, Lónapoklostelkén és Magyarderzsén voltak birtokai. Lásd KÁDÁR: *i. m.* III, 284–285, 496, V, 469, VI, 281. 1720-ban Czíkó Pált dési lakosként említik, 1734-ben pedig Czíkó János a dési kolostor gondnoka. P. BÍRÓ: *i. m.* 12–13, 15–17, 66.

54 *A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkiadó műhely.* Szerk. MUCKENHAUPT Erzsébet. Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda, 2007. kat. IV-2.

55 MIHÁLY: *i. m.* 4. kép.

56 *Historia V. Conventus 1748: Opera etiam et industria cujusdam Benefactoris est erecta Crux vexilli majoris caerulei coloris cum imagine Beatae Virginis Csik Somlyoviensis ex una, ex altera parte Sanctae Annae.* Ugyanezen adat: *De patrociniis 1748.*

A csíksomlyói Szűzanya kultusza mellett természetesen megjelenik a kolozsvári kegykép másolata is Dészett, amelyet a kultusz közkedvelt volta mellett kialakulásának közelsége is indokolt (a kegykép a közeli Füzesmikolán könnyezett 1699-ben). Már a templom legkorábbi részletes leltárában, az 1736-ban összeállított jegyzékben feltűnik, majd a későbbiekben a Szent Ferenc-oltáron említik.⁵⁷ 1742-ben Ambrus Klára harmadrendi nővér díszes koronákat adományozott a kegyképmásolaton megjelenő Mária és Jézus fejére.⁵⁸

Erdély két legjelentősebb Mária-kegyképének másolatai mellett a templombelsőben megtalálhatóak voltak a legismertebb közép-európai kegyképek (Mariazell, Segítő Mária, Loretto, Częstochowa) reprodukciói is. Az írott források tanúsága szerint ezek sorában a legfontosabb szerep a mariazei kegyszobor kultuszának jutott, melynek tisztelete a 18. század elejének törökellenes háborúi közepette különös jelentőséget kapott. A templom és kolostor 1744-es leltára nem kevesebb mint öt, különböző technikával készült másolatát írta össze: két szobor jelenik meg a templomban, ugyanott egy zászlón is említik, de mellettük egy zelli képet jegyeznek fel a kolostorban, egyet pedig a rendház asztalosműhelyében.⁵⁹ Utóbbi két másolat feltételezhetően metszetábrázolás lehetett. A két zelli szobor egyikét 1733. augusztus 2-án Papp Márton adományozta a templomnak,⁶⁰ majd 1736-ban Ambrus Klára harmadrendi nővér készíttetett koronát Mária és a gyermek Jézus fejére.⁶¹ Ugyanezen évben Prinzin Regina egy zöld színű, aranszálakkal hímzett selyemruhát, a rendház előjárója pedig fehér ruhát adományozott erre a szoborra,⁶² amelyet 1744-ben a Nepomuki Szent János-oltáron írtak össze, az 1767-es leltárban pedig szintén ugyanott, üveg alatt, és gyöngyökkel díszített koronával említették.⁶³ A kegyszobor ruházatára vonatkozó adatok arra utalnak, hogy a dési másolatot különböző alkalmakra más-más öltözettel látták el. A zelli kegyképpel és Szent József ábrázolásával díszített zászlót az örmény Karácsonyi Miklós 1744-ben adományozta a templomnak.⁶⁴

A passauai Segítő Mária (Mariahilf) képe először az 1736-os leltárban bukkan fel, az 1741-es inventáriumban azonban már két másolatát említik. 1744-ben az egyik közülük a Szent Ferenc-mellékoltáron szerepelt, a mariazei kegyszobor, egy Immaculata-, a Fájdalmas Szűz és Boldog Salvatore da Horta ferences rendi szerzetes képe, valamint az oltár oldalára rögzített, több kisebb ábrázolás társaságában.⁶⁵

57 *Inventarium* 1744.

58 *Historia V. Conventus* 1742: ... *Dum tertiaria Clara Ambrus conficeret coronam Beatae Virginis Mariae fientis et Jesuli ex gemmis Ecclesiae cum adpertenentiis*. Lásd a *De patrociniis* töredéket is.

59 *Inventarium* 1744.

60 *De patrociniis* 1733: *Item eodem anno et die [ti. 1733. aug. 2.] spectabilis ac perillustris dominus Martinus Papp contulit statuam Beatissimae Mariae Virginis Cellensis cum uno apparatu coloris violacei auro texto*.

61 *Historia V. Conventus* 1736, *De patrociniis* 1736.

62 *De patrociniis* 1736.

63 *Inventarium* 1744; *Inventarium* 1767: *In Statua Beatae Virginis Mariae Cellensis sub vitro. Corona ex margaritis preciosis 1. In capite Jesuli corona ex vilioribus margaritis 1.*

64 *De patrociniis* 1744: *Anno 1744. Dominus Nicolaus Karácsoni donavit ad ecclesiam unum vexillum paratum cum cruce violacei coloris cum imaginibus Beatae Virginis Mariae Cellensis et Sancti Josephi.*

65 *Inventarium* 1736: *Imago SSmae Matris Passaviensis 1.; Inventarium* 1741: *Imago B. V. Passaviensis 2.; Inventarium* 1744: *Altare Sancti Joannis Nepomuceni. Ipsius Sancti 1. Beatae Virginis Cellensis statuam sub rama et vitro habet 1. Imago Immaculatae Conceptae magna 1. Beati Salvatoris de Horta 1.*

A templom egyik zászlóján jelenik meg a környéken kiemelt tiszteletnek örvendő lorettói Mária ábrázolása. A zászlót 1733. augusztus 2-án adományozta a templomnak Placsintár Lukács szamosújvári örmény, Manuságh nevű lánya emlékére,⁶⁶ a zöld alapszínű zászló egyik oldalán a Lorettói Szűz, a másikon pedig Szent József képe volt látható. A lorettói kegyesbor tisztelete szintén a törökellenes háborúk kontextusához kötődik, legjelentősebb erdélyi példái a báró Toroczkai János és gróf Kornis Antal támogatásával a kolozsvári ferences templom bejárata mellett 1745-re felépített, valamint az 1760 táján felszentelt szamosújvári, ugyancsak ferences templomhoz csatlakozó, lorettói kápolnák voltak.⁶⁷

A közismert közép-európai kegyképmások sorát a częstochowai Fekete Mária kegyképének ábrázolása egészítette ki. Az 1742-es leltár ezt a másolatot a Világosító Szent Gergely-oltáron írta le megjegyezve, hogy a képet Kis Márton szamosújvári örmény hozta a częstochowai pálos kolostorból.⁶⁸ Jelenlegi ismereteink szerint a częstochowai kegykép erdélyi kultuszának ismert emlékei az örmény közösséghez kötődnek,⁶⁹ ugyanis dési említése mellett a szamosújvári nagytemplom elődjének, a mai épület helyén állt egykori fatemplom mellékoltára a másik példája előfordulásának. Az 1731-es vizitációs jegyzőkönyv tanúsága szerint a szamosújvári templom leckeoldali mellékoltárát a częstochowai Fekete Madonna tiszteletére állították, oltárképét pedig a Mária és a kis Jézus feje fölé helyezett drágakövekkel díszített ezüstkorona, valamint különböző fogadalmi tárgyak díszítették.⁷⁰ További példák tanúsítják, hogy a 18. század elején az erdélyi örmények körében más lengyelországi Mária-kegyképek is népszerűek voltak. Ebben a tekintetben érdemes megemlíteni a brassói jezsuita templom esetét, ahol 1708-ban, a Rákóczi-szabadságharc eseményei közepette, Verzár Oxendius erdélyi örmény püspök Kamieniec Podolski kegyképének nagyméretű másolatát

Beatae Virginis Mariae Dolorosae 1. Beatae Virginis Mariae Passaviensis 1. et aliae laterales diversae. A Mariahilf magyarországi másolatairól: SZILÁRDFY Zoltán: Kegyképtípusok a pestisjárványok történetében. A Maria lactans, a Segítő Boldogasszony, Szent Sebestyén, Rókus és Rozália együttes ábrázolásával. In: Uő.: Ikonográfia–kultusztörténet. Képes tanulmányok. Balassi, Budapest, 2003. 195–201; Tüskés: i. m.

66 *De patrocinii 1733: Anno 1733, die 2 Augusti spectabilis ac perillustris dominus Lucas Placsintar obtulit unum vexillum cum Imaginibus Beatae Virginis Mariae Lauretanae et S. Josephi, viridis coloris pro defuncta sua filia Manusagh.*

67 *Mária tisztelet Erdélyben... 25; A kolozsvárihoz: P. BENEDEK Fidé: „Szűz Mária Háza” Kolozsvárt. A Lorettói Kápolna emlékezete. Szent Bonaventura Könyvnyomda, Kolozsvár, 1945. (A kolozsvári ferencesek kétszáz éve. 1745–1945. 1.)*

68 *Inventarium 1742: Item Imago Beatae Virginis allata per Dominum Martinum Kis Armenum Szamos Ujvariensem ex Monasterio Poloniae coeleberrimo Cesthicho.*

69 A częstochowai kegykép magyarországi kultuszának terjesztésében a pálosok mellett meghatározó szerepet játszanak a ferencesek és jezsuiták is, ezért Dés esetében nem zárható ki ennek lehetősége sem. Magyarországi ferences templomokban őrzött másolatait lásd: SZILÁRDFY Zoltán: *A pálos rend két kegyképe: a Częstochowai és Sasvári Boldogasszony* = Uő.: *Ikonográfia–kultusztörténet. Képes tanulmányok*. Balassi, Budapest, 2003. 119; Tüskés Anna: *Adatok a częstochowai kegykép kultuszához a 17–18. századi Magyarországon. Cult of the devotional Picture of Our Lady of Częstochowa in 17th–18th-Century Hungary = Barokk*. Magyar különszám/Hungarian Special Number, 2010. Passim.

70 *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok. I. 1727–1737. Közzéteszi Kovács András–Kovács Zsolt. Bev. tan. és jegyz. Kovács András. Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, Kolozsvár, 2002. 78.*

helyezte el a templom főoltárán.⁷¹ A dési templomhoz visszatérve, szintén a keleti egyház Mária-ábrázolásainak közkedvelt voltáról tanúskodik egy másik 1742-es adat, mely szerint Vajda Gábor a Fájdalmas Szűznek egy Moszkvából származó képét adományozta a templomnak.⁷² E moszkvai ikon mellett több adat szól a Fájdalmas Szűzanya tiszteletéről is: az 1741-es leltár a Fájdalmas Szűz képét említi, majd az 1765- és 1767-es leltárakban a Fájdalmas Szűzanya szobrát írják össze, utóbbi esetében a Szent Kereszt-oltáron. Ez a szobor feltételezhetően azonos azzal a szoborral, amelyet 1742 táján Karácsony Lukács adományozott a templomnak.⁷³

A különböző Mária-kegyképek másolatai mellett természetesen a dési templomban is megjelentek a korszak közkedvelt Szeplőtelen Szűz kultuszának képi emlékei is. 1740-ben az örmény Kovács János adományozott egy Immaculata-képet, majd a következő évben N. Mihály egy másik, ugyanilyen témájú festményt adott a ferenceseknek, amelyet a főoltáron helyeztek el. Szintén a főoltárra került az az ezüstből készített Mária-dombormű, amely 1741-ben Daniel Tódor szamosújvári főbíró bőkezűségéből jutott Désre.⁷⁴

A dési ferencesek Mária-tiszteletének egy másik aspektusáról árulkodik a források azon adata, mely szerint szintén a Szűzanya ábrázolása jelent meg a diadalív záradéka fölötti falfeülleten.⁷⁵ Az ismert példák alapján úgy tűnik, hogy a diadalív fölött elhelyezett Mária-képek a ferences templomok jellemzői voltak, ugyanis az írott források és archív felvételek alapján ismert, hogy hasonló ábrázolások díszítették a medgyesi és fogarasi ferences templomok belsőjét is.

A Mária-tisztelet kegyképmásolatainak feltűnően nagy száma mellett a barokk képkultusz gazdagságáról tanúskodnak a templom leltárainak adatai, amelyek szerint az oltárok fest-

71 [1708] *Festum assumptionis beatae virginis celebrius redditum est duabus cantatis missis, Hungarica et Germanica contione, pontificante sub infula episcopo* [ti. Verzár Oxendius], *qui musicos et candelas exsolvit et poenitentiam multitudini propter promulgatas a missionario pro hoc festo publicari concessas plenarias indulgentias in ara maiore collocata fuit grandis icon beatae virginis, extypon thaumaturgae Camienecensis Podolie*. Lásd: *Historica relatio de initio et progressu missionis Coronensis Societatis Iesu in Transilvania ab anno Domini 1688 usque 1776 = Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*. VII. *Chroniken und Tagebücher*. IV. (1684–1783). Druck Schneider und Feminger, Brassó, 1918. 497. Verzár Oxendius korabeli tevékenységéhez: NAGY Kornél: *Oxendio Virziresco erdélyi örmény unitus püspök kései tevékenysége (1700–1715)*. In: *Gesta VIII*(2009). 27–41.

72 *Inventarium 1742: Item imago Beatae Virginis dolorosae allata ex Moscovia per Dominum Spectabilem Gabrielem Vajda*. Pontosán nem azonosítható az a kegyképmásolat, amelyet Mátyás László és Bilosca Katalin 1743-ban adtak a templomnak: *Inventarium 1743: Dominus Mathias Laszlo et Catharina Bilosca obtulerunt Imaginem Miraculosam Beatae Virginis Mariae fabrefactam*.

73 *Inventarium 1741, 1765, 1767. De patrociniis 1742: Dominus Lukács Kracson [!] dedit Ecclesiae imaginem Dolorosae Virginis artificiose elaboratam sub vitro*.

74 *Inventarium 1740: Armenus Ioannes Kovács contulit ecclesiae nostrae pulcram imaginem Beatissimae Matris Immaculatae quae extat in ecclesia 1740 mense septembri; Inventarium 1741: Item Reverendissimus Dominus Michael N. contulit ecclesiae unam imaginem Beatae Virginis Immaculatae, quae extat in Ara Sancti Antonii. 1741 13 Juny Spectabilis Dominus Thodras Judex Szamos Ujvariensis curavit ex voto ad Altare Sancti Antonii argenteam imaginem Beatae Virginis*. Daniel Tódorra lásd 12. jegyzet.

75 *Eodem anno [1765] erectum est etiam altare S. Michaelis Archangeli beneficio spectabilis domini regii perceptoris Alexandri Kászoni. Item eodem dealbata ecclesia et effigies Magnae Matris sub fornice superius collocata*. Lásd: *Protocollum*... 1v.

ményein, szobrain kívül a templombelsőben meglepően nagy számban fordultak elő különböző szentképek, köztük feltételezhetően kegyképeket népszerűsítő grafikai lapok is. Az oltárok körül 1736-ban már 39, 1741-ben pedig nem kevesebb, mint 60 darab kisebb képet említenek, köztük az ünnepélyes egyetemi disszertációk védéséhez készült nagyméretű grafikai ábrázolásokkal, úgynevezett tézislapokkal is (*thesibus varys*).⁷⁶

MÁRIA-KEGYKÉPEK MÁSOLATAI A KOLOSTOR MAI GYŰJTEMÉNYÉBEN

A templom liturgikus terének és berendezésének ismétlődő átalakításai, valamint a hívek devóciós szokásainak változásai miatt a 19–20. század folyamán majdnem nyomtalanul eltűnt e Mária-kegyképek másolatainak az írott forrásokban dokumentált gazdag sorozata. Amint azt fentebb is említettük, az egyetlen fennmaradt ilyen jellegű ábrázolás a főoltár oromzatának a somlyói Máriát megjelenítő olajfestménye, ezen kívül azonban csak a kolostorban maradt fenn néhány kegyképmásolat. Annak ellenére, hogy ezeket a másolatokat nem lehet egyértelműen az írott forrásokban említett másolatokkal azonosítani,⁷⁷ és kivitelezésük tekintetében sem tartoznak az erdélyi barokk művészet legsikerültebb emlékei közé, úgy gondoljuk, hogy ezeket is fontos számba venni, mivel egy-egy kegykép jellegzetes típusának egyedi példái Erdélyben, vagy egyedüli emlékként utalnak kevésbé ismert közép-európai kegyképek tisztelétének itteni jelenlétére.

A kolostor gyűjteményében fennmaradt másolatok között két Máriazellhez kötődő festményt, valamint egy szintén ausztriai kegykép, a kaltenbrunni csodatevő Mária-szobor metszetábrázolását találjuk.⁷⁸ A máriazelli másolatok a stájerországi bencés bazilika két kegyképét ábrázolják: az egyik az 1300 táján faragott kisméretű Mária-szobor festett másolata, a másik festmény pedig a kegyhely másik tisztelt kegyképéről, az ún. Schatzkammerbildről, arról a trecentóra jellemző festészeti felfogást mutató festményről készült, amely Nagy Lajos király (1342–1382) adományaként jutott Zellbe, s ma a kincstár oltárán látható.

A kegyzoborról festett olajkép⁷⁹ a mariazelli kegyzobor másolatainak ritkább változatai közé tartozik. Leggyakrabban szobormásolatot faragtak a kegyzoborról, festett másolat készítésére jóval kevesebb alkalommal került sor. A Szűzanya fa trónuson ábrázolt alakját, a gyermek Jézussal a jobb karján, egy félköríves záródású fülkében láthatjuk, alakjukat a fülke

76 Lásd 53. jegyzet. Inventarium 1741: *Imagines parvulae hinc inde cum thesibus varys, in et sine vitro penes Altarum 60.*

77 Nem zárhatjuk ki teljes mértékben annak lehetőségét sem, hogy ezek a képek mindössze a 20. század folyamán kerültek a kolostor gyűjteményébe. Ezt a variánszt azért is érdemes szem előtt tartanunk, mivel a ferences rendnek a kommunista hatalom általi feloszlatása után az erdélyi ferences testvérek egy részét a dési kolostorba internálták.

78 Ezek mellett a kolostor gyűjteményéből említést érdemel a római San Giovanni in Laterano székesegyház Sancta Sanctorumként ismert Krisztus Arcának színezett metszetábrázolása (18. század vége, deszkára ragasztva, 31,5×25 cm), valamint egy Immaculata rézmetszet.

79 Deszka hordozóra függesztett vászonra festett olajkép (31,6×22 cm). A hordozóra való rögzítésmód és a festmény széleinél a rögzítésre használt lécek jelenléte arra utal, hogy jelenlegi, amúgy szintén barokk kori, keretébe utólag került.

sötét háttére is hangsúlyosan kiemeli. A mariazelli kegyszobor hasonló másolatai⁸⁰ alapján feltételezhető, hogy a dési festmény is a 18–19. század fordulójának évtizedeire keltezhető.

A 18. század végére datálható Schatzkammerbild-másolat e mariazelli kegykép kultuszának egyetlen ismert erdélyi példája. A dési festmény⁸¹ az eredeti leegyszerűsített replikája, több, a másolatok zöménél⁸² előforduló részlet hiányzik róla (például elmaradt háttéréből a jellegzetes Anjou-liliomos dekoráció, az eredeti festmény aranyozott keretének részletei, a Szűzanya glóriájának drágakő-sorozata).

A szobor- és festett másolatok mellett, a barokk kor kegykép-kultuszában meghatározó szerepet játszanak a sokszorosított grafikai technikákkal készített változatok. Ezt a jelenséget példázza a dési kolostor gyűjteményében a tiroli Kaltenbrunn templomának Mária-kegyszobrát ábrázoló rézmetszetes lap,⁸³ amely az 1695–1726 között működött Joseph Friedrich Leopold augsburgi műhelyéből származik.⁸⁴

*

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a barokk kori Mária-tisztelethez kötődő képi emlékek sorából a dési ferencesek esetében kiemelkedik az alsóhagymási származású Mária-ikon, egy helyi kegykép kultuszának kiépítésére tett figyelemreméltó kísérlet, amely ugyanakkor Kornis Zsigmond közismert képtiszteletéhez is kötődik. Emellett fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy a gazdag forrásadottságnak köszönhetően rekonstruálható a 18. századi templombelső nagyszámú képi ábrázolással ékesített egykori kinézete, melyben a barokk kor szak legjelentősebb erdélyi és közép-európai kegyképmásolatainak viszonylag nagy száma fordul elő, beszédesen tanúskodva egyrészt a Mária-tisztelet képi formáinak meghatározó szerepéről, másrészt a barokk képtisztelet jelentőségéről. Ami a fentebbi képek megrendelőit

-
- 80 Legközelebbi analógiája az egri Dobó István Vármúzeum 1800 körülre keltezett olajfestménye. Lásd: SERFŐZŐ 2005, 7. kép.
- 81 Olajfestmény, vászon (32,9×26,6 cm). Nagyon rossz állapotban maradt fenn, a jobb alsó sarka leszakadt.
- 82 A Schatzkammerbild barokk másolatainak jellegzetes példáihoz lásd: FARBAKY–SERFŐZŐ: *i. m.* 444–452.
- 83 Deszkára ragasztott rézmetszet (29,5×18,5 cm). Az ábrázolás azonosítását a kegyszobor alatti, jellegzetesen barokk medalionba írt felirat teszi egyértelművé: *Vera et Miraculosa B.V. / MARIAE Effigies, quae Kaltenbrony / fundatione Austriaca sua exhibe: / tur quotidie ac de: / vote.* Ezalatt két német nyelvű felirat jelenik meg, közülük az első szintén a szobor megnevezését szolgálja (*Wahrhaftige Abbildung der Wunderthal[t]en Bildnus Unser Lieben Frauen zu Kaltenpron / im Oberrn Ihnthal, unter dem Bistum Brixen in Tyrol. / Ein schönes Gebett zu der Wunderthätigen Mutter Gottes zu Kaltenpronn um ein seeliges / Ende.*), a második egy imádság szövege. A bal alsó sarokban: *Cum. Privil. Sac. Caes. Maj.*; a jobb alsó sarokban: *I. F. Leopold excudit.*
- 84 A kolostor gyűjteményében fennmaradt Leopold egy másik, a Szeplőtelen Születet ábrázoló metszete is. Deszkára ragasztott rézmetszet (29,3×19,7 cm), jelezve és francia nyelvű felirattal. Feltételezhetően egy kötet illusztráció közül származik. Ugyanezen téma a gyűjtemény egy olajképen (105,3×73 cm) is megjelenik. Stilisztikai jellegzetességei alapján a *Macula non est in te* feliratú festményt a 18. század második felére keltezhetjük. A kolostorban fennmaradt kegyképmásolatok sorában meg kell említenünk a kolozsvári kegykép Mária-szobrát is, amely az utóbbi időben került Désre a csákgorbói Haller-kastély kápolnijából. Ez a kegykép kőrszobor-másolatainak egyik ritka példája. Említi: SABĀU: *i. m.* 159; DUMITRAN–HEGEDŰS–RUS: *i. m.* 150.

illeti, érdemes kiemelni, hogy a dési ferencesek támogatói főként a környékbeli birtokosok és a közeli Szamosújvár örmény polgárainak köréből kerültek ki.

FÜGGELÉK

A DÉSI RENDHÁZ PROTOKOLLUMÁNAK FELJEGYZÉSE AZ ALSÓHAGYMÁSI MÁRIA-IKON KÖNNYEZÉSÉRŐL

*Protocollum Dees ab anno 1713.*⁸⁵

Titulus 7-mum. De Altaribus, Imaginibus, Reliquiis etc.

1-mo. Memorabile de Imagine Beatae Virginis Mariae translata ex Sancto Benedicto pie defunctus Pater Aloysius Simonffi⁸⁶ sequentia refert.

Cum hinc inde multa mihi relata fuissent de Beatae Virginis imagine⁸⁷ praefata: instare non destiti apud Dominum Comitem Sigismundum Kornis⁸⁸ pro illa imagine, qui quidem inprimis valde difficilem se monstrabat tam pretioso thesauro privare Ecclesiam suam, deputata enim erat imago haec pro Ecclesia Sanctae Crucis,⁸⁹ quae tandem victus hac ratione, quod Ssmae Matris cultus majus summeret augmentum in nostra ecclesia Deésiensi, Anno 1742 in festo Purificationis⁹⁰ attuli Imaginem in traha, et collocavi ad aram majorem, offerendo SS. Sacrificium in honorem Ssmae Matris solemne.⁹¹ Die 16ta Juny accessit ad me diu jam expectatus Popa Gabor annorum 62 ex Hagymás inferiori, quem praesente popa et Archidiacono districtus Kosáliensis⁹² interrogavi, ut fide sacerdotali fateatur mihi, quid sciat de Lachrymis B. Virginis Imaginis praefatae. Ille tangendo pectus suum fassus est ut sequitur:

Circa annum 1703. Popa Stephan faciendo Lyturgiam circa festa Pentecostalia, dum more solito incensat Imaginem Beatae Virginis, apparebant lacrymae decurrentes ex oculis ambobus (vulgo: a szeme végéből) ubi actu apparet aliquod vestigium, quasi linea detracta, hoc videns moneo Archidiaconum praesente aedituo Petro Takáts; Accipiens Archidiaconus strophium

85 Ugyanezen szöveg jelenik meg átmásolva, néhány apró kiegészítéssel: *Historia V. Conventus Deésiensis 1742*, a következő bevezetéssel: *Hoc anno festo die recurrente B.V. purificationis ditatur Ecclesia nostra imagine thaumaturga B. Virginis Mariae, de qua P. Aloysius Simonffi Praesidens pro tunc Residentiae sequentia refert:*

86 Két alkalommal töltötte be a dési rendház előljárói tisztségét: 1735 és 1739, valamint 1741 és 1742 szeptembere között. Désen halt meg 1742. szeptember 18-án (Lásd: P. BÍRÓ: *i. m.* 50; GYÖRGY: *i. m.* 197). A fentebbi beszámoló a kegykép 1742. évi Désre történő translációja kapcsán készült.

87 A rendház történetében zárójelben megjegyezve: *allata ex S. Benedicto*. Lásd: *Historia V. Conventus Deésiensis 1742*.

88 A rendház történetében zárójelben megjegyezve: *filium superioribus annis mentionati Gubernatoris ejusdem nominis*. Lásd: *Historia V. Conventus Deésiensis 1742*.

89 A rendház történetében megjegyezve: *quae visitur infra castellum separatim penes fenilia comitis*. Lásd: *Historia V. Conventus Deésiensis 1742*.

90 Február 2.

91 Ez után a rendház történetében oldalt beszúrva: *Fassio de lachrymis ejusdem imaginis*. Lásd: *Historia V. Conventus Deésiensis 1742*.

92 Ti. Kosály. A rendtörténetben: *Kasaiensis*.

abtergit lachrymas Imaginis, quae amplius apparere cessarunt. Archidiaconus silentium altum indicit tum mihi, tum Petro Takáts. Qualiter autem devenit fama haec ad aures Illustrissimi Domini Sigismundi Kornis? ignoro. Paucis evolutis diebus mittit suum expressum dominus Comes, et petit Imaginem ad tempus, et accepta forma promisit se redditurum: pagus per omnia restitit, interim victus Comitis petitionibus consensit pagus posse transferri Imaginem, sed ad restitutionem. Imago mansit apud dominum Comitem, et inchoata est Rebellio Rakocziana, nunc ergo translata est Imago Miházám, et ad altare S. Annae collocata, ubi etiam fuit ad annum 1712. Tunc relata est Imago ad S. Benedictum, et hinc anno 1742 in festo Purificationis Beatae Virginis translata Deésinum publicae venerationi exposita est in altari Sancti Gregorii laterali sub vitro.

Anno 1765 diebus Julii ab illustrissimo domino Comite Sigismundo Kornis erecta est ara in capella ab eodem comite aedificata in honorem Beatae Virginis Mariae, in quam 21 Julii effigies Beatae Virginis Mariae cum omni possibili solemnitate translata est, quae Imago visa est flevisse hoc anno 1765 in Ecclesia nostra pro tunc collocata in ara Sancti Gregorii, persona quae vidit flere Imaginem cum juramento testatur et suum nomen in sequenti folio pro futuro testimonio subscribit, et sigillo roborat.

Notet[!] bene. Zelusus Pr. Guardianus loci, sit sollicitus ex filiali amore erga tantam matrem et pro incremento honoris ejusdem, quae contigerint circa praefatam imaginem Beatae Virginis curet authentice scribi adhunc librum sicuti hic inchoatum est, ne perdantur vetustate temporis, data testimonia, utinam et hactenus facta miracula fuissent authentizata ob cultum uberiores Virginis.

Boldogságos⁹³ Szűznek képét, melly Deésen P.P. Franciscanusok templomában Chorushoz közelebb lévő kápolnában tiszteltetik láttam sírni 1765. Martiusban. Ezen látásomnak igazságát kész vagyok halálom oráján is hitemmel meg bizonyítani. Sig. Deés, 1765. 19 Septemb.⁹⁴

L.S.

Mp.⁹⁵

capitanissa.

93 Más kézzel írt bejegyzés.

94 A ráütött pecsét miatt olvasata bizonytalan. Más kéz mellé írta: 20 7-bris.

95 Olvashatatlan név.

“BEATA VIRGO NOSTRA DEÉSIENSIS”. ON THE CULT OF MIRACULOUS IMAGES OF THE VIRGIN MARY IN THE FRANCISCAN CHURCH IN DEJ

Keywords: *baroque copies of miraculous images (Șumuleu, Cluj, Mariazell, Mariahilf from Passau, Loretto, Częstochowa, Kaltenbrunn), Cult of Virgin Mary, Dej, franciscan order, lachrymose icon, Zsigmond Kornis*

The present article aims at stressing the rich and varied phenomenon of the cult of miraculous images in Transylvania through the analysis of archival data and of copies of miraculous depictions of the Virgin Mary preserved in the Franciscan monastery in Dej. I selected as case study the church in Dej not because of the significant number of preserved art works, but rather due to the large number of written sources that allowed us to accurately reconstruct the inventory of the church during the Baroque period.

Among the religious images related to the cult of the Virgin Mary preserved in the Franciscan church from Dej, an icon from the Romanian church in Hășmaș held a special place, which is an interesting case of a local cult created around an image deemed miraculous; the formation of this cult was also linked to governor Zsigmond Kornis (1677–1731) whose passion for collecting miraculous images was well known and mentioned in the older literature. Besides this phenomenon, one must also note that due to the richness of preserved written sources, the Baroque image of the inside of the church can be reconstructed and it included a relatively large number of replicas after the most important miraculous depictions of the Virgin Mary from Transylvania (the icons from Șumuleu Ciuc and Cluj) and Central Europe (Mariazell, Mariahilf, Loretto, Częstochowa). This indicates, on the one hand, the importance of the Virgin Mary's cult and its expression through different visual means, and on the other hand, it stresses the importance of the cult of images, a primordial phenomenon of Baroque religiosity.

„BEATA VIRGO NOSTRA DEÉSIENSIS”. DESPRE CULTUL IMAGINILOR MIRACULOASE ALE MAICII DOMNULUI ÎN BISERICA FRANCISCANĂ DIN DEJ

Cuvinte-cheie: *copii baroce ale unor imagini miraculoase (cele din Șumuleu, Cluj, Mariazell, Mariahilf de Passau, Loretto, Częstochowa, Kaltenbrunn), cultul Maicii Domnului, Dej, icoană lăcrimată, ordinul franciscan, Zsigmond Kornis*

Studiul nostru își propune ca prin analiza informațiilor arhivistice și a copiilor reprezentând imaginile miraculoase ale Maicii Domnului, păstrate în mănăstirea franciscană din Dej, să atragă atenția asupra bogăției și a caracterului variat al fenomenului cultului imaginilor miraculoase din Transilvania. Alegerea cazului bisericii din Dej nu a fost inspirată de numărul mare al operelor prezervate, ci mai degrabă de bogăția surprinzătoare a izvoarelor scrise, ce a permis o reconstituire fidelă a inventarului bisericii din perioada barocă.

În rândul imaginilor legate de cultul Maicii Domnului din biserica franciscană din Dej un rol important îi revine icoanei provenite din biserica românească de la Hășmaș, care reprezintă un caz interesant de constituire a unui cult local în jurul unei imagini considerate miraculoase, formarea acestui cult fiind legată totodată și de persoana guvernatorului Zsigmond Kornis (1677–1731), a cărui fervoare de a colecționa imagini miraculoase era cunoscută și de literatura mai veche. Alături de acest fenomen remarcăm că, grație bogăției izvoarelor scrise păstrate, se poate reconstitui imaginea barocă a interiorului bisericii, în care erau prezente într-un număr relativ mare replici ale celor mai importante imagini miraculoase ale Transilvaniei (Maica Domnului de la Șumuleu Ciuc și cea din Cluj) și ale Europei Centrale (Mariazell, Mariahilf, Loretto, Częstochowa), exemplificând pe de-o parte importanța cultului Maicii Domnului și a manifestării acestuia prin diferite medii vizuale, iar pe de altă parte și importanța cultului imaginii, un fenomen central al religiozității baroce.

KÉPJEGYZÉK / LIST OF ILLUSTRATIONS / LISTA ILUSTRĂȚIILOR

1. A dési templom belső képe / Interior view of the Franciscan church of Dej / Interiorul bisericii franciscane din Dej
2. A templom főoltára / The main altar of the church / Altarul principal
3. A főoltár oromzati képe / Image on the pediment of the main altar / Pictura frontonului altarului principal cu imaginea Maicii Domnului de la Șumuleu Ciuc
4. A Mária-kápolna Schuchbauer-féle oltára / Altar made by Anton Schuchbauer in the Mary's chapel / Altarul capelei Sf. Fecioare, realizat de Anton Schuchbauer
5. Az oltár megrendelőinek címere / The coat-of arms of the altar's patrons / Blazoanele de alianță ale comanditarilor altarului
6. A mariazelli kegyeszobor másolata a dési kolostor gyűjteményében / Copy of the miraculous statue from Mariazell in the collection of the cloister from Dej / Pictură cu reprezentarea statuii Mariei de Mariazell, colecția mănăstirii franciscane, Dej
7. A mariazelli *Schatzkammerbild* másolata a dési kolostor gyűjteményében / Copy of the *Schatzkammerbild* from Mariazell in the collection of the cloister from Dej / Pictură cu reprezentarea Maicii Domnului de Mariazell (*Schatzkammerbild*), colecția mănăstirii franciscane, Dej

ORBÁN JÁNOS*

REFORMÁTUS TEMPLOM A GUBERNIUM SZÉKVÁROSÁBAN**

Kulcsszavak: *barokk, építészet, református templom, Bánffy Farkas, Samuel Krempels, Schilling Boldizsár, Szeben, erdélyi Gubernium*

A szebeni reformátusok temploma nemcsak építészeti kvalitásai miatt méltó figyelemre, hanem azért is, mert a legtöbb szimbolikus jelentőséggel bíró református építkezések egyike volt a 18. századi Erdélyben. 1790-ig Szebenben székelt a Gubernium, oda szaladtak össze a tartomány vezetésének szálai, a szászok lakta városban tehát nagy számban éltek országos kormányzati tisztségeket betöltő kálvinista vallású főrangúak, az államapparátusban tevékenykedő református hivatalnokok tömegéről nem is beszélve. Mivel a Gubernium és a Főkonisztórium – az erdélyi református egyház legfelsőbb világi vezetőtestülete – összetételében személyi átfedések voltak, az utóbbi is rendszerint Szebenben ülésezett. Az istentiszteleteket magánházaknál tartani kényszerülő református elit számára a monumentális evangélikus és immár katolikus templommal is büszkélkedő „fővárosban” a *saját templom* lelkeségi vonatkozásai mellett a Diploma Leopoldinum szavatolta felekezeti egyenjogúság jelképeként reprezentációs szempontból is kiemelkedő jelentőséggel bírt volna. Mária Terézia korának ellenreformációs légkörében azonban erre gondolni is alig lehetett: akkor még egy jóval szerényebb próbálkozás is csúfos kudarcba fulladt. A református főurak ugyanis már 1759-ben kísérletet tettek a szebeni egyházközség létrehozására: megvetették a papi és kántori fizetés alapjait, istentiszteleti célra pedig egy romladozó Mészáros utcai ház emeletét készültek felújítani és bérelni a segesvári magisztrátustól.¹ Ezt azonban a katolizált gubernátor, Kemény László meg-

* ORBÁN János, dr. (1981), művészettörténész. A Maros Megyei Múzeum munkatársa. Kutatási területe a barokk és klasszicizmus korának erdélyi művészete, különös tekintettel Marosvásárhely és környéke építészetére, valamint a főúri és református építetőkre. Fontosabb munkái: *Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére*. Szerk. ORBÁN János. Maros Megyei Múzeum–Erdélyi Múzeum–Egyesület, Marosvásárhely–Kolozsvár, 2011; *Református kollégiumépítkezések Erdélyben a barokk és klasszicizmus korában. Nagyenyed, Kolozsvár, Marosvásárhely*. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. Új sorozat, II. (XII.) évfolyam, 2007, 253–287.

** Köszönet illeti Varró Sándor nagyszzebeni református lelképásztort, aki a helyszíni kutatást lehetővé tette és hozzáférést biztosított az egyházközség rendezetlen levéltári anyagához. Itt jegyezzük meg, hogy az iratanyag áttekinthetatlensége miatt nem volt módunk a levéltár rendszeres vizsgálatára, esetlegesen előkerülő források tehát árnyalhatják még az alább felvázolt képet.

1 1759. szeptember 2. Főkonisztórium ülésgjegyzőkönyv 1751–1773, 319–321. Az Erdélyi Református Főkonisztórium Levéltára az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárában, Kolozsvár (a továbbiakban *Főkonisztórium levéltár*). Külön *instructio* is készült a kényes körülmények között (kormányzati székhelyen, „adversarius atyafiak” által körülveve) munkálkodó szebeni lelkész számára. Uo. 20/1759.

akadályozta;² a kezdeményezők pedig az udvarnál kényszerültek bizonygatni, hogy nem új templom vagy oratórium építésére készülnek, „hanem szorosak lévén szállásaink, a szomszédságba fogadtunk tágasabb házat, s ezt kívánjuk reparáltatni”.³ Az ügy végkimenetelét nem ismerjük, mindenesetre jól érzékelteti az erdélyi református elit szűk mozgásterét Mária Terézia uralkodásának évtizedeiben.⁴

„ÁLDOTT LÉGYEN EZ A VÁROS! MELYNEK KAPUI NÉKÜNK-IS MEG-NYILTANAK”⁵

Az évtizedek alatt felhalmozódott sérelmek és az elfojtott energiák felszabadulása magyarázza az erdélyi református főurak határozott, anyagiakat nem kímélő és egységes fellépését akkor, amikor II. József trónra lépésével „a Délszínben ragyogó Igazság Napja a tudatlanság és setétség homályát el kezdette oszlatni”,⁶ és a templomépítés újtájból elhárultak a fő akadályok: 1781-ben a türelmi rendelet a protestánsok diszkriminációját, a concivilitas-rendelet⁷ pedig az idegenek telekvásárlási tilalmát oldotta fel a szász városokban. II. József 1783-as erdélyi látogatása idején Bánffy Farkas, Kendeffy Elek és Teleki Sámuel guberniumi tanácsosok, valamint Bethlen Pál királyi táblai elnök kérvénnyel fordult a császárhoz a templomépítés ügyében, melyre ott helyben igenlő választ nyert, az uralkodói jóindulatot pedig 1783. július 9-én udvari rendelet is szentesítette.⁸

2 1760. január 25. Főkonzisztórium ülésgyűjtemény 1751–1773, 356–357. Uo.

3 A Főkonzisztórium fogalmazványai az udvari kancelláriához és Dömjén Gergely udvari ágenshez. Szeben, 1760. február 3. Uo. 7/1760.

4 1761 októberében a katolikus püspökkel s az erdélyi katonai főparancsnokkal készültek tárgyalni az imaházról. 1761. október 25. Főkonzisztórium ülésgyűjtemény 1751–1773, 443. Uo.

5 Az alcím Benkő Ferencnek a szebeni templom felszentelésén mondott ünnepi prédikációjából származik. BENKŐ Ferenc: *A keresztény szeretetnek egyik nevezetes emlékeztető oszlopa...* Kolosvárott, 1787.

6 Uo.

7 A témában lásd Angelika SCHASER: *Reformele iosefine in Transilvania și urmările lor în viața socială*. Hora, Sibiu, 2000. 66–78.

8 *A Nagy Szebeni Reformata Eklésiának nagyobb Protocolluma, mely az új templomnak és parochiának 1783. esztendőben lett felállításától fogva hiteles írásokból, és a kisebb Protocollumokból az akkor élő méltóságoknak és több eklésia tagjainak is tulajdon kezek írásával megerősítettvén, irattatott...* MDCCXC (a továbbiakban *Szebeni protocollum*), 3–5. Az alábbiakban sűrűn idézett kötet az eklésia korai történetének legbecsesebb forrása (Szebeni Református Egyházközség Levéltára, I/1). Első részét 1790-ben állította össze Mihelyes János guberniumi és konzisztórium kancellista, az utókor lelkére kötve további vezetését. 1783–1784-re vonatkozóan eredeti források alapján írta meg az alapítás történetét (3–13. oldal). Az 1785–1790 közötti időszakra nézve (1–61. oldal) a Benkő Ferenc által elkezdett első anyakönyvet másolta, szerkesztve, néhol cenzúrázva és kiegészítve más forrásokkal (az eredeti anyakönyv az állami levéltárban: *A Szebeni Réformata Eklésia emlékezet könyve 1785–1812*, a Román Állami Levéltár Szeben Megyei Hivatalában, 378. leltár, Anyakönyvek gyűjteménye, nr. 44. A továbbiakban *Szebeni anyakönyv 1785–1812*). A kötet Mihelyes összeállítását követően a lelkészek névsorát tartalmazza (a 20. század elejéig felvezetve, 62–65. oldal), majd az 1823–1856 közötti presbitériumi gyűlések jegyzőkönyvévé alakul át (69–386 oldal). Ezután 58 számozat-

Ezt követően, 1784. március 16-án Bánffy Farkas igen előnyös helyen, a város szívében megvásárolta a szelindeki evangélikus pap, Thomas Filtsch Mészáros utcai telkét 4000 rajnai forintért, majd a református Főkonzisztóriumnak ajándékozta a templomépítés céljára.⁹ A telken hamarosan el is kezdődött az építkezés: 1784. május 19-én 12 000 magyar forintra rúgó szerződést kötöttek Samuel Krempels szebeni kőművespallérral, hogy „amint ezt az ar-ról költ contractus bővebben előmutatja, hogy a templom ablakaira kívántató rostélyokon, harango-kon, orgonán, és a tornyon lévő gombon, koronán és asztalon kívül mindeneket a méltóságos Fő Consistoriumnak legkisebb succursusa nélkül a legutolsó szegig, legkisebb hiba s hijánosság nélkül elkészítsen”. A tekintélyes összeg ellenében tehát a pallér a teljes épületet felvállalta.¹⁰ Krempels kivitelezői szerepét a templom toronygombirata is megerősíti, az ácspallér személyét pedig a szintén szebeni Johann Schneiderben azonosítja.¹¹ Arról, hogy az igényes architektúra kialakításában játszott-e szerepet tervező építész, sajnos mélyen hallgatnak az általunk vizsgált források.

Az építkezés anyagi hátterét javarészt adományok biztosították: a Főkonzisztórium 1783. augusztusában szólította fel Erdély református rendjeit az „*eddig közönségesen oly szűvszakad-va óhajtott*” templom ügyének támogatására.¹² 1783. december 1. és 1787. szeptember 30. között igen tekintélyes összeg, 14 121 magyar forint és 21 krajcár gyűlt össze: a kálvinista főurak esetenként példátlanul nagy, három-négy számjegyű összegekkel járultak hozzá az építkezéshez, ami jól érzékelteti az ügy szimbolikus jelentőségét. Bánffy Farkas tíz alkalom-mal összesen 2007 magyar forintot, Korda György 1000, Bethlen Pál, a Királyi Tábla elnöke 900, Daniel István guberniumi tanácsos 900, báró Alvinczi Gábor 590, gróf Friz 512, Teleki Sámuel guberniumi tanácsos, valamint Kendeffy Elekné 500–500 magyar forintot adomá-nyozott, hogy csak a legszembeötlőbb összegeket említsük.¹³ A gyűjtés az építéssel párhuzam-osan zajlott, az anyagiak csappanása esetén a Főkonzisztórium sietett gondoskodni az ada-kozási kedv felélesztéséről, 1785-ben például körlevélben bízta a Horea-lázadás pusztításai által nem érintett birtokosokat előzetesen ígért adományaik befizetésére.¹⁴

Az építés üteme az anyagi lehetőségeknek megfelelően gyors is volt: 1785 elején három heti munka híján már készen álltak a falak,¹⁵ augusztus 30-án pedig „*öröm és trombitaszók*” között felhelyezhették az idősebb Bethlen Gergely és felesége¹⁶ által készített két torony-

lan, üresen maradt lap következik (egy-egy bejegyzéssel 1820-ból a fundatiókról és 1835-ből az I. Ferenc halálakor tartott gyászszertartásról).

- 9 1784. októberében a Filtsch-telek hátsó részének Brukenthal Sámuel gubernátorral való cseréje útján sikerült megszerezni az egyházközség számára a szomszédos telek (Albrecht-örökösök háza) Mészáros utca felőli részét is. Az ezen lévő házat a lelkész, és a főkonzisztórium tit-kár lakásává, valamint a főkonzisztórium levéltár őrzési helyéül jelölték ki. *Szebeni protocollum*, 12.
- 10 Uo. 6–7.
- 11 Uo. 18.
- 12 Fogalmazvány. 1783. augusztus 24. *Főkonzisztórium levéltár*, Ügyiratok, 154/1783.
- 13 *Szebeni protocollum*, 6–9.
- 14 Fogalmazvány. Szeben, 1785. január 9. *Főkonzisztórium levéltár*, Ügyiratok, 5–6/1785.
- 15 Fogalmazvány. Szeben, 1785. január 9. Uo. 5–6/1785.
- 16 A templom építéstörténetében, amint látni fogjuk, három Bethlen Gergely is szerepel. Az itt sze-replő, forrásaink által idősebbként jelölt Bethlen Gergely (1717–1792 k.) közhivatalt nem viselt, a történetírás öt Naláczy Borbálától született gyermekét tartja számon. Fia a szebeni eklézsia első ku-rátora, ifjabb Bethlen Gergely (1760–1816), 1792-től kamarás, 1794-től guberniumi tanácsos, a

gombot is.¹⁷ A felszentelésre bő egy esztendő múltán, 1786. november 26-án került sor: az alkalom ünnepélyességét jelzi, hogy Martin Hochmeister kiadásában még az istentisztelet rendje is napvilágot látott.¹⁸ Benkő Ferenc lelkész mellett Szabó Sámuel enyedi teológiaprofesszor prédikált;¹⁹ az események jelentőségét hangsúlyozza az is, hogy a két pap „szent tanításai” Daniel István és felesége, Mikes Anna jóvoltából utólag nyomtatásban is megjelentek.²⁰ 1786-tól tehát Kálvin Szebenbe szorult hívei hosszú évtizedek után végre saját templomukban zenghették a zsoltárt – a jelek szerint már orgonakísérettel, hiszen a mindenről gondoskodó Bánffy az előző hónapban orgonát is vásárolt.²¹

A születőfélben lévő egyházközség fejlődését pozitívan befolyásolta, hogy 1786. május 1-jétől Marosvásárhelyről Szebenbe helyezték a Királyi Táblát, emellett a Guberniumot is két részre (Politicum és Judiciale) tagolták – mindez újabb református tisztségviselők és hivatalnokok Szebenbe áramlásával járt együtt. A telekvásárlás újabb keletű lehetőségét kihasználva a magyar natiohoz tartozó református főrangúak egyre nagyobb számban szereztek házat a városban, az egyházközség protocolluma minderről részletekbe menő elégedettséggel be is számol.²² Közben alakult az eklézsia első tisztségviselőinek névsora: a Főkonzisztórium még 1785. január 1-én meghívta lelkésznek az elhunyt Kendeffy Elek udvari papját, a kiváló Benkő Ferencet.²³ 1786. májusában nevezték ki kurátornak ifjú Bethlen Gergelyt; Eperjesi Ferenc előző évben lett kurátor-helyettes (1788-ban Nagy Dániel szebeni polgár és guberniális

nagyenyedi kollégium kurátora, neves tudománypártoló. Harmadik Bethlen Gergelyünk (1733–1785), Kendeffy Rákhel (mh. 1798) férje, alezredes a család más főágazatához tartozik. Lásd LUKINICH Imre: *A bethleni gróf Bethlen család története*. Athenaeum, Bp., 1927. 471, 532–535.

17 *Szebeni protocollum*, 14.

18 *A N. Szebeni reformata eklézsia új templomának fel-szentelésekor lévő isteni tiszteletnek rendi*. Nyomtatott Hochmeister Márton privil. Typogr. által, é.n., h.n. (Szeben, 1786). A Szebeni Református Egyházközség Levéltára, I/47a.

19 *Szebeni protocollum*, 24.

20 *A' mostani ditsőségesen uralkodó felséges tsászár II. Josef... engedelmeből épült N. Szebeni ref. templomnak felszentelésekor mondott szent tanítások... Kolosvárat, a Ref. Kollegyom' betüivel, 1787. Benne: SZABÓ Sámuel: *Szent tanítás, a melyet a nagy szebeni leg-első ujj reformatum templomnak fel-szentelése alkalmatosságával tett...*; BENKŐ Ferenc: *A keresztény szeretetnek egyik nevezetes emlékeztető oszlopa...* Kolosvárat, 1787.*

21 Apróbb munkálatok persze ezután is zajlottak: 1787-ben az utcát flasztereztek a templom környékén. Lásd *Perselypéncz számadása 1786–1793*, Szebeni Református Egyházközség Levéltára, I/45, lapszámozás nélkül. (A továbbiakban *Perselypéncz számadása*.) A toronyablakok zsalugátereit („toronyablak”) 1791–1792-ben készítette Baranyai Pál asztalos és Detvai János lakatos (Uo. 1791, 1792); újakat egyébként 1868-ban rendeltek (Presbitériumi jegyzőkönyv 1856–1870, 151. Szebeni Református Egyházközség Levéltára, I/15; a továbbiakban *Presbitériumi jegyzőkönyv 1856–1870*). Baranyai Pál szebeni asztalos ekkoriban sűrűn szerepel az egyházközség házatáján: 300 magyar forint kölcsönt vett fel, emellett a presbitérium tagja volt. A Pest vármegyei Dunavecseről származott, 1787-ben vette feleségül a szebeni polgár Roth asztalos lányát, Anna Máriát. János fiukat 1788-ban keresztelték (keresztapja Michaelis professzor és ifj. Hochmeisterné), házuk a Kisrét utca 257. szám alatt volt. Lásd *Perselypéncz számadása* valamint *Szebeni protocollum*, 36, 40, 45, 49, 54.

22 *Szebeni protocollum*, 22–23. A negyven évvel későbbi helyzetet lásd uo. 95.

23 Uo. 14. *Benkő Ferenc* (1745–1816) később enyedi professzor, természettudós, művelődéstörténünk jeles alakja. Lásd HUBBES Éva: *Benkő Ferenc egyetemjárása*. Érc- és Ásványbányászati Múzeum, Rudabánya, 2004. (további könyvesszettel)

cancellista váltja a tisztségben), egyházi Szóts Ferenc lett.²⁴ Kántornak 1787-ben Kováts Zsigmondot hívták meg 200 magyar forint fizetésért Vízaknáról, az első harangozó a marosvásárhelyi Sós János volt.²⁵ A fizetésalapok megteremtésében ismét Bánffy Farkas járt az élen: a kántor számára egy 400 magyar forintos (1786), a harangozó számára egy 300 rajnai forintos (1787) tőke kamatját adományozta.²⁶ 1789-ben gróf Székely Ádám, 1790-ben pedig özv. Bethlen Ádámné Bánffy Zsuzsanna²⁷ hagyta egy-egy 1000 magyar forintos tőke kamatját a lelkeszi fizetés pótlására,²⁸ de évente adakozott ezekre a célokra több Szebenben hivatalt viselő református nemes is.

A BEREENDEZÉS

A berendezés ugyancsak a főrangúak adományaiból gyarapodott elsősorban. 1786. január 26-án Kendeffy Rákhel férje, Bethlen Gergely alezredes temetése alkalmából két karos és negyven hosszú padot adományozott.²⁹ A padok ma két hosszú sorban helyezkednek el a hajóban, a félköríves térbővületben a fal vonalához igazodó, íves kialakítású darabokat találunk. Oldallapjaik mindenhol barokkosan íveltek, felső részükön volutás lezárással. Az előlapos padokat mélyített mezők tagolják, felső sarkaikon egymásra merőleges volutákkal. Elképzelhető, bár bizonyítani nem tudjuk, hogy ezek azonosak a Kendeffy Rákhel által adományozott padokkal.

Az adakozásban végig élén járó Bánffy Farkas 1786-ban vásárolt 40 magyar forintért a szebeni szász ispotálytól egy kisebb orgonát, melyet 32 forint 40 dénárért javíttatott meg a templom számára. Hetzel Károly evangélikus asztalos (református felesége révén) ugyanebben az évben úrasztalát, Bethlen Gergely pedig egy kisebb harangot adott az új egyházköz-

24 *Szebeni protocollum*, 24, 48.

25 Uo. 41.

26 Uo. 21–22, 30–31.

27 Bánffy Farkas magtalan testvére. Lásd RETTEGI György: *Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784*. S. a. r. Jakó Zsigmond. Kriterion, Buk., 1970. 266.

28 *Szebeni protocollum*, 50–52, 57. Székely Ádám azzal a feltétellel mondott le a Szalántzi Zsigmondnál lévő tőkéről, hogy kamatait haláláig élvezhesse, utána kerüljön a Főkonzisztórium kezelésébe. Hasonló feltételek mellett mondott le a szebeni templomépítésre kölcsönzött 1000 forint tőkéről is 1786-ban (Székely Ádám a Főkonzisztóriumhoz. Szederjes, 1786. június 29. *Főkonzisztórium leveletár*, Ügyiratok, 156/1786). Székely 1789. május 31-én el is hunyt: „Meghalálozván méltóságos gróf Boros-Jenő [!] Székely Ádám úr, mint utolsó deficiens és a méltóságos Fő Consistoriumot tévén felkelhető javaiban legatariussá, a Fő Consistorium Szebenben Castrum Dolorist tartatott 5a Julii B[enkő] F[erenc] akkori Loci Mimister által Birák 21:3. Azon a napon elprédikálták Enyeden, Kolosvárt és M[aros] Vásárhelyen is. Holt meg 31dik Maji.” *Szebeni protocollum*, 54.

29 Egy koporsó és 28 sing fekete bársony társaságában. Uo. 20. Bethlen Gergely alezredes 1785. november 20-án hunyt el, ugyancsak Szebenben, december 18-án: „halotti pompája tartatott két tanításban Verestoi György és Benkő Ferentz uramék által, teste vitetett Kamarásra”. Uo. 16. (Tehát nem Szebenben temették, vö. LUKINICH: *i. m.* 471.)

ségnek.³⁰ A közadakozásból öntetett 8 mázsás második harang 1787-ben szólalt meg,³¹ közben a klenódiomok is gyorsan szaporodtak: Teleki Sámuelné iktári Bethlen Zsuzsanna 1785-ben, férje nagyváradi kerületi biztossá való kinevezésekor egy ön keresztelőkannát (felirata: *G. I. B. S. 1785*), ifj. Bethlen Gergely 1786-ban egy elefántcsont kancsót, özv. Bethlen Gergelyné 1787-ben egy aranyos ezüst fedeles poharat (felirata: *Grof Bethlen Gergely és Gróf Kendeffi Rákkal tsináltatták Isten Ditsőségére 1772.*); a Főkonzisztórium 1786-ban egy aranyos ezüst poharat, két ezüst tányért, valamint textíliákat adományozott.³²

A berendezés legigényesebb darabjának számító fa szószéket a hajó hossz tengelyének fókuszába, az íves térbővület közepére helyezték; keskeny felvezető lépcsőjét a falban alakították ki (8. kép).³³ A hengeres szószékkosár mellvédjét három, egymástól csüngő rózsafüzérekkel elválasztott mélyített mező tagolja: a mezőket keskeny, pálcára csavarodó szalagmotívum kereteli, belsejüket aranyozott rózsa- és virágfüzerek töltik ki, sarkaikat rozetták ékesítik. Fellettük keskeny szívlec-sorból mintázott gyűrű, az enyhén kihajló felső peremen pedig leveles koszorú húzódik. Alsó peremén vesszőnyaláb szalad körbe, melyre aranyozott leveles ágak tapadnak. A kosár alatt egy vajatolt felületű félgömb, lennebb egy váltakozó aranyozott levelekkel és bogyós termésű fantáziavirágokkal ékesített, kehelyszerű idom helyezkedik el. A kompozíciót alulról záró kis gömbhöz babért idéző húsos levelek tapadnak, csüngő bogyófürtökkel váltakozva. A mellvéd belső felületén festett fekete felirat szalad körbe: *EZEN PRÉDIKÁLO-SZÉK ÉPITTETETT A TISZTELETES BENKÓ FERENTZ URAM IDEIEBEN MDCCXC.*

A felvezető lépcső ajtaja a szószék hátlapjában nyílik. Ezt a kosárnál csigavonalas, a koronánál szögletes végű voluták, cseppsoros triglifek és csüngő virágfüzerek szegélyezik. Az ajtó fölött kétoldalt rögzített, aranyozott függönydísz leng – elomló redőinek megmunkálása kiváló szobrász kezére vall (9. kép). A korona harang formájú, peremén meanderes és gyöngy-soros gyűrű húzódik, ívelt felületét füzerek tagolják, felső része gerezdelt. Csúcsára a fiaiért vérét ontó pelikán alakja került, kissé esetlen kivitelben. A korona lapos belső felületén szépen faragott leveles-índás mustra és szívlec szalad körbe, közepén szépen mintázott, rozettaszerű, örvénylő leveles motívum, melyből gerezdes dísz csüng alá. Belső peremén körirat: *TSINALTATTAK EZEN KORONAT A SZEZENI REFORMATA EKLESIANAK MELTOSAGOS GROF BETHLEN GERGELY UR ES ELETE PARJA MELTOSAGOS BARO NALATZI BORBARA ASZSZONY NAGYSAGOK. MDCCLXXXIX.*

A szép kivitelű szószékkorona a források szerint 1789. november 4-re készült el, idősebb Bethlen Gergely és felesége, Naláczy Borbála 200 rajnai forintot adományozott erre a célra.³⁴

30 *Szebeni protocollum*, 20. A harang felirata ugyanott közölve: *FOLTI BALINT JOSIKA MÁRIA 1689.*

31 Uo. 32. A harangra Péchy Mihály főhadnagy, építész-hadmérnök is adományozott 4 magyar forintot és 44 dénárt. Legnagyobb bánatunkra ez az egyetlen felbukkanása a templom korai történetének ma ismert forrásaiban. A harang felirata ugyanott közölve: *PLA LIBERALITAS SACRO USUI ECCLESIAE HELVET. CONFES. CIBINIENSI DICAT MDCCLXXXVII.* A két mai harangot 1896-ban illetve 1928-ban öntötték.

32 Uo. 14, 20, 31.

33 A szószék Emil Fischer fotográfus figyelmét is felkeltette, lásd Nicușor Dănuț Ivănuș: *Sibiul de altădată în colecția Emil Fischer 2.* Muzeul Național Brukenthal, Sibiu, 2007, 48.

34 Uo. 44, 52. A protocollum a feliratot is megörökíti.

Munkálatai már 1788-ban zajlottak, aranyozását 1789-ben végezték.³⁵ A perselypénz számadása szerint a szószékmellvédért („*cathedra*”) 1789-ben fizettek az asztalosnak és a képfaragónak.³⁶ Erre a célra fordították a gróf Thorotzkai Zsigmond által adományozott 100 rajnai forintot is.³⁷ A lelkész feljegyzése szerint „fejéren” 1789 novemberében készült el,³⁸ festését 1790 szeptemberében végezték el 120 rajnai forintért – így a hetedfél esztendei szolgálat után enyedi professzorrá kinevezett, virágzó egyházközséget maga után hagyó Benkő már erről tarthatta búcsúpédikációját október 18-án.³⁹

Egyértelmű tehát, hogy a szószék elemein 1788–1790 között asztalos, képfaragó (szobrász) és aranyozó egyaránt dolgozott, kilétüket azonban nem tárják fel a rendelkezésünkre álló források. Pedig joggal vetődik fel a kérdés, hogy a templommal egyidőben épülő Brukenthal-palota belső díszítésében fontos szerephez jutó,⁴⁰ Szebenben élő főúri megrendelők számára is dolgozó kolozsvári szobrász, Hoffmayer Simon (mh. 1800) nem jöhet-e szóba a szószék mestereként,⁴¹ nemcsak a palotában személyéhez kötött kályhák copf részletformáinak ismétlődése,⁴² hanem több, általa készített szószék hasonló felépítése okán is. A gyulafehérvári, székelyudvarhelyi és szamosújvári katolikus templomok B. Nagy Margit által Hoffmayernek tulajdonított szószékei, akárcsak az erzsébetvárosi örmény nagytemplom szószéke is ezidőtájt keletkezett; hangvetőik formája és díszítése, a mellvédek leveles vesszőnyaláb-gyűrűi és a hátlapok drapériái sok tekintetben idézik a szebeni református „*cathedra*” megoldásait.⁴³ E megfigyelések azonban elégtelenek annak eldöntésére, hogy szószékünknek mennyiben van köze az 1790-ben még mindig Szebenben lévő⁴⁴ Hoffmayer műhelyéhez; a hosszú életű szószéktípus története⁴⁵ szempontjából nem érdektelen kérdés megnyugtató

35 1788-ban a képfaragó a korona igazításáért, 1789-ben a lakatos a koronába való szegekért vett fel kisebb összegeket. Az aranyozó a korona aranyozásáért 90 rajnai forintot kapott, 1790. november 27-én, „kiadtuk az aranyozó még bent lévő restantáját 30 Rft, nem tartozunk többel.” Lásd *Perselypénz számadása*, 1788, 1789, 1790. évi kiadások.

36 Uo. 1788, 1789, 1790. évi kiadások.

37 „1788. Méltóságos gróf Thorotzkai Sigmund úr ajándékozott 30a Julii a korona festésre 100 rhénens forintokat, amelyek a következő esztendőben a *Cathedra* csináltatásra fordítottak.” *Szebeni protocollum*, 44.

38 A mellvéd 1789. novemberéig 135 rajnai forintba került. *Szebeni anyakönyv 1785–1812*, 41r.

39 Uo. 41v.

40 Alexandru AVRAM-DÁVID Ferenc: *A nagyszebeni Brukenthal palota belső díszítése*. *Ars Hungarica* XXIV(1996). 2. 177–187; Alexandru AVRAM: *Contribuții la studiul decorativei interioare a palatului Brukenthal din Sibiu*. *Ars Transilvaniae* V(1995). 147–166.

41 B. NAGY Margit: *Hoffmayer Simon élete és munkássága = Uő: Stílusok, művek, mesterek*. Kriterion, Buk., 1977. 95–100. Felhívja a figyelmet a szobrász szebeni tartózkodására is. Uo. 95; Lásd még WEISZ Attila: *Hoffmayer Simon tordai oltára*. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiséggyűjteményéből. Új sorozat II. (XII., 2007). 217–252.

42 A Brukenthal-palota belső tereiben és a szebeni templomban felbukkanó motívumok hasonlóságára egy ismeretterjesztő füzetben Dana Roxana Hrib is felhívja a figyelmet. Lásd Dana Roxana HRIB: *Locul comun al elementului decorativ. Biserica reformată și palatul Brukenthal din Sibiu*. K.n., Sibiu, 2007.

43 B. NAGY: *i. m.* 95–100.

44 AVRAM-DÁVID: *i. m.* 44. lábjegyzet.

45 Erre nézve lásd PÁL Emese: *Egy brassói román oltárkészítő műhely a 19. századi Székelyföldön = Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére*.

tisztázásához, úgy véljük, további adatok szükségesek. Még azt jegyeznék meg, hogy a szebeni szószerk általunk ismert legközelebbi, igencsak figyelemre méltó párhuzamát a mezőmararasi reformátusok szerény temploma rejti.⁴⁶

„EKKLÉZSIÁNK FUNDÁTORA”⁴⁷

A szebeni templom építését irányító Bánffy Farkast kortársai elfogultság nélkül tekintették az egyházközség alapítójának. Bánffy számára, úgy tűnik, valóságos program, kiemelt ügy volt a guberniumi székváros református egyházának létrehozása: gazdag adományai és az építés körüli buzgalma mellett arról tanúskodik az is, hogy halála után a szebeni templomban is emlékkövet szeretett volna állíttatni a maga számára.⁴⁸ Annak ellenére, hogy a 18. századi Erdély közéletének meghatározó szereplője volt, történetírásunk alig-alig ismeri, ezért az alábbiakban részletesebben időzünk alakjánál.

Idősebb Bánffy Farkas királyi táblai elnök és Bagosi Erzsébet fiaként 1723 táján látta meg a napvilágot Bonchidán.⁴⁹ Tanulmányait a kolozsvári református kollégiumban kezdte,⁵⁰ 1747-től a leideni egyetemen hallgatott jogot.⁵¹ Hazatérve végighaladt az erdélyi közhivatalok teljes ranglétráján: pályáját a Királyi Tábla számfeletti ülnökeként kezdte 1754-ben, valóságos ülnökké 1760-ban nevezték ki.⁵² 1766-ban kolozs vármegyei főispán lett,⁵³ de a jelek szerint ennél is komolyabb feladatok vártak rá az erdélyi politikában: ugyanazon év augusztusában guberniumi tanácsosnak terjesztették fel református részről, az udvar választása pedig

Szerk. ORBÁN János. Maros Megyei Múzeum–Erdélyi Múzeum-Egyesület, Mvhely–Kvár, 2011. 288, 289–290.

- 46 A mezőmararasi templomban található klasszicizáló késő barokk szószerk, papi ülőszék, két patronusi pad és úrasztala együttesének története egyelőre feltáratlan. A szószerk arányai zömökebbek, formái néhol vaskosabbak, de felépítése, díszítőmotívumai és azok elosztása is a szebeni társdarab kialakítását idézi. Talán nem érdektelen, hogy a faluban a 19. század első felében a szebeni szószerket készíttető Bethlen Gergely unokája, Pál (1783–1866, a közismert ’48-as emigráns ezredes, Gergely apja) is birtokos (Lukinich szerint a szebeni eklézsia főgondnoka volt, de ennek a csábító körülménynek ellentmondani látszik saját adatunk, mely szerint 1821-ben egy *Keresden lakó* Bethlen Pál köszönt le a főgondnokságról). LUKINICH: *i. m.* 546. vö. 98. jegyzettel. Lásd még BENKŐ Károly: *Marosszék ismertetése*. Nyomatott a róm. kath. Lyceum betűivel, Kvár, 1868–1869. 321–322.
- 47 Pápai István lelkész nevezi így Bánffy Farkast halála feljegyzésekor. *Szebeni anyakönyv 1785–1812*, 95.
- 48 Végrendeleti melléklet. 1789. március 31. A Bánffy család levéltára a Román Állami Levéltár Kolozs Megyei Hivatalában, 320. fond (a továbbiakban *Bánffy levéltár*), 1080, 18.
- 49 Bánffy Farkas gyászjelentése. Teleki–Bolyai Dokumentációs Könyvtár, Gyászjelentések, 2400. Születési helyére végrendeletei utalnak.
- 50 Bánffy Farkas végrendelete. 1788. július 1. *Bánffy levéltár*, 1080, 10.
- 51 SZABÓ Miklós–SZÖGI László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*. Mentor, Mvhely, 1998. 67.
- 52 Kinevezései: Bécs, 1754. február 2.; Bécs, 1760. július 25. *Bánffy levéltár*, 1078.
- 53 *Halmágyi István naplói (1752–1753, 1762–1769) és iratai (1669–1783)*. S. a. r. SZÁDECZKY Lajos. A Magyar Tud. Akadémia Könyvkiadó–Hivatala, Bp., 1906, 243, 249. Kinevezése 1766. január 27-én kelt Bécsben. *Bánffy levéltár*, 1079.

óra esett.⁵⁴ 1773-as erdélyi útja során személyesen is megismerkedett II. Józseffel, a császár róla formált véleménye döntően befolyásolhatta Bánffy további pályáját: fondorlatossága ellenére tehetségesnek és „használhatónak” vélte a guberniumi tanácsost, akinek javadalmozása 1774-től meg is emelkedett 500 forinttal.⁵⁵ A császár a jelek szerint jól ítélte, a kortársak szerint Bánffy a jozefinista reformpolitika első számú végrehajtója lett Erdélyben.⁵⁶ Az 1770-es években már a felvilágosult reformereket tömörítő szebeni Szent András szabadkőművespáholy tagja, később a tartományi páholy nagymesterének, Bánffy György gubernátornak a helyettese volt.⁵⁷ Tanácsosként a kormányzatban igen aktív, több guberniumi bizottság vezetőjeként tűnt ki.⁵⁸ Néhány év múltán már országos tisztségek vártak rá: 1777–1782 között országos főbiztos, 1783-ban a rendek elnöke lett.⁵⁹ 1787-ben – a Nagyfejedelemség történetében reformátusként először – elnyerte a kincstartói tisztséget,⁶⁰ 1790 után aztán szerepe volt a II. József idején megnyírbált szerv jogkörének visszaállításában.⁶¹ A testi fogyatékkal élő (púpos)⁶² Bánffy életének 71. évében, 1794. november 13-án család és utódok nélkül hunyt el, így öfelsége aranykulcsos hívét, belső titkos tanácsosát és főlovászmesterét, a Szent István rend commendátorát csupán gyászoló testvérei búcsúztatták.⁶³ Végakarata szerint Bonchidán temették el.⁶⁴

Csaladjában a református közzolgálatnak komoly hagyománya volt: atyja a kolozsvári kollégium főgondnoki, majd a Főkonzisztórium elnöki tisztségét viselte. Fia ugyanezt az utat járta be: a kolozsvári kollégiumnak 1765–1767 között, guberniumi tanácsosi kinevezéséig volt főgondnoka,⁶⁵ a Főkonzisztórium elnöki feladatait a hetvenes évek közepétől haláláig látta el.⁶⁶ Végrendeleteiben⁶⁷ megkülönböztetett figyelemben részesítette a református in-

54 HALMÁGYI: *i. m.* 275–281. Kinevezése 1766. október 8-án kelt Bécsben. Uo. 1079.

55 KULCSÁR Krisztina: *II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban 1768–1773*. Gondolat–Magyar Országos Levéltár, Bp., 2004. 272, 300, 424.

56 RETTEGI: *i. m.* 423, 426.

57 TRÓCSÁNYI Zsolt: *Felvilágosodás és ferenci reakció (1771–1830) = Erdély története*. II. Szerk. KÖPECZI Béla. Akadémiai Kiadó, Bp., 1986. 1069–1070.

58 TRÓCSÁNYI Zsolt: *Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1973. 240, 225.

59 KULCSÁR: *i. m.* 429.

60 KULCSÁR: *i. m.* 429; *Szebeni protocollum*, 42.

61 TRÓCSÁNYI: *i. m.* 483–486, 321.

62 „...termetére nézve deformis, mivel amint szokták mondani, cipőbátú, de értelmes, okos ember”. RETTEGI: *i. m.* 198.

63 Bánffy Farkas gyászjelentése. Teleki–Bolyai Dokumentációs Könyvtár Marosvásárhely, Gyászjelentések, 2400.

64 Végrendeleti melléklet. 1789. március 31. *Bánffy levéltár*, 1080, 18.

65 TÖRÖK István: *A kolozsvári ev. ref. Collegium története*. III. Kiadja a collegium eljárósága, Kvár, 1905. 10.

66 Már 1774-től egyre sűrűbben elnököl az idős Teleki László helyett a gyűléseken. Lásd Főkonzisztórium ülésgjegyzőkönyv 1773–1774; 1775–1776, passim. *Főkonzisztórium levéltár*.

67 A családi levéltár Bánffy Farkas több végrendeletét őrzi. Az első 1787. március 13-án kelt, eredeti példányban maradt fenn. Ezt utólag bővítette, 1788. július 1-jén teljesen új végrendeletet írt, melyet az 1789. március 31-én kelt codicillus egészített ki, és lényegében az 1788-ast bővíti tovább az 1793. július 10-én kelt, részletesebb végrendeleti melléklet is. Utóbbi három összetartozását és együttes jogérvényességét jelzi az is, hogy ezek egy füzött, egységes 1795-ös másolatban maradtak fenn. *Bánffy levéltár*, 1080.

tezményeket, első helyen a szebeni eklézsiát: 1788-ban 3000 rajnai forintos tőke kamatját hagyta a lelkész fizetésére, két, a szebeni és a szenterzsébeti határon vásárolt réttel együtt,⁶⁸ 1793-ban mindezt a szebeni határban időközben megszerzett újabb két darab földdel toldva meg.⁶⁹ 1788-ban 2000 rajnai forintnyi tőke kamatját rendelte nyugdíjként a koruk vagy betegsügiük miatt szolgálatra képtelen erdélyi lelkészeknek. A kolozsvári kollégiumra 1000 forintos tőkét hagyott két, „*a sidó nyelv és theológiában praesességet viselő tógás deák*” számára ösztöndíjként.⁷⁰ Szigorúan kötelezte örököseit arra, hogy az apja által bevezetett gyakorlat szerint a kollégiumnak a bonchidai jószágból évente adományozott 200 véka búzát halála után is kiszolgáltassák.⁷¹ 1793-ban az elszegényedett kolozsvári nemes szülőktől származó református árvák számára tett 1000 magyar forintos alapítványt.⁷² A nagyenyedi kollégiumra egyebekkel együtt egy nagy művelődéstörténeti értékkel bíró 1431-es kódexet hagyott.⁷³ Kiemelt szeretettel fordult „születése helye”, Bonchida református temploma fele is: 1788-ban 1000 rajnai forint kamatját rendelte karbantartására,⁷⁴ 1793-ban pedig 400 rajnai forintot hagyott a mennyezet elkészítésére.⁷⁵ A közoktatás fontosságát felmérő, felvilágosult főúr arcéle villan fel abban a rendelkezésében is, mely szerint 300 rajnai forint kamatjának egy részét könyvvásárlásra a bonchidai iskolának, maradékát pedig – egyfajta ösztöndíjként – kiosztásra hagyja a gyermekeiket rendszeresen iskolázató bonchidai gazdák között.⁷⁶ Végakarata teljesítésével a Főkonzisztóriumot bízta meg, amely eleget is tett a rá háruló kegyes feladatnak.⁷⁷

„...CSAK IGEN SZÉP FELÍRÁSA ISMÉRTETHETI TEMPLOMNAK...”⁷⁸

Az egykori Mészáros utca (Fleischergasse) házainak sorában meghúzódó egyhajós templom tájolása a beépítési adottságoknak megfelelően északnyugat–délkelet irányú. Beépítése nem szabályosan utcavonalas: homlokzata néhány méterrel a mellette található parókiáé elé ugrik és nem is párhuzamos azzal; a kettőt 1859-től téglafal⁷⁹ köti össze. A homlokzati középtor-

68 Végrendelet. 1788. július 1. Uo. 1080, 5–8.

69 Végrendeleti melléklet. 1793. július 10. Uo. 1080, 22.

70 Végrendelet. 1788. július 1. Uo. 1080, 10.

71 Végrendelet. 1788. július 1. és 1793. július 10. Uo. 1080, 9–10 és 29–30.

72 Végrendeleti melléklet. 1793. július 10. Uo. 1080, 30–31.

73 Jakó Zsigmond: *A nagyenyedi Bethlen Kollégium régi könyvtárának kéziratok ritkaságairól* = Uő: *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Kriterion, Buk. 1977. 212–215.

74 Végrendelet. 1788. július 1. *Bánffy levéltár*, 1080, 7–8.

75 Ha életében el nem készíthetné. Ezt egy 50 magyar forintos ajándék egészíti ki Ertsei Zsigmond református lelkész számára. Lásd Végrendeleti melléklet. 1793. július 10. Uo. 1080, 30–31.

76 Végrendelet. 1788. július 1. *Bánffy levéltár*, 1080, 8.

77 Leirat-fogalmazványok. 1794. november 15 és december 14. *Főkonzisztórium levéltár*, 186/1794.

78 Lásd 81. lábjegyzet.

79 A helyén található, parókia elé nyúló kert felszámolását és a téglafal építését 1859-ben határozták el, a parókia fenn szerette volna tartani a közterület részévé váló föld tulajdonjogát is. (*Presbitériumi jegyzőkönyv 1856–1870*, 62, 68, 70, 72, 76; vö: EGERPATAKI Kis Károly: *Nagy-Szeben városi ev. ref. egyházközség háztartása 1786–1886*. Reissenberger Adolf, Steinhausen Tivadar utódja nyomdájára, Nagy-Szeben, 1887. 7.) A korábbi állapot az 1. képen látható színes nyomaton észlelhető (a Szebeni Református Egyházközség levéltárában).

nyos templomok azon típusához tartozik, melynél a tornyot a hajó terébe vonták; a főhomlokzat pedig ennek megfelelően az utcavonalhoz igazodik – érthető tehát, ha már Kazinczynek is nehezebbé esett azonosítása a környező házak között („*A reformátusokét a házak sorában, csak igen szép felírása ismértetheti templomnak...*”).⁸⁰ Hasonló tér- és tömegalakítású, ún. beugró tornyos templomok a 18. századtól egyre-másra épültek Erdély-szerte, legkorábbi általunk ismert példája az első balászfalvi görög-katolikus székesegyház (Johann Baptist Martinelli, 1738).⁸¹ A hajó fölé vont homlokzati középtorony – Szebenhez hasonlóan – főleg a sűrűn beépített városi utcák szalagtelkein jelentett előnyös megoldást: optimalizálta a beépíthető felület kihasználását, jól igazodott a környező házak homlokzatsorához, ráadásul a kiszélesedő főhomlokzat szerkesztésére-díszítésére is több lehetőséget kínált. Nem véletlenül alkalmazta tehát a megoldást Brassóban a Kolostor utca házai közé szorított Péter és Pál plébániatemplom (1776–1782);⁸² de hasonló szempontok merülhettek fel az Abrudbánya belvárosában 1796-tán épülő unitárius, illetve a Bel-Magyar utca északi során emelkedő kolozsvári unitárius (1792–1796), majd evangélikus (1816–1829) templomok tervezésekor is.⁸³ Természetesen mindez nem jelenti azt, hogy a tömegalakításnak ez a módja csak nagyvárosi környezetben volt közkedvelt – a 18. század utolsó harmadától számos vidéki templom beugró toronnyal épült szerte Erdélyben (Sáromberke, Erdőcsinád, Erzsébetváros, mechitarista templom stb.).⁸⁴

Kazinczy megjegyzése talán jellemzi az utcavonalba illeszkedő alaprajzi megoldás sajátosságait, pejoratív élet azonban tompítanunk kell: a főhomlokzat erőteljesen klasszicizáló, letisztult architektúrája önmagában igényesnek számít, még ha a szűk utcában nem is érvényesülhet kellőképpen. A háromtengelyes, egysíkú homlokzatot négy magas lábazatú, dór jellegű fejezettel kialakított pilaszter tagolja, melyek markáns, cseppdíszes-triglifosoros frízt hordanak (3. kép). Fölötte fogsordíszes övpárkány és széles timpanon erősíti a klasszicizáló hatást. A középső tengelyben nyílik a kis lépcsőn megközelíthető főbejárat: egyenes záródású keretének szemöldökkövét és szárköveit (szalagmotívumot stilizáló) egyszerű mélyített mezők, felső sarkait cseppdíszek ékesítik. A szemöldökrész mélyített mezejébe került a feliratos emléktábla, fölötte profilozott, középen örvénylő rozettával ékesített, faragott kő oromzat. A fekete márványtáblára Bánffy Farkas arannyal festett feliratot készíttetett:

80 *Kazinczy Ferencz eredeti munkái*. Második kötet. Utazások. A M.T.T. megbízásából összeszedék Bajza és Schedel. Egyetemi Nyomda, Buda, 1839. 254. A templom feliratát hibásan és hiányosan közli.

81 TERDIK Szilveszter: *Görög katolikus püspöki központ kiépítése Balászfalván a 18. században = Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére*. Szerk. ORBÁN János. Maros Megyei Múzeum–Erdélyi Múzeum-Egyesület, Mvhely–Kvár, 2011. 85–115.

82 BÁLINT Ágnes: *Szent Péter és Pál római katolikus plébániatemplom, Brassó* = Romániai Magyar Lexikon, <http://lexikon.adatbank.transindex.ro/muemlek.php?id=269> (2013. január 23.)

83 B. NAGY Margit: *Művészek és mesterek Kolozsvárt (1700–1850)* = Uő: *Stílusok, művek, mesterek*. Kriterion, Buk., 1977. 259.

84 B. NAGY Margit: *Türk Antal építőmester (1750–1798)* = B. N. M.: *Stílusok, művek, mesterek*. Kriterion, Buk., 1977. 32–49; ORBÁN János: *Teleki Sámuel és a sáromberki eklézsia hajdani virágzása = A történetíró elbivatottsága. Vocația istoricului. Emlékkönyv Szabó Miklós születésének 80. évfordulójára*. Szerk. PÁL-ANTAL Sándor–Cornel SIGMIREAN–SIMON Zsolt. Mentor, Mvhely, 2012. 260–261.

DEO / CREATORI REDEMPTORIS⁸⁵ SANCTIFICATORI / SACRUM / JOSEPHO II. AUGUSTO PRINCIPE / ANNUENTE / COETUS FIDELIUM HELVETICAE CONFESSIONIS / POSUIT / MDCCLXXXVI

A két szélső tengelyben egy-egy szegmensíves záradékú, kőkeretes-záróköves ablak nyílik. Mindkettőt szegmensíves szemöldökpárkány zárja, alattuk ívelt volutákkal szegélyezett mezőben egy-egy középen szalagos csokorral összefogott, copf füzérpár csüng – a teljes ablakkeret igényes kőfaragómunka (4. kép). Egy szinttel fennebb mindhárom tengelyben körablak nyílik, záró- és vállkövekkel tagolt, profilozott kőkerettel. A triglifisoros fríz és a széles, erőteljes timpanon mögött párkánnyal zárt attikafal húzódik, két sarkán füzérdíszes kőurnákkal.⁸⁶

A toronytest négy oldalát ión pilaszterek szegélyezik, fölöttük két lemeztaggal és gazdagon tagolt párkány-elemekkel. Közöttük toronyóra-számlapok, melyek fölött stukkóból mintázott, középen szalagos csokorral rögzített virágos-leveles ágak csüngenek. A torony három oldalát egy-egy profilozott, vállköves-záróköves kőkerettel kiemelt, zsalugáteres toronyablak töri át, kötényében faragott kő balusztersorral. A koronázópárkány alá oldalanként 3–3 volutában végződő, vájatolt díszítésű, vaskos gyámot ékeltek. A hatszögű gúlát idéző torony-sisakot színes, mázas cserép fedi, csúcán toronygombbal.

A két oldalhomlokzat a szomszédos ház tűzfalára, illetve a parókiára néz, kialakítása így érthetően szerényebb. A keretezetlen, szegmensíves záródású hajóablakok fölött körablakok sora húzódik, a főhomlokzatiakhoz képest igénytelenebb kivitelben. Az ablakok sűrű osztású nyílászárói a legtöbb helyen még őrzik az eredeti ólomkereteket és üvegszemeket. A függőleges tagolóelemek a főhomlokzatiakhoz hasonló pilaszterek, vonalukban a fölöttük körbeszaladó vízszintes vakolatsáv, az üres fríz, valamint a gazdagon tagolt koronázópárkány enyhén golyvázódik. Ezek a tagolóelemek és ablaktípusok folytatódnak a hajónál némileg keskenyebb félköríves záradék külső homlokzatán is. A hajót cseréphéjazatú nyeregretető fedi (a térbővület fölött íves lezárással), melyet Emil Fischer fényképén a torony mellett egy egyenes, a hajó fölött pedig egy íves záródású tetőablak tör még át (2. kép).

85 A feliratot az egyházközség protocolluma is megőrizte, itt a második sorban „REDEMPTORI” szerepel.

86 Itt jegyezzük meg, hogy a templom 1880-as Szalay-féle homlokzatrajza, de még Ernst Sonntag 1962-es felmérése is (lásd 112. és 116. lábjegyzet) a három körablak alatt leveles ágakat tüntet fel, a toronytest legalsó regiszterének vakolatát pedig sávozottként jelöli. A díszítések napjainkban nem léteznek, de Emil Fischer 1930 körülnek tartott felvételén sem igazán vehető ki nyomuk. Lásd Ivánuş: *i. m.* 47. (2. kép).

„...A TZIFRA TEMPLOM AZ EMBERT NEM IDVEZÍTI...”⁸⁷

A belső térbe a főhomlokzat középtengelyébe helyezett, barokk ornamentikájú, kétszárnyú ajtó vezet (5. kép).⁸⁸ Az ajtó mögött hármass osztatú, szűk boltozott tér nyílik, melyet a torony belső támaszaként szolgáló két pillér határol. A bejárati rész hajó felőli nézetét ez a két vasos pillér határozza meg. A karzaton középük építették be az orgonát.⁸⁹ A pillérek két oldalához illeszkedő ívelt vonalú, tömör karzattalvédőt baluszterek díszítik, felül erősen nyomott, kósáríves kialakítású hármass árkád köti össze őket az oldalfalakkal. A karzatra felvezető csigalépcső a nyugati sarokban indul. A hajó téglalap alaprajzú, félköríves záradékkal (6. kép). Utóbbi félkupolával, magát a hajót pedig széles kettős hevederívekre terhelt, nyújtott cseh-süveg-boltszakaszokkal fedték. Ezek sarkait stukkóból mintázott, leforduló, plasztikus akantuszlevelek ékesítik, felső részükön helyenként palmettákkal kiegészülve (hasonló akantuszlevele stukkók bukkannak fel a Brukenthal-palota belső tereiben is). A kettős hevederek falpillérekre szaladnak le, melyeket a főhomlokzatiakat idéző, dór jellegű fejezetekkel ellátott pilaszterkötegek tagolnak, fölöttük cseppdíszes triglifek, majd fogsorral kiegészülő, plasztikus párkányzat látható. Ilyen pilaszterpárok tagolják a félköríves záradék falait és hasonló tagozatok díszítik a tornyot tartó széles pillérek felületét is.

A belső tér hangulatára ez az erőteljesen klasszicizáló architektúra nyomja rá a bélyegét. A szigorú építészeti formák hatását a szószerű díszítettsége ellensúlyozza némileg – a cseh-süvegboltozatok alsó sarkaiban meghúzódó, helyenként palmettákkal kiegészülő kis akantuszlevelek, az íves karzattalvédek idézik ugyan a barokk ízlésvilágot, de oldani már alig akarják az architektonikus rend fegyelmét. Az ilyen jellegű téralakítás, akárcsak a stukkódíszek szinte teljes mellőzése 1784-ben még nem tekinthető teljesen magától értetődőnek az erdélyi templomépítészetben és tudatos klasszicizálást sejtet. A hatást tovább erősíti a fehérre meszelt falak puritán egyszerűsége, hirdetve a protestáns eszményt, mely szerint a hit nem cifra templomokban, hanem elsősorban a lélekben lakik.

Közismert, hogy az igehirdetés és az úrvacsora fontossága, valamint a lelkész láthatóságának és hallhatóságának igénye a 16–17. században a protestáns templomtér centralizálódását

87 „... a sok Templom a Népet boldogabbá nem teszi, a tzifra templom az Embert nem idvezíti, hanem az Igaz Tudománnyal egybe kötött Élet és jó tselekedetek, az igaz isteni Esméret és Tisztelet, az Igaz Keresztény Vallás és annak gyakorlása.” BENKŐ: *i. m.*

88 Az ajtó igényes asztalosmunka. Szárnyanként alul-felül egy-egy hullámos záródású, gyöngyosoros keretelésű mélyített mező tagolja. A két kisebb méretű alsót vésett, rokokó jellegű virágdíszes rács tölti ki és volutában végződő faragványok zárják, a felső kettőben virágokból és kis voluta-szerű elemekből alkotott keretek láthatók. Az ajtószárnyak között magas, lábazatszerű konzolon pikkelyes díszítésű, gyöngyosoros szegélyű osztóelem, melynek aljára virágtövet, tetejére volutába csavarodó akantuszlevelek közé illesztett tulipándíszeket faragtak.

89 Az „elavult” első orgona újra cserélését 1857-ben vállalta Szabó János marosvásárhelyi mester 760 forintért. (*Presbitériumi jegyzőkönyv 1856–1870*, 21, 25–26, 29–31, 45, 46, 53; vö. EGERPATÁKI KIS: *i. m.* 7.) A mai orgonát – a régi felhasználásával – az 1950-as évek végén készítette a marosvásárhelyi Mesnyi János. Az orgonaszekrény Ernst Stenzel építész által jelzett terveit 1958-ban hagyta jóvá a püspökség. (építésének bőséges forrásanyaga az egyházközség rendezetlen levéltári anyagában, a továbbiakban *Rendezetlen anyag*). A mai orgona tűnik fel a belsőről készült Emil Fischer-féle fotón is (a kép 1930 körüli keltezését cáfolja, hogy látható rajta az orgonakészítés 1958-as emléktáblája az ajtó felett. A képet közli: IVÁNUŞ: *i. m.* 48.

vonta maga után Európa fejlettebb vidékein, kör, ellipszis, görögkereszt és háromszög alakú, valamint keresztengelyes alaprajzok változatos formáit hozva létre. Az is köztudott, hogy tájainkon ezek – különféle okokból – alig hatottak, a centralizálás általában a berendezés módja révén valósult meg a középkorból örökölt, eredendően hosszházas, de még az újonnan épült barokk templomokban is: a szószék a hajó hosszanti falán vagy a szentély és a hajó találkozásánál kapott helyet, előtte az úrasztalával, ezek köré csoportosították két vagy három oldalról a padokat, adott esetben a karzatokat.⁹⁰ A szebeni templom belső tere azonban híján van mindenféle centrális rendezőelvnek: egyértelműen a hosszengely mentén szerveződik, ezt erősíti a fókuszpontba állított szószék fele irányított padok két hosszú sora is. A falban kialakított lépcsőfeljáró arról tanúskodik, hogy a szószék helye, következésképpen a térszervezés módja a 18. század óta nem változott. Az „ország” fővárosának temploma körül bábáskodó református elit tehát – élén a nyugat-európai egyetemeket megjárta főurakkal és akadémista lelkesekkel – nem nyúlt az arrafele divatozó, a protestáns identitást és liturgiai igényeket elvileg jobban érvényre juttató, centrális megoldásokhoz. A szokatlantól való vélhető idegenkedés mellett ennek gyakorlati oka is volt: a Thomas Filtschtól vásárolt keskeny szalagtelek észszerű beépítésére csakis a hosszházas megoldás kínálkozott. Eltekintettek azonban bármiféle hosszháza csempészett centralizáló tértípus alkalmazásától (lásd néhány év múlva a kolozsvári unitárius templomot)⁹¹ és lemondtak a korban általános „féloldalas” berendezés révén való központosításról is. Nem kizárt, hogy a helyszíni adottságokkal számot vető pragmatizmus építészeti tudatossággal is párosult, hiszen a megvalósult tér épp erőteljes axialitása révén hat a fókuszpontba állított szószékre irányítva a tekintetet. A tér nem túl méretes, akusztikája egyenesen kiváló, így hosszházas elrendezésével is maradéktalanul kielégíti a református liturgiai igényeket, érvényesítve a tételt, mely szerint „*az Hit vagyon a hallásból, az hallás az Isten Sz[ent] beszédéből, a melly prédikáltatik.*”⁹²

„...EZ AZ ISTEN HÁZA MÉLTÁN ÖSZVE OMLÁSSAL FENYEGETHET”⁹³

A szebeni eklézsia gyors fejlődésének történelmi változás vetett véget: a Gubernium 1790-ben Kolozsvárra költözött, Szeben központi szerepe megszűnt, a kormányzati tisztségeket betöltő főrangúak és a hivatalnokok pedig elhagyták a várost. A reformátusok létszáma és anyagi ereje így drasztikusan megcsappant. A 19. század első évtizedeire a templom állagának romlása hűen tükrözte a végbement változásokat. Már 1801-ben a fedeléről potyogó cserepek

90 A témában haszonnal forgatható: BIBÓ István: *Az Alföld későbarokk és klasszicista építészetének néhány kérdése*. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények XI(1967). 525–564; RÓKA Enikő: *Pecz Samu Szilágyi Dezső téri református temploma és a protestáns centralizáló építészeti hagyomány*. *Ars Hungarica* XXIV(1996). 2. 117–121; KOVÁCS András: *Malomárka evangélikus templomáról = Romantikus kastély. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére*. Szerk. VADAS Ferenc. Hild-Ybl Alapítvány, Bp., 2004. 103–107; ORBÁN János: *A 18. századi Erdély református templomépítkezéseiről*. *Magyar Építőművészet*. Post scriptum VIII(2008). 46. 5–10.

91 B. NAGY: *i. m.* 44.

92 BENKŐ: *i. m.*

93 Lásd a 96. lábjegyzetet.

a megyesi magisztrátus szomszédos házat veszélyeztették.⁹⁴ 1820-ra az épület gondjai hatványozódtak: a Főkonkisztoriumhoz címzett segedelem-kérő levél szerint a hiányos héjazat miatt az eső már a falakat mosta és sürgős javítások híján a templom – a reformátusság világra szóló szégyenére – összeomlással fenyegetett.⁹⁵ A Főkonkisztorium 1821-ben országos gyűjtést készült indítani,⁹⁶ egyúttal kézbe vette az egyházközség zavaros személyzeti⁹⁷ és anyagi⁹⁸ helyzetének rendezését.

1821 szeptemberében helyszíni szemlére kérték fel Katona Zsigmond ideiglenes konkisztoriumi elnököt, guberniumi tanácsost; aki Schilling Boldizsár hadmérnök, Johann Beer ács és egy kőművespallér társaságában számba is vette a romlásokat. Jelentése szerint a hajó koronázópárkánya a megyesiek háza felőli oldalon a hiányos héjazat miatt elázott és leomlott, a kötésfák elrothadtak, a párkányról a vizet elvezető toldalék-fedélrész szarufái pedig, támasz nélkül maradvá megereszkedtek. Az eső így szabadon áztatta a templom falait és a nagy szarufák végeit, olyannyira, hogy sürgős beavatkozás híján a teljes fedél omlásától lehetett tartani. Átmeneti megoldásként a helyszínelők a tönkrement rövid szarufák pótlását és a víz elvezetését javasolták, melynek költsége Johann Beer ácspallér becslése szerint 98 rajnai forint 39 krajcár lett volna.⁹⁹ A Főkonkisztorium elfogadta a javaslatot, kiutalta a gyorssegélyt, a

94 A megyesi elöljárók a Főkonkisztoriumhoz. Medgyes, 1801. február 3, 1801. augusztus 20. *Főkonkisztoriumi levéltár*, Ügyiratok, 45, 195/1801.

95 „[Az eső] annak már egy felől meztelen álló falait szabadon mosván, bizonyosan jövendőben kárpityya is beszakadozván, vallásunk gyalázattá válik az Isten háza, mely oly Religiohoz való buzgósággal épített volt hajdon, fenn albatósága fundációkkal támogatott, méltán össze omlással fenyegethet. Ezer örömmel magunk erőnkkel is reparáltatnok, de ez az Eclésia csak egy néhány kicsi fizetési dicasterialistákból és vagy két, hasonlóképpen szegény mester emberekből, cselédekből és más egyéb, semmi tehetséggel nem bíró jövevényekből állván, büntelen kéntelenítettünk elnyelni a más vallásúaknak pirongságokat, hogy úgy elszenvédjük sorvadni az Úrnak házáat.” A szebeni eklézsia a Főkonkisztoriumhoz. Dátálatlan [1820. szeptember]. *Főkonkisztoriumi levéltár*, Ügyiratok, 251/1820.

96 Uo. 252/1821. Felmerült a magyarországi collecta lehetősége is (előzőleg az erdélyiek hasonló úton támogatták 2537 rajnai forinttal a pesti református templom építését). Uo. 190/1821.

97 Kis Zsigmond lelkipástorral szemben fegyelmi kérdések merültek fel, a Főkonkisztorium felvetette elmozdításának lehetőségét is, de erre, Bodola János esperes álláspontjával összhangban, nem került sor, a lelkész 1816–1836 között szolgált Szébenben (Uo. 194/1821, vö. *Szebeni protocollum*, 64). 1821. december 2-án a lemondó Bethlen Pál helyett (aki „lakását állandóul Keresdre változtatta”) Radák Istvánt – aki 1818-tól már „segéd” kurátor volt Bethlen mellett – nevezték ki a szebeni eklézsia fő inspector kurátorának (*Főkonkisztoriumi levéltár*, Ügyiratok, 254/1821); 1822. január 6-án pedig Szilágyi Józsefet („cameralis rationum consultor”) domesticus curatornak (Uo. 194/1821). Szilágyi a templom 1822-es javítását ugyan még levezényelte, de a tisztséget nem vállalta (Uo. 210/1822); lemondását 1825. augusztus 21-én, számadása jóváhagyását követően fogadták el (Uo. 278/1825), amikor Radák javaslatára új domesticus curatort tudtak kinevezni az építés körül szorgoskodó Kenderesi Ferenc („provincialis commissarialis rationum officialis”) személyében (Uo. 282/1825). Az egyházközség 19. századi történetéhez további értékes adatokat nyújt Kis Károly írása (Kis Zsigmond lelkész fia). Lásd EGERPATAKI KIS: *i. m.*

98 A hajdani gazdag pénzbeli alapítványok a devalváció következtében meggyengültek, részben elkallódtak, kifizetésük már a kilencvenes években akadozott. A tőkék állapotának tisztázására Radák tett erőfeszítéseket: *Főkonkisztoriumi levéltár*, Ügyiratok, 297/1823; vö. EGERPATAKI KIS: *i. m.* 6.

99 Katona Zsigmond a Főkonkisztoriumhoz. Kolozsvár, 1821. december 1. *Főkonkisztoriumi levéltár*, Ügyiratok, 254/1821.

munkálatokat 1822 tavaszán Schilling hadmérnök felügyelete mellett Joseph Kosack ácsपाल-
lérrel végbe is vitették, sőt, az összegből a megromladozott főbejárati lépcső javítására is fu-
totta.¹⁰⁰

A fedél és a romlások teljes javítására 1825-ben kerülhetett sor, miután az erre a célra szer-
vezett gyűjtés végre kezdte meghozni a gyümölcsseit.¹⁰¹ Schilling Boldizsár véleményét má-
sodszor is kikérték – az időközben Temesvárra áthelyezett hadmérnök segédkezni már nem
tudott, de részletes leírást küldött az 1821-ben tapasztalt állapotokról: a hajó leomlott párká-
nya fölött foghíjassá vált cserepezés miatt rothadtak el a szarufák és kötőgerendák csapolásai,
a fedélszék süllyedését okozva – ennek ideiglenes javítása történt meg 1822-ben. „*A megbom-
lott párkánynak radicaliter való helyreállítását azzal intéztem el: hogy az egész még fennálló pár-
kányok, melyek az imitt-amott szemmel látó meghasodás után hosszas tartósságot úgysem ígérnek,
rontassanak le, és azoknak helyibe építtessék egy közönséges párkány, kevesebb eléúgrással, mint a
mostani. Ezáltal megbomlik, az igaz, az épület Symmetriája és Stylussa, minthogy a homlokfal (ha
jól emlékezem) dorisi renddel vagyon ékesítve, melynek párkánya az egész templomot körülfogja. De
ez annyiba mégsem rontya meg a Symetriát, hogy az építendő párkányok a templomnak szomszéd
épületek között való elrejtése által nem tűnnek szembe*” – javasolta a hadmérnök, a tönkrement
szarufák és kötőgerendák cseréjével együtt.¹⁰² Schilling szakvéleményének leküldése mellett
az addig gyűlt 2232 magyar forint és 73 dénár Radák Istvánnak való folyósításáról a
Főkonzisztórium április 10-én döntött, felhatalmazva Radákot a munkálatok elkezdésére.¹⁰³
Schilling távozása miatt Adámi András szebenszéki és szebeni városi geometra közreműkö-
dését kérték, aki Kraemer András kőműves- és Gratus Garmer ácsपालlérrel a helyszínen el is
készítette a plánomot és költségtervet, ezeket június 2-án hagyta jóvá a Főkonzisztórium.¹⁰⁴
A munka csaknem teljes egészében Schilling útmutatásai szerint indult meg, „a legjobb itt
helyben található mesteremberek által”, Adámi András geometra buzgó felügyeletével.¹⁰⁵
1825. október 2-án a munkálatok zöme készen állt,¹⁰⁶ az „*építés körül magukat megmutató*” he-

100 Szilágyi Mihály levele a Főkonzisztóriumhoz. Szeben, 1822. június 23. Elszámolás a kiutalt 100 rajnai forintról: 1822. június 20. A lépcsőknél számláik tanúsága szerint Michael Scheuer lakatos és Thomas Sztetz kőműves dolgozott. Uo. 210/1822.

101 A kéregető levél 1821-ben készült fogalmazványát (*Főkonzisztórium levéltár*, Ügyiratok, 252/1821) csak 1823-ban véglegesítették, a nyomtatott kéregető levelet november 2-án keltezték, alaposan számba véve a világi jótévközt is (Uo. 371/1823). Az esperességek, egyházközségek 1824–1825 folyamán reagáltak (Uo. 328, 438, 450 /1824; 172, 173, 274, 275, 294/1825; Elszámolás: uo. 261/1826, 340/1830). 1825 áprilisában Radák Istvánnak 2232 magyar forint 73 dénárt folyósítottak (Uo. 96/1823), szeptemberig ez 2992 magyar forint 17 dénárra szaporodott (Uo. 237/1825) de ezt követően az összeg még növekedett.

102 Schilling Boldizsár a Főkonzisztóriumhoz. Temesvár, 1825. március 24. Uo. 95/1825.

103 Együttal sürgették az adakozásban elmaradt esperességeknél és eklézsiáknál az adományok küldé-
sét. Leirat-fogalmazványok. 1825. április 10. Uo. 96/1825.

104 Kenderesi Ferenc a Főkonzisztóriumhoz. Szeben, 1825. május 17. Uo. 158/1825. Nem hagyták vi-
szont jóvá a parókia renoválását, azt az egyházközség hatáskörébe utalták.

105 Radák István a Főkonzisztóriumhoz. Szeben, 1825. június 13. Uo. 282/1825.

106 Radák István a Főkonzisztóriumhoz. Szeben, 1825. október 2. Itt indokolja a parókia javításának
sürgősségét is: „*A szebeni templom jó móddal reparálva lesz, vagy talám eddig meg is van. A jó mes-
teremberek jó és állandó munkát készítettek, amint ezt magam is közelebbről láttam. A parochiális telken
levő épületek is elkerülhetetlen reparat[i]ót kívánnak, különben idővel a nagy romlást nagyobb költség-*

lyiek már szeptember 11-én úgy értékelték a presbitériumi gyűlésen, hogy „*az csakugyan mostan jobb móddal készült, mind volt újonnan készítve*”.¹⁰⁷

A többé-kevésbé jókedvű adakozóktól gyűjtött több, mint 3000 forintnak köszönhetően a hajdani guberniumi székváros lerongyolódott református temploma, ha tetemes ráfordítás árán is, de megújult az 1820-as években. Fontos leszögeznünk, hogy a források szerint ez a felújítás a templom építészeti arculatát különösebben nem érintette, mindössze a hajó koronázópárkányának egy egyszerűbb, kevésbé tagolt változattal való lecserélését írta elő (ehhez hozzá kell tennünk, hogy napjainkban nem észlelhető különösebb eltérés a párkányzat főhomlokzati és hajón végigfutó szakasza között, kérdéses tehát, hogy ez megvalósult-e). Figyelemre méltó Schilling Boldizsár (1787, Kolozsvár – 1861, Graz) szereplése: a Szebenben állomásozó hadmérnökhöz a Főkonzisztórium ez idő tájt szívesen fordult építészeti kérdésekben, 1823–1825 között készített nagyszabású terveit alapján kezdték el az enyedi kollégium új épületeit is.¹⁰⁸ A szakfelügyeletet Temesvárra távozása után is fontosnak tartották, és mint láttuk, Adámi András szebenszéki geometrára bízták. A fedélszéken dolgozó Gratus Gramer ácspallér személye sem ismeretlen a korabeli erdélyi építőtelepeken: kutatásaink szerint ez a segesvári mester készítette 1818-ban a marosvásárhelyi református Kistemplom kiváló fedélszerkezetét.¹⁰⁹

Az egyházközségi levéltár időszakos rendezetlensége miatt nem áll módunkban az elvárható alapossággal végigkövetni a felújítások teljes 19–20. századi krónikáját. Szalay Ferenc építész¹¹⁰ 1880-ban keltezett igényes felmérési rajzai mindenesetre a 19. század utolsó évtize-

gel kell helyrehozni. Ugyanis kivált az udvarra bé nyúló szárnya (Flügel) az épületnek nagyon megromlott: a külső falai bolthajtásai meghasadoztak, kivált azon okból, hogy az első építéskor egy része valami régi, rossz, elsorvadt fundamentumra építettett, az úgynevezett Classis elpusztult, mert a közelebbi cantorok, rectorok idejébe nem is volt szükség reája, nem lévén alkalmasok a gyermekek tanítására, a melyből következett az is, hogy a részünken való szülék is más vallású iskolákba taníttatni gyermekeiket kéntelenek voltak. Most már a Classist is szükség volna oly állapotba hozni, hogy a gyermekek télbe-nyárba egyaránt taníttathassanak, mert egy jó rector van Szebenbe, a kinek máris feles számú tanítvánnyi vadnak, most közelebről dícséretes exament producalt publice a templomba, ami igen régen nem történt Szebenbe.” A Főkonzisztórium további információkat kért az épület bérlők általi nem megfelelő használatáról. Uo. 348/1825.

107 *Szebeni protocollum*, 121.

108 Életrajzi adataival együtt lásd ORBÁN János: *Református kollégiumépítkezések Erdélyben a barokk és klasszicizmus korában. Nagyenyed, Marosvásárhely, Kolozsvár*. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiséggyűjtéséből. Új sorozat II(XII), 2007. 256, 277. A bécsi hadmérnöki akadémiaára (Laimgrube) 1805-ben iratkozott be (SZABÓ-SZÖGI: i. m. 400). Halálának pontos helyét és idejét (Graz, 1861. július 6, este 9 óra) egy birtokunkban lévő, a grazi evangélikus anyakönyvből származó kivonatból ismerjük.

109 ORBÁN János: *A marosvásárhelyi Kistemplom építéstörténete*. Műemlékfelújítási dokumentáció, 2012. Kézirat.

110 Szalay Ferenc (1840–1930) az 1870-es évek közepétől presbiter, 1880-tól algondnok, majd főgondnok, a későbbiekben egyházmegyei műszaki előadó volt. Tervezőként és kivitelezőként egyaránt működött, az egyházközség építésügyeivel a teljes időszakban ő foglalkozott, sőt, még 1923-ban is ő vezette a felekezeti iskola építését (előzőleg 12 tervvariánst készített). A 90 évet megért, igen aktív építész számos református építkezésnél felbukkan (Abrudbánya, Kolozsvár–Hidelve, nagyenyedi kollégium főépülete, stb.), de pályája ezen túl is jelentékenynek tűnik az erdélyi

deire irányítják a kutatói figyelmet (3. és 6. kép).¹¹¹ A fennállása centenáriumára készülő egyházközség 1881–1886 között végzett javításokat templomán, az algondnoki tisztséget is betöltő építész „felvételi” rajzai ezt a munkát előzték meg. A kivitelezés is Szalayra hárult, fontosabb részei a boltozatok és a fedélszék vaskapcsokkal való erősítése, a fedélszék javítása és átcserepezése voltak. A mai állapotokkal szinte teljesen megegyező előzetes felmérési rajzok azt sugallják, hogy lényegesen ez a felújítás sem formálta át az épület architektúráját.¹¹² Drasztikus beavatkozást jelentett volna viszont Szalay 1911-es átalakítási terveinek megvalósulása: az oldalfalakba ékelt, a torony belső tartópillérei előtt a hajót teljes szélességében átfogó vasgerendákra terhelt, ívelt mellvédű bővítménnyel szeretne volna növelni a karzat befogadóké-

historizáló építészet szempontjából. Lásd Presbitériumi jegyzőkönyv 1871–1886, 183. Szebeni Református Egyházközség Levéltára, I/25 (a továbbiakban *Presbitériumi jegyzőkönyv 1871–1886*); Presbitériumi jegyzőkönyvek 1887–1906, 1906–1933, passim; Jegyzőkönyv a szebeni református egyházközség 1923. szeptember 27-i díszgyűléséről, Szalay Ferenc örökös gondnoknak ajánlva. *Rendezetlen anyag*; SZILÁDY Zoltán: *Szalay Ferenc*. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye LXVII(1933). 43–44. (1933. X. 29.) 247–248.; B. NAGY Margit: *Kagerbauer Antal és a romantika építészete Erdélyben = Ő: Stílusok, művek, mesterek*. Buk. 1977. 86.; GAAL György: *Kolozsvár kétezer esztendeje dátumokban = Kolozsvár 1000 éve*. Szerk. DÁNÉ Tibor Kálmán et alii. Kvár, 2001. 341.

- 111 A parókia levéltárában 2013-ban a rajzsorozat hat darabját válogattuk össze. Feliratuk egységesen: „A nagyszebeni ev. ref. Templom és Paplak felvételi rajza”. A rajzlapok mérete: 587×431 mm. A jobb alsó sarokban mindenik datálva és szignálva: „Nagyszeben, Szeptember hó 12-én, 1880. Szalay Ferencz építész”. Az egyes rajzlapok a következő részleteket ábrázolják: 1. Homlokzatrajz (részlete a 3. képen); 2. Földszinti alaprajz (részlete a 6. képen); 3. Emeleti alaprajz; 4. Hosszmetset, toronyalaprajzok; 5. Keresztmetset; 6. A parókia főhomlokzati szárnyának keresztmetsete.
- 112 Bodrogi Sámuel lelkész 1879-ben vetette fel, hogy az egyházközség fennállásának századik évfordulóján illő volna, hogy „e nevezetes év minden tekintetben úgy találja egyházunkat, amint azt boldog emlékü alapítóink célozták”. Szalayt az ezután felálló bizottság kérte fel a templom és papilak állapotának vizsgálatára, a felmérési rajzokat és a javítások költségelőirányzatát 1880. október 10-én mutatta be. Az 5629 forint 50 krajcárra becsült javítás költségeit a nem túl népes egyházközség rovatlan útján próbálta 1881–1886 között behajtani nem túl vagyonos híveitől. 1882-ben Szalayt kérték fel a kivitelezésre, aki (miután előirányzatát Wawrek János m. kir. főmérnök jóváhagyólag felülvizsgálta), szem előtt tartva a javítások elődázhatatlan voltát, szinte a teljes költséget megelőlegezve kezdte el a munkát. Közben az istentiszteleteket is kénytelenek voltak beszüntetni az életveszélyessé vált templomban. A munkát 1886-ban Lattenberg Lajos mérnök felülvizsgálati jegyzőkönyve alapján vették át. Az ez alkalommal, október 31-én kelt közgyűlési jegyzőkönyv szerint az összeg javarészevel, szinte 3500 forinttal még mindig tartoztak a nagylelkű kivitelezőnek, de november 28-án mégiscsak méltó körülmények között ünnepelhették a centenáriumot. (*Presbitériumi jegyzőkönyv 1871–1886*, 166, 188–192, 226, 229, 237–240, 250, 352–354, 358, 371.) A javítások ügye az Igazgatótanács asztalán is megfordult, itt Székely János mérnökkel véleményezették a felújítási tervet, aki szerint „a fedél himbálása szeles idők alkalmával” ezek kivitelezése esetén sem fog megszűnni, javasolta a fedélszék olyan módon való átalakítását, hogy nyomása a főfalakra függőleges legyen. Lásd Székely János a püspökhöz. Kolozsvár, 1884. április 25. Főkonzisztórium levéltár, 659/1884. További iratok: 206/1883, 527/1883, 290, 577/1884 (hiány), 391/1884.

pességét (10. kép).¹¹³ A presbitérium előtt 1914. június 30-án bemutatott terv¹¹⁴ kivitelezése azonban forráshiány és a küszöbön álló háború miatt elmaradt.¹¹⁵

EPILOGUS

A szebeni református egyházközséget Erdélyben igényesnek számító templomával együtt a város kormányzati szerepe, valamint a református főrangúak áldozatvállalása hívta életre a türelmi rendeletet követő évek lendületében. Parókiája egyben a Főkonzisztórium székhelye, lelkészei kiválóan képzett akadémiták (1787-től a Főkonzisztórium tagjai¹¹⁶), kurátorai befolyásos főurak voltak. Látványos fejlődését azonban a történelmi körülmények rövid életűvé tették: a Gubernium elköltözésével Szében központi szerepe megszűnt, az egyházközség kiváltságos pozíciója elenyészett. A dicsőséges hét esztendő tanújaként csak a templom, valamint a „Testis temporis” mottóval újtára bocsátott egyházközségi jegyzőkönyv maradt a városban. Munkánk során is e kettő – az épület, valamint a levéltári források – segítségével tettünk kísérletet a gyorsan tovatűnő, ámde a 18. század erdélyi reformátusai számára oly fontos szebeni virágkor és az ezzel összefüggő művészettörténeti jelenségek körvonalazására.

REFORMED CHURCH IN THE REGENCY TOWN OF THE TRANSYLVANIAN GUBERNIUM

Keywords: *baroque, architecture, Reformed church, Farkas Bánffy, Samuel Krempels, Balthasar Schilling, Sibiu, Transylvanian Gubernium*

Our study aims to explore the building history of the Reformed church from Szeben (Sibiu) based on archival sources. The building of the church started, during the reign of Joseph II, after the implementation of the grace and concivilitas edict. Its construction was ratified after the emperor's visit to Transylvania in 1783. The constructions between 1784 and 1785 were done with the guidance of Samuel Krempels foreman stonemason from Szeben, and Johann Schneider foreman carpenter. Its consecration took place on the 26th of November 1786. Its pulpit's crown of beautifully finished classicizing late baroque was ready in 1789, its parapet in 1790.

113 A parókia levéltárában 2013-ban a tervsorozat négy darabját azonosítottuk. Feliratuk egységesen: „Tervrajz a nagyszebeni ref. templomban építendő karzathoz”. Szignálva és datálva egységesen jobbra lent: „Nagyszeben 1913 Juni 3. Szalay Ferenc sk. építőmester, nyugalomban” Lépték: 1:50. A tervlapok a következő részleteket ábrázolják: 1. A karzat alaprajza (296×350 mm); 2. Szerkezeti alaprajz (299×348 mm); 3. Keresztmetszet AB után (300×349 mm); 4. Metszet CD után (300×349 mm).

114 Presbitériumi jegyzőkönyv 1906–1933. 1914. június 30. *Rendezetlen anyag.*

115 Nagyobb arányú műemléki felújításokról a továbbiakban az 1960-as évek első feléből, illetve az 1970-es évek végéről tudunk. Az Ernst Sonntag építész által 1962-ben készített tervek és felújítási dokumentáció, valamint a Hermann Fabini közreműködésével 1976–1977-ben összeállított tervezet iratait lásd: *Rendezetlen anyag.*

116 *Szebeni protocollum*, 42.

The financial supporters and directors of the construction were high ranking Reformed office holders of the Gubernium, to who after the long decades of counterreformation, the building of a Reformed church in the country's capital was especially important from a representational point of view. The most important supporter of the congregation was Baron Farkas Bánffy (1723–1794) influential politician of the era, councillor of the government, from 1787 treasurer, and president of the Reformed Superior Consistory, who with donations of thousands of forints and prestigious endowments laid the material foundations of the construction and the operation of the parish.

The church itself belongs to those types of frontal mid-tower churches that have their tower drawn into the space of the nave, with its main façade oriented to the street line. This meant an ingenious solution in the case of towns with densely built narrow plots therefore it was not inadvertently used in this period in Brassó (Braşov) for the Peter and Paul parish church (1776–1782), the Unitarian church from Abrudbánya – Abrud – (around 1796), the Unitarian (1792–1796) and the Lutheran (1816–1829) church from Kolozsvár (Cluj-Napoca). The atmosphere of the inner space is determined by a strong classicizing architecture. In its inner form and fitting an atrium was applied, regardless of the then fashionable centralized Protestant ground plan types.

The Transylvanian Gubernium (government) – with its officers and clerks – left Szeben in 1790. As a result of this, the number and financial strength of the Calvinistic church in Szeben dramatically declined. All of this was shortly reflected in the state of the church; in 1825 the seriously damaged roof structure was repaired from a national fundraising supported by the Supreme Consistory based on the instructions given by Balthasar Schilling military engineer, and the contribution of mason foreman Andrés Kraemer, and carpenter foreman Garmer Gratus. However, the church's architectural appearance was not changed during this renovation.

BISERICĂ REFORMATĂ ÎN CAPITALA GUBERNIALĂ

Cuvinte-cheie: *baroc, arhitectură, biserică reformată, Farkas Bánffy, Samuel Krempels, Balthasar Schilling, Sibiu, Guberniul Transilvaniei*

Studiul nostru reprezintă o tentativă de relevare a istoricului construcției bisericii reformate din Sibiu pe baza cercetărilor de arhivă. Posibilitatea construcției bisericii s-a ivit în timpul domniei lui Iosif al II-lea, după intrarea în vigoare a edictului de toleranță și a edictului concivilitas, construirea ei fiind aprobată personal de către împărat în cursul vizitei sale din Transilvania în anul 1783. Lucrările s-au desfășurat între 1784–1784 sub conducerea maistrului zidar Samuel Krempels și a maistrului dulgher Johann Schneider. Sfințirea lăcașului a avut loc la 26 noiembrie 1786. Coroana amvonului, cu detalii decorative în stilul barocului tardiv clasicizant, a fost executată în 1789, iar parapetul în 1790.

Finanțatorii și coordonatorii construcției au fost aristocrații reformați aflați în funcții publice în capitala gubernială, pentru care, după anii lungi ai contrareforme, era extrem de important și din punct de vedere reprezentativ construirea unei biserici reformate în capitala țării. Cel mai important susținător al bisericii a fost influentul politician al vremii, baronul Farkas Bánffy (1723–1794), consilier gubernial, trezorier din Abrud, președintele Consistoriului Suprem reformat, care a pus bazele materiale ale construcției și funcționării parohiei prin donații de mai multe mii de forinți și ctitorii prestigioase.

Biserica se înscrie în tipologia bisericilor cu turnul „vestic” înglobat în navă, fațada principală fiind în consecință aliniată axei străzii. Aceasta reprezenta o soluție avantajoasă mai ales în cazul parcelelor înguste ale străzilor urbane intens construite, nu este așadar deloc întâmplător că a fost adoptată în aceeași perioadă și la Braşov de biserică romano-catolică „Petru și Pavel” (1776–1782), de biserică unitariană din Abrud (în jurul anului 1796), respectiv de biserică unitariană (1792–1796), apoi și biserică evanghelică (1816–1829) din Cluj. Ambianța spațiului interior este dominată de arhitectura puternic clasicizantă. În structurarea și amenajarea interioară s-a adoptat clar planul cu axa longitudinală accen-

tuată, proiectantul abătându-se de la tipurile de planuri centrale, la modă atunci în mediul protestant european.

Guberniul Transilvaniei – împreună cu funcționarii săi – s-a mutat de la Sibiu în anul 1790. Drept urmare, numărul și forța financiară a reformatilor din Sibiu a scăzut drastic, ceea ce s-a reflectat foarte curând și în starea bisericii. Șarpanta avariată grav în 1825 s-a putut repara numai din donații străne la scară națională cu sprijinul Consistoriului Suprem, sub îndrumarea inginerului-militar Balthasar Schilling, cu participarea maistrului zidar András Kraemer și a maistrului dulgher Gratus Garmer. Această renovare nu a afectat însă cu nimic aspectul arhitectonic al bisericii.

KÉPJEGYZÉK / LIST OF ILLUSTRATIONS / LISTA ILUSTRĂȚILOR

1. A szebeni református templom a 19. sz. közepén. Színes nyomat a Szebeni Református Egyházközség tulajdonában / Calvinist church of Sibiu at the middle of the 19th Century. Colored stamp in the property of Calvinist Parish of Sibiu / Biserica reformată din Sibiu la mijlocul secolului al 19-lea. Stampă colorată în proprietatea Parohiei Reformate din Sibiu

2. A szebeni református templom (Emil Fischer felv.). Közli: Nicușor Dănuț IVĂNUȘ: *Sibiul de altădată în colecția Emil Fischer 2*. Sibiu, 2007, 47. / Calvinist church of Sibiu (picture by Emil Fischer) After: Nicușor Dănuț IVĂNUȘ: *Sibiul de altădată în colecția Emil Fischer 2*. Sibiu, 2007, 47. / Biserica reformată din Sibiu (foto: Emil Fischer). După: Nicușor Dănuț IVĂNUȘ: *Sibiul de altădată în colecția Emil Fischer 2*. Sibiu, 2007, 47.

3. Főhomlokzati felmérés (Szalay Ferenc, 1880). A Szebeni Református Egyházközség levéltárában / Elevation of the main façade (Ferenc Szalay, 1880). Archives of the Calvinist Parish of Sibiu / Releueul fațadei principale (Ferenc Szalay, 1880). Arhiva Parohiei Reformate din Sibiu

4. Füzéres szemöldökdísz a főhomlokzaton (2013) / Garland decoration on the main façade (2013) / Decor de ghirlande pe fațada principală (2013)

5. A bejárati ajtó lakatosmunkái (2013) / Ironwork on the entrance-door (2013) / Feroneria ușii de intrare (2013)

6. Alaprajzi felmérés (Szalay Ferenc, 1880). A Szebeni Református Egyházközség levéltárában / Elevation of the plan (Ferenc Szalay, 1880). Archives of the Calvinist Parish of Sibiu / Releueul planului bisericii (Ferenc Szalay, 1880). Arhiva Parohiei Reformate din Sibiu

7. A toronyalj hajó felőli nézete (2013) / Ground-floor of the tower from the nave (2013) / Parterul turnului dinspre navă (2013)

8. A szószerék (2013) / The ambo (2013) / Amvonul (2013)

9. A szószerék részlete (2013) / The ambo, detail (2013) / Amvonul, detaliu (2013)

10. Kivitelezetlen karzat-átalakítási terv (Szalay Ferenc, 1911). A Szebeni Református Egyházközség levéltárában / Unrealized design for the transformation of the gallery (Ferenc Szalay, 1911). Archives of the Calvinist Parish of Sibiu / Plan nerealizat pentru transformarea tribunei (Ferenc Szalay, 1911). Arhiva Parohiei Reformate din Sibiu

BORDÁS BEÁTA*

A VÁLASZÚTI BÁNFFY-KASTÉLY 19. SZÁZADI BERENDEZÉSE**

Kulcsszavak: *br. Bánffy Ádám, domborműves csempekályha, építéstörténet, Johann Peter Nepomuk Geiger, Kimpián Juon, Lakatos István, Leopold Kaffer, műfaragványok*

A válaszüti Bánffy-kastély elsősorban egykori, impozáns belső berendezése miatt tart számot a szakma érdeklődésére. Csodával határos módon fennmaradtak a lépcsőház és az egykori ebédlő díszes, fából kialakított falburkolatai és mennyezetei, több más terem műasztalos díszítményei, az 1870-es évek közepén készült ebédlő bútorok, valamint a cserépkályhák, amelyeket az egykori tulajdonos „ezermester”, báró Bánffy Ádám (1847–1887) készített.

E kastély építése több szakaszban zajlott, amelyek közül a legjobban a Bánffy Ádám-féle átépítés fogható meg (1875 és 1887 között). Az épület ezt megelőző állapotáról keveset tud a szakirodalom, s született egy téves elképzelés is a 19. század közepi neogótikus átalakításról. A kutatásaink során előkerült eddig ismeretlen inventáriumok és más források alapján pontosabban kirajzolódik a kastély építéstörténete és Bánffy Ádám életének egyes mozzanatai, melyekből művészeti felfogásáról is képet alkothatunk. Tanulmányunk magvát az eredeti helyükön fennmaradt berendezési tárgyak és kályhák bemutatása képezi, ezek közül az ebédlőben található mázas cserépkályha ábrázolásaival foglalkozunk behatóbban.

* BORDÁS Beáta, drd. (1986) művészettörténész, diplomáját 2008-ban szerezte a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen, ahol 2009-ben újságírói diplomát is kapott. Magiszteri diplomáját 2010-ben ugyanott kulturális örökségvédelmi szakon szerezte. 2010-től a Babeş-Bolyai Tudományegyetem doktorandusza, fő kutatási területe az erdélyi historizáló (19. század második fele) kastély-építészet. Fontosabb publikációi: *(Ne)cazul arhitectului Lajos Pákei cu doi aristocrați hotărâți: construcția castelului din Zau de Câmpie (1908–1912) = Studia UBB Historia Artium*, LVI(2011), nr. 1. 121–135; *A mezőzahi Ugron-kastély építéstörténete = Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*. Szerk. Kovács Zsolt-SARKADI NAGY Emese-WEISZ Attila. Erdélyi Múzeum-Egyesület-Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, Kolozsvár, 2011. 345–361; *Das Schloss der Familie Baron Szentkereszty in Árkos. Ein adliger Wohnsitz in Siebenbürgen im 19. Jahrhundert*. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 34. (105.) Jahrgang (2011), Heft 1. 40–54.

** A dolgozat megírásához szükséges anyagi támogatást a Humánerőforrás-fejlesztési Operatív Program 2007–2013 és az Európai Szociális Alap biztosította a POSDRU/107/1.5/S/76841 projekt „A doktori tanulmányok időszerezése: nemzetköziség és interdiszciplinaritás” keretéből.

A KASTÉLY ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE

A forrásokból nem derül ki pontosan, hogy mikor épült a Bánffy család udvarháza Válaszúton, de feltételezzük, hogy már a 18. század második felében állt az épület, amelyet báró Bánffy György (1739–1805), Doboka és Kraszna vármegyék főispánja lakott a feleségével, Wesselényi Zsuzsannával (1743–1800). Bánffy György „fényes lakjában”, az emeleti nagy teremben tartották Doboka vármegye gyűléseit és levéltárát 1792 és 1805 között, Bánffy főispánsága idején.¹

Az első katonai felmérés térképén (1769–1773) ezt a jelenlegi kastély elődjének tekinthető udvarházat a választúti főút keleti oldalán látható, T-alaprajzú épületként ábrázolták. Későbbi leírások és néhány 19. század eleji inventárium (1809, 1812, 1821)² alapján rekonstruálható, hogy alapincézett épület volt, középső részében emeleti nagyteremmel (*Felső nagy palota*), az emelet többi helyisége ekkor még nem volt készen. A leltárakat és a kastély jelenlegi alaprajzát összevetve kiderül, hogy milyen lehetett a kastély térbeosztása a 19. század elején. (1. kép) Az épület középrészének nyugati traktusában lévő *ambitusból* (gang) nyílt a bejárat a déli szárnyban elhelyezett női lakosztályokba (*Leányok háza, Kisasszonyok háza, Mámzeli ház* – nevelőnő szobája –, *Hálóház, Bároné Nappali háza*). A középrizalit keleti felében volt a nagy *Ebedlő Palota*, a földszinti nagy terem, amely a 19. század végi átépítés után is megtartotta ezt a funkciót. Az ebédlőtől északra nyílt a vendégház, majd az északi szárnyban a férfi-lakosztályok (*Báró nappali háza, Báró kis háló*, a két helyiség között a falba vágott két árnyékszék), és a *prefectusi ház* sorakoztak. A szűkszavú leírások alapján az épület mutatósabb homlokzata a keleti, kertre néző homlokzat volt, amely előtt egy *Altány* helyezkedett el, „*faragott kővel padimentumozva, és kétfelől bejáró faragott kő grádicsokkal s frontján ugyan faragott kő oszlopok között lévő vas rostélyokkal*.”³ A kastély földszintje és kertje közötti jelentős szintkülönbséget figyelembe véve ez az „altány” valószínűleg egy földszinti, boltozattal is alátámasztott terasz (ném. Altan) lehetett, „oszlopok”, vagyis baluszterek közé fogott vas mellvéddel. A teraszról két oldalt a kertbe lépcső vezetett le. Az *altány* bolthajtása már 1822-ben omladozni kezdett a gondviselés hiánya miatt.⁴

A fentiekben leírt udvarház br. Bánffy Györgyről fiára, Györgyre (1772–1832, Zaránd vármegyei főispán) szállt. Valószínűleg az ifjabb György báró nem telepedett le Válaszúton, inkább bérbe adta a birtokot – az udvarházzal együtt – gr. Bánffy Ferencnek (1784–1813) 1810-ben és 1812-ben,⁵ 1821-ben pedig Csíki István kolozsvári polgárnak.⁶ A településen, a már ismertett udvarház közelében, a Bánffy család grófi ágának⁷ is volt egy nemesi lak nél-

1 HODOR Károly: *Doboka vármegye természeti és polgári esmertetése*. Barra, Kvár, 1837. 577.

2 *Inventárium, Bánffy György udvarában*, 1809. febr. 17. (RÁL Kvár, Bánffy-fond, 630. csomó, 42–65.); *Reinventárium*, 1812. július 10. (RÁL Kvár, Bánffy-fond, 630. csomó, 83–105.); *Inventárium*, 1821. április végén (RÁL Kvár, Bánffy-fond, 630. csomó, 264–276.).

3 *Reinventárium*, 1812. július 10. (RÁL Kvár, Bánffy-fond, 630. csomó, 94 v.)

4 *Reinventárium*, 1822. május 21. (RÁL Kvár, Bánffy-fond, 630. csomó, 432–434., 433.)

5 *Reinventárium*, 1812. július 10. (RÁL Kvár, Bánffy-fond, 630. csomó, 83–105.)

6 *Inventárium*, 1821. április végén (RÁL Kvár, Bánffy-fond, 630. csomó, 264–276.)

7 Az első erdélyi gubernátor, Bánffy György (1660/1661–1709) megszerezte a grófi rangot és az ő leszármazottai alkották a család grófi ágát, amely 1858-ban halt ki gr. Bánffy József elhunytával.

küli birtokrésze.⁸ Ez a birtokrész gr. Bánffy Ferenc tulajdonában volt, halála után pedig özvegye, Henckel Josefa (1789–1824) kapta meg özvegyi tartásba. Később az elhunyt Bánffy Ferenc birtokait testvérei⁹ felosztották maguk között, és a választúti birtokrész gr. Bánffy György (1775–1831) tulajdonába jutott, aki elcserélte azt öccsének, gr. Bánffy Dénesnek (1776–1854) bánffyhunyadi birtokára.¹⁰ Eképpen gr. Bánffy Dénes lett a választúti grófi részbirtok tulajdonosa, és nagy valószínűséggel 1827 körül a bárói udvarház is a birtokába került, egy br. Bánffy Györggyel tett csere következtében,¹¹ így az 1830–1850-es években ő volt a választúti udvarház ura.¹²

A tudományos köztudatban elterjedt, hogy a választúti kastélyt valamikor 1820 és az 1840-es évek között gr. Bánffy Dénes alakíttatta volna át az angol lovagvárak mintájára,¹³ a kastély történetének egyik fontos szakasza tehát a gróf által végrehajtott neogótikus átépítés lett volna. Ez a „tény” Szathmári Papp Károly egyik, az 1842-ben kiadott *Erdély képekben* című albumában megjelent ábrázolás alapján terjedt el.¹⁴ A metszet a választúti kastélyt pártázatos, kapubástyás, angol lovagvárra emlékeztető épületként ábrázolja. A levéltári források azonban ilyen beavatkozásra nem utalnak, és Kelemen Lajos már 1926-ban felhívta a figyelmet arra, hogy tévedés történt, a metszet valójában nem a kastélyt, hanem istállójának „*kőlabas, bástyás*” épületét ábrázolta.¹⁵ Az egykori istálló épülete nem maradt fenn ebben a formában, de Kelemen Lajos kijelentésében bízva, levéltári források híján elmondhatjuk, hogy gr. Bánffy Dénes nem építtette át neogótikus stílusban a kastélyt. Korabeli híradásokból ismeretes, hogy Dénes gróf volt a választúti birtok ura az 1850-es évek előtt, valószínűleg az 1820-as évek végétől.¹⁶ Az ő idejében a bonchidai ménest Válaszúton tartották (még 1859-ben

-
- 8 Egy 1821-es leírás szerint a grófi ág birtokrészén, br. Bánffy György (1772–1832) udvarházának közelében, egy kilenc évvel korábban épülni kezdett udvarház fundamentuma állott csupán (lásd: RÁL Kvár, Bánffy-fond, 620. csomó, 8–15.). Gr. Bánffy Ferenc valószínűleg a saját udvarház hiánya miatt vette bérebe a bárói birtokot és udvarházát.
- 9 Gr. Bánffy Ferenc (1784–1813) a kolozsvári Bánffy-palotát építtető gr. Bánffy György (1746–1822) és Palm Jozefa fia volt. A házaspárnak rajta kívül még három fia volt: György (1775–1831), Dénes (1776–1854) és József (1770 k.–1858). Utóbbi birtoklásához köthető a bonchidai kastély nyugati szárnyának romantikus átalakítása és a kastély körüli angolpark kialakítása.
- 10 Lásd: RÁL Kvár, Bánffy-fond, 620. csomó, 19–21.
- 11 Lásd: RÁL Kvár, Bánffy-fond, 630. csomó, 519–520.
- 12 Uo, 510.
- 13 BÍCSOK Zoltán–ORBÁN Zsolt: „*Isten segédelmével udvaromat megépítettem...*” *Történelmi családok kastélyai Erdélyben*. Gutenberg, Csíkszereda, 2012. 111.
- 14 SZATHMÁRI PAPP Károly (kiadja): *Erdély képekben*. Kvár, 1842.
- 15 A tanulmány újraközlése: Kelemen Lajos: *A választúti kastély* = Uő: *Művészettörténeti tanulmányok*. 2. Kriterion, Buk., 1982. 236.
- 16 Lásd a 10. lábjegyzetben. Ugyanakkor az sem kizárt, hogy gr. Bánffy Dénes 1832-től, a korábbi birtokos, br. Bánffy György (1772–1832) halála után birtokolhatta az épületet. Az elhunyt báró ekkor még kiskorú Albert nevű fia (sz. 1818) csak az 1850-es években lett a birtok ura, előtte biztosan gr. Bánffy Dénes lakott az udvarházban. Lásd: Z: *A választúti kastély (Erdélyben)*. Vasárnapi Újság VI(1859). 43. sz. 510. (A továbbiakban VU 1859)

is),¹⁷ így elfogadható, hogy ő építtette a válaszüti, várszerű istállót, valószínűleg az 1830-as években.¹⁸

A válaszüti udvarház épülete az 1848–1849-es forradalomban nagyon megrongálódott, és valamikor 1859 előtt kezdték újjáépíteni vagy kijavítani az új tulajdonos, br. Bánffy Albert (1818–1886) megrendelésére.¹⁹ A báró 1870-ben is javíttatta az udvarházat, amikor Kerekes Márton építész bízta meg különböző feladatokkal, többek között az „*udvarházat kereken megreperálni, roskadozó falakat kivágni és azt újból visszarakni*”.²⁰ Br. Bánffy Albert és Esterházy Ágnes fia, br. Bánffy Ádám ugyanebben az évben vette feleségül Wesselényi Máriát, és ők költöztek be a válaszüti kastélyba.²¹

Br. Bánffy Ádám nevéhez fűződik a kastély legjelentősebb átépítése, ennek során a korábbi épületre emeletet húztak, és kialakították a mai képet is meghatározó eklektikus homlokzatokat. A keleti, parkra néző homlokzat átépítés előtti kinézetét egy régi olajfestmény örökölte meg, amelyet Kelemen Lajos közölt 1926-ban.²² (2. kép) Az ismeretlen időpontban készült festményen magas, törtető, földszintes épület rajzolódik ki, melynek középrészében egy háromtengelyes, alacsony emeleti helyiség található. Mivel az emeleten nem volt erkélyajtó, ez alátámasztja az elképzelést, hogy a 19. század eleji leltárakban leírt *altány* valójában egy földszinti terasz lehetett. Az épület középrészében látható sötét rész első pillantásra kocsiáthajtónak tűnhet. Tekintettel azonban arra, hogy ezen a helyen már az 1809-es leltárban is ebédlőpalota volt, amely a későbbi átalakítások során is megtartotta funkcióját, talán egy könnyű szerkezetű filegóriát ábrázolhattak a középrész előtt (bár a felvétel rossz minősége óvatos következtetéseket enged meg csupán). A festményen a homlokzat előtt már látható a park meghatározó eleme, az ívelt körvonalú tó, a japános úszó madárházzal.

Az átépítés jelentősége nem annyira a külsőben, mint inkább a belső terek kialakításában mutatkozik meg, ugyanis a több iparművészeti ágban is jeleskedő báró kiemelkedő gazdagságú berendezést hozott benne létre. A korabeli inventáriumok szegényesen ugyan, de visszaadják a báró 1875 és 1887 között véghezvitt átalakításainak legfontosabb mozzanatait.²³ Először (1875 és 1880 között)²⁴ a földszinti ebédlő faragott mennyezetét készítette el, ezzel párhuzamosan az ebédlő díszes, faragott falburkolatán és a fából készült parkettán meg az ebédlő

17 VU 1859. 510.

18 A metszet 1842-ben készült, előtte már kész kellett legyen az istálló, legkorábban viszont 1827-ben épülhetett. Nem kizárt, hogy a metszet csupán a fantázia szüleménye vagy egy ki nem vitelezett terv alapján készült. Elgondolkodtató, hogy Dénes bátyja, József is ekkoriban alakíttatta át a bonchidai kastély nyugati homlokzatait neogótikus stílusúvá.

19 VU 1859. 510. Báró Bánffy Albert br. Bánffy György (1772–1832, Zaránd vármegyei főispán) fia volt, az 1850-es évektől az udvarház visszakerült a bárói ág tulajdonába.

20 1870. április 2-án kelt költségsszámítás az udvarházon tett reparációkról. (RÁL Kvár, Bánffy-fond, 623. csomó, 482.)

21 H. I.: *Báró Bánffy Ádám (1847–1887)*. Vasárnapi Újság XXXIV(1887). 48. sz. 798. (a továbbiakban VU 1887)

22 Kelemen Lajos: *A válaszüti kastély*. Művészeti Szalon I(1926). 1. sz. 5–8., 8.

23 Felhasznált források: 1886. ápr. 22-én felvett válaszüti hitbizomány leltára, amely folytatódott 1887. szept. 6-án (RÁL Kvár, Bánffy-fond, 622. csomó, 9–32); 1889. május 10., Válaszüti hitbizomány leltára (RÁL Kvár, Bánffy-fond, 622. csomó, 219–298).

24 FORTUNIO: *Br. Bánffy Ádámnál (Kirándulás Válaszútra) (folytatás)*. Magyar Polgár XIV(1880). 94. sz. (április 23.) 1.: Említi, hogy a földszinti terem bevonására készül fadiszítmény (=mennyezet)

neoreneszánsz bútorainak faragásán dolgozott, 1878–1879 telén alkotta meg a teremben lévő sarokkemence első változatát.²⁵ Egy következő, jól elkülönülő fázisban, 1885–1886-ban megépültek a kastély emeleti szobái és elkészültek a díszes lépcsőházat magába foglaló előcsarnok faragványai és burkolatai, majd kialakították a csarnok felülvilágítóját. A nagyszabású munkálatok során a helyiségek faburkolatai és az asztalosmunkák teljesen kicserélődtek, sor került a kerti, oszlopos-erkélyes homlokzat kialakítására is. A kastély külső és belső átalakítása 1887-ig, a báró haláláig tarthatott.²⁶ Az építkezésnél egy bizonyos **Horváth Lajos** nevű kolozsvári építész működött közre,²⁷ akinek más alkotásait egyelőre nem ismerjük. Egy fennmaradt összeírásból kiderül, hogy az építési költségek legnagyobb részét (34.227 forintot) az épület díszfa burkolata emésztette fel, a 28 711 forintos kőművesmunkák költségeivel szemben.²⁸

A kastélyt 1887-ben Bánffy Ádám fia, br. Bánffy Albert (1871–1945) vette át, aki később feleségével, Montbach Saroltával a 20. század elején a kastélyparkot bővítette és kialakított néhány manzárszobát a tetőtérben,²⁹ az útra néző homlokzat elé pedig portikuszt építtetett. Szintén a házaspár alakíttatta át a korábbi, 1850-es években keletkezhetett angolkertet tájképi kertté, a budapesti Hein János tervei alapján.³⁰

BÁRÓ BÁNFFY ÁDÁM MUNKÁSSÁGA

A jelenleg is látható és a következőkben bemutatásra kerülő berendezési tárgyak túlnyomórészt Bánffy Ádám alkotásai. Ahhoz, hogy jobban megértsük a válaszüti kastély csodálatos belsőépítészeti kiképzésének és egyes bútordarabok készítésének körülményeit, részletesen be kell mutatnunk alkotójuk, br. Bánffy Ádám életének fontosabb mozzanatait, hiszen csupán ezek ismeretében következtethetünk a művészetről vallott nézeteire is. Az alig negyvenévesen elhunyt báró életéről nagyon kevés információval rendelkezünk, elsősorban barátja, Teleki Sándor jellemzésére és a korabeli sajtócikkekre támaszkodhatunk életrajzának körvonalázásában. Bánffy Ádám a kor érdekes erdélyi arisztokratája lehetett, hiszen az általános gyakorlattal ellentétben nem vállalt politikai vagy diplomáciai szerepet,³¹ a közéletben csupán az erdélyi gazdaság élet szervezésében működött közre, visszavonultan és sokrétű művészi hajlamainak élt válaszüti kastélyában, ahol létrehozta Erdély egyik leglátványosabb kastélybelső-együttesét.

„öt év óta van munkában; az idén be lesz végezve”, illetve „a berendezendő díszterem párkányzatai már készen vannak.”

25 MURÁDIN Jenő: *Egy művészetkedvelő erdélyi főúr br. Bánffy Ádám (1847–1887)* = Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *Álló- és mozgóképek. Vázlat az erdélyi főnemességről*. Korunk, Kvár, 2007. 251.

26 A munkálatok 1887-ben még folyamatban voltak az inventáriumok alapján.

27 „Horváth Lajos kolozsvári úr az építkezésnél mint építész működött.” (RÁL Kvár, Bánffy-fond, 622. csomó, 22.)

28 RÁL Kvár, Bánffy-fond, 622. csomó, 253 v.

29 KELEMEN Lajos: *i. m.* 238.

30 SISA József: *Kastélyépítészet és kastélykultúra Magyarországon. A historizmus kora*. Vince Kiadó, Bp., 2007. 214.; HEIN János: *Kertművészet*. [Prospektus] Bp. é. n. [1912]. 21.

31 Ennek is köszönhető, hogy nagyon keveset tudunk az életéről.

A kolozsvári Református Kollégiumban 1865-ben elvégzett tanulmányai után Berlinben folytatta az egyetemi tanulmányait, ahol kora szokásainak és elvárásainak megfelelően közgazdaságtant és államtudományokat hallgatott, leginkább azonban a német ipari és gazdasági újdonságok gyakorlati megvalósításai érdekelték.³² Ezen érdeklődésétől indítva beutazta 1867-ben Németországot (Münchenben és Nürnbergben töltött hosszabb időt), majd Párizst látogatta meg. Gazdasági tanulmányai mellett elsősorban a fafaragás művészete foglalkoztatta, ezt műkedvelőként már gyerekkorában is gyakorolta.³³ 1873-ban Karlsbadban megismerkedett a Simon és Baumann brienzi³⁴ műfaragó cég munkásaival, akiktől két hónapon keresztül órákat vett.³⁵ Ily módon elsajátított ismereteit pár évvel később, a választúti kastély fából faragott berendezése elkészítése során kamatoztatta. Bánffy Ádám 1875 táján műtermet rendezett be a kastély emeleti nagytermében, és itt több mint tíz éven keresztül munkálkodott, elkészítve az ebédlő díszes mennyezetét, falburkolatát és bútorait, valamint a lépcsőház gazdagon faragott elemeit és számos dísztárgyat. Korabeli leírásokból ismertek a báró főbb segédei: a német születésű **Leopold Kaffer** asztalos és a drági lovászmesterből műasztalosává avanzsált, írástudatlan **Kimpián Juon** (Mezei János), valamint **Lakatos István** désfalvi fazekasmester.³⁶ A báró azonban saját kezűleg készített rengeteg műtárgyat, továbbá a berendezési tárgyak tervezését is neki tulajdoníthatjuk.

Bánffy Ádám „*állattenyésztés, kertberendezés, palotaépítés, faragás, kályhakészítés s egyéb gazdasági s ipari munkálkodás által igyekezett hasznosan betölteni a falusi magány üres óráit.*”³⁷ – írta róla a *Vasárnapi Újságban* megjelent nekrológ. Más források is megerősítik a báró kettős érdeklődését, egyrészt a művészetek (fafaragás, porcelánfestés, fazekasság stb.), másrészt a mezőgazdasági megvalósítások iránt. Művészeti téren remek porcelánfestőnek tartotta a közvélemény (valóságos „*magyar Palissy*”-nek,³⁸ aki számos dísztárgyat készített különböző stílusokban³⁹), de remek műasztalosnak (az ebédlő famennyezete és bútorainak faragása, az előcsarnok kialakítása), fazekasnak (legfőképpen az ebédlőben elhelyezett díszes, domborművekkel ékes cserépkályha kivitelezését csodálták a kortársak), továbbá kiváló cimbalomjátékosnak is.⁴⁰ Művészeti értékű berendezési tárgyak készítése mellett mintagazdaságot épített ki birtokán és kiemelkedő, újszerű megvalósításai voltak. „*Historikus, elméleti és praktikus gazda, botanikus, geo- (s még legalább hat féle:) logus, méhész, lóidomító, műkertész*”⁴¹ voltában korszerű gazdálkodást folytatott nagybirtokán, ahol leginkább a zöldségtermesztés (idegen ég-

32 VU 1887. 798.

33 M–E: *A párizsi kiállítás magyar tárgyaiból. B. Bánffy Ádám fa-faragványai.* Vasárnapi Újság XXV(1878). 20. sz. 317. (A továbbiakban VU 1878)

34 Brienz (Svájc) városa világhírű a fafaragás és műfaragás terén, a 19. században elején alapítottak faragó-iskolát.

35 VU 1878. 317.

36 TELEKI Sándor: *Emlékeim.* II. Petófi Társaság, Bp., é.n. [1879–1880]. 201–204.

37 VU 1887. 798.

38 FORTUNIO: *Br. Bánffy Ádámnál (Kirándulás Válaszútra).* Magyar Polgár XIV(1880). 92. sz. (április 21.) 1.

39 TELEKI Sándor: *i. m.* 196.

40 *Uo.* 192–193.

41 FORTUNIO: *i. m.*

hajlati növények, dinnyetermesztés, olaszországi vetemények)⁴² és az állattenyésztés terén ért el jelentős sikereket, mintaszertű baromfigazdaságot, ménest és méhészetet tartva.⁴³ E megvalósításában kétségkívül segítettek őt a németországi tanulmányútjának tapasztalatai, de környezetében is láthatott pozitív példákat, például a közeli Kendilóna Teleki Miksa gróf által szervezett mintagazdaságát.⁴⁴ Az 1880-as években megépült Szamos-völgyi vasút, melynek töltése a választói kastélykert határán szaladt, jelentős mértékben elősegíthette a mintagazdaság bekapcsolódását az ország gazdasági vérkeringésébe.

Bánffy Ádám gazdaságszervező tevékenysége abban mutatkozott meg, hogy „jól írt cikkeivel”⁴⁵ népszerűsítette azon felfogását, amely szerint az erdélyi táj elsősorban a szarvasmarha-tenyésztésnek kedvez, e célból mozgalmat is indított egy Kolozsváron rendezendő kiállítás megszervezésére. A mozgalom élére állva „az ország közgazdasági állapotait élénk világtításba helyező beszédet tartott, mely széles körben keltett föltűnést”.⁴⁶ Bánffy ismerte és magának vallotta Zichy Jenő (1837–1906), „az ipargróf” eszméit a kiegyezés utáni magyar gazdaság újjászervezéséről, amelyek a népnevelést (ipari iskolák létrehozása) és a különböző iparágak fejlesztését tekintették kiindulási alapnak. Ezek mellett Zichy ismerte fel először a kiállítás-szervezés fontosságát, és ő szervezte meg a székesfehérvári országos kiállítást 1879-ben (amelyen Bánffy Ádám kiállította a zöld mázas, domborműves csempekályhát).⁴⁷ Zichy szellemében Bánffy nemcsak kiállítást próbált szervezni Kolozsváron, hanem alkotásait bemutatásra küldte a székesfehérvári kiállításra, illetve az 1878-as párizsi világkiállításra (itt egy gazdagon faragott ebédlőszekrényt állított ki, két székkel).⁴⁸ Zichyhez hasonlóan Bánffy is támogatta az iparfejlesztést, amely a hazai, lokális termékek kereskedelmi erejét volt hivatott növelni. Utolsó nyilvános felszólalása is az erdélyi iparfejlesztés érdekében történt, amikor nyílt levelet intézett az *Erdélyrészi Háziipar és Iparfejlesztő Egylet*hez (amelynek választmányi tagja volt) a bútorszövetek hímzésénél alkalmazandó magyar stílusról.⁴⁹ A „magyar stílus” keresése és előtérbe helyezése a korszak egyik jellemző gondolata volt, amely szorosan kapcsolódott a népművészet felfedezéséhez. Bánffy támogatta Gyarmathy Zsigáné munkásságát, aki népművészeti motívumokat és tárgyakat gyűjtött,⁵⁰ továbbá hatással lehettek rá Zichy Jenő eszméi is, aki nagy fontosságot tulajdonított a magyarság eredete kutatásának és a 19. század utolsó éveiben több expedíciót is szervezett a Kaukázus és Ázsia kutatására e célból.

Az erdélyi magyarság közművelődését szolgáló, 1885-ben alapított *Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület* (EMKE) támogatásával Bánffy Ádám újra kifejezésre juttatta elkötelezettségét a nemzeti eszmék mellett. Az EMKE az erdélyi magyarság közművelődési és közgazdasági megerősítését tűzte ki céljául, elsősorban kulturális (népkönyvtárak, iskolák, óvodák stb.) és közgazdasági (pl. erdélyi iparszövetkezet tervezett létrehozása) intézményeket

42 MURÁDIN: *i. m.* 245.

43 FORTUNIO: *i. m.*

44 MURÁDIN: *i. m.* 245.

45 VU 1887. 798.

46 VU 1887. 798.

47 MURÁDIN: *i. m.* 252.

48 VU 1878. 317.

49 VU 1887. 799.

50 MURÁDIN Jenő: *i. m.* 254.

hozva létre. Bánffy 1000 forinttal támogatta az egyesületet, amely révén és a „közönségnek szóló lelkessel lett az EMKE első mágnás-alapítója”,⁵¹ majd később alelnöke is.

A fenti, apró adatokból kikerekedő kép a kastélyában visszavonultan élő, művészlelkű, ugyanakkor élénk gazdasági érdeklődésű arisztokratáról – akinek politikai meggyőződésére utalhat az erdélyi ipar és gazdaság szervezésében kifejtett tevékenysége – hasznos a következőkben bemutatandó alkotások és a választúti kastély berendezésének szerzőjével kapcsolatos véleményünk kialakításában.

A VÁLASZÚTI KASTÉLY BELSŐ TEREI

Az 1889-ben készült összeírás a földszinten tizenegy helyiséget említ.⁵² (3. kép) A bejáróban kanapéból és székekből álló vasbútorok álltak, az *előcsarnok* a nagyméretű lépcsőházat is magába foglalta. A földszinten a *jobb oldali sarokszoza* (pipázó szoba) főbb berendezési tárgyai két dívány, hat szék, Trumeau-asztal, felette tükör, Thonet-hintaszék, különböző ló- és sportképek valamint fegyverek voltak, illetve két könyves állvány 400 kötet könyvvel. A *női nappali szobában* vörös huzatú szalonbútorok kaptak helyet, köztük rengeteg ülőalkalmatosság, mellette az *ebédlő* helyezkedett el neoreneszánsz berendezésével. A *férfi nappali szobában* többek között íróasztal, szekreter és három kanapé volt. A bútorok alapján ítélve ez lehetett a báró dolgozószobája, amelynek egyik szegletében egy korabeli újságcikk szerint a *könyvtár* kapott helyet,⁵³ bár a leltár nem említ könyvtárat. Kelemen Lajos 1920-as években készült leírása csupán megemlíti, hogy az ebédlőből nyílt a könyvtárszoza ajtaja, amely fölött „egy hatalmas, mázas cseréptálcán zöld levelek közt a domborművű csúszómászók egész gyűjteménye helyezkedik el.”⁵⁴ A kevés korabeli felvételen nem kivehető, hogy a terem északi vagy déli ajtajára gondolt-e, de feltehetően az ebédlőtől északra helyezkedett el ez a könyvtár a férfi nappali szobában. E helyiség környezetében feküdt a *bal oldali sarokszoza* (két ágygal és két éjjeli szekrényel), a *legények szobája* (egy ágy, egy szekrény, egy puhafa asztal), a *kis férfi mellékszoza* (az előzőhöz hasonló bútordarabokkal), a *sötétkamra* (két puhafa ruhásszekrényel) és a *szám-tartó szobája* (két ágygal és négy Thonet-nádszékkal). Ugyanebben az időben az emeleten nyolc helyiséget írtak össze, melyek közül a legfontosabb a *nagy nappali szoba* (az emeleti központi terem volt, ennek fennmaradtak szép faburkolatai és ajtó- meg ablakkeretei). Az emeleti nagy szalon főbb berendezési tárgyai fényezett juharfa szekrények, diófa bútorok, fényezett juharfából készült antik asztal, egy üveges, fényezett juharfából és gyökérből készült ezüst szekrény (bizonyára ezüstöket tartó szekrény) voltak. Szintén az emeleten kaptak helyet

51 *Az EMKE jelentése, harmadik rendes közgyűlés.* Aug. XIX–XX. Brassóban. ORMÓS Ferenc, Kvár, 1888. 10.

52 Br. Bánffy Ádám választúti hitbizományi leltára, 1889. (RÁL Kvár, Bánffy-fond, 622. csomó, 241–246.)

53 „Végigfutva a kötetek címeit, jól lehet ismerni tulajdonosukban a sokoldalú művészt, sokoldalú gazdát, a sportsmant, s a szakembereken kívül (többször beszélék!) az alapos és magas irodalmi műveltségű férfit. És ezek a könyvek koptatva is vannak, s bár nem széthányva, de oly rendben hevernek, mintha birtokosuk vala mennyit folyton használná.” (FORTUNIO: Br. Bánffy Ádámmal (Kirándulás Válaszútra) (Vége). Magyar Polgár XIV(1880). 96. sz.(április 25.) 1.

54 KELEMEN Lajos: i. m. 239.

a *nevelőnő* és a *szobaleány szobája*, két *sarokszoza* (szintén gazdag „ó-német stílusú” berendezéssel), a *nagy szalontól balra eső szoba* („ó-német modorban” készült ágygal, asztallal, szekrényvel), a *kis vendégszoza* („ó-német stílusú” bútorokkal, többek között kártýázóasztallal) és egy *sarok vendégszoza*.

A kastély térbeosztásáról elmondható, hogy a reprezentatív helyiségek (az előcsarnok, az ebédlő és a nappali szalonok) a földszinten kaptak helyet, legtöbbjüknek neoreneszánsz stílusú berendezése volt, értékes fából készült bútorokkal. A háló- és vendégszobák az emeleten voltak, fölöttük a 20. század elején néhány manzárdszobát építettek ki.⁵⁵ A földszinti reprezentatív helyiségek közül a legfontosabbak az előcsarnok, az ebédlő és a pipázószoza lehettek. Ezekben a mai napig fennmaradt néhány mennyezet, fafaragvány és berendezési tárgy, amelyek Bánffy Ádám kezűgyességét és fantáziáját dicsérik.

Az épület *délkeleti* sarkában lévő nagyobb helyiségben sötét diófa falburkolat és elegáns, hullámvonalas lécekkal díszített nyílászárók láthatóak. E termet és a tőle nyugatra eső kisebb helyiséget nagyméretű, sarkain hullámvonalas ajtótok köti össze. A kis termet jelenleg egy, az 1960-as években emelt fal szeli ketté, de ennek ellenére is látható a terem előkelő, stukkós tükörcöböltozata. A sarokszoza és a kisebb terem nyílászárói megegyeznek, így a két terem egységes térkompozíciót alkotott. Ha bízunk abban, hogy az 1889-es leltár⁵⁶ egymás után következve írja le a helyiségeket, feltételezhetjük, hogy ez a két helyiség lehetett a **pipázószoza** (amelyhez illene a sötét, elegáns faburkolat), és talán a kisebb teremben helyezkedhetett el a fent említett 400 kötetes könyvállomány. Elképzelésünknek némiképp ellentmond, hogy a pipázószoza után a felsorolásban a *női nappali szoba* következik, és e két helyiséget nem lett volna logikus egymás mellé elhelyezni a korban.

AZ ELŐCSARNOK

A kastély középrizalitjában két nagyobb méretű helyiség található, keletre az ebédlő, míg nyugatra a kétszintes **előcsarnok**, amely a lépcsőházat foglalja magába. (4. kép) Gazdag, fából faragott díszítésének köszönhetően ez az épület legértékesebb belső tere. A csarnok padlója díszes csempelapokból áll, a földszinti falakat tölgy- és kőrisfából faragott neoreneszánsz jellegű burkolat borítja. A falburkolat hangsúlyozottabb kiképzésű a két fő ajtónyílás (az ebédlőbe vezető, illetve a vele szemben elhelyezkedő, a nyugati homlokzatról az épületbe vezető ajtó) körül. Itt veretdíszes és gyémántkváderes kazettákkal díszített falburkolat látható, az ajtótok fölött széles, fogazatos lezárású párkánnyal, amelyet bonyolult veretdísz és egy állati maszk díszít. A csarnokban nyolc kompozit fejezetes, veretdíszes lábazatú oszlop található, kettő-kettő az említett két fő bejáratot keretezi, a másik négy a lépcső indításában található, ezekre az oszlopokra támaszkodik a csarnok emeleti galériája. Az előcsarnok déli sarkában helyezkedik el a kétszakaszos, bábos korláttal szegélyezett lépcső, amely a szintén bábos mellvédű emeleti galériára vezet. Az emeleti galéria korlátjának alsó részében kartusokba vésett moralizáló feliratok szerepelnek, közöttük ember- és állatfejes maszkok: „VÁNDOR LÉPJ BE NYUGTON, ITT NEM LÉSZ IDEGEN/ HA CSÜNGSZ A CSALÁDON, A

55 Ezt Kelemen Lajos leírása is említi, akárcsak a manzárdszobákat. (Kelemen Lajos: *i. m.* 238.)

56 Br. Bánffy Ádám választói hitbizományi leltára, 1889. RÁL Kvár, Bánffy-fond, 622. csomó, 241–246.

HAZÁN S ISTENEN”, „DOLGOZZ VIDÁM SZÍVVEL/ ÉS ISTEN SEGÍT HIDD EL”, „RENDRE LAKOZUNK ITT, DE KI ELKÖLTÖZÖTT/ JELEN VAN BÁNATUNK, ÉS ÖRÖMÜNK KÖZÖTT”, „ŐSI CSALÁD IFJÚ SARJA, VÉSD SZÍVEDBE FEL,/ HOGY IGAZI NEMES CZÍMET VÍVSZ KI TETTIDDEL” „MÚLTNAK SZENT ÁRNYAI HOGYHA KÖRÜL LENGTEK/ KÖNNYEBB LESZ A JÖVŐ A NEHÉZ JELENNEK”, „A HIT BOLDOGÍT”. Az emeleti galéria érdekes eleme a mesztergerendát tartó két, valószínűleg gipszből készült atlasz-szobor. A csarnok lépcsőház fölötti részét gyémántkváderrel díszített kazettás famennyezet borítja, a központi négyzetes tér fölött pedig neoreneszánsz faragványokkal (veretdísz, gyémántkváderek, rozetták, fogazat és tojássor) telezsúfolt keretes felülvilágító található. Nagyon látványosak a földszinti falburkolatba beépített egyes faragott elemek is, mint például egy kisméretű, de gazdag plasztikai díszű faliszekrény, amelyet egy kariatida és egy herma szegélyez, a két alak széles, fogazatos párkányt tart, amelyet két szárnyas hárpia alakja ékesít. Érdekes a falburkolatba beépített, kecses faragványokkal kiemelt ingaóra-szekrény, illetve a csarnok szegleteiben elhelyezett, gazdag veretdíszrel borított ülőpadkák. A helyiség neoreneszánsz jellegű falfaragványait szintén Bánffy Ádám készítette el a segédei közreműködésével.

Az előcsarnok falburkolatába illesztve, díszesen faragott keretbe fogva található még két majolika dombormű is. Az egyik egy erdőben figyelő nyulat ábrázol, a másik egy rókát, szájában az elejtett zsákmánnyal. E két dombormű valószínűleg a báró saját kezű alkotása, amelyet egy korabeli tudósítás is megerősíteni látszik. E tudósítás szerint 1880-ban a báró egy majolika-kályhán dolgozott, amelyet versenydíjul szánt a kolozsvári löversenyekre. A kályhanyílás fölé egy remek dombormű lett volna beillesztve: „*sűrű lombok közt egy neszelő nyúl, ugrásra készen...*”.⁵⁷ A leírásnak teljesen megfelel a nyulas dombormű, így feltételezhetően azonos vele vagy másodpéldánya amannak. A csarnok déli oldalának közepén egy faragott kő kandalló van elhelyezve, amelyet egy-egy korinthoszi oszlop szegélyez, az oszlopokon füzérdíszes vasos párkány nyugszik, fölötte pedig a két nagyméretű Bánffy- és Wesselényi-címer látható kifaragva. A kandalló tűztere előtt díszes kovácsoltvas rács áll, amelyet jelenleg egy pannó takar. Egy kevésbé feltűnő fűtőberendezés is található még az előcsarnokban: az északnyugati sarokban, a lépcső alatt elhelyezett zöldmázás kemence. A nagyméretű kemence körül a falat is hasonló kialakítású csempelapokkal burkolták. A kastély fénykorában a lépcsőforduló fölötti falon egy hatméteres, zöld és szürkésfehér tónusú gobelin lógott, amely Ceres istennőt ábrázolta.⁵⁸ Az emeleti galérián népművészeti tárgyak és gyerekjátékok gyűjteménye, falain pompás fegyvergyűjtemény illetve a családtagokat ábrázoló régi festmények voltak kiállítva.⁵⁹

AZ EBÉDLŐ

Az előcsarnok mögött, keletre helyezkedik el a legnagyobb méretű terem, az **ebédlő**. (5. kép) Ez a terem szinte épen őrződött meg, hiszen nemcsak a gazdag falfaragványok, hanem a be-

57 FORTUNIO: *Br. Bánffy Ádámnál (Kirándulás Válaszútra) (folytatás)*. Magyar Polgár XIV(1880). 94. sz. (április 23). 1.

58 KELEMEN Lajos: *i. m.* 237.

59 Uo. 237.

rendezési tárgyak nagy része is fennmaradt, csupán a festményeket, a mozdítható iparművészeti tárgyakat és a csillárt tűntették el „szorgos kezek”. A helyiség már a 19. század elején is ebédlőterem gyanánt szerepelt, s funkcióját a Bánffy Ádám által végzett teljes átalakítás után is megőrizte. A báró alakította ki a tölgy- és kőrisfa kockákból rakott, térhatást keltő parkettát, s mintegy öt évet dolgozott a pompás kazettás famennyezet kifaragásán. A plasztikus faragványokkal díszített súlyos famennyezet a német reneszánsz formavilágát idézi. A mennyezet zárópárkányán 21 darab fagyám látható, amelyek családi címereket tartanak, a címerek között a párkányon Bánffy Ádám őseinek nevei jelennek meg, leszármazási sorrendben. A falakat köröskörül pazar ornamentikájú (oromzatos falfülkék, tojásfrízes párkányok, gyémántmetszésű díszítések stb.), diófából faragott neoreneszánsz burkolat borítja, amelyet szintén a báró készített segédeivel. A három ajtónyílás közül a két mellékajtó faragványai megegyeznek, az ajtónyílást két féloszlop keretezi, melyeknek törzsét nagyméretű oroszlán (?) maszk díszíti. Az oszlopok fölött elhelyezkedő robusztus, fogazatos és gyöngyosoros lezárású szemöldökpárkányt növényindák közé bújtatott fantasztikus állat maszkja, továbbá két ifjú maszkja díszíti. Az ebédlőnek az előcsarnokból nyíló főbejárata sokkal díszesebb kiképzést kapott és nagyobb méretű is. A két féloszlop közé fogott ajtószárnyakat gazdagon faragott növényornamentikás kazetták borítják, a féloszlopok törzseit pedig veretdíszek. A szemöldökpárkány két sarkán egy-egy állati maszk látható, közöttük kartusba foglalt felirat: „SALUS INTRANTIBUS/ PAX EXEUNTIBUS”. A párkányzatot tört oromzat zárja le, melynek középpontjában a faragott griffes Bánffy-címer jelenik meg. Az ebédlő architektúrális elemei mellett a báró néhány berendezési tárgyat is elkészített az 1870-es évek második felében.

Az ebédlőben található bútorok közül a legismertebb az a díszes *ebédlőszekrény*, amely a terem délkeleti sarkában található. A szekrény kivívta a kortársak csodálatát, és a hozzá készült két székkal együtt Bánffy Ádám az 1878-as párizsi világkiállításon is kiállította.⁶⁰ A dús plasztikájú, „ó-német” jellegű szekrény két oldalára egy-egy szirén alakját faragták, a szekrény párkányzatait állatfejes maszkok és növényfüzerek díszítik. A középtáblája hiányzik, itt a források szerint egy dombormű volt elhelyezve, amely Salamon király ítéletét ábrázolta.⁶¹ A szekrényhez tartozó két székből csupán egy maradt fenn, kissé megcsonkítva. A széket a szekrényhez hasonló növényi díszek, veretdíszes és tojásos díszítőelemek is ékesítik, támláját két griff alakja fogja közre. A remekül faragott részletek Bánffy Ádám kezűességét és a plasztikus állatalakok és növénymotívumok iránti vonzódását bizonyítják. E bútor-együttest először a budapesti Iparművészeti Múzeumban tekinthette meg rövid ideig a magyar közönség, onnan vitték tovább a párizsi világkiállításra.⁶² A terem északnyugati sarkában van elhelyezve egy háromtengelyes, német reneszánsz mintázatú ebédlőszekrény, egy *kredenc*, amelynek fő díszítőelemei a sarkain elhelyezett griffek és a gazdagon profilozott párkányzatok. E pohárszék a korabeli leírások és archív felvételek alapján porcelán tárgyakkal, kínai és japán stílusú tálakkal, különböző korokból származó értékes ezüstművekkel, kancsókkal, tálás poharakkal, gyertyatartókkal, a báró különböző technikával készült iparművészeti alkotásaival volt megrakva.⁶³ A korabeli leírások és fényképek alapján megállapítható, hogy az ebédlő dísz

60 VU 1878. 317.

61 VU 1878. 317.; MURÁDIN: *i. m.* 248.

62 MURÁDIN: *i. m.* 248.

63 TELEKI: *i. m.* 194–195.; KELEMEN: *i. m.* 238.

volt még a kolozsvári festő, Melka Vince három nagyméretű festménye, két havasi tájkép vadászjelenettel és egy másolat Rubens Vaddisznóvadászat című képéről.⁶⁴ A berendezés részét képezte egy velencei antik üvegcsillár tizenhat gyertyára, egy ovális diófaasztal tizenkét székkal, valamint a jórészt a báró által készített iparművészeti tárgyak (Palissy-modorú tálak, tányérok, kancsók stb.).⁶⁵

Az ebédlő fő ékessége az a **zöld mázas cserépkályha**, amely a terem délnyugati sarkát foglalja el. (6. kép) A kályha első változata 1878–1879 telén készült el, Bánffy Ádám kiállította az 1879-es székesfehérvári országos kiállításon, ahol nagy feltűnést keltett.⁶⁶ A kiállítás után a báró I. Ferenc Józsefnek ajándékozta a kályhát,⁶⁷ amelyet végül a gödöllői királyi kastély dohányzójában állítottak fel.⁶⁸ A Válaszúton látható másodpéldányt Bánffy Ádám 1880 körül készítette el,⁶⁹ segítje Lakatos István désfalvi fazakasmester volt.

A kályha két baluszter-szerű lábra támaszkodik, a tűztartó előtt két gyümölcsdíszes váza-szerű oszlopocská található, amelyek az övpárkányát tartják. Az övpárkány fölötti kályhatestet domborműves alkotások borítják, s vasok, gyümölcsfüzérrel díszített párkányzat zárja. A sarokra negyvenöt fokos szögben ráállított kályha három oldala szabadon áll, ezeken az oldallapokon két-két dombormű jelenik meg, az alsó regiszterben egy elnyújtott csatajelenet, fölötte pedig egy történelmi jelenet. A kályha sarkain plasztikusan megmunkált hermák állnak. A kályha körüli falsarkot rozettás csempelapok burkolják, a fal mentén pedig ülőpadka húzódik.

A különleges műalkotás már készülése idején nyilvánosságot kapott, a korabeli sajtó több ízben is foglalkozott a kályha leírásával.⁷⁰ Ezekből a leírásokból, valamint gróf Teleki Sándor 1879–1880-ban kiadott visszaemlékezéseiből⁷¹ megismerhetjük a kályha első változatát, amely a jelenleg Válaszúton lévőől csupán néhány apróbb részletben különbözik. Az első változaton a tűztartó alatt egy griffmadár (a Bánffyak címerállata) hátára támaszkodott a kályha, a kályhatest felső regiszterében található, az etelközi vérszerződést ábrázoló domborműveket pedig cserkoszorús keretbe foglalta készítjük. A kályha körüli csempézett felületen rózsá és griff motívumok váltakoztak egyes csempéken, ott kaptak helyet Árpád, Lehel, Bethlen Gábor és Wesselényi Ferenc domborműves arcképei is, szintén kerámiából. A kályhát tartó griffmadár, a domborműves jelenetek cserkoszorús kerete és a négy arckép-dombormű már nem jelennek meg a későbbi, választói példányon.

A kályha domborműves ábrázolásai közül a korabeli leírások egyöntetűen csak a Vérszerződés, illetve az alsó regiszterben húzódó pozsonyi csata jelenetét említették meg. Egyedül Teleki Sándor írta le 1879 körül, hogy készülöben van „egy remek mű, mely Árpádot ábrázolja,

64 RÁL Kvár, Bánffy-fond, 622. csomó, 253.

65 RÁL Kvár, Bánffy-fond, 622. csomó, 242.

66 MURÁDIN: *i. m.* 252.

67 FORTUNIO: *Br. Bánffy Ádámnál (Kirándulás Válaszútra) (folytatás)*. Magyar Polgár XIV(1880). 94. sz. (április 23.) 1.

68 RIPKA Ferenc: *Gödöllő, a királyi család otthona*. Hornyánszky, Bp., 1896. 34.

69 1880. áprilisában még csak néhány dombormű másolata volt készen a választói műhelyben. (Lásd: FORTUNIO: *i. m.*)

70 FORTUNIO: *i. m.*; Kelet IX(1879). 15. sz. (jan. 19.) 59. (A továbbiakban Kelet 1879)

71 TELEKI Sándor: *i. m.* 198–199.

amint Zalán köveit fogadja Alpár mezején, a nagy kemence másik közép-betéteül szánva”,⁷² de a későbbi leírások megfeledeztek erről a jelenetről. Az 1889-es válaszüti inventáriumban is csupán azt említik, hogy a kályha oldalain a pozsonyi csata és a Vérszerződés ábrázolásai jelennek meg.⁷³

Az általunk nemrégiben azonosított előképek alapján pontosíthatók ezek az ábrázolások. Egyértelműen kimutathatók ugyanis azok az előképek, amelyekre készítésük során támaszkodott, s amelyeket szinte változtatások nélkül vett át.

A kályha két oldalán egy ismétlődő domborműves jelenet látható, amelyet félköríves keretbe szerkesztett a báró. (7. kép) Egyértelműen felismerhető, hogy a Vérszerződést ábrázolja, azonos módon, mint az előképként használt metszet is, amely **Peter Johann Nepomuk Geiger** (1805–1880) bécsi udvari festő alkotása. (6. kép) Először 1843-ban jelent meg Heckenast Gusztáv kiadásában az a sorozat, amely *Magyar- és Erdélyország története rajzolatokban Geiger Péter akadémiai képrőtől; tervezte és magyar és német nyelven magyarázta dr. Wenzel Gusztáv* címmel a magyar történelem legjellemzőbb mozzanatait ábrázolta. E kiadvány számára Geiger 1842-től kezdve összesen 17 képet rajzolt, amelyeket a pozsonyi születésű Ehrenreich Ádám metszett rézbe.⁷⁴ A kiadvány legelső metszete az *Almus, az első herceg választása* címet viseli és megfigyelhető, hogy kompozíciójában teljesen azonos vele a Bánffy Ádám által készített dombormű, amely a vérszerződést ábrázolja. Bánffy átvette a metszet kompozíciós megoldásait, az alakok beállítását, csupán a hátsó mellékalakokat hanyagolta el. A majolika dombormű egyes részletei gyengébb kivitelezésűek, mint a metszet rajzolatán, ez leginkább bizonyos anatómiai hibákban mutatkozik meg. Az előképként felhasznált metszet és a dombormű közötti apró eltérések a ruházatok és a pajzsok mintáján vehetők észre, s Bánffy a saját fantáziájára hagyatkozva színezte ki a jelenetet, amelynek egységes kék háttérrel adott. Teleki Sándor elragadtatva írt erről a domborműről: „[...] vérszerződés a hét vezérrel, bámulatosan szép kivittel, minden részlet benediktinusi szorgalommal, gyönyörűen kidolgozva; a személyek – meglepő szép plastikai csoportozatban – igazán tableaux! – A fegyverek, a ruhák szövete, a legkisebb részletekig, ezer színben, ezer változatban beleégetve.”⁷⁵

A fent említett kiadványt lapozgatva, a második Geiger-metszet szintén ismerősnek tűnik. Az *Árpád birtokába veszi a magyar földet* című metszet (10. kép) domborműbe mintázva köszön vissza a válaszüti kályha harmadik oldallapján. (9. kép) Ez a dombormű megfelel Teleki Sándor említett leírásának,⁷⁶ amely alapján az alkotáson a Zalán köveit fogadó Árpádot láthatjuk, a kép középpontjában, egy magaslaton álló alakot, körülötte állnak a választott új haza földjéből, vizéből és gabonaterméséből „kóstolót” hozó követek. A kép jobb szélén egy nőalak áll. A domborművön a metszet eredeti kompozíciójához tartotta magát a báró, csupán egyszínű kék háttér elé helyezte az alakokat és elhagyott pár mellékalakot, illetve a drapériák-

72 Uo. 200–201.

73 „Az ebédlöben egy nagy díszes kályha külső fűtésre rendezve, körülötte kályha falburkolattal, eredeti magyar szín és motívumokkal, három oldalán a pozsonyi csata és a két magyar vezér vér esküjének domborművű képeivel, eredeti majolika [...]” (RÁL Kvár, Bánffy-fond, 622. csomó. 253v.)

74 SZEMZŐ Piroksa: *Peter J. N. Geiger és Heckenast Gusztáv könyvillusztrációink történetében*. Magyar Könyvszemle LXVI(1942). 3. sz. 269.

75 TELEKI: i. m. 198.

76 Uo. 200–201.

kal díszített hátteret. Bánffy Ádám megváltoztatta az előtérben lévő vázák mintázatát, de az alakok ruházatát a metszethez igazodva próbálta megmintázni. A kompozíció közepén a földön ülő alak mellől a tegeztt eltűntette, csak keresztbe fektetett lándzsáját tartotta meg. Ezen a domborművön olyan kevésbé sikerült részleteket figyelhetünk meg, mint a búzakévéket tartó alak (a kévék inkább döglött halakra emlékeztetnek), vagy a metszethez képest sokkal silányabban megformált arcú nőalak.

A kályha oldalain az alsó regiszterben ugyanaz az elnyúló csatajelenet domborműve jelenik meg, amely a leírások szerint a pozsonyi csatát (907, a magyarok nagy győzelme a Keleti Frank Királyság felett) ábrázolja. (11. kép) *A Magyar- és Erdélyország története rajzolatokban* [...] című kiadvány metszeteit tanulmányozva szembevetjük, hogy ezt a csatajelenetet Bánffy Ádám több Geiger-metszetről gyúrta össze, így nem csupán a pozsonyi csatát jelenítette meg rajta. (12. kép) Összesen három metszet alkotja a majolika ábrázolás előképét. A dombormű bal sarkában látható három viaskodó alakot Bánffy a *Sz. Lászlónak párviadala Akus Kún hadfőnökkel 1089* című metszetről emelte át. Ez a könyv kilencedik metszete, amely a kun vezérrel viaskodó Szent László királyt jeleníti meg, de Bánffy nem a történet központi alakjait vette át, hanem csupán a metszet bal sarkában elhelyezett három viaskodó mellékalakot. Geiger harmadik metszete, a *Posonyi csata 907* című, egy mozgalmas csatajelenetet ábrázol, középpontjában egy magyar lovas vezérrel, aki éppen lesújtani készül az öt lándzsával támadó harcosra. A kép bal oldalán egy keresztet tartó, csuhás szerzetes jelenik meg, aki egy átszúrt katonát támogat. A metszet előterét három földön viaskodó alak és egy hátulnézetből ábrázolt, elesett ló tölti ki, a háttérben sok harcoló mellékalak látható. A választúti dombormű balközép részét tölti ki a tényleges pozsonyi csata ábrázolása, amelyet Bánffy átvett Geiger hasonló témájú metszetről. A metszet középrészéről csupán a központi viaskodók csoportját, a szerzetes és a vele szemben fellépő támadó alakját másolta le, az előtérben a földön fekvő alakok közül pedig csupán egy alakot vett át. A farával a néző felé ábrázolt elesett lovat nem vitte át a domborműre, ahogyan a háttérben lévő harcosokat sem. A domborművön látható alakok a Geiger-metszet alakjaira hasonlítanak, egyedül a lovas magyar vitéz arca sikerült gyengébben. A domborműves csatajelenet teljes jobb oldalát az a csatajelenet tölti ki, amelyet Bánffy a tizenhatodik Geiger-metszetről másolt át, ez a morvamezei csatát ábrázolja a *A' magyarok részvéte a' morvamelletti ütközetben augusztus 26-kán 1278* cím alatt. A morvamezei ütközet volt a magyarok első érintkezése a Habsburg-házzal, amely során Habsburg Rudolf herceg és IV. László csapatai együtt harcoltak II. Ottokár cseh király ellen. A metszet középpontjában a cseh király és IV. László magyar király lovas párviadala látható, az előtérben halott katonák, a háttérben több viaskodó alak, a kép jobb oldalán egy térdre rogyott fekete ló a lovasával. Bánffy ragaszkodott a metszet kompozíciós megoldásához és átvette a felsorolt figurákat, csupán a háttér staffázsalakjait hagyta el. A domborművön megfigyelhető a két különböző csatajelenet (a pozsonyi és a morvamezei ütközet) összeillesztésének vonala, jól elkülönül a két jelenet, Bánffynak tehát nem sikerült észrevehetetlenül áthidalni a két kompozíció közti eltéréseket. Érdekes, hogy minden leírásban úgy szerepel, hogy ez a domborműves csatajelenet csupán a pozsonyi csata ábrázolása, de amint láthattuk, itt többről van szó. Elképzelhető, hogy Bánffy valóban csak a pozsonyi csata jelenetét akarta visszaadni, de Geiger e tárgyú metszete nem bizonyult elégségesnek az elnyúlt képmező kitöltésére. Ha megvizsgáljuk mind a 17 Geiger-metszetet, kiviláglik, hogy csupán a Bánffy által is felhasznált három metszet (3. 9. és 16.) ábrázol csatajeleneteket, így kézenfekvő lehetett a báró számára, hogy a három csataábrázolásból gyúrjon össze egy terjedelmesebb, az egész felületet kitöltő kompozíciót. Mivel a

másik két Geiger-ábrázolás, a Vérszerződés, illetve a magyar föld birtokbavétele (Árpád letelepedése) négyyszögű, kiegyensúlyozott kompozíciójú volt, ezek változtatás nélkül illettek a választói kályha oldallapjának képmezőibe.

Bánffy Ádámról egy kortárs a következőket írta: „*Ritkán másolt. Magának annyi gondolata volt, hogy dúskált benne. Szobáinak díszítése otthon a fantázia nemes és gazdag szülöttjeivel van tele.*”⁷⁷ E jellemzésre rácáfolnak a kályha domborműveihez felhasznált (egészen pontosan lemásolt) metszetek, de nem tudhatjuk, hogy mi vezette a bárót erre a másolásra, továbbá miért éppen Geiger metszeteit választotta. Az bizonyos, hogy a *Magyar- és Erdélyország története rajzolatokban...* c. kiadvány ott lapult az arisztokraták és a királyi család könyvespolcain, s annyira népszerű volt, hogy háromszor is újranyomták,⁷⁸ bizonyosan szerepelt tehát Bánffy Ádám könyvtárában is. A magyar közönség nagyon szerette a kiadványban szereplő Geiger-képeket, amelyekben a bécsi festő alapos tanulmányok alapján igyekezett a magyar fegyvereket és viseleteket történeti hűséggel ábrázolni, értékelték, hogy jó példát mutat a magyar történelmi festészet számára.⁷⁹ Ezek a metszetek később is roppant népszerűek voltak, például a Vérszerződés jelenetével a téma egy alapvető ábrázolástípusát alakította ki. Peter Geiger több más magyar vonatkozású történeti képet is alkotott, mint például a *Mátyás király tudósai és művészei körében* című olajfestményt, vagy az *István megkeresztelése* című freskó-vázlatot.⁸⁰ Az elismert, és a magyarok körében is megbecsült bécsi festő alkotásaiból inspirálódó Bánffy egy olyan „*régi magyar stýlben*”⁸¹ tartott kályhát hozott létre, amely a dicső múltat hirdette.

A nemzeti sajátosságokat viselő kályhát Bánffy Ádám egyenesen I. Ferenc Józsefnek ajándékozta 1879-ben, aki fel is állíttatta a kályhát a gödöllői királyi kastély egyik reprezentatív termében, több más magyaros jellegű műalkotással egyetemben, melyeknek a magyar nemzettel való megbékülését is tükrözni kellett.⁸² Felmerül a kérdés, hogy mi lehetett az ajándékozás célja, illetve, hogy a magyaros tematikájú alkotásba bele kell-e látnunk valamilyen politikai üzenetet vagy utalást? Talán nem egészen alaptalan egyfajta Habsburg-ellenes retorika felismerése ebben a kompozícióban, főleg, ha szemügyre vesszük a kályha első, ajándékkul adott változatára készített négy domborműves arcképet. Bánffy Ádám a magyar történelem nagy alakjai közül Árpádot, Leheld, Bethlen Gábort és Wesselényi Ferencet tartotta ábrázolásra méltónak. Árpád, a honfoglaló magyarok vezére a kályha domborműveinek egyik főszereplője. Lehelről a magyar krónikás hagyomány azt tartja, hogy a vesztes augsburgi csata (955) egyik vezére volt, aki a csata után kürtjével megölte a német császárt.⁸³ Bethlen Gábor fejedelmet külpolitikájában a Habsburg-ellenesség vezérelte. Wesselényi Ferenc pedig egyértelműen a Habsburg-ellenesség szimbóluma, az ő nevével fémjelzett magyar főúri összeesküvés a 17. század közepén a Habsburgok központosító törekvései ellen szerveződött. Látható, hogy a dicső magyar múlt felidézése során Bánffy Habsburg-ellenes mozzanatokot is hangsúlyozott, s ez talán utal saját politikai nézeteire is.

77 VU 1887. 799.

78 SZEMZŐ Piroska: *i. m.* 270.

79 Uo. 270.

80 Uo. 288.

81 TELEKI Sándor: *i. m.* 198.

82 RIPKA Ferenc: *i. m.* 34.

83 A „*portré*” nyilván nem az augsburgi csatavesztést dicsőíti, hanem Lehel vezér állítólagos hőstettét.

A historizmus szellemében elkészített kályha a választúti kastély egyik legfontosabb dísz, de Bánffy Ádám rendkívüli tehetségét dicsérik a korábban már bemutatott faragványok és bútorok, amelyek a túlszűfolt, vegyes formakincsű német reneszánsz szellemében készültek. Ez az „ó-német” („alt-deutsch”) stílus elsősorban Közép-Európában terjedt el az 1873-as bécsi világkiállítás, illetve az 1876-os müncheni művészeti és műipari kiállítás hatására.⁸⁴ Bánffy Ádám viszonylag korán, 1875-től kezdve készítette el kastélyának gazdag „ó-németes” berendezését, ebben bizonyára szerepe volt annak is, hogy ő már 1873-ban, a brienzi műfaragóktól elsajátíthatta a németes motívumkincset és faragásmódot. Szűk környezetében, az erdélyi arisztokrácia körében nem volt ritka, hogy a kastélytulajdonos egyben fűrő-faragó ember volt, mint például gr. Teleki László Gyula, a kővárhosszúfalusi kastély gazdája, vagy br. Huszár Károly, aki Abafáján készített egy festett, kazettás mennyezetet.⁸⁵ Bánffy szellemiségéhez legközelebb gróf Lázár Jenő (1845–1900) állt, aki meggyesfalvi kastélyának egyik melléképületét saját tervezésű és készítésű neoreneszánsz bútorokkal rendezte be, famennyezetet és falburkolatokat is készítve.⁸⁶ Eleinte porcelánfestéssel foglalkozott, majd mezőgazdasággal, de leghosszabb ideig a műasztalosságot gyakorolta, s élete vége felé már modern stílusú bútorokat is készített.⁸⁷ Élete és alkotásai nagy hasonlóságot mutatnak a Bánffy Ádáméval.

A historizáló választúti kastély a bonchidai mellett a legfontosabb ilyen jellegű épület Kolozsvár környékén, amelynek értékét növeli, hogy az eredeti gazdag berendezés számos eleme is megőrződött. A kastély páratlan abban a tekintetben, hogy gazdája, br. Bánffy Ádám ott-honát összművészeti alkotásként fogta fel, így ő készítette el a berendezés java részét, egyedülállóan impozáns belső tereket hozva létre.

THE INTERIOR DECORATION OF THE BÁNFFY COUNTRY HOUSE FROM RĂSCRUCI FROM THE 19TH CENTURY

Keywords: *baron Ádám Bánffy, building-history, Johann Peter Nepomuk Geiger, Juon Kimpján (Ioan Câmpean), István Lakatos, Leopold Kaffer, works of woodcarving, tile stove with embossments*

The country house from Răscruci (Cluj county) was erected by the Bánffy family and its historical importance is due to its ravishing interior decorations executed by baron Ádám Bánffy (1847–1887) himself. Miraculously, in the building are preserved the carved wood paneling and ceilings of the main hall and the dining room, just like the hand-made furniture from the dining room (made in the 1870's), and a few tile stoves, all of them designed and made by the “handyman” baron and his helpers. The country house had several building phases, but the most important transformation was made by baron Ádám Bánffy in the years between 1875 and 1887. Due to our research in the Bánffy family's archives, based mainly on inventories, the preceding building-phases can be now reconstructed more precisely.

84 SISA József: *i. m.* 80.

85 SISA: *i. m.* 122.; MURÁDIN: *i. m.* 248.

86 MÁRIAFFI Dávid: *Gróf Lázár Jenő (1845–1900)*. Vasárnapi Újság XLVIII(1901). 2. sz. 25. (A tavábbiakban VU 1901); SISA József: *i. m.* 122.

87 VU 1901. 25.

Our study presents a short architectural history of the country house, followed by a detailed presentation of baron Ádám Bánffy's biography.

The novelty of the study lies in the presentation of the furniture and tile stoves from the 19th century which are preserved in their original places. Among them, the great stove from the dining room deserved great attention due to its beautiful majolica embossments placed on its sides. We managed to find the models used by the baron for designing the embossments, the prints of a painter from Vienna, Johann Peter Nepomuk Geiger (1805–1880), depicting several Hungarian historical scenes, and we offer a detailed analysis of it.

AMENAJAREA INTERIOARĂ A CASTELULUI BÁNFFY DE LA RĂSCRUCI DIN SECOLUL AL XIX-LEA

Cuvinte-cheie: *baronul Ádám Bánffy, istoricul construcțiilor, Johann Peter Nepomuk Geiger, Juon Kimpián (Ioan Câmpean), István Lakatos, Leopold Kaffer, lucrări de ebenist, sobă de teracotă cu reliefuri*

Valoarea istorică a castelului de la Răscruci (jud. Cluj), construit de familia Bánffy, constă mai ales în amenajarea interioară somptuoasă a acestuia, elementele de mobilier păstrându-se până la zilele noastre. Lambriurile și tavanele casetate din holul central și din sufragerie, mobilierul neorenescentist din sufragerie (confectionat la mijlocul anilor 1870), și sobele de teracotă au fost concepute și executate de proprietarul castelului de odinioară, baronul Ádám Bánffy (1847–1887). Castelul a fost clădit în mai multe etape, cea mai de seamă transformare datând din timpul baronul sus amintit, între anii 1875 și 1887. Literatura de specialitate este foarte lacunară cu privire la situația precedentă acestor transformări, existând chiar și o teorie eronată care susține reamenajarea neogotică a castelului la mijlocul secolului al XIX-lea. Pe baza noilor cercetări de arhivă putem contura mai clar istoricul clădirii. Înainte de descrierea amenajărilor interioare a castelului, am redat și biografia detaliată a baronului Ádám Bánffy.

Scopul lucrării a fost prezentarea și descrierea elementelor de amenajare interioară elaborate de către baronul Bánffy, cu accent deosebit pe soba mare de teracotă din sufragerie, decorată cu frumoase reliefuri care redau scene din istoria poporului maghiar. O contribuție inedită importanță a cercetărilor de față o constituie identificarea modelelor acestor reliefuri, preluate meticuloasă de Bánffy: gravuri ale lui Johann Peter Nepomuk Geiger (1805–1880), un pictor și gravor vienez la modă în vremea baronului.

KÉPJEGYZÉK / LIST OF ILLUSTRATIONS / LISTA ILUSTRĂȚIILOR

1. Földszinti alaprajz, a 19. századi térbeosztás rekonstrukciója. (Alaprajz: *Erdélyi kastélyok* – felmérési dokumentáció. Erdélyi Múzeum-Egyesület Műszaki-Tudományos Szakosztály Építő-Szerelő Csoportja és Utilitas Kft., 1994. In: Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ, Budapest, Tervtár) / Ground floor plan, reconstitution of the room's functions in the 19th Century (plan: *Erdélyi kastélyok* – documentation by Transylvanian Museum Society and Utilitas Ltd., 1994. In: Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ, Budapest, Archive of plans) / Plan parter, reconstituirea compartimentării din secolul al 19-lea (plan: *Erdélyi kastélyok* – documentație de relevee, realizate de Societatea Muzeului Ardelean și Utilitas srl., 1994. In: Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ, Budapest, Arhiva de proiecte)

2. A keleti homlokzat az átépítés előtt (KELEMEN Lajos: *A választói kastély*. Művészeti Szalon I(1926). 1. sz. 8.) / Eastern façade before the transformations (KELEMEN Lajos: *A választói kastély*. Mű-

vészeti Szalon I(1926). nr. 1., 8.) / Fațada estică înaintea de transformări (KELEMEN Lajos: *A választúti kastély*. Művészeti Szalon I(1926). nr. 1., 8.)

3. Földszinti alaprajz, helyiségek lehetséges elosztása az 1880-as években. (Alaprajz: *Erdélyi kastélyok* – felmérési dokumentáció. Erdélyi Múzeum-Egyesület Műszaki-Tudományos Szakosztály Építő-Szerelő Csoportja és Utilitas Kft., 1994. In: Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ, Budapest, Tervtár) / Ground floor plan, reconstitution of the room's functions in the 1880's (plan: *Erdélyi kastélyok* – documentation by Transylvanian Museum Society and Utilitas Ltd., 1994. In: Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ, Budapest, Archive of plans) / Plan parter, compartimentarea din anii 1880. Plan: *Erdélyi kastélyok* (Castele din Transilvania) – documentație de relevee, realizate de Societatea Muzeului Ardelean și Utilitas srl., 1994. In: Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ, Budapesta, Arhiva de planuri)

4. Előcsarnok, archív felvétel (20. század eleje). *Szalon Újság* VIII(1903). 15. sz. 5. / Entrance hall, photography from the beginning of the 20th Century. In: *Szalon Újság* VIII(1903). 15., nr. 5. / Holul de intrare, fotografie arhivă (inceputul secolului 20.). In: *Szalon Újság* VIII(1903). 15., nr. 5.

5. Ebédlő, archív felvétel (20. század eleje). *Szalon Újság* VIII(1903). 15. sz. 6. / Dining room, photography from the beginning of the 20th Century. In: *Szalon Újság* VIII(1903). 15., nr. 6. / Sala de mese, fotografie arhivă (inceputul secolului 20.). In: *Szalon Újság* VIII(1903). 15., nr. 6.

6. A zöldmázás, domborműves kályha (2012) / Tile stove with green glaze (2012) / Soba de teracotă cu smalt verde (2012)

7. A Vérszerződés jelenete, majolika dombormű / Scene of the Blood oath, majolica embossment / Scena Pactului de sânge, relief de majolică

8. Peter J. N. GEIGER: *Almus, az első herceg' választása*, rézmetszet (1843) / Peter J. N. GEIGER: *Almus, az első herceg' választása* (Election of Álmos, the first prince) copperplate (1843) / Peter J. N. GEIGER: *Almus, az első herceg' választása* (Alegerea primului principe, Álmos), gravură (1843)

9. Árpád birtokba veszi a magyar földet, majolika dombormű / Árpád gets in possession the Hungarian land, majolica embossment / Árpád ia în posesie pământul unguresc, relief de majolică

10. Peter J. N. GEIGER: *Árpád birtokába veszi a magyar földet*, rézmetszet (1843) / Peter J. N. GEIGER: *Árpád birtokába veszi a magyar földet* (Árpád gets in possession the Hungarian land) copperplate (1843) / Peter J. N. GEIGER: *Árpád birtokába veszi a magyar földet* (Árpád ia în posesie pământul unguresc), gravură (1843)

11. A „pozsonyi” csata jelenete, majolika dombormű / The battle of Bratislava, majolica embossment / Scena bătăliei de la Bratislava, relief de majolică

12. Peter J. N. GEIGER három rézmetszetének kombinációja, balról jobbra: *Sz. Lászlónak párviadala Akus Kún hadfőnökkel 1089, Posonyi csata 907 és A' magyarok' részvéte a' morvamelletti ütközetben augustus 26-kán 1278.* (1843) / Combination of three engravings of Peter J. N. GEIGER, (1843), from the left to the right: *Sz. Lászlónak párviadala Akus Kún hadfőnökkel 1089*, (Duel between saint Ladislaus and the Cuman captain, Akus, 1089) *Posonyi csata 907* (The battle of Bratislava, 907) and *A' magyarok' részvéte a' morvamelletti ütközetben augustus 26-kán 1278* (Participation of Hungarians in the battle of Marchfeld at 26 of august, 1278) / Combinația a trei gravuri ai lui Peter J. N. GEIGER, (1843), de la stânga spre dreapta: *Sz. Lászlónak párviadala Akus Kún hadfőnökkel 1089*, (Duelul sfântului Ladislau cu căpetenia cumană, Akus, 1089) *Posonyi csata 907* (Bătălia de la Bratislava, 907) și *A' magyarok' részvéte a' morvamelletti ütközetben augustus 26-kán 1278* (Participarea maghiarilor în bătălia de la Marchfeld din 26 august, 1278)

MURÁDIN JENŐ*

KÖRÖSFŐI-KRIESCH ALADÁR: „ENGEM KOLOZSVÁRHOZ ANNYI SZEMÉLYES, DRÁGA SZÁL FŰZ...”

Kulcsszavak: *Abt család, diódi művésztelep, gödöllői művésztelep, Kalotaszeg, Kolozsvár, Kós Károly, Körösfői Kriesch Aladár, szecessziós festészet*

Úgy vagyok ezzel a témával, mint sokan a manapság annyira kedvelt kirakós játékkal. Megvan a kontúr, hozzáértő kezek előttem már jó ideje berakosgatták a fontosabb képelemeket; néhány darab hiányzik még a tökéletes illeszkedéshez. Biztatom is magam a pótlásukra, mert erősen hiszem, csak így ragyog föl teljességében a megidézhető kép.

Körösfői-Kriesch Aladár pályája alapvetően a gödöllői művésztelephez fűződik.

A százötven éve született kolóniaalapító mester azonban olyan kiteljesedett életművet hagyott maga után, amely a Kárpát-medence több régiójára is átsugárzott. A szecesszió forrásvidékei, Kalotaszeg és Torockó felfedezése nem lenne teljes nélküle. A marosvásárhelyi kultúrpalota és a temesvári papnevelde falképei (utóbbiak egy képromboló korszak üledéke alól föltáráásra várva), s nem különben a Kolozsváron, Tordán, az Alsó-Fehér megyei Tövisen készült művei hagyatékának jelentős értékei. Az a szellemi kapcsolódás pedig, amely Kolozsvárhoz fűzte, vagy a gödöllői telep bölcsőjének számító erdélyi faluhoz, Diódhoz kapcsolta őt, életrajzának színeit élénkíti.

Ez a hiányzó mozaikkockákat egybeillesztő tanulmány úgy készült, hogy szándékosan maradt belőle az a néhány fejezetrész, amely hosszabb terjedelmű írásaimban már megjelent.¹ Nem csak az ismétlések elkerülésére történik így, hanem azért is, mert a téma iránt érdeklődők ezekhez amúgy is hozzájuthatnak.

AZ ABT CSALÁD HÁZI KULTÚRÁJA

A zömök földszintes ház, ahol Kriesch Aladár nagybátyja, Abt Antal lakott, ma is áll Kolozsvárt, a Görögtemplom utca 4. szám alatt. Kívülről nem is sejthető, milyen gyönyörű kis kertet

* MURÁDIN Jenő (1937), művészettörténész. A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetemen diplomázott 1963-ban. Fő kutatási területe a 19–20. század magyar művészete. Fontosabb munkák a biedermeier-kor alkotóiról (Barabás Miklós, Szathmári Pap Károly), a historizmus kora szobrászatról (Fadrusz János, Zala György), a nagybányai művésztelepről és a magyar avantgárdról. Magyar Művészeti Akadémia tagja (2005), az MTA külső köztestületi tagja.

1 MURÁDIN Jenő: *Történelmi tabló a szellem szabadságáról*. Művészettörténeti Értesítő XXIX(1980) 3–4. sz. 259–262; Uő: *A temesvári szecessziós üvegfestmények*. Yoyo Only, Kvár, 2001; Uő: *A diódi telepről = A gödöllői művésztelep 1901–1920*. Szerk.: GELLÉR Katalin–G. MÉRVA Mária–ŐRINÉ NAGY Cecília. Gödöllői Városi Múzeum, Gödöllő, 2003. 32–37.

fognak össze az L-alakú épület szárnyai, melynek összeérő szegletében az üvegtetővel árnyékkolt terasz is változatlanul megmaradt. Igencsak csendes hely volt ez a Házsongárdi dombnak tartó utcában,² ahonnan pár perc alatt el lehetett jutni az egyetemi épületekhez, ahol Abt Antal három évtizeden át a kísérleti fizikát oktatta. A házat a család csupán bérelhette, mivel egy kolozsvári lakásjegyzék nem a tulajdonosok, hanem csak a lakók névsorában tüntette föl Abt Antal nevét (1. kép).³ Dr. Groisz Béla adta bérbe a házat a családnak, aki az utca túloldalán, az 5. szám alatt is nagyobb ingatlannal bírt.

Ez volt az a hely, ahol Kriesch Aladár is befogadó otthonra talált, valahányszor Kolozsváron tartózkodott.

Az öregedő professzor, Abt Antal (1828–1902), feleségével, a francia-olasz származású Marie-val ebben a századforduló felé vezető időben mozgalmas családi otthont vezetett. Megfordult ott minden rokonságuk fiatalsága, többek között az Újvárossy család leányai, akik szintén Abt ivadékok voltak. Kriesch Aladár így ismerkedett meg Újvárossy Ilkával, akit hosszú, kitartó udvarlás után 1895-ben feleségül vett. Bejáratos volt ide a szobrász Apáti Abt Sándor is, aki később dr. Boér Jenő, a diódi megtelepedés történetében oly fontos szerepet játszó orvos, síremlékének domborműves portréját készítette el a tövisi temetőben.

A művelt, jó kedélyű, gitárhang mellett gyakran éneklő „Tóni bácsi”, egyetemi növendékeinek is atyai pártfogója volt, rokonait pedig tehetsége szerint támogatta. Hűgának fia, Aladár pályája különösen érdekelte. Lejött hozzá Diódra is, amikor a festő nagy megrendelésén, a monumentális Dávid Ferenc-képen, a vallásszabadság apoteozisán dolgozott. Az sem zavarta, inkább szórakoztatta, hogy a sokalakos festmény történelmi alakjainak ruházatát éppen náluk, az Abt-házban varrták. Nagy Sándor, a festő leírásából tudjuk, hogy kettejük olaszországi tanulmányútja idején Kriesch Aladár költségeihez Abt Antal is hozzájárult.⁴

Van azután még egy mozzanat, amely az Abt családot beemeli a gödöllői megtelepedés történetébe. Elégé ismert tény, de helyénvaló itt is fölemlíteni.

Nyugdíjazására gondolva Abt Antal szeretett volna valahova Budapest közelébe költözni. Írt tehát Aladárnak, hogy keressen számára valami csendes, vidéki környezetben eladó házat, lehetőleg erdős tájon. Ilyenformán esett Kriesch Aladár választása Gödöllőre. Csakhogy az öreg professzor 1902. április elején váratlanul meghalt.⁵ Kriesch gödöllői megtelepedése azonban a művésztelep születésének dátuma lett.

2 A városfal déli vonulatától alig pár méternyire kezdődő utca sokáig csak rendezetlen sikátor volt (Görögök sikátora), mely onnan kapta nevét, hogy itt épült föl 1795 körül a görög kereskedők által alapított kis görögkeleti templom.

3 *Kolozsvári cím- és lakásjegyzék az 1899-ik évre*. Szerk. OLÁH László. Kunfi és Társa, Kvár, 1899. 154. (A továbbiakban: *Kolozsvári cím- és lakásjegyzék*)

4 NAGY Sándor: *Életünk Körösfői-Kriesch Aladárral*. Szerk. G. MERVA Mária. Gödöllői Városi Múzeum, Gödöllő, 2005. 34.

5 Az egyetemen az alapítás óta, harminc éve tanító professzor búcsúztatására rengetegen gyűltek össze a Görögtemplom utcai házban. Innen kísérték ki a virágokkal fölkesített koporsót a vasúttomlásra, a Budapestre tartó vonathoz. (Magyar Polgár 1902. ápr. 5.) Édesanyja sírja mellé temették a budapesti vízivárosi sírkertbe.

A FESTŐ KOLOZSVÁRI MŰTERMEI

Kriesch Aladár annyira megszerette Kolozsvárt, hogy már tanulmányai során a Szamos menti városban végleges megtelepedésre gondolt. Innen közelebb volt Diód is, a festői szépségű falu, ahova családjával később hosszabb időre leköltözött.

Kolozsvárhoz kapcsolódó terveihez erős ösztönzést nyújtottak a Tudományegyetemtől és az Erdélyi Múzeum-Egyesülettől kapott portré megrendelések.

Az csak természetes volt, hogy nagybátyja, Abt Antal arcképezésének megfestésével, mind a család, mind az egyetem őt bízta meg.

Az Abt család számára készült portré Kriesch Aladár korai munkája. Ez a 78×63 cm-es olajfestmény 1886-ban készült és 1902-ig a Görögtemplom utcai lakásban állott, ahonnan Kriesch Aladárné magával vitte Gödöllőre.⁶ Jelenlegi holléte ismeretlen.

A kolozsvári egyetem által rendelt portréről csak Nagy Sándor tett említést, ám pontosan behatárolva, 1893-ra teszi keletkezésének dátumát.⁷

Abt az 1883–1884-es tanévben volt az egyetem rektora (a rektorok abban az időben évenként váltották egymást) és a karon több alkalommal dékáni tisztséget is betöltött. A megrendelés, a róla készült portré, az iránta érzett közösségi megbecsülést igazolja. Hollétét minden erőfeszítés ellenére sem sikerült földeríteni, így csak az a jó minőségű reprodukció áll rendelkezésünkre, amely az *Erdély magyar egyeteme* című reprezentatív kiadásban jelent meg (Kolozsvár, 1941. 183.). A festmény fehér szakállal, dús bajusszal és magas homlokán erősen ritkuló hajjal ábrázolja az egyetem idősödő, 65 éves professzorát. Öltöne és nyakkendője sötét színét deríti az ingmell és kemény gallér fehér foltja. A kép a historizmus korának portréfestő modorában állítja elénk Abt Antal alakját, egy olyan alkotó szubjektív hozzáállásával, aki közelebbről ismerte őt.

A kép elnyerte a megrendelők tetszését, mert nyomban rábízták Trefort Ágoston (1817–1888) vallás- és közoktatásügyi miniszter, a kolozsvári egyetem fejlesztésének nagy támogatója portréját. A szintén olajban megfestett kép 1887-ben készült el.

Ezt követték azután újabb megrendelések, de már a festő kétéves itáliai tanulmányai (1891–1892) után.

Megtisztelő feladat volt, hogy őt bízták meg az uralkodó, Ferenc József nagyalakú portréjának megfestésével az egyetemi tanácsterem számára. Ugyanakkor Haynald Lajos bíboros (1816–1891) kalocsai érsek, erdélyi püspök és Szamosi János klasszika-filológus, egyetemi tanár képmását is megrendelték tőle. Beérkezett a kérelem a tudós könyvtáros, Szabó Károly arcképezésének megfestésére is.

A király portréjának megrendelését közelebbről az indokolta, hogy az uralkodó az ígéretes fejlődést tapasztalva már korábban megengedte, hogy az intézmény a Ferenc József Tudományegyetem nevet viselje.

6 Az a képlista, amelyet a festőről pályarajzot író Dénes Jenő tett közzé (DÉNES Jenő: *Körösfői Kriesch Aladár műveinek jegyzéke* = Uő: *Körösfői Kriesch Aladár*. Pázmány Péter Tudomány-Egyetem, Bpest, 1939. 156–168) már az érdemleges művek közé sorolta a képet, melyet az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat 1886-os őszi kiállításán is bemutattak.

7 NAGY: *i. m.* 62.

Ahhoz, hogy e vállalatoknak eleget tudjon tenni, Krieschnek önálló műterem után kellett néznie.

A festő több műtermet is bérelt Kolozsváron. Ezekből kettőt sikerült biztosan azonosítani.

Az Abt-portrét 1886-ban a Gyár (később Fadrusz) utca 2. szám alatti műterméből küldte be budapesti kiállításra. Ez a hely (a br. Rudnyánszky-ház), a városközponttól kissé távol, a Külmonostor utcából nyílt Kolozsvár hangulatos Sétatere felé. Ma egy toronymagas banképület emelkedik a helyén, de az udvari szárny eredeti, hosszú függőfolyosós része még megmaradt.

Arról a másik műteremről, melyet Kriesch Aladár Nagy Sándorral közös itáliai tanulmányújáról hazatérve bérelt, már sokkal pontosabb, a helyszínt is megelevenítő leírást kapunk. A *Kolozsvár* című szabadelvű napilapban az 1893-as év elején K. szignóval megjelent írás,⁸ voltaképp egy műterem-látogatásról beszámoló riport, a bevezetőben megerősíti, hogy a fiatal festő „*hosszabb tartózkodásra*” rendezkedett be a városban. Majd leírja a műtermet, annyira szemléletesen, hogy az a földérintést annyi idő múltán is biztonságossá tette. „*Műterme a Monostor utcai Teleki-palotában van, az épület hátsó szárnyának emeletén, hol a ház úrnőjének szívevésségéből egy igen csinos dolgozószobát rendezett be magának. Egy kis, sok tekervényű csigalépcsőn felhaladva, a legelső ajtón át a műterembe jutunk, hol festői összevisszaságban bever mindaz a százféle apróság, mely egy atelier elengedhetetlen alkatrészeit képezi: paletták, festéktartók, üvegek, ecsetek, vázlatok, félig kész rajzok stb., stb.*”

Közvetlenül a város főteréről nyugatra nyíló Belmonostor (később Unió) utcában két Teleki-ház is van, de csak az egyik köthető az említett évben a nevezetes főúri család egyik tagja, azaz gróf Teleki Lászlóné tulajdonához. Ez a 10. számú négyemeletes bérház, melynek egy részét birtokolta Teleki Lászlóné.⁹ Az udvari szárnyban nyomban rá is találhatunk a csigalépcsőre, melynek koptatott kövei a függőfolyosós emeleten az egykori műteremajtóhoz vezetnek.

Ebben a tágas, csendes műteremben dolgozott a festő a Ferenc József portrén, melyhez itt modellt is beállíthatott. „*Legelső, ami szemünkbe tűnik – folytatódik a leírás –, őfelségének életnagyságú arcképe, melyet Kriesch a kolozsvári tud. egyetem megrendelésére készít. Ezen már hosszabb idő óta dolgozik, és már előrehaladott stádiumban is van vele. [...] A négyszög alakú kép magassága 240, szélessége 140 cm; őfelségét lovassági díszegyenruhájában ábrázolja, vállán a koszorúzási köpenyvel, kezében pedig könnyű karddal. [...] A kép bal sarkában egy régies formájú kerek széken a koronázási jelképek foglalnak helyet. [...] Mellette egy pasztellrajz, melyhez egy színházi statiszta állott modellt, a köpeny ráncainak megfestéséül szolgáló tanulmányhoz.*”

A méreteiben tekintélyes kép megfestésének történetéhez Kriesch testi-lelki jóbarátja, később gödöllői munkatársa, Nagy Sándor is adatokkal szolgál. „*Egy mágnás házában kapott megfelelő nagy termet ehhez a feladathoz – írta. – Az ám, csakhogy nemsokára a mágnásnak vendégei érkeztek, szüksége van a teremre, azért Aladár, hogy időt ne pazaroljon, lemegy Tövösvire rokonokhoz. Dr. Boér Jenő doktorékhoz, hogy Boérné Papp Eszti arcképét megfesse.*”¹⁰

8 (K.): *Látogatás egy műteremben*. Kolozsvár VII(1893). 47 (febr. 27.) 1.

9 *Kolozsvári cím- és lakjegyzék*. 61.

10 NAGY: i. m. 56.

Innen Diódra vonult el, az ottani Boér-kúriába, ahol végül is elkészült az uralkodó képével. Június 6-án egy levelében azt jelzi, hogy a festmény már a tanácsterem falán függ.¹¹

Hasonló utat járt végig Kolozsvártól Diódig a Haynald bíborosról készült portré és a „*Hora és Kloska lázadása*” című kompozíció, mely utóbbival Dénes Jenő leírása szerint kellemtelensége akadt diódi román modelljeivel, akik ellenségesnek tartották a témát.¹² Túl közel voltak még a 48-as idők. Ez a kép pedig a polgárháborúvá mélyedt román–magyar ellentétek allegorikus művének látszott.

Visszatérve a kolozsvári műtermi beszámolóra, az írás szerzője itt látta Szamosi János és Szabó Károly portréit is (2. kép).

Szamosi János, a kolozsvári egyetemen 1872–1909 között oktató görög szakos tanár a rokoni körhöz tartozott. Abt Antal feleségének, Marie-nak húgát, Clotildot vette feleségül. Ő is, mármint Szamosi, anyagilag szintén segítette Kriesch Aladár római tanulmányútját.

A Szabó Károlyt megörökítő képmás történetének kibogozása már bonyolultabb kérdés. Tudniillik több is van belőle. De álljon itt előbb néhány szó magáról a tudós könyvtáros személységéről.

Kolozsvár értelmiségi elitje a legnagyobb megbecsüléssel követte több évtizedes munkásságát. Szabó Károly (1824–1890) a Békés megyei Köröstarcsáról került Kolozsvárra, ahol nagy buzgalommal kapcsolódott be az Erdélyi Múzeum-Egyet munkájába, főleg könyvtári gyűjteményüknek gyarapításába. Különválasztva állította rendszerbe a múzeumi anyagot és az Egyetemi Könyvtár hatalmas gyűjteményét. Volt könyvtárigazgató, egyetemi tanár (1882–1883-ban rektor), tagja lett a Magyar Tudományos Akadémiának. Legnagyobb érdeme a Régi Magyar Könyvtár (RMK) köteteinek összeállítása, amely a könyvnyomtatás elterjedésétől 1711-ig kiadott magyarországi nyomtatványok szakszerű bibliográfiája.

Érthető, hogy az 1890-es év nyarán elhunyt tudós portréját több intézmény is igényelte. A feladattal megbízott festő Kriesch Aladár lett.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület számára festett portré 1892-ben készült el.¹³ Szándékoltan régies, 19. századi alkatot állít elének a festő ezen a képen. Fényképekből vagy könyvatomokból inspirálódva mutatja be deresedő szakállal, negyed profilban, csokoládébarna atilában. Jelzése a Kriesch Aladár által már akkor használt egybefonódó AK-monogram. A festmény sokáig a kolozsvári Egyetemi Könyvtár üléstermében állott,¹⁴ innen került át a Művészeti Múzeum (Bánffy-palota) gyűjteményébe.

Maradt azonban egy másik portré a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban, amely ma a Szabó Károlyról elnevezett dokumentációs osztály termében áll.¹⁵ Aligha kétséges, hogy a hangsúlyosabban historikus stílusban megfestett portré, szintén Kriesch Aladár munkája. Jóllehet semmiféle jelzés nincs rajta, de a *Kolozsvár* című lap idézett írása 1893-ban a Kriesch-

11 Uo. 62.

12 DÉNES: *i. m.* 37–38.

13 Olaj, vászon, 78×69 cm, j. j. l. KA-monogram, 92. A kolozsvári Művészeti Múzeum tulajdonában. Ltsz. MAD-13.

14 Összesítés a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban elhelyezett – az EME képtári gyűjteményéhez tartozó – festményekről. Összeállította KELEMEN Lajos. Egyetemi Könyvtár, Kézirattár Ms. 3996.

15 Szabó Károly portréja. Olaj, vászon 80×60 cm, j. n. A kolozsvári Egyetemi Könyvtár Szabó Károly termében.

műterem képei között említ egy Szabó Károly-képet. Másrészt logikátlan lenne, hogy a könyvtár vezetősége a megbízással másvalakihez fordult volna. Kriesch variációkban gondolkodott. Mert ugyanakkor egy harmadik Szabó Károly-portréval is elkészült. Ez a festmény 1894-es keltezésű és a Magyar Tudományos Akadémia gyűjteményében látható.¹⁶ A kolozsvári egyetem portrégalériája az idők változásakor menthetetlenül szétszóródott, elpusztult. A legtöbb műnek akkor veszett nyoma, amikor 1959-ben a román és magyar intézmények egyesítésekor, azaz a Babeş–Bolyai Tudományegyetem létrehozásakor, a kifejezetten magyar művészeti emlékekre már nem tartottak igényt, és az átköltözések során ezeknek nyoma veszett.

Diód és Kolozsvár között ingázva Kriesch Aladár egy kolozsvári polgár, Widt Elek házának kiadó szobájában rendezkedett be. Ennek helyét, sajnos nem sikerült kideríteni. Pedig ugyancsak érdekes, mert Kriesch a szoba falára élete talán első (?) falképet festette. A Mátyás-legendáriumból ihletett jelenet, Szép Ilonka története (Vörösmarty verse nyomán) egy fényképfelvétel maradt meg, a festő unokája, Kriesch György tulajdonában. Korántsem véletlen, hogy a festőt legelőbb is éppen a Mátyás-kultusz ragadta meg. Kolozsvár főterére akkoriban tervezték a reneszánsz uralkodó, a város szülöttje monumentális lovas szobrának fölállítását. Az élénk társadalmi érdeklődéssel meghirdetett szoborpályázatot 1894 tavaszán nyerte meg Fadrusz János.

A pályakezdekor a historizmus szellemében dolgozó Kriesch Aladárt behatóan érdekelte a magyar történelem. Jó néhány korai történelmi művéről tudunk, melyek egy része éppen Erdély viharos történelméhez kapcsolódik. Ezek között említhetjük *A fenesi csatát*, II. Rákóczi György nevezetes ütközetének jelenetét (1660. május 22.), melyet még 1888-ban festett. Kereste azokat a helyszíneket is, amelyekhez egy-egy történelmi esemény volt köthető. Gazdag műemléki örökségével Kolozsvár különösen vonzotta. A már többször idézett 1893-as riport „*Kolozsvári vázlatocskák és rajzok*” egész soráról beszél, melyeket a festő műtermében látott.

Még itáliai tanulmányútja előtt történt vele az az anekdotikus eset, amelyet oly sokszor felemlgettek a családi-rokoni körben.

Kolozsvár város akkoriban, 1890 körül, alkalmazott két civil ruhás detektívet, hogy a polgárok biztonságára folyamatosan felügyeljenek. Túlbugzóságuk egyik ártatlan áldozata éppen a festő lett. Egyiküknek föltűnt ugyanis, hogy egy gyanús kinézetű, szakállas fiatalember az óvári ferences kolostor gótikus refektóriumának ablakából rajzolgat valamit. Segítséget hívott és a delikvenst előállították. A rendőrségen kihallgatták, majd meggyőződően ártatlanságáról, bocsánatkéréssel elengedték. S bár a festő ezzel megelégedett, az inzultus a városi közgyűlésben interpelláció tárgya lett. Dr. Szász Béla, az egyetem bölcsészettanára kért magyarázatot Deák Pál főkapitánytól a fölháborító esettel kapcsolatban.¹⁷

16 Körösfői-Kriesch Aladár: *Szabó Károly, 1895*. Tempera, vászon, 81×64 cm, j.b.l.: 95. Ltsz. 4.

17 Jegyzőkönyv, fölvétetett Kolozsvár sz. kir. város törvényhatósági bizottságának a városháza nagytermében 1890. évi szeptember 27-én tartott rendes közgyűléséről. Románia Országos Levéltárának Kolozs Megyei Igazgatósága. Fond: Kolozsvár város levéltára. Mikrofilm, 172. tekercs.

BARÁTI KÖZÖSSÉGBEN

Kolozsvár–Tövis–Diód–Torockó–Kalotaszeg. Ebben a földrajzi koordinátában deríthető több fény Kriesch Aladár (1907-től a Körösfői előnevet használó festő) társadalmi kapcsolataira, alkotói munkásságával szoros összefüggésben.

A kiterjedt rokoni körön kívül E. Kovács Gyula (1839–1899) a kolozsvári Nemzeti Színház ragyogó tehetségű művésze állt igen közel hozzá. A Shakespeare-darabok alakjainak páratlan szuggesztivitású előadóját, ha csak tehetette, a Farkas utcai színpadon Kriesch minden alkalommal megnézte. Volt úgy, hogy Diódról is hazatért egy Shakespeare-előadásra. E. Kovács Gyula állt modellt a Dávid Ferenc-kép egyik, közelebből bizonytalanul azonosítható alakjához, és nagyjából ebben az időben, 1896-ban készített róla a festő nagyon karakterisztikus rajzot (3. kép). A színész 1899 nyarán, a segesvári csata évfordulóján a fehéregyházi obeliszk-nél szavalat közben kapott végzetes agyvérzést. Díszes temetéséről a házsongárdi obeliszkben (augusztus 5.) a budapesti Vasárnapi Újság tudósítását fényképekkel és ezzel a portréval illusztrálták.¹⁸

Jóllehet Kriesch, már csak állandó vándorlásai miatt sem kötődött különösebben ahhoz a kis kolozsvári művészközösséghez, amely a századfordulón igyekezett határozottabb életjeleket adni, de kapcsolatok és kölcsönös szimpátiák kimutathatók. A pályakezdő Kriesch festményeit már ott láthatták azokon a budapesti kezdeményezésekre született kolozsvári tárlatokon, melyekhez a helyi művészcsoporthoz tagjai is csatlakoztak. 1890-ben az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat, 1895-ben a Nemzeti Szalon szervezett Kolozsváron nagyszámú művet felsorakoztató kiállításokat. Kriesch munkái közül az utóbbin *Pieta* című festménye kapott nagyobb figyelmet.¹⁹

Pár évvel később Kolozsváron megalakult az Erdélyrészi Szépművészeti Társaság. Ez az 1899 és 1904 között működő egyesület létrehozta Kolozsvár első képcsarnokát (a sétatéri korcsolyapavilon emeletén) és budapesti művészekkel közösen a Mátyás-szobor fölavatásakor (1902) nagyszabású kiállításon mutatkozott be. A társaság munkaülésein alkalmasint (1901-ben dokumentálhatóan) Kriesch Aladár is jelen volt.²⁰ Az 1902-es tárlaton Kriesch *Női arc-kép* című olajfestményével vett részt.²¹ Csak feltételezhető, hogy ez a mű a festő feleségéről, Ujvárossy Ilkáról festett és sokszor reprodukált, élvonalbeli alkotás volt.

Az Erdélyrészi Szépművészeti Társaság föllépése a vidék iránti nagyobb odafigyelésre készítette a magyar kultúrpolitikát is. Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter anyagi segítséget nyújtott az 1902-es tárlat megszervezéséhez; ugyanakkor az Országos Képtár anyagából tíz festményt utaltatott át letétbe az Erdélyi Múzeum szerveződő képtára számára.²² Ezt azután újabb letét és átutalás követte, mely Kriesch Aladárt is közelebből érintette.

A festő empátiával figyelte az Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME) képtárának alakulását. Különösen azután, hogy Finály Henrik halálát követően 1899-től a sokkal nagyobb mozgé-

18 Sz. n.: *E. Kovács Gyula temetése*. Vasárnapi Újság 46(1899). 33. sz. (aug. 13.) 553–554.

19 Sz. n.: *Nemzeti Szalon*. Erdélyi Híradó VIII(1895) 127. sz. (jún. 5.) 1–3.

20 Sz. n.: *Képtárlat Kolozsvárt*. Újság III(1901) 158. sz. (jún. 12.) 2.

21 Sz. n.: *Erdélyrészi Szépművészeti Társaság, 1902. évi kiállítás Kolozsvárott*. Katalógus. Kvár, 1902.

22 MURÁDIN Jenő: *Kolozsvár képzőművészete*. ARTprinter, Sepsiszentgyörgy, 2011. 91–96.

konysággal föllépő Posta Béla egyetemi tanár vette át a régiségtár és képtár ügyeinek vezetését. Posta célja az volt, hogy a 19. század közepe óta fölgyűlt képanyagot, valamint az állami letéteket megfelelő helyen, nyilvános képtár keretében tárják a közönség elé. Így vették bérbe az Óvárban, a Bástya utca 2. szám alatti kétemeletes klasszicista stílusú épületet, melynek második emeleti teremtorában a képtár rendezkedett be. A régi képanyag mellett itt helyezték el a Szépművészeti Múzeumból az 1913-as év elején kapott ötven darabos, értékes letéteket is, melyet Rózsaffy Dezső, a Szépművészeti Múzeum munkatársa, egyben a gödöllői csoport tagja és Müller Merész Gyula kolozsvári múzeumőr látványterve alapján rendeztek el.²³

Az 1913. március 30-án ünnepélyesen megnyitott nyilvános képtár 166 művet bemutató alapkiallításán ott volt Körösfői-Kriesch Aladár méretre is impozáns vászna, a *Templomozás Kalotaszegen (4. kép)*. A katalógus a VII. teremben tünteti föl a képet, a magyar művészek kollekcijában, Réti István, Mednyánszky László, Koszta József, Spányi Béla, Karlovsky Bertalan művei között.²⁴

Ez a festmény azonban nem az 1913 januárjában átutalt 50 letéti mű között került Kolozsvárra. Korábban, még az 1912-es év kora őszén, egy Ligeti Antal-kép társaságában érkezett ide.

A Lukács-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, Jankovich Béla megbízásából a két festményt az EME képtára számára vásárolták meg. Posta Béla levéltári hagyatékában megmaradt annak a levélnek a másolata, amelyben az intézmény vezetője nevében köszönetet mondanak a Szépművészeti Múzeum igazgatóságának a két festmény Kolozsvárra történt eljuttatásáért:

„Hivatkozással f. évi aug. 7-én kelt 1487. sz. becses átiratára, szerencsém van tisztelettel értesíteni, hogy Ligeti Antal »Olasz tájkép« és Kriesch Aladár »Templomozás Kalotaszegen« cz. és 2096, illetőleg 3309 leltári számú képeket képtárunkban leendő elhelyezés végett megkaptuk.

Kolozsvár, 1912. szept. 16-án.”²⁵

A festmény azután évtizedekre eltűnt a nyilvánosság elől. Először 1916 nyarán, az első román betörés idején menekítették el, majd visszahozva ládába csomagolva fekdűt elfeledve, 22 éven át. 1940 és 1944 között feltehetően újra kiállították, de az 1952-ben ismét megnyitott kolozsvári képtárban már nem volt helye. A képtár – a Művészeti Múzeum – Bánffy-palotabeli raktárából csak ez év őszén sikerűlt előhozatni és fényképfelvételen reprodukálni.²⁶

Ragyogó színeit csodálatosan megőrizve áll előttünk a festő jó száz évvel ezelőtt megörökített jelenete. Lírai-elégikus hangulatot teremt a csöndes magabamélyedéssel vonuló leány- és asszony alakjaival, miközben a kép megőrzi freskószerű monumentalitását is. A muszulyba (kétoldalt feltűzött szoknyába) öltözött kalotaszegi nők, középen egy hajadon pártás leánnyal, azt az érzést keltik a nézőben, amit vándor metaforaként Gyarmathy Zsigáné, Herrmann Antal és Bródy Sándor fogalmaztak meg a legszebb költői képben: „*lábón járó tulipánok*”. Kriesch

23 MURÁDIN Jenő: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület képtára = Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei*. Szerk. SIPOS Gábor. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2009. 239–322.

24 *Útmutató az Erdélyi Nemzeti Múzeum képtárában*. Művészettörténeti bevezetéssel ellátta RÓZSAFFY Dezső dr, összeállította MERÉSZ Gyula. Erdélyi Nemzeti Múzeum, Kvár, 1913.

25 Az Erdélyi Történelmi Múzeum Levéltára, Posta Béla iratai, C1 2654.

26 A festmény adatsora: Tempera, vászon, 93,5×144 cm, j.b.l. KA-monogram, 905. Kolozsvári Művészeti Múzeum, ltsz. MA 96.

Aladár olyan lírai festőiséggel közelített a témához, amely távolította a jelenetet a kifejezetten etnografikus piktúra csapdájától. A templom, amely felé a népviseletben pompázó nők haladnak, öltözkük fölragyogtatott vörös, fehér, fekete színeiben, a képen nem is látszik. A háttér *plein air* tájképi elemét lombos fa és bokrok üde zöld színe hangsúlyozza.

A templomba igyekvő kalotaszegiek látványa a festőt éppúgy megragadta, mint Ady Endrét, aki *A Kalota partján* című versében (1914) örökítette meg e nagyszerű vonulások káprázatát. A téma Kriesch Aladárt éveken át foglalkoztatta. Ez a kép azonban – mely életművének fontos darabja – nem hasonlít ahhoz a sokszor emlegetett pannóhoz (*Templomba vonulás Körösfőn*), melyet az 1904-es Saint Louis-i világiállítás magyar pavilonjához készített. Fölbukkanásával (vagy fogalmazhatunk úgy is, hogy föltámadásával) méltán illeszkedik be egy annyira esedékes monografikus műbe és a festő kiegészülő oeuvre-katalógusába. A festmény széles, tulipán és csillagdíszekkel faragott keretét is nyilvánvalóan a festő tervezte.²⁷

A frissen megnyílt kolozsvári képtár a békeidők utolsó esztendejében, 1913-ban egy rendkívül színvonalas időszaki kiállítással lepte meg a város közönségét. Ferenczy Károly és Körösfői-Kriesch Aladár alkotásaiból adtak ízelítőt. Ferenczy Károly megnyerése egy vidéki kiállításra nem mindennapi teljesítmény volt. Müller Merész Gyula, a múzeumőr azonban, mint egykori Ferenczy-tanítvány, kitartóan szorgalmazta a megállapodást, mi több, a múzeumnak egy Ferenczy-képet is sikerült megvásárolni. Körösfői-Kriesch Aladár megnyerésére már nem volt szükség semmiféle diplomáciára. Müller Merész Gyula megkeresésére, Gödöllőről 1913. október 24-én kelt levelében a festő a termék falfelületei iránt érdeklődött, majd az alábbiakkal zárta sorait: „*Engem Kolozsvárhoz annyi személyes drága szál fűz, hogy már azért is szívesen küldöm le dolgaimat.*”²⁸

Mind Ferenczy, mind Kriesch nyolc-nyolc képet küldött az 1913. november 12-én megnyílt kiállításra, melyekhez három erdélyi festő, Ács Ferenc, Benjámín Herman és Láposy Hegedűs Géza munkáit társították. A tárlat installációjához azt a megoldást választották, hogy az állandó alapkiállítás műveit ideiglenesen vászonfalakkal takarták el.

A kiállításról szóló beszámolók többnyire Müller Merész Gyula megnyitó beszédéből kölönek részleteket, a bemutatott Kriesch-képekről közelebbit nem árulnak el.²⁹

KÓS ÉS KRIESCH

Szemléleti rokonság, Ruskin tanainak mély átérzése, az összművészeti alkotásról vallott nézetek határozták meg elvi alapokon Kós Károly és Kriesch Aladár kapcsolatát. De mindezen túlmenően őszinte, meleg barátság fűzte őket egymáshoz. Ezen mit sem változtatott az a körlmény, hogy nagy korkülönbség, éppen húsz év volt közöttük.

27 A festményt, keletkezése után nem sokkal kiállították az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat 1905-ös tavaszi tárlatán, melyet a katalógus (246. tétel) fehér-fekete reprodukcióban is közölt.

28 Körösfői-Kriesch Aladár levele Müller Merész Gyulához, Gödöllő, 1913. okt. 24. Az Erdélyi Történelmi Múzeum Levéltára, Pósta Béla iratai C1 2206/29.

29 Sz. n.: *Megnyílt a kiállítás.* Újság XV(1913). 266. sz. (nov. 12.) 3–4; Sz. n.: *Az EME harmadik képzőművészeti kiállítása.* Erdélyi Múzeum XXX(1913) 6. füzet, 426–430.

Kós ismerte a gödöllői művésztelep munkálkodását. Nem tartozott azonban közéjük; az ő puritán kálvinista alkatától idegen volt az ottani, kommunaszzerű életvitel. Krieschhez való viszonya a művészteleptől független empátia volt.

Megismerkedésük 1906–1907-re tehető. Kóst, a budapesti Műegyetem végzős növendékét évfolyamtársa Györgyi Dénes mutatta be K. Lippich Eleknek, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium nagy befolyású osztálytanácsosának, aki még akkor ki is ultalt neki egy ösztöndíjat erdélyi tanulmányútra. *„Az ő révén ismerkedtem a gödöllői művésztelep művészeivel – idézte föl sok évvel később emlékeit Kós –, és lehettem Kriesch Aladárnak kedvelt fiatal barátja.”*³⁰

Találkozhattak azután nem is egyszer a Kalotaszegen, a Malonyay-expedíció nyomán immár országosan ismertté és nevezetessé lett tájon, amely mindkettejük alkotásának a népművészetben gyökerező ihlető forrása volt. Kós rögzítette is leírásában a festőnek ezeket az útjait. *„Eszteendőről esztendőre nyáron, avagy ősszel, de havas télen is néha, csak megérkezett a szürke, bozontos fejű ember Körösfőn, avagy Mákón. Ösmerték már az emberek, a régi, ismerős házak kétszen várták a vendéget: »Megjött a Kriesch Úr!« Aztán néhány hétig hol itt, hol ott bukkant fel: benn a falukon, kinn a földeken, a köves hegyoldalokon, a ritkuló erdők mélyén. Kaputos embert nem kerestt meg, a papok, tanítók, birtokos úrak nem is tudtak róla; de a pendelyes parasztgyerekek ösmerték mind Kriesch Aladárt.”*³¹

Kós azután Sztánán is vendégül látta a festőt, nem sokkal azután, hogy a Varjúvár, formateremtő építészetének ez a csodája fölépült. Györgyi Dénesnek 1911 őszén írt levelében említi, hogy *„Kriesch bácsi itt volt”*.³² Ez lehetett bizonyosan az az alkalom, amikor szóba került Kós terve, a *Kalotaszeg* című hetilap megjelentetése. Ezzel a kezdeményezéssel akarta ugyanis Kós föléleszteni Gyarmathy Zsigáné egykori tervét: fórumot teremteni e néprajzi sziget múltjának föltárására, és népe jövőjének kérdéseiről értekezni. A *Kalotaszeg* képes hetilap 1912. január 7. és március 26. között jelent meg, egy bánffyhungyadi nyomda kiadásában. Számai annyira ritka példányok, hogy nagy könyvtárakban sem lelhetők föl. Az Országos Széchényi Könyvtár is csak egyetlen számot őriz a 12-ből. A teljes kollekciónak a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban maradt meg. Éppen hozzáférhetetlensége miatt indokolt, hogy teljességében idézzem itt az első számban megjelent líraian szép beköszöntő vezércikket, melyet Kós fölkerésére, Körösfői- Kriesch Aladár írt:

LEVÉL.

Gödöllő, 1911. dec. 24.

Szent Karácsony napján.

A multkoriban benn jártam Budapesten. Ott sétálgattam a sok tülekedő, keménykalapos ember között. Hirtelen valami elállja utamat. Új ház volt épülőben, s két munkás hosszú fenyőfaszálat cipelt keresztül a gyalogjárón. Nehéz szép

30 Kós Károly levele Kubinszky Mihálynak. Kolozsvár, 1967. VI. 2. In: *Kós Károly levelezése*. Össze gyűjtötte, s. a. r., szerk., a kísérő tanulmányt és a jegyzeteket írta Sas Péter. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2003. 624–629. (A továbbiakban: *Kós Károly levelezése*)

31 Kós Károly: *Körösfői-Kriesch Aladár*. Napkelet I(1920) 5. sz. 273–277.

32 Kós Károly levele Györgyi Dénesnek, Sztána, 1911. nov. 1. In: *Kós Károly levelezése*. 68–69.

szál fa volt, s a két ember alig bírta vele; mint mikor zsilipet bocsátanak rohanó ár elé, úgy torlódt meg kétfelől, a hosszú sudár előtt az emberek tömege.

Valami idegenszerű, ismeretlen előtt állottak, s türelmetlenül várták, hogy az múltjuk már el előlük, hogy folytathassák rohanásukat.

Reátettem kezem a halálában is illatos árbócra – s a fa lelke egyszeriben átáradt, reátalált az enyémre. Elmondotta, hogy onnan hozták, egy más világból, a Vlegyásza oldalából, bívalyos szekéren ebbe a mostani csúnya szürke világba, kemény erőszakkal. Hogy telente nemcsak róka, őz és medve jártak alája, hanem bujjbés, süveges, keménymarkú emberek, öreg szekerekkel tűzrevalót keresni; tavasszal meg veresmuszujos, dalos leányok heveredtek tövébe, elfáradván virágszedésben, eprészésben. És hogy milyen jó, úri familiából volna, mert hisz az öregapja ott szolgál a körösfői templom tornyának a tetejében császárgereendának és hogy ...

De nem mondom tovább, mert hiszen ezek, s az ezután elkövetkezendő lapok éppen arra valóak lesznek, hogy elmondják annak a rohanó, túlekedő, s egy percre az ismeretlen előtt talán megtorpanó embertömegnek mindazt, amit nekem arról a másik, előttünk oly szent és drága, oly idegenszerű, s mégis oly meghitt, meséből szőtt világról akkor az a szál fenyőfa ott a pesti sáros, szürke utcán halálában elmondott...

Körösfői-Kriesch Aladár³³

A lap első számának egyik illusztrációja a festő *Körösfői templom* című rajza (5. kép). Ezt a könnyed vonalas tusrajzot Kriesch alighanem Kós Károlynak ajándékozta. Kós ugyanis ismételtelen megjelentette a festőről írt, alább idézett nekrológijában.

EMLÉKEZÉSEK ÉS MŰVEK TÜKRÉBEN

Egy összeomlott világ, szertedarabolódott kultúra romjain, mintegy korszakzáróként érkezett hozzánk Körösfői-Kriesch Aladár halálának híre. A budakeszi szanatóriumban, ahol súlyos tüdőbajával kezelték, 1920. június 16-án halt meg; délutáni álmából nem ébredt föl többé.

Az erdélyi sajtóban több búcsúztató írás és emlékezés jelent meg róla.

Kós Károly a festő erdélyi kapcsolatait hangsúlyozta.

Az erdélyi táj, Kalotaszeg, Torockó annyira művészetének forrása volt – nyomatékosította Kós –, hogy akár a mienknek is tekinthettük őt. „Majdnem kolozsvári fiú, aki innen indul ki Nyugatra. [...] De művészi tartalomért, levegőért, lélekért hazajön mindig: Erdélybe. [...] Így volt ez 1914-ig. Hogy a háború kitört, nem látták azóta. Azóta csak készült ide, várta az idők változását és készült.

De nem győzte kívánni: meghalt.

33 KÖRÖSFŐI KRIESCH Aladár: *Levél*. Kalotaszeg I(1912) 1. sz. 1–2.

Hónapokkal ezelőtt egy kicsiny-kis napi híreस्कében olvastam halála hívét. Hol, mely napon, hogyan halt meg; mi ölte meg; nem tudtam azóta sem. Csak hogy elmúlt. Hogy megtört örökké mosolygó kék szeme, hogy a szürke hajú, csontos arcú, csendes szavú magyar piktor elvándorolt örökre.

Egész élete annak bizonyítéka, hogy ő komolyan hitte, amit vallott és soha hitét meg nem tagadta. Nem verekedett senkivel, az állandó munka volt gyönyörűsége és minden munkája a mi gyönyörűségünk.”³⁴

Az erdélyi festő, Daday Gerő nekrológiájából. *„Motívumai és egész kompozíciós felfogása visszavezethető a kalotaszegi tanulmányaira, egész gondolatvilága innen eredt, amit itt látott, hallott és érzett, azt váltja fel művészi értékekké.”³⁵*

Budapesten, a Belvedere szalonban szervezett szerény hagyatéki kiállítás alkalmából a *Brassói Lapokban* jelent meg hosszabb emlékezés a festőről. A feltehetően másodközlésű írás szerzője Harsányi Kálmán (1876–1929), a szimbolista költő és szépíró, aki nagyon közel állt a festőhöz, és akinek *A kristálynézők* (1914) című műve a gödöllőiekről írt kulcsregény. Nagy empátiával rajzolta meg Kriesch rokonszenves alakját, több nyelvet ismerő műveltségét, zenekedvelését. Földézte utolsó telének történetét, melyet a tüdőbeteg ember átdergett a háború utáni nyomorúságban. Abbáziába vágyott gyógyulni, de a költségeket képei árából nem tudta kifizetni. *„Még a budakeszi szanatóriumot is jó ideig csak ígértették. Nyár lett, mire odakerült, meghalni.”³⁶*

Kolozsváron, melyet annyira szeretett, csak egy 1922-es vándorkiállításon láthatták egy tájképét, Nagy Sándor munkái és műcsarnoki festők társaságában.³⁷

Művészi hagyatékának értékei azonban nem mosódtak ki a kisebbségi sorsba szakadt Erdélyben sem. Olyan alkotások maradtak utána, melyek nem kerülhettek képtári raktárak mélyére. Ott álltak és állnak örök mementóként falfestmények, oltárképek formájában vagy egy múzeumi termet egymagában uraló monumentális Dávid Ferenc-képben.

A marosvásárhelyi Közművelődési Ház (a Kultúrpalota), melyet a *szeccesszió ékszerdobozának* neveznek a szakirodalomban, a gödöllőiek, köztük Körösfői-Kriesch Aladár műveinek nagyszerű együttesét őrizte meg. Az előcsarnok nagyméretű falfestményei, a *Táltosok* és a *Széky mesemondás*, Kriesch képalkotásának legjellegzetesebb vonásait tükrözik.³⁸ Míg a palota elkészült (1913 nyarán fejezték be), a festő több alkalommal és huzamosabb ideig tartózkodott a székely fővárosban. Sokáig fölgyújtható volt azoknak a munkamegbeszéléseknek, vitáknak a hangulata, melyet ő és művésztársai folytattak a városfejlesztés korszakos jelentőségű személyiségével, a minden mozzanatra gondosan figyelő dr. Bernády Györggyel.

A belső-erdélyi Tövisen, ahol a rokon Boér család Kriesch Aladárt vendégül látta, és diódi udvarházában ideális munkakörülményeket teremtett számára, szintén érdemleges nyoma maradt a festő munkásságának. A Hunyadi János alapította egykori, 15. századi ferences templom kevesek által ismert értéke az a két oltárkép, melyet a már kevés számú katolikus hívet összefogó egyházközség rendelt meg tőle. A Szent László-képre 1898-ban kapott megbí-

34 Kós Károly: *Körösfői-Kriesch Aladár*. Napkelet, id. h.

35 DADAY Gerő: *Körösfői-Kriesch Aladár*. Erdélyi Szemle VI(1920). 28. sz. (júl. 18.) 370.

36 HARSÁNYI Kálmán: *Emlékezés Körösfői-Kriesch Aladárról*. Brassói Lapok XXX(1924), 151. sz. (júl. 6.) 7–8.

37 (L.): *Magyar festőművészek Kolozsváron*. Újság XXIII(1922). 28. sz. (febr. 5.) 6.

38 GELLÉR Katalin–KESERŰ Katalin: *A gödöllői művésztelep*. Corvina, Bpest, 1987. 133–135.

zást. A Szent István-oltárkép már későbbi. Azután született meg, hogy a festő és családja diódi nyaralása 1899-től egy időre megszakadt, amiatt a nehezen földolgozható trauma miatt, melyet elsőszülött fiúk Iván (Nunu) halála okozott. Ez a kép, mint Vita Zsigmond egykori enyedi tanár és könyvtáros írta, valószínűleg 1904-ben készült el.³⁹ 1905 januárjában vette át az egyházközség és helyezte el a történelmi hangulatú gótikus templomban (6, 7. kép).⁴⁰

A festő az egyházi megrendeléseknél oly gyakran tapasztalható modorosságokat messze kerülve, ragyogó arany kontúrokkal, illetve szecessziós ízű díszítményekkel elevenítette meg a tövisi műemléktemplomban a magyar szent királyok képét.

Pályakezdésének nagy vállalkozása, a millenniumi pályázatra készült 12 négyzetméteres Dávid Ferenc-kép mára végre megfelelő helyre került. A sok évig felújítás alatt álló tordai múzeum külön termében áll. A nagyszámú látogató, mely évente megfordul itt, pontlámpákkal jól megvilágítva láthatja a tordai országgyűlés nevezetes jelenetét. Kós Károly méltatása kívánczik ide. „Mennyivel háládatosabb tárgyai a történelmi képek, az ütközetek, várostromok, hódolások ábrázolása, száguldó lovasrohamok, sáncok vívása, embertömegek összeroppanása, amint-hogy szegény, akkor már beteg Munkácsynktól Benczúr Gyuláig minden piktorunk valóban ezeken a területeken is válogatott képtárgyat.

És éppen ezért jellemzi Kriesch Aladárt, hogy ő képének tárgyául a tordai országgyűlést választotta. Azt az országgyűlést, ahol nem háborút, avagy békét proklamálnak, ahol nem fegyvereket csörgetnek és zászlókat lobogtatnak, ahol nem koronáznak, vagy detronizálnak, ahol nem hódolnak, vagy láznak, ahol nem vívatoznak, avagy pereátoznak, de ahol szegény kicsiny Erdélyország rendei, néhány komolyarcú, egyszerű szavú, világosfejű ember egy nem Isten kegyelméből, de a nemzet akaratából soraik közül választott fejedelem elnöklete alatt egyértelemmel, egyszerűen megállapodik abban, hogy: »kinek-kinek pedig az ő hite az ő dolga.«⁴¹

ALADÁR KÖRÖSFŐI-KRIESCH: "I HAVE SO MANY PERSONAL AND PRECIOUS TIES WITH KOLOZSVÁR..."

Keywords: *Abt family, artist colony from Stremț, artist colony from Gödöllő, Kalota region, Cluj (Kolozsvár), Károly Kós, Aladár Körösfői Kriesch, Art Nouveau painting*

The career of Körösfői-Kriesch Aladár (1863–1920) painter, graphic artist and industrial artist is closely linked to the foundation of Gödöllő Colony of Artists. The founder of the colony was born 150 years ago leaving behind a vast work that extended to the other regions of the Carpathian Basin. The exploration of folk art in Kalotaszeg and Torockó, the source regions of secession, would not be complete without his work.

39 VITA Zsigmond: *Körösfői-Kriesch Aladár és a diódi festőtelep*. Korunk XXXII(1973) 11. sz. 1774–1778.

40 A két festményt a millennium idején készült kőbe faragott neogótikus mellékoltárokon helyezték el. Adatsoruk: *Szent László*. Olaj, vászon, 140×54 cm, j.j.l. KA-monogram 98; *Szent István*. Olaj, vászon, 140×54 cm, j.j.l. KA-monogram 904.

41 Kós Károly: *Körösfői-Kriesch Aladár*. Napkelet. id. h.

His creative work in Transylvania was outstanding. He is the author of the painting entitled *Dávid Ferenc*, imposing in size, a symbolic work of the declaration of freedom of religion in Transylvania which can be seen in the local museum of Turda (Turda) nowadays. He worked on the mural paintings of the House of Culture in Marosvásárhely (Târgu Mureș), the former Seminary in Temesvár (Timișoara) and the altar-pieces in the Roman-Catholic monument church in Tövis (Teiuș).

These works are dealt with in separate studies. Present work is trying to reveal those details in the artist's early career that are linked to Kolozsvár (Cluj). From the beginning of the 1880s Aladár Kriesch (he took the surname Körösfői later on) worked in Kolozsvár, staying at his uncle's, Antal Abt university teacher and renting ateliers by himself for many times. These ateliers were the scene where the paintings ordered by the university of Kolozsvár were painted: the painting *Franz Joseph* exhibited in the university assembly hall, the portraits of *Agoston Trefort*, *Lajos Haynald*, *Antal Abt*, as well as *Károly Szabó*, the learned librarian, which was luckily preserved in the store-house of the Art Gallery of Cluj. We could also find in the store-house his large painting entitled *Templomozás Kalotaszegen (Going to church in Kalotaszeg)* (1905), which was not exhibited for many decades.

The relationship between Aladár Körösfői-Kriesch and Károly Kós was hardly known until now, which is also accentuated in this study.

ALADÁR KÖRÖSFŐI-KRIESCH: „AM ATÂTEA LEGĂTURI PERSONALE ȘI PREȚIOASE CU CLUJUL...”

Cuvinte-cheie: *familia Abt, colonia de artiști de la Stremț, colonia de artiști de la Gödöllő, Călatea, Cluj, Károly Kós, Aladár Körösfői Kriesch, pictura Secession*

Opera și activitatea lui Aladár Körösfői-Kriesch, întemeietorul coloniei artistice din Gödöllő (Ungaria), prezintă multiple interferențe cu arta transilvăneană. În ceea ce privește pe de o parte rolul său în procesul înființării coloniei de artă din Stremț – o premisă a celei de la Gödöllő –, iar pe de altă parte istoricul realizării picturii monumentale despre Francisc Dávid (proclamarea libertății confessionale) din Turda, acestea sunt deja foarte bine documentate.

Despre legăturile lui Körösfői-Kriesch cu orașul Cluj și despre intenția sa de a se stabili în centrul spiritual al Transilvaniei s-a scris în schimb extrem de puțin. Acest studiu se concentrează tocmai asupra acestor aspecte. Autorul relatează atât legăturile pictorului cu familiile Abt și Boér, cât și circumstanțele realizării portretelor comandate de către conducerea Universității din Cluj. Între acestea putem aminti portretul profesorului de fizică, Antal Abt și alte două ale reputatului bibliotecar Károly Szabó, precum și portretul de mari dimensiuni al împăratului Francisc Iosif, merit a împodobi sala festivă a universității.

Pentru a executa aceste comenzi importante, Aladár Körösfői-Kriesch a închiriat pe rând trei ateliere la Cluj. Două dintre acestea au fost identificate cu certitudine de către autorul studiului de față. De asemenea am descoperit unul dintre portretele lui Károly Szabó și relevanta pictură din moștenirea artistului cu titlul *Slujbă bisericască în zona Călatei*. Ambele picturi se află în posesia Muzeului de Artă din Cluj, nu figurează însă în expoziția de bază a instituției.

Ultimul capitol al studiului relatează pe larg relația lui Aladár Körösfői-Kriesch cu renumitul arhitect Károly Kós, o legătură nestudiată anterior cu mijloace științifice.

KÉPJEGYZÉK / LIST OF ILLUSTRATIONS / LISTA ILUSTRĂȚIILOR

1. Kriesch Aladár: *Abt Antal portréja* – reprodukálva az *Erdély magyar egyeteme* c. kötetben (1941) / Aladár Kriesch: *Portrait of Antal Abt* – from the volume *Erdély magyar egyeteme* (1941) / Aladár Kriesch: *Portretul lui Antal Abt* – din volumul *Erdély magyar egyeteme* (1941)

2. Kriesch Aladár: *Szabó Károly portréja*. Olaj, vászon, 78×69 cm, j.j.l. KA-monogram, 92. A kolozsvári Művészeti Múzeum tulajdonában. Ltsz. MAD 13. / Aladár Kriesch: *Portrait of Károly Szabó*. Oil on canvas, 78×69 cm, signed lower right with monogram KA, 92. Museum of Arts, Cluj. Inv. nr. MAD 13. / Aladár Kriesch: *Portretul lui Károly Szabó*. Ulei pe pânză, 78×69 cm, semnat dr. jos, monograma KA, 92. Muzeul de Artă, Cluj. Nr. inv. MAD 13.

3. Kriesch Aladár: *E. Kovács Gyula portréja* – reprodukálva a Vasárnapi Újság 1899. évi 33. számában / Aladár Kriesch: *Portrait of Gyula E. Kovács* – from Vasárnapi Újság 1899, nr. 33. / Aladár Kriesch: *Portretul lui Gyula E. Kovács* – din Vasárnapi Újság 1899, nr. 33.

4. Kriesch Aladár: *Templomozás Kalotaszegen*. Tempera, vászon, 93,5×144 cm, j.b.l. KA-monogram, 905. A kolozsvári Művészeti Múzeum tulajdonában. Ltsz. MA 96. / Aladár Kriesch: *Going to church in Kalotaszeg*. Tempera on canvas, 93,5×144 cm, signed lower left with monogram KA, 905. Museum of Arts, Cluj. Inv. nr. MA 96 / Aladár Kriesch: *Slujbă bisericească în zona Călatei*. Tempera pe pânză, 93,5×144 cm, semnat st. jos, monograma KA, 905. Muzeul de Artă, Cluj. Nr. inv. MA 96

5. *A körösfői templom tornya* – Körösfői-Kriesch Aladár rajza, reprodukálva a Kalotaszeg folyóirat 1912/1-es számában / *The tower of the church from Izvorul Crișului* – drawing by Aladár Körösfői-Kriesch, from Kalotaszeg 1912, nr. 1. / *Turnul bisericii de la Izvorul Crișului* – desenul lui Aladár Körösfői-Kriesch, din revista Kalotaszeg 1912, nr. 1.

6. Kriesch Aladár: *Szent László* – oltárkép a tövisi 15. századi katolikus templomban. Olaj, vászon, 140×54 cm, j.j.l. KA-monogram, 98. Lőrincz Zoltán felvétele, 2012 / Aladár Kriesch: *King saint Ladislaus* – altar painting in the roman-catholic church of Teiuș (15th C.). Oil on canvas, 140×54 cm, signed lower right with monogram KA 98. Photo: Zoltán Lőrincz, 2012 / Aladár Kriesch: *Regele sfântul Ladislaw* – tablou de altar în biserică romano-catolică din Teiuș (sec. 15.). Ulei pe pânză, 140×54 cm, semnat dr. jos, monograma KA 98. Foto: Zoltán Lőrincz, 2012

7. Kriesch Aladár: *Szent István* – oltárkép a tövisi 15. századi katolikus templomban. Olaj, vászon 140×54 cm, j.j.l. KA-monogram, 904. Lőrincz Zoltán felvétele, 2012 / Aladár Kriesch: *King saint Stephen* – altar painting in the roman-catholic church of Teiuș (15th C.). Oil on canvas, 140×54 cm, signed lower right with monogram KA 904. Photo: Zoltán Lőrincz, 2012 / Aladár Kriesch: *Regele sfântul Ștefan* – tablou de altar în biserică romano-catolică din Teiuș (sec. XV.). Ulei pe pânză, 140×54 cm, semnat dr. jos, monograma KA 904. Foto: Zoltán Lőrincz, 2012

POSZLER GYÖRGYI*

KÖNYVISMERTETÉS

EMESE SARKADI NAGY: *LOCAL WORKSHOPS – FOREIGN CONNECTIONS. LATE MEDIEVAL ALTARPIECES FROM TRANSYLVANIA.*
STUDIA JAGELLONICA LIPSIENSIA, 9. JAN THORBECKE VERLAG,
OSTFILDERN, 2012. 319 OLDAL

Kulcsszavak: *erdélyi városok, középkori szobrászat, középkori táblaképfestészet, műhelyek, Schottenmeister, szárnyasoltárok, restaurálás*

Meglehetősen szubjektívre sikerült könyvbemutatómat néhány személyes gondolattal kell kezdenem. Sarkadi Nagy Emesét a kilencvenes évek második felében, kolozsvári egyetemistaként ismertem meg. Többedmagával tett látogatást a Magyar Nemzeti Galéria Régi Magyar Osztályán. Látogatást, amelynek elsődleges célja az ismerkedés volt: ismerkedés nemcsak a gyűjteménnyel, hanem a helyszínnel, az ott dolgozókkal, a lehetőségekkel és korlátokkal. Ugyanilyen célból jártak az Eötvös Loránd Tudományegyetem Művészettörténeti Tanszékén és a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Intézetében is. Az ismerkedésen és tapasztalatszerzésen kívül mindenütt hírül adták, hogy Erdélyben van, pontosabban elkezdődött a magyar művészettörténet-oktatás, s a hallgatók mindenütt igyekeztek felvenni a kapcsolatot a budapesti kollégákkal, bekapcsolódni az anyaország szakmai vérkeringésébe. Magával ragadó volt az a fiatalos lendület, amelyet a kolozsvári magyar egyetemisták – köztük Nagy Emese is – magukkal hoztak. A lendület, ami érdeklődésből, tenni akarásból és elhivatottságból tevődött össze, s amihez a lehető legjobb értelemben vett felszínre kerülési, érvényesülési vágy is társult. Hosszú évekkel később, több évet lefoglaló, feszített munka során kerültem közelebbi kapcsolatba a szerzővel. Akkor ismertem meg lehetetlent szinte nem ismerő kitarását, hihetetlen munkabírását, s – fogalmazhatok úgy – vállalkozó szellemét: a legszokatlanabb, legszerteágazóbb feladattól sem riadt soha vissza, legfeljebb egyetlen pillanatra megtorpant, de hogy ne tudná határidőre elvégezni azt, az fel sem merült. S ez a munkamorál, ezek az immár a kutató sajtáivá váló erények – úgy hiszem – közvetlen és nélkülözhetetlen előfeltételei a kezünkben levő kötetnek.

* POSZLER Györgyi, dr. (1960), művészettörténész, munkahelye a Magyar Nemzeti Galéria (1983), majd a Szépművészeti Múzeum–Magyar Nemzeti Galéria Régi Magyar Gyűjteménye (2012), főmuzeológus. Az ELTE Bölcsészettudományi Karán, történelem és művészettörténet szakán diplomázott (1983), doktori fokozatot ugyanott szerzett, *Gótikus táblaképek és faszobrok a Dunántúlon 1400–1520* című disszertációval (2002). Szakmai tevékenysége jelentős mértékben kapcsolódik az elmúlt évtizedekben rendezett középkori tárgyú kiállításokhoz, kutatásaiban a késő középkori magyarországi szobrászat, táblaképfestészet, szárnyasoltár-művészet különböző problémáival foglalkozik.

Ezen a ponton érdemes rátérni tehát a könyvre (*1. kép*), aminek bemutatását ezúttal hátulról, a katalógusrésszel kezdem. (*Catalog of Medieval and Early Modern Transylvanian Altarpieces, Panel Paintings and Wood Sculptures*, 120–258. oldal) Csak egy ilyen alkatú kutató vállalkozik, s lehet eredményes ugyanis egy teljességre és tökéletességre törekvő, 94 tételt felsorakoztató műtárgykatalógus elkészítésében. Ráadásul az erdélyi táblaképfestészetről, faszobrászatról, szárnyasoltár-művészetről, olyan területről tehát, ahol az ehhez szükséges előmunkálatok oly hiányosak! Avatatlan olvasó fel sem méri, mennyi munka egy ilyen katalógus összeállítása, s valljuk nyugodtan be, nem túl olvasmányos adathalmazt lát benne. Minden részletesebb elemzés előtt azonban megkockáztatom azt az állítást, hogy ez a kötet legértékesebb, legidőtállóbb része, s ezt egyáltalán nem a többi fejezet lebecsülésének gesztusával teszem. Mégis a műtárgykatalógus az a rész, ami biztosan generációk múlva is alaplaként fog szolgálni. Középkori erdélyi problémához kézeledve késői korok kutatói is „a Sarkadit” fogják felütni. Lehet, hogy egy-egy ponton majd kiegészítik, vagy akár el is marasztalják a szerzőt, felróják, hol ítélte felszínesen, s miben pontatlan, de mellőzni, figyelmen kívül hagyni nem fogják tudni. S azt biztos sohasem állíthatják majd, hogy a szerző nem állt személyes kapcsolatban kutatásai tárgyával. A katalógus alapját ugyanis – s ez minden megállapításából kiérződik – klasszikus művészettörténeti terepmunkával vetette meg Sarkadi Nagy Emese. Kiszállások sorozatán mérte fel az anyagot: felkutatott lappangó tárgyakat, töredékeket, összeillesztett eredendően összetartozó darabokat és szétválasztott utóbb kompiláltakat, megkülönböztetett középkori részleteket a későbbi átalakítások nyomaitól, felvette a méreteket, amelyek mint tudjuk, nemcsak a tudományosság látszatát keltő díszítőelemek, hanem bizonyos esetekben pl. tárgyak összetartozásának vagy éppen össze nem tartozásának eldöntésében, perdöntő bizonyítékok lehetnek, és rengeteget fényképezett, fényképeztetett. (A kötet képanyagának legjelentősebb része Mudrák Attila felvétele.) Az így nyert, soha korábban ilyen gazdagságban nyilvánosságra nem került fotóanyag a katalógus és a könyv egészén belül is kiemelkedően fontos, gondolatébresztő adatbázis. A műtárgyakhoz sorolt adatok között természetesen helyet kapnak a datálás és az esetlegesen lehetséges attribúció mellett az anyagra és technikára vonatkozó megjegyzések, ikonográfiai, szerkezeti meghatározások, a tárgyakon feltűnő feliratok lejegyzései, valamint az állapotra, korábbi restaurálásra, konzerválásra vonatkozó adatok. A múzeumokban őrzöttek esetében a szerző figyelmét a leltári számok változása sem kerülte el, jól tudva, egy-egy esetben milyen segítséget jelenthet egy korábbi gyűjteményre utaló, régi leltári szám a műtárgy történetének, esetlegesen provenienciájának felderítésében.

Ezzel elérkezünk azonban a katalógusrész egy koncepcionális problémájához. A szerző mesterien követi nyomon egyes oltárok, vagy akár oltárrészek vándorlását, deríti fel eredeti felállítási, használati helyét. Az emlékeket a katalógusban azonban mégis a jelen őrzési hely szerint rendezi ABC-sorrendbe. Meglepő, sőt megdöbbentő megoldás! A csíkmenasági oltárt például a B betűnél, Budapestnél (Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 134. oldal) kell keresni, az alsóbajomiti vagy a sövénysegít Nagyszzebennél (Muzeul Național Brukenthal, 199. oldal, ill. Muzeul Bisericii Evanghelice – Casa Teutsch, Landeskirchliches Museum des Evangelischen Kirche A. B. in Hermannstadt, 221. oldal) s a segesdi Segesvárnál (Hegytemplom, 239. oldal). Aki tehát nincs tisztában a jelen őrzési helyekkel, kénytelen a ráadásul háromnyelvű helynévmutató – meglehetősen bonyolult, ám kétségtelenül pontos – útbaigazítására támaszkodni. A szerző biztosan jól tudta előre, hogy első látásra minden olvasó méltat-

lankodva csóválja majd a fejét. Mielőtt azonban elhamarkodottan ítélnénk, érdemes végiggondolni a különböző lehetőségeket, mérlegelni azok előnyeit és hátrányait.

Középkori műtárgyak feldolgozásakor nagyon nehéz az eredeti felhasználási helyhez ragaszkodni. Nagyon kevés ugyanis az olyan mű, amely esetében ez minden kétséget kizáróan tudható. Olyan, mint például a medgyesi főoltár (egykori plébánia-, ma ev. templom, 175. oldal), amely ráadásul ma is eredeti helyén áll. Egy másik, már nem ennyire problémamentes, de még mindig egyértelműen vállalható csoportba tartoznának azok az emlékek, amelyek nem eredeti helyükön találhatók, de az bizonyíthatóan ismert. Gondoljunk a zsidvei oltárra például, amely a 19. század eleje óta a felsőtatárlaki lutheránus templomban áll. A régebbi szakirodalom meglehetősen következetességgel tatárlaki oltárként említi, Radocsay katalógusában (RADOCSEY DÉNES: A középkori Magyarország táblaképei. Budapest 1955, 464–465. oldal) Zsidvéhez rendezi, Sarkadi Nagy Emese katalógusában persze Tatárlakánál található (250–254. oldal), a könyv főszövegében azonban – nyilván a régi szakirodalomra tekintettel – zsidve/tatárlaki oltárként szerepel (93. oldal). És hogyan járhatnánk el következetesen azon darabokkal, amelyek ma nyilvánvalóan nem középkori helyükön állnak, és az eredeti helyszín bizonytalan, vagy ismeretlen? Nézzük például a medgyesi templomba az utóbbi évtizedekben áthelyezett oltárok példáját! A főoltár másodlagos, 1520–25 között készített predellájának provenienciája ismeretlen, noha elképzelhető, hogy eredetileg a medgyesi templom egy mellékoltárához tartozott (178. oldal). A Táblásról 1999-ben ideszállított szárnyasoltár eredete szintén ismeretlen, hiszen azt 1720-ban, a szomszédos Domáld községből vásárolta saját költségén a plébános (179. oldal). Ráadásul egy 16. század elején festett, ugyancsak Táblásról hozott, esetleg eredetileg is oda készült predellára állították azt fel (182. oldal). Ki tudja azonban, hogy hol szolgált a középkorban! Ugyancsak a múlt évszázad utolsó évtizedében került ide Nemesről egy 16. század elejére keltezhető oltár, melynek provenienciáját bizonytalannak tartja a szerző (183. oldal), 2002-ben pedig Sorostélyről egy, amelyet csak feltételesen, csak kérdőjellel mer eredetileg is odatartozónak mondani (183. oldal). És akkor nem említettem még a gyűjteményi eredetű darabok problémáját, amelyek történetét sokszor nem tudjuk a 18–19. századnál régebbre követni. Ezeket a korábbi szakirodalom – így Radocsay corpora, de olykor a Magyar Nemzeti Galéria vezetői is – bizonyos gyűjteménytörténeti, alkalmanként a szerzeményezésre vonatkozó adatok alapján kapcsolják egyik-vagy másik településhez. Gondoljunk csak a Magyar Nemzeti Galériának a Kornis-gyűjteményre vonatkozó adat ismeretében Szentbenedekhez kötött táblaképeire (*A Magyar Nemzeti Galéria Régi Gyűjteményei*. Szerk. MOJZER Miklós. Corvina Kiadó, Budapest, 1984., 106. oldal, ltsz.:7639,a.,b.), vagy az úgynevezett marosvásárhelyi táblára (ugyanott: 83. oldal, ltsz.: 3713), amelyről éppen a szerző mutatta ki, hogy nemhogy Marosvásárhelyhez, de Erdélyhez sincs köze. (SARKADI NAGY Emese: *Az úgynevezett „Marosvásárhelyi tábla” eredetéről, avagy a regionális kutatások buktatóiról*. Művészettörténeti Értesítő 57 (2008), 63–64.) Az eredeti rendeltetési hely szerinti rendezési elv tehát szükségképpen magával hozza az ismeretlen helyről származó műtárgycsoport létrehozásának kényszerét. Az ismeretlent rendező elvvé emelni – rám legalábbis – mindig zavaróan hat. Mindig igyekszem elkerülni, hogy egy művet ismeretlen mester, ismeretlen helyen, ismeretlen helyre és ismeretlen megrendelésre készített alkotásaként határozzak meg, akkor is, ha jól tudom, valójában ezekből van a legtöbb. Egy ilyen meghatározás azonban semmivel sem viszi előre a tudományt, s csak „negatív adatként” értékelhető. S még ezzel együtt is kérdés, hogy egy ilyen szigorú szakmai rendszer mennyi nyereséggel járna valójában az olvasó számára. Jobb, ha abbahagyjuk tehát a fejcsoválást, s belátjuk, hogy tökéletes meg-

oldás nincs, s hogy magunk sem találunk feltehetően az itt alkalmazottnál jobbat! Kérdés persze, hogy a műtárgyak jelenlegi elhelyezése, pillanatnyi őrzési helye mennyire tekinthető biztosnak, véglegesnek. S ez a kérdés az utóbbi időben nemcsak az erdélyi templomok, hanem a nagy budapesti múzeumok tekintetében is felmerülhet! Minden kétséget kizáróan leszögezhetjük azonban, hogy a katalógus Erdély középkori szárnyasoltár-művészetének minden eddiginél gazdagabb tárháza, akár a feldolgozott emlékek – a területhez bármi módon köthetők, legalábbis onnan biztosan ki nem zárhatók – mennyiségét, akár a hozzájuk kapcsolt adatok tömegét tekintjük.

A műtárgykatalógus összeállítása Sarkadi Nagy Emese számára azonban nemcsak feladat és cél volt, hanem munkamódszer is. Ahogy az emlékek alaposabb megismerésével, felmérésével előre haladt, ahogy ezzel párhuzamosan folytatta a nemzetközi szakirodalom és forrásanyag beható tanulmányozását, úgy kezdett tisztulni a kép, úgy sejlettek fel a körvonalak, úgy kezdtek kibontakozni a tárgyalandó csoportok. Hogyan jellemezhetjük immár a kötetnek a katalóguson kívüli, római I. számmal jelölt, és három alfejezetre osztott, mintegy 100 nyomtatott oldal terjedelmű részét (15–115. oldal)? Kissé sarkítva azt mondhatnám: csak azt hiányolhatjuk belőle, ami ténylegesen nincsen benne! S mintha a szerzőnek is lenne némi hiányérzete, mintha őt is nyomasztaná valami! Többször is sort kerít arra – az Előszóban (*Foreword*, 7–8. oldal), majd az immár a II. fejezetbe sorolt, a katalógus bevezetőjeként szolgáló, „Az erdélyi szárnyasoltár-termelésre vonatkozó általános megjegyzések” címet viselő részben (*General Observations on Transylvanian Altarpiece Production*, 119. oldal), hogy felvázolja célkitűzéseit, elmondja az olvasónak, mit és miért így talál a kötetben, és utal arra is, mit ne keressen. Hozzáteszem: itt még ne keressen!

A katalógusrész ugyanis egyértelműen monográfiát ígér: Erdély középkori szárnyasoltár-művészetének monografikus feldolgozását. Igaz, a könyv címe az alcímmel együtt – *Local Workshops – Foreign Connections. Late Medieval Altarpieces from Transylvania* –, már többféleképpen értelmezhető: nem mond ellent a monográfia lehetőségének, de nem is hordozza egyértelműen annak ígéretét. Akkor sem, ha tudom, hogy a jelen kötetnek sok tekintetben alapjául szolgáló doktori értekezés – mondhatni még – „A késő középkori erdélyi szárnyasoltárokról szóló tanulmányok” alcímet viselte. (*Produced for Transylvania – Local Workshops and Foreign Connections. Studies of Late Medieval Altarpieces in Transylvania*. PhD Dissertation in Medieval Studies. Central European University, Budapest 2008.) Ha a cím tehát nem is ígéri egyértelműen a téma kézikönyvszerű, teljes feldolgozását, a kötet formátumát mustrálgató, akár a katalógusba, akár a mintegy 20 oldalas irodalomjegyzékbe (*Bibliography*, 281–299. oldal), a jegyzetekbe (*References*, 258–277. oldal) vagy a mutatókba (*Index of People, Index of Places and Objects*, 313–319.) belelapozó olvasó azonban valahogy mégis ezt várja. Ezt sugallja a könyv szerkezete is, amelyben megvannak a tudományos monográfia szükséges és elvárt „kötelező elemei”. A bevezető fejezetben (*The History of Interest in Transylvanian Altarpieces*, 9–14. oldal) pl. Sarkadi Nagy Emese igen széleskörű, a magyar, román, német és angol nyelvű, régi és új szakirodalomban való jártasságáról számot adva összefoglalja a téma kutatástörténetét (*Previous Scholarship*). Ezt követi az oltárok restaurálás-történetének bemutatása, amely különösen nagy figyelmet fordít a Gisela Richter brassói műhelyében elvégzett, az emlékek mai állapotát gyakran gyökeresen befolyásoló beavatkozások tárgyalására (*Restorations. The Workshop of Gisela Richter in Kronstadt*).

Az első rész (*Historical Background and Art Historical Preliminaries*, 15–31. oldal) első fejezetében (*The Historical and Social Situation in the Region between the Fourteenth and the*

Sixteenth Centuries, with Special Reference to Masters, Guilds and Altarpieces, 15–22. oldal) pedig törvényszerűen következik a történeti áttekintés és a művészettörténeti előzmények számba vétele. A középkori oltárművészettel foglalkozó, a stíluskritikán túl a történeti kutatásokra, írott és képi forrásokra, technikai ismeretekre, restaurátori eredményekre is támaszkodó, gazdasági és intellektuális folyamatokkal is számoló új, mondhatni komplex művek – amelyek közé minden kétséget kizáróan Sarkadi Nagy Emese könyvét is sorolhatjuk – szükségképpen felvonultatnak hasonló tartalmú eszmefuttatást. Ebben térnek ki a szárnyasoltárok időbeli és területi eloszlására, kísérletet téve arra, hogy megbecsüljék azok számát. Feltérképezik a lehetséges megrendelők körét, ennek részeként bemutatják az egyházi szervezetet, egyházi központokat, felvázolják a városfejlődés fő vonásait, a polgárosodás, az iparfejlődés jellemzőit, a céhek kialakulását, működését, s a különböző szakmák együttműködésének gyakorlatát. A feltételezhető művészeti kapcsolatok történeti megalapozásához elengedhetetlen a nyilvánvalóan közvetítő szerepet játszó kereskedelmi kapcsolatok, s újabban az egyetemjárások bemutatása. Kiemelkedően fontossá válhatnak ebben az összefüggésben egyes családok is, amelyek közül a szerző a Hallereket, és a Stoß-fiúkat emeli ki. Mindezekről általánosságban elmondhatjuk, hogy a folyamatok Erdélyben sem zajlottak másként, mint Közép-Európa többi, hasonló táján. A szerző joggal épít tehát arra, ami elsősorban a német, osztrák területekről ismert, s a helyi sajátosságokat ehhez viszonyítja. S minthogy végső soron regionális kutatásról van szó, hangsúlyt helyez a régió területi, igazgatási, népességi és vallási jellemzőinek bemutatására is, miközben érzésem szerint szerencsésen alkalmazkodik a külföldi, a helyi viszonyokról, pl. Erdély és a Magyar Királyság kapcsolatáról esetlegesen kevésbé tájékozott olvasók igényeihez is. Alapvetésként leszögezi például – s ezt az egyes művek tárgyalásánál nem egy példával alá is támasztja –, hogy míg Erdély kétségtelenül a Magyar Királyság egy különálló területi egysége volt, kultúrája és művészete mindig annak szerves részét képezte, s számos kapcsolatrendszerrel igazolhatóan együtt élt Közép-Európa más tájaival, egyszerre, egy időben képezte le azok művészeti fejlődését. S mindeközben az is természetes, hogy a szerző azoknál a részleteknél időz leginkább, ahol jól megalapozható mondanivalója van.

A könyv következő egysége már szorosabban véve művészettörténeti tárgyú: a 14. század és a 15. század első felének, első kétharmadának művészeti változásait tárgyalja (*Evidence Provided by the Objects. The Preliminaries of Local Mass-Production – an Overview*, 22–31. oldal). Rövid, a fennmaradt csekély számú emlékre építő áttekintést ígér erről a szárnyasoltárművészet szempontjából korainak nevezhető periódusról. S mint ilyen, ismét a monográfia „kötelező eleme”. Az emlékekre és a még kevesebb történeti forrásra építve ebben a periódusban csak kivételes esetekben lehet koherens művészettörténeti összefüggéseket, műtárgy-csoportokat bemutatni. Nemigen van más lehetőség, mint időrendbe állítva egyenként tárgyalni az emlékeket, s megpróbálni valamelyest egymáshoz való viszonyukat tisztázni. Sarkadi Nagy Emese ezt a feladatot is körültekintően, sőt szakmai szempontból iránymutató módon oldotta meg. Nem elsősorban kitűnő műelemzéseit szeretném e tekintetben kiemelni – bár pl. az almakeréki oltár -ikonográfiai, műfaji, a *Pressbrokat* alkalmazásáig visszavezetett technikai és forrásokra épített történeti bemutatása igazán mesteri –, hanem egy módszertani vonást. Az emlékek kis száma és sporadikus jellege miatt más művészeti ágakhoz, az építészethez, a kőszobrászathoz és a falképfestészethez fordul iránymutatásért. S nemcsak természetes párhuzamként használ „idegen” műveket, hanem feloldja az e műfajok közti eddig többnyire áthághatatatlannak gondolt határt. Az oltárművészetnek szentelt kötetben elemzi például Johannes von Rosenau sokalakos nagyszebeni Kálvária-képét, és megállapítja, hogy a festő minden bi-

zonnal gyakorlott lehetett a táblaképfestészetben is. Ugyanezen elvet követve a medgyesi és berethalmi táblaképeket ábrázoló illuzionisztikus falképekből is új információkat nyer tárgyhöz. Csak sajnálhatjuk, amikor mindjárt a fejezet elején (22. oldal) leszögezi, hogy ez a műfajokon átívelő vizsgálat túlmutat könyve keretein, s hogy az egész korai korszak áttekintése csak bevezetés, amely a 15. század végi és 16. század eleji művészeti virágzás előfeltételeit tárgyalja. Megszokott fordulat ez, amit a szerzők szinte sztereotip módon használnak, amikor túllépnek egy részben, vagy egészében meg nem oldott problémán. Igaz, a természetes módon az 1500 körüli évtizedekre koncentrálnó szárnyasoltár-művészettel foglalkozó monográfiákban sem feltétlenül hosszabb, vagy részletesebb arányait tekintve a korai periódusokat tárgyaló egység. Ebben a könyvben azonban határozottan érezzük, sőt a szöveg utalásai alapján tudjuk is, hogy rengeteg erre vonatkozó tudás maradt ezúttal megíratlanul.

Vegyük most már szemügyre azt a két fejezetet, ami a kötet legbensőbb lényegét képezi, s amihez az eddigiek végső soron tehát csak bevezetőként szolgáltak. A „nagy téma” – az erdélyi középkori szárnyasoltár-művészet – egyes válogatott részleteire vonatkozó tanulmányok következnek (I.2. *Transylvanian Altarpieces at the End of the Fifteenth century. The Followers of the Viennese Schottenmeister in Transylvania*, 32–90. oldal és I.3. *Vincencius Pictor Cibinensis. The Workshop of a Transylvanian Master in the Sixteenth Century*, 114. oldal), ahogy Sarkadi Nagy Emese célkitűzését az Előszóban (7. oldal) megfogalmazza. Ez az a pont tehát, ahol a szerző végképp letér a monográfia-írás útvjáról. Ez a tény, s az ez alkalommal megírt – mondjuk akkor most már így –, tanulmányok témaválasztása az, amit többször is szükségesnek tart megindokolni könyvében, hiszen ez az, ami benne és az olvasóban is valamiféle hiányérzetet kelt.

Az első, a szárnyasoltár-művészet szempontjából koherens korszaknak az 1480-as éveket tekinti, s ennek bemutatására olyan műtárgycsoportot választ, amelynek stílusa – véleménye szerint – szinte kizárólagosan jellemzi az időszakot. A 15. század utolsó évtizedeit ugyanis egyértelműen a bécsi Schotten-oltár műhelyéhez köthető oltárcsoport stílusirányzata fémjelzi. Ez az összefüggés már önmagában is indokolja, hogy az eddigi szakirodalomban az ide kapcsolható műveknek sokkal nagyobb figyelmet szenteltek, mint bármi másnak az erdélyi középkori művészet kutatásában. Ez annál inkább sem véletlen, hogy a három idetartozó oltár közül kettő az erdélyi késő gótikus szárnyasoltárok legnagyobbjai és legjelentősebbjei közé tartozik. A I./2., közel 60 oldal terjedelmű fejezet ilyen témaválasztásának indoklását követően a szerző rátér a korábbi szakirodalom által nyitva hagyott, így most megoldásra váró feladatok felsorolására, melyek közül kétség kívül a legfontosabb annak lehetőség szerinti tisztázása, hogy a szóban forgó művek importként kerültek-e Erdélybe, vagy mestereik ott éltek és dolgoztak. Nem követem végig a berethalmi (2. kép), majd a medgyesi főoltár, a Nagykemezőről származó táblaképek, valamint a segesvári Hegyi-templom falképeinek egymást követő, önálló kismonográfiáknak is beillő elemzéseit, ezekből csupán néhány általános, többször visszatérő vonást emelek ki. Kiemelt figyelmet érdemelnek például a szerző stílusi elemzése, különösképpen azok módszertani gazdagsága. Sarkadi Nagy Emese nem elégszik meg a művek, vagy az egyes kompozíciók közti stílusi kapcsolatok megállapításával, hanem pontosan elemzi az összefüggések mibenlétét, minőségét. Azt például, hogy egyik, vagy másik mester hogyan használta fel mintaképeit, alkotó módon compilált belőlük, szolgáiban másolta őket, vagy csak inspirációként szolgáltak számára saját elképzelései megvalósításához. Nemcsak művek közti összeköttetéseket vizsgál ezzel a módszerrel, hanem így közelíti meg a grafikai előképek felhasználásának megkerülhetetlen, s nem egy esetben fontos tanulságokkal

járó kérdését is. Éles szemmel tesz megfigyelési tárgyává apró, a festők által szinte ösztönösen alkalmazott részleteket, amelyek éppen ezért legbensőbb tulajdonságaikról vallanak. Az elemzések pedig többnyire finom, a művészi eredetiség kérdését is felvető értékítélethez vezetnek. Árnyaltabbá teszik a mesterek és művek közti kapcsolatokról alkotott fogalmainkat, segítenek egy-egy mester életútjának felvázolásában.

Módszertanilag és tartalmilag is kitűnőnek tartom a berethalmi főoltár 16. század eleji átalakításáról szóló Excursust. A szerző nemcsak azért tesz kitérőt, hogy az 1483-ra datált oltár utóéletéről tudósítson, hanem elsősorban azért, mert ettől az oltár eredetére vonatkozó információkat remél és nyer is. De legalábbis figyelmen kívül nem hagyható szempontokat. Persze nemcsak a 16. század eleji állapot elemzésével – amelynek részleteit egyébként nem is tartja e fejezetbe illeszthetőnek, s amely így szükségszerűen az egész könyvből kimarad –, hanem a berethalmi templom építéstörténetére, berendezésének történetére, a plébánosok személyére, áttételesen a város gazdaságának fejlődésére és a közeli Medgyessel való rivalizálására vonatkozó kutatási eredmények felvonultatásával is. Példaértékű az elemzés, és imponáló a szerző sokoldalú felkészültsége, ami lehetővé teszi, hogy minden szóba jöhető forrás-csoporthoz, információ-forráshoz értő módon nyúlhasson. Az Excursust pedig jogosan zárhatja azzal a megjegyzéssel, hogy a feltett kérdést – vagyis, hogy a berethalmi főoltár vajon eredetileg is Berethalomra készült-e – teljes bizonyossággal megválaszolni nem lehet ugyan, sikerült azonban minden figyelembe veendő szempontot felderíteni a problémával kapcsolatban.

Ugyanez az elemzési módszer tér vissza a medgyesi főoltár bemutatásakor is, amelyből elsősorban a megrendelőnek, Thabiássy Lászlónak ismét jelentős történeti, heraldikai ismereteket, valamint nem kis leleményességet követelő azonosítását emelném ki. A Nagyekemezőről való képek elemzésekor a szerzőnek a Szent Achatius és a 10000 vértanú ábrázolási témára vonatkozó ikonográfiatörténeti fejtegetésre is marad energiája, miközben e töredékes táblák stílár elemzése ebben az összefüggésben jóval fontosabb, az egész műtárgy-csoportra vonatkozó következtetést tesz lehetővé: a képek a medgyesi főoltár mesterének műhelymunkáiként határozhatók meg. Ez a megállapítás pedig – közvetve ugyan, mégis igen meggyőzően – az említett főoltár erdélyi készítését igazolja. Mesterei lehettek ugyan bevándorló külföldiek – persze éppúgy elképzelhető, hogy hosszabb-rövidebb ausztriai vagy frankföldi tanulmányút után hazatért erdélyiek voltak –, az oltárkészítő műhely azonban mindenképpen Erdélyben, minden bizonnyal helyi bedolgozókkal működött. Másként aligha várhatnánk, hogy a megrendelés közvetlen környezetében műhelymunkák bukkanjanak fel.

A kitűnő elemzések és következtetések sora a segesvári Hegyi-templom falképeivel folytatódik. A szerző ismét a már megszokott természetességgel lépi át a műfaji határokat! És nem is véletlenül: a falra festett táblakép-imitációk nagy valószínűséggel elvezetik a tárgyalat műhely egyik mesterének személyéhez, aki a feliratban opifex Jacobus Kendlinger de Sanct Wolfgangnak nevezi magát. Nagyra értékelem a szerző óvatosságát, ami visszatartja ennek egyértelmű kijelentésétől. Magam azonban úgy vélem, ebben az esetben több érv szól amellett, hogy a kérdéses felirat a környék templomait oltárokkal ellátó, segesvári székhelyű nagy-műhely egyik – a falképek kvalitásából és a szignatúrából ítélve –, legalábbis nem jelentéktelen festőjét nevezi meg, mint ezen állítás ellen. E tanulmány végére érve, a Schotten-oltár követőinek erdélyi működéséről szóló, az egész problémát közép-európai összefüggésben elhelyező összefoglalást is elolvasva, bevallom, kifejezetten örültem annak, hogy nem a szemeim előtt lebegő monográfiát tartom a kezemben. Abba ugyanis ilyen részletes elemzések biztosan nem fértek volna bele.

Nem egészen így áll azonban a helyzet a következő, I./3., mintegy 25 oldal terjedelmű fejezettel. Persze nem a nagyszabeni Vince mesterrel van a baj, akit valljuk be, szokatlan, versbe szedett szignatúrái és datálásai, valamint a rá vonatkozó forrásanyag tesznek és tettek mindig is igazán érdekessé. Nem is a szerző immár a tőle megszokott módon sokoldalú – a zsidvei/tatárlaki, nagysinki, nagydisznódi oltárokon (3. kép) és a vízaknai falképeken átívelő – elemzéseivel, amelyekkel például attribúciós kérdésekben nagy művészettörténész elődöknek a szakirodalomban szinte Szentírásként rögződött véleményét is meggyőzően cáfolja, valamint számos ponton kiegészíti a mesterről és műhelyéről eddig tudottakat. Tanulmányából kibontakozik a több, mint negyedszázadon át Erdélyben élő, igaz, másodvonalbeli mesternek és műhelyének működése, hatása. Valóban csakis az róható fel a könyv hiányosságaként, ami ténylegesen nincs benne, csakis az erdélyi szárnyasoltár-művészet 16. század eleji virágkorát reprezentáló fejezet témaválasztásának indokoltsága kérdőjelezhető valamelyest meg. Persze az is csak akkor, ha a könyv mindezen felsorolt érdemei sem tántorítanak el attól, hogy ahhoz a monografikus feldolgozás igényével közelítsek. Ezen a ponton pedig szükségképpen fel kell tennem a kérdést: itt van-e az ideje egy ilyen tárgyú monográfia megírásának, s általában a monográfia-írásnak? Ez a fejtegetés azonban félek, túl messzire vezetne!

A kötet előszavában Sarkadi Nagy Emese azt írja, hogy a szerző sohasem érzi késznek művét, amikor befejezi azt. (7. oldal) Könyvét egy hosszú utazás kezdetének tekinti, szeretném úgy érteni, hogy annak ígéri, amely az erdélyi középkori szárnyasoltár-művészet kutatásának széles horizontú vidékén vezet, s amelyik megannyi érdekes és izgalmas, még megoldatlan problémával kecsegtet. Nem marad tehát más hátra, minthogy nagyon sok sikert kívánjak ehhez az utazáshoz.

EMESE SARKADI NAGY: *LOCAL WORKSHOPS – FOREIGN CONNECTIONS. LATE MEDIEVAL ALTARPIECES FROM TRANSYLVANIA*. STUDIA JAGELLONICA LIPSIENSIA, 9. JAN THORBECKE VERLAG, OSTFILDERN 2012, 319 P.

Keywords: *medieval panel painting, medieval sculpture, restoration, Schottenmeister, Transylvanian towns, winged altarpieces, workshops*

One of the most important parts of the volume – considered in certain sense as the monograph of the medieval Transilvanian winged altar production – is the *Catalog of Medieval and Early Modern Transylvanian Altarpieces, Panel Paintings and Wood Sculptures* (120–258. pp). The information and the photos published attached to the 94 items of this *Catalog* create an extraordinary important database in itself. In the chapter *The History of Interest in Transylvanian Altarpieces* (9–14. pp) the author summarizes the *Previous Scholarship* of her subject, and the history of the restauration of the analysed altarpieces (*Restorations. The Workshop of Gisela Richter in Kronstadt*). In the chapter of *The Historical and Social Situation in the Region between the Fourteenth and the Sixteenth Centuries, with Special Reference to Masters, Guilds and Altarpieces* (15–22. pp) the author gives an overview of the historical situation in Transylvania. This part is followed by the *Evidence Provided by the Objects. The Preliminaries of Local Mass-Production – an Overview* (22–31. pp.), which gives an overview of the stylistic changes based exclusively on the few artworks survived from the 14th and from the first two-thirds of the 15th century, from the period considered to be relative early from the point of view of the late-medieval altarpiece production. To the essence of the volume belong the studies concerning some selected details of the medieval Transylvanian altarpiece production: *I.2. Transylvanian Altarpieces at the End of the Fifteenth century. The Followers*

of the *Viennese Schottenmeister in Transylvania* (32–90. pp.) and I.3. *Vincencius Pictor Cibinensis. The Workshop of a Transylvanian Master in the Sixteenth Century* (114.pp.). The author considers the 1480-ies as the first really coherent period in the art of winged-altarpieces, and presents it through a group of artworks bound to the Viennese *Schottenmeister*' style, to the stylistic manner characterizing almost the whole period in Transylvania. The protagonist of the next (I/3) chapter is the painter Vincencius of Hermannstadt, known first of all of his unusual rhyming signatures. The study presents suggestively the long Transylvanian activity and the influence of the moderate talented master and of his workshop.

EMESE SARKADI NAGY: *LOCAL WORKSHOPS – FOREIGN CONNECTIONS. LATE MEDIEVAL ALTARPIECES FROM TRANSYLVANIA*. STUDIA JAGELLONICA LIPSIENSIA, 9. JAN THORBECKE VERLAG, OSTFILDERN 2012., 319 P.

Cuvinte-cheie: altare poliptice, ateliere, orașe din Transilvania, pictura medievală pe panou de lemn, restaurare, sculptură medievală, Schottenmeister

Printre cele mai valoroase contribuții ale volumului – care poate fi considerat în anumită privință drept prelucrarea monografică a artei polipticelor medievale din Transilvania – trebuie amintit catalogul celor 94 de piese (*Catalog of Medieval and Early Modern Transylvanian Altarpieces, Panel Paintings and Wood Sculptures*, pp. 120–258.). Alături de informațiile foarte bogate fotografiile pieselor constituie deja în sine o bază de date deosebit de importantă. În capitolul introductiv (*The History of Interest in Transylvanian Altarpieces*, pp. 9–14.) după o sinteză a istoricului cercetării temei (*Previous Scholarship*), autoarea schițează istoricul restaurării materialului cercetat (*Restorations. The Workshop of Gisela Richter in Kronstadt*). Capitolul care prezintă cadrul istoric (*The Historical and Social Situation in the Region between the Fourteenth and the Sixteenth Centuries, with Special Reference to Masters, Guilds and Altarpieces*, pp. 15–22.) este urmat de un studiu care reflectă asupra schimbărilor artistice survenite în secolul al XIV-lea și în primele două treimi ale secolului al XV-lea (*Evidence Provided by the Objects. The Preliminaries of Local Mass-Production – an Overview*, pp. 22–31.), oferind cititorului o sinteză a temei bazată pe puținele obiecte păstrate din această perioadă, considerată relativ timpurie a artei polipticelor. Miezul volumului îl constituie studiile analizând problemele specifice ale artei polipticelor din Transilvania (I.2. *Transylvanian Altarpieces at the End of the Fifteenth century. The Followers of the Viennese Schottenmeister in Transylvania*, pp. 32–90. și I.3. *Vincencius Pictor Cibinensis. The Workshop of a Transylvanian Master in the Sixteenth Century*, p. 114.). Autoarea consideră că prima perioadă coerentă a artei polipticelor a fost cea a anilor 1480, iar pentru demonstrarea acestei teorii alege un grup de obiecte ale căror stil – prezintă înrudiri cu cercul atelierului vienez al retableului bisericii *Schottenkirche* – caracterizează foarte marcant perioada amintită. „Protagonistul” capitolului I/3. este meșterul Vincencius din Sibiu, cunoscut în primul rând după semnăturile/ sale datate și compuse în versuri. Studiul reconstituie plastic activitatea meșterului și al atelierului condus de acesta, care au exercitat o influență longevivă asupra artei transilvane.

KÉPJEGYZÉK / LIST OF ILLUSTRATIONS / LISTA ILUSTRĂȚIILOR

1. Emese SARKADI NAGY: *Local Workshops – Foreign Connections. Late Medieval Altarpieces from Transylvania*. Studia Jagellonica Lipsiensia, 9. Jan Thorbecke Verlag, Ostfildern 2012., 319 oldal.
2. Szent Ágoston és Szent Ambros a berethalmi Szűz Mária-főoltár bal oldali merevszárnyán, 1483 / Sts. Augustine and Ambrose on the left stationary wing of the Berethalom High-altarpiece dedicated

to the Virgin Mary, 1483 / Sf. Augustin și Sf. Ambrozie pe aripa mobilă de stânga a altarului principal Sf. Maria al bisericii de la Biertan, 1483

3. Szent Tamás hitetlensége. A muzsnai Szent Tamás-oltár középső táblája / Incredulity of St. Thomas. Central panel of the Muzsna altarpiece dedicated to St. Thomas / Necredința sfântului Toma. Panoul central al polipticului Sf. Toma de la Moșna

SZERKESZTŐI JEGYZETEK A TANULMÁNYOKHOZ, MUTATÓKHOZ

Kötetünk az Erdélyi Múzeum-Egyesület hagyományához híven a tudományterületek közti határok átjárhatóságára törekszik. Ez ugyan a szakdiszciplínák már kialakult publikációs eljárásai révén néha problémákat vet fel, mégis úgy véljük, a jegyzeteléssel-hivatkozással kapcsolatos szokások tiszteletben tartásánál (és az elkerülhetetlen szövegközlési kompromisszumoknál) fontosabb a tartalmi nyereség, a kutatási eredmények tényleges és minél szélesebb körű közlése.

A mutatóba a személy- és helyneveket, illetve az intézményneveket vettük be. Az interdiszciplináris kiadványnak a mutató is hű tükrö: a tulajdonnevek, helységnevek mindegyik tudományterület számára egyaránt fontosak, de begyűjtöttük a nyelvészet számára lényeges speciális földrajzi neveket (például a dűlőneveket) és a művészettörténet, régészet számára nélkülözhetetlen épületeket is, mint topográfiai jelentőségű objektumokat, az illető település neve alá sorolva. A földrajzi nevek sorában a városnál kisebb egységet településnek nevezük a mutatóban. A mai ember tájékozódását a jelenlegi közigazgatási rendszerre való utalással kívántuk segíteni.

Az ismertebb földrajzi (pl. Bécs) nevek vagy személynevek esetén a név magyarázatától eltekintettünk. Az intézménynevekhez a helynévmutatóban említett templomokat (az általuk képviselt egyházi intézményeket) terjedelmi okokból nem soroltuk be.

A SZERKESZTŐK

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

A = Ausztria	m = megye
Ang = Anglia	M = Magyarország
br = báró	n = nemes
B = Bulgária	N = Németország
Belg = Belgium	nb = nembeli
Bp = Budapest	O = Olaszország
cs = család	özv = özvegy
eml = említve	polg = polgár
Erd / erd(-i) = Erdély / erdély(i)	R = Románia
esk = esküdt	ref = református
ev = evangélikus	róm kat = római katolikus
F = Franciaország	S = Svájc
fel = felesége	sz = század
fjd(-i) = fejedelem / fejedelmi	Sz = Szerbia
gör kat = görög katolikus	Szl = Szlovákia
gr = gróf	Szt = Szent
Gyfv / gyfv(-i) = Gyulafehérvár / gyula- fehérvár(i)	szül = született
H = Hollandia	t = település
Hv = Horvátország	tört = történelmi
id. = idősebb	u = után
ifj. = ifjabb	U = Ukrajna
isp = ispán	Uh / uh(-i) = Udvarhely / udvarhelyi
k = körül	unit = unitárius
Kv / kv(-i) = Kolozsvár / kolozsvár(i)	v = város
L = Lengyelország	vm = vármegye
	† = meghalt

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Aba nemzetség 180, 186
 Aba nemzetség, Somosi-ág 180, 184
 — nb Amadé szebeni isp (1280), nádor (1288–1310, megszakításokkal), királynéi tárnokmester és zempléni isp (1291) 175, 177–183, 185–190
 — nb Finta erd-i vajda (1278–1280) 182, 183, 186
 — nb Somosi György 180
 — nb — János, ~ György fia 180
 — nb — Kajol 180
 — nb — Mihály misleyi prépost (1288–1300) 180
 — nb — Péter, ~ György fia, újvári alisp (1288–1300) 178–180, 182, 183, 185, 187, 188
 — nb — Tamás 180
 Aba-familiárisok 186, 187
 Abacs (Bánffyhunyadi) Márton (1710 k–1768) tordai ref pap 398
 Abt cs 460, 462, 472, 473
 — Antal (1828–1902) kv-i fizikus, professzor 460–462, 464, 473
 — Marie 461, 464
 Achatius, Szt 481
 Ács Ferenc festő 468
 Adámi András szebenzéki és szebeni geometra (eml 1825) 436, 437
 Adámosi Márton kisebb kancelláriai íródeák (1577–1592) 248
 Ady Endre (1877–1919) költő, újságíró, novellista 108, 468
 Albrecht Dezső (1908–1976) közíró, politikus 107
 Almási Sámuel (†1853) dési ref esperes 290
 Alvinczi Gábor br (eml 1783) 423
 Ambrus Klára harmadrendi nővér (18. sz) 412
 András pap (15–16. sz) 206
 — II. magyar király (1205–1235) 54, 61, 170
 — III. magyar király (1290–1301) 180, 185–190
 András Zselyke (szül 1978) nyelvész 13
 Andreas marosfelfalusi ev prédikátor (1579) 294
 Anghel, Athanasie (†1713) gör kat püspök 296
 Angyalosi János n, ítélmester (1608–1621) 263, 264
 Anjou-ház dinasztia 185, 188
 — párt 185
 Anna, Szt, Szűz Mária anyja 35–48, 405–407, 411, 418
 Anonymus ferences, a *Legenda Sanctissimae matronae Annae* szerzője 39
- Antal, Páduai Szt (1195–1231) 149, 208, 403, 404, 411, 414
 Antos József rétyi nagybirtokos (19–20. sz) 346
 Apáczai Csere János (1625–1659) erd-i ref teológus, filozófiai és pedagógiai író 105
 Apafi Gergely (†1584) ebesfalvi, n, tanácsúr (1564–1584) 254
 — Mihály I. erd-i fjd (1661–1690) 68, 272, 275
 — Miklós almakeréki, n (15. sz) 199
 — Miklós nagyfalui, n (15. sz) 194
 — Miklós (†1597) ebesfalvi, n, tanácsúr (1584) 254, 262, 264
 Apáti Abt Sándor (1870–1916) szobrász 461
 Apor István (1638–1704) erdélyi n, kincstartó 67, 68, 402
 — István táblai ülnök, csíkszéki főkirálybíró (1686-tól) 315
 — Péter (1676–1752) erdélyi n, író 79
 Áprily Lajos (1887–1967) költő, műfordító, szerkesztő, tanár 107
 Arday Pál uh-i ref gimnázium számvevője (19. sz) 320
 — Sámuel uh-i ref lelkész (1772–1784) 320
 Argenti, Giovanni (1561 k–1626) jezsuita misszionárius 264
 Árkosi Árpád (szül 1948) színházi rendező 138, 139
 — Benedek gyfv-i hiteleshelyi levélkereső (1659–1665) 276
 Árpád fjd 453, 454, 456
 Árpástói Péter ref lelkész (17. sz) 295
 Árthándi cs 244
 — Kelemen (†1574 e) n 244
 Assmann, Jan (Johann Christoph) (szül 1938) történész 50, 57
 Asztalos István (1909–1960) író, szerkesztő 107
 — Péter kv-i ispotálymester (1688–1689) 214
 Attila hun király (406–453) 53, 63, 64
 Auxerre-i Haymo (†878 k) bencés püspök Saint Germain d’Auxerre-ben 37
 Azari cs *lásd* Pelejtei
- B. Nagy Margit (1928–2007) művészettörténész 427
 Babits Mihály (1883–1941) költő, író, irodalomtörténész, műfordító 105
 Bacsoni Tamás ref lelkész (17. sz) 295
 Bácsi cs, kv-i 259
 — Dénes bácsi (14–15. sz) 201
 — János (†1609 e) kv-i polg 259

- Bagaméri György alsójárai n, vajdai ember (1578), prókátor (1568, 1579) 264
- Bagosi Erzsébet, Bánffy Farkas (†1761) fel 428
- Bajcsy-Zsilinszky Endre (1886–1944) politikus, újságíró 110
- Bajkó Barabás (szül 1863) papolci vállalkozó 340–342, 344–346, 348, 351
- Ferenc (szül 1883) papolci községi bíró, kisbirtokos, vállalkozó 344
- — fel *lásd* Csorja Terézia
- Elvira, ~ Ferenc lánya 344
- Ferenc, ifj., ~ Ferenc fia 344
- Zsigmond, ~ Ferenc fia 344
- Bajusz István (szül 1954) régész 391
- Baki Pál kv-i polg (16. sz) 257
- Baktis László, id., székelydályai lelkész (1777–1787) 320
- László, ifj., alsórákosi lelkész (1781–1789) 320
- Balassi Bálint (1554–1594) költő, katona 87
- Balázs Ferenc (1901–1937) unitárius lelkész, egyházi szakíró, költő, prózaíró, szociográfus, szövetkezet- és népfőiskola-szervező 108, 113, 115
- Lajos (szül 1939) néprajzkutató, egyetemi docens 156
- Balázsfői Gergely kv-i ötvös és jogügyigazgató (1593) 257
- Báldoni Imre (14. sz) 195
- özv: Katalin 195
- Balduinus Fridericus (1575–1627) protestáns professzor, egyházi szerző 60
- Bálint György (1906–1943) író, újságíró, kritikus, műfordító 110
- Bálint magyarfülpösi lelkész (1642) 295
- Bálintfi Zsigmond tordai hadnagy (1670 k–1679) 392
- Balogdi Farkas kv-i ispotálymester (1589–1590) 216, 220
- Balogh Edgár (1906–1996) közíró, szerkesztő, egyetemi tanár 112, 115
- György n (16. sz) 248
- Judit (szül 1968) történész 309
- Balsaráti Vitus Gáspár kisebb kancelláriai íródeák (1577–1583) 248, 249
- Vitus János (1529–1575) orvosdoktor, sáros-pataki ref tanár és lelkész 248
- Bánffy cs 239, 264, 443, 445, 457, 458
- Ádám br (1847–1887) 442, 445–458
- Albert br (1818–1886) 444, 445
- Albert br (1871–1945) 446
- Boldizsár (†1597) n, tanácsúr (1588–1590, 1596) 239
- Borbála n 246
- Dénes gr (1776–1854) 444, 445
- Farkas (†1761) királyi táblai elnök 428, 429
- Farkas (1723–1794) guberniumi tanácsos, kincstartó 421–425, 428, 429, 431, 439, 440
- Ferenc gr (1784–1813) 443, 444
- György gr (1660/61–1709) gubernátor 443
- György br (1739–1805) dobokai és krasznai főisp 443
- György gr (1746–1822) gubernátor 429, 444
- György br (1772–1832) zarándi főisp 443–445
- József gr (1770 k–1858) 443, 445
- Magdolna n, Keserű Mihály özv 238
- Pál (16. sz) n 246
- Zsófia, Telegdi Mihály fel 239, 246
- Zsuzsanna, Bethlen Ádám fel, Bánffy Farkas testvére (eml 1790) 425
- Bánffyhunyadi Katus gyfv-i, n, Bárdi Péter fel 273
- Bányai Bogdán székelytamásfalvi nagybirtokos (19–20. sz) 345,
- — fel *lásd* Moldován Erzsébet
- Kristóf székelytamásfalvi nagybirtokos (19–20. sz) 345
- Baranyai Decsi János (Baranyai Decsi Csimor János) (1560–1601) műfordító, filológus 55
- Pál szebeni asztalos (eml 1780-as évek) 424
- Barátosi Mihály (1660 k–1737 u) ref lelkész 297
- Bárczi Géza (1894–1975) nyelvész 14
- Barcsai Ákos erd-i fjd (1658–1660) 68, 270
- Bárdi István gyfv-i hiteleshelyi levélkereső (1647–1666) 268, 269, 272–279
- István ifj., ~ István levélkereső fia 273, 277, 278
- Péter váradjai portus sós számvevője (1635) 273, 274
- Barkai Ambrus n, gyfv-i hiteleshelyi levélkereső (1622–1626) 252
- Barkóczy Krisztina (1670–1724), gr Károlyi Sándor fel 85
- Barlabási Lénárd héderfájai, n, erd-i alvajda, székely alisp (1501–1525) 207, 208, 239
- Baross Gábor (1848–1892) közmunka- és közlekedés-, később kereskedelemügyi miniszter 333
- Barsi Mihály gyfv-i hiteleshelyi levélkereső (1631–1647) 274, 279
- Basta, Giorgio di (1550–1607) tábornok, erd-i helytartó (1601–1604) 264, 393, 394, 396
- Báthory András erd-i vajda (1552–1553), országbíró (1554–1566) 237, 238, 242
- Boldizsár tanácsúr (1589–1594) 251
- Elek n (16. sz) 239
- Gábor erd-i fjd (1608–1613) 396
- Gáspár n (16. sz) 239
- Imre n (16. sz) 239

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- István erd-i vajda (1571–1586), lengyel király (1576–1586) 243, 245, 246, 249, 254, 261
- Kristóf erd-i vajda (1576–1581) 247, 252, 255, 264
- Zsigmond erd-i fjd (1588–1602, megszakításokkal) 243, 247, 393–395
- Batizi András (1515 k–1546 u) prédikátor, énekszerző, iskolamester 54
- Bebek cs 237
- Beck János kv-i esk polg (1603, 1605–1606), jogüggyigazgató (1600–1601) 218
- Károly (1818–1879) költő 94
- Beczási Kristóf dálnoki nagybirtokos (19–20. sz) 345
- Beer, Johann szebeni ács (eml 1821) 435
- Beke Sándor (szül 1939) rendező 137
- Bekes Gáspár kincstartó és főkamrás (1567–1571) 247
- párt 244
- Béldi Pál (1621–1679) háromszéki főkirálybíró, generális 68
- Pál bodolai, n (17. sz) 271
- — fel *lásd* Vitéz Zsuzsanna
- Tivadar gr, bodolai nagybirtokos, vállalkozó (19–20. sz) 351
- Beliczay Angéla könyvtáros, Ráday Gyűjtemény, Bp 85
- Bélteki Sámuel kv-i, deák, prókátor, kisebb kancelláriai íródeák (1586–1589) 260, 264–267
- Benczúr Gyula (1811–1873) festő 472
- Benedek frater erd-i püspök (1309–1320) 196
- , Pelejtei Martonos familiárisa 179
- Benedekfy Tamás uhszéki n (17. sz) 307
- Benitzky Péter (1603–1664) költő 87
- Benjámin Herman (1881–1942) festő 468
- Benkő Elek (szül 1954) régész-történész 165, 166, 175, 176, 180, 189
- Ferenc (1745–1816) szebeni lelkész, enyedi professzor 422, 424–427
- József (1740–1814) ref lelkész, erdővidéki esp, az uh-i ref gimnázium tanára (1787–1789) 289, 290, 297, 298, 319
- Loránd (1921–2011) nyelvész 181
- Mihály bögözi lelkész (1784–1797) 320
- Berde Károly (1891–1971) dermatológus-etnográfus, orvostörténész 159
- Mária (1889–1949) író, költő, műfordító, tanár 107
- Bernády György dr. marosvásárhelyi polgármester (1864–1938) 471
- Bernáld Ferenc (†1569 k) n 241
- Bernát, Sienai Szt (1380–1440) 404, 405
- Bernegger Matthias (1582–1640) német filológus, csillagász, egyetemi tanár 58
- Bertalan pap, a kv-i Szt Mihály-egyház káplánja (15. sz) 197
- Besenyei István ref lelkész (17. sz) 295
- Józsa prókátor (1555) 238
- Bethlen cs 312, 314–317
- Dávid (†1779), ~ János (†1712) fia, az uh-i (1744-től) és a marosvásárhelyi (1766-tól) ref kollégium főkurátora 313, 314
- Domokos iktári, az uh-i ref kollégium főgondnoka (1828–1849) 314, 316
- Elek (1643–1696) országbíró 317
- Elek (18. sz) 403
- Farkas tanácsúr (1588) 239
- Farkas (1639–1679) kancellár 394
- Gábor erd-i fjd (1613–1629) 52, 58, 62–64, 105, 270, 271, 279, 393, 396, 453, 456
- Gergely (1733–1785) alezredes 424–426
- Gergely (1810–1867) huszárezred-parancsnok, emigráns 428
- Gergely, id. (1717–1792 k) 423, 425, 426, 428
- Gergely, ifj. (1760–1816) kamarás, guberniumi tanácsos 423, 424, 426
- Imre (1698–1765) guberniumi tanácsos, az uh-i ref gimnázium főkurátora (1736–1765) 83, 313–315
- — fel *lásd* Gyulai Klára
- Imre az uh-i ref gimnázium főkurátora (1806–1816) 314, 316
- István erd-i kormányzó és fjd (1630) 396
- János (1613–1678) bethleni, kancellár (1659–1678), történetíró 306–309, 312–315, 317
- János (†1712), ~ Pál fia, fjd-i tábla ülnöke, uh-i gimnázium főgondnoka (1697–1712) 313–315
- János (1718–1788) bethleni, az uh-i ref gimnázium főgondnoka (1765–1788) 314–316
- János (1752–1812) bethleni, az uh-i ref gimnázium főkurátora (1788–1795), uhszéki főkirálybíró (1790–1792) 312–314, 316, 319
- János (1811–1879) bethleni, az uh-i ref kollégium főgondnoka (1838–1859) 314–316
- Kata (Árva) (1700–1759) író, könyvgyűjtő 83, 84, 86, 88, 89
- Krisztina (1744–1807), Kendeffy Elek fel 423
- Miklós bethleni, n (15–16. sz) 194, 202
- Miklós (1642–1716) író, erd-i kancellár (1691), uhszéki főkapitány (1667–1676) 69, 105, 315
- Pál az uh-i gimnázium főgondnoka (1678-tól) 313, 314
- Pál (1715–1797) királyi táblai elnök 422, 423

- Pál keresdi, szebeni ref főinspector, kurátor, kamarás (eml 1821) 435
- Pál (1783–1866) mezőmadarasi, kamarás, in-surgens őrnagy 428
- Péter (†1646) máramarosi és hunyadi isp 294
- Sámuel (1663–1708) küiküllői főisp, az uh-i gimnázium főgondnoka (1678-tól) 313–315, 317
- Sámuel (1696–1755) guberniumi tanácsos, az uh-i ref gimnázium főkurátora (1733–1754) 313–315, 317
- Sándor gr, az uh-i ref gimnázium főkurátora (1812–1838) 314, 316, 319, 320
- Zsuzsanna (1754–1797) iktári, Teleki Sámuel fel 426
- Beuchel András kv-i királybíró (1600, 1602) 265
- Bibó István (1911–1979) társadalomfilozófus, szociológus, politikus 110
- Bilosca Katalin (18. sz) 414
- Binski, Paul (szül 1956) művészettörténész 192
- Biró Annamária (szül 1980) irodalomtörténész 90
- Birtha András ördögösfüzesi (17. sz) 287
- Blesch Gyrd Jörg brassói polg (16. sz) 228
- lánya: Catharina 228
- Bocskai György tanácsúr (1569–1570) 244
- — özv lásd Sulyok Krisztina
- István erd-i fjd (1605–1606) 62, 104
- Bod Péter (1712–1769) ref lelkész, történész 82, 83, 86, 88, 89, 289, 290
- Bódi Gáspár ítélmester (1551?–1553) 237, 238, 250
- György leleszi prépost (1553) 238
- Bodoki János (1730–1762 u) ref lelkész 297
- Bodola János ref esperes 435
- Sámuel az uh-i ref gimnázium tanára (1787–1796) 319
- Bodrogi Sámuel szebeni lelkész (1856–1884) 438
- Boér cs 471, 473
- Ferenc abafáji (18. sz) 296
- Jenő dr. (1847–1907) orvos 461, 463
- — fel lásd Papp Eszter
- Bogáthy András n, belső-szolnoki főisp (1600–1609 k) 264, 265
- Boldizsár n, marosszéki királybíró (1588) 239, 264, 265
- Fazekas Miklós (1548–1592/98) unit lelkész, költő 261
- János birtokos (15. sz) 199
- Bogdándi Zsolt (szül 1977) történész 236, 259, 264
- Bogner, Georg ev lelkész (18. sz) 296
- Bojti (Veres) Gáspár (1595 k–1640) 279
- Boldizsár Iván (1912–1988) író, újságíró 105, 113, 117, 118
- Bolyai Farkas (1775–1856) matematikus, tanár, drámaíró 82
- Bomelius, Thomas (†1592) nagyszzebeni jegyző, ev lelkész 226
- Bóna István (1930–2001) régész 171
- Bonaventura, Szt (1221–1274) 404, 405
- Bonchidai Gergely kv-i ispotálymester (1678–1680) 215
- Bongarsius Jacobus (1554–1612) francia tudós, diplomata 60
- Bónis György (1914–1985) jogtörténész 241
- Borbély János uh-i főbíró (1703–1704), az uh-i ref gimnázium gondnoka (1697-től) 313–315
- Bordás Beáta (szül. 1986) művészettörténész 442
- Borfejtő Antal kolozsmonostori (16. sz) 200
- Bornemisza Péter (1535–1584) protestáns prédikátor, költő, drámaíró 54
- Bornemissza Boldizsár kápolnai, n, tanácsúr (1599–1607) 263, 264
- Gergely kv-i ötvös, esk polg (1575–1578, 1580, 1582–1583) 259
- — fel lásd Kalmár Orsolya
- Boros Fortunát (1895–1953) erd-i ferences tartományfőnök, író 175
- Borsa Iván (1917–2006) levéltáros, történész 185
- Borsa nemzetség 186
- nb Roland erd-i vajda (1282, 1284–1285, 1288–1294) 186
- Borsai Nagy cs 317
- Nagy Borbála, ~ Tamás lánya, Bethlen Sámuel fel (1684-tól) 317
- Nagy István uhszéki alkirálybíró (1751–1764), az uh-i ref gimnázium gondnoka (1746–1764) 310, 311, 313–320
- Nagy József az uh-i ref gimnázium gondnoka (1776–1791) 313–315, 318–320
- Nagy Klára, ~ István lánya, Sebesi Miklós fel 317, 318
- Nagy Klára, ~ Tamás lánya, Bethlen Elek fel 317
- Nagy Tamás, Bethlen Sámuel apósa 317
- Borvölgyi Györgyi könyvtáros, Ráday Gyűjtemény, Bp 84, 85
- Bossy, John (szül 1933) történész 193
- Botlinger Mária kaplonyi lakos (20. sz) 148
- Bottalnószó Besenyei Menyhárt sárdi, deák, gyfv-i prókátor (1603–1625) 252
- Bozouch comes, birtokos (13–14. sz) 196
- Bozzyas Jakab n (15. sz) 194
- Bócsi cs, Zemplén vm 179
- Böjtne Andor ref lelkész (20. sz) 291

- Bölkényi Mihály ref lelkész (17. sz) 295
 Bölöni Farkas Sándor (1795–1842) író, műfordító, utazó 105, 324
 Böszörményi István gyfv-i hiteleshelyi levélkéréső (1665–1672) 272, 276
 Bözödi György (1913–1989) író, szociográfus, történész 113, 116
 Brandenburg, Ton történész 38, 42
 Braun Róbert (1879–1937) szociológus, falukutató 110
 Brenz, Johannes (1499–1579) német reformátor 282
 Brigitta, Svéd, Szt, Vadstenai (1303–1373) misztikus írónő, rendalapító 45, 46
 Bródy Sándor (1863–1924) költő 467
 Brozer Anna kv-i polg, ~ Tamás lánya (16–17. sz) 265
 — György kv-i polg (16–17. sz) 263
 — Tamás kv-i polg (16–17. sz) 265
 Brukenthal Sámuel (1721–1803) erd-i gubernátor 423
 Brüll Emánuel (1884–1951) nyelvművelő, könyvtáros 17
 Bucer Márton (1491–1551) német reformátor 282
 Budai cs, kv-i 259
 — Margit, kv-i polg, ~ Tamás lánya, Kalmár János fel 258, 259
 — Parmenius István (1555/1560–1583) 60
 — Tamás kv-i ötvös, főbíró (1580, 1588, 1592) 258, 259, 262
 Buday György (1907–1990) grafikus, fametsző, könyvművész, díszlettervező 107, 113
 Bugenhagen, Johannes (1485–1558) német reformátor 282
 Bun Lukács gyfv-i prókátor (1603–1621) 251
 Burján Annók bethleni (17. sz) 286
 Buser, Jacob brassói (16. sz) 228
 Buzogány Dezső (szül 1957) egyháztörténész, teológiai professzor 321
 Bürger, August Gottfried (1747–1794) költő 98
 Caesar, Caius Julius (i. e. 100–44) római államférfi, hadvezér, szónok, történetíró 57
 Câmpean, Ioan lásd Kimpián Juon
 Caÿao, Vincentius szászrégeni prókátor (16. sz) 234
 Ceaușescu, Nicolae R kommunista elnöke (1967–1989) 160
 Cementes Ötvös János kv-i ötvös, esk polg (1574) 259
 — Katalin kv-i, ~ János lánya, Horvát Imre fel 259
 Ceres, istennő 451
 Cicero, Marcus Tullius (i. e. 106–43) római filozófus, politikus, szónok, konzul 57
 Coletta, Corbie-i, Szt Nicolette Boylet (1381–1447) apáca, misztikus, rendi reformátor 46, 47
 Crăciun, Maria Silvia (szül 1959) történész 35, 201
 Curaeus, Joachimus (1532–1573) ev teológus, történetíró, orvos, természetbúvár 63
 Czeglédi István (1620–1671) ref lelkész 85
 Czigány Lóránt (1935–2008) irodalomtörténész, diplomata 102, 104, 110, 117
 — Magda (szül 1935) művészettörténész, könyvtáros 117
 Czikker, Margarete (15. sz), ~ Nikolaus özv 197
 Czikó cs 411
 — Imre (18. sz) 405, 411
 — János gondnok (18. sz) 411
 — Pál (18. sz) 411
 Czobor Erzsébet (1572–1626), Thurzó György fel 69
 Czompol Gergely (15–16. sz) 197
 — — fel lásd Markos Anna
 Czumbil Franciska, a Jézus Szíve Társulat tagja, a Szent Kereszt Hadserege tagja 150, 151
 Cs. Szabó László (1905–1984) író, esszéíró, kritikus 105, 107
 Csabai Péter ref lelkész (16. sz) 295
 Csák Gyula (szül 1930) író, szociográfus 114
 Csáky Károly 150
 — Kata (1726–1794) 77
 Csánki Dezső (1857–1933) történész, levéltáros 13
 Csányi Miklós n (16. sz) 245
 Csávási István (17. sz) 285
 — — fel lásd Fazekas Annók
 Cseh Gyula főszołgabíró, Kézdi járás (19–20. sz) 340, 341
 — Viktor szentkatolnai nagybirtokos (19–20. sz) 344
 Cseke Péter (szül 1945) irodalomtörténész, egyetemi tanár 101
 Csengeri György ref lelkész (17. sz) 295
 Cserei János, iskolamester (1600?–1651/1652) 67
 Cserényi István n (16. sz) 249
 Csernátoni cs 277
 — István nagyobb kancelláriai íródeák (1612) 278
 — István nagyobb kancelláriai íródeák (1655–1663) 277
 — Katalin, Bárdi István fel 277–278

- Vajda Sámuel az uh-i ref gimnázium tanára (1780–1785) 319
- Csicsói György gyfv-i hiteleshelyi levélkereső (1680–1698) 273
- Csíki István kv-i polg 443
- Csikós Júlia (szül 1961) könyvtáros, könyvtörténész 81
- Csipkés Elek (1770 k–1841) tordai hadnagy 394
- György tordai bíró (†1601) 393
- Csiszár Mihály kv-i osztóbíró (1603) 218
- Csomafájai György (15. sz), Vingárti Geréb János familiárisa 204
- Csoóri Sándor (szül 1930) költő, esszéíró, prózaíró, politikus 114
- Csorja Terézia, Bajkó Ferenc fel 344
- Csoronk Márton kincstári jogügyszegazgató (1555–1560) 238, 239
- Csukovits Enikő (szül 1961) történész 199
- Csulai György erd-i ref püspök (1650–1660) 307
- Csúzi Cseh Jakab (1639–1695) teológiai doktor, ref püspök 84
- Daczó György n (16. sz) 248
- — fel *lásd* Lázár Borbála
- Daday Gerő (1890–1979) festő 471
- Dályai Kandó Ferenc uhszéki jegyző, az uh-i ref gimnázium patrónusa (18. sz) 310
- Kandó István (18. sz) 320
- Kandó Mihály uhszéki főkirálybíró (1795–től), az uh-i ref gimnázium főkurátora (1796–1797) 312–318, 320
- Daniel cs 309–312, 315, 404
- Ferenc (†1707) uhszéki főkirálybíró (1653–tól) 310
- István, id. (1684–1774) uhszéki főkirálybíró (1745–1770), az uh-i ref gimnázium főkurátora (1745–1774) 310, 311, 313–316, 318, 319
- István guberniumi tanácsos (1724–1788) 423, 424
- István, ifj. uhszéki főkirálybíró (1770–1786), az uh-i ref gimnázium főkurátora (1768–1788) 310–314, 316, 320
- János unit n, uhszéki alkapitány (1639–1649) 307, 308
- Polixénia, id., ~ István lánya, ifj. Wesselényi István fel 310
- Tódor (1710–1782) szamosújvári főbíró 403, 404, 414
- Dankanis Ádám (1932–1977) művelődéstörténész 175
- Darvas József (1912–1973) író, publicista, politikus, a népi írók mozgalmanak tagja 110, 116
- Dávid Ferenc (1520 k–1579) reformátor, unit püspök 260, 261, 293, 466, 473
- Deák Farkas (1832–1888) történész 237
- Pál kv-i főkapitány 465
- Debreceni János gyfv-i hiteleshelyi levélkereső (1614–1623) 276
- Ember Pál (1660 k–1710) ref lelkész 84, 85
- László építész (1903–1986) 391
- Décei Pál ítélőszéki ülnök (1569–1570) 247
- Demeter András (szül 1969) színművész 139
- , Pelejtej Martonos familiárisa 179
- zágrábi püspök (1376–1378) 183
- Demeterfi Máté kv-i polg (15–16. sz) 203, 204, 206
- Dénes Ildikó 172
- István (1954–2005) geológus 167, 172
- Jenő (1909–?) művészettörténész 462, 464
- Derrida, Jacques (1930–2004) francia filozófus 119–131
- Dersi Margit (17. sz), Rih Mihály fel 287
- Derzsi Júlia (szül 1972) történész 223
- Dési Ötvös János ötvös, kv-i ispotálymester (1634–1636) 217, 220, 221
- Detvai János szebeni lakatos (eml 1791) 424
- Diósy/Nessbaum Márton (1818–1892) hírlapíró 94
- Dobó István egri várkapitány, erd-i vajda (1553–1556) 237
- Dobokai Miklós dobokai főisp (1317) 185
- Dobre-Kóthay Judit (szül 1952) erdélyi magyar díszlet- és jelmeztervező 139
- Dobszai János ítélőmester (1576–1580) 238, 239, 247
- Dominkovits Péter (szül 1962) levéltáros, történész 209
- Domokos Mátyás kv-i ispotálymester (1600) 217
- Dónát János (16. sz) 248
- — fel: Julianna n 248
- Donát József az uh-i ref kollégium gondnoka (1814–1844) 314, 316
- Dömjén Gergely udvari ágens (eml 1760) 422
- Dörfler-Dieken, Angelika (szül 1955) egyháztörténész, egyetemi professzor N-ban 38
- Drăgan, Mircea a Szatmár Megyei Kulturális és Örökségvédelmi Igazgatóság munkatársa 145
- Drágyi János (†1526) bélteki, krasznai főisp (1517), tárnokmester (1520–1522), országbíró (1526) 200, 201
- Drégely-Palánky János ref lelkész (17. sz) 88
- Drugeth Fülöp nádor (1323–1327) 183
- Dsida Jenő (1907–1938) költő, író, műfordító, szerkesztő 107
- Duffy, Eamon (szül 1947) történész 201

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Duns Scotus János (1266–1308) római katolikus teológus 38
- E. Kovács Gyula (1839–1899) színész 466
- Eceli Tabiási Klára, Johann Lulay szebeni jegyző, királybíró és kamarás (1492–1521), majd Markus Pemflinger szebeni királybíró (1523–1529) fel 194
- Ecsedi Báthory István (1555–1605) országbíró, a helvét-ref politikai és művelődési törekvések támogatója 60
- Ehinger, Johann augsburgi diakónus (16. sz.) 227
- Ehrenreich Ádám (1791–1844) rézmetsző 454
- Eisenbach, Johann Georg pallér (18. sz.) 403
- Elek (Alexius), Szt aszkéta, koldus, hitvalló 42
- Elekes Emma (szül 1932) színművésznő Szatmáron, Kolozsvárt, Nagybányán 142
- Elias, Norbert (1897–1990) szociológus 287
- Emerentia, Szt Anna anyja 41, 42
- Emerici, Georg ev lelkész (16. sz.) 293
- Engels, Friedrich (1820–1895) német forradalmár és kommunista ideológus 135
- Entz Géza (1913–1993) művészettörténész 390
- Enyedi István (†1729) ref lelkész, görgényi esperes 296
- Miklós ref lelkész (17. sz.) 295
- Molnár János ref lelkész (17. sz.) 87
- Eötvös József (1813–1871) író 94, 95
- Eperjesi Ferenc 1785-től szebeni ref kurátor-helyettes 424
- Erdei Ferenc (1910–1971) szociológus, író, politikus 116
- Erdélyi cs, somkeréki 239
- Erszéngyártó Anna kv-i (16. sz.), ~ János lánya 198, 199, 203, 204
- György (16. sz.) 199
- — fel: Orsolya 199
- Ertsei Zsigmond bonchidai ref lelkész (eml 1793) 430
- Erzsébet, Árpádházi Szt (1207–1231) 59
- Esterházy Ágnes gr (1827–1899) 445
- Exner, Balthasar (1576–1624) költő 63
- Faber/Kovács Márton szászrégeni kovácsmester (16. sz.) 233
- — fel: Veronika 233
- Fábián deák kv-i 197
- özv: Borbála, Nagyvölgyi Demeter fel 197
- Fabini, Hermann (szül 1938) építész, művészet-történész 439
- Fábray Zoltán (1897–1970) író, publicista kritikus 110
- Fadrusz János (1858–1903) szobrász 465
- Falk Miksa/Falk, Max (1828–1908) író, politikus, szerkesztő 94
- Faludi Ferenc (1704–1779) író, költő, műfordító 87
- Farel, Guilloimme (1489–1565) francia reformátor 282
- Farkas András magyar író (16. sz.) 53
- Tamás kolozsmonostori (15–16. sz.) 207
- Fazekas Annók, Csávási István fel 285
- Féja Géza (1900–1978) író, újságíró, szerkesztő, irodalomtörténész 114–116
- Fejér Máté kisebb kancelláriai íródeák (1574–1579) 248
- Tamás (szül 1977) történész 264
- Fejér/Weis András szászrégeni lakatosinas (16. sz.) 233
- Fejéregyházai Mihály erd-i birtokos (15. sz.) 204
- Fejtő Ferenc (1909–2008) francia–magyar történész, kritikus, író, publicista 105
- Feld István (szül 1951) régész-történész 165, 171
- Felgyógyi István özv (14. sz.) 208
- — — rabnői: Erzsébet, Ilona, Margit 208
- — — szolgálja: Balázs 208
- Felicián a dipsei Szűz Mária-egyház plébánosa (15. sz.) 201
- Ferdinánd, I. magyar király (1526–1564) 238
- II. magyar király (1619–1637) 63
- Ferenc József, I. osztrák császár és magyar király (1848–1916) 453, 456, 462–464
- Ferenc, Assisi Szt (1182–1226) 15, 402, 405, 406, 412
- Ferenczi cs 318
- Géza (1924–2007) történész 166, 169
- György az uh-i ref gimnázium gondnoka (1788–1794) 313, 314, 316, 318, 320
- István uhszéki jegyző, az uh-i ref gimnázium gondnoka (1808–1821) 312, 314, 316–318, 320
- — fel *lásd* Sebesi Ágnes
- István (1921–2000) régész 166, 169
- Pál az uh-i ref gimnázium gondnoka (1768–1779) 313–315, 319
- Ferenczy Károly (1862–1917) festő 468
- Festetics cs, Zala vm 184
- Filstich Borbála kv-i, Szentmiklósi Ötvös Gergely fel 265
- Péter kv-i esk polg (1603–1605) 265
- Filtsch, Thomas szelindeki ev pap (eml 1784) 423, 434
- Finály Henrik (1825–1898) klasszika-filológus 466
- Fischer, Emil (1873–1965) szebeni fotográfus 426, 432, 433

- Fleisz Ilona kaplonyi lakos 149
 — Margit kaplonyi lakos 149
 Florea, Carmen történész, egyetemi oktató 35
 Fodor Gergely kv-i ispotálymester (1605–1613) 214, 217, 220
 — Tamás bocszárdi, gyfv-i prókátor (1604–1623) 252
 Fogarasi K. Ferenc gyfv-i másodpap (1675 e) 278
 — Kis Anna (17. sz), Rátz Miklós fel 286
 Fogarasy Mihály erd-i püspök (1800–1882) 408
 Folti Bálint (eml 1689) 426
 Forgách Ferenc tábornok (18. sz) 404
 Forró János háportoni, n, Fehér vm-i főispán (1583–1594) 263, 264
 Földényi Frigyes/Feldinger, Gottfried (1819–1900) újságíró, szerkesztő 90–100
 Földvári Bálint ítélmester (1558–1566) 242, 243
 Frátai Gergely ítélszéki ülnök (1563–1570) 239, 240, 247
 Fráter György (1482–1551) pálos szerzetes, erd-i kincstartó, kormányzó (1542–1551) 104, 237
 Freher, Marquard (1565/66–1614) jogász, történész, diplomata, államférfi 57, 58
 Frigyes, III. (1415–1493) német-római császár 58
 Friz gr (eml 1780-as évek) 423
 Fronius Imre az uh-i ref kollégium gondnoka (1844–1847) 314–316, 318
 — Mathias (1522–1588) brassói városnagy, tanácsos, jegyző 225
 Fülöp fermai püspök (1273–1300), M-i pápai legátus (1279–1281) 185, 186
 Fülöp, Nagylelkű (1504–1567) hesseni tartománygróf 61
 Gaál Gábor (1891–1954) író, irodalomtörténész, szociológus, szerkesztő, irodalomkritikus, közíró 116
 — György feketelaki (17. sz) 283
 Gábor Csilla (szül 1963) irodalomtörténész, egyetemi tanár 35, 40
 Gábor deák 72
 Gálfalvi Megyes János ref lelkész (17. sz) 295
 Gálfai Emőke (szül 1972) történész 268
 Gáltói Mihály gyfv-i prókátor (1603–1606) 252
 Gámán cs 238
 Gáspár, a Kálnokiak megbízottja (17. sz) 78
 Géandron, Pierre kanadai kat pap 152–153
 Gebauer Sziggyártó Mihály kv-i ispotálymester (1628–1633) 213, 220
 Geiger, Peter Johann Nepomuk (1805–1880) festő 442, 454–458
 Geleji Katona István erd-i ref püspök (1633–1649), egyházi író 283, 308
 Gelenczei János (17. sz) 285
 — — fel *lásd* Nagy Kata
 Gennep, Arnold van (1873–1957) etnográfus, folklorista 192
 Gentilis, Scipio (1563–1616) olasz jogtudós 57
 Gerendi cs 260, 263
 — Anna, ~ János testvére, n 263
 — Borbála, ~ György lánya, n 263
 — György n (16. sz) 263
 — János (†1594) n, tordai főisp (1592–1594) 263
 — Pál, ~ György fia, n 263
 Géresi Kálmán (1841–1921) jogakadémiai tanár, történész 177
 Gergely, Világosító Szt (kb. 260–330) 404, 406, 407, 413, 418
 Gesner (Gessner) Konrad (1516–1565) svájci természettudós 55
 Géza (Gejza) (940?–997) magyar fjd 61
 Ghibu, Onisifor (1883–1972) román egyetemi tanár, politikus 104
 Ghinda, Dan Horea színpadi tervező 138
 Gidó Attila (szül 1979) történész 366
 — Csaba (szül 1973) történész 323
 Glezsán Kristóf mikefalvi, n, vajdai ember (1574) 248
 — — fel *lásd* Mikó Fruzsina
 Gombocz Zoltán (1877–1935) nyelvész 14
 Govrik Ferenc (19. sz) 405
 Göcsi Máté (†1585) erd-i ref püspök 293
 Görgey Artúr (1818–1916) tábornok 97, 99
 Grassler, Georg festő (18. sz) 406
 Gratus, Garmer segesvári ácspllér (eml 1825) 436, 437, 440, 441
 Groedel cs 345, 348
 — Albert, ~ Zadig fia 348
 — Ármin, ~ Zadig fia 348
 — Bernát, ~ Zadig fia 348
 — Zadig faipari vállalkozó (19–20. sz) 348
 Groisz Béla dr. kv-i polg 461
 Gross Ede brassói vállalkozó (19. sz) 345
 Gruter (Gruytere) Jan (1560–1627) német kritikus és tudós 57
 Gudmarrson, Ulf a wastergotlandi kormányzó fia, Svéd Szt Brigitta (1303–1373) férje 46
 Guichard Estienne nyelvész Párizsban (17. sz) 54
 Gusti, Dimitrie (1880–1955) román szociológus, etnológus, egyetemi tanár, politikus 113
 Gürtler, Johann (15–16. sz) 206
 Gyárfás cs 344
 — Lajos zabolai nagybirtokos (19–20. sz) 344, 345

- Miklós (1839–1860) lécfalvi, a Rikánbelőli
Kommunitás főgondnoka 81
- Miklós (1915–1992) magyar író, dramaturg,
forgatókönyvíró 134, 135
- Gyentai Dorottya n. Kudui Dényi Miklós fel (15.
sz) 192, 204, 207
- Gyergyai Miklós ref lelkész (17. sz) 295
- Gyöngyösi István (1629–1704) költő 87
- Györfly György (1917–2000) történész 171, 176
- György, Szt 202
- Györgyi Dénes (1886–1961) építész 469
- Győri Nagy Ferenc ref lelkész (18. sz) 297
- Gyulaffy Zsuzsanna, Wesselényi Pál özv 243
- Gyulafi László (1699–1754) uhászeki főkirálybíró
(1730?–1745) 310
- Gyulai Ferenc, az uh-i ref gimnázium gondnoka
(1800–1806) 314, 316
- Ferenc váradai főkapitány (1651–1660) 270
- Klára, Bethlen Ferenc fel 83
- Pál (1926–1909) irodalomtörténész, költő, író,
egyetemi tanár, műkritikus 82
- Habsburg-ház 188, 238, 296, 316, 456
- Rudolf I. herceg (1218–1291) 455
- Hadnagy Károly kovásznai nagybirtokos (19–20.
sz) 344
- Hajnóczy Gyula fel (19. sz) 408
- Haller cs 479
- Anna, ifj. Kornis Zsigmond fel (18. sz) 407
- Pál († 1766) fel *lásd* Perényi Krisztina
- Hanak Péter (1921–1997) történész, egyetemi ta-
nár 74
- Hansch Sebestyén sókamara-perceptor (18. sz)
403
- Harag György (1925–1985) színházi rendező Er-
délyben, a Holokauszt túlélője 137, 141
- Harippi György gyfv-i, n 270
- Harsányi Kálmán (1876–1929) költő 471
- Härter, Karl (szül 1956) német jogtörténész 223,
224, 228, 232
- Haynald Lajos (1816–1891) bíboros 462, 464,
473
- Hazay/Heim Ernő (1819–1889), hírlapíró 95
- Hebler, Mathias (†1571) erd-i szász püspök 293
- Heckenast Gusztáv (1811–1878) történész 454
- Héder nb. Kőszegi Miklós nádor (1275–1298,
megszakításokkal) 187, 188
- Hegel, Friedrich (1770–1831) német filozófus,
egyetemi tanár 135
- Hegyi Géza (szül 1981) történész 175
- Heidegger, Martin (1889–1976) német filozófus
131
- Hein János (1866–1935) kertépítész 446
- Heltai Gáspár ifj. kv-i királybíró (1606) és jegyző
(1611–1617) 263
- Henckel Josefa (1789–1824) 444
- Henn, Anton besztercei polg (15–16. sz) 207
- Henter Anna, Rákovszky Márton fel (18. sz) 405
- Antal uhászeki főkirálybíró (1797–1824) 312
- Benedek nagyajtai, fjd-i tábla ülnöke (1589–
1591), prókátor 256
- Mihály Háromszék vicekapitánya (1660 k) 70
- Herberstein, Sigmund (1486–1566) író, katona,
diplomata, többször járt M-on 60
- Herceg cs, kv-i 259
- Antal kv-i királybíró (1572, 1574, 1576) 258
- Gáspár kv-i főbíró (1585) 259
- Hercegszőlösi István görgényi esp (17. sz) 294
- János gyfv-i hiteleshelyi levélkereső (1638–
1650) 269
- Herepei János (1891–1970) művelődéstörténész
269
- Márk erd-i alvajda (1446–1450) 205
- Herman, Johann kv-i (15. sz) 196
- — fel: Dorothea 196
- Hermann András kv-i ispotálymester (1616–
1619) 221
- Antal (1851–1926) néprajzkutató 467
- Hermányi Dienes József (1699–1763) ref lelkész
289, 290
- Hervieux de Chanteloup, J. C. természettudós
(18. sz) 87
- Hesdái Márton felsőjárói, n (16. sz) 264
- Hesseni Móric örgróf (1592–1627) 59
- Hetzel Károly szebeni asztalos (eml 1786) 425
- Heusinger von Waldegg, Edmund (1817–1886)
német mérnök 327
- Hochmeister, Martin nyomdász (eml 1786) 424
- Hochmeisterné, ifj. (eml 1788) 424
- Hoffmayer Simon (†1800) szobrász 427
- Hontpázmány nb. Tamás országbíró (1291–1293)
188
- Horn Dávid bp-i faipari vállalkozó (19–20. sz)
343, 345–350
- Horvát Demeter, ~ László váradai polg fia (†1471
e) 193
- Imre n, nagyobb kancelláriai íródeák (1577–
1590) 259, 260, 264, 266, 267
- — fel *lásd* Cementes Katalin
- Kata, Wesselényi Miklós fel 237
- Horváth János (1878–1961) irodalomtörténész,
egyetemi tanár 47, 48
- Lajos építész (19. sz) 446
- Hory Etelka (1845–1910) néprajzi gyűjtő, Gyar-
mathy Zsiga fel 448, 467, 469

- Hosz Pál kv-i ispotálymester (1661–1680, meg-
szakításokkal) 214
- Hosszúasói Mihály n (16. sz) 264
- Hrib, Dana Roxana (szül 1972) művészettörté-
nész 427
- Hunyadi János (1407 k–1456) hadvezér, M kor-
mányzója 471
- László kv-i polg (15. sz) 193
- Mátyás *lásd* Mátyás, I.
- Huszár Károly br (1859–1912) 457
- Mihály olthévízi lelkész (1750–1793), az uh-i
ref egyházmegye jegyzője (1782-től) 320
- Sándor br (18. sz) 297
- Husztai Mátéfi Péter ref lelkész (16. sz) 293
- Hutter Elias (1553–1605) német hebraista 51, 54,
56, 65, 66
- Igyártó György (†1589 k) kv-i prókátor 251,
255–258, 266, 267
- Ötvös Mihály (†1603) fjd-i aranykamarás
(1585), kv-i főbíró (1590) 259
- Sára, ~ Mihály lánya 259
- Ikafalvi prédikátor (17. sz) 287
- Ilona, Szt császárné (248–330) 386
- Illyés Géza (1883–1950) ref lelkész 290
- Gyula (1902–1983) költő, író, drámaíró, mű-
fordító, lapszerkesztő 115
- Imecs Pál gyfv-i, n 276
- Imre herceg, Szt (kb. 1000–1031) 404
- Imre Mihály (szül 1946) irodalomtörténész,
egyetemi tanár 49
- Imreh Barna (1908–1982) ref lelkész 290
- Intze István (1679–1776) a marosvásárhelyi Re-
formátus Kollégium tanára 86
- Iosif al II-lea *lásd* József, II.
- Irhagyártó Ágnes, ~ Mihály kv-i polg lánya (15.
sz) 196, 197
- István, I. Szt magyar király (1000–1038) 61, 62,
336, 386, 387, 410, 472
- , Szt protomártír 404
- mester 72
- Iunius, Melchior (1545–1604) német szónok, hu-
manista 58
- Izabella magyar királyné (1540–1559, megszakí-
tással) 240, 241
- Jacobinus Bernát kv-i centumvir (1600–1602)
261
- Dávid kv-i ispotálymester (1591–1598) 214
- Jakab Elek (1820–1897) történész 195
- Zsigmond ref lelkész (19. sz) 294
- Jakcsi Boldizsár kusalyi, n (16. sz) 243, 249
- Jakó Zsigmond (1916–2008) történétkutató 83,
176, 177, 205, 271, 275
- Jancsó Béla (1903–1967) közíró, kritikus, orvosi
szakíró 108
- Jankó János (1868–1902) földrajz- és néprajz-
tudós 13
- Jankovich Béla (1865–1939) vallás- és közokta-
tásügyi miniszter 467
- János, II. magyar király (1559–1571) 239–242,
246, 247
- kv-i polg, kereskedő (15. sz) 199
- alországbíró (1291) 188
- , Kapisztrán Szt (1386–1456) 404, 405
- , Nepomuki Szt (1340 k–1393) 404, 406, 411,
412
- János Zsigmond *lásd* János, II.
- Janovics Jenő (1872–1945) kv-i színházigazgató,
színész, a magyar filmgyártás úttörője 377
- Jaritz, Gerhard (1949) történész 205
- Jászberényi István 270
- Jeddi Pál egyházmegyei konzisztórium világi tag-
ja (1783-tól) 320
- Jézus Krisztus 43, 387, 404–406, 411–413, 415
- Joachim, Szt Anna első férje 37, 407
- Joben Lőrinc (18. sz) 405
- Johanna nőpápa 63
- Jósa János felsősófalvi lelkész (1782–1787) 320
- Joseph, II. *lásd* József, II.
- Jósika István (1648–1696) dévái várkapitány 309
- Mária (eml 1689) 426
- József, II. német-római császár, magyar király
(1765–1790) 91, 312, 398, 399, 422, 429, 432,
439
- , Szt 152, 404, 412, 413
- Juhász István (1915–1984) ref lelkész, teológiai
tanár 290
- Kabos Mihály kolozsi főisp (1553) 238
- Kádár Máté *lásd* Maurer Kádár Máté
- Mihály kv-i esk polg és sáfárpolg (1601) 218
- Miklós kv-i polg (15–16. sz) 197
- — fel: Fruzsina 197
- — gyerekei: Antal, Katalin (Szabó Lőrinc fel),
Praxedis, István 197
- Kaffer, Leopold asztalos (19. sz) 442, 447, 457,
458
- Kajali Pál (1662–1710) kuruc szenátor 85
- Klára (1690–1741) n, ~ Pál leánya, Ráday Pál
fel, könyvgyűjtő asszony 84, 85, 87
- Kakuts Béla, fr. Szilveszter, ofm 154
- Kalmár János (†1589), ~ László fia, kv-i esk polg
258, 259, 266, 267
- — fel *lásd* Budai Margit

- László (†1566 k) kv-i királybíró 258
 — Orsolya, ~ László lánya, Bornemissa Gergely fel 259
 — Péter, ~ László fia 258
 Kálnoki cs 67
 — Ádám (1683–1719) háromszéki főkapitány, ~ Sámuel fia 67, 75, 76
 — Annis, ~ Sámuel lánya (?) 75
 — Domokos (†1732), ~ Ádám fia 79
 — Judit (†1770 k), ~ Domokos és Kendeffy Judit lánya, Petki István fel 79
 — Kató 67
 — Sámuel gr (1640–1706) Erdély bécsi kancellárhelyettese 67–75, 77–80
 — — lánya: Borbála, Apor Péter fel (1681–1743) 77, 79
 — Zsuzsanna (†1706), Mikes Kelemen fel 72, 77
 Kálvin Antoine genfi polg, kereskedő, ~ János testvére 282
 — János (1509–1564) francia reformátor 282
 Kán nb László erd-i vajda (1294–1315) 183, 185
 Kanizsai Orsolya, ~ Miklós és Drágffy Anna lánya, Nádasdy Tamás fel (1521–1571) 69
 Kanta Mihály kv-i ispotálymester (1617–1619) 220
 Kánya Emília (1830–1905) újságíró, szerkesztő 92, 97, 107
 Kányádi Sándor (szül 1929) költő 108
 Kappa Antal (†1575) kv-i esk polg (1568–1575) 254
 Kapusi Szabó András (†1665) kv-i ispotálymester (1658–1665) 214, 217, 221
 Karácsony Lukács (18. sz) 414
 — János (1858–1929) nagyváradi kanonok, történész 175
 — Miklós (18. sz) 412
 Karlovszky Bertalan (1858–1938) festő 467
 Károli Gáspár (1529 vagy 1526/1530 k–1591) ref lelkész, esperes, fordító, nevéhez köthető az első teljes magyar Biblia 50, 51, 54
 Károly, I. (Nagy) a Frank birodalom császára (742–814) 58, 59
 —, I. magyar király (1301/1310–1342) 179, 183, 185
 —, VI. német-római császár (1711–1740) 404
 Károlyi cs, Szatmár vm 177–178
 — Sándor gr (1669–1743) 145
Karthauzi Névtelen, az Érdy kódex másolója 39, 42, 43
 Kassai György, kassai Asztalos Péter fia, kv-i organista (15–16. sz) 198
 — — özv: Katalin 198
 Kassák Lajos (1887–1967) író, költő, műfordító, képzőművész 103, 110
 Kászoni Ferenc (18. sz) 405
 — Sándor (18. sz) 405, 414
 Katalin, Alexandriai Szt (282–305 k) 386
 Katona Hajnal Tünde (1979) nyelvész 21, 31, 32
 — Lajos (1862–1910) néprajzkutató, filológus 47, 48
 — Zsigmond guberniumi tanácsos (eml 1821) 435
 Kazinczy Ferenc (1759–1831) író, költő, irodalomszervező 431
 Keckermann Bartholomaeus (1572–1609) kálvinista teológus, filozófus, német nyelven írt 54, 55, 64
 Kegelius, Philipp (1535–?) protestáns áhitati író 85
 Kelemen Kis Anna magyardécei, Kis Gergely Márton fel (17. sz) 284
 — Lajos tisztügyész, Háromszék vm (19–20. sz) 340, 341
 — Lajos (1877–1963) történész, levéltáros 13, 175, 184, 292, 444, 445, 449, 450
 Kemény János erd-i fjd (1607–1662) 68
 — Lajos az enyedi ref egyházmegye főkurátora (19. sz) 319
 — László erd-i gubernátor (1759–1762) 421
 — Miklós az uh-i ref gimnázium főkurátora (1821–1828) 314, 316
 — Zsigmond (1814–1875) író, publicista, politikus 105
 Kempe, Margery, Szt (1373 k–1438 k) misztikus írónő 46
 Kendeffy Elek guberniumi tanácsos (†1783) 422, 424
 — Rákhel (†1798) 424–426
 Kenderesi Ferenc szebeni ref domesticus curator 1825-től 435, 436
 Kendi Ferenc erd-i vajda (1553–1556) 238
 — Ferenc (†1594) radnóti, n, tanácsúr (1575–1591) 264
 Kendlinger, Jacobus, de Sanct Wolfgang építőmester vagy festő (1480-as évek) 481
 Kerekes Kristóf kv-i (15–16. sz) 198, 205
 — — fel: Katalin 198, 205
 — Márton építész (19. sz) 445
 — Pál uhszéki adószedő, uh-i gimnázium gondnoka (1768–1776) 310, 311, 313–315
 Keresdi Dénes alsójárai, n (16. sz) 264
 Keresztési Mihály birtokos (14. sz) 205, 206
 Keresztúri Tamás n (16. sz) 238
 Keresztury Dezső (1904–1996) író, költő, irodalomtörténész, kritikus, műfordító 113, 117, 118

- Kermesser, Michael kv-i (15. sz) 198
 — — fel *lásd* Menszáros Margit
- Kécszináló Simon (szék?)aknai jobbág (17. sz) 286
 — — fel *lásd* Nemes Ilona
- Keserű Mihály (†1555 e) n 238
 — — özv *lásd* Bánffy Magdolna
- Keserű Dajka János erd-i ref püspök (1618–1633) 270
- Kibédi Gergelyfi József (1720 k–1800 u) ref lelkész 300
- Kidei János ref lelkész (17. sz) 295
 — Pesti János (15–16. sz) 199
- Kilyéni János/Klein, Hermann újság szerkesztő 94
- Kimp, Josef (1520 k–1586) ev lelkész, régeni dékán 293
- Kimpián Juon asztalos (19. sz) 442, 447, 457, 458
- Királyfalvi János (†1603) kincstári jogügyigazgató (1594–1599) 263, 265
- Kis András backamadarasi, székelykeresztúri lelkész (1781–1813) 320
 — Domokos n (14. sz) 208
 — — rabnője: Ágnes 208
 — — gyerekei: Ágoston, Miklós, Margit 208
 — Gergely Márton magyardései (17. sz) 284
 — — fel *lásd* Kelemen Kis Anna
 — Gergely backamadarasi, az uh-i ref gimnázium tanára (1768–1787) 319, 320
 — István járai, n, ~ Domokos unokatestvére (14. sz) 208
 — Károly egerpataki, szebeni ref gondnok (19. sz) 435
 — Márton (18. sz) 413
 — Sámuel az uh-i ref kollégium gondnoka (1845-től) 315, 316
 — Sebestyén ofm, rendházfőnök (18. sz)
 — Zsigmond szebeni ref pap (1816–1836) 435
- Kisberéti Kerekes Kata bálványosváraljai (17. sz) 284
- Kiseskülli Székely Sebestyén n (16. sz) 195
- Kiss András (szül 1922) jogtörténész, levéltáros 254
 — István (1881–1957) történész 290
 — Jenő (szül 1943) nyelvész 21
 — Lajos (1868–1943 u) ref lelkész 291
 — Lóránd (szül 1973) restaurátor 385
- Klanczay Gábor (szül 1950) történész, egyetemi tanár 35
- Klapka György (1820–1892) tábornok 98, 99
- Klein de Sadu, Ioan Inocențiu (1692–1768) gör kat püspök 16
 — Magda rendező 138, 140
- Kleophás, Szent Anna második férje 40
- Knemeyer, Franz-Ludwig (szül 1937) német jogtudós 223
- Kodolányi János (1899–1969) író, újságíró, szociográfus 110, 114
- Koháry András József (1694–1757) lovassági tábornok, honti főisp 404
- Kolozsvári Gábor nagyobb kancelláriai íródeák (1567–1572), kancelláriai titkár 248
 — Grandpierre Emil (1907–1992) író, műfordító és kritikus 107
 — János kincstári jogügyigazgató (1603–1610) 263
 — Márton (†1600) deák, kv-i centumvir, ítélőmester 260, 262
- Kolping, Adolf, Boldog (1813–1865) német római katolikus lelkész, szociális mozgalom elindítója 147
- Kolumbán Judit könyvtáros, Kolozsvári Egyetemi Könyvtár 83
- Komáromi Borbála n, Bárdi István fel 276, 277
 — Márton dévai várnagy (1641) 276–277
 — — fia: András n 277
 — — lánya: Katalin, Trombitás János özv 277
- Koncsa a Kálnoki család megbízottja (17. sz) 74
- Kónya Ferenc (1741–1797) küiküllői ref esperes 289, 290
- Korda cs 318
 — Anna, Toldalagi László fel 318
 — György kolozsi főisp 423
 — Zsigmond gr, uhszéki főkirálybíró (1709–1733), az uh-i ref gimnázium gondnoka (1709–1712) 310, 313–316, 318
 — Zsigmond, ifj. 317
 — — fel *lásd* Nemes Júlia 83
- Kornis Antal főkörmányszéki tanácsos (†1759) 405, 413
 — Ferenc (†1765) 405
 — Mihály szentpáli, n (16. sz) 239
 — Zsigmond (1677–1731) gubernátor 401, 403, 406, 408–410, 416–419
 — Zsigmond, ifj. (1718–1777) 407
- Kós Károly (1883–1977) építész, író, grafikus, politikus, szerkesztő 104, 107, 113, 460, 468–470, 472, 473
- Kosack, Joseph szebeni ácspllér (eml 1822) 436
- Kossuth Lajos (1802–1894) politikus 96, 97
- Kosza Antal (szül 1978) régész 168
- Kosztá József (1861–1949) festő 467
- Kosztolányi Dezső (1885–1936) író, költő, műfordító, kritikus, esszéista, újságíró 19
- Kovács Ádám (1933–1991) színházi rendező 135
 — Ferenc (1927–2008) rendező, dramaturg, színikritikus 141, 142

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- György (1910–1977) erd-i magyar színművész, drámaíró 136, 140, 141
- Imre (1913–1980) író, szociográfus, politikus 115, 116
- János (18. sz) 414
- Márton *lásd* Faber/Kovács Márton
- Zsolt (szül 1976) művészettörténész 401
- Kovacsóczy Farkas tanácsúr és kancellár (1578–1594) 261, 263
- János n, udvari familiáris (16. sz) 263
- Kovácsnai Csorja István az uh-i ref egyházmegye esperese (1777–1802) 319, 320
- Kováts József (1906–1937) író, újságíró, kritikus 116
- Zsigmond vízaknai, 1787-től szebeni ref kántor 425
- Kőfaragó György kv-i (16. sz) 195
- — özv: Magdolna, ferences harmadrendi nővér 195
- Kóhalomi Máté lesesi plébános (15–16. sz) 207
- Kőműves Máté kv-i ispotálymester (1612–1616) 214
- Köpeczi János székelyvásárhelyi, n, prókátor (1590) 264, 265
- Körösfői-Kriesch Aladár (1863–1920) festő 460–473
- Kőrösi Csoma Sándor (1784–1842) nyelvtudós, a tibetológia megalapítója 105
- Kőrösi József huszti, az uh-i ref gimnázium tanára (1751–1763) 319
- Kötő József (szül 1939) színháztörténész, szerkesztő 134
- Kőváry László (1819–1907) történész 165
- Kövecsi István szolokmai lelkész (1783–1795) 320
- Kraemer András kőművespallér (eml 1825) 436, 440, 441
- Kraus, Joseph marosfelfalusi ev lelkész (1563) 294
- Krempels, Samuel szebeni kőművespallér (eml 1784) 421, 423, 439, 440
- Kriesch György 465
- Iván 472
- Kristó Gyula (1939–2004) történész 185
- Kristóf, Szt (3. sz) 386, 387
- Krisztus *lásd* Jézus Krisztus
- Krönes Ferenc/Franz Edmund róm kat egyházi író (19. sz) 147
- Kubinyi András (1929–2007) történész 192
- Kunch, Pelejtej Martonos officíalisa 179
- Kuncz Aladár (1885–1931) író, szerkesztő, kritikus, műfordító 102
- Kühlmann, Wilhelm (szül 1946) germanista, egyetemi tanár 9
- Lackfi István n (14–15. sz) 199
- Lajos, I. (Nagy) magyar király (1342–1382) 183, 184, 187, 199, 415
- Toulouse-i Szt (1274–1297) 404, 405
- Lakatos György kv-i ispotálymester (1620–1622) 221
- István fazekas (19. sz) 442, 447, 453, 457, 458
- János kv-i ispotálymester (1576) 216
- Lampérth Géza (1873–1934) költő író, irodalomtörténész 71
- Lamprich Imre ofm (18. sz) 402
- Láposi István bálványosváraljai (17. sz) 285
- Láposy Hegedűs Géza (1875–1929) festő 468
- Laskai János (†1599) n, gyfv-i hiteleshelyi levéltáros (1580–1589) 265
- Osvát (1450 k–1511) obszerváns ferencrendi pap, latin nyelvű prédikációk szerzője 35
- László Csaba színész, rendező 142
- Dezső (1904–1973) ref lelkész, esperes, egyházkerületi közügyigazgató, vallástanár, szerkesztő, főlevéltáros 104–107, 115
- László, I. (Szt) magyar király (1077–1095) 386, 387, 404, 455, 471
- IV. (Kun) magyar király (1272–1290) 185, 186, 189, 190, 455
- V. (1440–1457) magyar király 60
- mezőpagozsai lelkész (1635) 295
- Lattenberg Lajos mérnök (eml 1886) 438
- Lázár Borbála n, Daczó György fel 248
- Erzsébet (†1709), ~ István lánya, Kálnoki Sámuel fel 67–71, 74, 77–80
- István udvari tanácsos, csíki főkapitány és udvarmester (1626?–1679) 68, 77
- — lánya *lásd* ~ Erzsébet
- János, az erd-i ref egyház főgondnoka (1748-tól) 319
- Jenő gr (1845–1900) 457
- Le Goff, Jacques (szül 1924) történész 200
- Lehel vezér 453, 456
- Lehr Benő MÁV hivatalnok (19. sz) 327
- Lénárd, Szt 150
- Lénárt István kisludai, gyfv-i prókátor (1603–1622) 252
- Leo pápa, XIII (1810–1903) 150
- Leopold, Joseph Friedrich (1695–1726 k) rézmetsző 416
- Lepřich/Löprich, Thomas ev lelkész (17. sz) 296
- Ligeti Antal (1823–1890) festő 467
- Lincz György kv-i mészáros, ispotálymester (1623) 217
- Lippai Ferenc a Kazinczy kódex feltételezett másolója 42

- Lippich Elek (1862–1924) művészettörténész, költő 469
- Lobwasser, Ambrosius (1515–1585) német író, fordító 54
- Losonczy László n (15. sz) 204
- Loyolai Ignác (1491–1556) a jezsuita rend alapítója 282
- Lőrinc, Szt (3. sz) 405
- Lőrinczi Márton bágyi lelkész (1761–1792) 320
- Lucretius Carus (i. e. 99 k–54) római költő, filozófus 57
- Lukács festő (18. sz) 409
- Lukácsfi cs 318
- Ilona, Ferenczi György fel 318
- János az uh-i ref gimnázium majd kollégium gondnoka (1821–1845) 314, 316
- László uhszéki alkirálybíró, az uh-i ref gimnázium gondnoka (1787–1808) 312–314, 316, 320
- Lukácsi Márton kv-i ötvös (15. sz) 198
- — fel *lásd* Reich Katarina
- Lukinich Imre (1880–1950) történész 428
- Lupescu Makó Mária (szül 1970) történész, egyetemi oktató 191
- Lupsai Menyhárt n (†1588 k) 264
- Lutsch Péter kv-i ispotálymester (1605–1609) 221
- István kv-i ispotálymester (1637–1638, 1644–1647) 221
- Luzenthal, Franz Anton ezredes (18. sz) 405
- Magyar Simon keteli (17. sz) 286–287
- Magyari Hunor (szül 1979) fényképész 291
- Makkai László (1914–1989) történész 105, 107
- Sándor (1890–1951) ref püspök, teológiai tanár, író 106, 107
- Málnási Dávid petki lelkész (1774–1796) 319
- László (1726–?) a Teleki család udvari lelkésze 83, 86, 87
- Mályusz Elemér (1898–1989) történész 199, 207
- Mara(i) Albert deák (15–16. sz) 206
- Márai Sándor (1900–1989) író, költő, újságíró 105
- Margit (1175–1223), II. Angelosz Izsák bizánci császár fel 170
- , Antiochiai Szt, Marina (303 k) szűz, vértanú 42
- Mária, Szűz 36, 37, 39, 40, 42, 62, 202, 386, 401, 404–419
- Mária Terézia (1717–1780) Habsburg császárnő, magyar királynő (1740–1780) 310–312, 421, 422
- Markos Anna kv-i (15–16. sz), ~ György leánya, Czompol Gergely fel 197, 205
- Marosi Péter (1920–1998) kritikus, szerkesztő, újságíró 135
- Martinelli, Johann Baptist (1701–1754) bécsi építész 431
- Martini, Karl Wilhelm von (1821–1885) író, költő 98
- Márton Gergely szentbenedeki, n (16. sz) 247
- Tünde Mária (szül 1976) történész 280
- Mátyás, I. magyar király (1458–1490) 58, 60, 63, 64, 202, 239, 465
- , II. (1557–1619) magyar király, I. Mátyás néven német-római császár 63
- Mátyás László (18. sz) 414
- Maurer Kádár Máté kv-i ispotálymester (1648–1658) 213, 217, 221
- Medgyesi Miklós n (16. sz) 263
- Mednyánszky László (1852–1919) festő 467
- Meisner, Balthasar (1587–1626) német ev teológus 85
- Mekcsei László ítélmester (1555–1566) 238, 239, 242, 243
- Melich János (1872–1963) nyelvész 14
- Melius Juhász Péter (1532–1572) ref püspök, egyháztudós, botanikus, író 54, 88, 283, 293
- Méliusz József (1909–1995) író, fordító 135
- Melka Vince (1834–1911) festő 453
- Menszáros Margit, ~ János lánya, kv-i Michael Kermesser fel (15. sz) 198
- Menteler, Katarina, ~ Johann lánya, Tóth Lőrinc fel (15. sz) 196
- Mesnyi János marosvásárhelyi orgonakészítő (1950-es évek) 433
- Mester János a Kálnokiak megbízottja (17. sz) 78
- Mészáros Gergely jobbágy, marosigényi bíró (1588) 251
- István, ~ Gergely fia 251, 256
- Mátyás gyfv-i bíró (1604) 252
- Mezei János *lásd* Kimpfián Juon
- Michael, Daniel fia, kelneki, comes (14. sz) 196, 203
- Michaelis professzor (eml 1788) 424
- Mihály arkangyal 202, 386, 405, 414
- , Simon fia 178
- Mihelyes János guberniumi és konzisztóriumai kancellista, naplóíró (eml 1790) 422
- Mikes Anna, Daniel István fel (eml 1787) 424
- Ármin gr (1868–1944) zabolai nagybirtokos, vállalkozó 351
- Kelemen (†1686) háromszéki főkapitány 68

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- — fia: Mihály (1667–1721) háromszéki főkapitány, belső-szolonoki főisp, anyja Kálnoki Zsuzsanna 71, 403
- Zsigmond gr bodolai nagybirtokos, vállalkozó (19–20. sz) 351
- Mikesné 72, 77
- Miklós comes, Bún egyházának kegyura (13–14. sz) 196
- , Adorján fia, székelyvásárhelyi folnagy (1323) 176
- , Sutk fia, Pelejtei Martonos familiárisa 179
- , Szt védőszent, mislyei társaskáptalan 180
- Mikó Fruzsina, Glezsán Kristóf fel 248
- Imre gr (1805–1876) erdélyi magyar államférfi, művelődés- és gazdaságpolitikus, történész 81
- Miksa, I. (1459–1519) német-római császár 58
- Mikszáth Kálmán (1847–1910) magyar prózaíró 134, 135
- Mindszenti Benedek (†1610) tanácsúr (1598–1610) 264
- Moldován Erzsébet, Bányai Bogdán fel, székelytamásfalvi nagybirtokos (19–20. sz) 345
- Molter Károly (1890–1981) író, kritikus, irodalomtörténész 113, 116, 117
- Moni János, „Orros” István fia, Ilunch apja, erd-i birtokos (14. sz) 192
- Monostori Imre (szül 1945) irodalomtörténész 113
- Monoszló nb Péter erd-i püspök (1270–1307) 185
- Montbach Sarolta br (1895–1955) 446
- Móré Katalin, Várcai Sándor György fel (16. sz) 195
- Móric, Hesseni tartománygróf 60, 61
- Móricz Zsigmond (1879–1942) író, újságíró, szerkesztő 103
- Mön, Jakob kv-i bíró (1430–1450) 201
- Mudrák Attila (szül 1958) fényképész 476
- Munkácsy Mihály festő (1844–1900) 472
- Murádin Jenő (szül 1937) művészettörténész 460
- Mureşan, Camil (szül 1927) történész 392
- Musnai László (1888–1967) ref lelkész, teológiai tanár 297
- Müller Merész Gyula (1888–1949) festő, kv-i múzeumőr 467, 468
- N. Mihály pap (18. sz) 414
- Nádasdy Tamás főisp, országbíró, nádor (1498–1562) 69
- Nagy András uhszéki róm kat n (18. sz) 311
- Botond (szül 1976) történész 335
- Dániel guberniális cancellista, szebeni ref kurátorhelyettes 1788-tól 424
- Emőke történész, filológus 35
- Ferenc árkosi (17. sz) 278
- Gál bálványosváraljai (17. sz) 284
- — fel *lásd* Kisberéti Kerekes Kata
- Géza (1887–1971) ref lelkész, teológiai tanár 290
- Imre (1822–1894) kúriai bíró, történész 177
- Imre (1893–1976) festőművész 101, 107
- István (1904–1977) író 107
- Kata, Gelenczei János fel 285
- Menyhért, itélőszéki ülnök (1563–1572) 240
- Miklós, Pelejtei Martonos familiárisa 179
- Róbert-Miklós (szül 1976) történész 353
- Sándor (1869–1950) festő 461–463, 471
- Zsigmond petki, az uh-i ref gimnázium gondnoka (1709–1729) 313–315
- Nagyfalui Péter n (15. sz) 194
- Nagylelkű Fülöp 61
- Nagymartoni Mihály, Simon fia (13. sz) 178
- Nagyszombati Márton (†1524) bencés szerzetes, apát, humanista költő 60
- Nagyvölgyi Demeter fel: Borbála (Fábián deák özv) 197
- Naláczy Borbála, id. Bethlen Gergely fel (eml 1789) 423, 426
- Négyesy László (1861–1933) irodalomtörténész, esztéta, stilszta 84
- Nemes Ilona, Kécsináló Simon fel 286
- Judit (18. sz) 83
- Mátyás uhszéki alkirálybíró, az uh-i ref gimnázium gondnoka (1729–1746) 313–315, 317
- — fel *lásd* Ugron Borbála
- — lánya: Júlia, Korda Zsigmond fel 317
- — lánya: Klára (1719–1820), Bethlen Sámuel (†1754) fel 317, 319
- Tamás n (16. sz) 248
- — fel: Katalin 248
- Német György *lásd* Szakács György
- Kőműves Mátyás kőműves (eml 1678) 392
- Németh László (1901–1975) író, esszéista, szerkesztő, műfordító, irodalomszervező 102, 105, 106, 110, 111, 113, 117–119, 122–133
- Nessbaum Diósy Márton 94
- Nicasius volkányi plébános (15–16. sz) 206
- Nikolaus szászbudaki plébános (15–16. sz) 206
- Nuţescu, Gheorghe színész, filmszínész és rendező 137
- Nyári Márton kv-i ötvös (16. sz) 265
- Nyáry Pál (1550?–1607) hadvezér, főudvarmester 69, 74

- Nyirelt János kv-i ispotálymester (1593–1595) 214
 Nyíró cs, kv-i 258
 — István kv-i polg (16. sz) 256
 — Kálmán kv-i főbíró (1570) és királybíró (1569, 1575, 1577) 258
- Oecolampadius, Johannes (1482–1531) svájci reformátor 282
 Oláh András n, udvari familiáris (1563) 240
 — György (1881–1942) író, költő 110
 Ömböci János kisebb kancelláriai íródeák (1577–1585) 248
 Ombozi Miklós n (15–16. sz) 195, 208
 Ónoki Pósa „Drág” Kristóf n (16. sz) 193
 — Pósa István n (16. sz) 193
 Orbán Balázs (1829–1890) író, néprajzi gyűjtő, monográfus 165, 167, 175, 391, 394, 395
 — Gyöngyi (szül 1955) egyetemi tanár, esztéta 119
 — János (szül 1981) művészettörténész 421
 Orsolya, Szt szűz, vértanú (†304) 42
 Ottó magyar király (1305–1308) 185
 Ottokár, II. cseh király (1253–1278) 180, 455
 Ozment, Steven (szül 1939) történész 281
- Örkény István (1912–1979) próza- és drámaszerző, szerkesztő 134–136, 139, 142, 144, 151
 Ősz Sándor Előd (szül 1982) lelkész, egyháztörténész 289
 Ötvös András kv-i főbíró (1606–1620, megszákításokkal) 262
 — János *lásd* Dési Ötvös János
 — Mihály *lásd* Igyártó Ötvös Mihály
 — Orbán (†1589 k) kv-i ötvös, prókátor 256, 257
- Pais Dezső (1886–1973) nyelvész 14
 Pakó László (szül 1980) történész 251
 Pál, Szt 199
 —, VI (Giovanni Battista Enrico Antonio Maria Montini) római pápa (1963–1978) 152
 Pál-Antal Sándor (szül 1939) levéltáros, történész 176, 189
 Palissy, Bernard (1510 k–1589 k) keramikus 453
 Páll Botond disznajói lelkész 294
 Palm Jozefa gr (1754–1814) 444
 Páltineanu, Constantin R-i nagybirtokos, vállalkozó (19. sz) 336
 Pannonius, Janus (1434–1472) humanista költő 60
 Pápai Dániel n, kisebb kancelláriai íródeák (1566–1592) 248, 265
 — István szebeni (1790–1801) majd nagyenyedi ref pap 428
 — János gyfv-i hiteleshelyi levélkereső (1650–1658) 268–272, 275, 279
 — Páriz Ferenc (1649–1716) tanár, az orvostudományok és a filozófia doktora 86
 Papfalvi László n (15. sz) 206, 208
 Papp Eszter, dr. Boér Jenő fel 463
 — Kinga (szül 1983) irodalomtörténész 67
 — Márton (18. sz) 412
 Parászka Miklós (szül 1953) színházi rendező 142, 143
 Pareus David (1548–1622) ref teológus és prédikátor 56
 Pásztor Erzsébet, Péter János fel 150
 Pásztor Lajos történész 204
 Patkó János kisebb (1609–1610), nagyobb (1611–1624), mindkét kancellária íródeákja (1631) 243
 Payer, Georg kv-i (15. sz) 199
 Pázmány Péter (1570–1637) róm kat püspök, szónok 87
 Péchy Mihály (1755–1819) hadmérnök, építész 426
 Pécsi Anna történész 237
 — Erzsébet, Budai Tamás fel 258
 Pekry Kata, Petróczi Kata Szidónia lánya 86
 Pelejthey cs, Zemplén vm 177, 179, 184
 Pelejtei Martonos, Zochud fia, comes, Aba nb Amadé familiárisa 175, 178–180, 182, 183, 187–189
 — — fia: Vincló, Aba nb Amadé familiárisa 179
 Pemflinger, Markus szebeni királybíró (1523–1529) 194
 Péntek János (szül 1941) nyelvész 33, 34
 Perényi Krisztina, Haller Pál fel (18. sz) 405
 Pesty Frigyes (1823–1889) történész 13
 Péter kolozsmonostori őrserzetes (14. sz) 205, 206
 Péter János fel *lásd* Pásztor Erzsébet
 — Katalin (szül 1937) történész 75, 287
 — menyőgi (1335) majd cseh pap (1343) 192
 —, Szt 199, 386
 — váradí olvasókanonok (1446–1449) 204
 Peterdi András szavai (1592), majd veresegyházi prédikátor (1594) 263
 Péterffi Márton ofm, rendházfőnök (18. sz) 402
 Péterfi László (1721–1804) görgényi ref esperes 290, 291
 Pethő Sándor (1885–1940) történész, publicista, szerkesztő, 105
 Petki Anna (18. sz) 405
 — István (†1766), ~ Dávid és Zichy Sára fia 79

- — fel *lásd* Kálnoki Judit
 — Zsuzsánna (18. sz) 405
 Petőfi Sándor (1823–1849) költő 93, 97, 98, 100, 324, 325
 Petricsevics Kozma Fogaras vár prefectusa (1576–1588), tanácsúr (1588–1589) 248
 Petrikó a Kálnokiak megbízottja (17. sz) 78
 Petrőczy Kata Szidónia (1658–1708) költőnő 85
 — (Ludwig) Éva (szül 1951) irodalomtörténész, egyetemi tanár, költő 85
 Phaidrosz (i. e. 1. sz) filozófus 119, 132
 Piccartus Michael (1574–1620) professzor Nürnbergben 57
 Piccolomini, Aeneas Sylvius (1405–1464) II. Pius néven pápa 58, 60
 Pilátus 387
 Pinc, Peter kv-i polg (15–16. sz) 198, 203, 205, 206
 Piscator Johann (1546–1625) ref teológus, bibliafordító 54, 56
 Pisis, Bartholomeus de (†1401) ferences szerzetes, teológus, rendtörténész 175
 Piski János n, királyi ember (1563) 240
 Pistaki Lukács (†1600 e) bongárdi, kisebb kancelláriai íródeák (1559–1568), prókátor 264–265
 Placsintár Manuságh (18. sz) 413
 Platón (i. e. 427–347) görög filozófus 119, 128, 132
 Plautus (i. e. 250 k–184 k) római komédiaszerző 57
 Pohár János kv-i kőfaragó (15. sz) 197
 — — fel: Dorottyá, Mészáros Mihály lánya, később kv-i Balogh Péter fel 197
 Pomogáts Béla (szül 1934) irodalomtörténész 110, 111
 Pópa Stephan pap (17–18. sz) 417
 Pósta Béla (1862–1919) régész, egyetemi tanár 467
 Postel, Guillaume (1510–1581) francia nyelvész, diplomata, vallástörténész, csillagász 54
 Poszler Györgyi (szül 1960) művészettörténész 475
 Prázsmári Márton kv-i ispotálymester (1661–1662) 214
 Prezner, Christophor sókamaraisp (†1735/1736) 398
 Prinzin Regina (18. sz) 412
 Procopius magyar n fia, deák, a Teleki kódex egyik csodájának főszerzője 44, 45
 Pukánszky Béla (1895–1950) irodalomtörténész 91
 Pulacher cs, kv-i 259
 — Anna, ~ István testvére, Nyíró Kálmán fel 258
 — István (†1601) kv-i főbíró (1589–1599, megszakításokkal) 258, 259, 262
 Rác (Rác) Ádám (18. sz) 403
 — (Rátz) Miklós somlyói katona (17. sz) 286
 — István (18. sz) 407
 — Péter fel (18. sz) 407
 Radák István 1821-től szebeni ref főinspector kurátor (eml 1818) 435, 436
 Ráday András, ~ Gáspár testvére 84
 — Eszter (1716–1764), gr Teleki László fel, könyvgyűjtő nemesasszony 68, 82–89
 — Gáspár (1682–1711) Pest vm-i alisp 84, 87
 — Gedeon (1713–1792) költő, műfordító, irodalomszervező, politikus 84, 87
 — Pál (1677–1733), II. Rákóczi Ferenc kancellárja 84, 85
 Radicsics János gyfv-i hiteleshelyi levélkereső, ítélszéki ülnök (1560–1563) 239
 Radnaszegi István kv-i polg (16–17. sz) 218
 Radocsay Dénes (1918–1974) művészettörténész 477
 Radvánczy Márton (†1597) abosfalvi, ítélmester (1574–1590) 243, 247, 248, 265
 Rákóczi Erzsébet (1654–1707) 77
 — Ferenc, II. erd-i fjd. (1704–1711) 84, 89
 — György, I. erd-i fjd (1630–1648) 105, 243, 271, 277, 278, 283, 394, 396, 397, 399
 — György, II. erd-i fjd (1648–1657, 1658–1660) 213, 269, 275, 277, 307, 310, 396, 465
 — Zsigmond (1544/1554/1555–1608) erd-i fjd (1607–1608) 60
 Rakovszky Mártonné *lásd* Henter Anna
 Raphain Ágoston (1712–1780) ofm, provinciális 405
 Rappaport Miksa/Max kv-i fémpari vállalkozó (20. sz) 357
 Ratoris, Georg ev lelkész (16. sz) 293
 Reich, Katarina, Lukácsi Márton fel (15. sz) 198
 Reicherstorffer, Georg (1495 k–1554 k) erdélyi szász történetíró, térképész 194
 Reisz András kv-i ispotálymester (1601) 216
 Rem Georg (1561/62–1625) nürnbergi tanácsos 58, 62, 64
 Reményik Sándor (1890–1941) költő 107
 — Zsigmond (1900–1962) író 115
 Réti István (1872–1945) festő 467
 Rhédey Júlia, Bethlen Miklós fel (1669–1716) 69
 Rhumelius, Ioannes Chunradus (1597–1661) költő 55
 Richter, Gisela (1910–1998) restaurátor 478
 Rih Mihály (17. sz) 287
 — — fel *lásd* Dersi Margit

- Rittershausen, Konrad (1560–1613) jogász, főiskolai tanár 57, 58, 62
- Romanus, székelyvásárhelyi pap (1323–1334) 175, 176
- Rónay György (1913–1978) költő, író, műfordító, irodalomtörténész 110
- Rosenau, Johannes von, festő (eml 1445) 479
- Rosmann, Johann brassói lelkész (1659) 296
- Rot Tamás (†1600) kv-i esk polg (1595–1597) 265
- Roth szebeni asztalos, Baranyai Pál apósa (eml 1787) 424
- Róth Johanna (†1813), gr Teleki II. József fel 82
 — — lánya, Anna Mária (1780-as évek) 424
 — — unokája, János (1780-as évek) 424
- Rózsaffy Dezső (1877–1937) festő 467
- Rubens, Peter Paul (1577–1640) festő 453
- Rudolf, II. német-római császár (1552–1612) 52, 62
- Ruskin, John (1819–1900) művészeti teoretikus 468
- Rüsz-Fogarasi Enikő (szül 1966) történész, egyetemi oktató 211
- Sala János bethleni (17. sz) 286
- Salamon király 452
- Salomás, Szt Anna harmadik férje 41
- Salvatore da Horta, Boldog (1520–1567) 406, 412
- Samarjai Lökös Péter fjd-i levéltáros (1651–1658) 271, 272, 275, 276
- Sambucus, Johannes *lásd* Zsámboki János
- Sámsondi András szőkefalvi, n, kisebb kancelláriai íródeák (1573–1579) 264, 265
- Sándor cs 312
 — Anna, Várcai ~ György és Móré Katalin lánya, Török Mátyás jegyese 196
 — János farcádi, nagygalambfalvi lelkész (1784–1796) 320
 — László uhszéki főkirálybíró (1786-tól) 312
- Sándorné Mogyorósi Magdolna (szül 1948) vegyésztechnikus 168
- Sárdi István festő (1843–1901) 404
 — Miklós deák gyfv-i prókátor (1588) 251, 252, 256
- Sarkadi Nagy Emese (szül 1977) művészettörténész 475–480, 482
- Sárkány Sámuel (1823–1911) ev lelkész, püspök 92
- Sárközi György (1899–1945) költő, prózaíró, szerkesztő, műfordító 101
 — Márta (1907–1966) szerkesztő, ifjúsági író, műfordító 102
 — Mátyás (szül 1937) író, szerkesztő 101, 109, 111, 117
- Sárpataki Márton ítélőmester (1660–1680) 244
- Sásvári Gergely n (16. sz) 246
- Scaliger, Josephus Justus (1540–1610) németalföldi protestáns egyetemi tanár, ókortörténész, keletkutató 57
- Scheuer, Michael szebeni lakatos (eml 1822) 436
- Schiffer Ferenc (1845–1930) kanonok, író 147
- Schilling Boldizsár (1787–1861) hadmérnök 421, 435–437, 439, 440, 441
- Schleiermacher, Friedrich (1768–1834) filozófus 94
- Schlick, Franz von (1789–1862) tábornok 99
- Schmelczer Lőrinc kv-i esk polg (1600–1603, 1605–1606) 265
- Schneider, Johann szebeni ácspllér (eml 1783) 423, 439–440
- Schuchbauer, Anton (1719–1789) szobrász 407
- Schuler von Libloy, Friedrich (1827–1900) nagy-szebeni jogtörténész, egyetemi tanár 226
- Scultetus, Abraham (1566–1624) lelkész, teológiai tanár 57
 —, Tobias (1563–1680) költő 57, 62
- Sebesi cs 317–318
 — Ágnes, ~ Miklós lánya, Ferenczi István fel 317, 318
 — Boldizsár portai követ (1635–1641) 278
 — István, ifj. az uh-i ref kollégium gondnoka (1845–1874) 314–318
 — István uhszéki alkirálybíró, az uh-i ref gimnázium gondnoka (1828–1849) 312, 314, 316–318
 — Miklós az uh-i ref gimnázium gondnoka (1772–1788) 313–315, 317, 318
 — Sámuel az uh-i ref gimnázium gondnoka (1802-től) 314, 316–318
- Sebestyén Kálmán (szül 1938) történész 292
- Sekj Mihály ref lelkész (16. sz) 295
- Selye Anna/Ilona gyfv-i, n, Bárdi Péter fel 273
- Sennyei Pongrác, tanácsúr (1593–1601, 1607–1610) 264
- Sepsiszentgyörgyi Ferenc fráter, obszerváns ferences, a Teleki kódex másolója 39
- Serédi István (†1570) n 246
 — — özv: Várdai Klára 246
- Sete György nyújtódi (eml 1590) 264
- Sigmond Mihály széki prókátor (17. sz) 287
- Sík Sándor (1889–1963) piarista tanár, tartományfőnök, költő, műfordító, irodalomtörténész, egyházi író 102
- Simon szerzetes, a Szent Skapuláré társulat megalapítója 150

- Simonffi Alajos ofm, rendházfőnök (18. sz) 407, 411, 417
- Singer Gyula aradi faipari vállalkozó, kereskedő (19–20. sz) 345
- Sipos Gábor (szül 1951) történész, levéltáros 287, 292
- Skutnabb-Kangas, Tove (szül 1940) nyelvész 21
- Sleser Margarete (15. sz) kv-i, Sleser Johann kv-i polg özv 197, 203, 204
- — fiai: Johann, Bálint 197
- Smetius, Henricus (1537–1612/1614) orvosdoktor, filológus, költő 57
- Sófalvi András (szül 1973) régész-történész 165
- Solymosi Ferenc őtordai kurátor (eml 1726) 398
- Sólyomkői ifj. Ördög Simon n (15. sz) 195
- Sombori László kincstári jogügyigazgató (1572–1579), a kormányzó tanács tagja (1583–1585) 245
- Mihály n (16. sz) 238
- Péter n (15. sz) 199, 203, 205
- — fel: Zsófia 199, 203, 205
- Somkerei László, Lackfi István familiárisa, dobokai isp (1350) 199, 201
- Somlyai Gergely *lásd* Szentegedyi Somlyai Gergely
- Somodi Bálint ref lelkész (17. sz) 295
- Somogyi Boldizsár dési, kisebb kancelláriai íródeák (1582) 249
- Zoltán történész 204
- Somosi cs *lásd* Aba nb Somosi cs
- Sonntag, Ernst építész (eml 1962) 432, 439
- Sós János szebeni ref harangozó 1787-től 425
- Sóvári Soós Kristóf (1566–1620) Sáros megyei ev n, író 54
- Sövényfalvi János deák (16. sz) 263
- Spányi Béla (1852–1914) festő 467
- Stelli Ferenc kaplonyi lakos, a Szent Skapuláré Társulat tagja 151
- Katalin kaplonyi lakos, a Szent Skapuláré Társulat tagja 151
- Stenzel, Ernst építész (eml 1958) 433
- Stephenson, George (1781–1848) angol mérnök 323
- Stolleis, Michael (szül 1941) német jogász, jogtörténész 223
- Stoß-fiúk 479
- Sturm Johann (1507–1589) német pedagógus 51, 58, 61
- Suky cs 238
- Péter n (16. sz) 265
- Sulyok Imre ítélmester (1573–1575), kancellár (1576–1578) 243, 245
- János (†1603 k) szopori, n 263
- Krisztina, Bocskai György özv 244
- Sükösd Gáspár n (16. sz) 249
- — fel *lásd* Wesselényi Katalin
- Sümegei György (szül 1947) muzeológus, művészettörténész 101
- Sütő András (1927–2006) író, szerkesztő, műfordító 107, 108, 114
- Sylvester János (1504 k–1551 u) humanista tudós, bibliafordító 55
- Szabo, Ioan esperes (18. sz) 406
- Szabó András *lásd* Kapusi Szabó András
- András Péter (szül 1980) történész 264
- Dezső (1879–1945) író, kritikus, publicista 103, 107
- Ernő (1900–1966) magyar színész, rendező 135
- Erzsébet (17. sz) csicsókeresztúri 286
- György gyfv-i udvarbíró (1659) 270
- János marosvásárhelyi orgonakészítő (eml 1857) 433
- Károly (1824–1890) könyvtáros, történész 462, 464, 465, 473
- Péter a Kálnoky család megbízottja (17–18. sz) 76
- Sámuel enyedi teológiaprofesszor (eml 1786) 424
- T. Attila (1906–1987) nyelvész, ref lelkész 13–20, 292
- Tamás gyfv-i, n, Szegedi Anna mostohafia 273
- Zoltán (1912–1984) szociográfus, esszéíró, publicista 101, 102, 104–113, 115–118
- Szakács másként Német György gyfv-i, n 273
- Mátyás jobbágy(?) (15. sz) 193
- György ref lelkész (17. sz) 295
- Szalánczy Judit n, Komáromi Márton fel 276, 277
- — lánya *lásd* Komáromi Borbála
- Zsigmond (eml 1789) 425
- Szalárdi János (1616/17 k–1666) történetíró 268, 269, 271, 278, 279, 394, 396, 397
- Szalay Ferenc (1840–1930) építész 432, 437, 438, 439
- László (1813–1864) történész 245
- Szalók nb Péter alnádor (1298–1299) 178
- Szamosi Clotild 464
- János (1840–1909) klasszika-filológus 462, 464
- Szamosközy István (1570 k–1612) történetíró, gyfv-i hiteleshelyi levélkereső (1600?–1612) 55, 264, 393, 397
- Szanizló Zsigmond tordai bíró (1650 k–1711 u) 394

- Szántó György (1893–1961) regényíró, szerkesztő 107
- Szántói György, ~ Dávid bán fia, birtokos (15. sz) 202
- Szapolyai cs 237
- Szász Béla (1840–1898) bölcész, professzor 465
- Szathmári Paksi Mihály (1683–1744) ref főiskolai tanár, igazgató 86
- Papp Károly (1812–1887) festő, fényképész 444
- Széchenyi István (1791–1860) politikus, író, közlekedési miniszter 324
- Szécsi Miklós horvát bán (1346–1380, megszakításokkal) 183
- Szegedi Anna gyfv-i, n, Bárdi Péter fel 273, 274
- Csomai Miklós deák, pápai közjegyző, kolozsmonostori hiteleshelyi alkalmazott (1521–1533), Kolozs vm notáriusa 198
- Székely Ádám gr (†1789) 425
- Gergely kilyéni nagybirtokos (19–20. sz) 344
- János mérnök (eml 1884) 438
- Sámuel az uh-i ref gimnázium gondnoka (1821-től) 314, 316
- Zoltán (1912–2000) régész, történész 173
- Szekfű Gyula (1883–1955) történész, publicista, szerkesztő 105
- Szél Tivadar (1893–1964) bp-i orvos, statisztikus 373
- Széles Lukács sárdi bíró (1607) 252
- Szemere Bertalan (1812–1869) miniszter 324
- Szenci Molnár Albert (1574–1633/1634) ref lelkész, nyelvudós, filozófus, zsolnártöltő, egyházi író, műfordító 49, 51–60, 62–66, 104
- Fekete István ev püspök (17. sz) 85
- Szenczei László (1909–1980) elbeszélő, műfordító 114
- Szendrey Júlia (1828–1868) költő, író 98, 325
- Szentgyeydi Somlyai Gergely (†1594) kincstári jogügyigazgató (1576–1592), fjd-i tábla elnöke (1592–1594) 249, 262
- Székely Lőrinc n (15–16. sz) 194
- Szentkereszty Ferenc br zágoni nagybirtokos (19–20. sz) 346
- Zsigmond br zágoni nagybirtokos (19–20. sz) 343, 346
- Szentmártoni Császári Margit birtokos (15. sz) 204
- Szentmiklósi Ötvös Gergely (16–17. sz) 265
- — fel *lásd* Filstich Borbála
- Szép Ilonka irodalmi alak 465
- Szervátiusz Jenő (1903–1983) szobrászművész 107
- Szetz, Thomas szebeni kőműves (eml 1822) 436
- Szigethi Gyula Mihály az uh-i ref gimnázium tanára (1797–1823) 311, 312
- Pál ítélőmester (1567–1570) 242–244, 247
- Szjgyártó Mihály *lásd* Gebauer Szjgyártó Mihály
- Szikszai Mária (szül 1967) néprajzkutató, művészetantropológus, tanár 145
- Szilágyi József szebeni ref domesticus curator 1822-től 435
- Mihály (eml 1822) 436
- N. Sándor (szül 1948) nyelvész, egyetemi tanár, szerkesztő 33
- Szinnyei József (1830–1913) bibliográfus 93
- Szkhárosi Horvát András (†1549 u) ref prédikátor, énekszerző 54
- Szókratész (i. e. 470 k–399) görög filozófus 119
- Szombatfalvi László uhszéki róm kat n (18. sz) 311
- Szöcs Nina (18. sz) 408
- Péter *lásd* Werner Szöcs Péter
- Szörényi László (szül 1945) irodalomtörténész, egyetemi tanár 60
- Szóts Ferenc szebeni ref egyházi 1788-tól 425
- Szurda Margit, Surda Mihály kv-i polg özv (15. sz) 197
- — szülője és örökbefogadott gyereke: Krisztina (Johann Götz fel) 197
- Szvatopluk (830?–894) morva fjd 55
- Tacitus, Cornelius (55/56–117/120?) római szónok és történetíró 58
- Takáts Péter egyházi (18. sz) 417, 418
- Tamás alvajdai káplán (15. sz) 201
- deák kv-i prókátor (1573) 256
- , Aquinói Szt (1225 k–274) 37
- Tamásfalvi Boldizsár ref lelkész (16. sz) 295
- Tamási Áron (1897–1966) író, drámaszerző, publicista 101, 103, 106–108, 111–113
- Tanai Bella (szül 1930) magyar színésznő Erdélyben, 1977-től Magyarországon 141
- Tánczos Vilmos (szül 1959) néprajzkutató, egyetemi oktató 151
- Táncsics Mihály/Mihajlo Stancic (1799–1884) író, publicista 96
- Taracközi Ferenc gyfv-i hiteleshelyi levélkereső (1655–1667) 268, 270–273, 275, 276, 278, 279
- Péter gyfv-i hiteleshelyi levélkereső (1614–1623) 270
- Tarcsai István n (16. sz) 238
- Tárkány Szücs Ernő (1921–1984) jogtudós, néprajzkutató 193, 194, 209
- Tasnádi Gábor (szül 1943) szakíró, szerkesztő 102
- Ruber Mihály ref püspök (1605–1618) 283

- Taub János (1927–2010) rendező, színészpédagógus 141
- Taubmannus, Fridericus (1565–1613) költő 57
- Taurinus (Stieröxel) István (1480 k–1591) gyfv-i kanonok, erd-i történetíró 60
- Tavaszy Sándor (1888–1951) filozófiai író, teológiai tanár 13
- Técsi S. János (†1696 k) görgényi ref esperes 296
- Téglás István (1853–1915) régész 391
- Telegdi cs 84, 239, 244, 246,
— Mihály székely isp, udvarhelyi várnagy (1567–1569) 239
— — fel *lásd* Bánffy Zsófia
- Teleki cs 292
— Domokos az uh-i ref kollégium főgondnoka (1833–1856) 314, 316
— III. Domokos gr (1810–1876) magyar országgyűlési követ, történész, az MTA tiszteletbeli tagja 81, 82, 87, 89
— I. József gr (†1732), Fejér vm-i főisp, a marosvásárhelyi Református Kollégium gondnoka 84, 313
— II. József gr (1738–1796) koronaőr 82
— III. József gr (1777–1817) főkormánybiztos tanácsos 82
— II. László gr (1710–1778) guberniumi tanácsos 82–84, 86, 89, 42
— — fel *lásd* Ráday Eszter (1716–1764) 68, 82–88
— — fiai: Benjámín, Dániel, Gedeon, László, Zsigmond, Pál († gyermekkorban) 86
— — lánya: Krisztina († gyermekkorban) 86
— — lányuk: ~ Eszter, gr Toroczkai Zsigmond fel 83, 86
— — lányuk: ~ Klára, Wartensleben Vilmos fel 83, 86
— László Gyula gr (1866–1936?) 457
— László fel 463
— Mihály kancellár, fjd-i főtanácsos (1634–1690) 69, 72
— II. Mihály 82
— IV. Mihály (†1745) főkormánybiztos tanácsos 69, 72
— Miksa gr (1813–1872) 448
— I. Pál gr (1677–1731) 86
— I. Sándor gr (1679–1760) tordai főisp és guberniumi tanácsos 82
— — fel: Zsófia 82
— Sándor gr (1821–1892) 446, 453, 454
— Sámuel (1739–1822) guberniumi tanácsos, udvari kancellár, könyvtáralapító 422, 423, 426
- Temeseli Dési János n (15–16. sz) 195
- Temesvári András kisebb kancelláriai íródeák (1577) 248
— Pelbárt (1435 k–1504) obszerváns ferences, skolasztikus író, prédikátor 35, 39, 42, 43
- Terentius, Afer (i. e. 195/185–160/159) római vígjátékszerző 57
- Tetei Lőrinc kincstári jogügyigazgató (1569–1570) 239, 249
- Thabiássy László erd-i n (eml kb. 1460–1490 között) 481
- Thoroczkai Mihály ítélőmester (1631–1632) 243
— Zsigmond gr (eml 1788) 427
- Thököly Imre (1657–1705) kuruc hadvezér 68
— Sebestyén gazdag tőzsér, Nagyszombat (16. sz) 60
- Thuróczy János (1435?–1489?) magyar krónikaszerző 66
- Thurzó Szaniszló 60
- Tiboldi Tamás uh-széki n (17. sz) 307
- Tiege, Johann Karl de erd-i főhadparancsnok (†1729) 395
- Tímár Pál batosi, n, marosvécsi tiszttartó (1588) 263
- Timár Sándor, fr. Asztrik, ofm 154
- Toldalgi László az uh-i ref gimnázium főkurátora (1800–1805) 314, 316, 318
— — fel *lásd* Korda Anna
- Toldy Ferenc/Schedel Franz (1805–1875) irodalomtörténész 94
- Tomori Viola (1911–1998) szociológus, pszichológus 107
- Tordai János deák, prókátor (1590) 264
- Torma cs 410
— Dánielné, br Dujardin Mária (18. sz) 410
— János (18. sz) 410
— Miklós belső-szolnoki főisp (17–18. sz) 410
- Tornyai Miklós magister, Szolváltói Tornyai János fia (14. sz) 199
- Toroczkai János br (18. sz) 413
- Tót Mihály lánya: Anna bálványosváraljai (17. sz) 285
- Tóth Levente (szül 1978) történész 306
— Lőrinc kv-i polg (15. sz) 196
— — fel *lásd* Menteler Katarina
— — fia: Lőrinc 196
— Miklós rendező 140
- Török Elek róm kat n, uh-széki adószedő (18. sz) 311
— Mátyás, Sándor Anna jegyese, Sebesvár várnagya 196
— Pál róm kat n, uh-széki alkirálybíró (18. sz) 311
- Trattner, Henrich brassói kereskedő (19–20. sz) 346

- Trauzner Lukács (†1608) n, kv-i jegyző (1576–1582), ítélmester (1600–1601, 1603), fjd-i tábla elnöke (1607–1608) 260–263, 265–267
 — Sámuel disznajói lelkész (16. sz) 294
 Trefort Ágoston (1817–1888) vallás- és közoktatásügyi miniszter 462, 473
 Trócsányi Zsolt (1926–1987) történész, levéltáros 239–241, 276
 Trombitás János n (17. sz) 277
 — — özv *lásd* Komáromi Katalin
 Türi Benedek n (†1529 e) 195
- Udvari András kv-i kovácsmester, filmes, mozi-tulajdonos (19–20. sz) 377
 Ugron cs 309, 317
 — Borbála, ~ Ferenc lánya, Nemes Mátyás fel 317
 — János uhszéki országgyűlési követ, az uh-i ref gimnázium gondnoka (1709-től), főgondnoka (1733-tól) 313–315, 317
 — János uh-i ref gimnázium gondnoka (1788–1794) 313, 314, 316
 — János Uhszék adminisztrátora (1824–1832), az uh-i ref gimnázium gondnoka (1805–1832) 312, 314, 317, 318
 — Pál uhszéki főkirálybíró (1633-tól) 309
 — Pál a homoródszentmártoni ref egyház újjászervezője (18. sz) 314, 316, 320
 Újvárossy cs 461
 — Ilka, Kriesch Aladár fel 461–462, 466
 Ulászló, I. (Törpe) sandomierzi fjd (1289–1292), lengyel király (1320–1333) 187
 Ungler, Lukás (1527–1601) erd-i szász püspök 293
 Upori cs, Zemplén vm 179
 Urecter, Paulus szászregeni prókátor (16. sz) 234
- Vajda Gábor (18. sz) 414
 Valkai Miklós prókátor (1555) 238
 Valkói Miklós birtokos (15–16. sz) 200
 Várcai Sándor György n (16. sz) 195
 — — fel *lásd* Móré Katalin
 — — lánya *lásd* Sándor Anna
 Várdai cs, Szabolcs vm 179
 — Kata (1570–1630), Nyáry Pál fel 69, 74, 77
 — Klára, Serédi István özv 246
 Vas „Acél” János n (14. sz) 205–206
 — Miklós, ifj. n (14. sz) 205–206
 Vér Judit (1631–1707), Teleki Mihály fel 69
 Vemes Péter brassói közjegyző (1888) 343
 Venczel József (1913–1972) társadalomkutató, egyetemi tanár, köztíró 107
 Veres Anna 40, 47, 48
 — Miklós prókátor (17. sz) 286
 — Péter kv-i esk polg (16. sz) 249
 — Péter (1897–1970) író, politikus 110, 115, 116
 Veress Endre (1868–1953) történész 249
 Verestoi György, lelkész, híres szónok (1739–1794) 425
 Vermes János (†1637) tordai bíró 392
 Versendi János n, királyi ember (1563) 240
 Verzár Oxendius (1654–1715) örmény püspök 413, 414
 Veterani, Johann Friedrich a Habsburgok erd-i főhadiparancsnoka (1630–1695) 68
 Vicei cs, kv-i 259, 260
 — Erzsébet kv-i polg (16. sz) 265
 — Gáspár (†1594) kv-i esk polg 262
 — János (†1579) kv-i ötvösmester 258
 Vidombáki Simon erd-i szász birtokos (14. sz) 196
 Vik János (szül 1971) róm kat lelkész, egyetemi tanár 154
 Vince János színházi szakíró 140
 Vincencius Pictor Cibinensis festő (16. sz) 482, 483
 Vingárti Geréb cs 204, 205
 — Geréb János n (15. sz) 204
 — — fel: Zsófia 207
 Virdungus, Michael latin nyelvű drámák szerzője (16. sz) 57
 Vischer, Gall nagyszzebeni kereskedő (16. sz) 227
 Vita Zsigmond (1906–1998) nagyenyedi könyvtáros, tanár 472
 Vitéz Zsuzsanna n, Beldi Pál fel 271
 Vizaknai Miklós, id. erd-i alvajda (1439–1446, 1462–1465) 201, 203, 207, 208
 — — fel: Krisztina 208
 — — familiárisa: János 201, 207
 Voith Gergely (19. sz) 404
 Von Martini, Karl Wilhelm (1821–1885) osztrák újságíró 98
 Voragine, Jacobus de (1230–1298) olasz érsek, hagiográfus, történétíró 38
 Vörösmarty Mihály (1800–1855) költő 94, 465
- W. Kovács András (szül 1975) történész 184
 Ware Vilmos 37–38
 Wass György (†1594) tanácsúr (1593–1594), kolozsi főisp (1573–1593) 239
 Wassermann, Heinrich asztalos (18. sz) 403
 Wawrek János mérnök (eml 1882) 438
 Weiner Konrád ofm (1682–1730) 403
 Weis András *lásd* Fejér/Weis András
 Weisz Attila (szül 1975) művészettörténész 390
 Wenzel Gusztáv (1812–1891) történétíró 93
 — Vilma, Feldinger/Földényi második fel 93

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Werbőczy István (1458 k–1541) jogtudós, M nádora 61
- Werner József magyar színész, rendező, díszlet- és jelmeztervező 140
- Szócs Péter kv-i ispotálymester (1624–1628), számvévő (1624) 219
- Wesselényi cs 236, 237, 249, 250
- Farkas n 237
- Ferenc tanácsúr (1592) 248, 249
- Ferenc gr (1605–1667) 453, 456
- Gáspár, Miklós fia 249
- István, ifj. (1708–1758) a naplóíró ~ István fia 310
- Katalin, Sükösd Gáspár fel 249
- Mária br (1850–1922) 445
- Mihály budaméri, n (16. sz) 237
- (†1584) kincstári jogügyigazgató (1563–1567), ítélmester (1567–1584) 236–250
- Miklós br (1796–1850), az országgyűlési főrendiház vezére, a Magyar Tudományos Akadémia igazgatósági és tiszteletbeli tagja 105
- Pál hadadi (†1631 e) n 243
- — *özv lásd* Gyulaffy Zsuzsanna
- Simon, ~ Miklós ítélmester apja 237
- Zsuzsa, Bethlen János (1752–1811) főkurátor fel 319
- Zsuzsanna br (1743–1800) 443
- Widt Elek kv-i polg 465
- Wlassics Gyula (1852–1937) vallás- és közoktatásügyi miniszter 466
- Wolf Rudolf (1951–2008) történész 390, 392, 394
- Zakariás festő (18. sz) 406
- Zalán vezér 454
- Zathureczky cs 342
- Ferenc papolci nagybirtokos (19. sz) 342
- Gyula baróti nagybirtokos, vállalkozó (19–20. sz) 342, 343, 347
- István baróti nagybirtokos (19. sz) 342
- Zerkovitz Béla (1881–1948) dalszerző, operett-szerző 138
- Zichy Jenő gr (1837–1906) 448
- Zilahi Pál kv-i eskpolg (15–16. sz) 198
- — *özv*: Orsolya 198, 204
- Zrínyi cs 68
- Miklós (1508 k–1566) hadvezér 99
- Miklós (1620–1664) költő, író 87
- Zuráfsky kapitány (18. sz) 406
- Zsámboki János (1531–1584) bölcsészeti és orvosdoktor, ikonográfus 57, 62
- Zsigmond széki, deák, prókátor (1658) 286
- Zsoldos Attila (szül 1962) történész 171, 186, 187
- Zsögön István ozsdolai községi bíró (1904) 340

HELYNÉVMUTATÓ

- Aachen, N, v 201
 — Szűz Mária-templom 201
 Abafája (Apalina), R, Maros m, t 291, 294, 296, 297, 457
 Abara (Oborín), Szl, t 179
 Abaúj, M, tört vm 180, 181, 183, 237, 238
 Abaújvár, M, t 181
 Abbázia (Opatija), Hv, v 471
 Abosfalva (Abuş), R, Maros m, t 265
 Ábrány (Abranovce), Szl, t 180
 Abrud *lásd* Abrudbánya
 Abrudbánya (Abrud), R, Fehér m, v 431, 437, 440
 — unit templom 431, 440
 Ajtony (Aiton), R, Kolozs m, t 247
 Akna *lásd* Székakna
 Alba Iulia *lásd* Gyulafehérvár
 Alba Transilvana *lásd* Gyulafehérvár
 Al-Duna, M, tájegység 185
 Almakerék (Mălâncrav, Malmkrog), R, Szeben m, t 199, 385, 338, 479
 — ev templom 338
 Almámálom (Malin), R, Beszterce-Naszód m, t 285
 Alpár mezeje 454
 Alpestes (Peştişu Mare), R, Hunyad m, t 25, 29
 Alsó-Ausztria 364
 Alsóhajom (Boian, Bonnersdorf), R, Szeben m, t 476
 Alsóölkény (Beica de Jos), R, Maros m, t 295, 301
 Alsó-Fehér tört vm 355, 460
 Alsóhagymás (Hăşmaş), R, Szilágy m, t 406, 416, 417, 419
 Alsóidecs (Ideciu de Jos), R, Maros m, t 293
 Alsóilosva (Ilişua), R, Beszterce-Naszód m, t 409
 — gör kat templom 409
 Alsójára (Iara), R, Kolozs m, t 264
 Alsókarácsonfalva (Crăciunelu de Jos), R, Fehér m, t 183
 Alsókósály (Căşieu), R, Kolozs m, t 417
 Alsórákos (Racoş), R, Brassó m, t 168, 172
 — Mihály vára 172
 — Tepő vára 172
 — toronyvár 169
 Alvinc (Vinţu de Jos), R, Fehér m, t 185, 247, 270, 293
 Anglia 324
 Apahidi ér, eltűnt ér Nagyenyed határában, R, Fehér m 16
 Arad (Arad), R, Arad m, v 345, 377
 Arad, R, tört vm/megye 184, 355, 376
 Aranyosszék, R, tört székely szék 316
 Árkos (Arcuş), R, Kovászna m, t 278
 Armenopolis *lásd* Szamosújvár
 Árokalja (Arcalia), R, Beszterce-Naszód m, t 313, 316
 Attila vára, toronyvár a Persányi-hegységben 167
 Augsburg, N, v 416, 226, 227
 Ausztria 180, 187, 361, 415
 Azar (Velké Ozorovce), Szl, t 179
 Azovi-tenger 53
 Ázsia 448
 Bacău, R, m 341
 Bács (Baciu), R, Kolozs m, t 247
 Bacsfa (Báč), Szl, t 409
 Baden, N, tartomány 224
 Bagos (Boghiş), R, Szilágy m, t 248
 Bákó *lásd* Bacău
 Balászfalva (Blaj), R, Fehér m, v 331, 376
 — gör kat székesegyház 431
 Balsaracz, R, Arad m, elpusztult t Pécska közelében 248
 Bálványosvárálja (Unguraş), R, Kolozs m, t 284, 285
 Bánffyhunyd (Huedin), R, Kolozs m, v 469
 Bánság (Banat), R, tört régió 100, 184, 186, 366, 367, 370, 371, 373–375, 378
 Baranya, M, tört vm 181
 Barátok tava, eltűnt állóvíz Nagyenyed határában, R, Fehér m16
 Barátos (Brateş), R, Kovászna m, t 346
 Barcaság (Țara Bârsei, Burzenland), R, tört régió 165, 168, 173, 174, 228
 Barcasági káptalan 228
 Bardocszék, R, tört székely fiúszék 168, 310, 311
 Baróti-hegység 346
 Bártfa (Bardejov), Szl, v 391
 — ágostonos (ma ferences) kolostor 391
 Baszka-pataka, R, Kovászna m, erdei patak 347
 Báta, M, v 201
 Batizné vápája, eltűnt szőlőművelő hely Nagyenyed határában, R, Fehér m 15
 Bátos (Batoş), R, Maros m, t 263, 290
 Bázél (Basel), S, v 282, 301
 Bázna (Bazna), R, Szeben m, t 196
 Bécs (Wien) 63, 67, 68, 71, 76, 80, 97, 147, 226, 227, 311, 405, 406, 409–411, 428, 458, 480, 483
 — Laimgrube 437

- Stephansdom 409
 — trinitárius templom 409
 Békamál, szőlőhegy Nagyenyed határában, R, Fehér m 15
 Békés m 464
 Belső-Erdély, földrajzi régió 342
 Belső-Szolnok, R, tört vm 225, 265, 406, 409, 410
 Bereck (Brețcu), R, Kovászna m, t 336–338, 340
 —, Kalabucs, erdő 338
 —, Paltin-havas, erdő 336–338, 340
 Beresztelke (Breaza), R, Maros m, t 295
 Berethalom (Biertan, BIRTHÄLM), R, Szeben m, t 480, 481
 — ev templom 481
 Berlin 447
 Bern, S, v 301
 Bessarábia (Basarabia), Moldávia, tört régió 370, 380
 Beszterce (Bistrița, Nösen, BISTRITZ), R, Beszterce-Naszód m, v 185–187, 206, 207, 211, 226, 227, 233, 386
 — múzeum 386
 — domonkos templom 206
 — Szt Kereszt-konvent temploma 206, 207
 Beszterce tört szék, 72
 Bethlen (Beclean), R, Beszterce-Naszód m, v 286
 Bethlenfalva (ma Székelyudvarhely része), R, Hargita m, t 245
 Bihar, R, tört vm 182, 185, 186, 355
 Bisericani *lásd* Egyházfalva
 Bodoki-hegység 346
 Bodola (Budila), R, Brassó m, t 264, 271, 351
 Bogáti-erdő, Persányi-hegységben 168
 Boldi-hegy, Persányi-hegységben 167, 168, 173
 Bonchida (Bontida), R, Kolozs m, t 254, 428–430
 — Bánffy-kastély 445, 457
 — ref templom 430
 Borbánd (Bărăbanț), R, Fehér m, t 277
 Borberek (Vurpăr), Fehér m, t 247
 Borsod, M, tört vm 183, 238
 Borsodi hegy, M 115
 Bögöz (Mugeni), R, Hargita m, t 309
 Bözöd (Bezid), R, Hargita m, t 307
 Brassó (Brașov, Kronstadt), R, Brassó m, v 78, 185, 211, 224–226, 228, 276, 296, 325, 331–333, 342, 343, 345–347, 349, 351, 376, 405, 431, 440, 478
 — Fekete templom 385, 397
 — jezsuita templom 413
 — Kolostor utca (Mureșenilor) 431
 — — Péter és Pál róm kat templom 431, 440
 Brassó, R, megye 343
 Bretttye *lásd* Marosbretttye
 Brienz, Svájc, v 447
 Bruges, Belg, v 203
 Buda (ma Bp része), M, v 182, 185, 187, 188
 Buda *lásd még* Budapest 405
 Budakeszi M, v 470
 Budamér (Budimír), Szl, t 237
 Budapest M, v 109, 152, 331–333, 343, 351, 378, 461, 469, 471, 476
 — vízivárosi metető 461
 Budvár, R, Hargita m, vár 172
 Bukarest (București), R, v 102, 103, 134, 141, 144
 Bukovina (Bucovina), R/U, tört régió 368, 380
 Bún (Boiu), R, Maros m, t 196
 Burzenland *lásd* Barcaság
 Buzău, R, megye 344
 Buzău-vize, R, Buzău m, erdei patak 347
 Bükkös (Oláhbükkös, Făget), R, Fehér m, t 277
 Cabala *lásd* Kabala
 Cadrilater, B, tört régió 370
 Călata *lásd* Kalotaszeg
 Capri, sziget O-ban 127
 Caraș-Severin *lásd* Krassó-Szörény
 Carpathian Basin *lásd* Kárpát-medence
 Cetatea de Baltă *lásd* Küküllővár
 Cibinium *lásd* Nagyszeben
 Claudiopolis *lásd* Kolozsvár
 Cluj *lásd* Kolozs
 Cluj *lásd* Kolozsvár
 Cluj-Napoca *lásd* Kolozsvár
 Covasna *lásd* Kovászna
 Curciu *lásd* Küküllőkörös
 Częstochowa, L, v 401, 412, 413, 419
 — pálos kolostor 413
 Csáki-erőd (Gârboiu), R, Kolozs m, t 416
 — Haller-kastély 416
 Csanád (Cenad), R, Temes m, t 185
 Csanád, R, tört vm 185
 Csehország 364
 Csehszlovákia, tört országnév 112, 115
 Csépan (Cepan), R, Beszterce-Naszód m, t 201
 — Krisztus Vére-egyház 201
 Csepel-sziget, M 185
 Csernakeresztúr (Cristur), R, Hunyad m, t 24
 Csicsókeresztúr (Cristești Ciceului), R, Beszterce-Naszód m, t 286, 410
 — róm kat templom 410
 Csíki-medence (Depresiunea Ciuc), R, Hargita m, földrajzi tájegység 169
 Csíkkozmás (Cozmeni), R, Hargita m, t 411
 — róm kat templom 411
 Csikmenaság (Ărmașeni), R, Hargita m, t 476

- Csíkсомlyó (Șumuleu Ciuc), Csíkszeredába olvadt t 401, 411, 412, 419
- Csíksszék, tört székely sz/vm 312, 331–333, 343
- Csíksszentmihály (Mihăileni), R, Hargita m, t 326
- Csíksszereda (Miercurea-Ciuc), R, Hargita m, v 331–333, 397
- Mikó-vár 397
- Csomakőrös (Chiuruș), R, Kovászna m, t 344–346, 349
- Csomortán (Lutoasa), R, Kovászna m, t 341
- Darlac (Dârlos, Durles), R, Szeben m, t 385, 387, 388
- ev templom 386
- Darlington, Ang, v 323
- Dârlos *lásd* Darlac
- Dealu Batrân *lásd* Gyalu Batrin
- Debrecen, M, v 199, 270, 283, 292, 378
- Décs *lásd* Magyardécs
- Dedrád (Dedrad), R, Maros m, t 290
- Dedrâdszéplak (Goreni), R, Maros m, t 301
- Dej *lásd* Dés
- Dél-Dunántól, M, régió 182
- Dél-Erdély (Transilvania de Sud), R, tört régió 185, 367, 368
- Dés (Dej), R, Kolozs m, v 186, 213, 225, 249, 393, 395, 401–403, 406, 412–419
- ágostonos kolostor 402, 403
- Boér-kúria 464, 471
- ferences templom és kolostor 401–403, 405, 406, 408–414, 416–419
- sókamaraház 395, 403
- Detreh, Szl, elpusztult t 179
- Déva (Deva), R, Hunyad m, v 24, 183, 298
- vár 271, 272, 276
- Diód (Stremț), R, Fehér m, t 460–462, 464–466, 471–473
- Diósgyőr (ma Miskolc része), M, t 183
- Dipse (Dipșa), R, Beszterce-Naszód m, t 201
- Szűz Mária-egyház 201
- Disznajó (Vălenii de Mureș), R, Maros m, t 294, 295, 301
- Dobó *lásd* Székelydobó
- Dobó, R, elpusztult t Erdőfüle szomszédságában 309
- Doboka, R, tört vm 199, 249, 260, 315, 443
- Dobrudzsa (Dobrogea), R, régió 368
- Domáld (Domald, Maldorf), ma Csatófálva (Vișoara, Hohndorf) része, R, Maros m 477
- Dömsöd, M, t 186
- Dráva, folyó 327
- Duna, folyó 327
- Dunáninnen, M, régió 182
- Dunántúl, M, régió 179, 182, 184
- Dunavecse, M, v 424
- Ebesfalva (ma Erzsébetváros, Dumbrăveni) 254
- Eger, M, v 181, 183, 250, 416
- vár 237
- Egeres (Aghireș), R, Kolozs m, t 397
- Bocskay-kastély 397
- Egregy (Románași), R, Szilágy m, t 185
- Egres (Igrîș), R, Temes m, t 185
- Egyházfalva, Tordába olvadt t 390, 395, 396, 399, 400
- templom 390, 395, 396, 398–400
- Eibesdorf *lásd* Szászivánfalva
- Előpatak (Vâlcele), R, Kovászna m, t 333
- Enuruh, M, elpusztult t 179
- Enyed *lásd* Nagyenyed
- Erdély (Ardeal/Transilvania, Siebenbürgen) R régió 15, 16, 19, 20, 68, 70, 80, 84, 86, 102–104, 107, 169–171, 173–176, 181–191, 199, 203, 206–211, 223–226, 229, 231, 232, 234–243, 245, 263, 268, 269, 271, 276, 279–281, 283, 287–289, 292–294, 296–300, 307, 323, 325, 326, 331, 334, 353–355, 358, 364–381, 388, 390, 391, 399, 409, 412, 415, 419, 421, 423, 428, 429, 431, 439, 446, 465, 470–473, 475, 477–483
- Erdélyi Fejedelemség 242, 250, 251, 266, 267, 279
- Erdélyi vajdaság, R, tört országrész 242
- Erdélyi-medence (Bazinul Carpatic), földrajzi tájegység 165, 168, 170
- Erdőcsinád (Pădureni), R, Maros m, t 295, 298, 431
- ref templom 431
- Erdőd (Ardud), R, Szatmár m, t 283
- Erdőfüle (Filia), R, Kovászna m, t 309
- Erdőszengyel (Sângeru de Pădure), R, Maros m, t 296
- Erdővidék, R, földrajzi régió 168, 342, 343
- Érdсомlyó (Versec, Vrșac), Sz, t 186
- Erzsébetpuszta, régebben Szentersébet, puszta, R, Fehér m. 15
- Erzsébetváros (Dumbrăveni), R, Szeben m, v 376, 386, 431
- mechitarista templom 431
- örmény katolikus nagytemplom 427
- Észak-Erdély (Transilvania de Nord), R, tört régió 367, 368, 373–378
- Esztergom, M, v 171, 179
- Európa 191, 281, 288, 434
- Europa Centrală *lásd* Közép-Európa

- Fahíd, R, Fehér m, elpusztult t Gáld és Gáldtő közelében 277
 Fancsal, helynév 182
 Farkaslaka (Lupeni, Wolfsdorf), R, Hargita m, t 107
 Fehér, R, tört vm 168, 172, 186, 240, 263–265, 274, 276, 277
 Fehéregyháza (Albești), R, Maros m, t
 — obeliszk 466
 Fejér, M, tört vm 183, 268
 Fejérd (Feiurdeni), R, Kolozs m, t 247
 Fejéregyháza (Albești), R, Maros m, t 404
 Feketelak (Lacu), R, Kolozs m, t 283
 Felenyed (Aiudul de Sus), R, Fehér m, t 16
 Felsőidecs (Ideciu de Sus), R, Maros m, t 293
 Felsőjára, elpusztult t 264
 Felső-Magyarország, tört régió 178, 180, 181, 184, 187, 189
 Felsőtatárlaka (Tatărlaua, Taterloch), R, Fehér m, t 477, 482
 Felvidék, tört régió 171, 182, 342, 347
 Fiafalva (Filiași), R, Hargita m, t 315, 319
 Fogaras (Făgăraș, Fugreschmarkt), R, Brassó m, v 68, 308, 414
 — ferences templom 414
 Fogaras vidék, R, tört közigazgatási egység 224
 Fogaras, R, tört vm 355
 Forró, M, t 181
 Forum Sicularum, helységnév *lásd* Marosvásárhely
 Franciaország 327
 Francofurtum (Frankfurt am Main), N, v 85
 Franeker, H, v 277, 278, 301
 Frankfurt, N, v 223, 224
 Fülöp (Filipișu Mare/Mic), R, Maros m, t 186
 Füzér, M, t 182
 Füzés *lásd* Ördöngösfüzes
 Füzesmikola (Nicula), R, Kolozs m, t 408, 409, 412
 Füzesszentpéter (Sânpetru Almașului), R, Szilágy m, t 411
 Galach, Szl, elpusztult t 179
 Gáldtő (Galtiu), R, Fehér m, t 277
 Galgó (Gălgău), R, Szilágy m, t 403, 407
 Galícia 364
 Garadna, M, t 181
 Gázló-patak 168
 Gelence (Ghelința), R, Kovászna m, t 341, 344
 — Ráduly-Putna, erdő 341
 Genf (Genève), S, v 282, 301
 Gerény (Uzgorod-Horjani), U, t 181
 Gernyeszeg (Gornești), Maros m, t 81, 83, 85, 87, 293–295, 297, 301
 Giessen, N, v 61
 Goidești, R, Buzău m, t 344
 Gödöllő, M, v 460–462, 468, 469, 472, 473
 — királyi kastély 453, 456
 Gömör, M, tört vm 237
 Gönc, M, v 181
 Görgényszentimre (Gurghiu), R, Maros m, t 291, 295, 297, 301
 Göttingen, N, v 301
 Graz, A, v 437
 Greenwich, Ang, v 324
 Groningen, H, v 301
 Gurghiu *lásd* Görgény
 Gyalu (Gilău), R, Kolozs m, t 276, 277
 Gyalu Batrin (Dealul Bătrân), Kis- és Nagy-, Vrancea m, erdő 345, 346
 Gyeke (Geaca), R, Kolozs m, t 239, 245, 248, 249
 Gyepübükke, magaslat a Persányi-hegységben 167, 168
 Gyergyó, tört székely szék 297
 Gyergyószentmiklós (Gheorgheni), R, Hargita m, v 330
 —, toronyvár 169
 Gyimes (Ghimeș), R, földrajzi tájegység 332
 Győr, M, v 378, 409
 Gyulafalva, R, Kovászna m, konjunktúratelepülés 343, 347–350
 Gyulaféhevár (Alba Iulia, Karlsburg), R, Fehér m, v 182, 185–187, 194, 196, 202, 204, 245, 249, 251, 252, 256, 268–275, 277–279, 294, 300, 310, 325, 326, 331, 376, 408
 — székesegyház 427
 — Boldogasszony utca, tört utcanév 277, 278
 — Borza mál, szőlőhegy 277
 — Kis Szász utca, tört utcanév 270
 — Nagy Előmál, szőlőhegy 273, 277
 — Ökrös, szőlőhegy 277
 — Szász utca, tört utcanév 273
 — Vinci utca, tört utcanév 270
 Habsburg Birodalom 391, 409
 Hadad (Hodod), R, Szilágy m, t 243, 249
 Hășmaș *lásd* Alsóhágymás
 Hamuspataka, R, Maros m, elpusztult t Fejéregyháza közelében 204
 Háporton (Hopârta), R, Fehér m, t 263, 264
 Harghita *lásd* Hargita
 Hargita (Harghita), R, m, 25–31, 173
 Háromszék (Treii Scaune), R, tört székely szék/vm 68, 311, 331, 335–337, 340–343, 346, 347, 350–352, 355

- Háromszéki-medence (Depresiunea Trei Scaune), R, földrajzi tájegység 169
 Határ-patak, Kustaly vára közelében 168
 Havasalföld (Țara Românească), R, tört régió 68
 Héderfája (Idrifaia), R, Maros m, t 207, 239
 Hegyes-tető, toronyvár a Persányi-hegységben 167
 Heilbronn, N, v 232
 Héjjasfalva (Vânători), R, Maros m, t 307–309, 325, 331, 332
 Herceg-pataka, erdei patak Zágon község határában 337
 Herlos v. Hellos, szőlős Nagyenyed határában, R, Fehér m 15
 Hermannstadt *lásd* Nagyszeben
 Hernádpetri, M, t 181
 Heveder-hegyese, magaslat a Persányi-hegységben 167, 168
 Heves, M, tört vm 182, 237, 238
 Hildesheim, N, v 172
 Hód-tó, M, földrajzi név 180
 Holofernes vára, toronyvár a Persányi-hegységben 167
 Holtmaros (Lunca Mureș), R, Maros m, t 297
 Homoród (Homorod), R, folyó 169
 Homoróddaróc (Drăușeni), R, Brassó m, t 170, 171
 Homoród-mente, R, földrajzi tájegység 171, 172
 Homoródszentmárton (Mártiniș) R, Hargita m, t 24, 316
 Hortobágy, M, földrajzi tájegység 185
 Hunyad, R, tört vm 25–31, 238, 355
 Huszt (Khust), U, v 80
 Husztvár, toronyvár a Persányi-hegységben 167
- Iași, R, v 134
 Ighiușul Nou *lásd* Szászivánfalva
 Iglice, Szl, elpusztult t 180
 Iklód (Iclod), R, Kolozs m, t 409
 Illyéd (Ilidia), R, Krassó-Szörény m, t 169, 173, 174
 —, lakótorony 169, 173
 Ispánmező (Șpermezeu), R, Beszterce-Naszód m, t 410
 — gör kat templom 410
 Izsép (Nižný Žipov), Szl, t 179
- Jászó (Jasov), Szl, t 181
 Jelna *lásd* Szászsolna
 Josselin, F, v 102
 Józseffalva (Vorniceni Mici), R, t 104
 Jugoszlávia tört. országnév 140
 Jülich-Berg, Német-római Birodalom, tört hercegség 224
- Kabalás (Cabala de sus), R, Vrancea m, erdő 344, 345
 Kajántó (Chinteni), R, Kolozs m, t 240, 247
 Kalacsna (Kolačno), Szl, t 173, 174
 — Mihály vár 171
 Kálmánd (Cămin) R, Szatmár m, t 146
 Kalocsa M, v 150
 Kalotaszeg, erd-i tájegység 460, 466, 469, 470, 472, 473
 Kaltenbrunn, A, t 401, 415, 416, 419
 — templom 416
 Kamieniec Podolski (Кам'янець-Подільський), U, v 413
 Kaplony (Căpleni, Kaplau), R, Szatmár m, t 145, 155
 Kápolna (Căpâlna), R, Maros m, t 263
 Káposztásszentmárton (Mártinești), R, Kolozs m, t 204, 206, 254, 262, 264
 Kapus-tető, a Persányi-hegységben 168
 Karácsony, helynév 182
 Karácsonykő (Piatra Neamț), R, Neamț m, vár 169
 Karánsebes (Caransebeș), R, Krassó-Szörény m, v 245
 Karlsbad (Karlový Vary), Cs, v 446
 Karmel hegy 40
 Kárpát-medence, földrajzi tájegység 105, 115, 323, 460, 472
 Kassa (Košice), Szl, v 88, 180, 181, 183, 198
 Kaukázus 448
 Kelet-Erdély (Transilvania de Est), földrajzi régió 166, 168, 169, 171
 Kelet-Európa 136
 Kelet-Magyarország, M/R, tört régió 366
 Kelet-Szlovákia 189
 Keleti Frank Királyság 455
 Keleti-Kárpátok, R, hegyvonulat 335, 346
 Kelnek (Câlnic), R, Fehér m, t 196, 203
 Kendilóna (Luna de Jos), R, Kolozs m, t 448
 Kerengut, helynév, román falvakban gyűjtötte Szabó T. Attila 18
 Keresd (Criș), R, Maros m, t 307, 317, 428, 435
 Keresztúr, tört székely szék 310
 Keresztvár *lásd* Nyén
 Keszthely, M, v 184, 393
 — ferences kolostor, ma plébánia 393
 Keve (Kovin), Sz, t 185
 Kézdi járás, R, tört közigazgatási egység 340, 346, 351
 Kézdiálmás (Mereni), R, Kovászna m, t 341
 — toronyvár 169
 Kézdisárfalva (Tinoasa), R, Kovászna m, t 341
 Kézdiszászfalu (Săsașu), R, Kovászna m, t 341

- Kézdívásrhely (Târgu Secuiesc), R, Kovászna m, v 331, 336, 338, 342, 346, 349, 351, 376
 — Kecskés-Zsíros, erdő 336, 338, 341
 Királyfalva (Crăiești), R, Maros m, t 170
 Királyfalva (Králová pri Senci), Szl, t 409
 Királyföld, R, tört régió 233
 Király-hágó, R, földrajzi név 186
 Kirtsch *lásd* Küküllőkörös
 Kisbún (Țopa), R, Maros m, t 307, 316
 Kisfeketető, Nagyenyed határában, R, Fehér m 16
 Kisfülpös (Filpișu Mic), R, Maros m, t 291, 293, 296–298
 Kis-Homoród völgye 168
 Kis-Küküllő (Târnava Mică), R, folyó 170
 Kisküküllő, R, tört vm 355
 Kisludas (Gusu), R, Szeben m, t 208
 Kissebes (Sebeșel), R, Fehér m, t 204
 Kissolyos (Șoimoșu Mic), R, Hargita m, t 170, 171, 307
 Kisszőlős (Seleuș), R, Maros m, t 247
 Klátóc (Klokočov), Szl, t 409
 Kolozs (Cluj), R, tört vm/m 198, 238, 248, 260, 263, 277, 293, 295, 298, 305, 355, 356, 359–362, 364, 428, 457, 458
 Kolozsmonostor (Cluj-Mănăștur, ma Kv része), R, Kolozs m, t 194, 195, 198–200, 205, 207, 230, 237, 245, 247, 260, 393
 — bencés kolostor 393
 — Szűz Mária-egyház 205, 207
 Kolozsnagyida (Viile Tecii), R, Beszterce-Naszód m, t 297, 298
 Kolozsvár (Cluj-Napoca), R, Kolozs m, v 14, 19, 20, 85, 87, 134, 144, 193, 195, 196, 198, 199, 201, 203–206, 211–213, 215, 216, 219–222, 224, 225, 227, 229–233, 238, 240, 242, 246, 247, 249, 251, 252, 254, 255, 257–267, 272, 293, 300, 325, 330, 331, 333, 353, 355, 365, 371, 376–378, 393–395, 401, 405, 408, 410, 412, 419, 425, 434, 437, 440, 448, 457
 — Alhegyek, szőlőhegy 219
 — Bánffy-palota 444, 464, 467
 — Bástyá utca (Constantin Daicovicu), 2. hsz 467
 — Bel-Magyar utca (21 Decembrie 1989) 431
 — — ev templom 431, 440
 — — unit templom 431, 440
 — Bel-Monostor utca (Unió, Memorandumului), 10 hsz, Teleki-palota 463
 — Bulgária-telep, lakónegyed 354, 355
 — Farkas utcai színház 466
 — — templom 397
 — domonkos (ma ferences) templom és kolostor 203, 206, 208
 — Felhegyek, szőlőhegy 219
 — ferences kolostor 195, 465, 405, 409, 413
 — Görögtemplom utca (Bisericii ortodoxe), 461
 — — 4. hsz, Ábt cs háza 460–462
 — — ortodox templom 461
 — Gyár utca (Fadrusz, Mihai Eminescu), 2. hsz, Rudnyánszky-ház 463
 — Házsongárd, szőlőhegy 206
 — Házsongárdi domb 461
 — — temető 466
 — Iris-telep, lakónegyed 354
 — jezsuita templom 405, 408
 — Kerekdomb, lakónegyed 355
 — Kül-Monostor utca (Moșilor) 463
 — Mária Magdolna-templom 206
 — — Szűz Mária-oltár 206
 — — Szt György-oltár 206
 — Monostor-fertály, tört városrész 263
 — Nagyhíd, híd a Szamoson 216
 — Óvár 465, 467
 — Sétatér 463
 — — korcsolyapavilon 466
 — Szt Mihály-templom 197, 203, 206
 — Új utca (ma Decebal), tört utcanév 216
 — városfal 461
 — vasútállomás 461
 — Szűz Mária ferences kolostor
 Komlód (Comlod), R, Beszterce-Naszód m, t 297, 298, 301
 Komlós (Chmelovec), Szl, t 180
 Kommandó, R, Kovászna m, t 349, 350
 Koppánd (Copăceni), R, Kolozs m, t 247
 Kóród (Coroi), R, Maros m, t 408
 — Kornis-kápolna 408
 Kosály *lásd* Alsókosály
 Kovászna (Covasna), R, Kovászna m, v 173, 344, 345, 347, 349
 — Kalabucs, erdő 345, 346
 — Kismanyicska, erdő 345
 — Ménesbérc, erdő 343, 349
 Kóhalomszék, tört száz szék 168
 Köln, N, v 224
 Kőrispatak (Crișeni), R, Hargita m, t 411
 — róm kat templom 411
 Körösfő (Izvorul Crișului), R, Kolozs m, t 469, 470
 — ref templom 470
 Kőröspatak (Valea Crișului), R, Kovászna m, t 67
 Kőszeg (Kysak), Szl, t 180
 Kővár vidéke, R, tört közigazgatási egység 315
 Kővárhosszúfalú (Satulung), R, Maramaros m, t
 — Teleki-kastély 457
 Közép-Európa 235, 353, 365, 457, 479

- Középnémeti (Tornyosnémeti), M, t 181
 Krassó, R, tört vm 97, 186
 Krassó-Szörény, R, tört vm 173, 355
 Kraszna, R, tört vm 186, 239, 246, 248, 443
 Kronstadt *lásd* Brassó
 Kurbayern, Német-római Birodalom, tört válfjd 224
 Kurbrandenburg, Német-római Birodalom, tört válfjd 224
 Kurköln, Német-római Birodalom, tört válfjd 224
 Kurmainz, Német-római Birodalom, tört válfjd 224
 Kurpfalz, Német-római Birodalom, Rajnai Palotagrófság, tört válfjd 224
 Kurtrier, Német-római Birodalom, tört válfjd 224
 Kusaly (Coșeiu), R, Szilágy m, t 249
 Kustaly, vár 165–168, 170, 172, 173
 —tető, Persányi-hegységben 167
 Küküllő, R, tört vm 171, 172, 225, 239, 247, 264, 265, 307, 309, 311, 315, 316
 Küküllőkőrös (Curciu, Kirtsch), R, Szeben m, t 385, 338
 — ev templom 387, 338
 Küküllő mente, R, földrajzi tájegység 183
 Küküllővár (Cetatea de Baltă), Fehér m, t 170, 173, 174
 — vár/kastély 170
- Leiden, H, v 269, 277, 301
 Leipzig, N, v 87
 Lelesz (Leles), Szl, t 178, 181, 238
 Lemes (Lemeșany), Szl, t 180
 Lemhény (Lemnia), R, Kovászna m, t 341
 Lengyelország 144, 248, 413
 Lesses (Dealul Frumos, Schönberg), R, Szeben m, t 207
 Likat-mező, Persányi-hegységben 167
 Lipcse (Leipzig), N, v 47, 91
 Litvánia, tört fejedelemség 183
 Liverpool, Ang, v 323, 324
 Lónapoklostelke (Păglișă), R, Kolozs m, t 411
 London 108, 109
 Loretto, O, v 401, 412, 413, 419
 Losonc (Lucenec), Szl, v 84
 Lőcse (Levoca), Szl, v 85
 Lövete (Lueta), Hargita m, t 170, 171
 Lövöld M, Veszprém m t 42
 Ludvég (Logig), R, Maros m, t 296, 298
 Lugos (Lugoj), R, Temes m, v 379
- Madéfalva (Siculeni), R, Hargita m, t 330–332
 Magyar Királyság 479
 Magyarbodza (Buzăul Ardelean), R, Kovászna m, t 351
 Magyardécse (Cireșoia), R, Beszterce-Naszód m, t 284, 286
 Magyarderzse (Dârja), R, Kolozs m, t 411
 Magyarfülpös (Filipișu Mare), R, Maros m, t 295
 Magyarlóna (Luna de Sus), R, Kolozs m, t 254
 Magyaró (Aluniș), R, Maros m, t 297, 298
 Magyarország 144, 391, 402, 413, 473
 Magyarország, tört királyság/ország 35, 86, 104, 109, 110, 169, 171, 173, 174, 178, 181, 183, 189–191, 209, 236, 240, 242, 243, 247, 250, 292, 324, 325, 331, 333, 353–355, 359, 361, 364–369, 371, 373–378
 Magyarrégen (Reghin Sat), R, Maros m, t 296–298, 301
 Magyarszarvaskend (Cornești), R, Kolozs m, t 411
 Maiotis, Meótisz *lásd* Azovi-tenger
 Makfalva (Ghindari), R, Maros m, t 76
 Mákófalva (Macău), R, Kolozs m, t 469
 Mălâncrav *lásd* Almakerék
 Malmkrog *lásd* Almakerék
 Málom *lásd* Almásmálom
 Manchester, Ang, v 323, 324
 Máramaros (Maramureș), M/R/U, tört vm 68, 69, 71, 74, 75, 348, 355
 Máramarossziget (Sighetul Marmației), R, Máramaros m, v 75, 376
 Marburg, N, v 60, 301
 Margonya (Marhaň), Szl, t 180
 Máriapócs, M, v 409
 Mariazell, A, v 401, 411, 412, 415, 416, 419
 — bencés templom 415
 Marokháza (Tăușeni), R, Kolozs m, t 249
 Maros (Mureș), R, folyó 186
 — m R 25–31
 Marosbrettey (Bretea Mureșană), R, Hunyad m, t 185
 Marosfelfalu (Suseni), R, Maros m, t 294, 295, 298, 301
 Marosígen (Ighiu), R, Fehér m, t 251
 Marosjára (Iara), R, Maros m, t 208, 295, 298, 301
 Marosludas (Luduș), R, Maros m, v 330
 Marosportus *lásd* Váradja
 Marossárpatak (Glodeni), R, Maros m, t 295, 301
 Maroszentimre (Sântimbru), R, Fehér m, t 202, 272
 — Szt Imre-templom 202
 Maros-Torda, R, tört vm 355
 Marosújvár (Ocna Mureș), R, Fehér m, vár 247
 Marosvásárhely (Székelyvásárhely, Târgu Mureș), R, Maros m, v 24, 39, 40, 88, 89, 134, 140–142,

- 175, 176, 178, 181–190, 207, 211, 225, 242, 264, 293, 325, 326, 330–332, 371, 378, 393, 408, 424, 425, 460, 473, 477
- ferences kolostor, ma ref templom 393
- jezsuita, ma róm kat templom 408
- Kistemplom 437
- Kultúrpalota 460, 471, 473
- Marosvécs (Brâncovenesti), R, Maros m, vár 104, 263, 294, 301
- Marosszék, R, tört székely szék 184, 241, 265, 315
- Marosszentgyörgy (Sângeorgiu de Mureş), R, Maros m, v 24
- Medgyes (Medias, Mediasch), R, Szeben m, v 386, 393, 414, 435, 477, 480, 481
- ev templom 477
- ferences templom 414
- Megyaszó, M, t 179
- Meggyesfalva (Mureşeni), R, Maros m, t — Lázár-kastély 457
- Méra (Mera), R, Kolozs m, t 215, 216
- Mérk, Szl, elpusztult t 179
- Merkóc, Szl, elpusztult t 187
- Meszesi-kapu, helynév 185, 186
- Mezóbánd (Band), R, Maros m, t 24, 78
- Mezóbanyica (Băița), R, Maros m, t 290
- Mezőerked (Archiud), R, Beszterce-Naszód m, t 290
- Mezőköbölkkút (Fântânița), R, Maros m, t 297
- Mezőmadaras (Mădăraş), R, Maros m, t — ref templom 428
- Mezőpagocsa (Pogăceaua), R, Maros m, t 295, 297
- Mezőség, R, földrajzi tájegység 186
- Mikháza (Călugăreni), R, Maros m, t 406, 418
- ferences templom és kolostor 406, 409
- Miklósvárszék, történelmi székely szék 68
- Mislye (Nižna Myšľa), Szl, t 178, 180, 181, 187
- Mohács, M, v 200, 236, 237, 245, 247
- Moldva (Moldova), R, tört ország/régió 78, 199, 315, 335, 336, 352, 368, 404
- Montreal, Kanada, v 152
- Mór, M, v 268
- Móric (Moruţ), R, Beszterce-Naszód m, t 249
- Moszkva 414
- Munténia (Havasalföld, Muntenia), R, tört régió 368
- Musa (Muşa mare), erdő, Buzău m 344, 345, 348, 349
- Muşa Mare *lásd* Musa
- München 447
- Nádas, patak Kalotaszegen 216
- Nagydisznód (Cisnădie, Heltau), R, Szeben m, t/v 229, 482
- Nagyekemező (Târnava, Großprobstdorf), R, Szeben m, t 480, 481
- Nagyenyed (Aiud), R, Fehér m, v 15, 16, 83, 184, 270, 272, 278, 312, 398, 425, 437
- Bunezó, a Herzsa nevű erdő része Nagyenyed határában 15
- Büdöskút, dülő Nagyenyed határában, R, Fehér m, v 16
- Csóra árka, árok a Szabad erdőn, Nagyenyed határában, R, Fehér m 15
- Ér, kiszáradt ér Nagyenyed határában, R, Fehér m 16
- Farkaspatak, szőlős Nagyenyed határában, R, Fehér m. 15
- Feketető, kiszáradt tófenék Nagyenyed határában, R, Fehér m 16
- Felsőporond, egykori majorhely és gyümölcsös Nagyenyeden, R, Fehér m 16
- Frankút, a Szenterszébet hegyen vagy Erzsébetpusztán túl levő határrész, Nagyenyed mellett, R, Fehér m 15
- Gálprigy, szőlős Nagyenyed határában, R, Fehér m 15
- Gerepen, szőlős Nagyenyed határában, R, Fehér m 15
- Göblehem, szántó és kaszáló Nagyenyed határában, R, Fehér m 16
- Grintyen, szőlős Nagyenyed határában, R, Fehér m 16
- Gróman-tó, apadó tó Nagyenyed határában, R, Fehér m 15
- Herzsa, szőlős Nagyenyed határában, R, Fehér m 15
- Holtmaros, szántó, kaszáló Nagyenyed határában, R, Fehér m 16
- Holtvíz (szántó, kaszáló Nagyenyed határában), R, Fehér m 16
- Kádásér, mára eltűnt ér Nagyenyed határában, R, Fehér m 16
- Kádastó, eltűnt tó Nagyenyed határában, R, Fehér m 16
- Kecske kútja, kiszáradt kút az Őrhegyen, Nagyenyed határában, R, Fehér m 16
- Lippai tó ere, kiszáradt ér neve Nagyenyed határában, R, Fehér m 16
- Oláhok uccája, történelmi utcanév Nagyenyeden, R, Fehér m 16
- ref templom 398
- Református Kollégium (*lásd az intézményeknél is!*) 437

- Sompaták, szőlős Nagyenyed határában, R, Fehér m 15
- Sulymos, ~ Solymostó, kiszáradt tó Nagyenyed határában, R, Fehér m 16
- Varcagás ucca, később Várszeg utca, történelmi utcanév, Nagyenyed, R, Fehér m, 15, 16
- Várszeg utca vége, történelmi utcanév, Nagyenyed, R, Fehér m, 16
- Nagyercse (Ercea), R, Maros m, t 297
- Nagykároly (Carei), R, Szatmár m, v 145, 147, 151, 152
- Nagykerék (Bogatu Român), R, Szeben m, t 277
- Nagy-Küküllő (Târnava Mare), R, folyó 170–172, 386
- Nagy-Küküllő, R, tört vm 355
- Nagyölyves (Ulieș), R, Maros m, t 292
- Nagy-Románia (România Mare), R, tört régió 370
- Nagysink (Cincu, Grossschenk), R, Brassó m, t 409, 482
- Nagysolymos (Șoimoșu Mare), R, Hargita m, t 171, 307
- Nagyszeben (Sibiu, Hermannstadt), R, Szeben m, v 83, 86, 134, 182, 183, 185, 189, 190, 195, 203, 211, 224–230, 232, 245, 260, 268, 271, 272, 279, 325, 421, 424, 425, 427, 428, 431, 434, 435, 437, 439, 440, 476, 479
- Brukenthal-palota 427, 433
- ev templom 479
- Kistrét utca 424
- medgyesi magisztrátus háza 435
- Mészáros utca / Fleisnergasse (Mitropoliei) 421, 423, 430
- ref parókia 430, 439
- ref templom 421, 423–425, 427, 428, 430–440
- Nagyszombat (Trnava), Szl, v 409
- Nagyteremi (Tirimia), R, Maros m, t 309
- Nagyvárad (Oradea), R, Bihar m, v 134, 142, 182, 185, 186, 244, 269, 278, 293, 343, 346, 351, 376–378
- Nemes (Nemșă, Niemesch), R, Szeben m, t 477
- Német Birodalom, tört ország 355, 360
- Németország 225, 231, 269, 359, 361, 447
- Német-római Birodalom 234
- Neumarkt *lásd* Marosvásárhely
- New York, Amerikai Egyesült Államok, állam 113
- Newcastle, Ang, v 323
- Nógrád, M, tört vm 237, 238, 250
- Noulfolu, M, elpusztult t 179
- Novițel, R, Vrancea m, erdő 344
- Novum Forum Siculorum *lásd* Marosvásárhely
- Nördlingen, N, v 224
- Nösen *lásd* Beszterce
- Nürnberg, N, v 65, 66, 226, 227, 447
- Nyárádszentanna (Sântana Nirajului, ma Nyárádszereda része), R, Maros m, t 184
- Nyárádszereda (Miercurea Nirajului), R, Maros m, v 184
- Nyén – Keresztvár (Teliu), R, Kovászna m, t 351
- Nyevicke (Ung, Nevicke), U, vár 181
- Nyitra, Szl, tört vm 183
- Nyugat-Dunántúl, M, régió 182
- Nyugat-Európa 283
- Nyújtód (Lunga), R, Kovászna m, t 264, 341
- Oderafrankfurt (Frankfurt am Oder), N, v 301
- Odorhei *lásd* Udvarhely
- Odorheiu Secuiesc *lásd* Székelyudvarhely
- Offenbánya (Baia de Arieș), R, Fehér m, v 198
- Oklánd (Ocland), R, Hargita m, t 166
- Olaszország 260
- Olt (Olt), R, folyó 169, 172
- Omboz (Mureșenii de Câmpie), R, Kolozs m, t 208
- Szt Katalin-templom 208
- Oppenheim, N, v 88
- Orăștie *lásd* Szászváros
- Orbai járás, tört közigazgatási egység 346, 350, 351
- Oroszfája (Orosfaia), R, Beszterce-Naszód m, t 295–297, 301
- Oroszország 360
- Oslány (Oslany), Szl, vár 171
- Oszmán Birodalom, tört orsz. 276, 278
- Osztrák–Magyar Monarchia, tört ország 115, 116, 337, 338, 353, 359, 360, 365
- Ótorda, Torda v. része 390, 394, 399
- kastély 390–392, 394, 395, 399
- ref templom 390–392, 394, 396, 397, 399, 400
- róm kat templom 393
- sókamaraház (ma Városi Múzeum) 395, 397
- Szedilek-udvar 392
- Óvár (ma Mosonmagyaróvár része), M, v 187
- Ozsdola (Ojduła), R, Kovászna m, t 336, 338, 340–342, 344
- Ördögösfüzes (Fizeșu Gherlii), R, Kolozs m, t 287
- Őrhegy, hegy Nagyenyed határában, R, Fehér m 16
- Páké (Pachia), R, Kovászna m, t 344, 345
- Pápa, M, v 269

- Papoc (Păpăuți), R, Kovászna m, t 342–344, 347–349
 — Közerdő, erdő 342
 — Rozsdás-patak, erdő 343
 Párizs 447
 Partium, M/R, tört régió 242, 293, 355, 366, 367, 370, 371, 373, 378
 Passau, N, v 401, 411, 412, 419
 Patak *lásd* Sárospatak
 Păulești, R, Vrancea m, t 344
 Pécel, M, v 86, 150, 378
 Pelejte (Plechotice), Szl, t 179, 189
 Persányi-hegység (Munții Perșani), Keleti-Kárpátok 165, 167, 168, 173
 Pest (ma Bp része), M, v 92, 93, 107, 182, 188, 324, 325
 Pest, tört vm 424
 Petek (Petecu), R, Hargita m, t 319
 Petri *lásd* Hernádpetri
 Pfalz, német választófejedelemség 50
 Pfalz-Zweibrücken, Német-római Birodalom, tört palotagrófság 224
 Piatra Neamț, R, Neamț m, v 169
 Pilis, M, város és tájegység, 93
 Plechotice *lásd* Pelejte
 Póka (Päingeni), R, Maros m, t 295, 298
 Pókafalva (Păuca), R, Szeben m, t 277
 Pókakeresztúr (Păcureni), R, Maros m, t 297
 Porta *lásd* Oszmán Birodalom
 Pozsony, Szl, tört vm 183
 Prázmár (Prejmer), R, Brassó m, t 351
 Pusztavár, M, Zólyomban, vár 171
 Putna, R, tört m 344
 — völgye, erdős terület 342
- Radnót (Iernut), R, Maros m, v 264
 Radnótfája (Ierņuteni), R, Maros m, t 297
 Rajna, folyó 15
 Rákos, M, t 185
 Răscruți *lásd* Válaszút
 Recsenyéd (Rareș), R, Hargita m, t 24
 Regát, Moldva, Havasalföld és Dobrudzsa gyűjtőneve a magyar szóhasználatban 102
 Regéc, M, vár 181
 Rika vára, toronyvár a Persányi-hegységben 167
 —, Persányi-hegység, erdő 165, 168, 172–174
 —, patak 168
 Róma 46, 199, 201, 415
 — San Giovanni in Laterano 415
 — Santo Stefano Rotondo templom 54
 Római Birodalom, tört országnév 57, 110
 Román Királyság/Regát/Ó-királyság/Ó-Románia, tört országnév 338, 355, 359–361, 370, 380
- Románia 23, 33, 34, 134, 136, 140, 144, 173, 336–338, 340, 341, 344, 345, 347, 350, 351, 353, 354, 365, 368–370, 376, 378–380
- Saint Louis, Amerikai Egyesült Államok, v 468
 — magyar világtárlati pavilon 468
 Sajópálfala, M, t 409
 Sandomierz, L, v 187
 Sáromberke (Dumbrăvioara), R, Maros m, t 295–297, 301, 431
 — ref templom 431
 Sáros (Velký Šariš), Szl, vár 171, 181
 Sáros, M, tört vm 180, 181, 237
 Sárospatak, M, v 269, 275, 278
 Sárvár (Șirioara), R, Beszterce-Naszód m, t 260
 Sárvárdomb, halom, talán régi földvár helye Nagyenyed határában, R, Fehér m 13
 Schässburg *lásd* Segesvár
 Schmiegen *lásd* Somogyom
 Schweinfurt, N, v 224
 Sebesvár (Bologa), R, Kolozs m, vár 196
 Segesd (Șaeș, Schaas), R, Maros m, t 476
 Segesvár (Sighișoara, Schässburg), R, Maros m, v 202, 206, 207, 228, 244, 307, 325, 331
 — Hegyi templom 385, 338, 476, 480, 481
 — domonkos barátok temploma/konvent 206
 — — Szt Domokos-főoltár 206, 207
 Sempite (Șintava), Szl, t/vár 172
 Sepsí járás, R, tört közigazgatási egység 346, 351
 Sepsiszek, R, tört székely szék 316
 Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe), R, Kovászna m, v 67, 85, 87–89, 326, 331, 332, 346
 Sibiu *lásd* Nagyszeben
 Sic *lásd* Szék/Székakna
 Siebenbürgen *lásd* Erdély
 Sighișoara *lásd* Segesvár
 Slovacia *lásd* Szlovákia
 Slovakia *lásd* Szlovákia
 Šmig *lásd* Somogyom 338
 Somkerék (Șintereag), R, Beszterce-Naszód m, t 201, 239
 — Boldogasszony-egyház 201
 Somogy, M, tört vm 183
 Somogyom (Šmig, Schmiegen), R, Szeben m, t 385
 — ev templom 386, 338
 Somos (Drienov), Szl, t 180
 Somrét, Szl, elpusztult t 180
 Sorostély (Șoroștin, Schorsten), R, Szeben m, t 477
 Sóvár (Prešov-Solivar), Szl, t 181
 Sóvidék, R, földrajzi tájegység 171

- Sövénység (Fișer, Schweischer), R, Brassó m, t 476
- Speyer, N, v 224
- Spring (Șpring), R, Fehér m, t 204
- Stájerország 415
- Stettin (Szczecin), L, v 226, 227
- Stockton, Ang, v 323
- Strasbourg (Strassburg), F, v 281
- Stremț *lásd* Diód
- Șumuleu Ciuc *lásd* Csíksomlyó
- Svájc 327, 447
- Szabolcs, M, tört vm 183
- Szamos folyó 216, 462
- Szamosfalva (Someșeni, ma Kv része), R, Kolozs m, t 247
- Szamosújvár (Gherla), R, Kolozs m, v 404, 413, 417
- ferences templom és kolostor 404, 413
- örmény nagytemplom 413, 427
- Szandec (Stary Sącz), L, vár 183
- Szántód, M, Somogy m, t 105
- Szászbongárd (Bungardul Săsesc), R, Beszterce-Naszód m, t 264, 265
- Szászbudak (Budacu de Jos), R, Beszterce-Naszód m, t 206
- Szászfenes (Florești), R, Kolozs m, t 230
- Szászföld, tört régió 168
- Szászfülpös *lásd* Kisfülpös
- Szászivánfalva (Ighișul Nou, Eibesdorf), R, Szeben m, t 385, 338
- ev templom 386, 338
- Szásznagyvesszős (Veseș), R, Fehér m, t 310
- Szászpéntek (Pinticu), R, Beszterce-Naszód m, t 297
- Szászrégen (Reghin), R, Maros m, v 293
- Szászsebes (Sebeș, Mühlbach), R, Szeben m, v 183, 408
- ev templom 408
- Szászuga (Ungra), R, Brassó m, t 169
- földvár 169
- Szászváros (Orăștie), R, Hunyad m, v 169, 170, 173, 174, 183, 228
- erődített nemesi udvarház/vár 169, 170
- Szászszolna (Jelna, Senndorf), R, Beszterce-Naszód m, t 385, 338
- ev templom 386
- Szászszombor (Jimbor), R, Beszterce-Naszód m, t 203
- Szt Klára-oltár 203
- Szűz Mária-templom 205
- Fábán és Sebestyén vértanú kőoszlopa 205
- Újtó, halastó Szászszombor határában 203
- Szatmár megye, R, 145, 154, 155
- Szatmár, M/R, tört vm 355
- Szatmárnémeti (Satu Mare), R, Szatmár m, v 135, 143, 376
- Szava (Sava), R, Kolozs m, t 263
- Szeben *lásd* Nagyszeben
- Szeben, R, tört ispánság/vm 182, 355
- Szederjes (Mureni), R, Maros m, t 309, 425
- Szeged, M, v 378
- Szék/Székakna (Sic), R, Kolozs m, t 239, 285–288
- Székásverese gyháza (Roșia de Secaș), R, Fehér m, t 183
- Székelyderzs (Dârjiu), R, t 24
- Székelydobó (Dobeni), R, Hargita m, t 309
- Székelyföld (Ținutul Secuiesc), R, régió 107, 170, 171, 175, 183, 290, 323, 325, 331, 334, 335, 342, 352
- Székelykeresztúr (Cristuru Secuiesc), R, Hargita m, v 307, 308
- Székelykocsárd (Războieni), R, Fehér m, t 327, 331, 332
- Székelymuzsna (Mujna), R, Hargita m, t 307, 308
- Székelyszenterzsébet (Eliseni), R, Hargita m, t 307
- Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc), R, Hargita m, t/v 24, 165, 170, 173, 174, 309, 310, 312–315, 325, 326, 331, 332, 393, 411
- domonkos kolostor 393
- róm kat templom 427
- Székelyvásárhely *lásd* Marosvásárhely
- Szeklerland *lásd* Székelyföld
- Szelindek (Slimnic, Stolzenburg), R, Szeben m, t 423
- Szentantal *lásd* Bacsa
- Szentbenedek (Mănăstirea), R, Kolozs m, t 257, 406, 408, 417, 418, 477
- Kornis-kápolna 406, 417
- Kornis-kastély 410
- Szenterzsébet (Hammersdorf, Gușterița), R, Szeben m, t 430
- Szenterzsébet puszta *lásd* Erzsébetpuszta
- Szentföld 150
- Szentkirály, Küküllővár t korábbi elnevezése 170
- Szentmárton *lásd* Káposztásszentmárton
- Szentmárton, Szt Márton-plébániatemplom 204
- Szentmihály (Mihai Viteazu), R, Kolozs m, t 185
- Szentmiklós (Sănnicoară), R, Kolozs m, t 262
- Szepes, Szl, tört v/vm és prépostság 171, 181
- Szépmező (Șona), R, Fehér m, t 183
- Szerdahely (Miercurea Sibiului), R, Szeben m, v 263
- Sziget *lásd* Máramarossziget

- Szilágy, R, tört vm 355
 Szilágyság (Sălaş), R, földrajzi tájegység 186
 Szilézia 364
 Szina (Seña), Szl, t 181
 Szind (Sind), R, Kolozs m, t 185
 Szkítia 4
 Szlovákia 173, 174
 Szolnok, M, v, 70
 Szolnok-Doboka, R, tört vm 355
 Szőkefalva (Seuca), R, Maros m, t 265
 Szörény, R, tört vm 238
 Szörénység, R, tört régió 174
 Sztána (Stana), R, Kolozs m, t 469
 — Varjúvár 469
 Sztáncs (Isztáncs, Stanča), Szl, t 179
- Táblás (Dupuş, Tobsdorf), R, Szeben m, t 477
 Tancs (Tonciu), R, Maros m, t 294, 296, 301
 Tara Severinului *lásd* Szörénység
 Tarcsa, helynév 182
 Tard, M, t 108, 109, 117
 Târgu Mureş *lásd* Marosvásárhely
 Târgu Ocna (Aknavásár), R, Bacău m, v 338
 Tatárország, tört országnév 175
 Téhány, Szl, elpusztult t 180
 Teiuş *lásd* Tövis
 Teke (Teaca), R, Beszterce-Naszód m, t 297
 Telegd (Tileagd), R, főesperesség, erd-i egyház-
 megye 176
 Temes, R, tört vm 200, 355
 Temesvár (Timişoara), R, Temes m, v 93, 95, 97,
 100, 112, 200, 376, 377, 436, 437, 460
 — Papnevelde 460, 473
 Temze, Ang, folyó 324
 Terebő (Trebejov), Szl, t 180
 Timişoara *lásd* Temesvár
 Ținutul Secuiesc *lásd* Székelyföld
 Tirol 416
 Tisza, folyó 181
 Tiszántúl, M, régió 184, 186
 Tompaháza (Rădeşti), R, Fehér m, t 240
 Torda (Turda), R, Kolozs m, v (*lásd még* Ótorda,
 Újtorda) 185, 245, 247, 274, 390, 391, 393,
 395, 399, 460, 472, 473
 — johannita templom 390
 — múzeum (*lásd még* Ótorda, sókamaraház) 472,
 473
 — Városháza 395
 Torda, R, tört vm 247, 260, 263–265, 292, 293,
 295, 298, 305
 Torda-Aranyos, R, tört vm 355
 Tordai-hasadék (Cheile Turzii), mészkőhasadék a
 Torockói-hegységben, Fehér m 18
- Torockó (Rimetea), R, Fehér m, t 460, 466, 470,
 472
 Tóti, R, Arad m, elpusztult t 185
 Tölgyesi-szoros (Pasul Tulgheş), R, átkelő a Kele-
 ti-Kárpátokban 169
 Tövis (Teiuş), R, Fehér m, v 326, 460, 463, 466,
 471, 473
 — ferences kolostor, ma róm kat templom 471–
 473
 — temető 461
 Transilvania *lásd* Erdély
 Transylvania *lásd* Erdély
 Trei Scaune *lásd* Háromszék
 Trencsén (Trenčín), Szl, vár 171
 Trianon, palota Versailles-ban, F 103, 105
 Tulnici, R, Vrancea m, v 340, 341
 Túr (Tureni), R, Kolozs m, t 195
 Turda *lásd* Torda
 Turda Veche *lásd* Ótorda
 Tuzson (Tuşinu), R, Maros m, t 295
 Türe (Turea), R, Kolozs m, t 277
- Udvarhely, R, tört székely szék/vm 165, 168, 171,
 172, 245, 306–311, 315, 316, 321, 331, 355
 Ugocsa, M, tört vm 183
 Újtorda, Torda része, 393, 394, 398
 — ref vártemplom 393, 394, 395
 Újvár *lásd* Marosújvár
 Újvár, tört vm *lásd* Abaúj
 Úlm, N, v 224
 Ung, Szl, tört vm 183, 187
 Ung, vár *lásd* Nyevice
 Ungaria *lásd* Magyarország
 Ungaria Superioră *lásd* Felső-Magyarország
 Upor (Úpor), Szl, t 179
 Utrecht, H, v 301
 Uzdiszentpéter (Sânpetru de Câmpie), R, Maros
 m, t 295
- Vác, M, v 324, 325
 Vág-völgye, M, földrajzi tájegység 172
 Vajasd (Oiejdeia), R, Fehér m, t 272
 Vajdahunyad (Hunedoara), R, Hunyad m, t 25, 29
 Vajdakamarás (Vaida-Cămăraş), R, Kolozs m, t
 425
 Vajdaság, Sz, tört régió 185
 Vajdaszentivány (Voivodeni), R, Maros m, t 295,
 298, 301
 Vajola (Uila), R, Maros m, t 290
 Válaszút (Răscruci), R, Kolozs m, t 442–444, 453,
 457
 — Bánffy-kastély 442, 444–450, 451, 457, 458
 — neogótikus istálló 444, 445

- Valkó (Valcău de Jos), R, Szilágy m, vár 239, 246
 Valkó, Hv, tört vm 237
 Vámosudvarhely (Odrihei), R, Maros m, t 170
 Várad *lásd* Nagyvárad
 Váradja (Oarda de Jos), R, Fehér m, t 273
 Váralja *lásd* Bálványosváralja
 Vargyas (Vârghiș), R, Kovászna m, t 167, 168, 310
 Várhegy, R, Kovászna m, vár 264
 Vas, M, tört vm 184
 Vásárhely *lásd* Marosvásárhely
 Vásártelke (Stoboru), R, Szilágy m, t 277
 Vasonca, patak, M, Abaúj vm 182
 Veszprém, M, tört vm 183
 Vesszős *lásd* Szásznagyvesszős
 Vienna *lásd* Bécs
 Vingárt (Vingard), R, Fehér m, t 204
 — Szt Kozma és Damján-templom 204
 Visegrád, M, v 171, 183
 Vízakna (Ocna Sibiului), R, Szeben m, v 278, 425, 482
 Vizsoly, M, t 181
 Vlegyásza (Vigyázó), csúcs a Nyugati-Kárpátokban 470
 Vodica (Baja v része), M, kegyhely, 409
 Volkány (Vulcan), R, Brassó m, t 206
 Vörösalma (Červenica pri Sabinove), Szl, t 180
 Vöröskő (Červený Kameň), Szl, t 408
 — Pálffy-kastély 408
 Vörös-tenger 53
 Weimar, N, v 91
 Woolwich, Ang, körzet 324
 Worms, N, v 223, 224
 Württemberg, N, tartomány 224
 Zabola (Zăbala), R, Kovászna m, t 344
 — Csihányos, erdő 345, 346
 — Dobroszlán, erdő 345, 348
 — Feketehalom, erdő 344, 345
 — Górr, erdő 344, 345, 348
 — Haralyi-oldal, erdő 344, 345
 Zágon (Zagon), R, Kovászna m, t 336–338, 345, 346, 349
 — Bóta-havas, erdő 336, 337
 — Ebhát, erdő 343
 — Hosszúhavas, erdő 346
 — Jáhoros, erdő 343
 — Vajna Karalyos, erdő 346
 Zágráb (Zagreb), Sz, v 183
 Zala, M, tört vm 183
 Zaránd (Zarand), R, tört vm 183, 445
 Zemplén (Zemplín), Szl, t 175, 181, 188
 Zemplén, M, tört vm 179–182, 237, 238
 Zernyest (Zărnești), R, Brassó m, v 68
 Zólyom (Zvolen), Szl, v 171, 173, 174
 Zsibó (Jibou), R, Szilágy m, t 249
 Zsidópataka (Magyarfalu), Szl, elpusztult t 180
 Zsidve (Jidvei, Seiden), R, Fehér m, t 477, 482

INTÉZMÉNYEK NEVEI

- Actiengesellschaft für Holzgewinnung und Dampfsägenbetrieb, P & C Götz & Cie konszernhez tartozó faipari vállalat R 341
 Ady Harisnyagyár Részvénytársaság, Kv 354, 358, 359, 361, 362
 Agonia Christi Társulat, Dés 405
 Állami Dohánygyár, Kv 354, 356
 Általános Gazdasági és Ipari szövetkezet (ÁGISZ) 104
 Aradi Görögkeleti Püspökség 379
 Aradi Káptalan 395
 Aranyosszéki Vidékfejlesztő szövetkezet 113
 Art Gallery, Cluj, *lásd* Művészeti Múzeum, Kv

 Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kv 465
 — Református Tanárképző Kar, Kv 290
 Balázsfalvi Görögkeleti Érsekség 379
 Barabás Miklós Céh, Kv 104
 Bartha Miklós Társaság, Bp 103, 112
 Báthory–Apor Szeminárium, Kv 104
 Batthyaneum, könyvtár, Gyfv 269
 Belvedere Szalon, Bp 471
 Bibliotheca Palatina, heidelbergi könyvtár 57
 Bolyai kör 104
 Brassói Lapok, napilap, Brassó 104, 471

 Collegium Academicum/Bethlen Kollégium, Gyfv, Bethlen Gábor által 1622-ben alapított tanintézmény 268, 271, 273, 275, 279
 Collegium Germanico–Hungaricum, Róma 54
 Consistoriul Suprem Reformat *lásd* Erdélyi Református Főkonzisztórium

 Debreceni Református Kollégium 298, 300
 Der Ungar. Zeitschriftliches Organ für ungarische Interessen, für Kunst, Eleganz, Literatur, Theater und Mode, divatlap 94
 Dési Református Egyházmegye 290, 295, 298, 302, 304
 Diósi Ignác fia Lajos cég, Nagyvárad, faipari vállalat 340, 346, 351
 Dobó István Vármúzeum, Eger 416
 Domonkos-rend Tartományi hivatala (Bécs) 147

 Egri székeskáptalan 181, 183
 Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSz) 22
 Egyetemes Zsidó Gyűlés, Bp 379
 Egyetemi Könyvtár, Kv 464, 469
 Egyháztörténet, folyóirat 290
 Ellenzék, kv-i napilap 104, 325

 Élő Keresztút Társulata, Kaplony 153
 Élő Rózsafüzér Társulat Kaplony 154, 164
 Enyedi Református Egyházmegye 289, 298, 304, 319
 Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Művészettörténeti Tanszék, Bp 475
 Erdélyi Erdőipar Részvénytársaság (Siebenbürgische Waldindustrie Actiengesellschaft), faipari vállalat 341, 348–351
 Erdélyi Fialok, főiskolai lap, Kv 103, 104, 105, 106, 112, 113, 115
 Erdélyi Gazda, mezőgazdasági folyóirat, Kv 104
 Erdélyi Gazdasági Egyesület (EGE/EMGE) 104
 Erdélyi Helikon 104, 107, 116
 Erdélyi Kárpát-Egyesület 375
 Erdélyi Magyar Írói Rend (EMIR) 104
 Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület 375
 Erdélyi Múzeum, folyóirat 16, 17, 19, 20
 Erdélyi Múzeum könyvtára 85, 87
 Erdélyi Múzeum levéltára, Kv 13
 Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME), Kv 16, 104, 292, 375, 462, 464, 466, 467
 Erdélyi Ortodox Izraelita Központi Iroda, Beszterce 379
 Erdélyi Református Egyházkerület 81
 — Levéltár 290, 292
 Erdélyi Református Főkonzisztórium 292, 296, 313, 315, 316, 319, 320
 Erdélyi Római Katolikus Népszövetség, Kv 104
 Erdélyi Római Katolikus Státus 104
 Erdélyi Románok Művelődési Egyesülete (ASTRA) 104
 Erdélyi Szépművészeti Céh 104, 105
 Erdélyi Tudósító 104
 Erdélyi–Bánati Országos Izraelita Iroda, Kv 379
 Erdélyrészi Háziipar és Iparfejlesztő Egylet 448
 Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) 448, 449
 Erdélyrészi Szépművészeti Társaság, Kv 466
 Erdőhát, uh-i esperesi kerület (14. sz) 172
 Erdővidéki Református Egyházmegye 289, 295
 Euphrosine 93
 Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem 102
 Európai Unió 23

 Fakitermelő és Gőzfűrészüzem Részvénytársaság, P & C Götz & Cie konszernhez tartozó faipari vállalat 351
 Felekezeti közti Egyetem 104

- Ferenc József Tudományegyetem, Kv 462–465, 473
 Ferences Harmadik Rend, Kaplony 153
 Fiatal magyarság 104
- Gödöllői művésztelep 472, 473
 Görgényi Református Egyházmegye 289–293, 295, 298–305
 Gróf Mikes Zabolai Erdőgazdasága és Fűrésztelepei Részvénytársaság (Graf Mikes Zabolae Forstwirtschaft und Sägewerkr Aktiengesellschaft), faipari vállalat 341, 342, 351
 Guberniul Transilvaniei *lásd* Gubernium, Erdély
- Gyulafehérvári káptalan 194, 196, 202, 204, 245, 268, 269, 274
 Gyulafehérvár, hiteleshely 252, 268–270, 272, 274, 279
 Gyulafehérvári Református Egyházmegye 289, 298
 Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség 379
 Gyulafehérvár–Nagyszében Görögkeleti Érsekség 379
- Háromkirályok-testvérület, Szt Mihály-templom, Kv 206
 Hasznos Könyvtár, könyvsorozat 104
 Hecks és Mattner, faipari vállalat, Brassó 346
 Hitel 104, 106, 114
 Horn-cég, faipari vállalat 348
 Hunyad–Zarándi Református Egyházmegye 290, 298
- Igazgatótanács, Erdélyi Református Egyházkerület 438
 Iparművészeti Múzeum, Bp 452
 IRIS porcelángyár, Kv 354, 357
 Irodalmi Újság, Bp, 1956-tól külföldi magyar újság 104
- Jászói Konvent 181
 Jézus Isteni Szíve Társulat, vallásos társulat, Kaplony 150
 Jézus Szentséges Szíve Társulat, vallásos társulat, Kaplony (1914) 149, 153
 Jézus Szentséges Szívének Családja, vallásos társulat, Kaplony 152
 Junges Deutschland 92
- Kalotaszeg, hetilap, Bánffyhunyad 469
 Karánsebesi Görögkeleti Püspökség 379
 Katolikus Agrárfüjségi Legényegylet (KALOT), vallásos társulat, Kaplony (1941) 148, 153
- Katolikus Legényegylet, vallásos társulat, Kaplony (1932) 147, 153
 Kelet, kv-i újság 326
 Keleti Újság, Kv 104
 Kemény Zsigmond Társaság, Marosvásárhely 104
 Kézdivásárhelyi Törvényszék 338
 Királyi József Műegyetem, Bp 469
 Királyi Tábla, Erdély 423, 424, 428
 Kis Szent Teréz Leányegylet, Kaplony (1932) 147, 153
 Kolozs–Kalotai Református Egyházmegye 298
 Kolozsmonostori Konvent 194, 195, 198, 199, 205, 237, 245, 247
 Kolozsvár, napilap, Kv 464
 Kolozsvári Egyetemi könyvtár 82–84, 87
 Kolozsvári Görögkeleti Püspökség 379
 Kolozsvári Ipartestület 360, 361
 Kolozsvári Nemzeti Színház 137
 Kolozsvári Református Kollégium 298, 300
 Kolozsvári Unitárius Püspökség 379
 Kolozsvár–Szamosújvár Görög Katolikus Püspökség 379
 Korunk, kv-i folyóirat 104, 115–117
 Kriegsarchiv, Bécs 391
 Küküllői Református Egyházmegye 285, 289, 290, 298, 300, 302–305
- Leideni Egyetem 428
 Leleszi Konvent 181
 Lugosi Görög Katolikus Püspökség 379
- Magyar Állami Vasút (MÁV) 328, 331, 332
 Magyar Államvasutak Javitóműhelye, Kv 354, 356
 Magyar csillag, folyóirat, Bp 104
 Magyar Dolgozók Országos Szövetsége (MADOSZ) 104
 Magyar Erdőipar Részvénytársaság (Ungarische Waldindustrie Aktiengesellschaft), faipari vállalat 340, 341, 351
 Magyar Ház, Temesvár 104
 Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság 92
 Magyar Írószövetség, Bp 136
 Magyar Keleti Vasút, vasúttársaság (19. sz) 330
 Magyar Kultúra 104
 Magyar Lapok 104
 Magyar Művészeti Akadémia, Bp 102
 Magyar Nemzet 104, 106
 Magyar Nemzeti Galéria, Bp 475–477
 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Bp 270
 Magyar Nemzeti Párt 104

- Magyar Népközösség (1938–1940), nemzetiségi tömegszervezet a román királyi diktatúra idején 104
- Magyar Néppárt 104
- Magyar Nyelv, folyóirat 14
- Magyar Református Egyház Generális Konventje 292
- Magyar Statisztikai Szemle 373
- Magyar Szövetség 104
- Magyar Tudományos Akadémia, Bp 19, 464, 465
- Magyar Művészettörténeti Kutatóintézet 475
- Magyarbodzai Bükkipar Részvénytársaság (Magyarbodzaer Buchenholz Industrie-Aktiengesellschaft), faipari vállalat 351
- Máramarosi Görög Katolikus Püspökség 379
- Március Tizenötödike, forradalmi lap 94
- Mária Magdolna-testvérület, Mária Magdolna templom, Kv 206
- Mária (Testvérületi) Társulat, Kaplony (1927 k) 149, 153
- Marosi Református Egyházmegye 290, 294, 295, 302–305
- Marosvásárhelyi Kereskedeli és Iparkamara 332
- Marosvásárhelyi Református Kollégium 298, 300
- Max Planck-Institut für Europäische Rechtsgeschichte, N, kutatóintézet 223
- Mentor kiadó, Marosvásárhely 117, 118
- Morpurgo s Târsa Erdélyi Faipar Vállalat (Siebenbürgische Waldindustrie Morpurgo et Comp), faipari vállalat 348
- Munkások Újságja 96
- Muzeul Bisericii Evanghelice, Nagyszeben 476
- Muzeul de Artă din Cluj *lásd* Művészeti Múzeum, Kv
- Muzeul Național Brukenthal, Nagyszeben 476
- Művészeti Múzeum, Kv 464, 467, 473
- Nagyenyedi Református Kollégium 298, 300, 313
- Nagysajói Káptalan 290, 302, 304
- Nagyszebeni Evangélikus Püspökség 379
- Nagyváradai Görög Katolikus Püspökség 379
- Nagyváradai Görögkeleti Püspökség 379
- Nagyváradai Római Katolikus Püspökség 379
- Napkelet, irodalmi folyóirat 104
- Nemzeti Szalon, Bp 466
- Nemzeti Színház, Kv 466
- Nemzeti Újjászületés Frontja 104
- Nyugat, folyóirat 104
- Oltáregyesület/Oltáregylet, vallásos társulat Kaplonyban (1948) 153
- Országos Képtár, Bp 466
- Országos Magyar Képzőművészeti Társulat, Bp 466, 468
- Országos Magyar Párt 104
- Országos Széchényi Könyvtár, Bp 469
- Ózdi főesperesség 293, 294, 305
- Önrendelkezési nemzetgyűlés 104
- Örökös Rózsafüzér Társulat, vallásos társulat, Kaplony (1894–1992) 146, 147, 149, 153, 154
- P & C Götz & Cie, faipari konzern, bejegyezve R 341, 351
- Páduai Szent Antal Imaegyesület, vallásos társulat Kaplony (1902) 149, 153
- Pallas-Akadémia Kiadó, Csíkszereda 102
- Papolc-barátosi Faipar Részvénytársaság (Papolc-Barátoser Holzindustrie Aktiengesellschaft), faipari vállalat 351
- Pásztortűz 104, 107, 114
- Pesti Divatlap 94
- Protestáns Teológiai Intézet, Kv 290
- Quarterly Review, angol lap (19. sz) 323
- RAVAG Fémipari Részvénytársaság, Kv 354, 357–359, 361, 362
- Reform, rövid életű lap 94
- Református Főkonzisztórium, erd-i 421–426, 429, 430, 435–437, 439, 440, 441
- Református Kollégium, Kv 428–430, 447
- Református Kollégium, Nagyenyed 430
- Református Székely Mikó Kollégium, Sepsiszentgyörgy 81, 82, 86–88
- Református Szemle, folyóirat 290
- Reformed Superior Consistory *lásd* Református Főkonzisztórium, erd-i
- Régeni Dékánátus 293
- Régeni Káptalan 293–295
- Renner-féle börgyár (Dermata), Kv 354
- Rikánbelöli Kommunitás, a sepsi-, kézdi-, orbai és milósvárszéki protestáns egyházközösségek autonóm közgyűlése, köztörvényszéke 81
- Romániai Magyar Dalosszövetség 104
- Romániai Református Egyház 104
- Romániai Zsinatpresbiteri Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház 104
- Rózsafüzér társulatok 146
- Rózsafüzér Társulat, Dés 408
- Sarló, felvidéki mozgalom 103, 112, 115
- Sárospataki Református Kollégium, Sárospatak, Perényi Péter által 1531-ben alapított tanintézmény 278, 298, 300

- Schmidt & Ungár és Gross cég, Bp-Brassó, faipari vállalat, 347–350
 Schul selyemgyár, Kv 354, 357, 359, 361, 362
 Sepsi egyházmegye 81
 Sepsi Református Egyházmegye 290, 295
 Simon és Baumann műfaragó cég, Brienz 447
 Státus *lásd* Erdélyi Római katolikus Státus
- Szász Universitas, erd-i szászok tört önkormányzati szerve 224, 226, 229, 231, 232
 Szászvárosi Református Kollégium 299, 300
 Szatmári Római Katolikus Püspökség 379
 Szebeni Református Egyházközség 421, 422, 426, 428, 430, 434, 435, 438, 439
 Szegedi Fiatalok 103, 112
 Székelyudvarhelyi Református Gimnázium 312, 315
 Székelyudvarhelyi Református Kollégium 299, 300
 Széki Református Egyházmegye (Protopopiatul Reformát Sic) 280, 283, 284, 288, 295, 298
 Szentlélek-ispotály, Kv 204, 212–214, 216, 217, 219–222
 Szentlélek-ispotály, Nagyvárad, 204, 205
 Szepesi társaskáptalan 181
 Szépművészeti Múzeum, Bp 467
 Szt András szabadműves-páholy, Szeben 429
 Szt Antal plébánia, Kaplony 145
 Szt Erzsébet Kalandos-Társaság, Kv 220
 Szt Erzsébet-ispotály, Kv 204, 212–217, 219, 220, 222
 Szt Ferenc-zárda, Pécs 150
 Szt József-társulat, Kaplony 153
 Szt Kereszt-hadserege, Kaplony 151, 153
- Szt Jób-ispotály, Kv 212
 Szt Miklós-társaskáptalan, Mislye 178, 180, 181, 187
 Szt Skapuláré társulata Kaplony 150, 153
 Szt Szpiridon-kórház (19. sz), Iași 338
- Tekei káptalan 294
 Telegdi főesperesség 294
 Teleki Téka, Marosvásárhely 86, 88, 104
 Temesvárer Wochenblatt, folyóirat 93, 96
 Temesvári Állami Magyar Színház 138, 139
 Temesvári Római Katolikus Püspökség 379
 Temesvári Szerb Görögkeleti Vikáriátus 379
 Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, M 292
 Tized, a magyar népközösség szervezeti alapja 104
 Tizenegyek antológia és írói csoport (1923) 104
 Tokaji Írotábor, egyesület 110
 Transsylvanian Gubernium *lásd* Erdélyi Gubernium
- Udvarhelyi Református Egyházmegye 306, 307, 315, 320, 321
 Új Kor, folyóirat 104
 Új Látóhatár, folyóirat 104
 Új Magyarország, politikai napilap 104
 Új Szellem, folyóirat 104
 Unitárius Egyház, folyóirat 104
- Válasz, folyóirat 104
 Vasárnapi Szó, folyóirat (1939) 104, 106
 Vasárnapi Újság, Bp 93, 466
 Vierzehnte April, folyóirat 95

KÉPMELLÉKLET

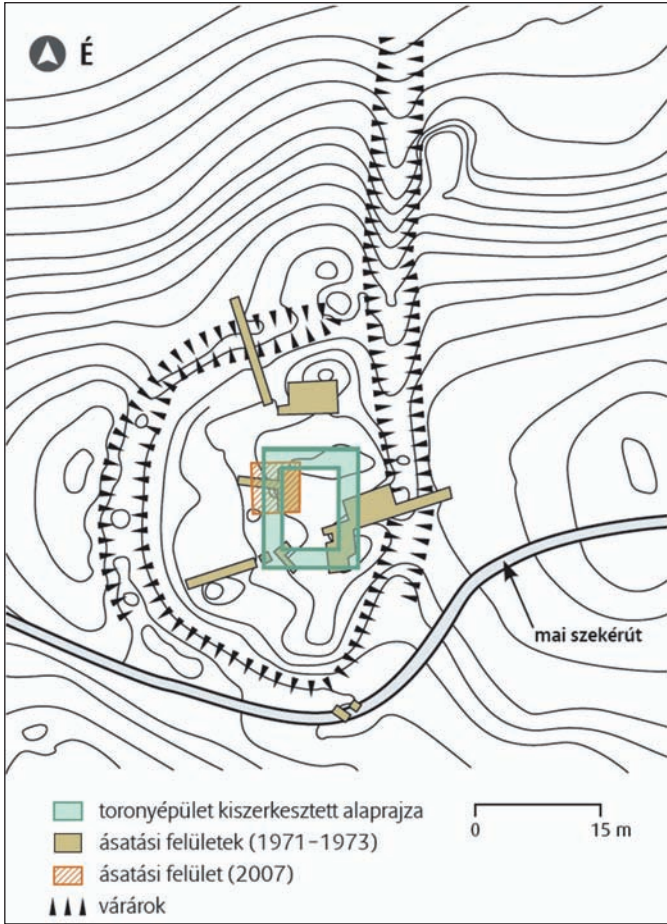
SÓFALVI ANDRÁS

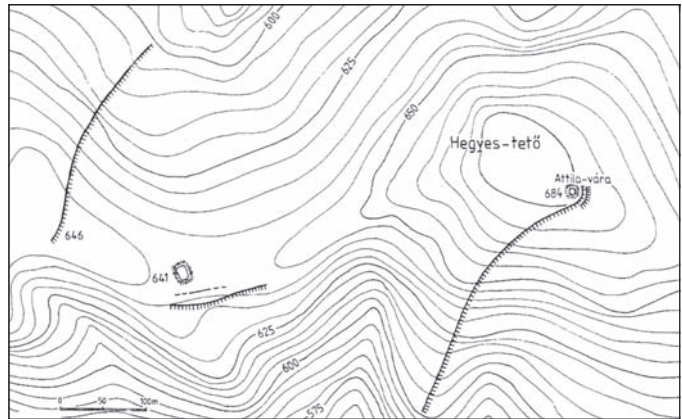
1

2

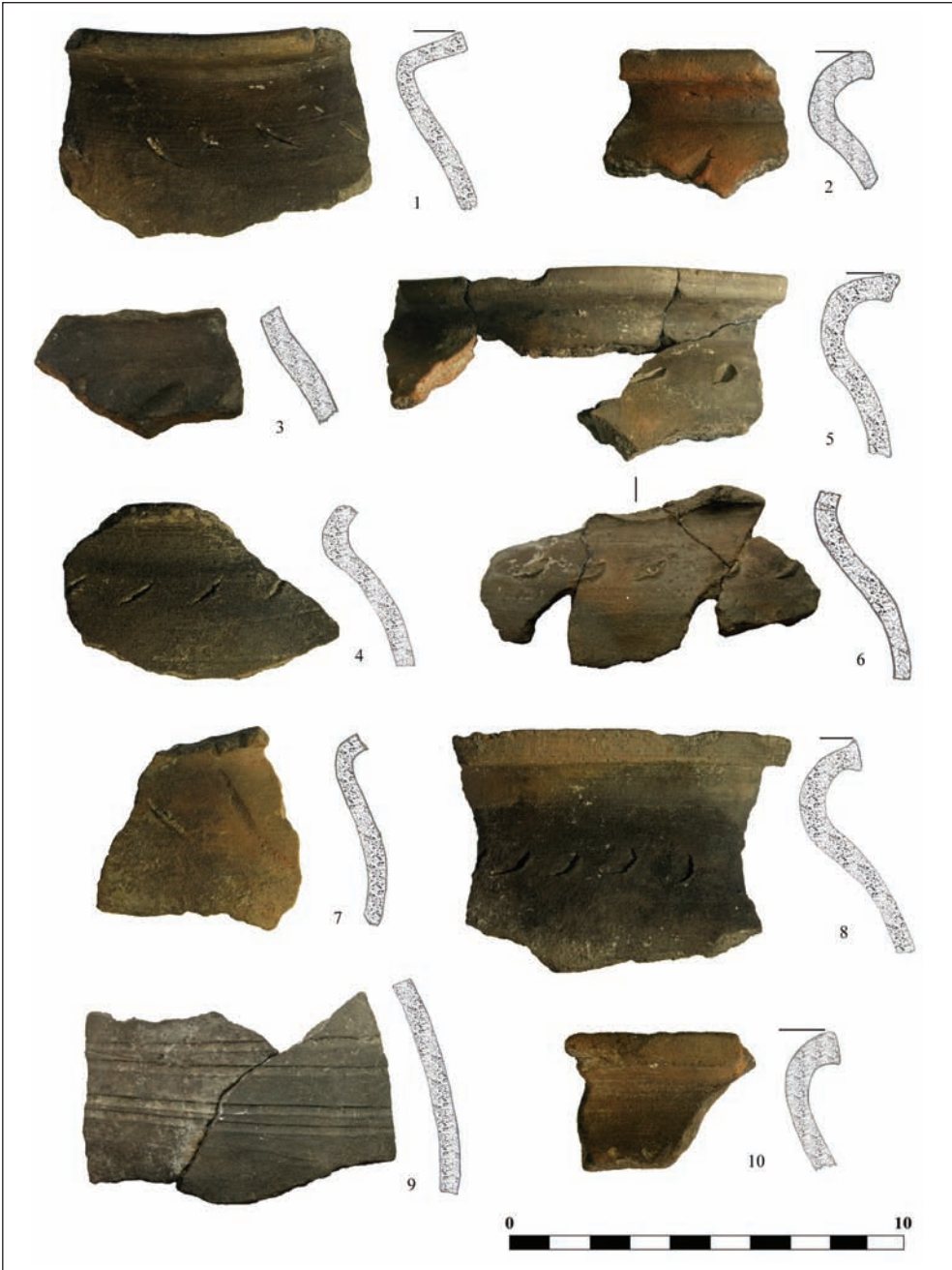

3

4

8

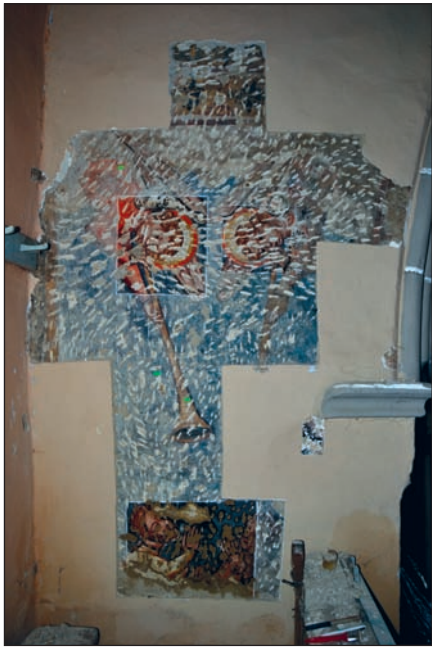

9

KISS LÓRÁND

1 2

3

4

6

5

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

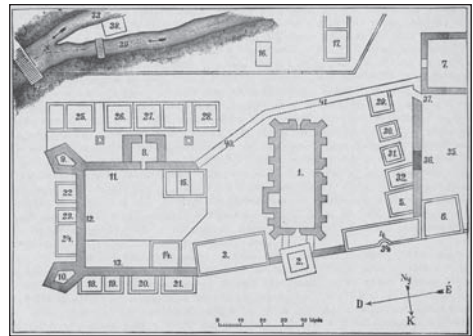
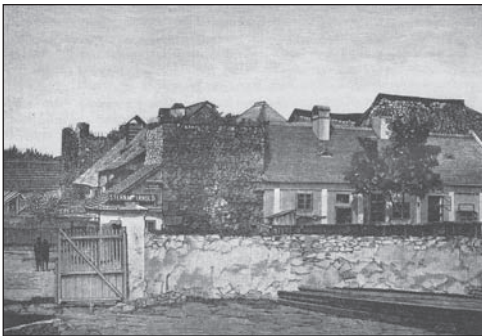
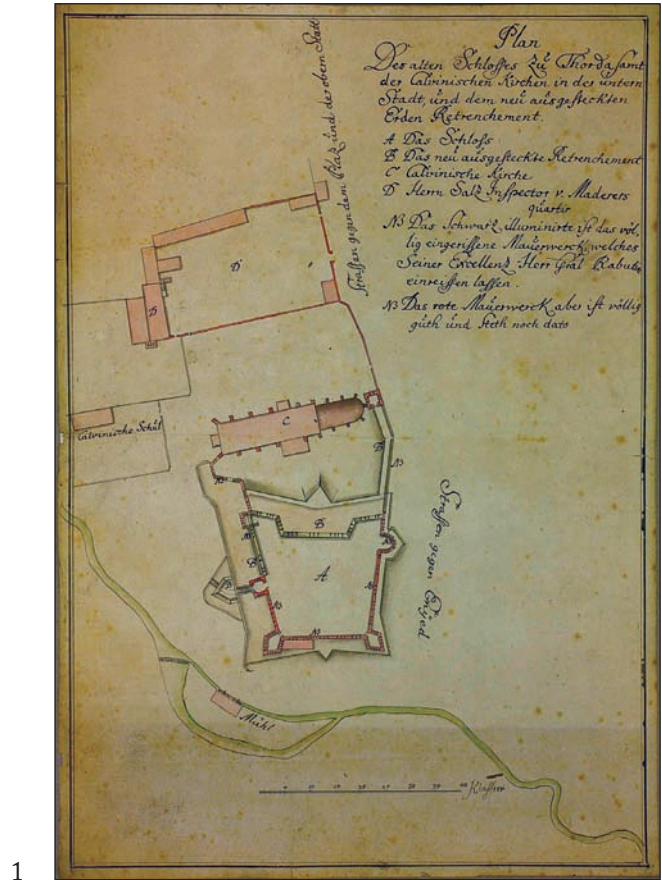

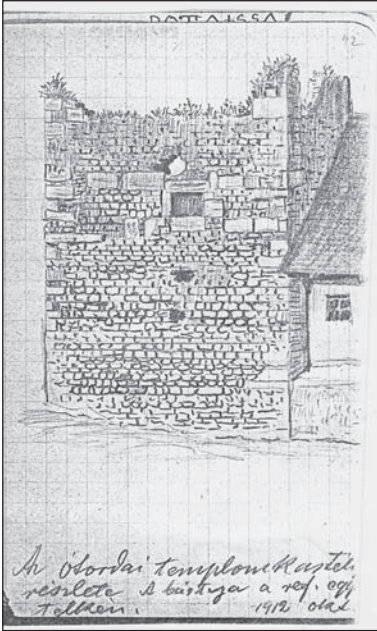
20

21

WEISZ ATTILA

4

5

6

7

8

9

KOVÁCS ZSOLT

1

2

3

„BEATA VIRGO NOSTRA DEÉSIENSIS”

4

5

6

7

ORBÁN JÁNOS

REFORMÁTUS TEMPLOM A GUBERNIUM SZÉKVÁROSÁBAN

2

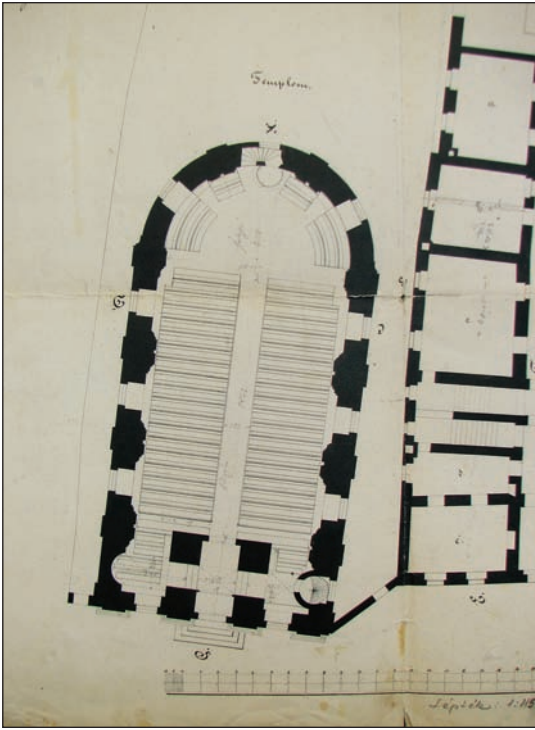
3

4

5

6

7

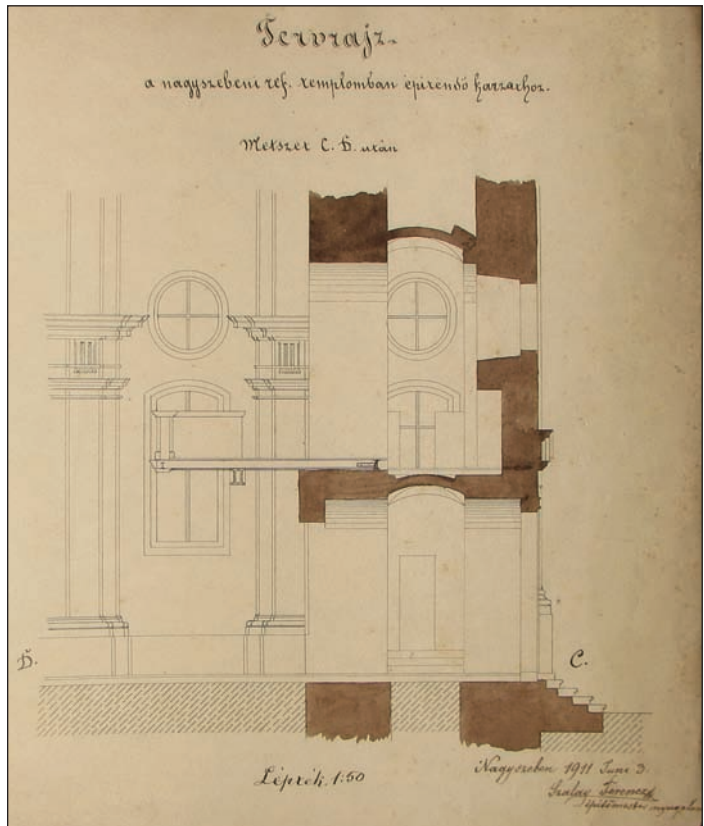
REFORMÁTUS TEMPLOM A GUBERNIUM SZÉKVÁROSÁBAN

8

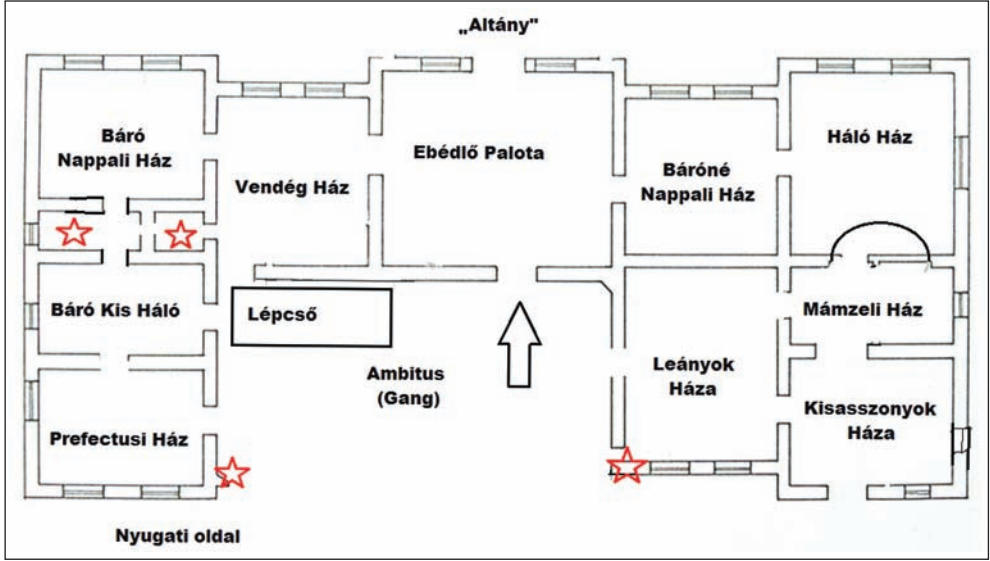

9

10

BORDÁS BEÁTA

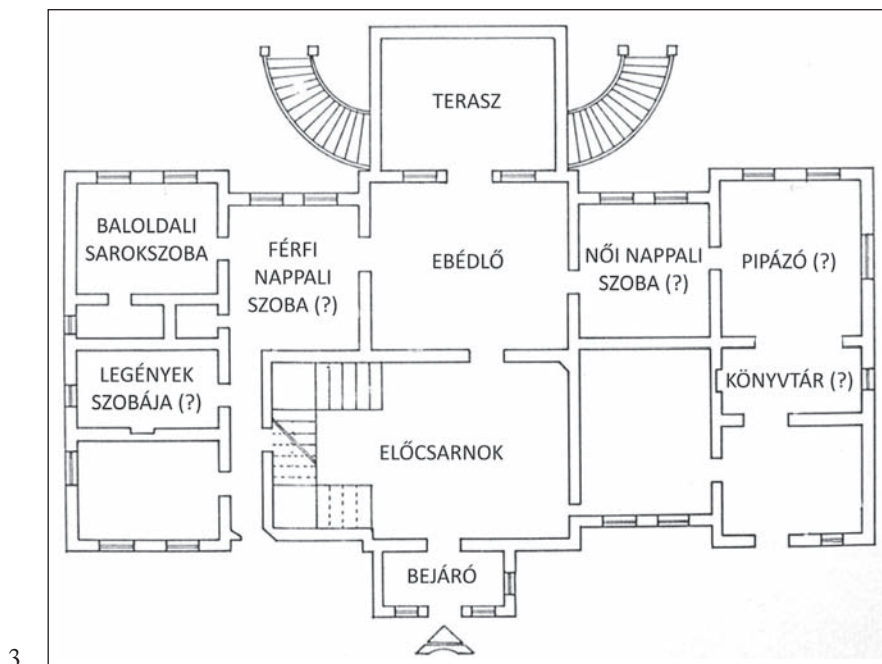

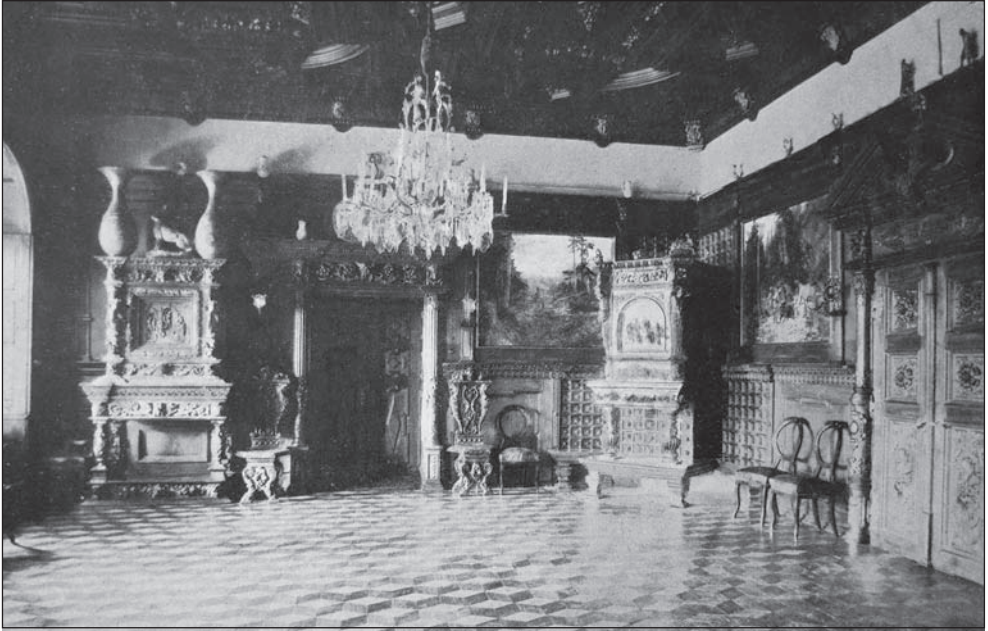
1

2

A VÁLASZÚTI BÁNFFY-KASTÉLY 19. SZÁZADI BERENDEZÉSE

5

6

7

8

9

10

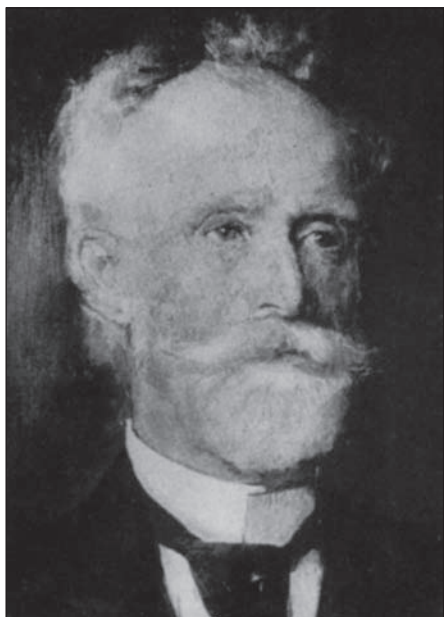

11

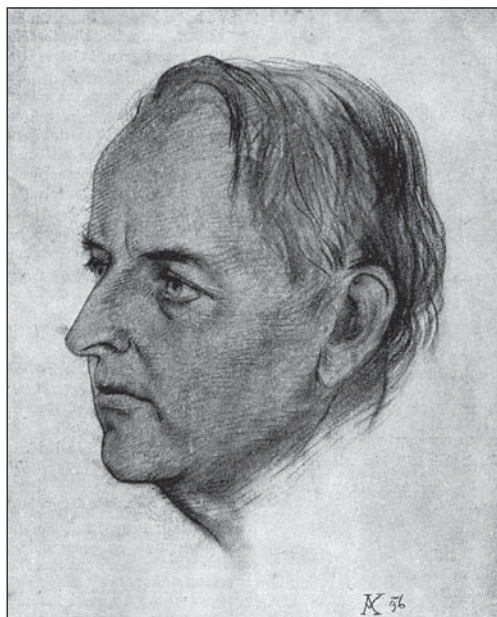

12

MURÁDIN JENŐ

1

3

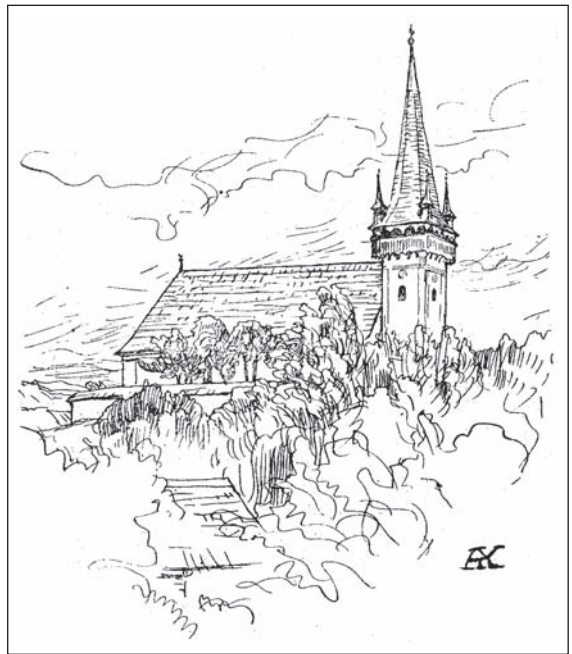

2

KÖRÖSFŐI-KRIESCH ALADÁR: „ENGEN KOLOZSVÁRHOZ...”

4

5

POSZLER GYÖRGYI

STUDIA JAGELLONICA LIPSIENSIA 9

THORBECKE

Local Workshops – Foreign Connections

LATE MEDIEVAL ALTARPIECES FROM TRANSYLVANIA

EMESE SARKADI NAGY

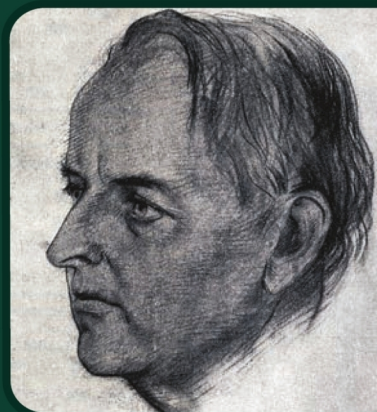
2

3

A tudományos kérdések *certamen* formában, mint szakmai vita eleven tárgyai jelennek meg az 1859-ben alakult, gyűjteményeitől a kommunista rendszerben megfosztott és munkásságában megzavart, ám 1989-ben újjászerveződött Erdélyi Múzeum-Egyesület megfiatalodott tagsága körében. Az egyesület I. szakosztályában a tudomány napján 2012-ben is tartottak nyelv-, irodalom- és történettudományi, néprajzi, régészeti és művészettörténeti előadásokat, ezek szerkesztett változatát adják itt közre a szerkesztők – első darabjaként egy tervezett sorozatnak: az évente megjelenő, a megelőző év színvonalas tanulmányait kötetbe foglaló könyveknek.

ISBN: 978-606-8178-78-3

9 786068 178783